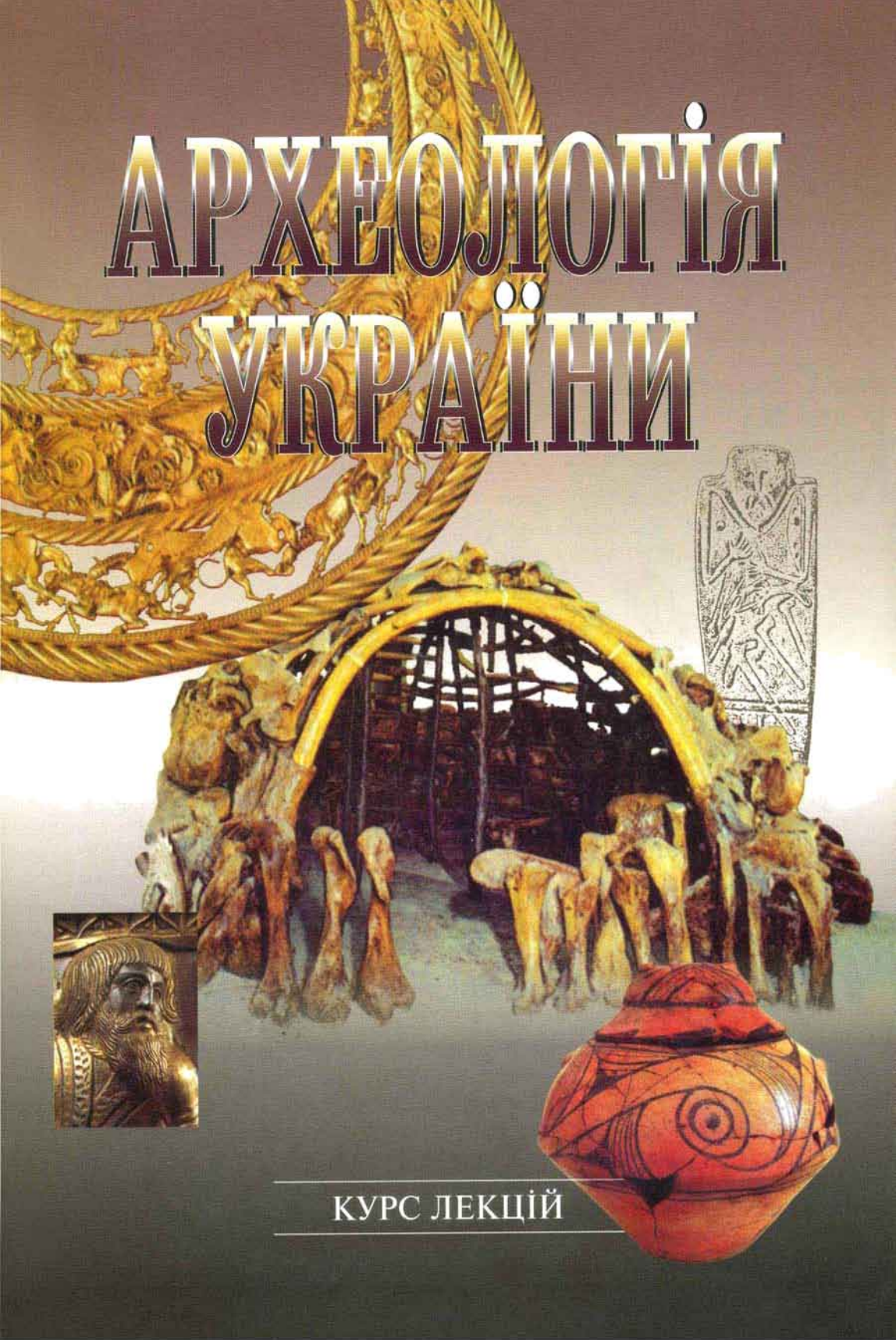

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

КУРС ЛЕКЦІЙ

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

КАМ'ЯНА ДОБА

ЕПОХА ЕНЕОЛІТУ—БРОНЗИ

ДОБА РАНЬОГО ЗАЛІЗА

**АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ
В ПІВНІЧНОМУ
ПРИЧОРНОМОР'І**

**ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ
ТА ЇХНІ СУСІДИ**

ЕПОХА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Курс лекцій
За редакцією доктора історичних наук,
професора Л. Л. Залізняка

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Навчальний посібник
для студентів історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів

Київ
"Либідь"
2005

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено*

Рецензенти:

*М. І. Гладких, д-р іст. наук, проф.
С. Б. Сорочан, д-р іст. наук, проф.
Ю. В. Буйнов, канд. іст. наук, проф.*

Автори:

*Л. Л. Залізняк, д-р іст. наук, керівник авт. кол.
К. П. Бунятян, канд. іст. наук
В. М. Зубар, д-р іст. наук
О. П. Моця, чл.-кор. НАН України
В. В. Отроценко, д-р іст. наук
Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-1208 від 03.06.04)*

Головна редакція літератури з гуманітарних наук

Головний редактор *С. В. Головка*

Редактор *О. Н. Вітрученко*

Передмова

Україна відома в Європі надзвичайним багатством археологічних пам'яток. Це зумовлено її вигідною позицією на карті континенту. Три потужні міграційні потоки перетинали нашу країну з первісних часів. Близько 1 млн років тому з півдня через Балкани й Україну до Східної Європи переселялися найдавніші мешканці Європейського континенту. Близько 35 тис. років тому схоже цим же шляхом просувалися перші люди сучасного типу — *Homo sapiens*. Неолітичні мігранти з Балкан та Подунав'я принесли сюди відтворювальне господарство, остаточне утвердження якого в Україні пов'язане з приходом із Трансильванії трипільського населення. З південного заходу в Україну поширювалися прогресивні греко-римські, а пізніше — візантійські культурні впливи.

Численні міграційні хвилі накочувалися на Північно-Західну Україну з Центральної Європи починаючи від середнього палеоліту. Наприкінці палеоліту на Волинь та Полісся із заходу просувалися носії традицій культур лінгбі, свідер; у мезоліті — кудлаївка, яніславиця; у неоліті — динійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду; в енеоліті—бронзі — кулястих амфор, шнурової кераміки, тишинецько-комарівської; за доби раннього заліза — гольштатської, милоградської, латенської, пшеворської, вельбарської.

Степи Надчорномор'я та Надазов'я були своєрідним коридором, через який протягом останніх трьох тисячоліть зі сходу котилися численні хвилі агресивних номадів (кіммерійці, скіфи, сармати, гуни, авари, болгари, хазари, угри, печеніги, торки, половці, татаро-монголи).

Усі ці потужні міграційні потоки визначали драматичну історію України з найдавніших часів до пізнього середньовіччя і навіть до сьогодення. Вони залишили на теренах України безліч стоянок, поселень, городищ, курганів, могильників тощо.

Незвичайне багатство української археології дисонує з нечисленністю українських археологів, яких у кілька разів менше, аніж у будь-якій іншій розвиненій країні Західної чи Центральної Європи. Природа не терпить порожнечі, тож нестача "білих" археологів компенсується зростанням кількості "чорних", які по-варварськи грабують безцінні археологічні пам'ятки задля особистої наживи. Активізація інтересу багатих колекціонерів та бездіяльність правоохоронних органів фактично стимулюють цей кримінальний бізнес.

Різке скорочення фінансування державою наукових досліджень, у тому числі археологічних, призвело до падіння престижу професії науковця в очах молоді й, відповідно, до катастрофічного старіння кадрів, що поставило українську археологію на межу виживання.

Таким чином, фахова підготовка молодих, здібних дослідників — одна з найважливіших, нагальних проблем сучасної археології в Україні. Необхідною умовою її успішного розв'язання є створення сучасного, цікавого навчального посібника з археології України. Вирішити це актуальне питання української археології спробував авторський колектив пропонованого видання.

Книга написана відомими археологами, які з 70-х років ХХ ст. працюють у провідній археологічній установі України — Інституті археології НАНУ. Вміщені в ній курси лекцій тривалий час читаються їх авторами студентам магістерської програми “Археологія та давня історія України” Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. Численність авторського колективу пояснюється тим, що вперше кожен розділ посібника з археології України написано не просто археологом, а провідним фахівцем з даної проблематики. Розділ “Кам'яна доба” підготував д-р іст. наук, проф. Л. Л. Залізник; “Епоха енеоліту—бронзи” — д-р іст. наук, проф. В. В. Отрощенко; “Доба раннього заліза” — канд. іст. наук К. П. Бунятян; “Антична цивілізація в Північному Причорномор'ї” — д-р іст. наук В. М. Зубар; “Давні слов'яни та їхні сусіди” — д-р іст. наук Р. В. Терпиловський; “Епоха Київської Русі” — член-кореспондент НАНУ, проф. О. П. Моця. Вступну лекцію написала канд. іст. наук К. П. Бунятян. У багатьох випадках автори пропонують власне бачення ключових проблем археології України і свій підхід до їх вирішення, чим пояснюються певні відмінності у структурі та стилі викладу.

Навчальний посібник розрахований насамперед на студентів перших курсів історичних факультетів, які слухають нормативний курс “Археологія України”, а також тих, хто вивчає археологію чи просто цікавиться давнім минулим України.

Тема 1

Вступ до археології

Історія людства, яку зазвичай розпочинають від формування людини та суспільства, налічує близько 2,5 млн років. На цьому тлі її писемний період постає незрівнянно коротким. Адже писемність виникла лише десь 5 тис. років тому — на зламі 4—3 тис. до н. е. і спочатку в обмеженому регіоні, а її поширення відбувалося доволі повільно. Скажімо, перші писемні свідчення про народи нашої країни маємо від I тис. до н. е., а власна писемність тут виникла ще пізніше. Тому тривалий період людської історії засвідчено тільки матеріальними залишками життєдіяльності людей. Вивченням їх і опікується археологія з метою відтворення загальної ходи стародавньої історії та історії конкретних суспільств давнини. Таким чином, *археологію можна визначити як науку, що вивчає і реконструює минуле за матеріальними залишками життєдіяльності людей.*

Коло джерел, якими оперує археологія, дуже велике і розмаїте, воно охоплює все, створене людиною, все, що слугувало їй за життя, а почасти й по смерті: рештки виробничої, побутової і духовної діяльності. Умовно їх можна поділити на дві групи: 1) стаціонарні (або не мобільні) об'єкти — залишки поселень, могильників, святилищ та всляких споруд на них (оселі, храми, курганні насипи, мегаліти); 2) мобільні — будь-які речі, виявлені під час розкопок поселень і могильників: знаряддя, посуд, зброя, прикраси, статуетки та ін.

Однак спектр джерел, якими оперують археологи, не обмежується цим. У процесі розкопок археологи видобувають багато й інших свідчень діяльності людей, дослідження яких є прерогативою інших наук. Це й фізичні останки самих людей, які цікавлять антропологів, й кістки тварин — сфера інтересів зоологів, і залишки рослин чи їхніх відбитків на глиняних виробках — їх вивчають ботаніки. Можливості палеоботаніки значно збільшилися з появою приладів, які дають змогу зафіксувати пилок рослин, а отже відтворити природне тло і напрями господарчої діяльності давніх колективів (мисливство, скотарство, збиральництво, землеробство).

Археологи, прагнучи якомога повніше осягнути спосіб життя давніх людей, ставлять перед фахівцями — представниками інших наук — дедалі більше нових питань, а розвиток сучасної науки, зокрема поява високоточних приладів, дає можливість відповісти на них. Скажімо, за хімічним аналізом людських кісток можна визначити раціон харчування, за генетичним — спорідненість певних спільнот, на підставі аналізу кам'яних, глиняних чи металевих предметів — джерела сировини, їхні технологічні характеристики (домішки, температура плавлення металів чи випалення посуду). Неоціненну послугу археології роблять природознавці у з'ясуванні віку старожитностей.

Таким чином, сучасна археологія, як і наука загалом, невпинно наближається до своєї мети — отримання якомога більшої інформації з найменшої кількості фактів. Як зазначає з гумором Ж. Ревель, один із пропагандистів мікроісторії Франції, вияв мікроскопічних деталей інколи складає враження, що історик немовби простягає мікрофон мурашці. Справді, сьогодні буквально одна кістка людини може оповісти цілу історію про неї, дає можливість з'ясувати стать, вік, антропологічний тип, спосіб харчування, хвороби, час і причину смерті. Так само один предмет у руках знавця перетворюється на генератор інформації — де, коли, як і для чого його було виготовлено.

Зрештою археологами відкрито і найдавніші цивілізації, а разом — і писемні документи, які вивчають лінгвісти. Саме всеосяжність і розмаїття джерел, що їх виявляють археологи, створюють фонд для дослідження найрізноманітніших проблем давньої історії (господарство, побут, естетичні смаки, світогляд, соціальна організація), а також виводять археологію за межі дописемної історії. Археологія відіграє важливу роль у вивченні, скажімо, історії Греції та Риму, середньовіччя, а верхня межа її пізнання постійно наближається до наших днів, і нині вже є археологія Києва після татаро-монгольської навали, козацьких часів.

Виникнення археології. Початки археології сягають глибини віків, коли люди почали включати стародавні речі й об'єкти в систему своєї культури, наділяючи їх магічними властивостями. Виходячи зі стилю первісного мислення, можна припустити, що походження таких речей вони приписували міфічним творцям. Археологічні джерела засвідчують уміщення до могил поряд із речами, що функціонують у даному суспільстві, речей і стародавніх, нерідко “модернізованих” для нових потреб, а писемні — прагнення заволодіти такими речами як амулетами. Особливо популярними були крем'яні та кам'яні речі — “громові стріли” і “громові сокири”. Приваблювали людей і монументальні споруди (кургани, мегаліти), а також природні об'єкти (скелі, печери, гроти), що мали на собі печать неприродної діяльності, — зображення, залишені кимось речі. Традиція вклонятися їм і здійснювати біля них різні обряди зберігалася протягом багатьох віків. Однак то була далека передісторія археології, як і проведення перших розкопок. Писемні джерела показують, що вперше їх було здійснено у VI ст. до н. е., однак не з науковою, а з ідеологічною метою, останнім вавилонським царем Набонідом (556—539) у Нижній Месопотамії і відомим афінським реформатором Солоном на Саламіні.

Формування археології як науки пов'язано з двома основними моментами: по-перше — усвідомленням того, що матеріальні старожитності є свідченнями історії, тобто історичними джерелами, схожими за своєю функцією на писемні, і, по-друге, — відчуттям протяжності історії, яка реалізується у певних послідовностях. Перші кроки на цьому шляху демонструє антична наука, де виник і сам термін “археологія” (буквально — наука про старожитності), введений в обіг філософом Платоном (427—348). Від Геродота (484—425) бере свій початок традиція підкріплювати висвітлення історії матеріальними свідченнями (вавилонська вежа, піраміди і колоси-статуї Єгипту, могили кіммерійських царів поблизу Тіраса-Дністра), якої надалі дотримувалися всі визначні історики.

Наприкінці старої ери склалося й певне уявлення про історичну картину світу як послідовність освоєння людиною природи, викладене римським філософом Лукрецієм Каром (I ст. до н. е.) у поемі “Про природу речей”. Наведені нижче рядки історики археології розцінюють як перші штрихи археологічної періодизації:

Спершу за зброю служили їм руки, і нігті, і зуби,
 І каменюки, й дрюки — обламани в лісі гілляки.
 Полум'я, потім — вогонь, як лише стали людям відомі.
 Тут і заліза властивості, й міді спливли на поверхню;
 Міді — спочатку, а потім заліза був пізнаний вжиток...

(переклад А. Содомори)

Проте поштовхом до виникнення археології стали не ці пагони, а прагнення заволодіти раритетами — колекціонування. Воно було доволі поширеним у Римі й спричинило перші грабіжницькі розкопки задля продажу колекціонерам старожитностей, що, зокрема, засвідчує грецький географ та історик Страбон (на зламі двох ер).

За доби середньовіччя ініціативу колекціонування перехопила церква, яка організувала також перші розкопки з метою поповнення своїх скарбниць. Завдяки цьому у XVI ст. була розчищена одна з найвеличніших архітектурних споруд Давнього Риму — терми Каракалли (211—217). Накопичення старожитностей у церковних і світських зібраннях спричинило появу нового фаху — антикварія, знавця й систематизатора старожитностей. Саме він став попередником археолога, тому *добу становлення археології (XV—XVII ст.) називають антикварною*. Тоді було закладено підвалини музейної справи і багатьох сучасних музеїв, започатковано каталогізацію старожитностей. Тоді ж відродилася антична традиція опису монументальних пам'яток, що разом із розкопками заклало підґрунтя методики польових досліджень (так археологи називають методику розкопок археологічних об'єктів). Проте усвідомлення пізнавальних можливостей старожитностей ще не було, тому звертали увагу насамперед на речі дорогоцінні, красиві або такі, які чомусь викликали інтерес.

Здоланню такого підходу сприяли трагічні події 79 р., коли сталося грандіозне виверження Везувію. Катастрофа враз обірвала життя у трьох квітучих містечках Риму — Помпеях, Геркуланумі і Стабіях, законсервувавши його на віки. У 1711 р. розпочалися розкопки Геркуланума, а в 1748 р. — Помпеїв. Подія, відома за писемними джерелами, почала відкриватися трагічними картинами останніх хвилин життя і водночас — в усій розмаїтості буднів: розкішні вілли з фресками і прості оселі з усією обстановкою, а нерідко і з господарями, готелі, бібліотеки, театри, собаки на ланцюгах і зграйки дитлахів у піску ... — все застигло у жахливому стоп-кадрі. Трагедія обернулася на користь археології, відкривши перспективи для відтворення повсякденного життя. Ці розкопки справили великий вплив на німецького вченого І. І. Вінкельмана (1717—1768), спонукавши його до написання “Історії стародавніх мистецтв”, завдяки якій він зажив слави “батька археології”. І все ж то була лише віха у процесі становлення археології, зокрема одного з її підрозділів — класичної (античної) археології.

Археологічна періодизація. XIX ст. називають добою великих археологічних відкриттів. Їй передував похід Наполеона 1798 р. до Єгипту. Укомплектована не лише вояками, а й ученими, експедиція Наполеона відкрила Європі Стародавній Єгипет. Давня історія прокидалася від тисячолітнього сну не лише в Єгипті. У 1849 р. англієць Г. Лейярд розпочав розкопки Куюнджицького пагорба в Іраку, який приховував останню столицю Ассирії Ніневію; у 1846—1864 рр. І. Рамзауер розкопав більшу частину Гальштатського могильника в Австрії, за яким пізніше назвали цілу історичну добу в Європі; у 1854—1858 рр. Ф. Келлер дослідив поселення Ла Тен на палях на Невшательському озері в Швейцарії, назва якого стала епонімною для позначення наступної за Гальштатом доби; 1861 р. за наказом Наполеона III у Франції розпочали розкопки Алезії і Бібракте — кельтських міст (опідумів), відомих за записками Цезаря, який підкорив кельтів; 1868 р. відкрито печерний живопис — печеру Альтаміра в Іспанії; того ж року Г. Шліман вирушає на пошуки гомерівської Трої, яку він таки відшукав (хоча й неправильно ідентифікував у численних нашаруваннях), а потім дослідник опинився в “золотопишних” Мікенах і “міцностінному” Тірінфі; з 1880 р. розкопки в Єгипті започаткував англійський учений У. Ф. Петрі. На черзі були легендарний Вавилон, загадкові хети, Кносс...

Ці блискучі відкриття дещо затьмарюють зовсім іншу роботу, так би мовити, внутрішнього характеру, спрямовану на осмислення старожитностей як певної системи, що відбиває послідовність історичного розвитку людства. Християна Юргенсена Томсена (1788—1865) спонукали до цього службові обов'язки. 1818 р., реорганізуючи експозицію Копенгагенського музею, він зіткнувся з проблемою організації здебільшого погано документованого матеріалу. Логічний поділ його за матеріалом — кам'яні, бронзові, залізні вироби — ускладнювався наявністю змішаних комплексів (скажімо, з однієї могили), що поєднували речі кам'яні та бронзові, бронзові й залізні. Зіставлення речей зі змішаних комплексів, аналіз варіантів сумісних знахідок різних речей дало можливість Х. Томсену виділити найдавніші кам'яні вироби й пізніші, які були в ужитку за доби панування металевих. Так само, як бронзові речі свого часу потіснили кам'яні, їх згодом потіснили залізні. Відтак речі були розподілені у трьох залах — кам'яного, бронзового і залізного віків. Так народилася *система трьох віків*, викладена Х. Томсеном у 1836 р. в його Путівнику по музею.

Прозріння Лукреція Кара набуло наукового обґрунтування, а археологія дістала інструмент для упорядкування матеріалу в часі. Цей момент фіксує першу важливу віху в народженні науки археології.

Водночас у системі трьох віків немовби містився натяк на протяжність людської історії, що виходила за межі відведеного їй церквою часу — десь 6—7 тис. років. Цей натяк став реальністю завдяки спостережливості французького палеонтолога Жака Буше де Порта (1788—1868). Мандруючи у 1830-х роках берегами Сомми у пошуках скам'янілих решток тварин для створення стратиграфічної колонки найдавніших відкладень, він звернув увагу і на крем'яні вироби й почав їх збирати разом із палеонтологічними та геологічними зразками. Щось наштовхнуло дослідника на думку розподілити їх за геологічними (читай — хронологічними) нашаруваннями. Наслідок був неспо-

Тема 1

Вступ до археології

діваним — крем'яні вироби змінювалися у часі, тобто відбивали еволюцію технології.

Так було відкрито кам'яну добу Франції і фактично доведено її “допотопний” вік. Адже коли Буше де Перт блукав берегами Сомми, англійський вчений Чарльз Лайелль видав “Основи геології”. Ця книга справила неабиякий вплив на сусіда і товариша Ч. Лайелля — творця еволюційної теорії Чарльза Дарвіна. Геологія давала можливість датувати кам'яну добу Франції набагато давнішим часом. А вже 1865 р. англійський археолог Дж. Леббок запропонував поділити кам'яну добу на два періоди: *палеоліт* (давня кам'яна доба, період оббитих знарядь) і *неоліт* (нова кам'яна доба, період шліфованих знарядь). Надалі, орієнтуючись на технологію виготовлення кам'яних знарядь (шляхом оббивання, розколювання, ретушування), французький археолог Габріель де Мортільє (1821—1898) поділив палеоліт Франції на кілька періодів, позначивши кожен із них назвою певного місцезнаходження: шель, ашель, мустьє, солютре, маден, тарденуаз (1883). Тоді ж Е. П'єт у Південній Франції виділив азильські пам'ятки. Їх і тарденуаз об'єднувала схожість індустрії — дрібні крем'яні вироби (мікроліти). Це, а також їхня стратиграфічна позиція (заягли у нашаруваннях над мадленом) стали підґрунтям для виділення *мезоліту* (середньої кам'яної доби).

Хоча згодом з'ясувалося, що декотрі з виділених Г. Мортільє підрозділів палеоліту відбивали локальні, а не хронологічні особливості пам'яток, загальна періодизація пам'яток кам'яної доби була вибудована. З виділенням у 1870-х роках італійськими і угорськими дослідниками перехідного періоду між кам'яною і бронзовою добою — *енеоліту* — археологічна періодизація набула завершеного вигляду. У ХХ ст. її доповнено найдавнішими палеолітичними пам'ятками, відкритими лише в Африці. Ця схема лежить в основі сучасної періодизації стародавньої України.

Періоди			Дати (до н. е.)		
Залізний вік					
Бронзовий вік			1 тис.		
Енеоліт			3 тис.		
Кам'яний вік	Неоліт		5 тис.		
	Мезоліт		7 тис.		
	Палеоліт	Пізній		10 тис.	
		Середній (мустьє)		35 тис.	
		Ранній	Ашель		150 тис.
			Олдовейська доба (Африка)		1 млн
			2,5—3 млн		

Археологічна періодизація стародавньої історії

Типологічний метод. Розмаїття речового світу не обмежується технологічними характеристиками. Його строкатість наростала в міру освоєння людиною нових матеріалів, нових природних ресурсів, їх перетворення і втілилася у формотворенні. Цей дуже розмаїтий світ форм треба було якось приборкати, впорядкувати (адже наука оперує множинами, а не індивідуальними об'єктами) й водночас підпорядкувати цей процес потребам археології — деталізувати загальну періодизацію й організувати просторову строкатість речового світу. Таким засобом став типологічний метод — основний дослідницький інструмент археологів у розв'язанні різних завдань.

Виникнення його пов'язане з еволюційною теорією, пристосуванням дарвінізму до штучної природи. Розвиток рукотворного світу — артефактів — асоціювався з розвитком живої матерії, тобто шляхом поступових змін. Отож, речі можна організувати в еволюційні ряди (стовпці), в яких певні послідовні форми (А, В, С ...) будуть позначати періоди їхнього існування. Ця ідея, якою особливо захопився англійський археолог Огастес Генрі Пітт-Ріверс (1827—1900), за відсутності засобів перевірки таких побудов могла перетворитися на інтелектуальну гру — маніпуляцію формами.

Згідно з концепцією шведського дослідника Оскара Монтеліуса (1843—1921) тип — це сукупність функціонально і формально однорідних речей (сокири, кельти, мечі тощо), які різняться оформленням деталей (скажімо, руків'я меча). Саме такі деталі і дають можливість вибудувати еволюційний ряд — від простіших форм до складніших. Однак його достовірність має бути підкріплена відповідними знахідками різних типів одного порядку у закритих комплексах (могили, скарби): мечів А з сокирами А, мечів В з сокирами В чи фібулами В, тобто ранніх мечів з ранніми сокирами, ранніми фібулами і т. ін. Іншим засобом перевірки стали стратиграфічні спостереження: поховання з мечами А мали передувати похованням з мечами В.

Проте задіяти у цьому процесі всі типи і зіставити їхні ряди було неможливо, тим більше, що, всупереч постулатам еволюціонізму, типи змінювалися з різною швидкістю, тобто не синхронно. Тому дослідники зазвичай обмежувалися певними комбінаціями типів. Так, для уточнення періодизації залізного віку визначальною виявилася комбінація двох типів — фібул і мечів (німецькі археологи О. Тишлер, П. Рейнеке та ін.). Інші ж типи були задіяні у характеристиці виділеного у такий спосіб періоду. Поведінка “типів—характеристик” була різною: одні з них відповідали двом періодам, інші — трьом і т. ін.

Застосування типологічного методу в хронологічних побудовах давало можливість простежити спадковість культур, а доведена до історичних часів періодизація — здійснити також зворотний хід: відштовхуючись від пам'яток історично відомих народів, простежити їхні витоки на ґрунті рис, що поєднували їх з анонімними в етнічному відношенні культурами (тобто на ґрунті “спадковості навпаки”). На можливість такого — *ретроспективного* — методу, орієнтованого на етногенетичні дослідження, вказував О. Монтеліус. Нині цей метод широко застосовують в археології.

Археологічна культура. Типологічний метод зробив ще одну послугу археології. Він давав можливість упорядкувати старожитності у просторі. Адже виділенням етапів не вичерпувалося розмаїття проявів матеріального світу. Поширен-

ня типів і комплексів речей обмежувалося певним простором, якому була притаманна також їхня повторюваність. У межах таких просторів поселення і могили демонстрували певну схожість чи навіть тотожність, що проявлялося по-різному: в улаштуванні осель і могил, схожості супутнього їм речового комплексу (посуд, прикраси та ін.). Це давало можливість шляхом картографування виділити локальні групи пам'яток. Спочатку їх позначали термінами “культура”, “культурна група”, “культурна провінція”, “культурне коло”, “цивілізація”, а на зламі XIX—XX ст. за ними поступово закріпилася назва “археологічна культура”. *Археологічна культура — це сукупність схожих пам'яток, обмежених певним простором і часом.* Лінійна еволюція — етапи культури — почала доповнюватися просторовою мозаїкою — археологічними культурами (АК). Тим самим було закладено основи нового світосприйняття, оскільки локальне розмаїття культури фактично суперечило парадигмі еволюційного одноманітного розвитку.

Археологічна культура — провідна категорія археологічної науки. Адже вона не лише дає змогу впорядкувати археологічні матеріали у просторі, а й наводить мости між культурою і її творцями, а отже є матеріальним вираженням (бодай і не повним) її творця — народу, племені, етносу. Таке трактування було цілком логічним (хоча й неоднозначним) і висунуло на перший план етнічні проблеми, які живилися формуванням та розвитком етнографії. *Еволюційна парадигма доповнюється етнологічною.*

Назви археологічних культур умовні й мають різне походження: наприклад, за назвою населеного пункту, де було виявлено матеріали певного зразка (трипільська, зарубинецька, черняхівська культури названі за селами на Київщині), за яскравою прикметою, наприклад посуду (культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки), за типом поховальних споруд (ямна, катакомбна, зрубна культури). Отож, і назви трипільці, ямники, шнуровики — також умовні. Це археологічний сленг для стислого позначення якогось явища.

Таким чином, археологія виникла у Західній Європі. Упродовж XIX ст. там було сформульовано основні поняття і методи, а також представлено археологічну версію найдавнішої історії, або перед- чи доісторії, як її нерідко ще називають. Базовими її поняттями стали система трьох віків і археологічна культура. Археологічна періодизація ґрунтується на матеріальному критерії, у першу чергу, — на основному матеріалі, що використовувався для виготовлення знарядь, оскільки людина здавна користувалася й іншими матеріалами — природними (дерево, кістка) чи штучними (кераміка, метали). Вона відображає поступовість залучення цих основних матеріалів. Поділ “віків” на періоди здійснено на ґрунті техніко-типологічних прикмет. Отож, *археологічна періодизація є емпіричною*, тобто такою, що має відображення (відповідники) у реальному світі, в реальних речах. Цим вона принципово відрізняється від історичної, яка ґрунтується на теоретичних засадах — соціально-економічних чи культурологічних поняттях.

Процедура археологічного дослідження. Може скластися враження, що археологія XIX ст. була зайнята лише пошуками закономірностей розподілу артефактів у часі і просторі. Це не так. Навряд чи цим хтось би захопився, не маючи інтересу до історії. А він народжується з елементарного бажання —

дізнатися, як далеко простягається історія роду людського і як колись жили люди. І розкопки пам'яток давали уявлення про це. На палеолітичних стоянках знахідки обмежувалися головним чином знаряддями праці й кістками тварин льодовикового періоду. Отож, виходило, що найдавніші люди жили за рахунок мисливства — завдяки споживанню готових продуктів природи. Від палеолітичних пам'яток суттєво відрізнялися неолітичні — не лише кам'яною індустрією: там була уже інша фауна, зокрема й кістки свійської худоби, залишки культурних рослин, глиняний посуд. Тому неоліт природно сприймали як принципово інший період — як час скотарства, землеробства, загалом іншого способу життя. Таким чином, археологічна, здавалося б, формальна періодизація, наповнювалася паралельно й історичним змістом. *Цінність археологічних джерел якраз і полягає в тому, що вони є синхронними історичному процесові.* Але все своєю чергою.

Добування джерел. Отримання первинної інформації в археології здійснюється у процесі розкопок. Їх провадять за правилами, що мають назву методики польових досліджень. Головна її сутність зводиться до спостережень за станом ґрунту і залишків та детальної фіксації усіх об'єктів у просторі (на плані) стосовно умовного репера та один одного, а також за глибиною залягання. Усе це ретельно фіксується у щоденнику, на креслениках, фото- і кіноплівці, у книзі опису знахідок. Розкопки — надзвичайно відповідальний момент, адже у їх процесі пам'ятка знищується. Непомічене, пропущене, незафіксоване — усе це втрачає науку.

Товща землі, в якій трапляються сліди людської діяльності, називається культурним шаром. Потужність культурного шару прямо пропорційна тривалості проживання на одному місці. Звідси й зворотне завдання — вловити тривалість як певні зміни. Цьому й слугує, передусім, *стратиграфічний метод*, метою якого є фіксація культурного шару по вертикалі (у перетині). Головне значення стратиграфічних спостережень полягає в тому, що вони дають можливість установити відносну послідовність нашарувань, а отже — і певних подій, тобто відносну хронологію — раніше/пізніше. У непорушених нашаруваннях те, що залягає нижче, є давнішим за те, що залягає вище. Тому стратиграфічні спостереження є основою хронологічних побудов. Не менше значення стратиграфічні спостереження мають для відтворення мікрохронології подій і з'ясування деталей об'єктів: скажімо, зведення і перебудова садиби, її розширення, введення якихось нових прийомів будівництва.

Культурно-хронологічна атрибуція. Щоб видобуті матеріали стали надбанням науки, слід визначити їхнє місце у часі та просторі. Це здійснюється шляхом порівняння нових матеріалів із наявними. В такий спосіб пам'ятка долучається до якоїсь археологічної культури чи хронологічної групи. В разі її оригінальності вона чекає свого часу — поки з'являться інші, схожі на неї, пам'ятки, що закладуть підґрунтя для виділення нової археологічної культури (локального варіанту і т. ін.).

Історичні реконструкції в археології. Уже в процесі розкопок пам'яток і обробки отриманого матеріалу здійснюються певні реконструкції об'єктів та речей: графічні (оселі, храми, кургани, речі) або через відновлення об'єктів і речей за уламками (склеювання горщика). Проте у цьому разі йдеться лише про реконструкцію джерел, а не історії.

Реконструкція історії розпочинається з відтворення способу життя. Культурні накопичення і знахідки немовби самі посилають нам сигнал про епоху, в яку жили їхні творці, — чим вони промишляли і яким був їхній побут. Для цього інколи вистачає повсякденних знань: житло вказує на ослість, рибальський гачок — на рибальство, кістки свійської худоби — на скотарство. Навіть одна річ може збудити цілу низку асоціацій: скажімо, залізний серп є свідченням доволі пізнього періоду історії, коли добре знали, що таке хліборобство, а отже, й осілий спосіб життя. Реконструкції, що ґрунтуються на знанні функцій речей і повсякденному досвіді, Володимир Федорович Генінг (1924—1993) — визначний теоретик археології — назвав прямими. Попри їхню простоту такі реконструкції є вкрай важливими для археології, оскільки формують перший образ колективу — творця пам'ятки, чи спільноти, яка залишила однорідну групу пам'яток, — археологічну культуру.

Добування джерел, їх культурно-хронологічна атрибуція і прямі реконструкції становлять перший — емпіричний — рівень досліджень в археології. Він надзвичайно трудомісткий, вимагає глибокого і всебічного знання речового світу, який постійно поповнюється. Навіть елементарна публікація потребує організації матеріалу, його детального опису, подання в ілюстраціях. Для порівняльного аналізу матеріалу замало орієнтуватися на самі лише публікації. Археолог має сам опрацювати здобутий ним матеріал, щоб відчутти текстуру, наприклад глиняних речей, нюанси форми, технології виготовлення, оздоблення. Джерелознавча робота потребує багато часу, а засвоєння матеріалу — неабиякої пам'яті, постійного звернення до накопичених джерел з метою перевірки тих чи інших спостережень або здогадок. Адже за зміною і рухом речей археолог простежує зміни в культурі й намагається зрозуміти їхні причини: спонтанний розвиток, міграції, запозичення, обмін. Джерелознавчі дослідження складають найвагомішу частку археологічних праць. Глибокий джерелознавець — основа основ археології.

І все ж емпіричний рівень, попри його колосальне значення, є лише підготовкою до пізнання історії. Адже інтерес до неї не обмежується тим, що робили люди, аби вижити у світі. Людина — істота розумна й істота суспільна. Її прагнення ніколи не обмежуються “хлібом насущним”, а тому виникають запитання: як було організовано життя в досліджувану епоху — виробництво, побут, дозвілля? якими правилами керувалися люди у стосунках між собою й іншими колективами? чи мали усі члени колективу рівні права, а якщо ні, то чим це визначалося? як усвідомлювала себе людина у своєму колективі і ширше — своє місце у світі? Прямі відповіді на ці запитання археологічні матеріали не дають. Матеріальні рештки німі і не розкривають секретів своїх творців. Щоб пізнати ці секрети, замало знання матеріального світу. Необхідно знати, розуміти й відчувати первісний світ, специфіку первісного мислення, моральних законів, еволюцію їх із плином часу та на ґрунті певних звершень, як-от, наприклад, перехід від привласнювального господарства до відтворювального, від екстенсивного відтворювального до інтенсивного, від забезпечення елементарних потреб до накопичення багатств.

Такі знання дає етнографія первісних народів — народів, які ще донедавна, а частково й тепер живуть за законами первісного ладу. Формування етнографії первісних народів відбувалося паралельно з формуванням археології

і навіть сприяло цьому. Коли ще ніхто не вірив, що якісь каменюки могли слугувати знаряддями для давніх людей, етнографи підтвердили це живими свідками.

На противагу археології етнографія має справу з живими людьми, а тому може вивчати життя в усьому розмаїтті його проявів. Саме етнографами було відкрито основні принципи організації життя первісних колективів, які реалізувалися в таких інститутах, як рід, община, плем'я, статево-вікові класи, своєрідний стиль мислення, що дістав назву міфологічного, чи синкретичного. На ґрунті класифікації таких суспільств етнографами запропоновано різні варіанти періодизації первісного суспільства. Усе це слугує певним орієнтиром для археолога у пізнанні давнини. Зауважимо — лише орієнтиром. Адже сучасні первісні народи не відображають усього розмаїття справжньої історичної первісності. Вони репрезентують лише деякі (!) її варіанти, й до того ж, у сучасному вигляді. *Етнографічні джерела не є синхронними історичному процесу, вони є реаліями сьогодення, тому, орієнтуючись на них, археологія має власними засобами відтворити історію минулого. Колись, на початку свого формування, залежна від етнографії археологія поступово перетворилася на самостійну науку і створює тепер такі засоби.*

Археологія України. Археологія України, під якою ми маємо на увазі дослідження й осмислення старожитностей у межах сучасних кордонів нашої країни, виникла і розвивалася тривалий час як складова російської, формування якої певною мірою дублювало ритми розвитку західноєвропейської археології, хоча й мало свої особливості.

Величезна кількість пам'яток, зокрема монументальних — великих курганних могильників, які почали зводити за доби енеоліту, городищ та валів, які вирізнялися своєю масштабністю у період залізного віку, — ясна річ, не могла залишатися непоміченою. Для Нестора-літописця давно залишені городища ("гради") стали одним із аргументів для висвітлення історії розселення слов'ян. Однак передісторія археології на землях України пов'язана передусім із церковною археологією, спрямованою на придбання і збереження церковних святинь. Та й перші розкопки в Україні — Десятинної церкви П. Могилою (1636) — було проведено не з науковою метою, а щоб довести польсько-урядові давність православної церкви (боротьба проти церковної унії).

Початок археології як науки пов'язаний з петровською добою, зокрема заснуванням у 1718 р. Кунсткамери у Петербурзі. Особливо значущою подією у становленні археології стали так звані "вчені мандрівки", ініційовані Петром I, а після його смерті — Російською академією наук — з метою суцільного обстеження природних і духовних багатств Росії. Тоді ж було розпочато розкопки курганів у Сибіру. Можливо, під впливом цих подій у 1763 р. за наказом генерал-губернатора Новоросійського краю О. П. Мельгунова поблизу Єлисаветграда (нині Кіровоград) було розкопано великий курган — Литу могилу (інша назва — Мельгуновський курган). Унікальні знахідки з нього були передані до Петербурга (зберігаються в Ермітажі) і майже одразу правильно ідентифіковані як скіфські. Як то нерідко буває, перший розкопаний не грабіжниками курган виявився унікальною пам'яткою. Це найдавніший скіфський

царський курган на території нашої країни. Від цієї події розпочинають родовід скіфської археології. Скіфи Геродота ставали реальністю.

Приєднання Криму до Росії відкрило шлях “ученим мандрівкам” і до Північного Причорномор’я — експедиціям В. Ф. Зуєва (1782), П. С. Палласа (1793—1794), П. І. Сумарокова (1799, 1802). Так було відкрито багатий світ півдня — грецькі міста й грандіозні кургани, “печерні” міста й середньовічні фортеці, кам’яні ящики таврів. Тим самим було зроблено перші кроки до розвитку таких підрозділів археології, як класична, таврів, середньовічної історії Криму. Не лише наукові інтереси, а й грабіжницькі розкопки спонукали до організації музеїв на півдні — в Миколаєві (1806), Феодосії (1811), Одесі (1825), Керчі (1826). Діяльність музеїв не обмежувалася збиранням старожитностей, вони розпочали вивчення пам’яток. Уже перші дослідження в Керчі одразу ж увінчалися успіхом, а Ермітаж, куди, як пізніше писав М. І. Веселовський, “по естественному ходу вещей” передавалися старожитності з усієї Росії, поповнився шедеврами греко-скіфського мистецтва (кургани Куль-Оба, Кекуватського, Золотий). Згодом їх було чудово видано співробітником Ермітажу Л. Стефані.

Об’єднання навколо Одеського археологічного музею фахівців та любителів археології сприяло створенню Одеського товариства історії і старожитностей (1839). Ініціатором його був Микола Никифорович Мурзакевич — професор і ректор Рішельєвського ліцею. А 1846 р. при Товаристві було організовано власний музей, який вирізнявся багатством своїх експонатів, особливо монет. У 1858 р. обидва музеї об’єдналися. Головною метою Товариства було збирання, опис і збереження старожитностей для написання історії краю. Попри дуже скромні фінанси, Товариство здійснило невеличкі розкопки на о-ві Левке, в Ольвії, Ескі-Кермені та Феодосії. Саме його зусиллями у 1879 р. в Херсонесі було знайдено визначну епіграфічну пам’ятку — декрет на честь Діофанта.

На початку XIX ст. починає формуватися і слов’яноруська археологія. Одним із її родоначальників був польський етнограф і меншою мірою археолог Зоріан Доленга-Ходаковський (псевдонім Адама Чарноцького, 1784—1825), який палко обстоював ідею значущості археологічних джерел для відтворення історії слов’ян. Під час мандрівок по Західній Україні та Наддніпрянщині він занотував чимало пам’яток, а також топонімів, народних переказів, пісень. Це стимулювало увагу до старожитностей лісостепової смуги України. Ідею З. Ходаковського підтримав засновник Харківського університету (1805) В. Н. Каразін, який започаткував розкопки пам’яток на Харківщині. У 1824 р. Кіндрат Андрійович Лохвицький, митрополит Київський Євгеній (в миру Євфимій Олексійович Болховітін) і Максим Федорович Берлінський організують у Києві розкопки Десятинної церкви, Золотих воріт, валу, під яким знайдено руїни церкви Св. Ірини часів Ярослава Мудрого та ін. Вихованець Києво-Могилянської академії М. Ф. Берлінський підготував першу ґрунтовну працю з історії Києва, яка супроводжувалася докладним описом топографії і монументальних пам’яток Києва (повністю видана лише 1991 р.). З того часу столиця Русі привертала увагу не лише світських дослідників, а й представників церковної археології, осередком якої була Київська духовна академія (заснована 1818 р.). У 1872 р. на основі церковних зібрань при ній було створено Цер-

ковно-археологічний музей, який невдовзі поповнився також приватними колекціями і в 1880 р. став першим публічним музеєм в Україні. Після заснування університету Св. Володимира в Києві (1834) й особливо Тимчасової комісії для розбору давніх актів у Києві починає формуватися ще один археологічний осередок.

І все-ж на середину XIX ст. археологія Східної Європи лише спиналася на ноги і ще не набула вигляду цілісної системи знань. Це продемонструвала організація у Петербурзі Російського археологічного товариства (1846), яке мало три відділення: 1) слов'янської та руської археології; 2) східної і 3) класичної, візантійської та західноєвропейської археології. Навіть ігноруючи той факт, що останній відділ швидко згорнув свою роботу, структура Товариства була кучою як тематично, так і хронологічно. Вона відверто демонструвала відставання російської археології від західноєвропейської. Утім, з ініціативи Товариства було організовано кілька археологічних експедицій, матеріали яких було видано в “Известиях” і “Записках” Товариства.

Першою державною центральною археологічною установою Росії була організована 1859 р. Імператорська археологічна комісія (ІАК). Її мета зводилася до пошуку предметів старовини, збору інформації про державні та приватні колекції, аналізу й оцінки старожитностей. З 1889 р. їй належало виключне право на розкопки. Воно надавалося “відкритим листом”, згідно з яким передбачалося подання звіту про розкопки. Комісія розподіляла також знахідки, направляючи найцінніші з них до Ермітажу. Результати її діяльності висвітлювалися в “Отчетах” (ОАК), “Известиях” (ІАК), а також тематичних збірках серії “Материалы по археологии России” (МАР).

Як бачимо, Комісія створювалася не заради наукових досліджень, а з метою поповнення колекцій Ермітажу. Не дивно, що на перших порах вона сконцентрувала увагу на півдні України, підпорядкувавши собі Керченський музей, який вів розкопки античних пам'яток. Іншою зоною уваги Комісії стали великі скіфські кургани, розкопки яких розпочав Іван Єгорович Забелін — історик і один із фундаторів Історичного музею у Москві. У 1860-х роках він розкопав близько десяти таких курганів, зокрема 20-метровий гігант — курган Чортомлик поблизу Нікополя.

Мета розкопок — пошук скарбів — визначала методику їх проведення. Вона зводилася до пошуку могили, розташованої, як правило, під центром насипу. До неї добиралися через “колодязь”, виритий з вершини кургану, або збоку — через траншею. Курган фактично не досліджували. За такими курганами у народі закріпилася назва Розрита могила. Вади такої “методики” особливо наочно постали після розкопок одного з найбільших в Україні курганів Огуз (21 м) на Херсонщині, які здійснив професор Петербурзького університету Микола Іванович Веселовський наприкінці XIX ст. Кілька років по тому дощі розмили котлован і відкрився напівзасипаний дромос (коридор), у якому селяни знайшли золоті речі. Проте організовані Комісією нові розкопки знову не були завершені. І лише у 1979—1981 рр. експедиція Інституту археології НАНУ під керівництвом Ю. В. Болтрика остаточно поставила крапку в цій сумній історії. Схожа доля спіткала й інші визначні кургани.

Істотні зрушення у розвитку археології пов'язані з діяльністю талановитого вченого й організатора науки Олексія Сергійовича Уварова (1828—1884). З

його ініціативи у 1864 р. було організовано Московське археологічне товариство, засновано Історичний музей у Москві (відкрився 1883 р.), а також уведено традицію скликання Всеросійських археологічних з'їздів. Друкованими органами товариства були "Древности. Труды МАО", "Труды комиссий МАО". Матеріали з'їздів також детально висвітлювалися ("Труды АС"). Саме на з'їздах було оприлюднено матеріали, які засвідчували принципові зрушення у східноєвропейській археології, до яких були причетними й українські вчені.

З 15 археологічних з'їздів шість відбулися в Україні. Проведення III з'їзду в Києві (1874) засвідчувало інтерес до цього регіону, пов'язаний з визначними відкриттями, а також наявність тут наукових сил, здатних організувати такий захід. Ідеться, насамперед, про Володимира Боніфатійовича Антоновича (1830/1834—1908) — на той час іще доцента, а згодом професора університету Св. Володимира. Видатний історик, археолог, нумізмат, етнограф, громадський і культурний діяч — В. Б. Антонович у другій половині XIX ст. був найвідомішою фігурою у середовищі національних діячів науки і культури. "Могутній дух", "обоожнював" свій народ — так писав про вченого його учень М. С. Грушевський. Той "дух" реалізувався і в учнях Антоновича, і виплекану ним археологію продовжували розвивати наступні покоління. Тож саме В. Б. Антоновича вважають основоположником української археології.

Активну участь у підготовці з'їзду брав Хведір Кіндратович Вовк (1847—1918) — ще одна яскрава постать в українській науці — антрополог, етнограф і археолог. У 1875—1876 рр. він разом із В. Б. Антоновичем брав участь в археологічних експедиціях і під його впливом звернувся до гуманітарних наук. У роботі з'їзду також брав участь Дмитро Якович Самоквасов (1843—1911) — уродженець Чернігівщини, майбутній професор Варшавського університету, історик права й археолог-славіст, який незадовго перед цим захистив магістерську дисертацію в Києві.

Під впливом Київського центру сформувався невеличкий Лубенський осередок, учасники якого гуртувалися навколо приватного музею К. М. Скаржинської. Саме з діяльністю цього гуртка пов'язане *відкриття палеоліту у Східній Європі*. Ідеться про стоянку поблизу с. Гінці на Полтавщині, випадково виявлену краєзнавцем Г. С. Кир'яковим і частково досліджену в 1873 р. Федором Івановичем Камінським — викладачем Лубенської гімназії і фундатором музею К. М. Скаржинської. Давність пам'ятки підтвердив професор Київського університету К. М. Феофілактів. Це стало сенсацією не лише III з'їзду, а й європейської науки загалом. Передісторія на українських землях сягнула палеолітичної доби. А вже 1879 р. К. С. Мережковський відкрив у Криму ще давніші палеолітичні пам'ятки.

Учнем В. Б. Антоновича був і Вікентій В'ячеславович Хвойка (1850—1914), чех за походженням. В археології він прожив коротке, але дуже яскраве життя. Під керівництвом В. Б. Антоновича він розкопав Кирилівську палеолітичну стоянку в Києві (1893—1900), вік якої уточнив Хв. Вовк (мадлен за європейською шкалою). На рубежі XIX—XX ст. розкопки В. В. Хвойки на Київщині поблизу сіл Трипілья, Зарубинці, Черняхів, Ромашки увінчалися виділенням трипільської, зарубинецької та черняхівської культур, а також відкриттям нових палеолітичних пам'яток. Ці яскраві матеріали було проде-

монстровано на XI (Київ, 1899), XIII (Катеринослав, 1905) і XIV (Чернігів, 1908) археологічних з'їздах. Але не тільки. Спираючись на діапазон своїх досліджень (а це ще й кургани, городища та ін.) та узагальнивши наявні археологічні джерела, В. В. Хвойка *створив першу історичну концепцію* розвитку населення Середньої Наддніпрянщини — від палеоліту до Київської Русі. Слов'ян у цьому регіоні дослідник вважав автохтонами і вів їхній родовід від трипільської культури. Попри певні, зрозумілі з позицій сьогодення дня, хиби цієї концепції, чимало її положень зберігають силу (наприклад напрями заселення Східної Європи, дати культур тощо).

Під опікою В. Б. Антоновича зросли такі відомі фахівці, як нумізмат Карло Васильович Болсуновський, археолог та історик Василь Іванович Ляско-ронський, археолог Сергій Свиридович Гамченко, археолог, історик і нумізмат Василь Юхимович Данилевич, археолог, етнограф, мистецтвознавець, громадський діяч Микола Федотович Біляшівський та ін.

Однак, завершуючи цей огляд, маємо згадати ще одну визначну постать. Наприкінці XIX ст. темпи накопичення джерел випереджали їхню систематику. Насамперед це стосувалося курганних старожитностей, фонд яких невпинно зростав завдяки масштабним розкопкам Д. Я. Самоквасова, М. Ю. Бранденбурга, О. О. Бобринського та ін. Значна частина цих матеріалів стосувалася доскіфської пори. Через скромність супроводу вони дістали дещо презирливу назву “кургани із забарвленими скелетами”, тобто посипаними червоною вохрою. Перші підходи до їхньої систематики намітив відомий петербурзький археолог Олександр Андрійович Спіцин (1858—1931), хоча більш результативними були інші його дослідження, зокрема — давньоруських могильників. О. А. Спіцину вдалося виявити їхні локальні особливості (в тому числі за прикрасами) і пов'язати їх із літописними племенами “Повісті временних літ”, а заодно — уточнити карту їхнього розселення. Ця робота блискуче підтвердила можливості археології в етнічних дослідженнях.

На тлі такого стану курганної археології вражали наслідки розпочатих під егідою Московського археологічного товариства розкопок Василя Олексійовича Городцова (1860—1945) — майбутнього професора Московського університету і творця “вчення про типологію”, яке, щоправда, не прижилося в науці. Вже через рік після початку своїх досліджень у Харківській губернії В. О. Городцов, систематизуючи виявлені під час розкопок матеріали, виділив три послідовні археологічні культури — ямну, катакомбну і зрубну — і відніс їх до бронзового віку. Концепцію було оприлюднено на XII археологічному з'їзді у Харкові (1902). Так було виділено бронзовий вік України (і суміжних територій) і закладено основи його періодизації, яка й сьогодні не втратила значення й увійшла в науку як “городцовська схема”. Кургани із “забарвленими скелетами” стали повноцінним джерелом і відбивали динаміку змін на значних просторах Європи упродовж двох тисячоліть. З тих пір стратиграфічний метод дослідження курганів — спостереження за послідовністю здійснення поховань — став надійним підґрунтям для відносної хронології.

Тоді ж В. О. Городцов відкрив і перші неолітичні пам'ятки на Донеччині, а дещо пізніше у тому ж регіоні й сарматські поховання.

Археологія України, яка розвивалася за окремими напрямками (антична, скіфська, слов'яно-руська), після відкриттів В. В. Хвойки та В. О. Городцова

не лише поповнилася новим розділом (первісна), а й набула вигляду доволі деталізованої (особливо у межах бронзового та залізного віків) культурно-хронологічної схеми.

Такою увійшла археологія у ХХ ст. Саме в цей період проявилось хронологічне і просторове розмаїття археологічного світу України. Перша світова війна та наступні події на якийсь час загальмували розвиток цієї дисципліни. Однак у лихоліття революції та Громадянської війни відбулися суттєві зміни в організації науки. 1918 р. здійснилася мрія української інтелігенції — гетьман П. Скоропадський підписав указ про заснування Української академії наук. *То була перша суто наукова державна установа в Україні.* Проблемами археології в ній опікувалися різні комісії та комітети, а в 1934 р. був організований Інститут історії матеріальної культури (ІІМК), з 1938 р. — Інститут археології Академії наук УРСР, а нині — Національної академії наук України. Він є провідною археологічною установою нашої країни.

Через сталінські репресії, голодомор та Другу світову війну власне у повоєнні роки почала реалізовуватися та модель археологічної науки, яку ми маємо сьогодні. Сутність її визначають три моменти: 1) інтеграція зусиль науковців різних установ (академічних, навчальних, музеїв) задля суцільного обстеження території України, вияву, збереження й дослідження пам'яток, а також розробки теоретичних і методологічних засад археології; 2) диференціація й спеціалізація окремих розділів археології, націлених на з'ясування хронологічних і локальних особливостей пам'яток різних епох; 3) соціально-історична спрямованість досліджень, втілена в головній меті археології — реконструкції історії окремих спільнот, представлених локальними групами пам'яток, археологічними культурами чи комплексами ранньодержавних утворень як суб'єктів історичного процесу.

Археологічні здобутки ХХ ст. вражають. Археологія — дитя шанувальників старовини — не лише набула статусу науки, а й здійснила колосальний прорив у всіх сферах. Розкриттю багатства археологічного світу України сприяли цілеспрямована політика з організації спеціальних експедицій для розкопок пам'яток (наприклад, грецьких міст, трипільських поселень) та суцільних розвідок з метою виявлення нових і навіть грандіозні економічні проекти, які мобілізували вчених на врятування археологічної спадщини. У процесі цих досліджень сформувалася українська наукова еліта, старше покоління якої було пов'язане з В. Б. Антоновичем та іншими видатними науковцями (більшість із них загинула в 1930-ті роки), а наступні шліфували свою майстерність, попри всі політичні й ідеологічні перепони, в спільних російсько-українських експедиціях та масових наукових конференціях радянських часів. Все це зумовило розгортання масштабних досліджень і формування національної багатогалузевої школи археологів. Їхні імена відкриються вам у процесі ознайомлення з цим курсом.

Охоплення дослідженнями всієї України, долучення до цього процесу нових учених дало можливість подавнити історію наших земель до раннього палеоліту — до 1 млн років тому, заповнити цей довжелезний період тисячами пам'яток і десятками археологічних культур, вибудувати їхню хронологію й періодизацію, висловити ідеї, що зачіпають буквально усі аспекти суспільного життя — походження й етнічної інтерпретації творців певних явищ, моделей

господарчої адаптації в різні періоди та в різних природних умовах, соціальної організації, матеріального й духовного потенціалу людських колективів.

Археологія — наука романтична, сповнена очікувань і несподіванок, а інколи — й розчарувань. Її розвиток детермінується питаннями, якими постійно переймається археолог, прагнучи проникнути в таємниці й загадки минулого, шукаючи на них відповіді й у інших фахівців. Інколи через це археологію характеризують як науку не самостійну, забуваючи, що саме вона поставила собі на службу інші науки і навіть спричинила появу нових галузей та методів дослідження: палеозоології, палеоботаніки, дендрохронології та інших методів датування. Ніякої цінності самі по собі, поза контекстом археологічних досліджень вони не мають. Водночас археологи користуються здобутками інших наук (етнології, демографії, екології, фізичної антропології, генетики, лінгвістики) для осмислення минулого. Це визначає сутність археології як науки комплексної й безкінечно перспективної, яка постійно нарощує свій джерельний потенціал не лише кількісно, а й якісно, відкриваючи все нову й нову інформацію. Інакше й не може бути — адже йдеться про історію людства.

Рекомендована література

Бунятян К. П. Давнє населення України (Розділ 1. Як вивчають та відтворюють давню історію). Київ, 1999.

Гарден Ж.-К. Теоретическая археология. Москва, 1983.

Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии. Киев, 1982.

Його ж. Структура археологического познания. Киев, 1989.

Daniel G. Hundred and Fifty Years of Archaeology. Dordrecht, 1975.

Жебелев С. А. Введение в археологию. Петроград, 1923.

Керам К. Боги, гробницы, ученые. Москва, 1960.

Клейн Л. С. Археологические источники. Ленинград, 1978.

Його ж. Археологическая типология. Ленинград, 1991.

Лебедев Г. С. История отечественной археологии. 1700—1917 гг. Санкт-Петербург, 1992.

Малина Я. Археология вчера и сегодня. Москва, 1981.

Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век (Глава 1. История и методика археологических исследований в Европе). Москва, 1973.

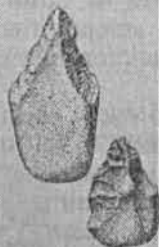
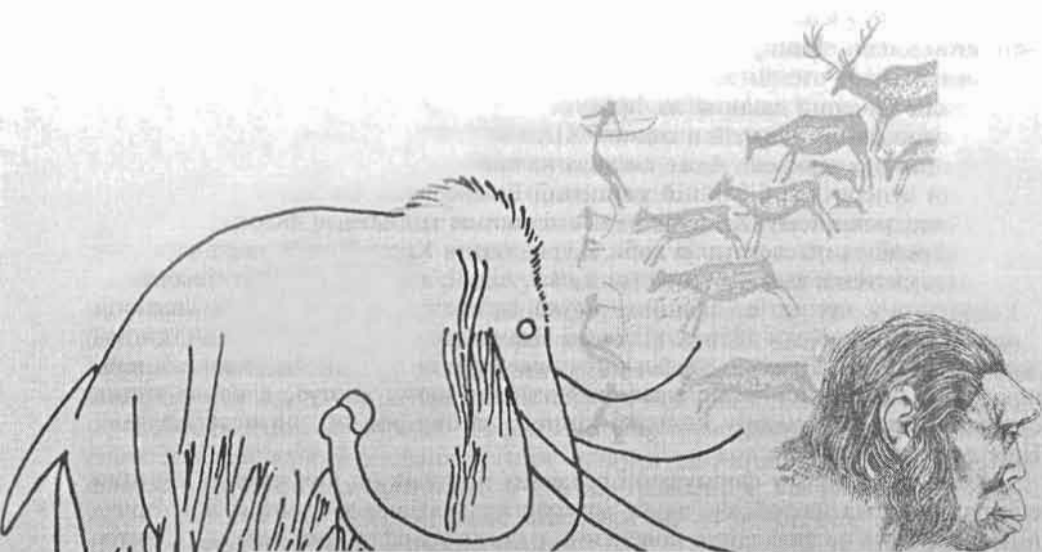
Пряхин А. Д. История советской археологии (1917 — середина 30-х гг.). Воронеж, 1986.

Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні і публіцистичні твори. Київ, 1995.

Формозов А. А. Страницы истории русской археологии. Москва, 1986.

Розділ I

КАМ'ЯНА ДОБА

Тема 2

Походження людини

Історія починається з появи її суб'єкта — людини. Тому проблема походження (*антропогенезу*) людини є однією з ключових в історії людства.

Пошуки пращура: від Адама до мавпи

Сучасне бачення людини як продукту розвитку тваринного світу сформувалося пізно, лише у другій половині XIX ст., оскільки тривалий час блокувалося офіційною церквою. Адже смілива на той час версія походження людини від мавпи суперечила біблійній концепції її створення Богом за своєю подобою 7,5 тис. років тому. Хоч слідом за сміливими здогадками філософів Стародавньої Греції та інтелектуалів доби Відродження Карл Лінней уже в середині XVIII ст., систематизуючи тваринний світ, відніс людину разом із мавпою до одного загону приматів, офіційна наука заперечувала можливість еволюції мавпи в людину. Коли 1856 р. в долині Неандерталь були виявлені кістки палеантропів, учені Дюссельдорфського університету дійшли “наукового” висновку, що знайдений череп належав “патологічному ідіоту”, а крива кістка стегна — “монгольському козакові кінного загону росіян, що переслідували Наполеона в 1814 р.”

Домінантну роль у формуванні сучасних поглядів на походження людини відіграла молода на той час наука археологія. Знахідки численних доісторичних артефактів не знаходили пояснення у поглядах офіційної церкви на витоки людства. Зокрема, французький чиновник Ж. Буше-де-Перт у 1831 р. виявив у кар'єрах поблизу річки Сомі великі крем'яні знаряддя, які він назвав ручними рубилами, а також численні кістки викопних слонів та гіпопотамів. Тридцять років французький дослідник марно намагався переконати громадськість, що рубила належали стародавнім людям, які загинули разом із доісторичними тваринами внаслідок біблійного потопу. Ця “битва на Сомі” завершилася перемогою Буше-де-Перта лише в 1859 р., коли авторитетна комісія визнала, що зібрана ним колекція знарядь належить доісторичним людям, і визначила вік знахідок у півмільйона років.

Вирішальну роль в утвердженні сучасної концепції антропогенезу мала знаменита книга Ч. Дарвіна “Походження людини та статевий добір” 1871 р. Проаналізувавши величезний матеріал, англійський учений дійшов висновку про тваринне походження людини й переніс на антропогенез принципи еволюціонізму, насамперед учення про *природний добір*. Утім, дослідник надто перебільшував роль статевого добору у становленні людини. Важко пояснити

зникнення шерсті на її тілі, збільшення обсягу мозку, тривалий прогресивний розвиток мови чи удосконалення людської руки лише тим, що стародавні представниці прекрасної статі віддавали перевагу чоловікам саме з такими якостями.

Дослідження Ч. Дарвіна стимулювали цілеспрямовані пошуки попередників сучасної людини палеозоологами та антропологами. У 1891 р. вони увінчалися блискучим відкриттям доктором Е. Дюбуа на острові Ява кісток примітивної людської істоти. Її визначили як перехідну форму від мавпи до людини і відповідно назвали пітекантропом — мавполюдиною.

Важливим теоретичним внеском у започатковану Ч. Дарвіним концепцію походження людини була *трудова теорія антропогенезу* Ф. Енгельса, викладена ним у книзі “Роль праці у процесі перетворення мавпи в людину” (1876 р.). Вчений наголошував, що примати, а отже й наші безпосередні пращури, були колективними тваринами. Таким чином, людина формувалася у процесі спільної праці з метою життєзабезпечення колективів. Колективне полювання, пошуки та розподіл їжі, захист від хижаків в умовах постійного ускладнення методів полювання сприяли згуртуванню первісного колективу, встановленню між його членами виробничих зв’язків. Виникла нагальна необхідність обміну інформацією, передавання виробничого досвіду наступним поколінням. Тому мова — також продукт колективної праці людей.

Ф. Енгельс звертав увагу також на особливе значення прямоходіння, яке звільнило руки для трудових операцій, що, своєю чергою, стимулювали прогресивний розвиток людського мозку. Важливим чинником антропогенезу було визнано перехід до м’ясного раціону. Адже м’ясна їжа більше відповідає біохімії людського організму, аніж рослинна. Її багатий хімічний склад краще забезпечував необхідними елементами організм, у тому числі мозок людських істот, що еволюціонували. До того ж висока калорійність м’яса звільняла від цілодобових пошуків страви. Своєю чергою, полювання вимагало вищого рівня інтелектуальної діяльності, аніж пошуки рослинної їжі. Не випадково психіка хижих ссавців складніша за психіку травоядних. Усі ці біологічні чинники тривалий час безпосередньо впливали на антропогенез, аж до появи людини сучасного типу — *Homo sapiens*.

Остаточне формування сучасної концепції антропогенезу відбулося протягом ХХ ст. насамперед унаслідок великих відкриттів антропологів, археологів палеозоологів у Африці.

Від динозаврів до найдавніших людських істот

За біологічною класифікацією людина, так само як і мавпа, належить до загону приматів сімейства ссавців. Найдавніші ссавці з’явилися ще за доби динозаврів — у мезозойську еру, коли на землі панували рептилії. Температура їхнього тіла залежала від температури середовища. Низькою активністю рептилій вночі пояснюється те, що перші ссавці були нічними тваринами завбільшки як шур.

Масове вимирання динозаврів 65 млн років тому пов'язують з різкою зміною клімату, викликаною падінням на землю астероїда. Вважається, що падіння небесного тіла діаметром 10—15 км у районі Карибського моря спричинило викид в атмосферу Землі великої кількості пилу. Це різко зменшило кількість отримуваної поверхнею планети сонячної радіації, що призвело до гальмування процесу фотосинтезу рослин, різкого похолодання і вимирання великої кількості різноманітних видів рептилій, які не могли контролювати температуру свого тіла. Вижили лише ті, які сховалися у воду (крокодили, черепахи) та зарилися в землю (ящірки, змії).

Ця катастрофа планетарного масштабу зробила господарями Землі ссавців, температура тіла яких, на відміну від рептилій, не залежала від температури середовища. З початком кайнозойської ери на Землі поширюються різноманітні ссавці, у тому числі примати, що з'явилися близько 50 млн років тому.

Близько 20 млн років тому теплий і вологий клімат Землі сприяв надзвичайному розростанню тропічних лісів на планеті. Вони стали домівкою величезної популяції людиноподібних мавп *дріопітеків* (деревних мавп), рештки яких виявлено в Європі, Азії, Африці. Вважається, що сучасні людиноподібні мавпи (шимпанзе, горили, орангутанги, гібони) походять від різновидів дріопітеків, які не перейшли до наземного способу життя. У дріопітеків простежений розвиток зубного апарату в напрямі людських істот. Їхня діастема (відстань між іклами і різцями) зменшується, а ікла невеликі, як у людей (рис. 1).

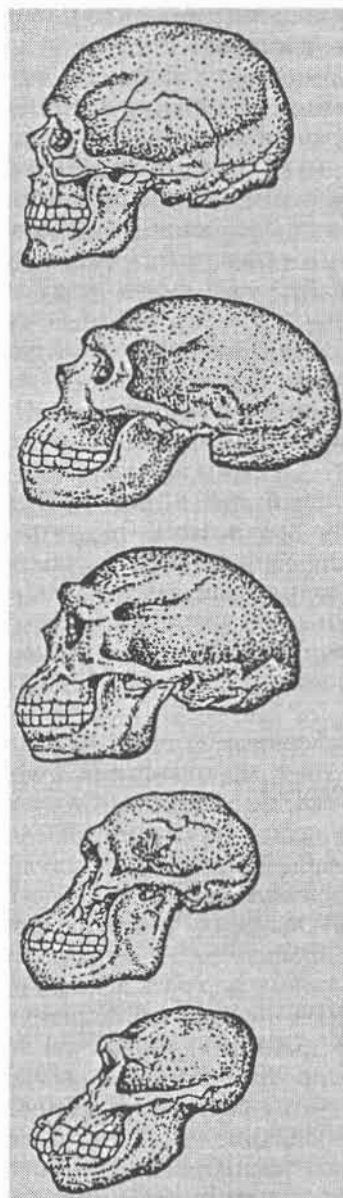
Раманітек — пізній дріопітек, який жив 12—8 млн років тому. Це досить тендітна мавпа, котра за об'ємом мозку (менше 400 см³) нагадувала шимпанзе. Раманітеки почали переходити до прямоходіння, а мавпяча лапа почала перетворюватися на людську руку, якій властиве протистояння великого пальця руки чотирьом іншим.

З добою раманітеків збіглося похолодання та зменшення вологості клімату. Цей процес розпочався з поширення льодовиків у Антарктиді, чому сприяло зникнення гірського пасма, що з'єднувало Антарктиду з Південною Америкою. Існування цієї перемички між материками зумовлювало підігрів океану навколо Антарктиди. Холодна течія від її узбережжя рухалася вздовж Південної Америки на північ до екватора, звідки вже нагріті океанічні води поверталися на південь. Зникнення згаданої перемички між двома континентами Південної півкулі близько 5 млн років тому спричинило утворення потужної холодної течії, що й понині циркулює навколо Антарктиди. Ця течія ізолювала Антарктиду від теплих вод екватора, що призвело до накопичення криги на Південному полюсі й загального похолодання на значних обширах планети.

Похолодання і зменшення вологості клімату, своєю чергою, призвело до різкого скорочення площі тропічних лісів, що стимулювало перехід мавп до наземного способу життя. Причому на землю були змушені спуститися не тільки частина людиноподібних, а й деякі примітивні мавпи. Приклад паванів засвідчує, що цей процес супроводжувався зростанням згуртованості стада, його агресивності, переходом до вживання м'ясної їжі. Щось подібне відбулося і з раманітековими мавпами, які дедалі частіше змушені були злазити з дерев у савану, де зустріли своїх головних ворогів — хижаків родини котячих (левів, тигрів, леопардів).

Тема 2

Походження людини

Номо сарієнс
1200—2000 см³

40 тис. років—сучасність

Неандерталець
1000—1500 см³

150—40 тис. років тому

Пітекантроп
800—1100 см³

1,5 млн—100 тис. років тому

номо habilis
600—800 см³

2—1 млн років тому

Австралопітек
400—600 см³

4—1 млн років тому

Шимпанзе
(дріопітек)
до 400 см³

15—4 млн років тому

Рис. 1. Еволюція черепа людини

Перехід до прямоходіння збільшував можливості самозахисту наземних мавп. Він давав можливість не тільки оглядати місцевість у високих травах саван, а й звільняв передні кінцівки для самооборони від хижаків за допомогою палиць та каміння. Рука з палицею чи каменем поступово стала не тільки засобом оборони, а й знаряддям полювання. Включення до раціону м'яса створювало передумови для швидкої біологічної еволюції мавп, зокрема їхнього мозку. Необхідність кооперації для колективного полювання та захисту від хижаків зумовили згуртування мавпячого стада. Останнє вимагало вдосконалення сигнальної системи всередині стада, тобто стимулювало розвиток мови. Усе це створювало передумови для поступової трансформації мавпячого стада в первісну общину. З переходом людиноподібних мавп до наземного способу життя в саванах пов'язують появу нового їх виду, який дістав назву австралопітек.

Австралопітеки (південні мавпи) — прямоходячі людиноподібні мавпи з об'ємом мозку 400—600 см³, що мешкали в саванах Південно-Східної Африки 4—1 млн років тому. Їхні рештки вперше відкрив професор Р. Дарт (1924) у Південній Африці, що й зумовило назву цих приматів. Можливо, деякі з них з Африки потрапили на Близький Схід.

Особливо багато решток австралопітеків знайдено у рифтовій долині Східної Африки — вузькому і довгому тектонічному розломі, що тягнеться з півдня на північ до Ефіопії. Його північним продовженням є Червоне море, долина Йордану та Мертве море Палестини. Рифт вирізняється великою вулканічною активністю. Вулканічна лава з глибин землі має підвищений рівень радіації. На думку дослідників, радіація спричинила мутаційні зміни в організмі прашурів людини, збільшила біологічну пластичність виду й тим самим сприяла його трансформації в людину.

Вулканічний попіл численних вивержень утворював потужні відклади, які добре консервують кістки тварин та людей. Тому африканський рифт став справжнім музеєм плейстоценової фауни. Зокрема, це стосується Олдувейської ущелини в Танзанії, яка розрізала вулканічні відклади на глибину 100 м. Схили цієї долини устелені кістками вимерлих тварин, серед яких трапляються рештки приматів. Ось уже півстоліття сім'я відомих палеоантропологів Лікі (Люїс, Мері та їхній син Річард) досліджують Олдувей у пошуках вимерлих гомінід. На північ від Олдувею розташовані інші відомі місцезнаходження викопної фауни — Омо, Хадар в Ефіопії. У повоєнний період в африканському рифті зроблені видатні відкриття, які дали підстави поглибити історію людства до 2,5 млн років і переконливо довели, що його прабатьківщиною була Африка.

Палеонтологічні та археологічні дослідження рифтової долини свідчать, що процес олюднення мавп відбувався в умовах сухих, спекотних саван Східної Африки. Похолодання та аридизація клімату посилювалися підняттям хребтів африканського рифту, що призвело до деградації тропічних лісів. Скоротилися популяції лісових тварин, різко збільшилася кількість великих травоїдних ссавців. Наші мавпоподібні прашури змушені були перейти до наземного життя в саванах. Серед укритих густою травою, окремими кущами та деревами пагорбів текли ріки, вздовж яких росли ліси. Різноманітні копитні травоїдні, котрі й нині населяють африканську савану, були здобиччю численних левів, тигрів, леопардів. Австралопітеки здебільшого полювали на дрібних тварин

(гризунів, земноводних, ящірок, комах тощо), але не гребували й залишками здобичі великих хижаків. Рештки кісток тварин на стоянках австралопітекових мавп дали підстави вченим називати їх “крисоловами пустель”. Значну частину їхнього раціону складала рослинна їжа — дикі плоди, їстівне коріння, соковиті пагони тощо.

Поступово австралопітеки починають полювати на більших тварин, навіть таких агресивних, як павіани. Як мисливську зброю вони застосовували, мабуть, палиці та каміння, однак кам'яних знарядь не виготовляли, оскільки їх не знайдено в шарах із кістками австралопітеків.

Сучасній науці відомі рештки близько 500 особин австралопітеків з Африки, серед яких учені виділяють 3—4 різновиди. Деякі з них за розмірами тіла нагадували сучасних шимпанзе, інші були завбільшки з сучасну людину.

Avstralopithecus afarensis (“південна мавпа з Афару”) — найдавніший різновид, що мешкав 4—1 млн років тому, мав зріст 1—1,3 м і важив близько 30 кг. Від нього походять інші різновиди австралопітеків, а також людський рід *Homo*. *Avstralopithecus africanus* своїми розмірами нагадував попередника і жив 3—1 млн років тому. Поряд із ним мешкав трав'яїдний *Avstralopithecus robustus* (могутній) або *Parantrop* зростом 1,6 м і вагою 50 кг. Від нього походить *Avstralopithecus boisei* або *Zinjantrop* зростом до 1,8 м і вагою до 80 кг.

Ці всеїдні, вкриті шерстю, прямоходячі мавпи саван утворювали дві основні групи: менш розвинену, трав'яїдну, масивну і всеїдну, тендітну. Саме від останніх походять найдавніші людські істоти, що виготовили перші знаряддя з каменю. По суті, австралопітек був перехідною формою між людиноподібною мавпою і найдавнішими людськими істотами.

Найдавніші людські істоти

Вважається, що головним критерієм формування людини є виготовлення перших знарядь праці. Сталося це близько 2,5 млн років тому у Східній Африці й знаменувало собою початок нової ери в історії землі — антропогену, а також початок історії людства та початок палеоліту за археологічною періодизацією.

Людина вміла (*Homo habilis*) — найдавніші людські істоти, що вперше почали виготовляти знаряддя з каменю близько 2,5 млн років тому і вимерли 1 млн років тому. Ці найдавніші представники роду *Homo* дуже нагадували австралопітекових, однак розмірами тіла та об'ємом мозку дещо перевищували останніх. Зріст *Homo habilis* сягав 150 см, вага — 50 кг, а мозок — 800 см³. Їхні примітивні кам'яні знаряддя дістали назву *галькових*, оскільки являли собою звичайну кварцитову або крем'яну річкову гальку, один кінець якої дещо загострений кількома грубими, але цілеспрямованими відколами (рис. 2). Ці грубі, рубальні знаряддя давали змогу першим людським істотам добувати поживний мозок із кісток з'їдених хижаками трав'яїдних. Перші людські істоти за своїм раціоном значною мірою були стерв'ятниками і не гребували рештками трапези хижаків. Суттєвим доповненням до харчового раціону було збиран-

ня їстівних рослин, плодів, коренів, а також спорадичне полювання, в тому числі, мабуть, на австралопітеків. Виявлені рештки укріттів *Homo habilis*, що нагадували примітивні житла.

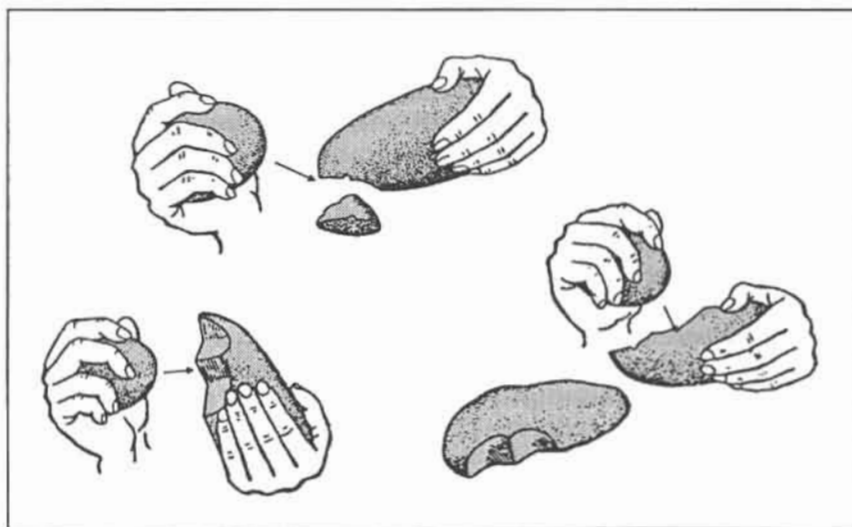

Рис. 2. Спосіб виготовлення галькових знарядь

Уперше кістки *Homo habilis* були знайдені в 1960 р. Люїсом Лікі в Олдувейській ущелині. Вони залягали в шарі (де містилися також кістки викопних тварин та галькові знаряддя), який датувався часом 1,7—2 млн років тому. Син Люїса Річард Лікі 1972 р. знайшов на березі озера Рудольф у Кенії значну кількість кісток *Homo habilis*, у тому числі рештки черепа, який, попри більшу об'ємність порівняно з черепом з Олдувею, мав вік більш як 2 млн років тому. Пізніше рештки *Homo habilis* виявили в Ефіопії (Хайдарі) та в Південній Африці, у печерах Штеркфонтейн і Сварткранс. Дослідники припускають, що зі Східної Африки *Homo habilis* переселилися до Аравії та Близького Сходу, де відомі місцезнаходження характерних галькових знарядь.

На думку деяких дослідників, показником належності до людських істот (гомінід) є не тільки перші виготовлені знаряддя праці, а й деякі біологічні особливості — так звана "гомінідна триада". До таких ознак належить об'єм мозку (більш як 800 см³), рука з протиставленням великого пальця іншим та прямоходіння. Однак якщо визначати первісну форму людських істот за цими ознаками, то згаданим критеріям більше відповідає не *Homo habilis*, а значно розвинутіша форма гомінід — пітекантроп.

Пітекантроп (мавполюдина) відомий також під назвами архантроп та *Homo erectus* (людина прямоходяча). Вперше був відкритий Е. Дюбуа у 1891 р. на острові Ява в Індонезії. Це була кремезна істота на зріст до 170 см, вагою сучасної людини і середнім об'ємом мозку 800—1100 см³. Череп пітекантропа характеризувався архаїчними рисами: неабиякою товщиною, похилим лобом, розвиненими надбрівними дугами, що утворювали характерний козирок

(рис. 3). Скошене підборіддя свідчило про початкову стадію розвитку мови, про існування якої у зародковій формі свідчить устрій черепів. Архантропи втратили значну частину волосяного покриву тіла. Натомість у них з'явилися

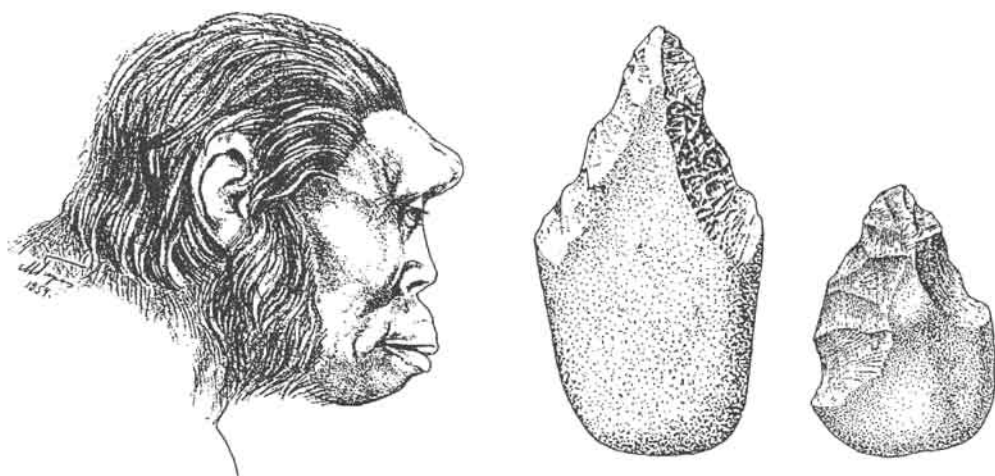

Рис. 3. Пітекантроп з о. Ява (реконструкція за черепом М. М. Герасимова) та ручні рубила пітекантропів

потові залози для регуляції температури тіла, що давали можливість їм мешкати на спекотних рівнинах Африки, не перегріваючись під променями тропічного сонця.

Пітекантропи були вмілими мисливцями на великих травоядних. Вони полювали на копитних (оленів, антилоп, коней) і навіть товстошкірих (слонів, носорогів, гіпопотамів). Основною мисливською зброєю був дерев'яний спис із загостреним і обпаленим для міцності кінцем та ручні *рубила* — масивні, оббиті з двох сторін крем'яні знаряддя мигдалеподібної форми (рис. 3). Однак рубила були властиві лише африканським та європейським пітекантропам, на півдні та в Південно-Східній Азії вони не набули поширення.

Рештки пітекантропів відомі не тільки на батьківщині людства у Східній Африці (Кенія, Танзанія, Ефіопія), а й в Алжирі (атлантроп), на півдні Європи, в Китаї (синантроп), Індонезії. Пітекантропи з'явилися в Африці 1,7 млн років тому, звідки 1,2 млн років тому розселилися на Близький Схід аж до Кавказу, а далі, просуваючись на схід, потрапили до Центральної Азії, Індостану, Індокитаю, на південь Китаю. До Західної Європи пітекантропи потрапили з Північної Африки через Гібралтар близько 1 млн років тому. Їхні кістки та сліди життєдіяльності відомі в Іспанії (Атапуерка), у гротах Валоне та Лазаре на півдні Франції. Приблизно в цей же час пітекантропи з Близького Сходу через Балкани просуваються у Центральну та на південь Східної Європи. Сюди вони могли потрапити лише через територію України. Не випадково найдавніші стоянки у Східній Європі досліджені саме в Україні. Нижній шар стоянки Королеве в Закарпатті датується близько 1 млн років тому й, очевидно, являє собою стоянку архантропів.

Освоєння архантропами помірної зони Північної півкулі стало можливим лише завдяки вогню, який, судячи з шарів попелу на стоянках, був добре відомим пітекантропам. Вогнище не тільки гріло, воно захищало від хижаків, на ньому готували їжу, гострили списи. Завдяки вогню людям удалося не тільки заселити безмежні території південної Євразії, а й витримати наступ льодовиків, що розпочався з півночі. На деяких стоянках пітекантропів знайдено рештки примітивних жител. Пітекантропи зникли 150 тис. років тому, поступившись у Європі новому різновидові наших пращурів — неандертальцю.

Неандерталець (*Homo neanderthalensis*), або палеантроп, — різновид гомінід, що мешкав у Європі та на Близькому Сході 150—28 тис. років тому. Дістав назву від долини Неандерталь у Німеччині, де вперше були виявлені кістки цього виду людських істот. Численні рештки неандертальців пізніше були знайдені в печерних стоянках Європи (Ля Мустьє, Ля Кіна, Ля Шапель-о-Сен, Ля Феррасі, Сен-Сезар, Спи, Монте-Чирчио, Ле Фате 3, Крапіна, Кіік-Коба, Заскельне V, VI та ін.). Значно менше їх виявлено на Близькому Сході (Шанідар в Іраку, Амуд, Табун I, Кебара в Ізраїлі) та в Центральній Азії (Тешик-Таш). Реконструкція палеантропа на основі кісток літньої людини з Ля Шапель-о-Сен у Франції сформувала наше уявлення про неандертальця як згорблену, незграбну істоту. Насправді, це були невисокі (1,5—1,6 м), але надзвичайно сильні, широкоплечі люди з дуже розвиненою мускулатурою і масивним скелетом. Сила їхньої руки у кілька разів перевищувала силу сучасної людини. Кисть руки масивна, з широкими фалангами, великими, міцними нігтями. Розвинені остисті відростки хребта свідчили про потужну мускулатуру.

Череп неандертальця великий і дуже масивний порівняно з черепом сучасної людини. Об'єм мозку (1500—1700 см³) дорівнював (а іноді й перевищував) об'єм черепної порожнини сучасної людини. Профіль лоба похилий, черепна кришка низька і довга, розвинені “козирком” надбрівні дуги, виступаюча назад потилиця, велике обличчя, скошене підборіддя, великий ніс, щелепи помітно видавалися вперед (виразний прогнатизм) (рис. 4).

Ураховуючи географію масових знахідок решток неандертальців у Європі, меншою мірою на Близькому Сході та в Середній Азії, а також інші дані, більшість сучасних дослідників схиляються до думки, що їхньою батьківщиною була саме Європа. Класичний неандерталець є наслідком еволюції пізніх пітекантропів Західної Європи під впливом несприятливих природно-кліматичних умов прильодовиків'я. Масивний кістяк, кремезна статура, розвинена мускулатура, устрій носової порожнини, що давав змогу вдихати холодне повітря, фахівці вважають наслідком пристосування до холодного прильодовикового клімату. Ймовірно, що широкі ступні ніг сприяли кращому пересуванню по глибокому снігові, а короткі кінцівки перешкоджали втраті тепла.

Класичні неандертальці в Європі мешкали приблизно 130 тис. (Крапіна) — 30—28 тис. років тому (Ля Кіна, Сен-Сезар у Франції, Відія і Велика Печина в Хорватії, неандертальці печер Криму). На Близькому Сході неандертальці з'явилися пізніше, аніж у Європі, — близько 60 тис. років тому. Схоже, неандертальці прийшли у Західну Азію зі своєї батьківщини, тобто з прильодовикової Європи. Інакше кажучи, неандертальці Передньої Азії є не монолітною самостійною популяцією, а лише східною периферією світу європейських

спеціалізованих палеантропів. У Південно-Східній Азії, а також в Африці достовірні рештки класичних неандертальців невідомі.

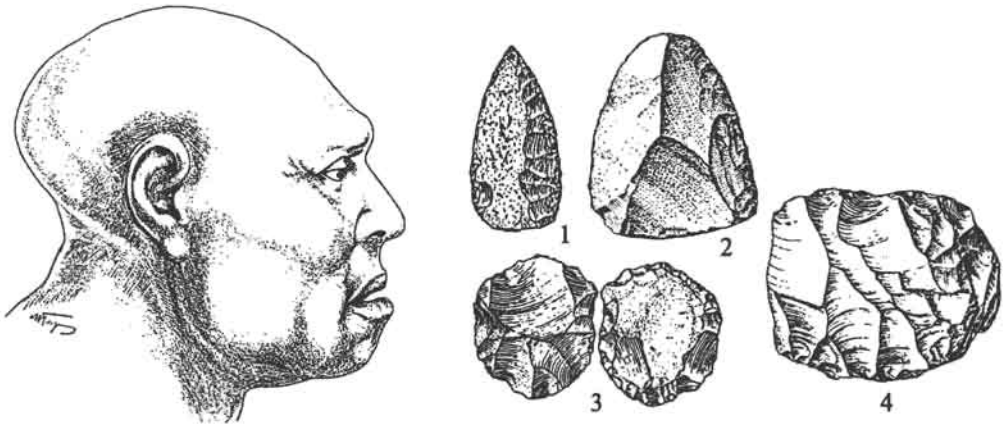

Рис. 4. Неандертальська жінка з печери Ля Кіна (Франція)
та крем'яні вироби мустьєрської доби:

1 — гостроконечник; 2 — скребло; нуклеуси: 3 — дископодібний; 4 — підпризматичний

Палеантропи суттєво вдосконалили свою мисливську зброю за рахунок прогресу в обробці кременю. Якщо рубила пітекантропів виготовлялися шляхом двобічного оббивання цілих крем'яних гальок, то неандертальці виготовляли знаряддя зі спеціально зроблених заготовок — відщепів кременю. Їх відбивали зі спеціальних ядрищ кременю або нуклеусів. Ядрища палеантропів найчастіше мали дископодібну форму, а зняті з них відщепи, як правило, мали трикутні обриси (рис. 4, 3). Тому трикутними були також основні знаряддя неандертальців — *гостроконечники* та *скребла*, що виготовлялися шляхом ретушування країв крем'яних відщепів (рис. 4, 1, 2).

Низький, похилий лоб неандертальців свідчить про недорозвиненість лобних доль мозку, що відповідають за складне асоціативне мислення, а також містять центри гальмівних процесів. Іншими словами, неандертальці, порівняно з сучасними людьми, були нездатні до складного, абстрактного мислення, а нерозвиненість гальмівних центрів робила їх збудливими й агресивними. Це в поєднанні з неабиякою силою неандертальців та досить ефективною зброєю зумовлювало часті кровопролитні сутички в первісних колективах, які становили серйозну загрозу для існування самої популяції палеантропів. Саме ця обставина, на думку багатьох дослідників, стала визначальною у самознищенні класичних неандертальців, на зміну яким у Європі прийшла людина сучасного типу — *Homo sapiens*.

Проблема походження *Homo sapiens* у світлі новітніх досліджень

Homo sapiens (людина розумна), або неоантроп, відрізнявся від попередніх форм людських істот тендітнішою статурою і меншою силою, зате значно більшим об'ємом мозку, що сягав 2000 см³. Розвинені лобні доли були досконалим інструментом складної розумової діяльності. Структура мозку свідчить про врівноваженіший характер *Homo sapiens*, що робило його соціальною істотою. Тому в популяціях людей сучасного типу відбулася заміна природного добору соціальним.

Колективізм стимулював розвиток мовного апарату, що зумовило формування виступаючого підборіддя. Завдяки розвитку лобного відділу мозку деградував надбрівний виступ. Водночас зник такий архаїчний елемент обличчя наших пращурів, як прогнатизм — властиві мавпам виступаючі вперед верхня та нижня щелепи. Так сформувався вертикальний профіль обличчя сучасної людини (рис. 5).

Homo sapiens вважається власне людиною. Попередні форми гомінід (людина вміла, пітекантроп, неандерталець) це ще не люди, а людські істоти, що, по суті, були перехідними формами від мавпи до власне людини — *Homo sapiens*. Її досконалий мозок зумовив піднесення суспільства та культури на новий, вищий рівень розвитку. Здатність людини розумної до абстрактного мислення створила передумови для виникнення мистецтва, релігії, міфотворчості. З'являються перші витвори образотворчого мистецтва, найдавніші календарі, зароджується лічба.

Поява людини розумної спричинила небувалий прогрес матеріальної культури. Якщо неандерталець користувався нечисленними універсальними знаряддями (різні гостроконечники, скребла), то *Homo sapiens* — великою кількістю спеціалізованих знарядь із кременю (рис. 5). Це — *скребачки* для обробки шкіри, *різці* для обробки кістки та дерева, різноманітні наконечники мисливської зброї, ножі для м'яса і дерева, проколки для шиття одягу та взуття, сокири для рубання дерева та багато інших. Визначальною особливістю техніки обробки кременю стає масове використання для виготовлення знарядь — вузьких і довгих крем'яних *пластин*, знятих з *призматичних нуклеусів*. Тому виготовлені з таких пластин знаряддя *Homo sapiens* мають характерні виводжені пропорції.

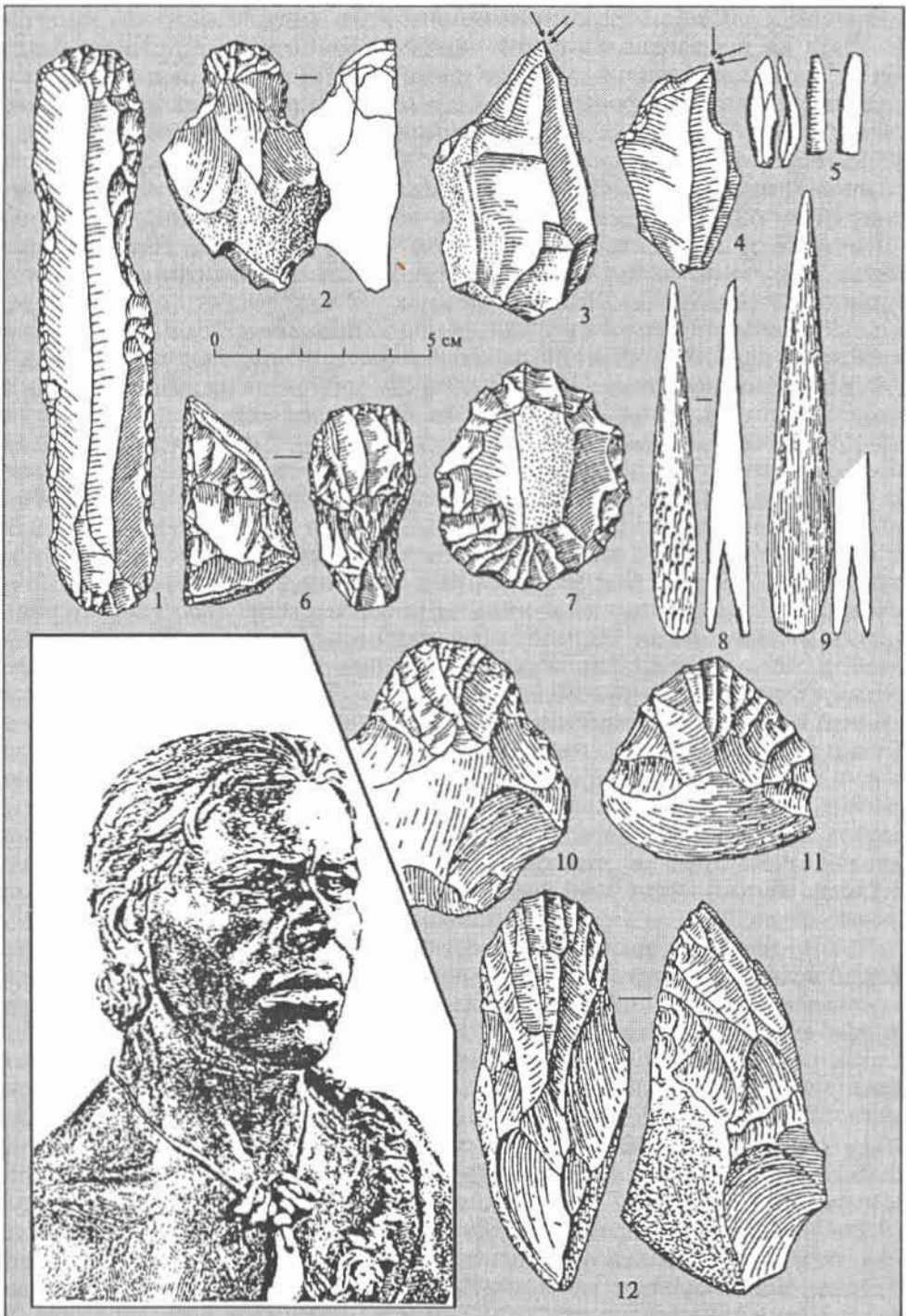
З людиною розумною поширюються різноманітні знаряддя з кісток тварин: голки, шила, наконечники списів, гарпуни тощо. Археологами виявлено чимало витворів первісного мистецтва з кістки та бивня мамонта: статуетки жінок, тварин, гравійовані зображення людей, тварин, геометричні орнаменти. Кістки великих тварин, зокрема мамонтів, використовувалися для будівництва жител.

Рис. 5. Кроманьйонець із печери Кро-Маньйон у Франції (реконструкція за черепом) та характерні вироби оріньяцької культури верхнього палеоліту:

1 — пластина з ретушшю; 2, 6, 7 — скребачки високої форми; 3, 4 — різці; 5 — мікроткладні для кістяних наконечників; 8, 9 — кістяні наконечники списів; 10–12 — нуклеуси

Тема 2

Походження людини

Тривалий час згадані форми людиноподібних мавп та людських істот розглядалися як послідовні, генетично пов'язані етапи прогресивного розвитку гомінід, який закономірно привів до появи людини сучасного типу. Вважалося, що кожна наступна форма людських істот була прямим генетичним нащадком попередньої і розвивалася безпосередньо з неї. Така пряmlinійна схема антропогенезу сформувалася наприкінці XIX — на початку XX ст. за умов панування еволюціонізму в науці. Накопичення фактів, запровадження новітніх методик дослідження, а також перехід від пряmlinійно-еволюціоністських схем минулого людства до розуміння багатоваріантності історії з найдавніших часів, внесли суттєві зміни в осмислення процесу антропогенезу сучасними вченими.

Спрощеним стадіальним уявленням про антропогенез уже давно суперечили численні палеонтологічні знахідки, які свідчили про одночасне існування кількох різновидів гомінід, частина з яких опинилася на узбіччі антропогенезу і вимерла, не залишивши нащадків. Виявилось, що *Homo habilis* тривалий час мешкали серед австралопітеків, а пізніше — серед пітекантропів. Останні, своєю чергою, співіснували з неандертальцями. А *Homo sapiens* протягом тисячоліть конкурував на теренах Близького Сходу та Європи з класичними неандертальцями.

Певні сумніви щодо чіткої стадіальності антропогенезу породжували і виявлені ще в 1931 р. на Близькому Сході в палестинських печерах Схул, Табун та Кафзех дуже давні антропологічні рештки людських істот з характерними ознаками *Homo sapiens*. Відомий палеоантрополог М. М. Герасимов, зокрема, писав із цього приводу: “Якби ці кістки були знайдені ізольовано від стародавньої фауни і мустьєрської індустрії, навряд чи всі вони були б визнані неандертальськими”. Виявлення кісток людини сучасного типу в шарах раннього палеоліту суперечило основним принципам панівної в недавньому минулому пряmlinійно-еволюціоністської схеми антропогенезу. Тому первісних людей із палестинських печер назвали сапієнтними неандертальцями, котрі буцімто пережили процес трансформації в неантропів. Вважалося, що зрештою якась група їх еволюціонувала в людину сучасного типу близько 40 тис. років тому. Адже саме цим часом датувалися найдавніші рештки *Homo sapiens* у Європі.

Новітні генетичні дослідження кісток неандертальців та людини сучасного типу докорінно змінили спрощено-еволюціоністські погляди на антропогенез. Від середини 80-х років до аналізу палеоантропологічних матеріалів були застосовані нові методики визначення ДНК за кістками стародавніх людей. Виявилось, що генний набір *Homo sapiens* принципово відрізняється від геному неандертальця. Різниця між ними сумірна з різницею між геномом сучасної людини і шимпанзе. На думку відомих генетиків, що досліджували цю проблему, генетичний аналіз заперечує саму можливість походження сучасного людства від неандертальців і вилучає їх із числа наших прямих прашурів. Біомолекулярний аналіз ДНК засвідчує, що генетичні лінії палеантропів і неантропів розійшлися приблизно 600 тис. років тому. Це спонукало дослідників переглянути традиційний погляд на згадувані антропологічні рештки з ознаками *Homo sapiens* з Близького Сходу та Африки, які раніше вважалися кістками сапієнтних неандертальців. За новітніми даними, в печерах Схул, Та-

бун та Кафзех були знайдені рештки не палеантропів, а архаїчних *Homo sapiens*, які мешкали на Близькому Сході вже 120—100 тис. років тому.

Рештки ранніх *Homo sapiens* в Африці ще давніші, ніж у Палестині, й датуються 100—150 тис. років тому. Маються на увазі палеоантропологічні матеріали з гроту Мумба (Танзанія), печер на р. Класіес та печери Бордер (Південна Африка), місцезнаходження кісток Омо І (Ефіопія). Ще старшими в Африці є рештки істот, які морфологічно являли собою щось середнє між пітекантропом і людьми сучасного типу. Це антропологічні матеріали з Нгалоба, Ндугу, Єясі в Танзанії, Флорісбад, Омо ІІ, Кообі-Форо в Ефіопії, Брокен-Хілл у Замбії. Ці знахідки датуються часом 500—120 тис. років тому і відображають початок процесу трансформації якоїсь групи пізніх африканських пітекантропів в архаїчних *Homo sapiens*.

Все це дало підстави для висновку, що сапієнтна лінія розвитку намітилася в середовищі африканських пітекантропів іще до появи неандертальців. Ранні *Homo sapiens* відгалузилися від пізніх пітекантропів приблизно 150 тис. років тому в тій же Східній Африці, звідки пізніше розселилися на інші континенти.

Новітні дослідження генетиків показали незначну розбіжність генетичних наборів різних популяцій сучасних представників білої і жовтої рас. Обмеженість генетичної варіабельності у вихідців із Європи та Азії свідчить про те, що всі вони є носіями генів досить обмеженої кількості пращурів. Вчені намагалися пояснити цей феномен походженням сучасного людства від кількох чи навіть однієї жінки. Оскільки більшість дослідників вважають колискою людства Африку, то ця гіпотеза дістала назву “чорної Єви”.

На тлі бідності генного набору європейців, азіатів та похідних від них американців вражає надзвичайне багатство геному корінних африканців. Була запропонована ще одна версія походження *Homo sapiens*. Її суть зводиться до припущення, що людство у процесі еволюції пережило ефект так званого “пляшкового горла”. Йдеться про те, що відносно недавно чисельність пращурів сучасного корінного населення Європи, Азії та Америки скоротилася до кількох або кількох десятків осіб, спадкоємцями генного набору яких є все населення Землі, за винятком вихідців з Африки, оскільки в останніх варіабельність геному значно більша, аніж у вихідців з Азії чи Європи. Постійна швидкість змін генного набору людини дала змогу визначити за допомогою біомолекулярного аналізу приблизний час проходження популяції *Homo sapiens* через згадане “пляшкове горло”. Сталося це приблизно 130 тис. років тому.

Узагальнюючи дані археології, антропології та генетики щодо походження *Homo sapiens*, сучасна наука дійшла таких висновків: найімовірніше, неантропи формувалися 600—150 тис. років тому у Східній Африці на генетичній основі якогось різновиду пітекантропів. Згаданий феномен “пляшкового горла” пояснюється тим, що близько 130 тис. років тому нечисленна група ранніх *Homo sapiens* просунулася з Африки на Близький Схід, де вони тривалий час співіснували з іншими видами роду *Homo*, зокрема класичними неандертальцями, що потрапили сюди з Європи. Саме від нечисленної популяції архаїчних *Homo sapiens* Близького Сходу, відомих за антропологічними рештками з палестинських печер Схул, Табун, Кафзех, походять усі сучасні вихідці з Євразійського континенту. Цим можна пояснити споріднений між собою, але

дуже бідний і одноманітний набір генів у європейців, азіатів та похідних від них мешканців Америки. Багатство геному корінних мешканців Африки пояснюється їхнім походженням від основного масиву неоантропів, що лишилися в Африці після переселення згаданої групи на Близький Схід.

Лише 40—35 тис. років тому, судячи з археологічних даних, неоантропи Палестини розселилися на схід — у Центральну, Південну та Південно-Східну Азію, а також на захід — у Європу. Якщо на півдні Азії архаїчні *Homo sapiens*, мабуть, застали рештки популяції пізніх пітекантропів, то в Європі вони зіткнулися з неандертальцями. Тут *Homo sapiens* мешкав поряд з класичним неандертальцем, очевидно конкуруючи з ним, 35—28 тис. років тому. Відсутність спільних генів у цих різновидів людських істот свідчить про те, що між ними не було шлюбних контактів. Новітні дослідження свідчать, що рештки колись численної популяції неандертальців зберігалися на півдні Піренейського, Апеннінського, Балканського півостровів та в горах Криму ще 28 тис. років тому, а за деякими даними, навіть 20 тис. років тому.

Прихід зі Східного Середземномор'я в Європу *Homo sapiens* археологи фіксують поширенням так званої оріньяцької крем'яної індустрії (від печери Оріньяк у Піренеях) (рис. 5). Археологічні матеріали свідчать, що 35—28 тис. років тому остання розвивалася в Європі поряд з крем'яними технологіями, носіями яких були класичні неандертальці.

Ранні *Homo sapiens* відрізнялися від сучасних людей масивнішою статурою, розвиненою мускулатурою, значними розмірами черепа та зубів. У Європі вони дістали назву кроманьйонців (від печери Кро-Маньйон у Франції, де ще 1868 р. виявлено кілька їхніх поховань). З часом неантроп став стрункішим, вищим на зріст, утратив певну частину волосся на тілі. Зменшилися розміри обличчя за рахунок збільшення мозкової частини черепа.

Антропологічний тип перших неантропів не був однорідним і складався з кількох підтипів, у яких дослідники вбачають прообраз майбутніх рас. Унаслідок природно-кліматичних впливів на популяції ранніх неантропів природний добір лишався потужним чинником антропогенезу. Людський організм пристосовувався до кліматичних особливостей різних регіонів. За умов холодного прильодовикового клімату формувалися кремезні, широколиці кроманьйонці Європи — пращури сучасних європеїдів. У спекотній екваторіальній Африці почали формуватися адаптовані до вологих і спекотних тропіків темношкірі негроїди. Певні негроїдні риси простежуються у грімальдійському (від поховання в печері Грімальді в Італії) антропологічному типі півдня Європи, який відомий також у Східній Європі за похованням з Маркиної гори на Дону. В умовах різкоконтинентального клімату пустель Центральної Азії формувалися монголоїди, найдавніші рештки яких відомі з верхніх шарів печери Джоу-Коу-Тянь під Пекіном. Бушмени пустелі Калахарі в Африці є реліктом одного з найдавніших різновидів *Homo sapiens*, який через Близький Схід, Південну Азію, Індокитай розселився до Австралії. Тож певні антропологічні паралелі поєднують бушменів та австралійських аборигенів із раніше згадуваними найдавнішими неантропами з печер Схул і Табун Близького Сходу.

Прогресивний розвиток людського суспільства призвів спочатку до обмеження, а наприкінці палеоліту — до фактичного припинення дії природного

Тема 3

Ранній та середній палеоліт

добору, на зміну якому приходить соціальний. Наприклад, досконалий одяг і прогрес у побудові будівель ізолювали людське тіло від безпосереднього впливу природно-кліматичних чинників і наприкінці льодовикової доби процес расоутворення різко загальмувався. Тим самим становлення людини сучасного типу (антропогенез) у цілому завершилося, хоча трансформація організму сучасної людини, пов'язана з процесами грацилізації, брахікефалізації, акселерації, триває.

Таким чином, генні дослідження останніх років зумовили остаточний перехід більшості фахівців від прямолінійно-стадіальних уявлень до усвідомлення багатоваріантності шляхів біологічної історії роду *Homo*. Зокрема, дослідники дійшли висновку, що неандертальці не були нашими безпосередніми пращурами. Вони є тупиковим відгалуженням на дереві антропогенезу, оскільки не лишили нащадків. Однак ці революційні зміни в поглядах на антропогенез відбулися зовсім недавно. Тому поки що не варто вважати їх істиною в останній інстанції. Дослідження тривають, що неминуче призведе до подальшої кореляції основних положень концепції походження людини.

Підсумовуючи розгляд проблем походження людини, зазначимо провідну роль Африки в антропогенезі. Схоже, вже остаточно доведено, що батьківщиною людства був схід Африканського континенту. Саме тут, унаслідок аридізації клімату і деградації лісів, лісові людиноподібні мавпи перейшли до наземного способу життя та прямоходіння. У Східній Африці з'явилися перші людські істоти, котрі близько 2,5 млн років тому почали виготовляти найдавніші знаряддя праці з каменю. Звідси, за новітніми даними, походять найдавніші пітекантропи і перші *Homo sapiens*, що пізніше переселилися на сусідні континенти — в Європу, Азію, Америку.

Представлену картину походження людини не варто вважати остаточною. Дослідження тривають, і з появою нових фактів та наукових методик сучасна схема антропогенезу може бути суттєво доповнена.

Тема 3

Ранній та середній палеоліт

Палеоліт (давньокам'яна доба) — найдавніша епоха історії людства, що розпочалася з появою перших людських істот (3–2,5 млн років тому) і завершилася наприкінці льодовикової доби (10 тис. років тому). Протягом палеоліту людські істоти пройшли тривалий шлях від свого народження до формування людини сучасного типу, а мавпяче стадо трансформувалося в суспільство людини розумної. За часів палеоліту виготовлено перші знаряддя праці, одяг, опановано вогонь, споруджено перші житла. Релігія, міфологія,

мистецтво та інші сфери духовної культури також народилися за доби палеоліту. Іншими словами, визначальні елементи людського суспільства своїм корінням сягають палеолітичної епохи, без вивчення якої неможливе повноцінне розуміння сьогодення.

Періодизація кам'яної доби

Археологічна періодизація доби каменю (або поділ її на окремі епохи) розроблена на основі визначення своєрідності матеріальної культури (і передусім крем'яних виробів) кожного з виділених підрозділів. Оскільки кожна форма людських істот виробляла властиві їй специфічні знаряддя, то археологічна періодизація початку кам'яної доби загалом збігається з етапами антропогенезу.

Кам'яна доба ділиться на три послідовні періоди: палеоліт (у перекладі з грецької “древній камінь”), мезоліт (середній камінь) та неоліт (новий камінь) (рис. 6). Палеоліт, своєю чергою, також має три підрозділи — ранній, середній і пізній, або верхній.

У *ранньому палеоліті* (3 млн — 150 тис. років тому) виділяють два послідовних етапи — *олдувайський* та *ашельський*. Першому з них властиві згадувані вище галькові знаряддя (чопери і чопінги), вперше виявлені разом із кістками *Homo habilis* (1960) в Олдувайській ущелині (рис. 2; 7, 5, 6). Тобто найдавніший олдувайський період кам'яної доби в цілому збігається з добою *Homo habilis*, що розпочалася 2,5—3 млн років тому у Східній Африці. *Ашельський* період розпочався 1,5 млн років тому з поширенням ручних рубил (рис. 7, 1), виробником яких був пітекантроп — нова форма людських істот. Назва періоду походить від стоянки поблизу містечка Сент Ашель на півночі Франції, де ще у XIX ст. Буше-де-Пертом — фундатором вивчення раннього палеоліту — було виявлено чимало різноманітних ручних рубил.

Середній палеоліт (150—35 тис. років тому), або епоху муст'є (від гроту Ля Муст'є у Франції), пов'язують з поширенням муст'єрських технологій обробки кременю. Їй властиві дископодібні нуклеуси, з яких сколювали масивні, підтрикутні відщепи, що використовувалися для виготовлення гостроконечників та скребел. Носієм цієї технології в Європі був неандерталець.

Пізній, або верхній, палеоліт у Європі (35—10 тис. років тому) розпочався з поширення властивої йому пластинчастої техніки обробки кременю, носієм якої був *Homo sapiens*. Показово, що кожний наступний період палеоліту розпочинався не зі зникнення попередньої технології обробки кременю разом із відповідною їй формою людських істот, а з появою нової техніки кременеобробки та її носіїв. Так, на початку ашелю ранні пітекантропи, що виготовляли рубила, співіснували в Африці з *Homo habilis*, які вимерли близько 1 млн років тому. Муст'єрська технологія з'явилася, коли в Європі ще мешкали пізні пітекантропи і на початку пізнього палеоліту тривалий час співіснувала на європейських теренах з верхньопалеолітичними технологіями, носіями яких був *Homo sapiens*.

Тема 3

Ранній та середній палеоліт

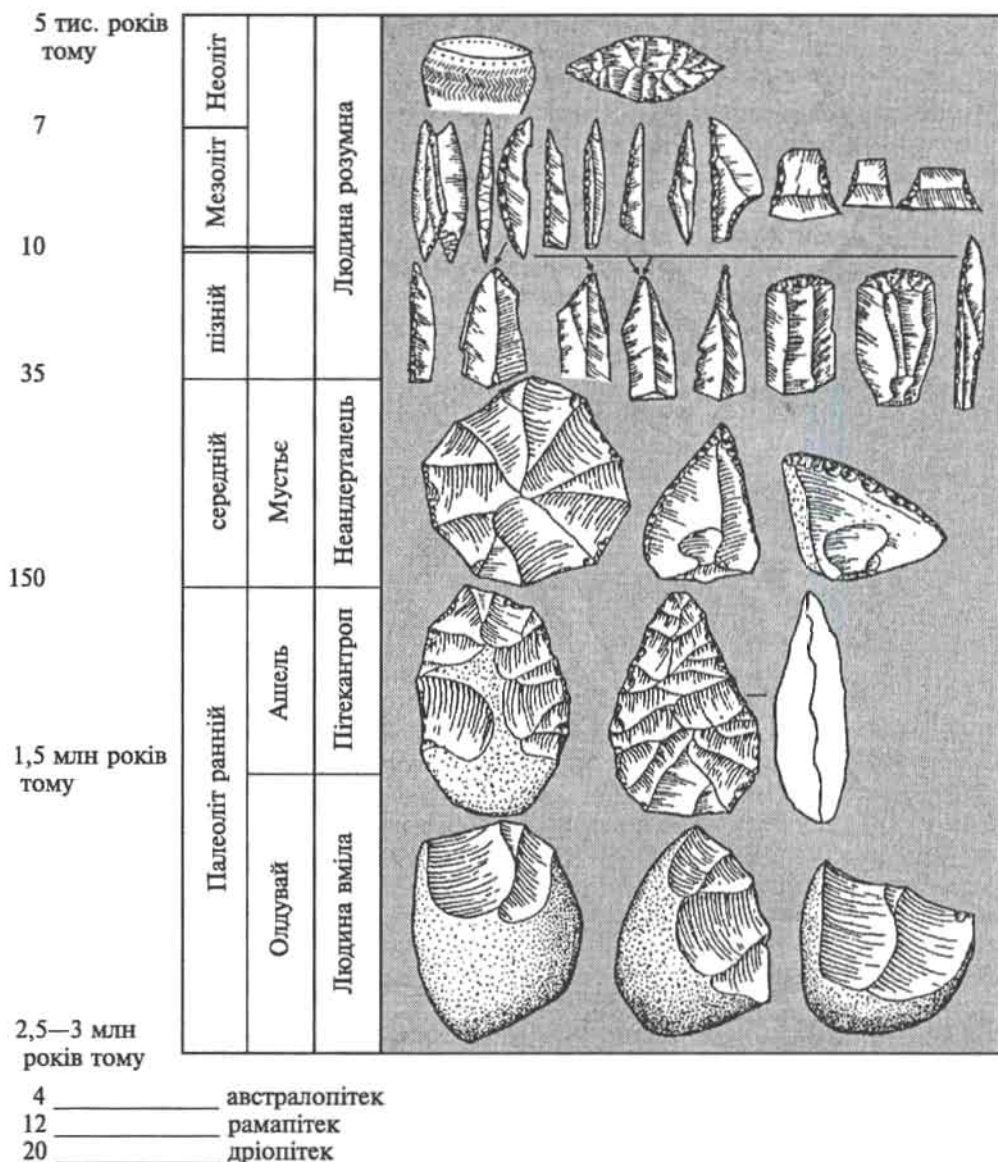
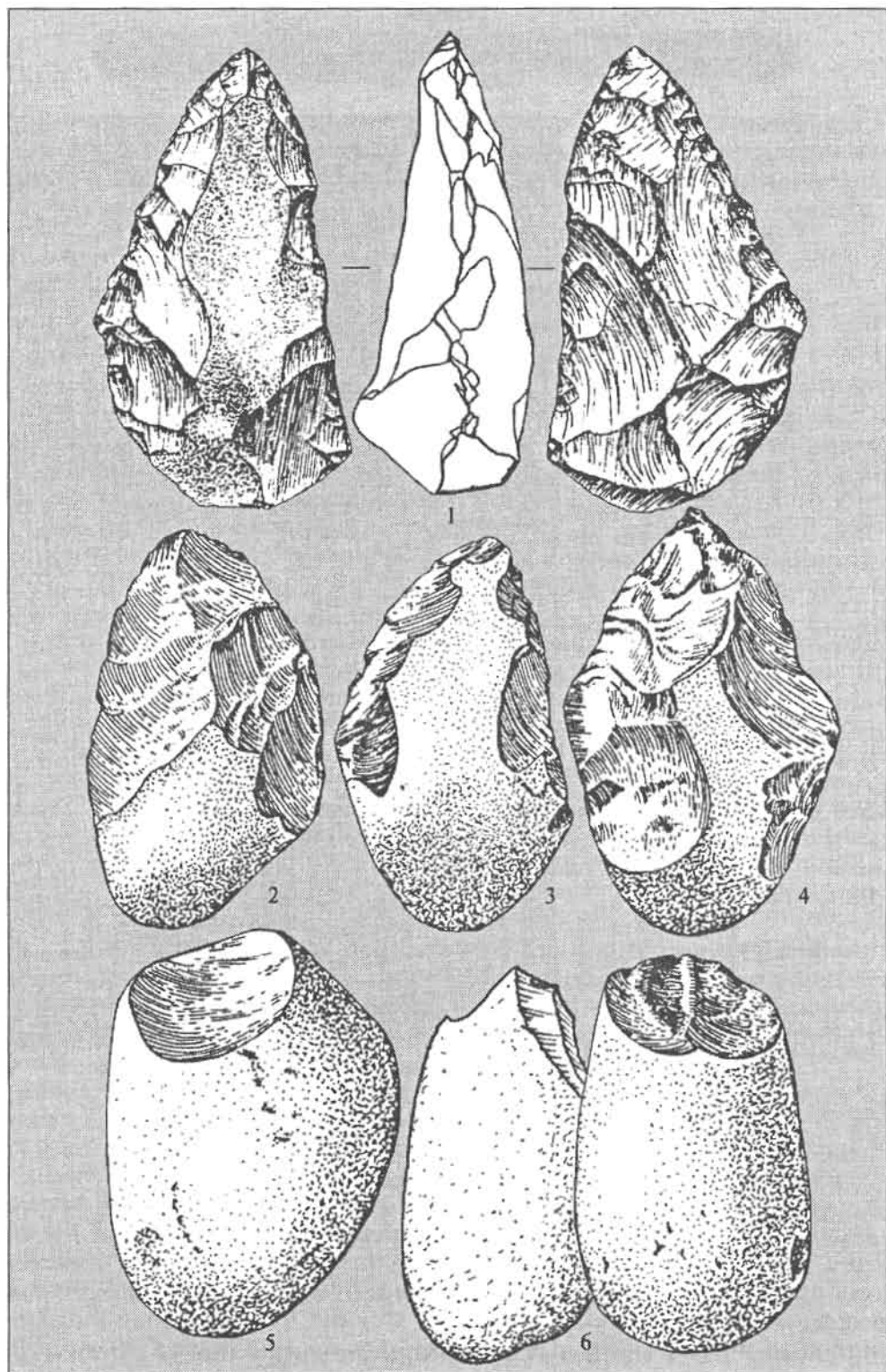

Рис. 6. Періодизація кам'яної доби

Кінець пізнього палеоліту збігається з кінцем льодовикової доби близько 10 тис. років тому. Різке потепління спричинило радикальні зміни в мисливських суспільствах помірної смуги Північної півкулі і знаменувало початок нової археологічної епохи — мезоліту.

Мезоліт (VIII—V тис. до н. е.) — доба мікролітичної техніки обробки кременю, що характеризувалася поширенням стандартизованих крем'яних нако-

нечників стріл, переважно геометричної форми, — мікролітів. Основою господарства мезоліту Європи було полювання з луком та стрілами на лісових копитних (лосів, турів, оленів, косуль, кабанів).

Неоліт (VII—IV тис. до н. е.) — доба появи найдавнішого глиняного посуду, який супроводжував поширення перших навичок відтворювального господарства. Відтворювальне господарство й кераміка, що супроводжувала його, потрапили до Європи з Близького Сходу через Балкани. Тому ближча до балкано-дунайського регіону Південно-Західна Україна неолітизувалася раніше (VII, VI тис. до н. е.), аніж території далі на північ (VI—IV тис. до н. е.). Коли на півдні України з'явилися перші неолітичні землероби та скотарі, на півночі — в Поліссі — ще мешкали мезолітичні мисливці.

Така асинхронність мала місце при переході неолітичної людності України до наступної енеолітичної доби. Неоліт закінчується з появою перших виробів з міді. Це відбулося у Подністров'ї та Надчорномор'ї ще у V тис. до н. е., а на півночі значно пізніше — у III тис. до н. е.

Становлення мисливських суспільств

Початкові періоди палеоліту — це епоха формування не тільки людини, а й найдавніших суспільств, доба драматичної боротьби людського колективізму з тваринним індивідуалізмом наших зоологічних прачурів.

Як людина походить від мавпи, так людське суспільство розвинулося з мавпячого стада. Протягом палеоліту воно пройшло три фази розвитку, що відповідають основним формам людських істот: первісне стадо архантропів (*Homo habilis*, пітекантропи), праобщина палеантропів (неандертальці) та родова община неантропів (*Homo sapiens*). Природний добір, що, на думку вчених, суттєво впливав на формування людини аж до кінця верхнього палеоліту, сприяв також формуванню ранніх мисливських суспільств та розвитку матеріальної культури, яку вивчає археологія. Таким чином, фази соціогенезу відповідали етапам антропогенезу, які коригувалися з головними підрозділами археологічної періодизації.

Первісне стадо архантропів ще нагадувало стадо людиноподібних мавп, від якого походило. Разом з тим, групи архантропів були значно згуртованішими внаслідок колективної трудової діяльності, що стимулювала розвиток звукової сигнальної системи, тобто зародження мови. Перші паростки людського колективізму пробивалися крізь панівний тваринний індивідуалізм мавпячої зграї. Були зроблені перші кроки в напрямі статевого поділу праці між дорослими чоловіками-мисливцями і тими членами общини, які займалися збиральництвом, що передбачало обмін продуктами цих двох галузей мисливсько-збиральницького господарства. Мабуть, у колективах архантропів робилися перші спроби первісно-зрівняльного розподілу продуктів харчування.

Однак, на думку більшості вчених, зоологічний індивідуалізм панував у стаді архантропів не лише у сфері розподілу їжі (насамперед м'яса), а й у ста-

Рис. 7. Галькові знаряддя *Homo habilis* (5,6) і рубила пітекантропів (1—4)

тевих стосунках. Іншими словами, продукти колективного полювання розподілялися на користь найсильніших, самців, які домінували й мали вирішальний пріоритет й у сфері статевих стосунків, тобто право на самок колективу пралюдей. Статеві стосунки у стаді супроводжувалися кривавими сутичками між домінантними самцями. Про це свідчать ушкодження на черепах і кістках пітекантропів із печери Чжоукоудянь під Пекіном, в яких деякі вчені вбачають навіть сліди канібалізму в колективах архантропів.

Таким чином, інстинкт продовження роду у стаді пітекантропів реалізовувався в жорстоких, тваринних формах, що загрожувало самому існуванню первісного колективу. Суперництво між самцями призводило до зниження життєздатності стада (адже в бійках гинули кращі мисливці), заважало колективній трудовій діяльності мавполюдей, необхідній для подальшого становлення суспільства і людини взагалі, виконанню колективом його основної функції — забезпечення їжею його членів.

Праобщина палеантропів відрізнялася від попередньої форми суспільного устрою пралюдей спробою подолання небезпечного протиріччя між інстинктами харчування і продовження роду. У сфері харчування були введені табу на канібалізм усередині колективу, зміцнилися традиції зрівняльного розподілу їжі між усіма членами праобщини, незалежно від їхнього статусу в ній та фізичної сили. Щоб не заважати добуванню їжі, поширилися заборони на статеві стосунки під час колективних полювань, що значною мірою усувало небезпечне протиріччя між задоволенням двох основних інстинктів — харчування і продовження роду. Харчові та статеві табу стали важливим кроком від зоологічного стада до людського суспільства, могутнім стимулом розвитку людства, черговою перемогою соціального над біологічним.

Однак інстинкт продовження роду вимагав періодичного зняття статевих табу. Тому праобщина палеантропів час від часу перетворювалася на проміскуїтетне стадо тварин, у якому людські стосунки перемагав зоологічний індивідуалізм. Шлюбні стосунки усередині одного колективу, члени якого були кровними родичами, мали негативні наслідки для розвитку суспільства палеантропів. Через ендогамність (шлюбні зв'язки усередині суспільної групи) праобщина неандертальців була самодостатнім, консолідованим соціальним організмом, який не потребував контактів із сусідами. Найімовірніше, останні взагалі не вважалися людьми, про що свідчать сліди канібалізму на стоянках Європи, зокрема в печері Крапіна в Хорватії.

Однак кровозмішення серед кровних родичів (інцест) негативно впливало на біологічні процеси усередині популяції неандертальців, яка втрачала біологічну пластичність. Розвиток суспільства гальмувало не тільки статеве суперництво між самцями усередині общини, а й уповільнення біологічної еволюції класичних неандертальців.

Родова община неантропів. Тривалий конфлікт соціального з біологічним остаточно вирішився з винесенням статевих стосунків за межі общини. Соціальні потреби остаточно беруть гору над біологічним інстинктом продовження роду, що знаменувало становлення власне людського суспільства. Ця знаменна для людства подія відбулася з появою *Homo sapiens*, який на зміну ендогамній праобщині неандертальців приніс у прильодовикову Європу екзогамну родову общину. Її визначальна особливість — цілковита заборона шлю-

бів усередині общинного колективу і встановлення тісних шлюбних контактів із сусідніми общинами.

Ця соціальна революція стала могутнім поштовхом у розвитку первісного суспільства, оскільки припинила конфлікти, викликані статевим суперництвом. Заборона шлюбних стосунків між близькими родичами в общині усунула негативні біологічні наслідки інцесту (кровозмішення), що стимулювало антропогенез, сприяло формуванню людини сучасного типу.

Ендогамність праобщини класичних неандертальців прильодовикової Європи призвела до їхнього вимирання. Втрата біологічної пластичності й здатності до еволюційного розвитку, конфлікти усередині колективів на ґрунті статевого суперництва між самцями, наділеними неабиякою силою, за невірноваженого, агресивного характеру і досконалої зброї виявилися фатальними для усієї популяції європейських неандертальців. Вони вимерли близько 28 тис. років тому, поступившись місцем у Європі прогресивнішій формі людських істот — *Homo sapiens*.

Обробка кременю та ознаки його штучного розколювання

Кам'яна доба дістала свою назву завдяки матеріалу, з якого виготовлено переважну більшість артефактів, що збереглися від найдавнішої епохи історії людства. З усіх порід каменю первісна людина найчастіше використовувала кремій. Він відігравав провідну роль у виготовленні знарядь праці за кам'яної доби з двох причин. По-перше, при розколюванні кременю утворювався гострий ріжучий край, що нагадував гострий край розколотого скла. По-друге, завдяки своєму поширенню у природі кремій був найдоступнішою первісним людям сировиною для виготовлення кам'яних знарядь. Надзвичайно стійкі до впливу зовнішніх чинників, знаряддя з кременю тисячоліттями зберігаються у землі майже в незмінному вигляді. Для науковців вони є основним джерелом інформації про початкові етапи історії людства.

Щоб відрізнити природні уламки кременю від оброблених людиною виробів, слід знати особливості його штучного розколювання. У процесі виготовлення кам'яних знарядь каменем, який зветь *відбійником*, завдавалися удари по краю шматка кременю. При цьому від нього відлітали пласкі *сколи* з гострими краями, з яких виготовлялася більшість знарядь первісної людини. Завдяки своїм гострим краям сколи часто використовували без будь-якої обробки. Однак досконалі знаряддя виготовлялися шляхом спеціального ретушування країв сколів, котрі в цих випадках слугували заготовками власне знарядь.

Таким чином, переважну більшість (понад 90 %) знахідок на стоянках кам'яної доби становлять різноманітні пласкі сколи кременю. Найбільше серед них коротких, аморфних *відщепів*. Менш численні видовжені *пластини*. Оброблені спеціальною ретушшю сколи або власне готові знаряддя становлять 1—5 % усіх кременів стоянки. Шматки кременю, з яких сколювали сколи — заготовки ретушованих знарядь, називають *ядрищами*, або *нуклеусами*.

Скол, як наймасовіша знахідка на стоянках первісних людей, має характерні ознаки штучного розколювання кременю людиною. До них належать пласке *черевце* та опукла *спинка*, *ударна площина*, *відбивний горбок* з *фасетками* біля нього, *хвилі* на поверхні, що розходяться від місця удару відбивником, *ретуш* робочого краю (рис. 8).

Черевце — плаский бік відщепу чи пластини, що прилягав до нуклеуса. *Спинка* — опуклий, протилежний від ядрища бік сколу, мала характерне огранення, що являло собою сліди зняття попередніх сколів. *Ударна площина* — невелика плоска ділянка на верхньому, масивному кінці пластини чи відщепу, по якій били відбивником у процесі сколювання з нуклеуса. *Відбивний горбок* з дрібними *фасетками* по боках утворювався під ударною площадкою з боку черевця. Під час штучного розколювання кременю на його поверхні виникали характерні *хвилі*, що розходилися від точки удару (рис. 8).

Для отримання знаряддя праці потрібної форми, а також зміцнення і пригострення його робочого леза край пластини чи відщепу підправлявся дрібними сколами, які називаються *ретушшю* (рис. 8, 2—4).

Згадані особливості є ознаками штучного розколювання кременю, які дають можливість відрізнити оброблений людиною кремій від природного.

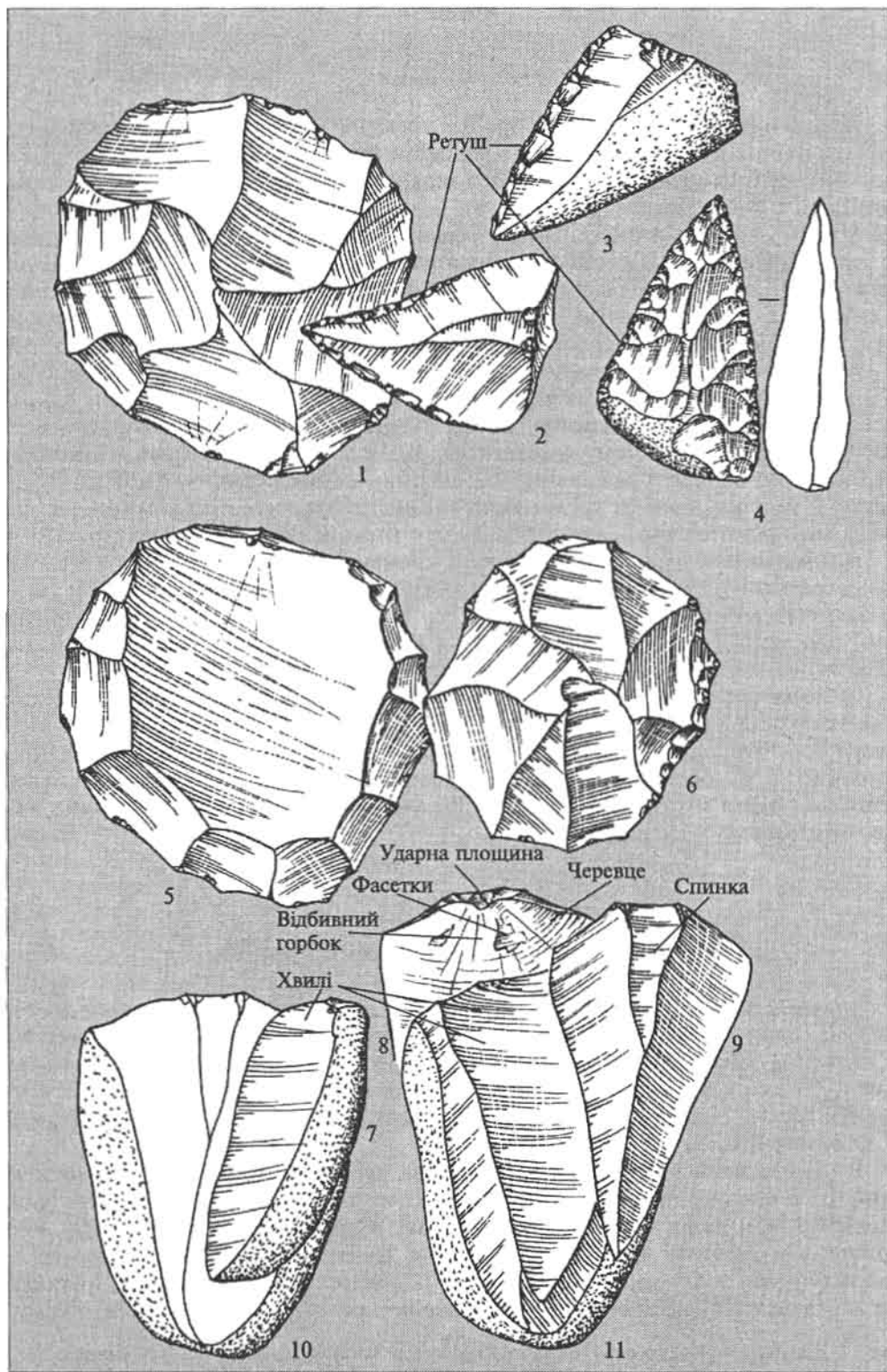
Найдавніші знаряддя з каменю, як уже зазначалося, — це виготовлені з річкових гальок кількома пригострювальними ударами чопери і чопінги (від англ. *chopper*, *chopping*) олдувайської епохи (рис. 2, 7, 5, 6). За ашельської доби поряд з гальковими знаряддями поширилися ручні рубила. Спочатку це були масивні жовна кременю, суцільно оббиті з двох боків для надання їм мигдалеподібної форми. Грубі, великі ранньоашельські рубила на масивнішому кінці мали вкриту кіркою або спеціально притушену п'ятку для упирання в долоню під час ударно-рубальних трудових операцій (рис. 3, 7, 2—4). Пізньоашельські рубила досконаліші й менші за розміром, оскільки виготовлялися з великих плоских відщепів (рис. 7, 1). Їхній робочий край не зигзагоподібний, як раніше, а прямий, оброблений пригострювальною ретушшю. Більш досконалі пізніші рубила використовують як ножі і скребла.

При виготовленні рубил отримували численні відщепи кременю з гострими краями, які також використовували у трудових операціях. Шматки кременю, з яких за допомогою відбивників збивалися сколи, називають ядрищами, або нуклеусами. Першою сталою формою нуклеуса був дископодібний або радіальний (рис. 8, 1). З'явився він в ашелі, але особливо поширився за мустьєрської доби. Внаслідок зняття сколів від краю до центру таке ядрище мало округлу, дископодібну форму, а отримані з нього масивні відщепи були трикутними (рис. 8, 2—4).

Середньому палеоліту, або мустьєрській добі, властиві кілька основних типів крем'яної індустрії або технік обробки кременю: мустьє класичне однобічне, мустьє двобічне або Мікок (від стоянки Мікок у Франції), Левалуа (від місцезнаходження Левалуа Пере під Парижем), протопризматична техніка.

Рис. 8. Техніка обробки кременю середнього палеоліту:

дископодібний нуклеус (1) і трикутні сколи з нього (2—4), з яких виготовлені однобічні гостроконечник (2) та скребло (3), а також двобічно оброблений гостроконечник (4). Левалуазький нуклеус черепахоподібного типу (5) та скол із нього (6). Левалуазькі нуклеуси для вістер (10, 11) і сколи з них (7—9)

Мустьє однобічне — техніка обробки кременю, що передбачає отримання з дископодібних нуклеусів масивних відщепів трикутної форми для виготовлення з них гостроконечників та скребел шляхом однобічного ретушування країв заготовок з боку спинки (рис. 8, 2, 3).

Мустьє двобічне — схожа на попередню техніка обробки кременю, для якої також характерні дископодібні ядрища, трикутні відщепи, скребла, обушкові ножі та гостроконечники. Останні оброблені крайовими сколами не лише зі спинки, а й з черевця. Такі двобічно оброблені гостроконечники (їх називають також біфасами) нагадують маленькі рубильця ашельської доби (рис. 8, 3).

Левалуа — техніка отримання досконалих крем'яних сколів зі спеціально підготовлених для цього нуклеусів. Відомі два головні різновиди техніки Левалуа, що відрізняються типами нуклеусів. Левалуа для відщепів базується на так званому черепахоподібному ядрищі (рис. 8, 5), з якого сколювали один овальний плоский відщеп з радіальним ограненням спинки (рис. 8, 6). Левалуа для вістер — техніка обробки кременю, основана на нуклеусі з ребром (рис. 8, 10), спеціально підготовленим для зняття одного досконалого сколу-вістря (рис. 8, 9).

Протопризматична техніка обробки кременю передбачає зняття паралельних сколів з нуклеуса в одному напрямку. Як наслідок нуклеуси мали паралельне огранення робочої поверхні, а зняті з них сколи — правильні, видовжені пропорції (рис. 4, 4). Ця техніка була провісником досконалої пізньопалеолітичної технології отримання видовжених пластин.

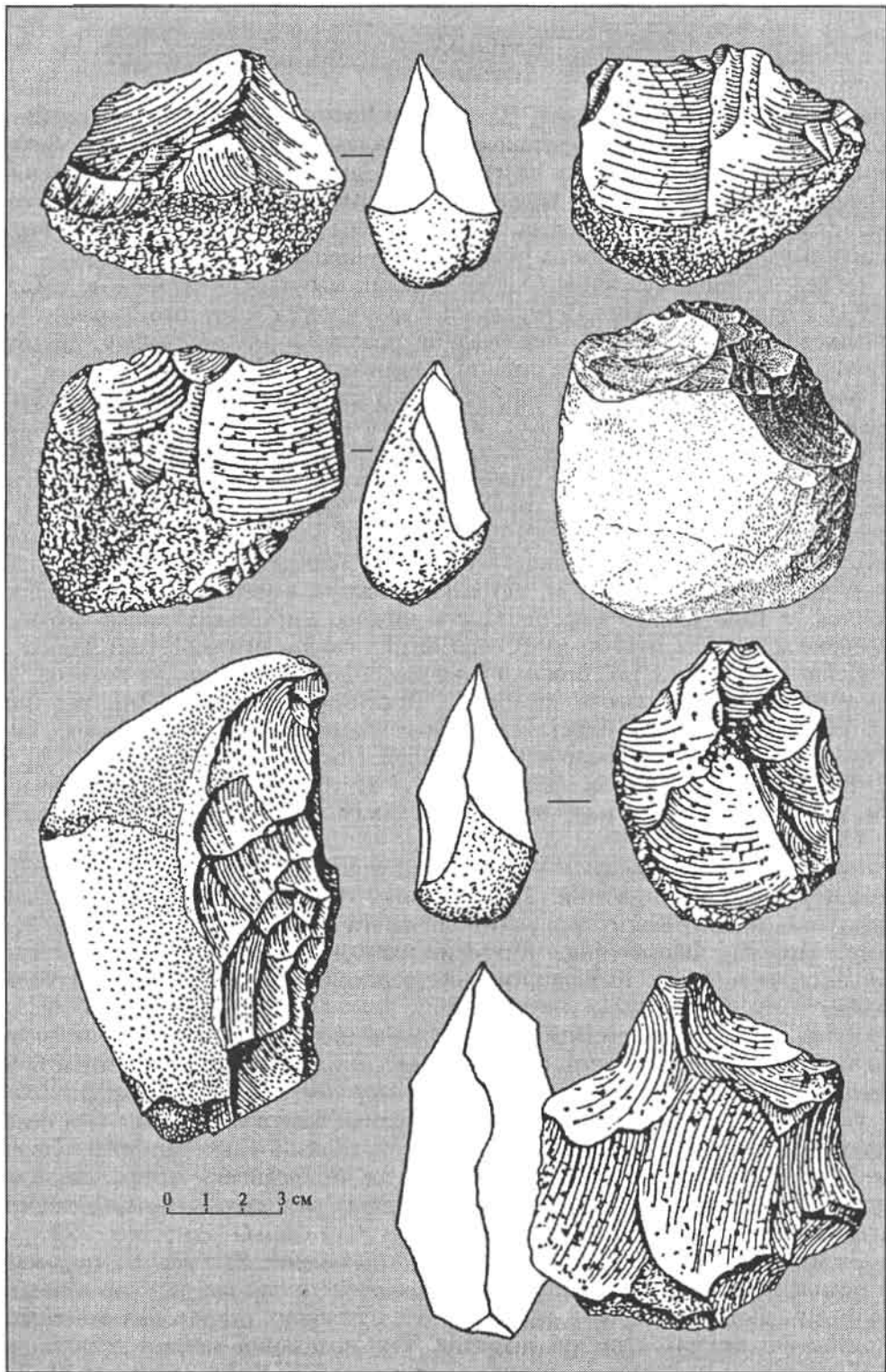
Стоянки середнього палеоліту, яким властива лише одна зі згаданих технік обробки кременю у чистому вигляді, поодинокі. Частіше крем'яний інвентар мустьєрських пам'яток демонструє суміш кількох технологій у різних пропорціях. Їх комбінації створюють передумови для виділення дослідниками різних варіантів мустьєрських індустрій, які також відомі в літературі під назвою мустьєрських культур.

Ранній та середній палеоліт України

Значний внесок у вивчення початкових етапів палеоліту України зробили такі знані вчені, як Г. А. Бонч-Осмоловський, П. Й. Борисковський, О. О. Формозов, О. П. Черниш, Ю. Г. Колосов, В. М. Гладилін, С. В. Смирнов, а також сучасні дослідники — О. О. Ситник, В. І. Ситливий, В. М. Степанчук, В. П. Чабай, Ю. В. Кухарчук, Л. В. Кулаковська, В. К. Пясецький, О. О. Колесник, С. М. Рижов.

Як уже зазначалося, дитинство людства пройшло на Африканському континенті. В Європу перші людські істоти (очевидно, пітекантропи) потрапили близько 1 млн років тому з півдня. На захід Європейського континенту вони прийшли з Африки через Гібралтар, а в Центральну та Східну Європу — найімовірніше з Близького Сходу через Балкани. Дискусія між прихильниками кавказького і балканського шляхів первинного заселення території України

Рис. 9. Вироби з нижнього шару стоянки Королеве у Закарпатті, що датуються близько 1 млн років тому

завершилася перемогою других. На той час Чорне та Каспійське моря були з'єднані Кумо-Маницькою протокою, що лежала на північ від Кавказу. Величезна водойма сягала далеко на схід до Аральського моря. Тож заселення Східної Європи з Кавказу видається малоімовірним. Ця Чорноморсько-Каспійська прісноводна водойма поповнювалася величезною кількістю талої води з льодовика, яку несли на південь Прадніпро, Прадон, Праволга.

Отже, первинне заселення Східної Європи, мабуть, відбувалося не з Кавказу, а з Балкан та півдня Центральної Європи через територію України. Не випадково найдавніші сліди перебування пралюдей (найімовірніше, архантропів) в Україні досліджені на стоянці Королеве в Закарпатті.

Королеве — одна з найдавніших стоянок у Європі, розташована на пагорбі заввишки 120 м над річкою Тисою в українському Закарпатті. Розкопувалася В. М. Гладилінім з 1975 по 1992 р. У 12-метровій товщі суглинків виявлено 14 культурних шарів від раннього ашелью до початкової пори пізнього палеоліту. Найнижчий VIII культурний горизонт сягає часів найдавнішого в Європі гюнцького зледеніння і датується близько 1 млн років тому. Він містив виготовлені з вулканічної породи андезиту галькові знаряддя — чопери, примітивні ручні рубила, скребла (рис. 9), що мають аналогії в матеріалах найдавніших стоянок у Центральній Європі. Шість нижніх ашельських шарів стоянки перекривають шість мустьєрських горизонтів і ще два пізньопалеолітичних.

Дещо пізнішими є такі стоянки ашельської доби в Україні, як Рокосове та середні шари Королевого в Закарпатті, Лука-Врублівецька на Дністрі, Амвросіївка у Донбасі, Житомирська, місцезнаходження з гальковими знаряддями та рубилами в Криму — Бодрак I—III, Шари, Чокмакли, Гаспра, Кара Куш I, III. Знахідки з цих стоянок нагадують деякі центральноєвропейські матеріали і, можливо, свідчать про нову хвилю мігрантів (можливо, пізніх пітекантропів) із заходу.

Зазначимо, що пам'ятки України наступної, мустьєрської, доби також демонструють західні зв'язки. Так, двобічне Мустьє Полісся, Волині, Прикарпаття, Східного Криму має багато спільного зі знахідками стоянок Німеччини, Польщі, Словаччини. Класичне однібічне та левалузьке Мустьє Придністров'я, Західного Криму нагадує середній палеоліт Румунії, Хорватії, Греції.

Якщо пам'яток ашельської доби в Україні налічується не більш як 30, то стоянок середнього палеоліту значно більше — близько 200. Ці стоянки були залишені неандертальцями мустьєрського часу, що мешкали в Україні 130—28 тис. років тому, а може й пізніше. Особливо багато їх досліджено в печерах гірського Криму: Кіік-Коба, Вовчий грот, Шайтан-Коба, Чокурча, Старосілля, Ак-Кая, Заскельне, Пролом, Кабазі та ін. Більшість із них мають по кілька шарів, що лишилися від багаторазових відвідувань печер неандертальцями.

За мустьєрської доби з'являються перші поховання. Як правило, це скелети неандертальців, що були покладені у скорченому вигляді на боці в неглибокій ямі, виритій у підлозі печери. Іноді похованих супроводжують кістки впольованих тварин, крем'яні знаряддя. Такі поховання палеантропів та окремі їхні кістки знайдено на кримських стоянках Кіік-Коба, Заскельне VI. Во-

ни належали класичним неандертальцям, які мешкали в горах Криму навіть на початку верхнього палеоліту поряд із ранніми *Homo sapiens*.

Кіік-Коба — печера поблизу Сімферополя, де Г. А. Бонч-Осмоловський у 1924—1926 рр. дослідив стоянку з двома культурними шарами мустьєрського часу. Судячи з кісток, виявлених у печері, її мешканці полювали на гігантського оленя, диких коней та віслюків, сайгаків. У культурних шарах знайдено багато крем'яних двобічно оброблених гостроконечників, скребла, ножі тощо. У нижньому шарі виявлено скелет неандертальської жінки, покладеної на правий бік у скорченій позі в неглибоку яму.

Заскельне VI — одна з десяти стоянок неандертальців, розкопаних Ю. Г. Колосовим у 1969—1985 рр. у гротах Червоної балки біля мальовничої скелі Ак-Кая поблизу м. Білогорськ у Криму. Пам'ятка має шість культурних шарів епохи мустьє, перекритих брилами зруйнованого козирка гроту. Знайдені кістки свідчать, що мешканці гроту полювали на мамонтів, бізонів, диких коней та віслюків, гігантських та північних оленів, сайгаків. У третьому шарі стоянки виявлені розрізнені кістки кількох дітей та підлітків неандертальців, частина з яких, можливо, являла собою рештки зруйнованого колективного поховання.

Культурні горизонти пам'ятки містять велику кількість виробів з кременю. Лише у другому шарі знайдено більш як 3000 знарядь, не рахуючи тисяч відщепів, — більше ніж на будь-якій іншій мустьєрській стоянці, відомій на той час на території СРСР. Серед нуклеусів переважали протопризматичні, дископодібні. У великій кількості представлені двобічно оброблені гостроконечники, скребла, а також ножі зі спинкою, характерні для так званої ак-кайської культури середнього палеоліту Криму (рис. 10).

Крім гірського Криму групи мустьєрських стоянок відомі у Закарпатті (верхні шари Королеве, Рокосове), Подністров'ї (нижні шари Молодове I, V, Кормань IV), на Поділлі (Великий Глибочок, Пронятин), на Житомирщині (Рихта, Житомирська), у Надпоріжжі (Орел), Донбасі (Антонівка I, II, Курдюмівка, Званівка, Білокузьминівка). На території Північної України особливу увагу привертає стоянка Рихта на Житомирщині.

Рихта — стоянка мустьєрської доби на невисокому піщаному пагорбі над однойменною річкою у Житомирському Поліссі. Тут виявлено близько 11 тис. крем'яних виробів, у тому числі багато типових дископодібних нуклеусів, двобічно оброблених гостроконечників, скребел. Ці знахідки мають прямі аналогії з матеріалами мікоцького типу з Центральної Європи.

Середній палеоліт в Україні закінчився приблизно 35 тис. років тому з приходом у Європу з Близького Сходу ранніх *Homo sapiens*, або кроманьйонців, котрі володіли характерною для верхнього палеоліту пластинчастою технікою обробки кременю. Однак неандертальці продовжували мешкати в печерах Криму і на початку наступної, пізньопалеолітичної, епохи. Співіснування кроманьйонців, з властивою їм оріньяцькою технікою обробки кременю (рис. 5), з носіями класичного одно- і двобічного Мустьє та інших неандертальських технологій, простежується в горах Криму аж до 28 тис. років тому, а на думку деяких українських дослідників, навіть пізніше — 20 тис. років тому.

Розділ I
КАМ'ЯНА ДОБА

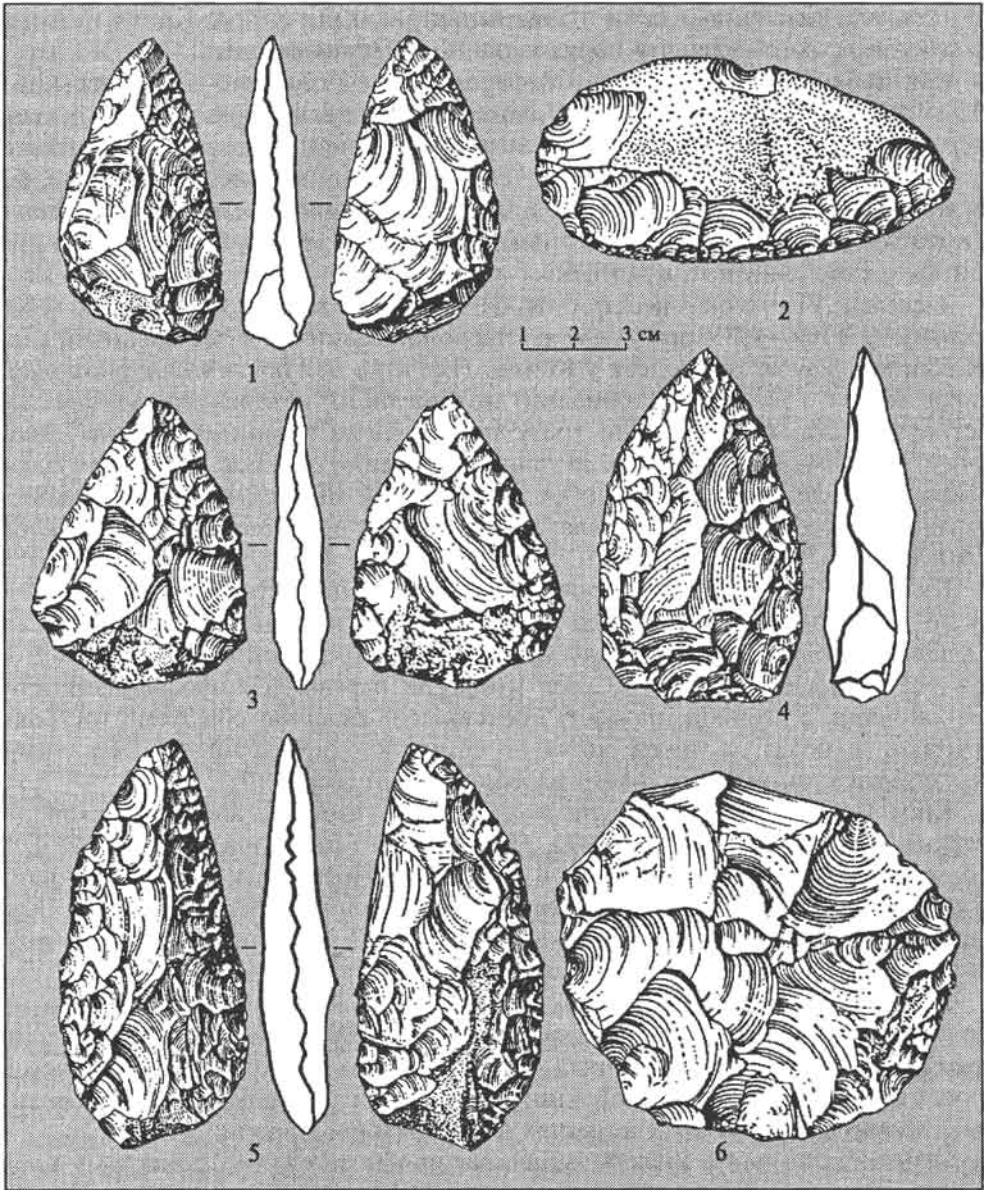

Рис. 10. Крем'яні вироби з другого та третього шарів муст'єрської стоянки Заскельна VI: гостроконечники двобічно оброблені (1, 3–5), скребло (2), дископодібний нуклеус (6)

Тема 4

Верхній палеоліт

Верхній або пізній палеоліт — доба людини розумної (*Homo sapiens*) у прильодовиковій Європі. Почалася 35 тис. років тому з появою на Європейському континенті людей сучасного типу і закінчилася 10 тис. років тому з кінцем зледеніння. Основними соціально-економічними ознаками верхнього палеоліту були ранньородова екзогамна община, поява етнічного поділу, ранні форми мистецтва, зародження релігійних уявлень.

Для пізньопалеолітичної техніки обробки кременю властиві призматичні нуклеуси для пластин (рис. 11), що стають основним типом заготовок різноманітних знарядь. Тому скребачки, різці, ножі, наконечники та інші знаряддя пізнього палеоліту набувають характерних видовжених пропорцій.

Розрізняють чотири фази верхнього палеоліту: ранню (35—23 тис. років тому), середню (23—17 тис. років тому), пізню (17—13,5 тис. років тому) та фінальну (13,5—10 тис. років тому).

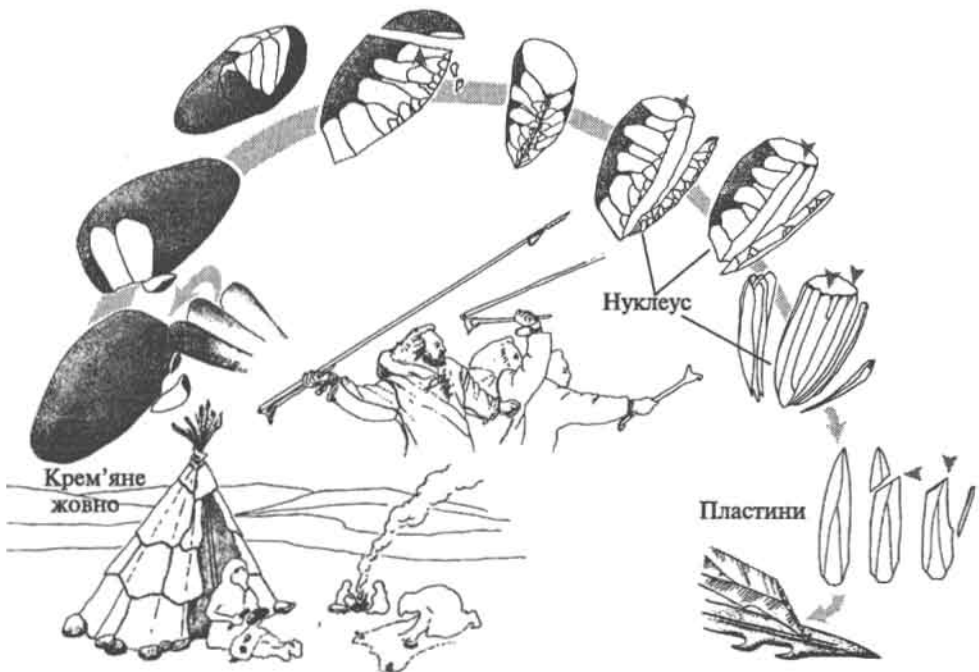

Рис. 11. Верхньопалеолітична техніка сколювання крем'яних пластин із призматичного нуклеуса

Найвідомішими дослідниками верхнього палеоліту України були Х. Вовк, П. П. Єфименко, П. Й. Борисковський, М. Я. Рудинський, О. П. Черниш, І. Г. Шовкопляс, І. Г. Підоплічко, С. М. Бібіков. Нині цю проблему досліджують М. І. Гладких, О. О. Кротова, В. Н. Станко, С. П. Смолянинова, І. В. Сапожников, М. П. Оленковський, Л. Л. Залізняк, Г. В. Сапожникова, Л. А. Яковлева, Ю. Е. Демиденко, В. І. Ткаченко, В. І. Усик, Д. Ю. Нужний, О. О. Яневич.

Природне середовище прильодовиків'я

Велике зледеніння північної півкулі було визначальним чинником на ранніх стадіях історії людства. На цю епоху (геологи називають її *плейстоценом*) припадає палеоліт — давньокам'яна доба. Розпочавшись близько 1 млн років тому з утворення крижаної шапки над Скандинавією, зледеніння в Європі досягло максимуму 150—100 тис. років тому, коли крижаний щит сягнув долиною Дніпра та Дону широти Кременчука. Однак максимальне похолодання відбулося 20—17 тис. років тому. Деградація Скандинавського льодовика спричинила різке потепління 10 тис. років тому, коли в Європі встановилися сучасні кліматичні умови. Ця подія вважається рубезем між льодовиковою добою (плейстоценом) і геологічною сучасністю (голоценом), а за археологічною періодизацією — між палеолітом і мезолітом.

Незвичайні природно-кліматичні умови прильодовикової Європи дещо нагадували дуже холодний, сухий і різкоконтинентальний клімат внутрішніх районів Чукотки. Льодовик скував у своєму тілі величезні маси води, внаслідок чого рівень світового океану понизився на 130 м. Сушею було Північне море між Англією і Скандинавією. Не існувало Одеської затоки та Азовського моря. Північночорноморські степи простягалися на 150—200 км південніше, оскільки північний берег Чорного моря проходив на широті гирла Дунаю, південного берега Криму та Керченської протоки.

Світовий океан у північній півкулі вкрився кригою до широти Іспанії та Японії. На відміну від водної поверхні крига дуже мало зволожує повітря і віддзеркалює сонячні промені, що зумовлювало не тільки низькі температури, а й сухість клімату. На Європейському континенті встановився різкоконтинентальний клімат з дуже холодною зимою і сухим, спекотним літом. Наприклад, у Поліссі під час максимального похолодання середня температура взимку сягала -30° , а річна норма опадів не перевищувала 200—300 мм, що відповідає нормі напівпустель.

Уздовж краю льодовика від Англії через північ Німеччини, Польщу, Поліську низовину тяглася смуга землі, зритої краєм льодовика, що пульсував. Ця пустельна смуга завширшки 200 км була позбавлена рослинності і вкрита пасмами глини з уламками принесених льодовиком гірських порід. Потоки талої води з льодовика утворювали льодовикові озера, вкривали великі території піщаними відкладами — зандрами. Так, біля підніжжя льодовика сформувалася смуга зандрових низин Європи, до якої входить Полісся.

Холодне і важке повітря з крижаного щита рухалося на південь, витісняючи теплі і легкі повітряні маси Середземномор'я. Сильні, холодні й сухі вітри з льодовика зривали пил із позбавлених рослинності зандрових прильодовикових рівнин і несли його на південь. Далі від льодовика сила вітру слабшала і пил випадав на землю, формуючи так звані лесові відклади прильодовикового пилу. В Україні їхня товщина сягала 20 м. Вони вкривають увесь лісостеп від південного кордону Полісся до чорноморського узбережжя. Лес як продукт розкладу різних гірських порід має багатий хімічний склад. Тому ґрунти, що формуються на його основі, вирізняються надзвичайною родючістю. Зокрема, саме у цьому криється секрет родючості українських чорноземів.

Сухість клімату зумовлювала незначну хмарність, а відтак велику кількість сонячних днів, що стимулювало процеси фотосинтезу рослин. Однак холодні вітри з льодовика, промерзання ґрунтів, сухий, континентальний клімат пригнічували деревну рослинність, тим самим усуваючи природного конкурента трав. Тому на величезних просторах середньої смуги Європи поширився холодний, безлісий тундростеп, укритий густим трав'яним килимом. Наявність багатих пасовиськ забезпечувала сприятливі умови існування для вкритих густою шерстю холодолюбних трав'янистих мамонтового фауністичного комплексу: мамонтів (рис. 12), шерстистих носорогів, бізонів, вівцебиків, північних оленів, коней, сайгаків тощо. Попри дуже холодний і сухий клімат, постійні холодні вітри і пилові бурі, величезна кількість трав'янистих приваблювала первісних мисливців у прильодовикову зону.

В умовах відкритих степових чи тундрових просторів трав'янисті утворювали великі стада, які протягом року здійснювали дві сезонні міграції. Восени стадні тварини, рятуючись від холодів, мігрували подалі від льодовика на південь, а навесні поверталися на північні прильодовикові пасовиська, де влітку менше вигорала під сонцем трава. Хоча амплітуда таких сезонних міграцій іноді сягала багатьох сотень кілометрів, їхні шляхи лишалися незмінними. Це давало можливість прильодовиковим мисливцям улаштовувати періодичні колективні полювання на величезні стада тварин, що сезонно мігрували їхніми постійними міграційними шляхами.

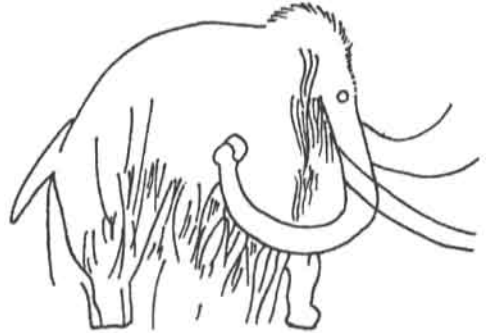

Рис. 12. Зображення мамонта на стіні печери Фон де Гом (Франція)

Спосіб життя прильодовикових мисливців

Оскільки первісна людина цілковито залежала від природного середовища, у кожній природній зоні формувалася власний, неповторний спосіб життя мисливських колективів. Такий своєрідний спосіб життя, що невідворотно фор-

мується у різних первісних народів одного рівня соціально-економічного розвитку в однакових природних умовах, у радянській літературі дістав назву *господарсько-культурного типу* (ГКТ), а в зарубіжній — *моделі господарчої адаптації*.

Завдяки масовим сезонним міграціям прильодовикових трав'янистих мисливський контроль за їхніми міграційними шляхами став основою господарства первісних мешканців прильодовикової Європи. Однак у різних регіонах прильодовиків'я в різний час домінували різні тварини. Відповідно до специфіки фауни відбувалася мисливська спеціалізація первісних колективів і формування найдавніших мисливських моделей господарської адаптації прильодовиків'я.

У прильодовикових лісостепах півночі України домінував мамонт, у степах Надчорномор'я — бізон. Своєрідна природна обстановка склалася в гірських районах Криму та в Карпатах. В останні тисячоліття льодовикової доби в Європі, зокрема на півночі України, серед трав'янистих переважав північний олень. Відповідно до специфіки фауни на території України наприкінці льодовикової доби, приблизно 18 тис. років тому, сформувалися чотири типи прильодовикових суспільств: мисливці на мамонтів, мисливці на бізонів, мисливці на північного оленя та мисливці прильодовикових гір. Кожне з них вирізнялося своєрідним способом життя, господарством, матеріальною та духовною культурою. Спеціалізуючись на полюванні якогось трав'янистого, мисливці були змушені будувати свій спосіб життя відповідно до поведінки об'єкта мисливського промислу. Річний біологічний цикл тварин (їхня незмінна видова ознака) диктував постійний *річний господарський цикл* мисливських суспільств, які спеціалізувалися на промислі тих чи інших тварин.

Згадані чотири типи мисливських суспільств пізнього палеоліту України були локальними проявами чотирьох основних ГКТ або моделей господарчої адаптації прильодовикових мисливців усієї північної півкулі.

Мисливці на мамонтів

Стоянки мисливців на мамонтів поширені в середній лісотундровій смузі прильодовикової Європи, що тяглася від Моравії через Південну Польщу, Волинь, Середнє Подніпров'я, Подесення на Середній Дон, і яку нерідко називають мамонтовою зоною. Велике наукове значення мають відомі стійбища мисливців на мамонта Середнього Подніпров'я: Межиріч (у низов'ях Росії), Мізин (на Десні), Добранічівка (під Яготином), Кирилівське (у Києві), Радомишль (на Житомирщині), Гінці (на Полтавщині) та ін. Помітний внесок у їх дослідження зробили відомі українські вчені І. Г. Шовкопляс та І. Г. Підоплічко.

Поселення мисливців на мамонтів розташовані здебільшого на відстані 50—70 км одне від одного в долинах великих річок, уздовж яких мігрували трав'янисті. Ці значні за розміром стійбища склалися з 4—5 жител, у яких протягом зими мешкало кілька сімей однієї общини, яка загалом налічувала 30—50

осіб. Розташовані вони в захищених від холодних зимових вітрів долинах, на мисах річкових терас, звернених на південь, що прогрівалися сонцем. Круглі в плані житла діаметром 4—5 м мали каркас із жердин, який вкривався шкурами північних оленів чи бізонів і зовні обкладався великими кістками мамонтів: черепами, лопатками, щелепами, кістками кінцівок (рис. 13). Нерідко кістяна обкладка житла утворювала певну орнаментальну композицію. Зимові завірюхи заносили кістяний цоколь житла снігом, який виконував функцію утеплювача помешкання.

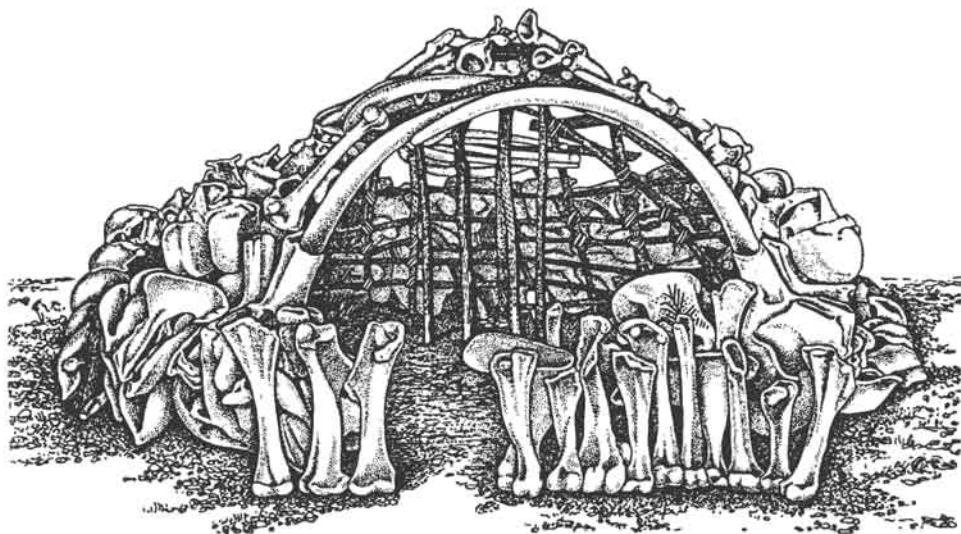

Рис. 13. Житло з кісток мамонта зі стоянки Межиріччя у Поросці

Усередині жител та навколо них досліджені рештки вогнищ, місця обробки кременю, кістки, шкур, інших господарчих робіт. Більшість жител оточували круглі ями, які використовували для різних господарчих потреб. У них зберігали м'ясо, а також бивні та кістки мамонтів, які використовувалися для виготовлення знарядь, слугували будівельним матеріалом чи й паливом для вогнищ в умовах безлісного тундро-степу. Вогнища стоянок заповнені перепаленими кістками мамонтів. Коли під променями весняного сонця починала танути вічна мерзлота, частина ям використовувалася для відведення талої води з житлового простору.

На відміну від реалістичних зображень тварин на стінах печер Франції (рис. 12), Іспанії, Німеччини, мистецтво мисливців на мамонтів території України вирізняється схематизмом. Широко відомі витвори палеолітичного мистецтва зі стоянки Мізин на Чернігівщині. З бивня мамонта виготовлені 20 схематизованих фігурок жінок та два браслети, вкриті різьбленим орнаментом у вигляді меандрів та ялинки. Знайдено щелепи та лопатку мамонта з орнаментами у вигляді зигзагів та меандрів, нанесених червоною вохрою (рис. 14). Схематизовані жіночі статуетки та геометричні орнаменти й композиції на кістках знайдені в Межиріччях, Добранічівці, Гінцях, на Кирилівській стоянці у Києві.

Розділ I
КАМ'ЯНА ДОБА

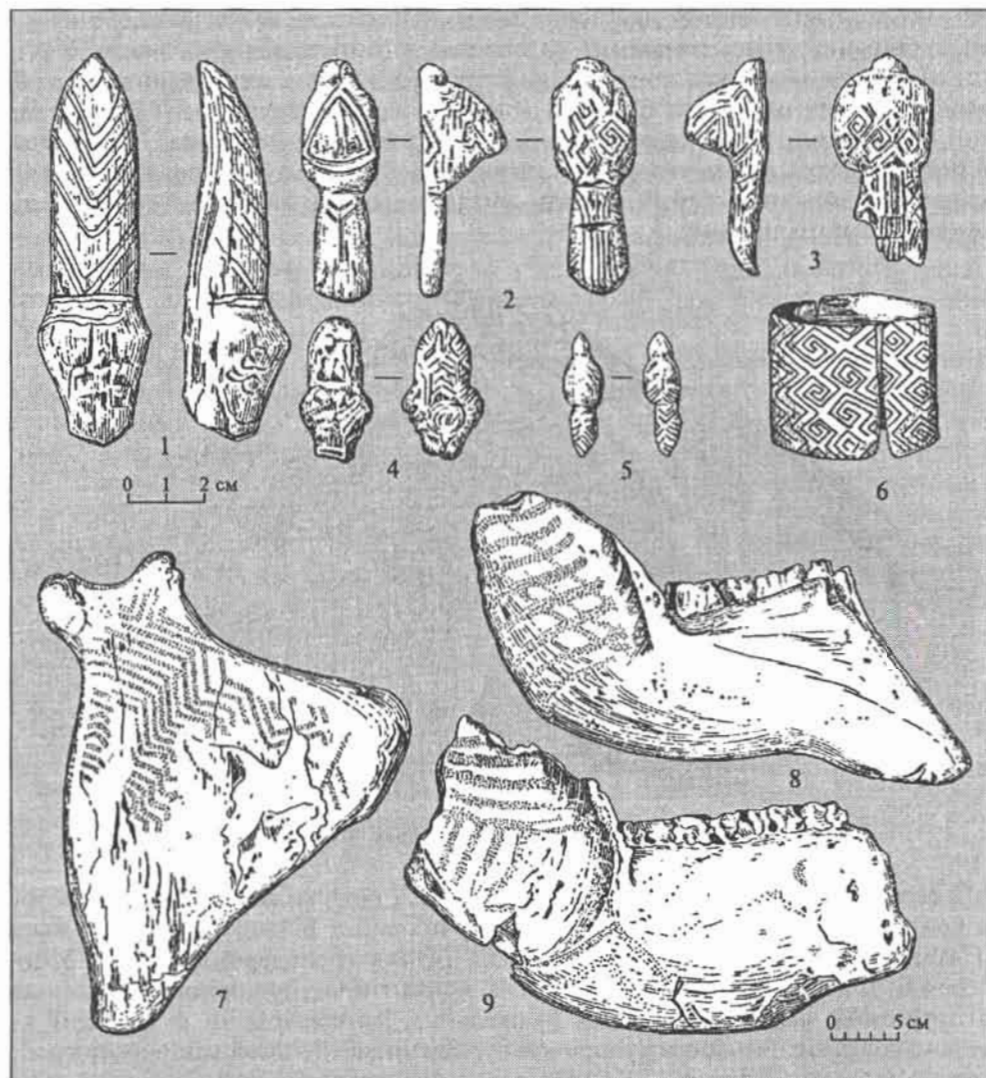

Рис. 14. Мистецькі витвори з бивня та кістки мамонта
зі стоянки Мізин на Чернігівщині:

1—5 — стилізовані зображення жінок; 6 — браслет із бивня мамонта;
7—9 — кістки мамонта, орнаментовані червоною вохрою

Тривалий час вважалося, що на мамонтів полювали, заганяючи їх до заздалегідь викопаних і замаскованих ловчих ям або на тонку кригу чи в болото. Нині більшість учених схиляється до думки, що мамонтів били металевими списами із засідок. Наконечники таких мисливських дротиків знайдено не тільки на стоянках, а й у кістках розкопаних скелетів мамонтів. На стоянці Сунгир на Верхній Волзі виявлено поховання дітей з наконечниками і

цілими списками завдовжки 2,4 м, виготовленими з випрямлених бивнів мамонтів.

Дорослий мамонт міг дати близько двох тонн м'яса, якого вистачало для харчування общини чисельністю 30—50 осіб протягом місяця. Знахідки кісток бізонів, північних оленів, коней свідчать, що м'ясо цих тварин доповнювало в основному мамонтовий раціон мешканців стоянок.

Навесні люди залишали теплі зимові житла і переселялися подалі від річки, на плато. Саме тут паслися весною та на початку літа травоядні, в тому числі мамонти. На літніх пасовиськах жили в легких, портативних житлах. Коли наступали осінні холоди, більшість тварин мігрувала на південь, а ті, що лишилися, ховалися від холодних вітрів у річкових долинах. Люди також спустилися в затишні річкові долини в минулорічні зимові стійбища, де ремонтували стаціонарні зимові житла для чергової зими. Починався новий річний господарський цикл.

Стоянки з великими скупченнями кісток мамонтів в Україні датуються приблизно 20—13 тис. років тому. Остання дата відповідає часові вимирання мамонтів у Європі, що призвело до зникнення мисливських колективів, які спеціалізувалися на мисливському промислі цих тварин.

Мисливці на бізонів

Якщо північ України у верхньому палеоліті входила до так званої мамонтової смуги Європи, то надчорноморські степи були світом мисливців на бізонів. За льодовикової доби цей неповторний світ простягався далеко на південь. Адже північна берегова лінія Чорного моря через падіння рівня моря пролягала на 150 км південніше від сучасної — по широті гирла Дунаю, півострова Тарханкут, Керченської протоки. На стоянках Велика Аккаржа під Одесою, Анетівка, Сагайдак у Пониззі Південного Бугу, Нововолодимирівка у Присивашші, Амвросіївка, Муралівка, Янісоль у Донбасі кістки бізонів кількісно абсолютно переважають рештки інших тварин.

Основним способом полювання на бізонів у палеоліті було колективне заганняння стада тварин до яру. У такому полюванні брала участь уся община, а іноді й кілька сусідніх. Стадо тварин гнали до яру чи берегового урвища. Бізони мали поганий зір, густою масою бігли за лідером. А той, помітивши урвище, не мав змоги змінити напрям руху, і передні ряди стада під тиском задніх зривалися до яру, де їх добивали мисливці (рис. 15).

Уполювавши в такий спосіб велику кількість тварин, мисливці влаштовувалися табором неподалік створених на місці забою запасів м'яса, які нерідко забезпечували общину їжею на кілька місяців. Сліди такого колективного заганняння бізонів до яру виявлено на стоянці Амвросіївка у Донбасі. Тут досліджено стародавній яр, заповнений кістками сотень бізонів, серед яких траплялися кістяні наконечники списів, крем'яні ножі для розтину туш. Поруч розкопана стоянка, де власне й жили мисливці, що вполювали велике стадо первісних біків. Основною зброєю мисливців на бізонів надчорноморських

Розділ I
КАМ'ЯНА ДОБА

степів були списи з кістяними наконечниками, по краях оснащеними гострим крем'яними пластинками.

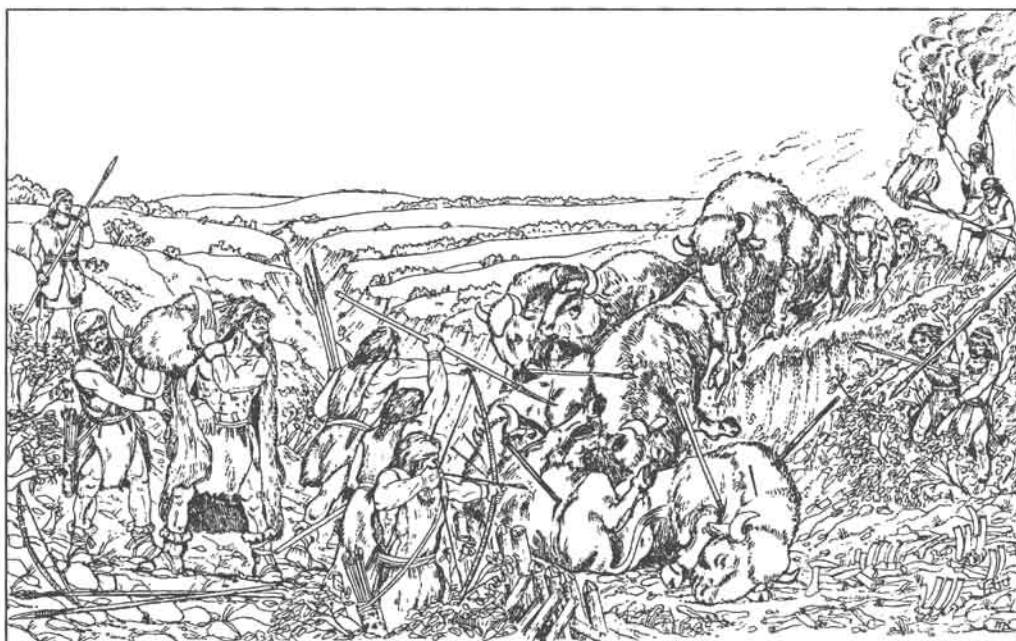

Рис. 15. Полювання на бізонів (реконструкція О. О. Кротової та П. В. Корнієнка за матеріалами стоянки Амвросіївка на Донеччині)

Такі місця масового забивання бізонів відомі у преріях Північної Америки, де їх у такий спосіб добували протягом останніх 10 тис. років, аж до початку XIX ст.

Особливо масовими були колективні полювання на бізонів восени. Влітку тварини набирали максимальної ваги, а їхнє м'ясо та шкура набували найвищої якості. До того ж зимові холоди сприяли тривалому збереженню м'яса. Вполювавши стадо бізонів під час осінньої міграції тварин, община могла благополучно пережити зиму в захищеній від холодних вітрів річковій долині.

Виявлення дослідниками фактів харчування бізонів узимку гілками кущів у прирічкових заростях, а навесні й улітку травою на плато річкових вододілів дало змогу відтворити річний господарський цикл мисливців на бізонів льодовикової доби. Схоже люди зимували на місці осіннього колективного забивання бізонів у річкових долинах, а навесні слідом за травоядними виходили на степові пасовиська на плато. Восени мисливці слідом за тваринами спускалися в затишні річкові долини для нового колективного полювання і зимівлі. Тому, на відміну від великих зимових стійбищ річкових долин, на плато відомі численні невеликі короткотривалі стоянки. Разом з тим колективні полювання на стада бізонів, схоже, відбувалися і на літніх пасовиськах, далеко від великих річок, про що свідчать їхні сліди на стоянках Амвросіївка, Анетівка II.

Бізон забезпечував мисливців степу всім необхідним — калорійною м'ясною їжею, шкірою для одягу, взуття, покриття жител. З рогу і кістки робили знаряддя і предмети побуту, зі шкур, вовни, сухожилля — мотузки для господарчих потреб. Мозок використовували для вичинки шкур, а гній як паливо у безлісому степу. Провідна роль бізона спричинила виникнення його культу, сліди якого простежені на стоянці Анетівка II на Південному Бузі.

Мешкали степові мисливці на бізона в легких портативних житлах конічної форми, на зразок чуму народів Сибіру, або тіпі американських індіанців. У такому круглому в плані житлі, що мало каркас із жердин і покриття зі шкур, мешкала сім'я чисельністю 8—10 осіб. На місці таких сімейних жител залишилися скупчення крем'яних виробів, кісток тварин, вугілля та попелу від вогнищ діаметром 8—10 м — так звані крем'яниці, відомі на багатьох степових стоянках.

Степові мисливці на бізонів мешкали в Надчорномор'ї 20—10 тис. років тому. Поступове вимирання бізонів зумовило зростання ролі промислу коня. В наступну, мезолітичну, добу провідну роль у мисливському господарстві Надчорномор'я відіграло полювання на тура.

Мисливці прильодовикових гір

Своєрідні природні умови, що склалися в горах, спричинили певну специфіку способу життя палеолітичних мисливців гірського Криму та Карпат. У горах Європи значно збільшилася площа альпійських лук, які майже зімкнулися з холодними тундро-степами рівнинних територій. Разом із тим у долинах передгір'їв завжди зберігалися лісові масиви, в яких мешкали нестадні трав'яні — благородний олень, кабан, косуля. Стадні тварини прильодовиків'я (коні, бізони, північні олені, сайгаки) здійснювали сезонні міграції навесні на багаті пасовиська полонин Карпат та яйли Кримських гір, а восени з холодного високогір'я спускалися на пасовиська рівнин біля підніжжя гір.

Люди мешкали в долинах передгір'їв, здійснюючи мисливський контроль над стадами прильодовикових трав'янистих, що сезонно мігрували, а також полюючи на згаданих нестадних тварин гірських лісів. Печерні стоянки гірських мисливців прильодовиків'я відомі в долинах гірських річок Криму (Сюрень, Аджі-Коба, Шан-Коба, грот Скелястий, Буран-Кая) та Карпат (Молочний Камінь).

Мисливці на північного оленя

В останні тисячоліття льодовикової доби місце вимерлого мамонта в середній смузі Європи від Франції до Північної України зайняв тундровий олень. Тому фінальний палеоліт (13—10 тис. років тому) називають добою північного оленя.

Восени величезні стада оленів, рятуючись від зимових холодів, мігрували на південь, а навесні — у зворотному напрямку, на північні пасовиська. Ці особливості поведінки тварин сприяли періодичним колективним полюванням на незмінних міграційних шляхах оленів. Такі полювання здійснювалися восени і навесні за допомогою гарпунів та луків і стріл у місцях традиційних переправ стад через ріки та озера (рис. 16). У тундрових мисливців Сибіру недалекого минулого вони називалися поколками.

Рис. 16. Полювання на північних оленів на річковій переправі в Поліссі 10 тис. років тому (реконструкція Л. Л. Залізняка та П. В. Корнієнка)

Під час переправ олені ставали легкою здобиччю мисливців. Протягом короткого часу вони вбивали сотні тварин, створюючи запаси їжі на зиму. Міграція передувала першим морозам, завдяки яким заготовлене м'ясо можна було зберігати протягом довгих зимових місяців. Саме біля цих запасів оленіни община мисливців зимувала в кількох чумах.

Олені забезпечували тундрових мисливців усім необхідним: м'ясом, жиром, шкурами для одягу, взуття та покриття чумів. З оленьчих рогів виготовляли предмети побуту, наконечники мисливської метальної зброї, зі шкур та сухожилля — мотузки. Мозок та печінку тварин використовували для вичинки шкур.

Навесні запаси м'яса вичерпувалися або воно псувалося від тепла. Втім починалася нова весняна міграція оленів на північ. На річковій переправі влаш-

товувалося нове колективне полювання, яке забезпечувало мисливців їжею у літній період. Щоб зберегти м'ясо протягом теплого літа, у впольованих оленів виймали нутрощі, не знімаючи з тварини шкуру. Всередину туші клали каміння, і черево зашивали. Потім туші кидали в річку, попередньо прив'язавши їх ремінцями за ногу. В холодній проточній воді м'ясо зберігало свіжість протягом кількох місяців. Поблизу м. Гамбурга в Німеччині неподалік стоянок палеолітичних мисливців на дні давньої річки знайшли скелети оленів із каменями поміж ребер. Це свідчить про давність згаданого способу зберігання м'яса в тундрі.

Таким чином, основними елементами річного господарського типу мисливців на північного оленя були осіннє та весняне забивання тварин, що сезонно мігрували, на їхніх традиційних переправах через ріки. Завдяки створеним запасам м'яса общини харчувалися протягом більшої частини року. Звичайно, протягом усього року цей раціон доповнювався за рахунок індивідуального полювання на оленів за допомогою лука та стріл, добування диких гусей та качок, що влітку линяли, збирання їхніх яєць тощо.

Різке потепління 10 тис. років тому зумовило відхід північного оленя з середньої смуги Європи далеко на північ, у тундру. За ними рушили й палеолітичні мисливці на оленя, що мешкали на території Польщі, Литви, Білорусі та Північної України — представники так званої свідерської культури. Саме вони близько 10 тис. років тому заселили неозорі простори від східного узбережжя Балтії до Північного Уралу, які нещодавно звільнилися від льодовика і заростали тайгою.

Устрій мисливських суспільств

З появою людини сучасного типу (*Homo sapiens*) відбулося становлення справжнього людського суспільства, головним підрозділом якого була родова, екзогамна община. Общини склалися з окремих сімей. Група общин утворювала первісне плем'я.

Сім'я виконувала функцію відтворення та виховання потомства. В середньому вона налічувала 5—7 осіб і складалася з батька, матері, кількох дітей, одного-двох представників старшого покоління, іноді якогось родича. Одружувалися лише на жінках із сусідніх общин. Дружина переселялася до чоловіка. Сім'ї жили в окремих житлах і вели власне господарство. Тому стоянки мезолітичної доби складаються зі скупчень археологічних решток діаметром близько 10 м (археологи називають їх крем'яницями і вважають слідами мешкання окремих сімей). У центрі такого скупчення знаходять рештки сімейного житла на зразок чуму, діаметром близько 5 м, поблизу якого розташовані окремі вогнища, місця обробки кременю, шкур, господарчі ями, різноманітні залишки виробництва.

Статевий поділ праці всередині сім'ї передбачав, що основними функціями чоловіків були полювання, рибальство, обробка кременю. Все інше (домашнє господарство, нагляд за дітьми, вогнищем, житлом, збирання рослинної їжі,

транспортування майна під час постійних перекочувань) покладалося на жінок. Саме такий поділ праці етнографи зафіксували у відсталих племен, соціальний устрій та спосіб життя яких відповідає суспільствам кам'яної доби.

До речі, сучасна археологія та етнографія не дають підстав стверджувати про існування періоду матриархату в історії людства. За кам'яної доби полювання було найважливішою і найскладнішою галуззю забезпечення життя людського колективу. Тому чоловік-мисливець у переважній більшості мисливських народів мав вищий соціальний статус. Він був главою сім'ї і ватажком общини. Причому лідерами общин були не наймудріші і найстаріші їх члени, а найбільш вправні мисливці у розквіті сил.

Община — головна економічна ланка первісного суспільства, яка складалася з кількох сімей і господарювала на окремій мисливській території. Сім'я могла певний час вести господарство самостійно, мешкаючи в окремому житлі й добуваючи їжу окремо від споріднених з нею сімей. Однак вона господарювала на мисливській території, яка вважалася власністю усіх сімей, що утворювали первісну родову общину. Цілковита економічна незалежність сім'ї у первісному суспільстві була неможливою через низьку продуктивність праці. Окремий сімейний колектив через свою нечисленність не міг бути життєздатним протягом тривалого часу. Смерть батька чи матері загрожувала загибеллю усій сім'ї. Це змушувало споріднені сім'ї об'єднуватися у первісну родову общину для колективного господарювання на спільній мисливській території. За даними етнографії та археології, більшість родових общин кам'яної доби складалася з 5—7 споріднених сімей загальною чисельністю 25—40 осіб.

Родові общини були екзогамними. Іншими словами, шлюби між членами споріднених сімей, що складала общину, заборонялися. Чоловіки мали брати дружин із сусідніх общин.

Плем'я — група сусідніх екзогамних общин, об'єднаних шлюбними стосунками. Обмін шлюбними партнерами між сусідніми общинами сприяв їх зближенню. Член колективу міг полювати на землях сусідньої общини, якщо з неї походили його мати чи дружина. Водночас він був зобов'язаний допомагати родичам із сусіднього общинного колективу. Все це сприяло формуванню общинами одного племені спільного діалекту, матеріальної та духовної культури.

Племінні об'єднання сусідніх общин з єдиною мовою та культурою, на думку вчених, були *першими етнічними спільнотами*. Виникли вони внаслідок утвердження в суспільствах *Homo sapiens* екзогамії, яка завдяки обміну шлюбними партнерами з сусідами зумовила зближення груп сусідніх общин. Отже, етнічний поділ — визначальна, видова особливість людини сучасного типу, що виникла разом з останньою ще в пізньому палеоліті. Групи однотипних археологічних пам'яток з однаковими матеріальними рештками (археологи об'єднують їх в археологічні культури) здебільшого є слідами мешкання первісних етнічних утворень.

Вважається, що густина розселення мисливців прильодовикової Європи не перевищувала одну людину на 100 км². Виходячи з площі України (603,7 тис. км²), доходимо висновку, що в пізньому палеоліті на цій території мешкало не більш як 3—5 тис. людей.

Пам'ятки

В Україні відомо більш як 1000 пам'яток доби верхнього палеоліту. Дослідження стоянок, у яких культурний шар добре зберігся, показало, що вони найчастіше складаються з окремих скупчень знахідок діаметром близько 10 м, у центрі яких нерідко виявляли невелике житло. Такі археологічні об'єкти називають *господарсько-побутовими комплексами* (ГПК). Їх розглядають як сліди мешкання невеликих колективів, найімовірніше окремих сімей прильодовикових мисливців. У сприятливих для поселення місцях, до яких люди не раз поверталися, окремі сімейні скупчення могли зливатися в одну велику пляму діаметром десятки метрів, яка буває перенасичена різноманітними знахідками. В особливо вигідних для мешкання місцях, розташованих поруч із традиційними шляхами сезонних міграцій трав'янистих чи неподалік від родовищ кременю, виникали стоянки з численними культурними горизонтами, що нашаровувалися один на одного.

Культурні шари доби палеоліту, як правило, лежать нижче сучасного ґрунтового шару в світло-коричневих лесових відкладах льодовикової доби. Розглянемо деякі найвідоміші стоянки верхнього палеоліту України.

Амвросіївка — пізньопалеолітична стоянка й унікальне кістковище з рештками полювання на бізонів неподалік м. Амвросіївка на Донеччині (рис. 15). Серед сотень розчленованих скелетів бізонів на кістковищі трапляються кістяні наконечники списів, крем'яні вкладні до них, ножі, виготовлені з крем'яних пластин. Загнаних до балки й упольованих тут бізонів мисливці розбирали за допомогою крем'яних ножів, а м'ясо споживали за 200 м від місця полювання, на стоянці. В культурному шарі стоянки знайдені крем'яні вироби, характерні для епіґравету Надчорномор'я з елементами оріньяцької традиції. Подібні до Амвросіївського кістковища в місцях колективного полювання на бізонів відомі в преріях Північної Америки.

Велика Аккаржа — відома стоянка мисливців на бізонів, на березі р. Аккаржа під Одесою. Відкрита й розкопувалася П. Й. Борисковським у 1955 р., а в 80—90-ті роки була досліджена на всій площі (близько 300 м²) І. В. Сапожниковим. У культурному шарі знайдено вироби з кременю, характерні для епіґравету Надчорномор'я (мікрівістря з притупленим краєм, кінцеві скребачки, бічні різці), а також вогнища, кістки бізонів.

Анетівка II — стоянка мисливців на бізона, розкопана на значній площі в басейні Південного Бугу на Одещині. Серед великої кількості кісток бізона знайдено більш як 1 млн оброблених кременів, веретеноподібні наконечники списів із кістки та рогу. Пам'ятка являє собою рештки табору мисливців на місці колективного полювання на стада бізонів, що сезонно мігрували, й датується, як і дві попередні, близько 18 тис. років тому.

Мізин. Стоянка розташована на високому березі р. Десни поблизу с. Мізин на Чернігівщині. У відкладах льодовикового лесу досліджено п'ять господарсько-побутових комплексів. Вони являли собою рештки круглих жител, обкладених кістками мамонтів й оточених господарчими ямами, вогнищами, рештками господарчої діяльності — виробами з кременю, кістки, залишками життєдіяльності. Виявлено численні мікрівістря та мікропластинки з притуп-

леним краєм для пазових наконечників списів із кістки, призматичні нуклеуси для пластин, скребачки та всілякі різці на пластинах, проколки. Серед кістяних знарядь — наконечники дротиків, проколки, голки, молотки з рогу оленя, руків'я крем'яних знарядь.

Знайдено унікальний набір прикрас і витворів мистецтва з кістки та бивня мамонта: намистини-підвіски, браслети, орнаментовані меандрами та ялинковим орнаментом, численні стилізовані фігурки жінок (так звані пташки), прикрашені геометричним гравіюванням (зигзаг, меандр, шеврон, ялинки) (рис. 14). В одному з жител виявлено п'ять великих кісток мамонта (лопатки, щелепи, кістки кінцівок) з нанесеним вохрою орнаментом у вигляді меандрів та зигзагів. С. М. Бібіков інтерпретував житло як культовий центр общини, а розмальовані кістки — як ударні музичні інструменти. Меандри та зигзаги на кістяних виробках із Мізина відбивають структуру бивня, яку видно в його поперечному зрізі.

Судячи з фауни, в якій домінує мамонт, але присутні також кістки коней, північних оленів, вівцебиків, песців, вовків, лисиць, зайців, основою господарства було колективне полювання на мамонтів. Стоянка датується 17—16 тис. років тому й належить до середньодніпровської культурно-історичної спільноти епіграфету Східної Європи.

Межиріч. Стоянка розташована на мисі, поблизу місця, де р. Росава впадає у р. Рось, на Канівщині. Досліджено чотири господарсько-побутові комплекси, що залягали у потужних відкладах льодовикового лесу. В центрі кожного з них розміщувалося кругле в плані каркасне житло діаметром близько 5 м, обкладене великими кістками мамонтів (черепи, лопатки, кістки кінцівок) (рис. 13). Навколо жител досліджені ями-сховища, вогнища, місця обробки кременю, кістки, шкур тощо. Крем'яний інвентар характеризується численними вкладнями-мікрограветами, призматичними нуклеусами для пластин, кінцевими скребачками та різцями на пластинах, проколками тощо. Серед виробів із кістки та бивня — лошила, молотки з рогу північного оленя, шила, наконечники дротиків, руків'я крем'яних знарядь. Серед витворів мистецтва — уламок бивня зі складним стилізованим гравіюванням, схематизована жіноча статуетка з гравіюваним орнаментом, підвіски-намистини з бивня, морських мушель, бурштину. Знайдено череп мамонта з розписом червоною вохрою (рис. 13).

На стоянці виявлено велику кількість кісток мамонта, значно менше — бізона, коня, північного оленя, песця, лисиці, ведмедя, зайця. Аналогічні крем'яні матеріали містяться також у культурних шарах інших стоянок межиріччя культури — Добранічівка, Гінці тощо, які датуються 14—15 тис. років тому.

Добранічівка — стоянка, досліджена поблизу однойменного села Яготинського р-ну на Київщині. Культурний шар залягав у лесових відкладах високого мису лівого берега р. Супій. Досліджено чотири розташовані по колу господарсько-побутові комплекси. Кожен із них складався з округлих жител діаметром близько 4 м кожне, обкладених великими кістками мамонтів. Навкруги жител досліджені ями-сховища, вогнища, виробничі ділянки. Виявлено велику кількість крем'яних виробів: мікрівістря з притупленим краєм, призматичні нуклеуси для пластин, скребачки та різці на пластинах. Серед

кістяних та рогових виробів — молотки з рога оленя, проколки. Знайдена схематизована жіноча статуетка з бурштину, численні підвіски з морських мушель. На стоянці виявлено велику кількість кісток мамонтів, значно менше — решток північного оленя, бізона, вівцебика, коня, ведмедя, песця, вовка, зайця. Стоянка датується близько 13 тис. років тому.

Культурні спільноти прильодовикової Європи

У пізньому палеоліті з'являються спільноти, які поступово набувають форм *археологічних культур*. Вони являють собою сконцентровані на обмеженій території групи синхронних або генетично пов'язаних стоянок з однотипними речами, що свідчить про спорідненість населення, яке лишило ці пам'ятки. Більшість дослідників вважає, що археологічні культури являють собою сліди мешкання окремих етнічних спільнот первісності.

Оскільки вироби з кременю переважають на стоянках кам'яної доби, їх класифікація є визначальною у виділенні археологічних культур палеоліту. Особливо показовими для визначення належності стоянки до тієї чи іншої культури є форма наконечників металюної зброї (стріл, дротиків). Іншими словами, є підстави вважати, що окремі культурні групи населення кам'яної доби являли собою стародавні етнічні групи, кожна з яких виготовляла наконечники специфічних форм (рис. 17).

Як відомо, археологічні культури мають умовні назви, які дослідники дають цим однотипним групам пам'яток по першій розкопаній пам'ятці. Наприклад, назви оріньяцької та азильської культур походять від печер Оріньяк та Азиль у Піренеях, гамбурзької та свідерської — від населених пунктів, поблизу яких розкопані стоянки в Німеччині та Польщі.

На початку верхнього палеоліту крем'яна індустрія людини розумної (Оріньяк) співіснує з технологіями неандертальців (Мікок, Селет, Шательперон). У середині пізнього палеоліту поширюються технології гравет та східний гравет, а наприкінці — мікрогравет або епігравет, індустрії наконечників стріл на пластинах та архаїчних сегментів, трапецій (Лінгбі, Свідер, Красносілля, Гамбург, Осокорівка, Азиль тощо).

Оріньяк — традиція обробки кременю ранньої пори пізнього палеоліту, якій властиві характерні мікрорізьби у вигляді лусочок кременю з нерегулярною ретушшю по краю, нуклеоподібні скребачки з носиком, багатофасеткові різці, а також кістяні наконечники стріл з розщепленою основою (рис. 5, 17). В Європі оріньяцькі традиції розвивалися приблизно 35—20 тис. років тому. Оріньяцькі пам'ятки відомі у Подністров'ї (Рашків VII), на півдні України в Криму (Сюрень I), Надчорномор'ї (Зелений Хутір, Анетівка I, Сагайдак, Ворона III) та Надазов'ї (Муралівка, Золотівка). Вважається, що більшість із них належить до пізніх етапів існування культури. На думку деяких дослідників, Східний Оріньяк був генетичною підосновою Епігравету України.

Селет (від назви однойменної печери в Угорщині) — культурна група ранньої пори верхнього палеоліту, якій властиві двобічно оброблені вістря (рис. 17). У Східній Європі до селетського кола належать пам'ятки України —

Розділ I
КАМ'ЯНА ДОБА

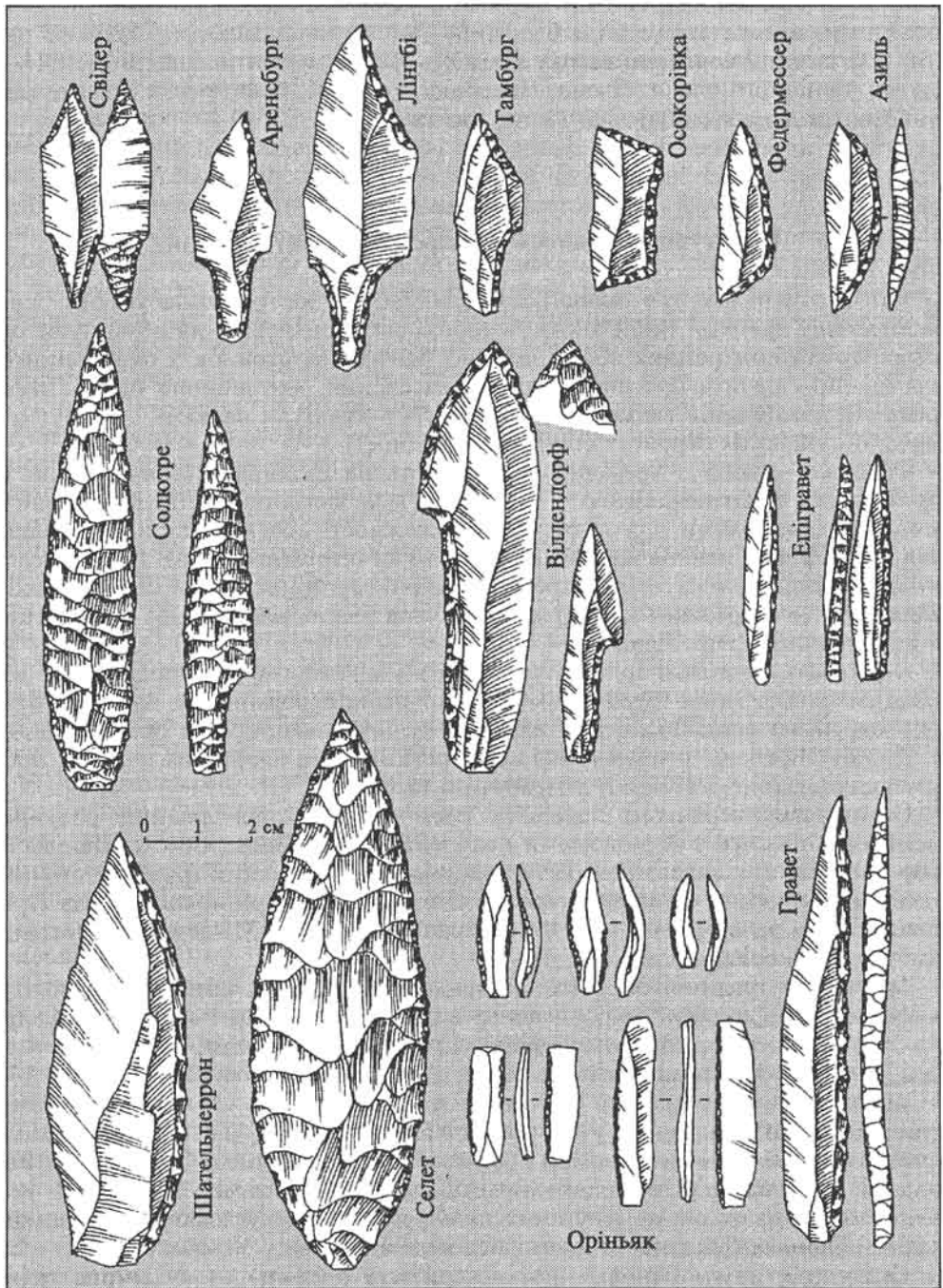

Рис. 17. Крем'яні наконечники культур верхнього палеоліту Європи

Ільїнка, Молодова V (шар 9, 10), Буран-Кая III (шар С), Міра; Молдови — Бринзени; Росії — Бірюча Балка на Нижньому Дону та Стрелецька, Костенки I (шар 2, 3), Костенки II, 12 на Середньому Дону та ін. Вважається, що селетодні пам'ятки передували появі в Україні оріньяцьких і певний час співіснували з ними.

Гравет (від стоянки Ля Гравет у Франції) — культурна традиція обробки кременю, що розвивалася у прильодовиковій Європі на початку та в середині пізнього палеоліту (30—20 тис. років тому). Визначальним знаряддям із кременю є довгі вістря на пластинах з прямим притупленим краєм (рис. 17). Характерні також призматичні нуклеуси для пластин, довгі кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах. Мистецтву Гравета властива скульптура та гравюра на кістці, основним сюжетом якої є натуралістичне зображення жінки з гіпертрофованими формами. Судячи з фауни стоянок (мамонт, кінь, північний олень тощо), граветська людність полювала на стадних ссавців холодних прильодовикових степів Європи.

Своєрідність крем'яних виробів окремих пам'яток дала підстави виділити в межах граветської традиції кілька культур: павловську, вілендорфсько-костенківську (Східний Гравет), молодовську.

В Україні граветська традиція представлена середніми шарами стоянок пізнього палеоліту Подністров'я — Молодова I, V, Кормань IV, Оселівка II, Вороновиця I та ін. Граветські традиції молодовської культури в басейні Дністра сягають кінця палеоліту і беруть участь у формуванні Мікрогравету або Епігравету кінця верхнього палеоліту.

Східний Гравет, або вілендорфсько-костенківська культура — група пам'яток середнього етапу пізнього палеоліту. Визначальними виробами є наконечники з бічною виїмкою (рис. 17), ножі костенківського типу, натуралістичні скульптурні зображення жінок. З'являються в Центральній Європі, звідки просуваються у східному напрямі до Верхнього Дніпра, Десни та Верхнього Дону. Датуються 23—17 тис. років тому. В Україні ця культура представлена окремими стоянками північного регіону (Пушкарі I, Погон, Клюси), на яких простежуються певні впливи Східного Гравету у вигляді характерних наконечників з бічною виїмкою та ножів костенківського типу.

Мікрогравет, або **Епігравет** — культурна традиція кінця пізнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладнів до наконечників списів у вигляді крем'яних мікрівістер з притупленим краєм (рис. 17). Техніка обробки кременю типова для пізнього палеоліту (призматичні нуклеуси для пластин, кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах). Мікрогравет України має прямі аналогії у синхронному йому Мадлені Франції, Іспанії, Німеччини, Австрії та Епіграветі Італії. Мистецтву Мікрогравету властива схематизація зображень, яскраві приклади якої дає палеолітичне мистецтво України (рис. 14). Судячи з фауністичних решток, епіграветські мисливці полювали на великих ссавців холодних прильодовикових степів та лісостепів — мамонтів, бізонів, північних оленів, коней.

Є три основні версії походження Епігравету України: від власне Гравету; від вілендорфсько-костенківської культури або Східного Гравету; від Оріньяку Східної Європи.

Однотипність крем'яного інвентаря Мікрогравету України утруднює його культурний поділ. Однак більшість учених вважає доцільним виділення в його межах межирицької культури Середнього Подніпров'я, куди, крім епонімної стоянки, входять Добранічівка, Фастів, Семенівка, Гінці, можливо Кирилівська, які датуються 15—14 тис. років тому. Епіграветські стоянки степового Надчорномор'я залишені мисливцями на бізонів (рис. 15), а північних регіонів — мисливцями на мамонтів.

Пізній етап верхнього палеоліту (17—13,5 тис. років тому) по праву можна вважати добою Мікрогравету в Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістрями з притупленим краєм домінують на територіях від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону. До Мікрогравету належить переважна більшість пізньопалеолітичних стоянок України, що датуються 19—12 тис. років тому. Серед них такі всесвітньо відомі общинні поселення мисливців на мамонта, як Мізин, Межиріч, Добранічівка, Кирилівська, Гінці, та мисливців на бізонів — Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II.

Найдавніші епіграветські пам'ятки з дрібними вістрями з притупленим краєм з'являються під час максимального похолодання 19—18 тис. років до н. е. (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа). Наявність оріньяцьких рис в інвентарі, можливо, свідчить про участь носіїв оріньяцьких традицій у їхній генезі.

Фінальний палеоліт

Фінальний палеоліт (13,5—10 тис. років тому) — заключна фаза палеоліту, коли південний край льодовика, що відступав, зафіксувався на північному березі Балтійського басейну. Внаслідок різкої зміни холодних періодів (Дріас I, II, III) потепліннями (Рауніс, Белінг, Алеред) вимерли мамонти й основним видом великих травоядних в Європі став північний олень. Тому фінальний палеоліт нерідко називають добою північного оленя.

Саме з цього часу в прильодовиковій Європі простежується чіткий культурний поділ і з'являються справжні археологічні культури. Порівняно зі згаданими спільнотами ранньої та розвиненої пори верхнього палеоліту культури фінального палеоліту значно компактніші й менш тривалі в часі. Вони дуже нагадують культурні спільноти пізнішого часу, які, на думку більшості археологів, є слідами мешкання окремих стародавніх етносів. Фінальнопалеолітичні та мезолітичні культури Європи різняться насамперед формою наконечників стріл, які нерідко мали обриси геометричних мікролітів — трапецій, сегментів, трикутників, ромбів.

Територія України у фінальному палеоліті була складовою двох великих культурних провінцій первісної Європи — північної балтійської та південної середземноморської.

Північ України (Полісся) у культурно-історичному плані тяжіла до Південної Балтії і входила до області культур мисливців на північного оленя, які поширилися в останні тисячоліття льодовикової доби на низовинах від Темзи до

Десни та витоків Волги. Маються на увазі культури Гамбург, Лінгбі, Аренбург, Свідер, Красносілля, яким властиві наконечники стріл різноманітної форми, виготовлені з пластин (рис. 18).

У степовому Надчорномор'ї та Надазов'ї були поширені стоянки похідних від Епігравету шан-кобинської та осокорівської культур з архаїчними мікролітами — сегментами й трапеціями. Їх носії полювали на степових стадних

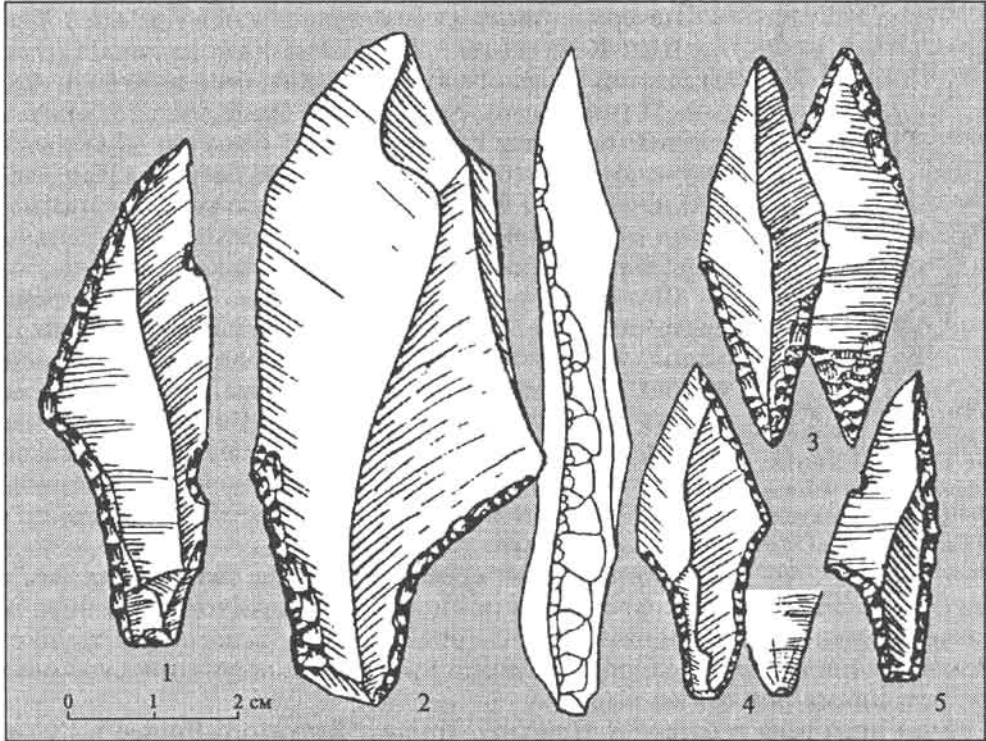

Рис. 18. Крем'яні наконечники стріл культур фінального палеоліту Полісся:

1 — гамбурзька; 2 — лінгбійська; 3 — свідерська; 4 — красносілляська; 5 — пісочнорівська

копитних (кінь, бізон), а шан-кобинська людність ще й на лісових трав'янистих Кримських гір.

Осокорівська культура — група споріднених пам'яток фінального палеоліту з однотипним крем'яним інвентарем, для якого характерні трапеції осокорівського типу з ретушшю по верхній основі (рис. 17), вістря з притупленим краєм, пізньопалеолітична пластинчаста техніка розколювання кременю, скребачки та різці на пластинах. На стоянці Рогалик (Луганщина) знайдені сланцеві плитки зі схематичними зображеннями жінок та геометричним орнаментом (рис. 19).

Стоянки поширені на межі лісостепової і степової зон України: Осокорівка (шар 3 в), Рогалик Акимівський, Прогон, Леонтіївка, Царинка. Датуються 13—12 тис. років тому. Осокорівська людність полювала в умовах лісостепу та

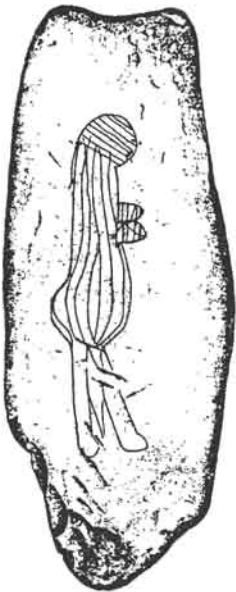

Рис. 19. Схематичне зображення жінки на сланцевій плитці з фінальнопалеолітичної стоянки Роголик на Луганщині

степу на стадних трав'янистих (коней, бізонів) (рис. 15). Культура постала з місцевих епіграветських традицій пізньопалеолітичних мисливців лісостепу.

Шан-кобинська культура — споріднені пам'ятки гірського Криму з крем'яним інвентарем, якому властиві грубі сегменти (рис. 17), одно- та двоплощинні нуклеуси для грубих пластин, кінцеві скребачки та різці на пластинах.

Печерні стоянки культури поширені в гірському Криму: Шан-Коба (шари 5, 6), Фатьма-Коба (шари 5, 6), грот Скелястий (шари 1—4), Буран-Кая, Заміль-Коба I, Сюрень II (верх. шар), Алимівський Навіс (шари 3, 4). Аналогічна пам'ятка досліджена на Одещині (Білолісся). Фауна стоянок (благородний олень, косуля, кабан, сайгак, кінь, бізон) свідчить, що основою господарства місцевих мешканців було полювання на копитних гірських лісів, доповнюване промислом степових трав'янистих.

Шан-кобинська культура належала до області романелло-азильських культур (із сегментоподібними мікролітами), які розвивалися в Південній та Центральній Європі, а також у Криму та на Кавказі у фінальному палеоліті (12—9,5 тис. років тому). Це культури Азиль півдня Франції, Романеллі Італії, Федермессер Німеччини, Вітув і Тарново Польщі, тип Боршево II Східної Європи, Білолісся Північно-Західного Надчорномор'я, Сосуко Кавказу.

Красносільська культура — група споріднених пам'яток фінального палеоліту з крем'яним інвентарем, що характеризується грубими черешковими наконечниками стріл (рис. 18, 4, 5), відщеповою технікою розколювання кременю, одноплощинними нуклеусами, короткими скребачками, ретушними різцями на відшепах.

Була поширена в басейнах Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра у IX тис. до н. е. В Українському Поліссі досліджені стоянки Красносілля Е, Великий Мідськ, Лютка, Самари, Бір, Птиче 3.

Мешкаючи в холодних умовах льодовикової доби, красносільське населення, очевидно, полювало на північних оленів. Походить від культури Лінгбі, населення якої мігрувало 11 тис. років тому в Полісся із заходу, тому на ранніх красносільських стоянках знаходять великі наконечники типу Лінгбі (рис. 18, 2). Наприкінці IX тис. до н. е. під тиском людної свідерської культури красносільське населення рухалося з Полісся через Верхній Дніпро на Верхню Волгу. Відіграло значну роль у первинному заселенні Верхнього Подніпров'я та Верхньої Волги. Післяльодовикове потепління, близько 10 тис. років тому, призвело до трансформації красносільської культури в мезолітичні пісочнорівську, греську та енівську культури басейнів Десни, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги.

Свідерська культура — велика група споріднених пам'яток з однотипним крем'яним інвентарем, поширена на території Польщі, Литви, Західної Біло-

Тема 5

Мезоліт

русі, Північно-Західної України в останнє тисячоліття льодовикової доби. Назва походить від стоянки Свідре Велке під Варшавою. Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах з плоскою підтескою з черевця (рис.18, 3), а також двоплощинні, “човнуваті” нуклеуси для верболистих пластин, кінцеві скребачки та різці на пластинах, сокири на відщепках. Культура була поширена в басейнах рік Вісла, Німан, Прип'ять, на Верхньому Дніпрі.

В Україні численні свідерські пам'ятки відомі в Поліссі (Нобель, Переволоки, Лютка, Люб'язь, Сенчиці, Тутовичі, Березно, Прибір, Кричельськ). Окремі стоянки відомі в Карпатах (Делятин) та Криму (Сюрень II, Буран-Кая III). Датується IX тис. до н. е.

Свідерці мешкали в холодних лісотундрах, полюючи на стадних північних оленів, що сезонно мігували (рис. 16). Їхнім генетичним прашуром є культура Лінгбі Західної Балтії, людність якої близько 11 тис. років тому мігувала на схід до Верхнього Дніпра. Людність свідерської культури відіграла провідну роль у первинному заселенні півночі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу.

Різке потепління 10 тис. років тому зумовило міграцію свідерського населення слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом VIII тис. до н. е. На цьому підґрунті сформувався постсвідерський мезоліт лісової зони від Східної Балтії до Північного Уралу. Ця людність, імовірно, була підґрунтям майбутньої фінно-угорської сім'ї народів півночі Східної Європи.

Кінець палеоліту збігається з кінцем льодовикової доби, коли внаслідок прориву теплих атлантичних вод у Балтійське льодовикове озеро близько 10 тис. років тому відбулося різке потепління, зумовлене стрімким таненням скандинавського льодовика.

Тема 5

Мезоліт

Мезоліт (середньокам'яна доба) — заключна фаза розвитку мисливського господарства, в надрах якого визрівала його остаточна криза.

Основою мезолітичної економіки було неспеціалізоване індивідуальне полювання за допомогою лука та стріл на лісових нестатних копитних (рис. 20). Археологічною ознакою мезоліту є повсюдне поширення лука, що фіксується масовими знахідками мікролітичних наконечників стріл — *мікролітів*. Для

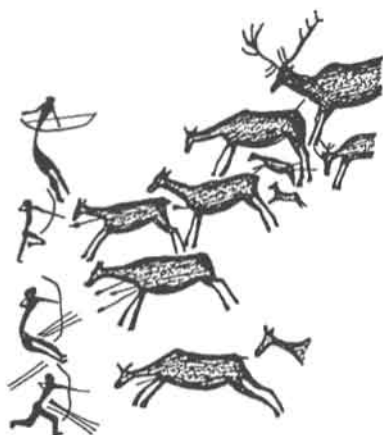

Рис. 20. Полювання на благородних оленів з луком і стрілами. Грот Валторга (Іспанія)

кожної з археологічних культур мезоліту був характерний власний набір наконечників (рис. 21).

Мезоліт у Європі розпочався з різкої деградації скандинавського льодовика близько 10 тис. років тому і закінчився 6—7 тис. років тому з поширенням неолітичної кераміки та відтворювальних форм господарства (землеробство, скотарство).

Значний внесок у вивчення мезолітичної доби України зробили такі відомі дослідники, як П. П. Єфименко, М. Я. Рудинський, М. В. Воеводський, О. О. Формозов, В. М. Даниленко, Д. Я. Телегін, В. І. Непріна. В наш час у галузі мезолітознавства працюють В. Н. Станко, Л. Г. Мацкевий, Л. Л. Залізник, Д. Ю. Нужний, О. Ф. Горелик, О. О. Яневич, І. М. Гавриленко, В. О. Манько.

Природне середовище

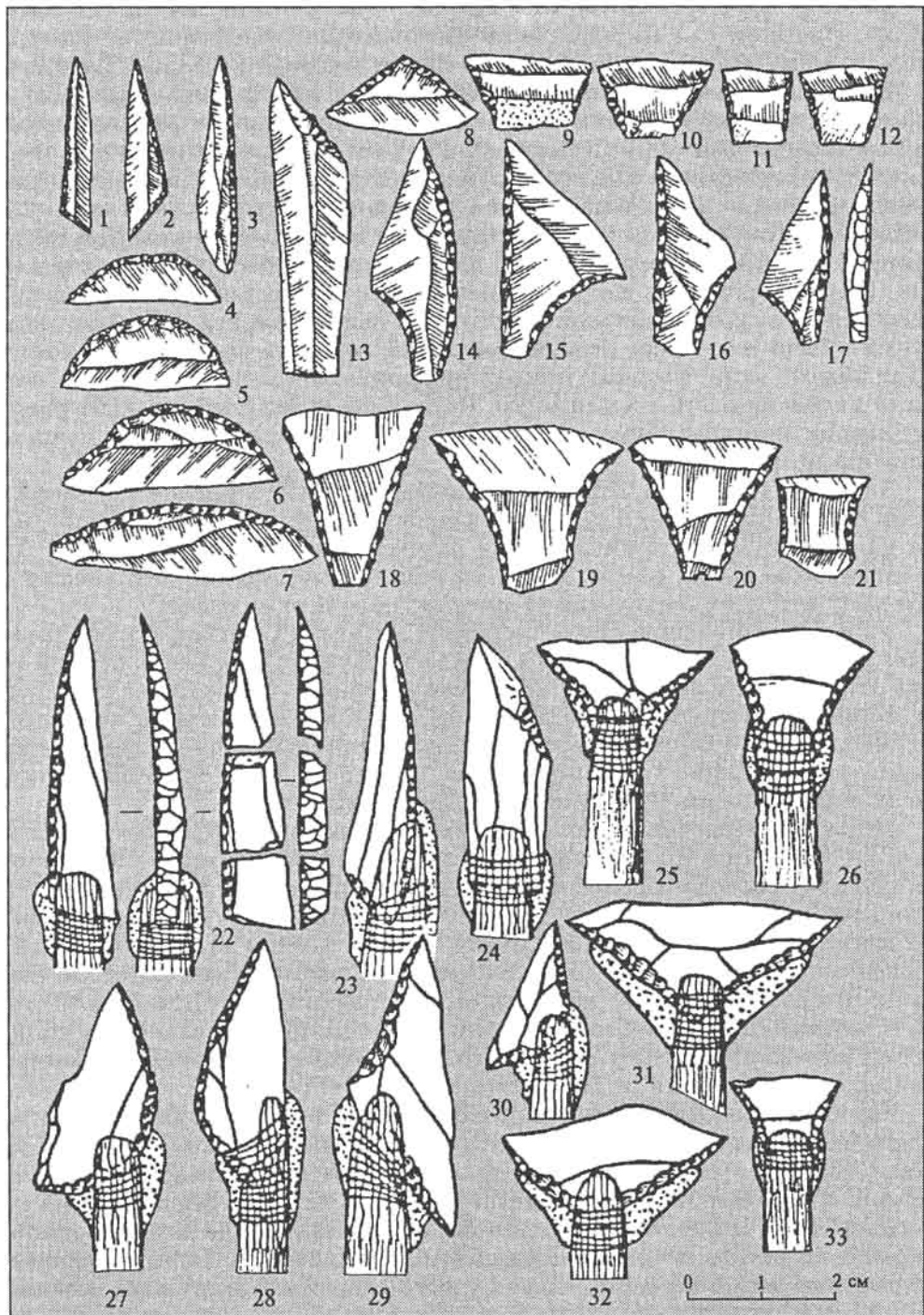
Криза мисливства та лук зі стрілами, як визначальні особливості мезолітичної доби, поширилися в помірній зоні Євразії насамперед через різку зміну природно-кліматичних умов унаслідок деградації Скандинавського льодовика.

В останнє тисячоліття льодовикової доби (плейстоцену) на півночі Європи існувало Балтійське льодовикове озеро. Внаслідок наступу Скандинавського льодовика один із його язиків перегородив гирло Балтії в районі Данських проток. Утворилася своєрідна крижана гребля, що стримувала талі води з крижаного щита у Балтійському басейні, утворюючи величезне холодне озеро, рівень якого піднявся на 30 м вище рівня Світового океану. Його північний берег утворювала крижана стіна, від якої відривалися айсберги. Плаваючи по озеру, вони додатково охолоджували водою.

Холодний басейн на півночі Європи суттєво впливав на клімат континенту, в північній та середній смузі якого встановилися несприятливі кліматичні умови. Величезні обшири були вкриті холодними тундро-степами, на яких паслися численні стада північних оленів — об'єкт полювання мисливців наприкінці льодовикової доби.

Різка потепління клімату і швидка деградація Скандинавського льодовика пов'язані з так званою Білінгенською катастрофою. Ще у XIX ст. поблизу гори Білінген у Південній Швеції було виявлено величезну промію у гірсько-

Рис. 21. Крем'яні наконечники стріл у формі геометричних мікролітів (трикутників, трапецій, сегментів) та способи їх закріплення на древках стріл (за Д. Ю. Нужним)

му пасмі. З'ясувалося, що це слід прориву водами Балтії згаданої крижаної греблі. Протягом одного року рівень льодовикового водоймища знизився на 30 м, і тепла, солоня вода з Атлантики почала надходити в Балтійське озеро.

Встановлено й час Білінгенської катастрофи — 8213 р. до н. е. Зроблено це шляхом підрахунку так званих стрічкових глин, які щорічно відкладалися на дні прильодовикових озер Скандинавії. Річ у тім, що біля півніжжя льодовика існувало безліч великих і малих озер, які щоліта наповнювалися талою водою з поверхні крижаною щита. Бурхливі літні потоки несли в озера щєбінь та пісок. Узимку ж танення криги припинялося і на дно озер випадали мікроскопичні частинки, утворюючи тонкі прошарки глини на грубих літніх відкладах. Отже, щорічно на дні льодовикових озер утворювалося два прошарки відкладів — пісково-гравійний літній та глинистий зимовий, які легко порухувати. Вчені визначили перший засолений горизонт відкладів у водоймах Скандинавії, який фіксував момент надходження солонної океанської води після з'єднання Балтії з Атлантикою. Потім вони підраховували кількість річних стрічкових глин над ним, і в такий спосіб визначили дату Білінгенської катастрофи.

Зникнення холодної, крижаної водойми на півночі Європи спричинило різке потепління клімату й зумовило встановлення сучасних кліматичних умов на континенті. Зміни були настільки радикальними, що стали рубежем між льодовиковою добою (плейстоценом) і геологічною сучасністю (голоценом), або між палеолітом і мезолітом за археологічною періодизацією.

Унаслідок потепління Балтії та стрімкої деградації Скандинавського льодовика над Європою встановлюється сучасна циркуляція повітряних потоків. Як уже зазначалося, в льодовикову добу дуже холодний і сухий клімат континенту формували потужні холодні вітри, що дули з крижаного щита на південь. М'який і вологий клімат сьогодення зумовлюють періодичні цикли з Атлантики — хвилі теплої і вологої повітря, які періодично, з інтервалом близько 10 днів, проходять над Європою у східному напрямку.

Деградація льодовика та поява теплих і вологих циклонів з Атлантики різко пом'якшили клімат Європейського континенту. Безмежні тундро-стєпи заросли спочатку сосново-березовими, а пізніше й широколистяними лісами. Мешканці тундр — північні олені — змушені були відходити за тундрою, що швидко відступала далеко на північ Східної Європи. Слідом за ними рухалися у північно-східному напрямі й згадувані у попередньому розділі свідерські мисливці на північного оленя, які протягом останнього тисячоліття льодовикової доби мешкали в Поліссі, басейні Німану, на Польській низовині. Саме вони в період раннього мезоліту у 8—7 тис. до н. е. заселили безкрайню східноєвропейську тайгу від Балтії до Північного Уралу.

Заростання лісами колишніх прильодовикових тундро-стєпів зумовило поширення лісових трав'янистих (лось, тур, благородний олень, кабан, косуля), які стали головним об'єктом промислу мезолітичних мисливців Європи. На відміну від мамонтів, північних оленів та бізонів ці лісові тварини ведуть нестадний спосіб життя, який диктував форми полювання, що докорінно різнилися від колективних полювань палеолітичних мисливців. Найефективнішим засобом добування нестадних тварин у лісі виявилось індивідуальне полювання на них з луком і стрілами. Ця мисливська стратегія визначила спосіб жит-

тя мезолітичного населення Європи, а лук зі стрілами стали своєрідним символом й археологічним критерієм мезоліту як епохи (рис. 20, 21).

Роль лісової рослинності різко зросла по всій території України. Особливо це стосується північних регіонів, зокрема Поліської низовини, яка входила до смуги суцільних лісових масивів. Далі на південь утворилася лісостепова зона, а в Надчорномор'ї та Північному Криму простягалися степи з перелісками у річкових долинах. Своєрідне природне середовище властиве Карпатам та Кримським горам. Полювання з луком на лісових копитних поширилося в усіх регіонах України, але в кожному з них спосіб життя первісного населення в мезоліті мав певну специфіку.

Спосіб життя

У мезоліті більша частина Європи вкрилася густими лісами, де панував своєрідний спосіб життя лісових мисливців на нестадних копитних: тура, лося, оленя, косулю, кабана. Детальніше про життя цього суспільства дізнаємося завдяки дослідженню етнографами лісових мисливців сибірської та канадської тайги: хантів, мансі, селькупів, евенків, юкагірів, ороців, алгонкінів, атапасків та ін.

Лісову зону первісним мисливцям удалося освоїти завдяки поширенню таких транспортних засобів, як лижі, ручні нарти, човни. Люди мешкали в долинах річок, які завдяки появі човнів стали головними транспортними артеріями. Основою господарства мезолітичних мисливців було полювання. Чоловіки полювали на великих копитних. Зайців, птицю промишляли зрідка, в голодні пори року, головним чином підлітки, жінки, літні люди.

Традиційними способами полювання були гін, загін, скрад та примітивні пастки (ловчі ями, петлі). *Гін* — переслідування тварини мисливцями до знемоги жертви. Особливо результативним гін був узимку, коли тварина не могла швидко бігти по глибокому снігу і мисливці на лижах наздоганяли її (рис. 22). Під час *загінного* полювання ланцюг загінників гнав тварин у напрямі засідок, з яких досвідчені мисливці били дичину стрілами чи списами (рис. 20). Загнана в болото тварина втрачала рухливість і її добивали мисливці (рис. 23). *Скрад* — вистежування тварини чи полювання зі схованки. Наприклад, мисливець міг чекати на здобич у кущах, неподалік звіриної стежки. *Ловчі ями* копали, а сільця розвішували поруч із такою стежкою, періодично перевіряючи влаштовані пастки.

Рибальству належала допоміжна, порівняно з полюванням, роль. Лише зі зменшенням чисельності промислових копитних у лісі наприкінці мезоліту значення рибальства зросло, досягнувши максимуму в наступну, неолітичну добу.

В мезоліті знали чотири основні способи риболовлі: лучіння, заколи з вершами, ставні сітки та гачкові снасті. Велику рибу *били гарпунами* чи острогами влітку з човна, а взимку — з криги через ополонки. *Заколи* — загати на річках із гілок та каміння з отворами для верш, які періодично перевірялися рибалками. *Ставні сітки* з поплавками по верхньому краю і грузилами по

Рис. 22. Полювання на лося в мезоліті
(реконструкція Л. Л. Залізняка та П. В. Корнієнка)

нижньому, ставили вертикально у воду вздовж берегових заростей, прив'язавши попередньо до увіткнутих у дно жердин. Двічі на добу рибалки на човні оглядали сітку, вибираючи з неї рибу, що заплуталася (рис. 23). Гачки з приманкою тяглися на мотузці за човном при пересуванні по річці.

Продукти збиральництва (ягоди, горіхи, гриби тощо) відігравали незначну, допоміжну роль у раціоні лісових мисливців.

Через рухливий спосіб життя великих запасів не робили, тому більшу частину м'яса з'їдали невдовзі після полювання, часто в сирому вигляді. М'ясо могли засмажувати на рожні чи варити в дерев'яному посуді, куди кидали розпечені на вогнищі камені. Внаслідок м'ясного раціону пили багато рідини (бульйон, трав'яний чай), які виводили з організму шкідливі азотисті сполуки.

Основним типом житла була кругла у плані, конічна конструкція з жердин, укрита шкурами або корою берези (берестою). Вона нагадувала чум корінних народів Сибіру чи тіпі індіанців Північної Америки. Взимку таке житло для утеплення обкладалося дерниною, а підлога дещо заглиблювалася в землю.

Одяг лісових мисливців складався зі своєрідної куртки, виготовленої зі шкури оленя (парки), поли якої зв'язувалися спереду поворозками (рис. 22). Нижня частина одягу комплектувалася зі шкіряних трусів, ноговиць (шкіря-

Рис. 23. Полювання на тура в мезоліті (реконструкція Л. Л. Залізняка та П. В. Корнієнка за матеріалами стоянки Ігрень 8 (Надпоріжжя))

них холош, що надягалися на ноги і поворозкою прив'язувалися до пояса, та примітивного шкіряного взуття (так званих поршнів).

Літо лісові мисливці проводили в общинних таборах на берегах великих річок, харчувалися рибою та впольованими у прирічкових лісах копитними. На осінь перебиралися подалі в ліс, де будували заглиблене в землю тепле зимове житло. З початком зими полювали на копитних, переслідуючи їх по глибокому снігу на лижах (рис. 22). Навесні перебиралися ближче до річки, переміщуючись по льоду на підвищеному місці. З приходом літа пливли човнами до минулорічного літнього стійбища на березі річки.

Такий спосіб лісового життя надзвичайно поширився в мезолітичній Європі. Адже континент у цей час був укритий густими лісами. Разом із тим завдяки природній специфіці півдня України, де поряд із лісовими масивами збереглися степи, у Кримських горах та Карпатах, у Дніпровському Надпоріжжі спосіб життя мезолітичних мисливців мав певну своєрідність.

Зокрема, у лісостепу лісова модель мисливського суспільства включала в себе елементи степового господарства, наприклад промисел диких коней. У Надпоріжжі поряд із полюванням на копитних (насамперед тура) значну роль відіграло рибальство (рис. 23). Мисливці та рибалки Дніпровського Надпоріжжя взимку жили у великих (до 10 м у діаметрі) землянках, на літо переселяючись у курені на березі річки. Гірські мисливці Криму зимували в печерах передгір'їв, а на літо піднімалися слідом за оленями та іншими тваринами на високогірні пасовиська (яйли).

Суспільства мезолітичної доби принципово не відрізнялися від суспільств кроманьйонців кінця льодовикової епохи (див. тему 4). І ті, й інші мали три основні соціальні підрозділи: сім'я, община, плем'я. Разом із тим мезолітичним суспільствам властива більша індивідуалізація способу життя, проявом чого була певна господарсько-побутова відособленість сім'ї від общини, зумовлена поширенням ефективної індивідуальної мисливської зброї — луків та стріл.

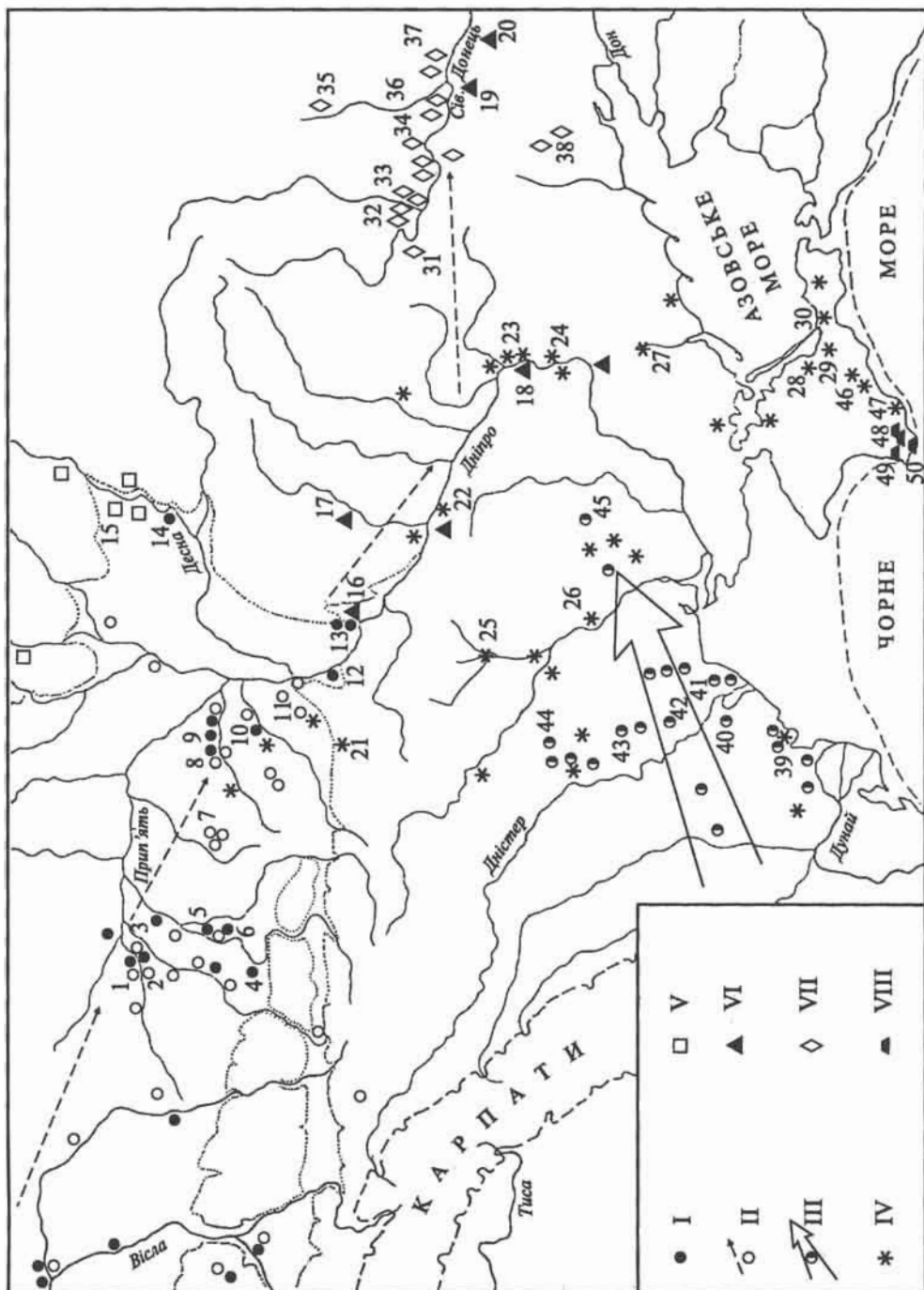
Пам'ятки

На території України відомі тисячі мезолітичних стоянок. Особливо багато їх у Поліссі, на Сіверському Дінці, у Гірському Криму, на Одещині, в Надпоріжжі (рис. 24). У рівнинних районах вони розташовані на невисоких піща-

Рис. 24. Мезолітичні пам'ятки України:

Пам'ятки культур: I — Кудлаївка; II — Яніславця; III — Гребеники; IV — Кукрек; V — Пісочний Рів; VI — Зимівники; VII — донецька; VIII — Мурзак-Коба.

Мезолітичні пам'ятки: 1 — Переволоки 2; 2 — Люботинь 3; 3 — Сенчиці 5а; 4 — Великий Мідськ; 5 — Криниця; 6 — Поляни; 7 — Рудня; 8 — Протереб; 9 — Мартиновичі; 10 — Кухарі; 11 — Бородянка 3в; 12 — Таценки; 13 — Селище; 14 — Кудлаївка; 15 — Пісочний Рів; 16 — Загай I; 17 — В'язівок 4а; 18 — Сурський 5; 19 — Сабівка; 20 — Зимівники; 21 — Лазарівка; 22 — Велика Андрусівка; 23 — Ігрень 8; 24 — Кізлевий; 25 — Добрянка; 26 — Абузова Балка; 27 — Кам'яна Могила; 28 — Іванівка; 29 — Вишенне; 30 — Фронтове; 31 — Петрівська; 32 — Ізюм; 33 — Пришиб; 34 — Шевченкове; 35 — Пелагівка 3; 36 — Ольхова 5; 37 — Кандрюцька; 38 — Моспіно; 39 — Мирне; 40 — Царинка; 41 — Доброжани; 42 — Гребеники; 43 — Гіржеве; 44 — Познанка; 45 — Казанка; 46 — Кукрек; 47 — Мис Трійці; 48 — Шан-Коба; Фат'яма-Коба; 49 — Мурзак-Коба; 50 — Ласні 7

них підвищеннях уздовж річок, а в Гірському Криму — в печерах та гротах. Залягання культурного шару в піщаних відкладах зумовило його руйнування в більшості мезолітичних пам'яток України, де збереглися лише крем'яні вироби. Стоянки, на яких культурний шар зберігся, являють собою кілька скупчень знахідок діаметром близько 10 м, які нерідко зливаються в одну велику пляму археологічних матеріалів. Тобто за планіграфією мезолітичні стоянки нагадують верхньопалеолітичні і складаються з невеликих стоянок окремих сімей, що мешкали в доволі скромних за розмірами житлах. На відміну від невеликих літніх жител окремих сімей, зимові напівземлянки мали діаметр 5—10 м і могли вміщати 2—4 малі сім'ї. Приклади таких великих зимових поселень дають відомі мезолітичні стоянки Ігрень 8, В'язівок 4а, Мирне.

Ігрень 8 — відома мезолітична стоянка в місці впадіння р. Самари у Дніпро в межах м. Дніпропетровська. Уздовж краю піщаної тераси Дніпра виявлено рештки 10 заглиблених на 0,7—1 м у пісок круглих напівземлянок діаметром 6—10 м. Заглиблені в землю з метою утеплення житла перекривалися дерев'яними каркасами та очеретяними дахами. В такому житлі могло зимувати кілька сімей, які, судячи зі знайдених на стоянках кісток, полювали у прирічкових заростях на турів, оленів, кабанів, диких коней, водоплавних птахів, ловили рибу (рис. 23). Крем'яні та кістяні знаряддя стоянки дають підстави віднести її до кукрецької культури і датувати приблизно 8 тис. років тому.

В'язівок 4а — ранньомезолітична стоянка, розташована на невисокому увисші біля річки Сліпород неподалік м. Лубни на Полтавщині. На стоянці досліджено п'ять трох заглиблених у землю, напівземлянок, що мали круглу в плані форму діаметром 4—7 м. Кістки оленів, лосів, кабанів, диких коней, косуль, бобрів, риб свідчать про мисливсько-рибальський характер господарства. Крем'яні вироби дають підстави віднести стоянку до зимівниківської культури мезоліту Лівобережної України і датувати 9 тис. років тому.

Мирне — велике пізньомезолітичне поселення на березі р. Дракулі на Одещині, що складалося зі скупчень матеріалів гребениківської та кукрецької культур мезоліту України. Судячи зі знайдених кісток, основою господарства місцевого населення було полювання (за допомогою луків, стріл та металевих списів) на турів і диких коней.

Печери кримських гір були надзвичайно привабливим житлом для мисливців кам'яної доби й неодноразово заселялися ними. Тому печерні стоянки мезоліту Гірського Криму, як правило, багатощарові. Вони містять по кілька насичених знахідками культурних горизонтів, що належать до різних мезолітичних культур. Наприклад, у скельному навісі Шан-Коба в Південно-Західному Криму досліджено шість горизонтів різної культурної належності. Нижні два (6, 5) — шан-кобинської культури фінального палеоліту, що перекривалися шаром 4 шпанської культури раннього мезоліту, над яким містилися шари 3 (кукрецький), 2 (мурзак-кобинський) і, нарешті, верхній шар з рештками неолітичної доби. Така послідовність культурних нашарувань простежується й на інших печерних стоянках Криму (Фат'ма-Коба, Заміль-Коба, Алімівський навіс, Буран-Кая, Сюрень, Шпан-Коба та ін.).

Мезолітичні могильники України — колективні поховання поблизу сіл Волоське та Василівка, на березі Дніпра, у Надпоріжжі. Відкриті О. В. Бодя-

ським, розкопувалися В. М. Даниленком, Д. Я. Телегіним, А. Д. Столяром. Волоський могильник складався з 19 скорчених поховань, датованих фінальним палеолітом. На ранньомезолітичному могильнику Васиївка I розкопано 24 скорчених, а на пізньомезолітичному Васиївка III — 34 скорчених і сім випростаних кістяків (рис. 25). Деякі з похованих, серед яких переважали чоловіки, були вбиті металюю зброєю з наконечниками, оснащеними мікро-вістрями з притупленим краєм. Антропологічні матеріали могильників демонструють зміну грацильного населення середземноморського антропологічного типу (Волоське) масивнішим протоевропеїдним (Васиївка I, III), а пізніше масивними північними європеїдами вовнизького типу.

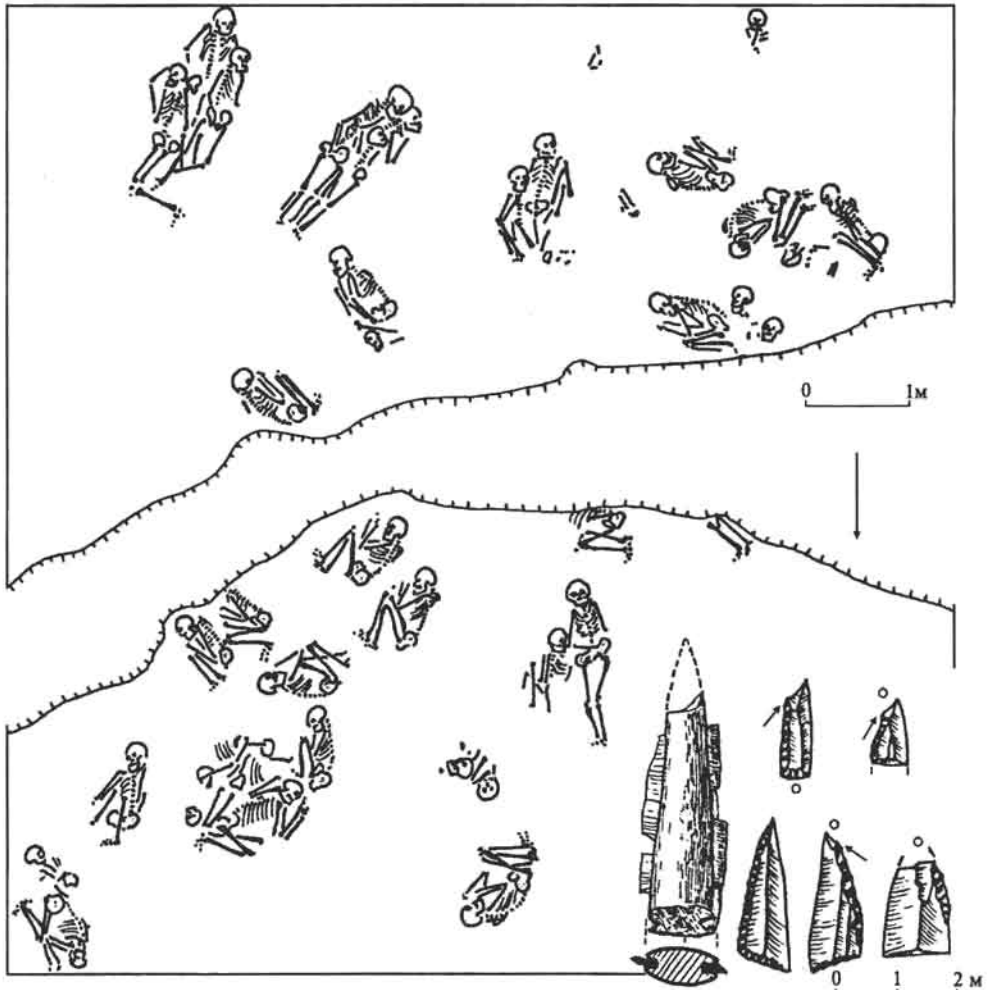

Рис. 25. Мезолітичний могильник Васиївка III. Загальний план, мікролітичні наконечники стріл, уламок кістяного наконечника з поховань

Два мезолітичні поховання досліджено в печерах Криму: чоловіка — у Фатьмі-Кобі та парне поховання чоловіка й жінки — в Мурзак-Кобі.

Археологічні культури мезоліту

У мезоліті поглибилася етнічна диференціація людства, переконливим свідченням чого була поява численних археологічних культур на мезолітичній карті Європи. Лише на території України відомі пам'ятки близько десятка культур мезоліту (рис. 24), які поділяються на ранньомезолітичні (VIII, VII тис. до н. е.) та пізньомезолітичні (VII, VI тис. до н. е.). Кожній із них властивий своєрідний набір стандартизованих мікролітичних наконечників стріл, значна частина яких мала геометричну форму різноманітних трапецій, сегментів, трикутників тощо (рис. 21). Як і у фінальному палеоліті, культури належали до двох різних культурних провінцій — північної балтійської та південної надчорноморської. Серед культур південної групи мезоліту України, пов'язаної зі степовим Надчорномор'ям та Середземномор'ям, виділимо кукрецьку, гребениківську, донецьку, шпанську та мурзак-кобинську.

Кукрецька культура — одна з найбільш вивчених і наймасштабніших за площею мезолітичних культур України. Крем'яний інвентар характеризується вкладнями кукрецького типу (рис. 26, 1—4), олівцеподібними нуклеусами, численними відтискними мікропластинами, круглими скребачками, різцями на відщепі з плоским різцевим сколом, кістяними наконечниками списів з пазами для вкладнів.

Кукрецькі стоянки відомі від Гірського Криму на півдні до Київського Полісся на півночі, від гирла Дунаю на заході до Приазов'я на сході. Найвідоміші стоянки — Кукрек, Вишенне I, Балін-Кош, Кам'яна Могила, Абузова Балка, Ігрень VIII, Добрянка, Велика Андрусівка, Лазарівка та ін. (рис. 24). Культура датується від початку мезоліту до раннього неоліту — VIII—V тис. років до н. е. Кукрецьке населення Гірського Криму полювало на лісових копитних, степового Надчорномор'я — на лісостепових тварин, Надпоріжжя — на турів, благородних оленів, кабанів прирічкових лісів, ловило рибу.

Культура постала у степовому Надчорномор'ї на місцевому епігравецькому підґрунті, на зламі фінального палеоліту і мезоліту. Протягом мезоліту її носії розселилися в північному напрямі долинами Південного Бугу та Дніпра аж до Київського Полісся. Кукрецькі впливи простежені в Середньому Подністров'ї та на Сіверському Дінці. Наявність кукрецьких виробів у крем'яних комплексах раннього неоліту України свідчить про участь носіїв кукрецьких традицій у формуванні неолітичних культур Надпоріжжя та Надазов'я (сурська), Криму (олексіївська, таш-айрська), Південного Бугу (буго-дністровська), Середнього Подніпров'я (дніпро-донецька).

Гребениківська культура — група споріднених пам'яток пізнього мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я зі специфічним крем'яним інвентарем (рис. 27, 2), якому властиві численні трапеції на перетинах правильних плас-

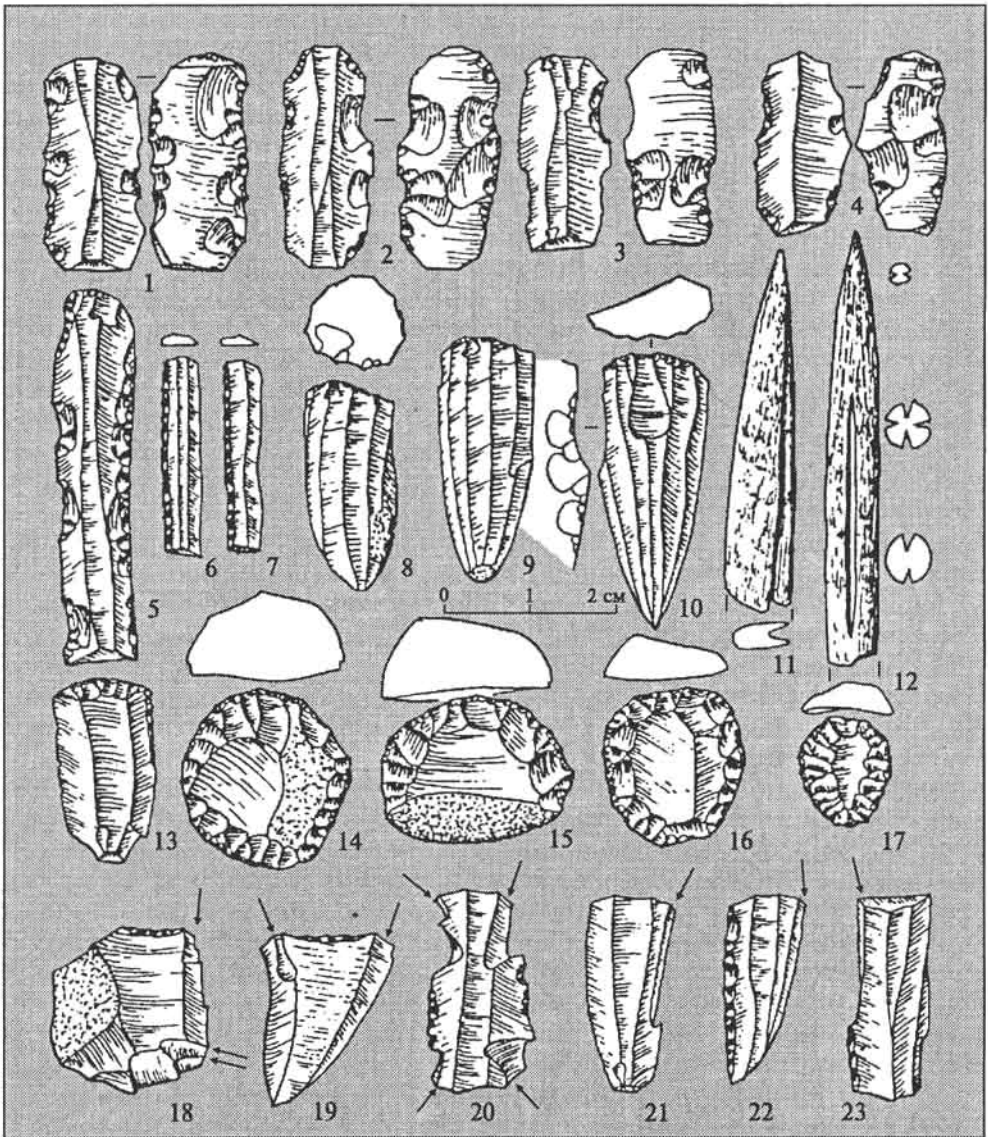

Рис. 26. Крем'яні вироби та кістяні наконечники кукрецької культури зі стоянки Ігрень 8 (Надпоріжжя):

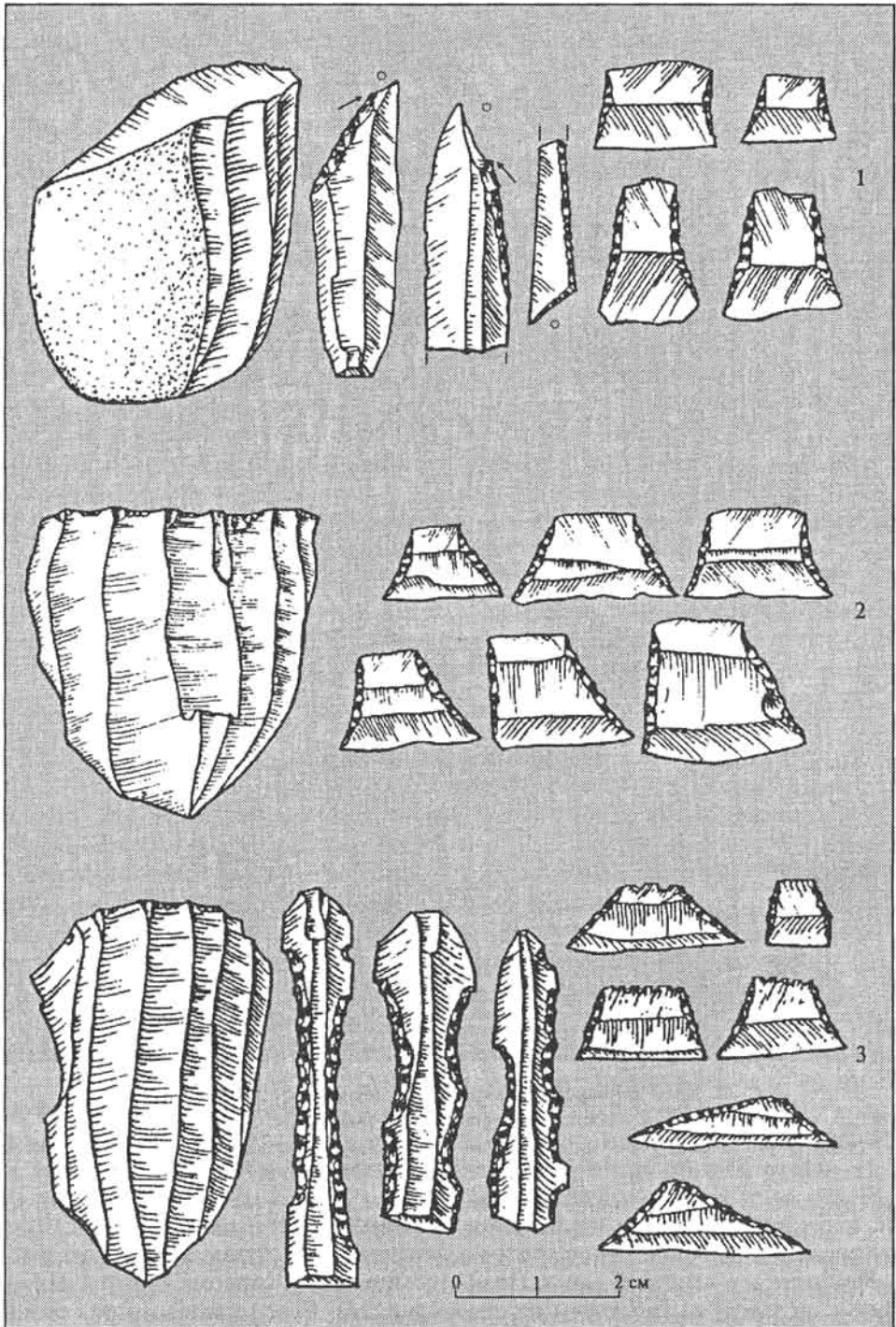
1–4 — кукрецькі вкладні; 5 — ніж із ретушшю; 6, 7 — вкладні до наконечників; 8–10 — нуклеуси олівцеподібні; 11, 12 — кістяні наконечники списів; 13–17 — скребачки; 18–23 — різці

тин, відтискна техніка розколювання кременю, плоскі, одноплщинні нуклеуси, численні “нігтьові” скребачки на невеликих відшепах, відсутність різців.

Поширена у степовій смузі Надчорномор'я між гирлом Дунаю і Нижнім Прутом на заході та Інгільцем на сході (рис. 24). Серед найвідоміших стоянок

Розділ I

КАМ'ЯНА ДОБА

Мирне (площа розкопу 1807 м²), Гіржеве, Гребеники, Познанка, Казанка, Довжанка, Карпово. Датуються пізнім мезолітом — VII—VI тис. до н. е. Фауністичні рештки на стоянках свідчать, що гребениківська людність полювала на копитних лісостепу та степу — тура, коня, меншою мірою сайгака, віслюка, а також деяких лісових тварин (олень, кабан).

Крем'яний інвентар має аналогії в пізньому мезоліті та ранньому неоліті Нижнього Подунав'я та Балкан. Це дає підстави вважати, що культура постанала внаслідок просування мігрантів із Балкано-Дунайського регіону на Одещину. Домішки матеріалів кукрецької культури (олівцеподібні нуклеуси, кукрецькі вкладні, мікрогравети, кістяні наконечники з пазами) свідчать, що мігранти застали у степовому Надчорномор'ї місцеву кукрецьку людність, з якою активно контактували. Гребениківці були першою протонеолітичною хвилею мігрантів із Балкан і Подунав'я у Південно-Західну Україну, яка передувала просуванню у регіон неолітичних землеробів культур Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля.

Донецька культура — група споріднених пам'яток пізнього мезоліту з однотипним крем'яним інвентарем, якому властиві яніславицькі вістря, мікропластинки з притупленим краєм, численні трапеції. Техніка розколювання кременю мікропластинчаста, нуклеус — правильний конічний, скребачки — кінцеві та округлі, різці на зламаніх пластинах, сокири. Знайдені кістяні наконечники списів з крем'яними пластинками в пазах. На пізніх пам'ятках наявна неолітична кераміка з гребінцевим орнаментом. Численні пам'ятки відомі у басейні Сіверського Дінця та на Донецькому кряжі: Петрівська 4, 28, Пришиб, Ізюм, Шевченкове, Пелагіївка, Ольхова 5, Моспіно (рис. 24). Датуються VII—V тис. до н. е.

Донецька людність полювала з луком та списом на копитних прирічкових лісів (олень, кабан, кінь). Значну роль відіграло рибальство. Культура сформувалася на місцевих традиціях степових мисливців кінця палеоліту під яніславицьким впливом з Полісся і, своєю чергою, вплинула на формування неоліту Сіверського Дінця з гребінцевою керамікою.

Платівський Став — тип пам'яток, крем'яний інвентар яких характеризується невеликими сегментами й трапеціями з плоскою ретушшю, що заходить на спинку, олівцеподібними нуклеусами для мікропластинок, кінцевими скребачками. Поширюються на зламі мезоліту і неоліту в пониззі Сіверського Дінця (Платівський Став, Мурзіна балка, Зимівники І). Генетично пов'язані з раннім неолітом Прикаспію та Північного Кавказу.

Шпанська культура представлена у Гірському Криму невеликою кількістю пам'яток зі своєрідним крем'яним інвентарем. Йому властиві специфічні шпанські трикутники, мікрорізця з притупленим краєм, вістря з мікрорізцевим сколом, мікрорізці, пластинчаста техніка розколювання кременю, кінцеві скребачки та різці на пластинах. Найвиразніші шпанські матеріали походять із печерних стоянок Шпан-Коба (середній шар), Шан-Коба (шари 4, 3), Фатьма-Коба (шари 4, 3). Датуються раннім мезолітом — 8—6 тис. років до н. е.

Рис. 27. Нуклеуси, мікроліти-наконечники та інші вироби з кременю мезолітичних культур України:

1 — яніславицької (Полісся); 2 — гребениківської (Одещина); 3 — мурзак-кобинської (Гірський Крим)

Основою економіки було полювання на лісових копитних Кримських гір та, можливо, степових трав'янистих. Культура виникла на епігравецькому підґрунті на зламі фінального палеоліту і мезоліту близько 10 тис. років тому.

Мурзак-кобинська культура — група мезолітичних пам'яток Гірського Криму з крем'яним інвентарем, якому властиві різноманітні геометричні мікроліти (трикутники, асиметричні та симетричні трапеції) (рис. 27, 3), сплюснені одноплощинні нуклеуси для відтискових пластин, скребачки на відщепі, пластини з ретушованими виїмками (анкоші), кістяні гарпуни. Найвідомішими є печерні стоянки Мурзак-Коба, Фатьма-Коба (шари 3, 4), Шан-Коба (шари 2, 3), Кара-Коба, Ласпі 7. До мурзак-кобинської культури відносять поховання людей міцної статури в печерах Мурзак-Коба та Фатьма-Коба. Культура датується другою половиною мезоліту VII—V тис. до н. е.

Судячи з кісток тварин, населення полювало на копитних лісів Кримських гір (благородний олень, кабан, косуля), рибалило в гірських річках, займалося збиральництвом. У холодну пору року люди жили в печерах і навісах у долинах гірських річок. Улітку піднімалися на яйли слідом за трав'янистими. Мурзак-кобинська людність брала участь у формуванні неоліту Гірського Криму.

До балтійської провінції мезоліту Європи входила Поліська низовина, де протягом цього періоду розвивалися культурні явища, аналогічні дослідженням на території Польщі, Литви, Північної Німеччини, Данії, Англії. Це кудлаївська, яніславицька культури, пісочнорівська Полісся, частково зимівниківська лісостепового Лівобережжя.

Кудлаївська культура — група споріднених пам'яток раннього мезоліту, яким властиві дрібні пластинки та вістря з притупленим краєм (рис. 21, 1—3, 22), що використовувалися як вкладні в пазах кістяних наконечників стріл та металених списів. Техніка розколювання кременю відщеповою, мікролітична. Знайдені дрібні нуклеуси для грубих мікропластин, численні дрібні скребачки на відщепі, різці, сокири на відщепі. Пам'ятки поширені в межах Поліської низовини: Кудлаївка, Таценки, Селище, Коржі, Кухарі, Мартиновичі, Броди, Люботинь 3, Криниця, Поляни (рис. 24). Останнім часом виявлені в басейні Німану. Датуються VIII—VII тис. до н. е.

Кудлаївське населення полювало на лісових копитних (тур, лось, олень, кабан) за допомогою лука, займалося рибальством. Культура генетично пов'язана із західними сусідами: коморницькою (Польща) та Дювенсі (Північна Німеччина). Сформувалася в басейні Прип'яті на початку мезоліту під впливом мігрантів з басейну Вісли. У другій половині мезоліту поступилася місцем новій хвилі мігрантів із заходу — людності яніславицької культури.

Пісочнорівська культура — група споріднених пам'яток з крем'яним інвентарем, який характеризується асиметричними вістрями алтинівського типу, грубими високими трапеціями (рис. 21, 14—21, 25, 26), відщеповою технікою обробки кременю, одноплощинними нуклеусами, скребачками та різцями на відщепі. На пізньому етапі (стоянки типу Студенок) домінуючим типом наконечників стріл стає висока трапеція. Поширена в басейні Десни у Новгород-Сіверському Поліссі, де вивчені стоянки Пісочний Рів, Гридасове, Ком'ягіне, Студенок, Мураги (рис. 24). Датується VIII—VI тис. до н. е.

Мешкаючи в лісовій зоні, пісочнорівське населення полювало на лісових копитних (лось, тур, олень, кабан, косуля), а також рибалило. Найближчими

аналогами спільноти є греська культура Верхнього Подніпров'я та єнівська — верхів'їв Волги. Походить від красносільської культури фінального палеоліту. Брала участь у формуванні неоліту басейну Десни.

Зимівниківська культура — група стоянок з крем'яним інвентарем, якому властиві грубі, високі трапеції (рис. 21, 18—20, 25, 26), відщепова техніка обробки кременю за допомогою твердого відбійника, одноплосинні нуклеуси, скребачки та різці на відщепах. Поширена в лісостеповій частині Східної України. Досліджені стоянки Зимівники, Сурський V, Сабівка, Загай I, В'язівок 4 а, Дніпровець (рис. 24). Датується кінцем IX—VII тис. до н. е.

На стоянці В'язівок 4 а під Лубнами розкопано рештки п'яти округлих у плані зимових напівземлянок, господарчі ями. Знайдено кістки тура, оленя, лося, коня, бобра, птиці, риби, а також кістяні вістря, уламки кісток з геометричним орнаментом. Основою господарства було полювання на копитних лісостепу та рибальство. Культура сформувалася на місцевому підґрунті під впливом красносільської культури Полісся. Розвивалася в контакт з пісочнорівською культурою Подесення.

Яніславицька культура — група споріднених пам'яток пізнього мезоліту, крем'яним виробам якої властиві яніславицькі вістря та трикутники (рис. 27, I; 21, 13, 24). У колекціях багато правильних пластин, трапецій, мікрорізців, одноплосинних нуклеусів для відтискних пластин, скребачок на аморфних відщепах, сокири. На пізніх пам'ятках знайдена неолітична кераміка з гребінцевим орнаментом. Поширена в басейнах Вісли, Німану та Прип'яті. В Українському Поліссі досліджені пам'ятки Сенчиці 5а, Переволока 2, Непірець, Рудня, Протереб, Оболонь, Вишгород, Бородянка 3 б, Рудий Острів (рис. 24). Датується VI—V тис до н. е.

Яніславицьке населення полювало з луком на лісових трав'янистих (благородний олень, тур, кабан, косуля), ловило рибу. Культура виникла внаслідок просування населення культури Маглемезе із Західної Балтії на схід. Цей міграційний рух із північного заходу через Полісся у Надпоріжжя і навіть у басейн Сіверського Дінця (рис. 24) фіксується поширенням характерних для Полісся яніславицьких вістрів.

Просування мезолітичного населення Балтії в Середнє Подніпров'я підтверджують дані антропології. Могильники Подніпров'я (Василівка I, III, Вовниги, Ясиновата, Вільнянка, Микільське) свідчать про появу тут у мезоліті масивних, високих північних європеїдів, морфологічно близьких антропологічним решткам із могильників Західної Балтії. Яніславицька людність у V тис. до н. е. брала участь у формуванні неоліту гребінцевої кераміки басейнів Прип'яті та Німану.

Різде скорочення поголів'я промислових тварин наприкінці мезоліту зумовило кризу мисливства й створило передумови для неолітизації автохтонів Європи. Перехід на новий, неолітичний етап розвитку відбувся під безпосереднім впливом ранніх землеробів балкано-дунайського регіону, від яких мезолітичні автохтони Європи запозичили неолітичні новачки — глиняний посуд, навички землеробства, скотарства, разом із домашніми тваринами (вівця, коза) та рослинами (пшениця, ячмінь, горох).

Тема 6

Неоліт України

Неоліт — епоха зародження та поширення відтворювального господарства (землеробство, скотарство), археологічним критерієм якої є найдавніший глиняний посуд. Перехід до відтворювального господарства спричинив радикальні зміни в історії людства, за що дістав назву *неолітичної революції*. Ця важлива подія ділить історію на дві великі епохи — привласнювального і відтворювального господарства. За первісної доби зростання чисельності населення на Землі стримували природні чинники, й насамперед обмежені продовольчі ресурси. Оволодіння незалежними від природи, ефективними способами здобування харчових продуктів зменшило дію природних чинників, що обмежували чисельність населення і призвело до зростання людської популяції в геометричній прогресії. Внаслідок неолітичної революції протягом останніх 5—7 тис. років населення планети зросло більш як у 1000 разів.

Відтворювальне господарство зародилося близько 10 тис. років тому на Близькому Сході. В Європу (в тому числі в Україну) його носії потрапили з Малої Азії через Балканський півострів. Однак процесові неолітизації передували суттєві природно-кліматичні зміни.

Природні передумови неолітичної революції

Переходові мисливського населення Близького Сходу до відтворювального господарства передували радикальні зміни клімату, пов'язані з кінцем льодовикової епохи. За льодовикової доби через холодний північний вітер з крижаного щита теплі й вологі повітряні маси з Атлантики рухалися не над Європою, як тепер, а значно південніше, зволожуючи клімат Середземномор'я, Північної Африки, Близького Сходу. Зі зникненням Скандинавського льодовика 10 тис. років тому холодні вітри з півночі припинилися і смуга атлантичних циклонів перемістилася на північ, у Європу. На просторах Північної Африки та Західної Азії, позбавлених вологи з Атлантики, почала утворюватися зона великих пустель (Марокканська, Лівійська, Сахара, Аравійська, Іудейська та ін.). Несприятливі кліматичні зміни призвели до збіднення рослинного і тваринного світів, що вимагало від первісних мисливців удосконалення методів і засобів полювання, з метою стабільного забезпечення колективів їжею. Поширення такої ефективної зброї, як лук і стріли, ще більше скоротило популяцію промислових тварин і призвело до кризи мисливства.

Криза мисливського господарства — це такий стан первісної економіки, коли мисливство втрачає здатність забезпечувати колективи їжею, оскільки

вдосконалення методів та засобів полювання невідворотно веде до скорочення популяції промислових тварин. Криза мисливства на Близькому Сході близько 10 тис. років тому змусила первісну людність шукати альтернативні привласнювальній економіці засоби харчування.

Збирання диких злаків (ячменю, пшениці), які й раніше були важливою складовою раціону первісного населення, за умов кризи мисливства набуло неабиякого значення. У процесі збору диких злаків жінки набували навичок догляду за полями, поступово переходячи до культивуації зернових у примітивній формі мотичного землеробства. Через нестачу їжі чоловіки були змушені раціональніше ставитися до продуктів полювання. Добутих під час полювання диких козенят та ягнят почали певний час утримувати в спеціальних загорах, з метою досягнення ними кондиційної ваги. Так, у специфічних природних умовах Близького Сходу на основі збиральництва та мисливства відбулося становлення двох різновидів відтворювального господарства — землеробства і скотарства. Це викликало такі радикальні зміни в устрої, демографії, способі життя, культурі первісного суспільства, що сам перехід від привласнювального до відтворювального господарства, як уже зазначалося, дістав назву *неолітичної революції*.

Людина може споживати зерно лише вареним. Приготування каші потребувало жаро- та водостійкого посуду. Посуд був потрібний і для тривалого зберігання збіжжя до нового врожаю. Все це зумовило масове поширення керамічного посуду, який став археологічною ознакою неолітичних пам'яток.

Концентруючи свої зусилля на землеробстві, колишні рухливі мисливці були змушені перейти до осілого способу життя. Адже поля зернових потребували постійного догляду та охорони. Поліпшення харчування та осілий спосіб життя спричинили різке зростання населення. Густина населення ранніх мотичних землеробів порівняно з мезолітичними мисливцями зросла у 50—100 разів — від 3—5 до 500 осіб на 10 км². Надлишки людності, що не могли прохарчуватися на своїй батьківщині, на Близькому Сході, почали розселятися на сусідні території з нечисленним мисливським населенням. Значно розвиненіші від аборигенів, неолітичні прибульці несли з собою зі своєї батьківщини відтворювальну економіку, доместиковані рослини (ячмінь, пшениця) та тварини (коза, вівця), власний спосіб життя, культуру, мову, свій антропологічний тип. На нових територіях переселенці реалізовували свою економічну модель, відбувалися нові демографічні вибухи, що призводило до виснаження земель і стимулювало переселення на нові, родючі землі. Вчені підраховали, що така демографічна хвиля ранніх землеробів рухалася з Близького Сходу зі швидкістю приблизно 30 км на одне покоління, тобто тривала 25—30 років. Отже, швидкість розселення неолітичних переселенців дорівнювала приблизно 1 км на рік.

В Європу відтворювальне господарство принесли мігранти з півдня Малої Азії. Основний потік переселенців рухався через Егейське море до Східної Греції, а звідти на північ, у Подунав'я. Частина мігрантів могла потрапити на Балкани, форсувавши Дарданелли чи Босфор. З Півночі Балкан один потік переселенців рухався вгору по Дунаю до Центральної та Західної Європи, а другий — через Трансильванію в Україну.

Найдавніші неолітичні культури Європи постали на сході Греції у Фессалії у VIII тис. до н. е. (поселення Аргіса, Ніа Нікомедія, Протосескльо). Ця людність знала мотичне землеробство та скотарство, але не володіла технологією виготовлення кераміки. Набір domestikованих тварин (вівця, коза) та культурних рослин (пшениця, ячмінь, сочевиця, горох), дикі предки яких і нині відомі на Близькому Сході, вказують на генетичні витоки неоліту Балкан. На близькосхідне походження неоліту вказують матеріальна культура та близькосхідний (вірменоїдний) антропологічний тип його носіїв.

Поступово балкано-дунайський неоліт у процесі свого розвитку набував місцевої специфіки. Розвивається місцева домобудівна традиція, що принципово відрізняється від близькосхідної з її круглими, а пізніше прямокутними житлами із сирцевої цегли. На Балканах з'являються прямокутні споруди з дерев'яними стінами, обмазаними глиною, та двоскатним дахом, укритим соломою. Неолітичні мігранти поширили цей тип жител в середній смузі Європи. Його реліктом певною мірою є традиційна українська хата-мазанка.

У VII тис. до н. е. ранні землероби досягли півночі Балкан, де сформувалася середньодунайська неолітична спільнота, що складалася з археологічних культур Старчево (Югославії), Кереш (Угорщини), Караново (Болгарії) та Криш (Румунії). Носії останньої просунулися далеко на схід у басейни Прута, Середнього Дністра та Південного Бугу. Під цими впливами у VII тис. до н. е. сформувалася найдавніша неолітична культура України — буго-дністровська.

У VI тис. до н. е. відбулася експансія ранніх землеробів на північ від Альп та Карпат. Неолітична людність культури лінійно-стрічкової кераміки за короткий час розселилася з Середнього Дунаю на захід — до Паризького басейну, і на схід — до Південної Польщі, Волині, Верхнього Подністров'я. Родючі землі на північ від Альп та Карпат, що простяглися вузькою смугою від Парижа через Баварію, Південну Польщу до Волині, на той час були вкриті лісом і недоступні землеробам. Винайдення підсично-вогневого землеробства створило умови для освоєння цих лісових територій людністю культури лінійно-стрічкової кераміки, яка відіграла провідну роль у неолітизації середньої смуги Європи.

Таким чином, близько 5 тис. років до н. е. в Європі існували два паралельні первісні світи. Південь континенту заселили з Балкано-Дунайського регіону неолітичні землероби та скотарі. В лісах півночі мешкали мезолітичні автохтони—мисливці та рибалки. Внаслідок поширення кризи мисливського господарства на лісову північ автохтони-мисливці запозичили неолітичні новачки у більш розвинених південних сусідів. Так у лісовій смузі Європи почав формуватися лісовий неоліт, який засвоїв виробництво кераміки, але ще тривалий час базувався на мисливстві та рибальстві. Кордон між південним відтворювальним і лісовим привласнювальним неолітом проходив і через територію України. Привласнювальне господарство надовго законсервувалося в лісовому Поліссі та на Сході України, тоді як наближене до Подунав'я Правобережжя рано перейшло до мотичного землеробства та скотарства.

Неолітизація України, як і Центральної Європи, відбувалася з Балкан через Подунав'я. Сталося це у VII—V тис. до н. е. внаслідок чотирьох потужних хвиль мігрантів із Подунав'я — протонеолітичної гребениківської, людності неолітичних культур Криш, лінійно-стрічкової кераміки та Кукутені (рис. 28).

Найдавніша з них (датується VII тис. до н. е.) представлена матеріалами пронеолітичної гребениківської культури Одещини (див. тему 5). Під впливом другої хвилі наприкінці VII тис. до н. е. постає буго-дністровська культура, з якою пов'язують найдавнішу в Україні кераміку та перші навички відтворювального господарства. Третя хвиля неолітичних мігрантів в Україну — людність культури лінійно-стрічкової кераміки, також балкано-дунайського походження. Однак в Україну вона прийшла не безпосередньо через Нижнє Подунав'я, а в обхід Карпат, із заходу, через Південну Польщу.

Четверта, найпотужніша хвиля ранніх мотичних землеробів культури Кукутені-Трипілля сягнула з Трансильванії України близько 5,4 тис. років до н. е. Саме з приходом цього населення, яке протягом 1,5 тис. років заселило лісостепи від Середнього Дністра до Південної Київщини, пов'язана перемога відтворювального господарства на Правобережній Україні.

Зазначимо, що ці хвилі ранніх землеробів із Подунав'я на Правобережну Україну були генетично пов'язані через балкано-дунайський неоліт з найдавнішими центрами неолітичної революції Близького Сходу, й насамперед із півднем Анатолії. Близькосхідним, по суті, був й увесь їхній культурно-господарський комплекс — відтворювальне господарство, що базувалося на вирощуванні близькосхідних культур (пшениця, ячмінь, сочевиця) і тварин (вівця, коза), посуд, з характерним орнаментом, культи, і навіть вірменічний антропологічний тип людності (рис. 29).

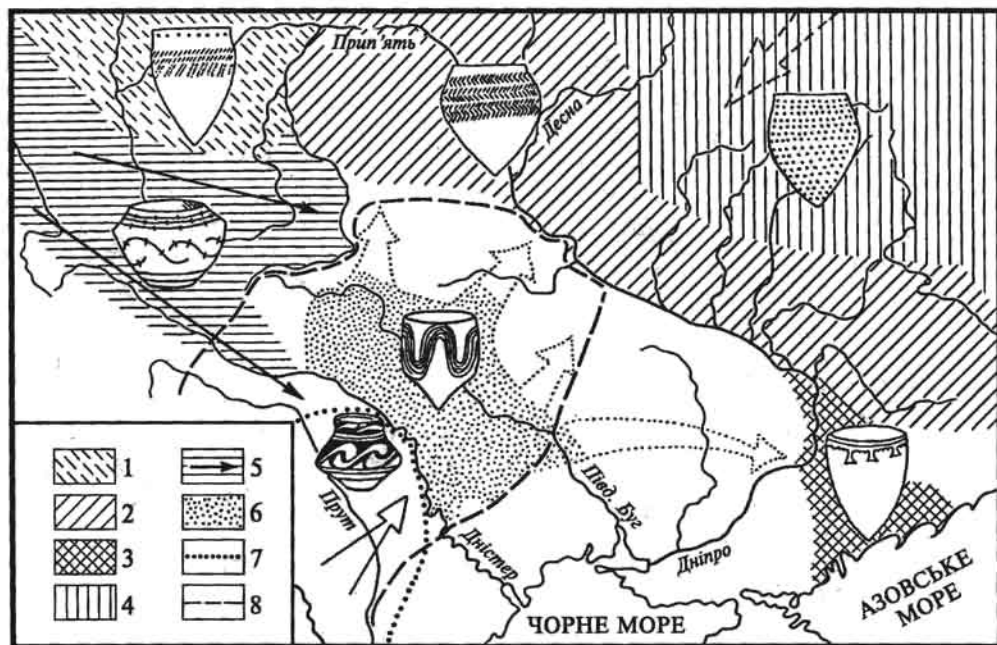
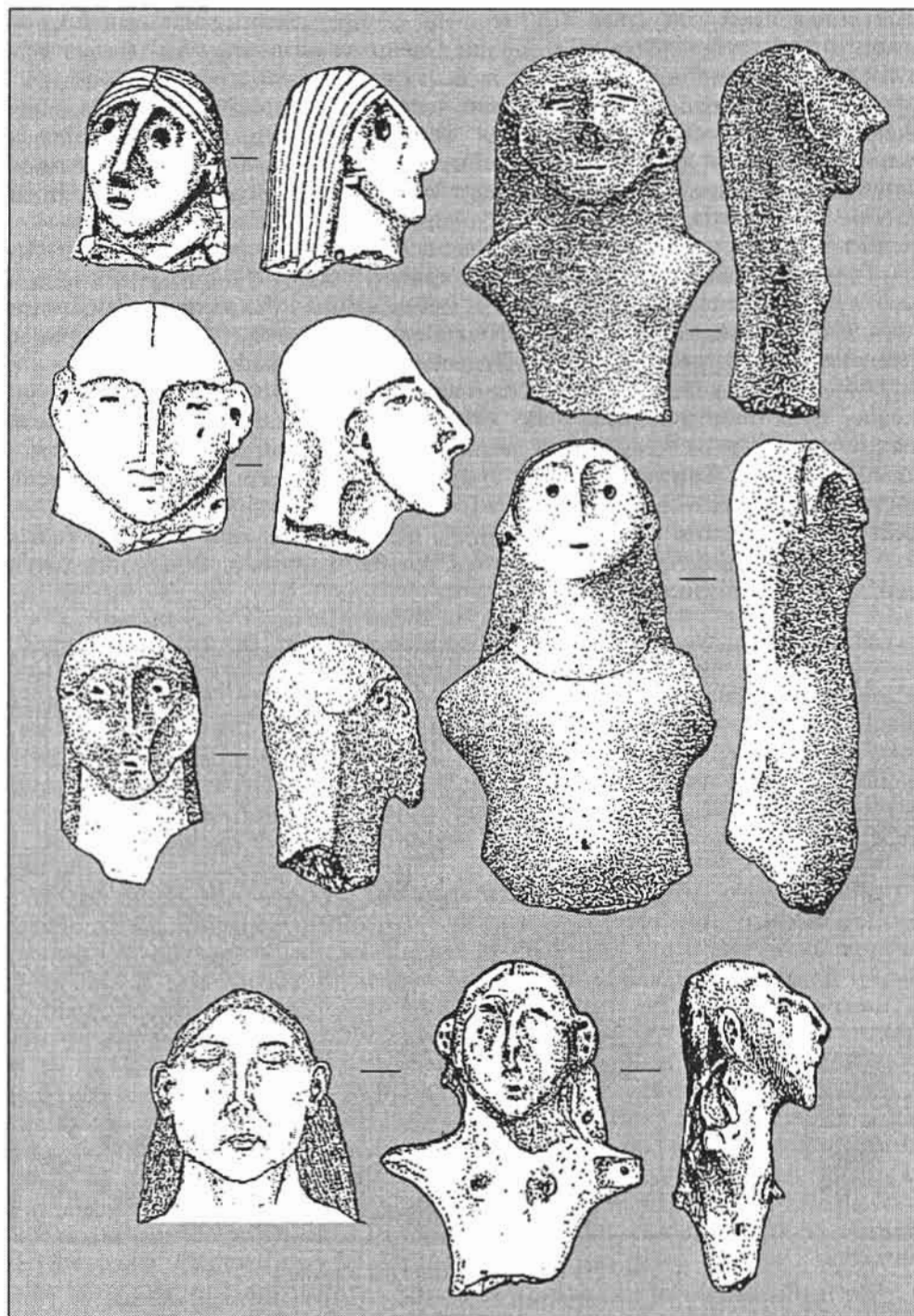

Рис. 28. Неолітичні культури України:

1 — німанська; 2 — дніпро-донецька; 3 — сурська; 4 — ямково-гребінцевої кераміки;
5 — лінійно-стрічкової кераміки; 6 — буго-дністровська; 7 — Кукутені; 8 — Трипілля

Розділ I
КАМ'ЯНА ДОБА

Неолітичні культури України

Значний внесок у вивчення неоліту України зробили такі відомі українські археологи, як М. Я. Рудинський, М. О. Макаренко, Н. В. Добровольський, В. М. Даниленко, Д. Я. Телегін, В. І. Непріна. В наш час у цій галузі плідно працюють О. М. Титова, Н. С. Котова, М. Т. Товкайло, Г. В. Охріменко, Л. Л. Залізник, О. О. Яневич, В. О. Манько, Д. Л. Гаскевич.

Неолітичні мігранти з південного заходу, як уже зазначалося, принесли в Україну найдавніший глиняний посуд, перші навички примітивного землеробства та скотарства, разом із domestикованими тваринами (вівця, коза) та рослинами (пшениця, ячмінь), дикі пращури яких поширені на Близькому Сході. Ці новації спочатку прижилися в наближених до Подунав'я лісостепах Правобережної України. В лісах Північної та Північно-Східної України навички відтворювального господарства поширилися пізніше. Тому неолітичні культури України діляться на дві групи (рис. 28).

Південно-західна група культур характеризується керамічним посудом із властивою Подунав'ю лінійною орнаментациєю, відносно розвиненим відтворювальним господарством. До неї входять переселенці з південного заходу (культури Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля), а також неолітичні спільноти, що безпосередньо зазнали потужного впливу мігрантів із Подунав'я (культури буго-дністровська та сурська).

До північно-східної групи культур неоліту України належать спільноти, що формувалися під певним (нерідко опосередкованим) впливом неолітичних мігрантів, але переважно на ґрунті місцевих мезолітичних традицій. Серед цих автохтонних культур німанська (Західного Полісся), дніпро-донецька (Києво-Черкаського Подніпров'я), донецька (басейну Сіверського Дінця), культура ямково-гребінцевої кераміки (Північно-Східної України). На відміну від неолітичного посуду Правобережної України, який орнаментувався прокресленими, часто хвилястими лініями, кераміці північно-східної групи культур неоліту України властивий декор у вигляді наколів гребінцевим штампом або паличкою. Господарство неоліту півночі та сходу України, ще тривалий час базувалося на мисливстві, рибальстві та збиральництві.

Археологічні культури неоліту України різняться, насамперед, формою та орнаментациєю глиняного посуду. Адже різні неолітичні племена мали власні традиції виготовлення посуду, що проявлялися в особливостях його форми та орнаментациї поверхні. Неолітична кераміка була примітивною, випалювалася на вогнищі, мала просту форму, товсті стінки, домішку трави у глині. Мешкання у примітивних житлах на зразок куренів або чумів, які не мали твердої підлоги, зумовило наявність гострого дна у неолітичному посуду Північно-Східної України. Його не ставили, а вкопували або встромляли в пухку підлогу житла чи у вугілля вогнища (рис. 30).

Криш-Старчево культура поширена в Українському Закарпатті, неоліт якого тісно пов'язаний з неолітом Подунав'я. На досліджених тут поселеннях

Рис. 29. Трипільська глиняна пластика (за Н. Бурдо), яка демонструє вірменоїдний антропологічний тип її носіїв

Заставне та Рівне виявлена характерна плоскодонна кераміка з орнаментом у вигляді прокреслених ліній, зашпів та шишок. Знайдені глиняні антропоморфні фігурки, кам'яні шліфовані сокири. Під впливом цієї культури з території Румунії та Молдови в басейнах Дністра і Південного Бугу формувалася найдавніша неолітична культура України — буго-дністровська.

Буго-дністровська археологічна культура (БДК) була поширена в лісостеповій смузі басейну Дністра та Південного Бугу від кінця VII по V тис. до н. е. Науці відомі дністровський та бузький локальні варіанти культури. Виникла на місцевій основі під потужним впливом Балкано-Дунайського неоліту, зокрема культури Криш Румунії та Молдови. Відкривач культури, В. М. Даниленко, виділив скибинецьку, печерську, самчинську і савранську фази її розвитку, що дістали назву від стоянок, виявлених поблизу сіл із відповідними назвами. Спочатку на горщиках БДК домінував прокреслений орнамент із сітчастими та хвилястими композиціями. Пізніше поширилася накольчата та гребінцева орнаментация (рис. 30, 7, 8). Крем'яний інвентар ранніх пам'яток на Південному Бугу характеризується виразними кукрецькими рисами — олівцеподібні нуклеуси, кукрецькі вкладні, округлі скребачки, дрібні мікропластинки (стоянки Печера, Добрянка). Від VI тис. до н. е. зростає роль східних впливів, зокрема мариупольської спільноти Нижнього Подніпров'я та Надазов'я. Про це свідчать відбитки гребінчастого штампю на посуді та двобічно оброблені крем'яні наконечники стріл трикутної форми (стоянки Саврань, Пугач, Гард).

Основою господарства буго-дністровського населення було полювання на копитних прирічкових лісів та рибальство, доповнювані землеробством та скотарством (особливо в басейні Дністра). Вирощували пшеницю емер, ячмінь, горох, розводили свиней, пізніше — велику рогату худобу.

Протягом VI тис. до н. е. під тиском мігрантів з Подунав'я, зокрема культур лінійно-стрічкової кераміки та Кукутені-Трипілля, людність БДК відходить у північно-східному напрямі до Середнього Подніпров'я та Полісся. Буго-дністровські мігранти відіграли провідну роль у неолітизації Подніпров'я та Полісся, зокрема у становленні волинської культури Полісся, дніпродонецької Середнього Подніпров'я, сурської Нижнього Дніпра та Надазов'я.

Лінійно-стрічкової кераміки культура (ЛСК). В Україні поширена на Волинській височині, на Верхньому Дністрі. Характеризується округлотілим з плоским дном посудом, орнаментованим паралельними прокресленими лініями, на які з рівними інтервалами наносилися поодинокі ямки, що нагадували ноти (рис. 30, 4). Житла представлені прямокутними каркасно-стовповими конструкціями, а також землянками, оточеними господарськими ямами. Мешканці регіону займалися підсічним землеробством та скотарством, які доповнювалися полюванням. Вирощували ячмінь, пшеницю-двозернянку, жито, просо, горох, розводили велику рогату худобу, свиней, полювали на турів, оленів, косуль, кабанів. Швидке виснаження ґрунтів, як наслідок екстенсивного підсічного землеробства, зумовило часті переселення людності ЛСК.

Культура датується кінцем VI — початком V тис. до н. е. і належить до ранньоземлеробських культур балкано-дунайського кола. Сформувалася на Середньому Дунаї, звідки її носії розселилися на захід, через південь Німеччини, до Паризького басейну і на схід, через південь Польщі, на Волинь (стоянки

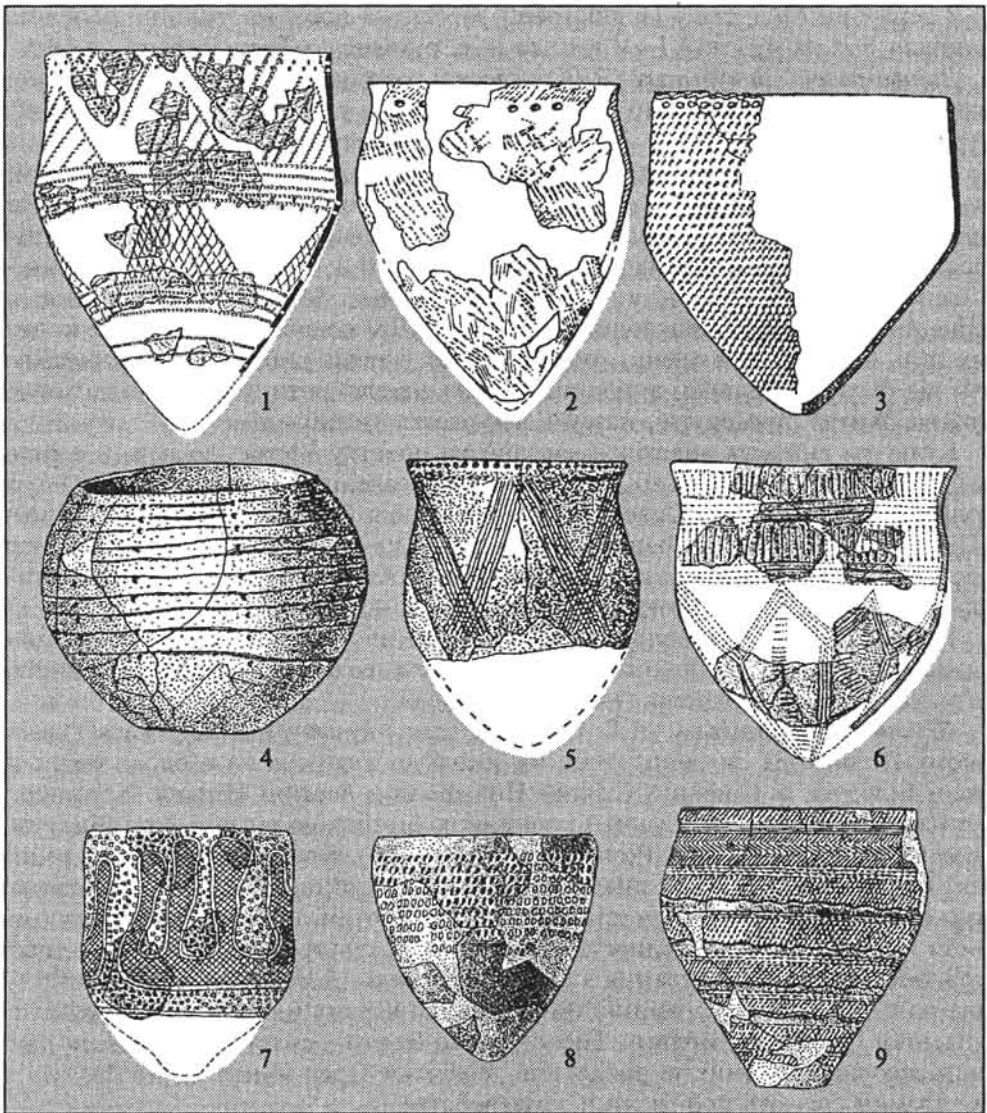

Рис. 30. Глиняний посуд неолітичних культур України:

1 — німанської; 2 — дніпро-донецької; 3 — яково-гребінцевої кераміки; 4 — лінійно-стрічкової кераміки; 5 — сурської; 6 — донецької; 7, 8 — було-дністровської; 9 — мариупольської

Луцьк, Баїв, Ольшаниця) і далі до Верхнього Подністров'я (стоянки Незвиське, Торське). Звідси це населення рушило на південь, у Молдову.

У Центральній Європі виявлено багато поховань культури. Вони являли собою посипані червоною вохрою, скорчені на правому боці кістяки. Носії культури належали до середземноморського антропологічного типу, мали тендітну статуру, невисокий зріст, вузьке обличчя з тонкими рисами.

З території Молдови і Подністров'я витіснена носіями традицій Кукутени-Трипілля, які на рубежі VI—V тис. до н. е. рухалися з Трансільванії на схід.

Дніпро-донецькій культурі (ДДК) властиві гостродонні горщики з домішкою трави у глині, поверхня яких укрита орнаментом у вигляді рядів наколів відступаючою гребінкою (рис. 30, 2). Вважається великою культурною спільнотою, до складу якої входили волинська, верхньодніпровська, киево-черкаська, надпорізька, донецька культури. Більшість сучасних дослідників обмежують територію власне ДДК півднем Київського Полісся, лісостеповим Подніпров'ям та Лівобережжям. Датується VI—IV тис. до н. е. Найвідоміші стоянки — Собачки, Вовчок, Ігрень у Надпоріжжі, Грині, Микільська Слобідка на Київщині, Бузьки на Черкащині. Людність ДДК полювала на лісових копитних (тур, благородний олень, косуля, кабан), ловила рибу, поступово засвоюючи від буго-дністровців, а пізніше трипільців елементи землеробства та скотарства. Житла прямокутні, наземні або злегка заглиблені.

Культура виникла внаслідок міграції на початку VI тис. до н. е. в середовище місцевого мисливсько-рибальського населення яніславицької культури Полісся та кукрецького Середнього Подніпров'я буго-дністровської людності з Південного Бугу. Тому рання дніпро-донецька кераміка має елементи буго-дністровського декору (Лазарівка). У Надпоріжжі простежуються контакти з маріупольською культурною спільнотою (азово-дніпровська культура).

Носії традицій ДДК вплинули на формування донецької неолітичної, тишенецької культури доби бронзи Полісся та нео-енеолітичних культур лісостепоного Лівобережжя, зокрема азово-дніпровської.

Німанська (волинська, за Г. В. Охріменком) *культура* поширена в Українському Поліссі від Західного Бугу на заході до Тетерева на сході, а також на заході Білорусі, в Північно-Східній Польщі та в басейні Німану. Характеризується гостродонним посудом з рослинною домішкою у глині й розрідженим накольчастим орнаментом (копитцем) (рис. 30, 1). Крем'яний інвентар ранніх пам'яток містить виразні яніславицькі риси: характерні вістря, трикутники, мікрорізці, торцеві нуклеуси для відтискних пластин, що свідчить про формування культури на базі людності яніславицької культури Полісся під впливом буго-дністровського населення з півдня. Наприкінці VI тис. до н. е. контактувала на півдні з культурою лінійно-стрічкової кераміки, носії якої мігрували з Південної Польщі на Волинь. Господарство базувалося на мисливському промислі лісових копитних та рибальстві. Відбитки зерен пшениці, проса, гороху на кераміці свідчать про зачатки землеробства.

Культура датується VI—IV тис. до н. е. На Волині припинила існування з приходом із заходу носіїв культур лійчастого посуду та кулястих амфор.

Донецька культура була поширена у VI—V тис. до н. е. в басейні Сіверського Дінця. Характерна кераміка — гостродонні горщики, орнаментовані наколами відступаючої гребінки та прокресленими лініями (рис. 2, 6). Крем'яний інвентар має особливості, характерні для донецької мезолітичної культури: конічні нуклеуси для пластинок, трапеції, яніславицькі вістря, різці-струги, сокири тощо. На пізніх стоянках з'являються трапеції зі струганою спинкою. Господарство базувалося на мисливстві та рибальстві. Найвідоміші стоянки — Бондариха, Устя Оскола, Ольхова, Зелена Горниця.

Культура сформувалася на ґрунті донецької культури мезоліту під впливом дніпро-донецьких, сурських та матвієвокурганських неолітичних традицій. Припинила існування у зв'язку з приходом із півночі в IV тис. до н. е. носіїв традицій неоліту ямково-гребінчастої кераміки.

Сурська культура поширилася в Надпоріжжі та Надазов'ї у VI—V тис. до н. е. Характерною особливістю є гостродонна кераміка з домішкою товченої мушлі у глині і лінійним прокресленим орнаментом, зигзагами (рис. 30, 5). Відомий кам'яний посуд із талькового сланцю. Наявність у крем'яних комплексах олівцеподібних нуклеусів та кукрецьких вкладнів свідчить про формування культури з участю місцевого населення кукрецької мезолітичної культури під буго-дністровським впливом. Знайдені кістяні наконечники дротиків з пазами для крем'яних вкладнів, рибальські гачки, кістяні та кам'яні тесла, так звані човники з талькового сланцю. Основа господарства — мисливство та рибальство, що доповнювалися землеробством і скотарством. Брала участь у формуванні неоліту Криму та азово-дніпровської культури.

Пам'ятки типу *Олексіївська Засуха* відомі у степовому Криму та Присивашші. Кераміка свідчить про значні сурські впливи, а крем'яний інвентар — про формування кукрецьких культурних традицій на основі місцевих.

Таш-аїрська археологічна культура представлена неолітичними шарами печерних стоянок Гірського Криму (Таш-Аїр 1, Кая-Араси, Ат-Баш та ін). Датується VI—IV тис. до н. е. Фактично продовжувала традиції мурзаккобинської культури пізнього мезоліту. Для крем'яного інвентаря властиві призматичні, часто сплюснені нуклеуси для правильних відтискових пластин, симетричні трапеції, рідше сегменти із пласкою ретушшю, що заходить на спинку, скребачки кінцеві на пластинах. Гостродонний глиняний посуд прикрашений наколами, прокресленими лініями та насічками й перлинами по вінцю. Нагадує кераміку сурської культури Надазов'я, що засвідчує напрям генетичних зв'язків, зокрема певні впливи сурського населення степового Криму та Надазов'я на аборигенів Гірського Криму. Господарство базувалося на мисливському промислі копитних гірських лісів (олень, кабан, косуля), меншою мірою рибальстві, пізніше, можливо, скотарстві.

Азово-Дніпровська археологічна культура була поширена в VI—V тис. до н. е. в Надпорожжі та Надазов'ї. Являла собою західну частину маріупольської нео-енеолітичної спільноти, що займала степи між Дніпром на заході і р. Урал на сході. Характерною ознакою культури є плоскодонні горщики з комірцевими вінцями і накольчастою орнаментациєю, що часто утворює ялинкові композиції (рис. 30, 9). Поширені також крем'яні, двобічно оброблені наконечники трикутної форми, трапеції зі струганою спинкою, ножі на великих пластинах, кам'яні шліфовані сокири, булави, підвіски із зубів оленя, пластини з ікол кабана, на завершальних етапах — підвіски з міді та золота. Економіка базувалася на мисливстві, скотарстві, помітні елементи землеробства.

Культура склалася на місцевому сурському та дніпро-донецькому культурному підґрунті, під прогресивним впливом ранніх землеробів Нижнього Подунав'я і Трансільванії. Просуваючись на схід до Волги та Уралу, започаткувала маріупольську культурну спільноту. Широко відома численними колективними могильниками маріупольського типу.

Маріупольського типу могильники — велика група неолітичних поховань, що дістала назву від могильника, дослідженого у 1930 р. М. О. Макаренком поблизу м. Маріуполя. Усього відомо близько 30 таких колективних поховань. Більшість із них сконцентрована в Надпоріжжі (Микільське, Василівка, Вовниги, Ясиноватка, Вільнянка, Собачки). Схожі пам'ятки відомі у степовій та на півдні лісостепової смуги від Нижнього Дніпра до Уралу (Дереївка, Каїри, Долинка, Маріуполь, Олександрія, С'єзже).

В одній ямі ховали кількох покійників у випростаній на спині позиції, густо засипаючи поховання червоною вохрою (рис. 31). Розташовані поруч ями нерідко утворювали довгі ряди поховань. Серед поховального інвентаря плоскодонний посуд з комірцевими вінчиками, густо вкритий накольчастим орнаментом (рис. 30, 9), крем'яні ножі на великих пластинах, оброблені з обох сторін наконечники списів трикутної форми, кам'яні булави, платівки з ікол кабана, підвіски із зубів оленя, перламутрові намистини тощо. Антропологіч-

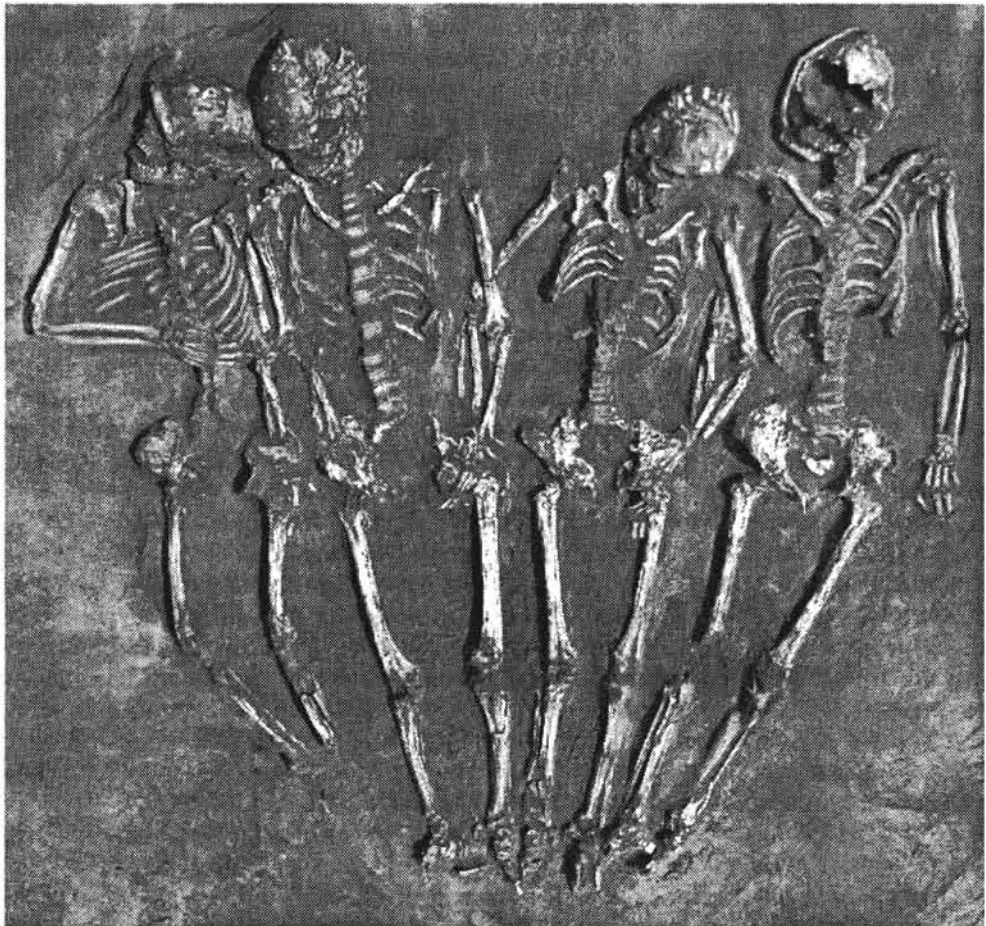

Рис. 31. Поховання маріупольського типу поблизу Олександрії на р. Оскол

ний тип похованих — високі, масивні північні європеїди, що мають аналогії в антропологічному матеріалі з мезолітичних та неолітичних могильників Західної Балтії, звідки вони й прибули у пізньому мезоліті. Датуються VI—V тис. до н. е. Схоже, що ранні могильники цього типу належали людності дніпро-донецької культури, а пізніші — азово-дніпровської. Маріупольське населення брало участь у формуванні найдавніших індоєвропейських культур степового неоліту — середньостогівської та ямної.

Ямково-гребінцевої кераміки культура. Група споріднених неолітичних пам'яток Північно-Східної України, відмінною рисою якої є гостродонні горщики, суцільно вкриті рядами глибоких наколів, іноді смугами гребінцевої орнаментатії (рис. 30, 3). Серед крем'яних виробів поширені двобічно оброблені тесла, наконечники дротиків, скребачки на відщепках. Багатий кістяний інвентар: зубчасті гарпуни, тесла, рибальські гачки. Найвідоміші стоянки — Погорілівка, Грушівка, Очкіне на Десні, Скуносове, Волинцеве на Сеймі.

Культура сформувалася унаслідок проникнення з півночі носіїв традицій ямково-гребінцевого неоліту лісової смуги Східної Європи з участю людності дніпро-донецької культури Середнього Подніпров'я. Датуються IV—III тис. до н. е. Поширена в Чернігівській та Сумській областях. На пізніх етапах її носії просунулися на південь — на Полтавщину та Харківщину — в басейни Сули, Ворскли, Орелі, у верхів'я Сіверського Дінця. Являє собою південно-західну периферію величезної культурно-історичної спільноти неоліту ямково-гребінцевої кераміки, що охоплює північ Східної Європи — від Східної Балтії до Уралу і Зауралля. Останню асоціюють з пращурами фінно-угорських народів.

Основою господарства був промисел лісових копитних (лось, олень, кабан, бобер), рибальство. Землеробство та скотарство носіям цієї культури були невідомі. Прямими нащадками цього населення є племена мар'янівсько-бондарихинської культури, які також розглядаються як давні фінно-угри. Пам'ятки цих племен поширені на північному сході України в II тис. до н. е.

Якщо на півдні України неолітична доба закінчилася у V тис. до н. е., з поширенням виробів із міді в трипільській та маріупольській спільнотах, то на півночі неолітичні племена мешкали ще в III тис. до н. е. В Поліссі кінець неоліту пов'язують з приходом із заходу перших носіїв індоєвропейських традицій людності культур лійчастого посуду та кулястих амфор у IV—III тис. до н. е.

Багатоваріантність розвитку людства за кам'яної доби

Завершуючи лекції з кам'яної доби України, наголосимо на деяких важливих моментах, що стосуються загальної характеристики епохи. Насамперед спробуємо, бодай коротко, розглянути концептуально новий підхід до історії людства, в тому числі до його найдавнішого минулого, що сформувався протягом XX ст.

З розпадом СРСР у Східній Європі відбулася принципова зміна в розумінні вченими історії людства. На зміну загальноприйнятому в радянській науці стадіальному або формаційному підходові до історичного процесу прийшов

так званий цивілізаційний, який передбачає багатоваріантність історичного розвитку різних регіонів планети.

Прихильники *формаційної* концепції розглядали історію як єдиний могутній потік, що послідовно проходив через обов'язкові для усього людства стадії, або формації: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну. Історія уявлялася як серія послідовних і неминучих для всіх народів фаз розвитку, таким собі магістральним шляхом прогресивної трансформації від простих до складніших, досконаліших форм суспільного устрою та культури. Стадіальна концепція історії людства нагадувала еволюцію біологічних форм життя на землі, оскільки формувалася під потужним впливом великих відкриттів біологів XVIII—XIX ст., зокрема Ч. Дарвіна. Відкриття вражаючої картини еволюції життя від найпростіших одноклітинних бактерій до людини настільки вплинуло на суспільну свідомість, що принципи біологічної еволюції живої матерії почали переносити й на інші науки.

Прямолінійно-стадіальна формаційна теорія історії людства, що лежить в основі марксистської історичної концепції, по суті є реліктом еволюціонізму XIX ст. В СРСР вона законсервувалася до кінця XX ст. з двох причин. По-перше, біля її витоків стояли класики марксизму К. Маркс і Ф. Енгельс. По-друге, декларуючи універсальність згаданих стадій-формацій, історики-марксистки передрікали невідворотність руху всього людства до комунізму.

Та від початку XX ст. в Європі поступово утверджується нове бачення історії як багатоваріантного процесу, який по-різному протікав у різних регіонах. Творцями даної *цивілізаційної* концепції всесвітньої історії були Освальд Шпенглер та Арнольд Тойнбі. Вони розглядали історію людства як боротьбу за місце під сонцем окремих цивілізацій — єгипетської, греко-римської, китайської, західнохристиянської, східнохристиянської, мусульманської та ін. Кожна з них, маючи власну долю в межах великих територій (іноді цілих континентів), визначала своєрідність їх історичного розвитку.

А. Тойнбі вказував на багатоваріантність розвитку людства, починаючи з виникнення 5 тис. років тому перших цивілізацій, формальними показниками яких є державність, міста, писемність, класове суспільство. Досягнення сучасної археології дають підстави стверджувати багатоваріантність розвитку людства з часів його зародження, тобто задовго до появи перших цивілізацій.

Ще недавно антропогенез (походження людини) уявлявся єдиним, прогресивним процесом, що складався з послідовних, генетично пов'язаних стадій розвитку людських істот. Вважалося, що від австралопітеків походить людина вміла — прямий пращур пітекантропа, від якого народився неандерталець, який трансформувався в людину сучасного типу. Як показали новітні дослідження, усі ці форми людських істот далеко не завжди являли собою послідовні стадії еволюції мавпи в людину (див. тему 2). Це були достатньо самостійні різновиди гомінід, що нерідко мешкали по сусідству, конкуруючи, а нерідко й полюючи один на одного. Справді, людина вміла жила поруч із різними австралопітеками та ранніми пітекантропами. Останні співіснували в Європі з ранніми неандертальцями, а в Африці й, можливо, на півдні Азії, з ранніми *Homo sapiens*. Люди сучасного типу у прильодовиковій Європі конкурували протягом близько 10 тис. років з класичними неандертальцями. Як виявилось, деякі із цих істот узагалі не були нашими пращурами, а лише

бічними, тупиковими гілками дерева антропогенезу, і не лишили після себе нащадків. Це стосується деяких спеціалізованих австралопітеків, зокрема парантропів, класичних неандертальців Європи.

Не простежується стадіальна одноманітність і в культурі різних суспільств кам'яної доби, що мешкали в один і той же час, але на різних територіях. Уже в середньому палеоліті спостерігається культурна своєрідність крем'яних виробів різних груп неандертальців. Особливо виразно культурна диференціація людства проявилася в Євразії з кінця пізнього палеоліту. Саме з цього часу археологічна карта Старого Світу стає строкатою через появу численних археологічних культур, в яких більшість учених убагає сліди стародавніх етносів.

Від кінця пізнього палеоліту виразно простежується не тільки етнокультурна, а й господарча розмаїтість мисливських суспільств. У кожній природній зоні формується властивий лише їй, неповторний спосіб життя первісних колективів. Так звані господарсько-культурні типи (ГКТ), або моделі господарської адаптації мисливців на мамонтів, степових мисливців на бізонів, тундрових мисливців на оленів, мисливців прильодовикових гір тощо були своєрідними світами, що принципово різнилися способом життя, господарством, культурою. Вони являли собою конкретні прояви багатоваріантності розвитку людства у сфері первісної економіки та способу життя.

Таким чином, сучасний розвиток археології та палеоантропології дає можливість екстраполювати висновки О. Шпенглера і А. Тойнбі про багатоваріантність розвитку людства з вищих суспільств, що сягнули рівня цивілізації, на первісність, аж до часів появи перших людських істот. Уже з початку палеоліту людська історія не являла собою єдиного прогресивного потоку, що, підкорюючись універсальним законам еволюції, проявлявся в різних регіонах єдиними формами культури, економіки, способу життя, суспільного устрою. Ще за кам'яної доби в різних регіонах ойкумени мало місце розмаїття форм існування людських колективів, яке проявлялося в локальній своєрідності їхньої матеріальної культури, що фіксує сучасна археологія.

Ще однією важливою особливістю кам'яної доби України є споконвічне домінування культурно-історичних зв'язків західного напрямку. Як уже згадувалося, первинне заселення території України архантропами близько 1 млн років тому відбулося з Балкан та Центральної Європи. Схоже, що з цих регіонів нові хвилі мігрантів поширювалися в Україну в ашельський та мустьєрський періоди. Цим пояснюються паралелі з матеріалами мустьєрських стоянок України в середньому палеоліті Балкан, Румунії, Словаччини, Польщі, Німеччини. Культурні явища території України доби верхнього палеоліту демонструють генетичний зв'язок із Селетом, Оріньяком, Граветом, Вілендорфом, Епіграветом, Азилем, Лінгбі, Свідером та іншими культурними спільнотами Центральної та Західної Європи. Багато мезолітичних культур України (Кудлаївка, Пісочний Рів, Яніславиця, Гребеники) також мають прямі аналогії на заході. Поряд із ними розвивалися й автохтонні культурні явища — культури зимівниківська, донецька, Кукрек. У неоліті хвилі неолітичних мігрантів котилися в Україну з балкано-дунайського регіону (Гребеники, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля), неолітизуючи аборигенів Подніпров'я та Лівобережжя. Деякі впливи зі сходу простежуються лише в Надазов'ї (культура Платівський Став).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що за кам'яної доби територія України розвивалася як органічна частина Європи. Лише в енеоліті, з формуванням на південному сході України найдавніших скотарських суспільств, степи України стали в культурно-історичному сенсі частиною великого євразійського степу. Від кінця доби бронзи зі сходу на південь України котилися хвилі азійських номадів. Однак правобережний лісостеп та Полісся зберігали свій давній зв'язок із Європою аж до кінця середньовіччя.

Рекомендована література

- Алексеев В. П., Першиц А. И.* История первобытного общества. Москва, 1990.
- Археологія Української РСР: В 3 т. Київ, 1971. Т. 1.
- Археологія Украинской ССР: В 3 т. Киев, 1995. Т. 1.
- Винокур І. С., Телегін Д. Я.* Археологія України. Київ, 1994.
- Гладили В. Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев, 1976.
- Гладких М. І.* Історична інтерпретація пізнього палеоліту. Київ, 1991.
- Давня історія України: В 3 т. Київ, 1997.
- Даниленко В. Н.* Неолит Украины. Киев, 1969.
- Деревянко А. П., Маркин С. В., Васильев С. А.* Палеолитоведение. Введение и основы. Новосибирск, 1994.
- Зализняк Л. Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. Киев, 1989.
- Зализняк Л. Л.* Найдавніше минуле України. Київ, 1997.
- Зализняк Л. Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. Київ, 1998.
- Зализняк Л. Л.* Первісна історія України. Київ, 1999.
- История первобытного общества: В 3 т. Москва, 1983. Т. 1.
- Кларк Г.* Доисторическая Европа. Москва, 1953.
- Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П.* Ранний палеолит Крыма. Киев, 1993.
- Котова Н. С.* Неолитизация Украины. Киев, 2002.
- Нужный Д. Ю.* Развитие микролитичной техники в кам'яному віці. Київ, 1992.
- Лидопличко И. Г.* Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. Киев, 1969.
- Сегеда С. П.* Основы антропологии. Київ, 1995.
- Семенов Ю. И.* Как возникло человечество. Москва, 1966.
- Станко В. Н.* Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. Киев, 1982.
- Телегін Д. Я.* Неолитические могильники мариупольского типа. Киев, 1991.
- Тойнбі А. Д.* Дослідження історії: В 2 т. Київ, 1992. Т. 1.
- Хрисанфова Е. Н., Перевозчиков И. В.* Антропология. Москва, 1991.
- Шовкопляс І. Г.* Основы археологии. Київ, 1971.

Розділ II

ЕПОХА ЕНЕОЛІТУ—БРОНЗИ

Тема 7

Культурно-історична спільнота Кукутені-Трипілля

Енеолітична доба України. Загальна характеристика

Навколо понять “*енеоліт*”, “*халколіт*”, “*мідний вік*”, що є за змістом синонімами, впродовж останніх 50-ти років точаться жваві дискусії. Йдеться про те, чи був енеоліт окремою добою в археології, чи лише перехідним періодом між базовими в системі трьох епох кам'яною і бронзовою добами. Вирішується ця проблема з огляду на якість пам'яток того чи іншого регіону. Так, енеоліт відсутній в археології наших північних сусідів — Білорусі та Польщі, як і в лісовій зоні Євразії загалом. В Україні ж цю добу репрезентують блискуча спільнота *Кукутені-Трипілля*, її сусіди на заході та своєрідні культури Степу, дослідження яких ще триває.

Якщо поняття “*мідний вік*” є цілком однозначним, то терміни “*енеоліт*” і “*халколіт*” перекладаються як *мідно-кам'яна* доба. Ознакою її, на тлі розвиненої кременевої індустрії, була поява серій мідних виробів (знаряддя праці, зброя, прикраси), навичок ковальської справи та металургії. Просування енеоліту в Україну відбулося внаслідок міграції населення Кукутені-Трипілля на Правобережний Лісостеп із регіону Румунської Молдови. Мігранти частково асимілювали, частково відтіснили місцеве неолітичне населення на Північ та Схід. Зауважимо, що впродовж усієї доби енеоліту мало місце співіснування прибульців з неолітичними племенами. Частина з них (насамперед степовики) сприйняла технологічні досягнення доби й перейшла на енеолітичний ступінь розвитку. Мисливці та рибалки Полісся лишалися в добі неоліту практично до настання бронзового віку. Енеоліт, таким чином, синхронізується в Україні з середньою та пізньою фазами неоліту. Він став також важливою історичною добою, пов'язаною з розпадом пізньоіндоєвропейської мовної спільноти. У цьому епохальному процесі брали участь також племена, що населяли в V—IV тис. до н. е. терени України. Такої думки дійшли лінгвісти, а нині її активно підтримують археологи.

Хронологія енеоліту базується на серії радіовуглецевих дат із пам'яток Кукутені-Трипілля. Процедура їх калібрування дала підстави розширити часові рамки енеоліту України принаймні на 1000 років. Цей момент слід урахувати, звертаючись до праць, що вийшли друком у XX ст., коли автори ще не користувалися каліброваними датами. Отже, доба енеоліту датується нині серединою VI—IV тис. до н. е. Зазначимо також, що найпізнішу фазу *Кукутені-Трипілля* (С-II) сьогодні відносять до раннього бронзового віку. Слід також брати до уваги, що в узагальнювальних працях минулого століття локальні варіанти пізнього Трипілля та ямну культурно-історичну спільноту Степу відносили до енеоліту. Пам'ятки III тис. до н. е. вважали енеолітичними, а нині їх датують раннім і середнім періодами доби бронзи.

Походження, міграції та розвиток Кукутені-Трипілля

Проблема походження культур *Кукутені* та *Трипілля* хвилює дослідників від моменту їх відкриття. Спочатку з'явилася автохтонна гіпотеза походження трипільської культури, висловлена її відкривачем — киянином В. В. Хвойкою, пізніше — міграційна, сформульована одеським археологом Е. Р. фон Штерном. Конкретизація цих припущень відбулася після відкриття найдавніших поселень спільноти у 30—40-х роках ХХ ст. Ключовим моментом стало дослідження стратифікованих селищ культури Кукутені, насамперед Ізвоаре в Румунії, з нашаруваннями Прекукутені та Кукутені. На підставі отриманих даних румунські дослідники (Г. Шмідт, В. Думитреску) побудували періодизацію Прекукутені-Кукутені, яка стала базовою для створення обґрунтованої періодизації Трипілля. Її здійснив, провівши розкопки на Верхній Наддністрянщині, О. О. Кандиба-Ольжич у 30-ті роки. Продовжила цю роботу російська дослідниця Т. С. Пассек. Наприкінці 40-х років вона запропонувала нову періодизацію пам'яток трипільської культури, якою користуються й понині. Здійснивши розкопки поселення Флорешти в Молдові, Т. С. Пассек установила генетичний зв'язок раннього Трипілля з неолітичною культурою Боян у Наддунав'ї. Класичні пам'ятки раннього Трипілля Лука-Врублевецька та Бернашівка розкопані українськими археологами С. М. Бібіковим та В. Г. Збеневичем у Середній Наддністрянщині. Наслідки їхніх досліджень зафіксовано у монографічних працях. Загалом же на теренах України виявлено 44 поселення раннього Трипілля (фаза А, за Т. С. Пассек).

З накопиченням нових матеріалів зникали підвалини автохтонної гіпотези походження трипільської культури. Останнім її захисником виступав В. М. Даниленко, який обстоював гіпотезу формування Трипілля на базі неолітичної буго-дністровської культури. Однак сьогодні вже є всі підстави стверджувати, що буго-дністровські племена не справили помітного впливу на мігрантів із Румунського Прикарпаття, які принесли на Середній Дністер і Південний Буг культуру Прекукутені. Її називають нині культурою Прекукутені — ранне Трипілля, або ж прекукутенсько-ранньотрипільською культурою. Походження її розроблене румунськими археологами, оскільки найраніші пам'ятки фази Прекукутені I виявлені в басейні р. Сирет, лівої притоки Дунаю.

Причиною формування Прекукутені I було переселення носіїв неолітичної культури Боян із Лівобережжя Дунаю до Південно-Східної Трансільванії та Молдовського Прикарпаття. Складна взаємодія мігрантів із місцевим населенням культури лінійно-стрічкової кераміки, носіями культур Хаманджія, Кріш, Тордош зумовила формування синкретичного типу пам'яток Прекукутені I. Стабілізація цієї культури та рух її носіїв на схід спостерігалися на фазі Прекукутені II, коли вони перетнули Прут й утвердилися (тип Флорешти I) у долині р. Реут — правої притоки Дністра (Республіка Молдова). Тоді ж переселенці досягають Дністра і на його лівому березі засновують селище Бернашівка, найдавніше на теренах України (середина VI тис. до н. е.). За фази Прекукутені III відбулося освоєння Дністро-Бузького межиріччя та середньої течії Південного Бугу, остаточно оформилася прекукутенсько-ранньотрипіль-

ська культура, що відповідає Трипілью А (рис. 1). Всі ці події відбулися ще в другій половині VI — на початку V тис. до н. е. Така схема формування культурно-історичної спільноти (далі — КІС) *Кукутені-Трипілля* є найбільш прийнятною серед фахівців.

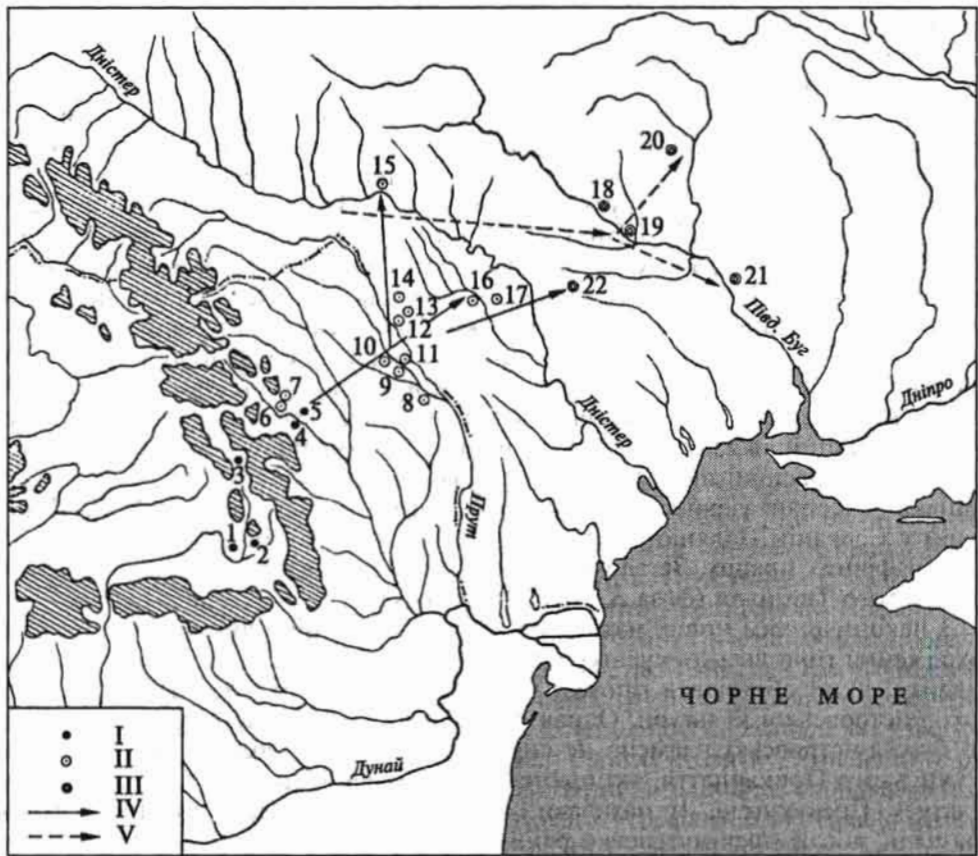

Рис. 1. Карта міграції носіїв культури Прекукутені — раннє Трипілля на терени України:

I — поселення формативної фази; *II* — поселення типу Ларга-Жізія — Флорешти — Бернашівка; *III* — поселення Дністро-Бузького межирччя та Надбужанщини; *IV* — перший етап міграції; *V* — другий етап міграції.

Поселення: 1 — Сфинту-Георге; 2 — Ерестегін; 3 — Банку; 4 — Борлешти; 5 — Траян-Дядула Віей; 6 — Ізвоаре; 7 — Гюешти-Трудешти; 8 — Яси; 9 — Ларга-Жізія; 10 — Вледені; 11 — Цигенаши; 12 — Кетриш; 13 — Стольничени; 14 — Фундурь; 15 — Бернашієка; 16 — Флорешти; 17 — Рогожани; 18 — Гайворон; 19 — Сабатинівка; 20 — Вишнопіль; 21 — Костянтинівка; 22 — Олександрівка (за В. Г. Збеневичем)

Трипілля ВІ синхронізується з Кукутені А. Разом вони становлять наступний період розвитку, коли на базі прекукутенсько-ранньотрипільської культури локалізуються західна (кукутенська) та східна (трипільська) лінії розвитку КІС Кукутені-Трипілля. На етапі Кукутені А-В — Трипілля ВІІ формуються культури Кукутені і Трипілля в системі цієї спільноти. Умовну

розділювальну лінію між ними позначено течією Дністра. На цей час трипільське населення займає басейни Верхньої Наддністрянщини та Верхньої Надбужанщини, а на північному сході виходить на правий берег Дніпра на ділянці Ржищів—Трипілля. Відбувалося поступове освоєння Правобережного Лісостепу.

Наприкінці середнього (ВІ) та на початку пізнього (СІ) етапів трипільське населення продовжувало освоювати Північний Лісостеп. При цьому спостерігався приплив нових мігаційних хвиль із Заходу, з теренів Молдови. Північно-західний вектор експансії спричинив масове заселення Верхньої Наддністрянщини й початок колонізації Волині під завершення фази ВІІ. В ареалі верхньодністровської групи пам'яток розроблялися запаси високоякісного туронського кременю та родовища солі. Потужнішим виявився східний напрям міграції, що охопив середню і верхню течії Південного Бугу (Вінницька обл.) та Буго-Дніпровське межиріччя в межах Черкаської області. Тут унаслідок взаємодії прибулого (кукутенського) і місцевого (трипільського) населення утворюються *середньобузька*, *косенівська* й *томашівська* групи пам'яток. З останньою пов'язаний феномен поселень-гігантів, зосереджених у Тальнівському районі Черкаської області.

Надзвичайно важливе значення мав рух трипільського населення на північ від Росії. Між Росією і Стугною вивчено *коломиїщинську* групу пам'яток, а далі на Північ, від Стугни до Прип'яті, поширилися пам'ятки *чапайвсько-лукашівської* групи. Їхні носії перетинають Дніпро й опановують ділянку Лівобережжя від Переяслава-Хмельницького до Остра на Десні в Чернігівській області. Настала доба найвищого розквіту й консолідації КІС Кукутені-Трипілля (перша половина IV тис. до н. е.). Практично весь Правобережний Лісостеп тоді був заселений і поділений між племенами цієї спільноти.

Фінальним у розвитку КІС Кукутені-Трипілля став період СІІ, коли монолітність цього грандіозного явища, досягнута в попередній період, була остаточно втрачена. Під тиском степовиків трипільці втрачають Дніпро-Бузьке лісостепове межиріччя та Побужжя. На Дніпрі їм удалося утриматися лише в районі Києва, де зафіксовано софіївську групу пам'яток, яку, можливо, варто розглядати як окрему культуру.

Софіївська культура належить до завершального етапу КІС Кукутені-Трипілля й датується першою чвертю III тис. до н. е. Відомі чотири ґрунтові цвинтарі поблизу сіл Чернин, Червоний хутір, Софіївка та Завалівка Київської області, розташовані на піщаних дюнах уздовж краю борової тераси лівого берега Дніпра. Поховальний обряд — тілоспалення на стороні. Прах ховали в урнах або мішечках у ямах. У половині поховань виявлено знаряддя праці (кремені ножі, клинцеві сокири, рогові сокирки, ретушери, віджимники, прясла), зброю (кам'яні сокири-молоти, мідні сокири й кинджали, крем'яні та мідні вістря стріл), прикраси (мідні браслети й пронизки, намистини з бурштину, кості, каменю), кераміку (широкогорлі й біконічні горщики, опуклотілі посудини, конічні чаші, амфорки, мініатюрний посуд). Аналіз ритуалу дає можливість виділити чотири статево-вікові групи (діти-підлітки, дорослі, чоловіки, жінки) і три соціальні страти серед населення софіївської культури.

Софіївське населення рушило далі на Захід, сформувавши *західноволинську* групу пам'яток. На Східній Волині, між верхів'ями Південного Бугу і середнім Дністром, локалізовано *городсько-касперівську* групу пам'яток. Нижче за течією

Дністра й у Дністро-Прутському межиріччі послідовно виділено *вихватинську* та *гордінешитську* групи пам'яток. Частина трипільського населення із втратою родючих земель у Лісостепу змушена була спуститись уздовж Дністра до Степу, де між Дністром і Дунаєм фіксується *усатівська* культура з виразною орієнтацією на скотарське господарство. Втрата теренової цілісності, сегментація на ізольовані групи пам'яток, що простяглися ланцюжком від Києва до Волині, й далі, уздовж Дністра, до Чорного моря, обмежений діапазон контактів, зрештою, призвели до зникнення КІС Кукутені-Трипілля на початку III тис. до н. е.

Топографія, планіграфія та архітектура поселень

Археологічна спадщина Кукутені-Трипілля за обсягами накопичених та потенційних матеріалів є унікальною. Її можна порівнювати з потенціалом античних міст Надчорномор'я, скарбами скіфських курганів чи міст Київської Русі. В ареалі спільноти відомі сотні поселень, досліджених більшою чи меншою мірою. Трипільські колекції зберігаються в багатьох музеях та наукових установах Європи, що ускладнює їх системне вивчення. Протягом останніх років пам'ятки Кукутені-Трипілля стали об'єктом хижацького пограбування з метою вилучення старожитностей на продаж (так звана "чорна археологія"), що завдає непоправної шкоди науковому вивченню цієї людності. Адже давні речі поза археологічним контекстом, тобто депаспортизовані, втрачають десь на 90 % своє значення для науки. За відсутності поховальних пам'яток, відомих лише на стадії розпаду спільноти, саме поселення дають практично весь матеріал для її характеристики.

Відзначимо різний характер поселень культур Кукутені і Трипілля. Кукутенці могли упродовж сотень років проживати на одному й тому ж місці, яке поступово перетворювалося на грандіозний штучний пагорб (тель). Це дало можливість румунським археологам побудувати обґрунтовану періодизацію даної культури. Природні ресурси Румунського Прикарпаття могли забезпечити продовольчими ресурсами обмежену кількість населення. Тому надлишок людей час від часу відправлявся на схід, за річку Прут і далі, аж до Дніпра. Мігранти з Кукутені, а саме вони створили власне трипільську культуру, мабуть, не відчували особливого пієтету до новонадбаних земель, оскільки здійснювали тактику виснаженої землі. Заснувавши поселення, вони жили на ньому десь 50 років, виснажуючи ґрунти й вирубуючи ліси. Потім спалювали своє село, лишали знівечене довкілля й шукали нове придатне для життя місце, де й оселялися на кілька десятків років. Виснаживши чергове довкілля, вони знову рушали вперед у пошуках екологічно сприятливої ніші для побудови нового селища. Така система функціонувала впродовж багатьох сотень років. Цей грандіозний експеримент над довкіллям перетворив квітучий Південний Лісостеп на голий Степ, а роботящі трипільці посунули далі на північ. У підсумку українські археологи дістали у спадщину сотні одношарових короткотермінових пам'яток, датувати які допомогли румунські довготривалі стратифіковані поселення-реperi.

Для трипільських селищ показовою була висока топографія на вододілах, мисах, природних підвищеннях у річкових долинах. Зрозуміло, що питанням безпеки приділялася особлива увага. З приходом трипільців уперше на теренах України з'являються укріплені поселення з ровами та валами. Серед них Козаровичі на північ від Києва, Маяки в гирлі Дністра, Жванець-Щовб на Середньому Дністрі та деякі інші. Вал на поселенні Жванець-Щовб на Дністрі був додатково укріплений камінням. Загалом же час побудови штучних укріплень припадає на період розпаду спільноти (кінець IV — початок III тис. до н. е.), як засіб порятунку у ворожому оточенні.

Забезпеченню потреб кругової оборони відповідала й планіграфія поселень. Житла будувалися віялом по колу, глухим торцем назовні та виходом з протилежного боку на середину селища, де містився спільний загін для домашньої худоби. Проміжки між житлами перегороджувалися парканами. Зростання кількості населення змушувало трипільців збільшувати кількість кілець жител, зводячи їх концентрично, з дотриманням заданої наперед схеми. Вже знято плани більш як 80 трипільських поселень різних періодів, від невеличких селищ раннього до поселень-гігантів пізнього періоду. Врахування природних особливостей підвищеного рельєфу місцевості призводило іноді до розміщення жител та господарчих споруд у формі овалу чи складнішої за конфігурацією форми (рис. 2).

Оскільки трипільці будували свої села на видноті, часто на вододілі, то особливості їхньої архітектури простежувалися з досить великої відстані. Реальну грандіозність наслідків праці трипільських будівельників удалося усвідомити після дешифровки генеральних планів поселень-гігантів, проведеної за матеріалами аерофотозйомок військовим топографом К. Шишкіним наприкінці 60-х років XX ст. Результати дешифровок перевірили геомагнітними зйомками та археологічними розкопками. Тоді науковий світ був уражений гармонійною продуктивністю і масштабністю планування величезних населених пунктів. Деякі дослідники навіть наважуються називати їх протомістами (М. М. Шмаглій, М. Ю. Відейко та ін.), а більшість фахівців — поселеннями-гігантами. Найграндіозніші з них — Таллянки (450 га) та Майданець (275 га) — розташовані у Тальнівському районі Черкаської області. Площа пересічних селищ коливалася в межах 1—50 га. Внутрішній та зовнішні овали суцільної забудови на поселеннях-гігантах чергувалися з вулицями та кварталами всередині. На Майданці, зокрема, досліджено суцільну забудову так званої “житлової стіни” цих овалів. Глухі торці двоповерхових будівель із круглими вікнами на другому поверсі та горищі, що справляли незабутнє враження, робили ці населені пункти практично неприступними для непроханих гостей.

Перші мігранти з теренів Румунії та Молдови селилися на підвищеннях надзаплавних терас у землянках та напівземлянках, а обжившись, будували стаціонарні наземні житла. Ранній період представлений 70 житлами та іншими спорудами (8—15 на селище). Серед перших виявлених селищ — Бернашівка на Дністрі (7—9 споруд). Основний тип жител — наземні, прямокутні з каркасно-стовповою конструкцією, обмащені глиною. Житла зорієнтовані довгою віссю до центру селища, а в деяких випадках — до води. Приблизні розміри жител 5 × 10 м. Вхід розміщувався з короткого внутрішнього боку, долівка була земляною, а на рівні другого поверху в пізніших спорудах —

дерев'яною, обмазаною глиною. Форма очеретяного даху — двосхила, іноді з рогатим оформленням порталу. Опалення здійснювалося за рахунок відкритих вогнищ та пересувних жаровень. Реконструкції жител проведено за матеріалами розкопок Ленківців, Тимкового, Олександрівки.

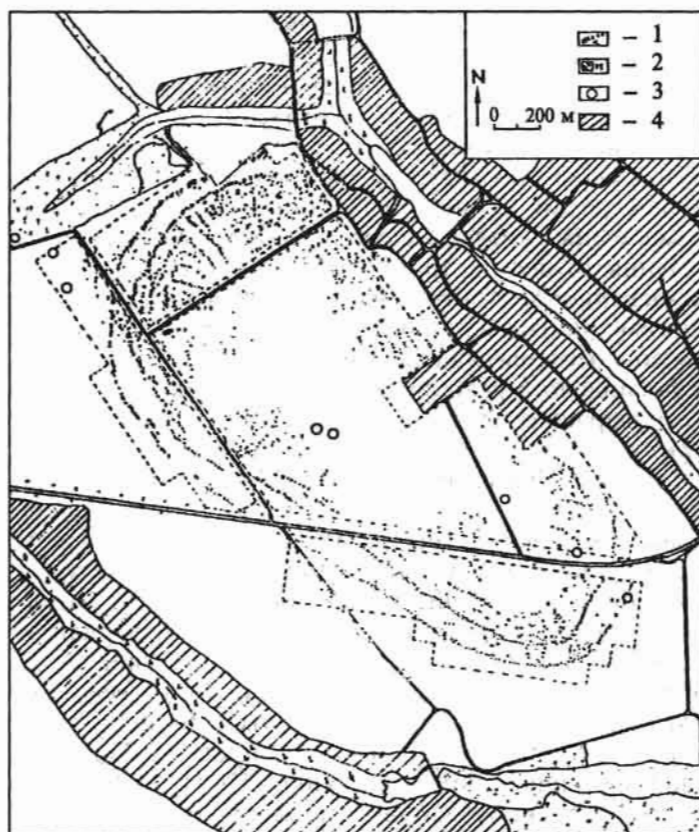

Рис. 2. План поселення-гіганта кукутенсько-трипільської спільноти Таллянки, базований на геомагнітній зйомці:

- 1 — оселі трипільців; 2 — розкопки; 3 — могили ямної спільноти, побудовані на руїнах поселення;
4 — сучасні села Таллянки (вгорі) та Легедзине (внизу) в Тальнівському р-ні Черкаської обл.
(за В. О. Круцем)

Розквіт трипільського домобудування припадає на середній та першу фазу пізнього періодів (4600—3500 рр. до н. е.). Площа окремих поселень збільшується до 100—300 га (Веселий Кут, Небелівка, Гордашівка). А згодом з'являються такі гіганти, як уже згадувані Майданець (площа — 275 га, 1575 жител) і Таллянки (площа 450 га, близько 2500 жител). Досліджено близько 450 жител середнього періоду. Серед них переважають наземні житла каркасно-стовпової конструкції, часто двоповерхові. Достовірні дані про землянки та напівземлянки відсутні. Площа жител 60—120 м². Долівка земляна чи обмазана тонким шаром глини. Дах дво- або чотирихилий, іноді з отвором для ди-

му, критий очеретом. Опалювалися приміщення склепінчастою піччю чи відкритим вогнищем. Припускається існування культових споруд з поліхромним розписом стін іззовні та зсередини (моделька “храму” з Ворошилівки на Вінниччині, комплекс “М” Майданця).

На пізньому етапі (3500—2750 рр. до н. е.) площі поселень зменшуються (30—40 га), хоча окремі “селища-гіганти” ще відомі. Деякі з них були укріплені ровами та валом із частоколом. Класичні споруди глинобитно-каркасного типу поступово змінювалися напівземлянками та наземними житлами з дерева. Найпомітніші споруди розкопано на пізньому поселенні-гіганті Косенівка Тальнівського району (площа — 120 га). Комплекс жител 2—4 Косенівки ще частково зберіг вертикальну двоповерхову архітектуру зі склепінчастими печами на двох рівнях.

Житла трипільської спільноти привертають увагу не тільки довершеністю архітектурних форм, а й яскравим декором як зовнішнього, так і внутрішнього оформлення. Глиняні поверхні стін слугували чудовим тлом для ритмічних розписів. Горизонтально розташовані зони із дуг, кутів, спіралей створювали яскравий декоративний ефект. Моделі жител розвиненого періоду дають можливість глядачеві зануритися в інтер’єр трипільської хати зі склепінчастою піччю попід стіною, вервечкою горщиків поруч, фігуркою жінки на “робочому місці” біля груби та чотирипелюстковим вітварем посередині. Дбайливо, зі смаком виготовлені й розписані моделі жител є самі по собі унікальними зразками *мобільного мистецтва*. Відкриті модельки могли слугувати переносними вітвариками. Саме вони найдостовірніше відтворюють інтер’єри жител (Попудня, Володимирівка), а закриті, можливо, використовувалися як осуарії для зберігання праху небіжчиків. Закриті модельки чудово відтворюють архітектуру та оформлення екстер’єрів споруд, зокрема — конструкції дахів, які практично неможливо встановити археологічним шляхом. Модель із Розсохуватки фактично підтвердила можливість спорудження двоповерхових трипільських жител. Утім, ця тема й досі лишається предметом гострих дискусій серед дослідників Трипілля. О. Г. Корвін-Піотровський, зокрема, послідовно обстоює думку щодо одноповерхової забудови трипільських поселень, хоча більшість фахівців підтримують версію існування системи двоповерхових споруд, особливо на поселеннях-гігантах.

Привертає увагу чотиристовпова закрита копія житла з поселення Ворошилівка, що розглядається як модель “рогатої” храмової споруди, пов’язаної з культом бика. Простінки моделі розмальовані парними знаками змій, закрученими у спіраль — визнаний символ родючості та дуалістичного світосприйняття. С. Гусев зазначає, що модель була похована поблизу стіни трикамерної культової споруди, яка займала центральне місце й виділялася своїми розмірами. Споруда була пофарбована зсередини і ззовні червоною фарбою. Вище вже згадувався комплекс “М” Майданця з великим вітварем у колонній залі. На поселенні Веселий Кут Черкаської області О. В. Цвек виявила житла з умонтованими в інтер’єр двоярусними горнами для випалювання посуду: на першому поверсі розміщувалася топка, а на другому — сушарня та робоче місце майстра-гончара.

Керамічне виробництво

Глина була основним будівельним матеріалом. Вироби з неї улавили керамістів Кукутені-Трипілля. Основну увагу вони приділяли виготовленню посуду, який за технологічними особливостями поділявся на три категорії: тарний, кухонний і столовий (рис. 3). При цьому враховувалися цільове призначення посуду, відмінності його техніко-технологічних, морфологічних і стилістичних ознак. Керамічне виробництво досліджують українські археологи О. В. Цвек та С. М. Рижов. Опис категорій трипільського посуду здійснено за розробкою С. М. Рижова, у 2001 р.

Тарний посуд виготовлявся з формувальної маси, до складу якої входила суміш масних (“рябих”) і пісних глин із додаванням піску та полови злакових рослин. Конструювання тари здійснювали шляхом сполучення різних частин — дна, тулуба, горловини. Обличкування поверхонь відбувалося нанесенням на сформований каркас тонкого шару пісної глини з домішкою шамоту. Потім поверхні ретельно загладжували, а іноді й фарбували вохрою. Низькотемпературний випал надавав посудові міцності та вологостійкості. Випал здійснювали переважно на відкритому вогнищі, що призводило до нерівномірного прожарювання поверхонь. Ємності мали великі розміри (висота — 0,8—1,0 м), товсті стінки, грушо- чи кулеподібну форму. Такі посудини називають піфосами. Зрідка їх декорували на вінцях та плічках заглибленим візерунком. Тара призначалася для зберігання сипких продовольчих припасів. Особливого поширення вона набула на етапі СІ (середина IV тис. до н. е.).

Кухонний посуд продукували впродовж усієї історії Кукутені-Трипілля. Його репрезентують широко відкриті товстостінні горщики з шорсткою фактурою поверхонь. Формувальні маси вбирали масні глини з широким набором спіснювальних домішок (зернистий пісок, жорства, кварц, слюда, шамот, товчена мушля, ракушняк, вапняк). Іноді до технологічної суміші додавали послід трав’яних тварин. Цю категорію посуду характеризує водонепроникність і термостійкість. Формування кухонного посуду здійснювалося в ліпній техніці. Іноді використовували внутрішній шаблон (пісок у торбі, глиняний вальок). На шаблон глина намащувалася пошарово. Для великих і середніх посудин використовували техніку кільцевого наліпу, а невеличкі посудинки формувалися з одного шматка глини. Наступним процесом було вигладжування або вибивання поверхні, застосування техніки ангобу — облицкування шляхом нанесення на керамічну основу тонкого шару рідкої глини спеціального приготування. Ангобований посуд ставав міцнішим та вологостійкішим, набував привабливішого зовнішнього вигляду. Поверхня облицкування додатково вкривалася розчісами, загладжувалася чи лискувалася.

Форми кухонного посуду змінювались. У ранній період переважали горщики, миски, пласкі “жаровні”, глечики, вази, “фруктовниці” на високому піддоні, зерновики, покоришки, цидилки; в середній період — горщики та миски; в пізній період — горщики, миски, макітри, чаші, циліндричні кубки, амфори, підквадратні посудини, конічні покоришки, “молочні” горщики, цидилки. Помітно, що пізньотрипільська кухонна кераміка дедалі більше нагадувала столовий посуд. Кухонний посуд мав здебільшого скромне декоративне оздоб-

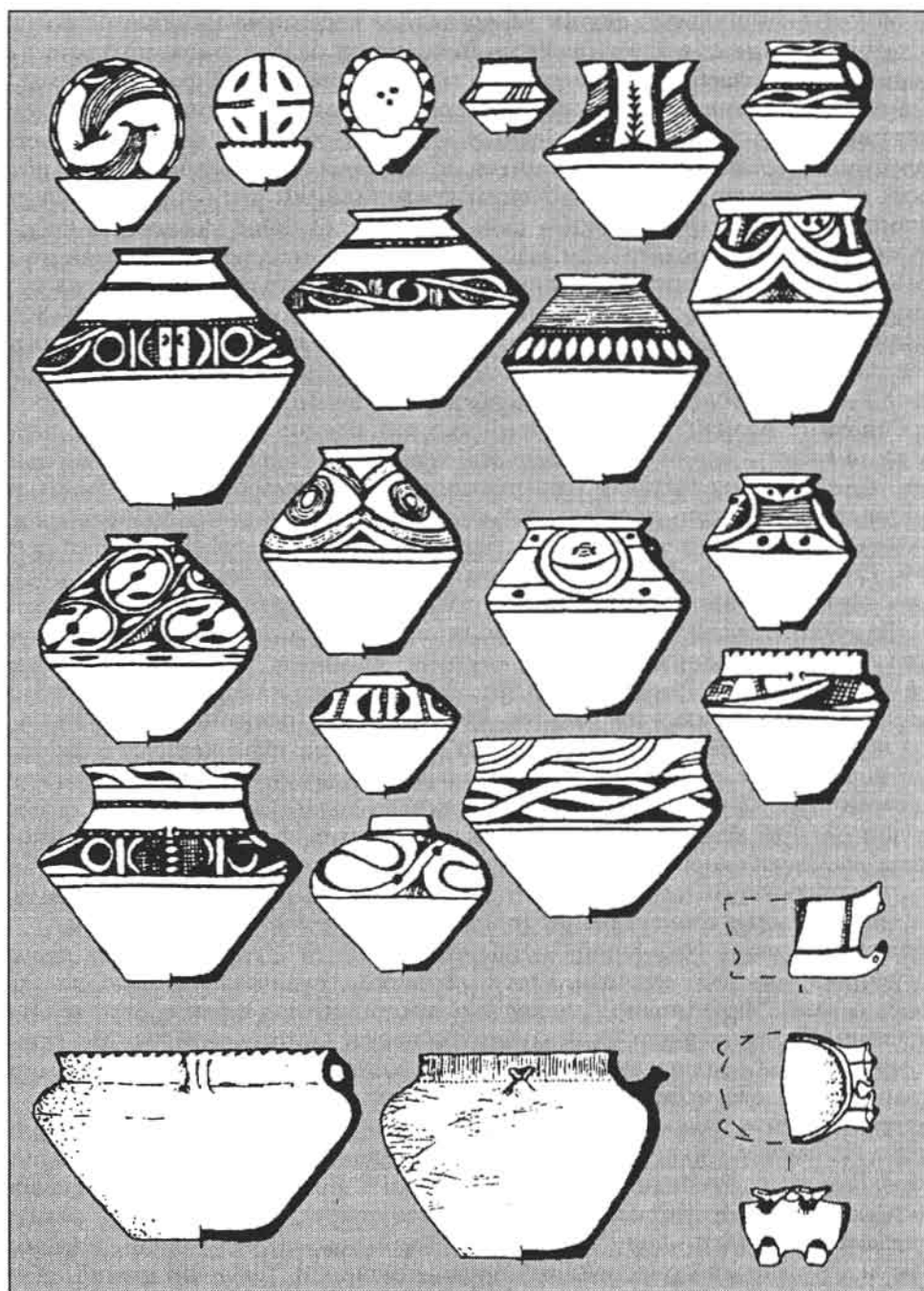

Рис. 3. Кераміка томашівської групи кукутенсько-трипільської спільноти
(за В. О. Круцем)

лення. Ранньотрипільські форми декорувалися переважно зачіпами та наколами довкола шийки в один-два ряди. Використовувалося також зональне лискування, зрідка фарбування та використання наліпів різної форми. Рельєфна орнаментика розвивається в середній період розвитку спільноти. Декор охоплював вінця та плічка посудин. Поширюється оздоблення “перлинами”, продавленими зсередини, що зберігається до кінцевої фази розвитку спільноти. Посуд прикрашали також заглибленим криволінійним візерунком. Основним орнаментиром стає штамп, одно- та багатозубий. Пізніше з'являється шнуровий орнамент з використанням відбитків крученої мотузки та намотаного на паличку шнура (“гусеничка”). Найвищого рівня декорування посуду досягає за пізнього періоду розвитку спільноти, коли кухонний посуд становить 70—80 % обсягу керамічних колекцій поселень. Серед форм кухонного посуду переважали горщики та миски. Простежується розвиток шнурового декору, зберігаються й інші декоративні прийоми, відомі з минулого.

Справжнє розмаїття форм і прийомів оздоблення поверхонь демонструє *столовий посуд* — царина, де трипільські керамісти досягли найвищої досконалості. Для ліплення готували багатокомпонентні формовочні маси, змішуючи різні види масних глин та спіснюючі домішки. Особливі глини добиралися для виготовлення мальованої кераміки, гідрослюдисті — для монохромного декору й каолінові — для поліхромного. При виготовленні столового посуду застосовувалася найпростіша — ліпна техніка — видавлення корпусу ємності з одного шматка глини. Набув поширення також стрічковий метод, коли форма нарощувалася по спіралі або замкнутими кільцями. Трипільські майстри здебільшого обирали саме цей варіант. Для формування дна використовували донний та донно-ємкісний начини. Тулуб великих посудин конструювали з двох частин (верхньої та нижньої), які з'єднували на зламі корпусу й зміцнювали шляхом намазування на внутрішній шов додаткової стрічки. Стиги між стрічками ретельно промашувалися, а поверхня додатково вкривалася ангобом з рідкої, добре відмуленої глини. Посуд закритих форм укривали ангобом іззовні, а миски — зсередини. Припускається можливість існування гончарського поворотного чи нерухомого столика, проте в технологічному відношенні трипільське гончарство не вийшло за межі ручної ліпної техніки.

Особливу увагу дослідників привертає розмаїття форм столового посуду. Для раннього періоду це чаші, глеки, горщики, грушоподібні посудини, покришки, вази, “фруктовниці”, черпаки. Середній період характеризується розширенням діапазону форм. Значна частина посуду виготовлялася на порожньому піддоні. Серед плавкопрофільованих посудин — кубки, горщики, амфори, миски різного профілю, вази, грушовидні ємності, покришки, посуд на піддоні, черпаки, ложки, “моноклі” та “біноклі”, зоо- та антропоморфний посуд. На початку пізнього періоду виготовлялися миски, кубки, біконічні, сфероконічні, грушовидні горщики, “біноклі”. Більшості форм притаманна підкреслена гострорєберність. Помітною стає стандартизація типів та розмірів артефактів. Кількість форм меншає за фінального періоду (чаші, горщики, амфори, круглястий і грушовидний посуд, покришки, “молочні глеки”, кухліаски).

Столовий посуд вражав не лише вишуканістю форм, а й яскравою пишністю оздоблення. Серед елементів декору переважали такі: заглиблений (прод-

ряпаний, врізний, удавлений, штампований, канельований), рельєфний (виступи, ручки, вушка, зоо- та антропоморфні мотиви), мальований (фарбування, розпис). Заглиблена техніка панувала в ранньому Трипіллі. Вибрані ділянки поверхні затирали іноді білою пастою, що надавало посудові особливої ошатності. На середньому етапі у східному (трипільському) ареалі заглиблена орнаментика збереглася з додатковим залученням пасти та вохри для оздоблення візерунків. Західний (кукутенський) ареал переходить у цей період до мальованого декорування керамічних поверхонь перед випалом. Переважав розпис білою, зрідка — червоною фарбами на темно-брунатному тлі. Розпис міг бути монохромним, біхромним та поліхромним з використанням білої, червоної та чорної фарб. На фазі СІ мальований посуд поширюється вже на схід від Дністра, а на захід від нього відроджується, на заключному етапі розвитку спільноти, заглиблена орнаментика, аж до відбитків мотузки.

Культурний посуд, технологічно близький до столового, відрізнявся від нього функціонально, оскільки мав обслуговувати не побутову, а духовну сферу життя. Серед культурних виробів так звані “моноклі”, “біноклі” та “триноклі”, що зазвичай не мали денець і тому були позбавлені побутової доцільності. Їх використовували, ймовірно, у церемоніях з узливанням води. До культурної сфери відносять також антропо- та зооморфний посуд, керамічні санчата з кузовом, моделі жител, мініатюрні ємності тощо.

Образотворче мистецтво Кукутені-Трипілля майже цілковито складалося з мобільних об'єктів, виготовлених із керамічної маси. Серед них переважають антропо- та зооморфні фігурки — теракоти. Виявлено близько 3000 самих лише жіночих фігурок (за підрахунками В. Балабіної). У цьому зв'язку варто звернути увагу на головні тенденції розвитку теракоти, беручи за основу класифікації антропоморфної пластики за А. Погожевою (1980) та Н. Б. Бурдо (2001). Аналіз зооморфної пластики здійснено В. Балабіною (1998). Загалом жіночі статуетки діляться на дві великі групи, відповідно до позиції (стояча або сидяча). Особливою категорією виділено фігурки з ретельно модельованими рисами обличчя, але таких виявлено небагато. У гліптиці Трипілля панував умовно-схематичний стиль творчості (рис. 4).

Для *раннього періоду* (Трипілля А та ВІ) канонічним образом була приземкувата безрука жінка з невеликими грудьми, широкими стегнами і загостреним шпичаком замість голови. Оголені тіла низки статуеток були суцільно декоровані нижче грудей врізним візерунком. Для цих широкозадих матрон спеціально ліпили відповідні крісла-трони з рогатими спинками. Н. Б. Бурдо вважає, що вони мали виконувати функції статуеток антропо-зооморфного плану. Адже на рогатих спинках деяких тронів наліплено виступи жіночих грудей. На підтримку цього спостереження згадаємо вирізану з кістки голову бика анфас з контурним зображенням жінки на лобі, знайдену в печері Більче Золоте у Прикарпатті.

На *середньому етапі* (Трипілля VI—VII) канон образів зміщується в бік стрункішої фігури та перенесення максимальної ширини тіла на плечі, з більшою увагою до голови. Статуетки використовували вже переважно у вертикальному положенні. Ноги переходять у конічний клин для закріплення фігурки на площині. Стають помітнішими виступи рук, а груди лишаються невеличкими, загостреними. На обличчі з'являються горбатий ніс та проколи-очі.

На зламі *середнього* — *початку пізнього етапу* (Трипілля VII — CI) утверджується більш реалістичний стиль. Майстер основну увагу приділяє обличчю жінки, тоді як нижня частина тіла виконана доволі схематично. За кращими

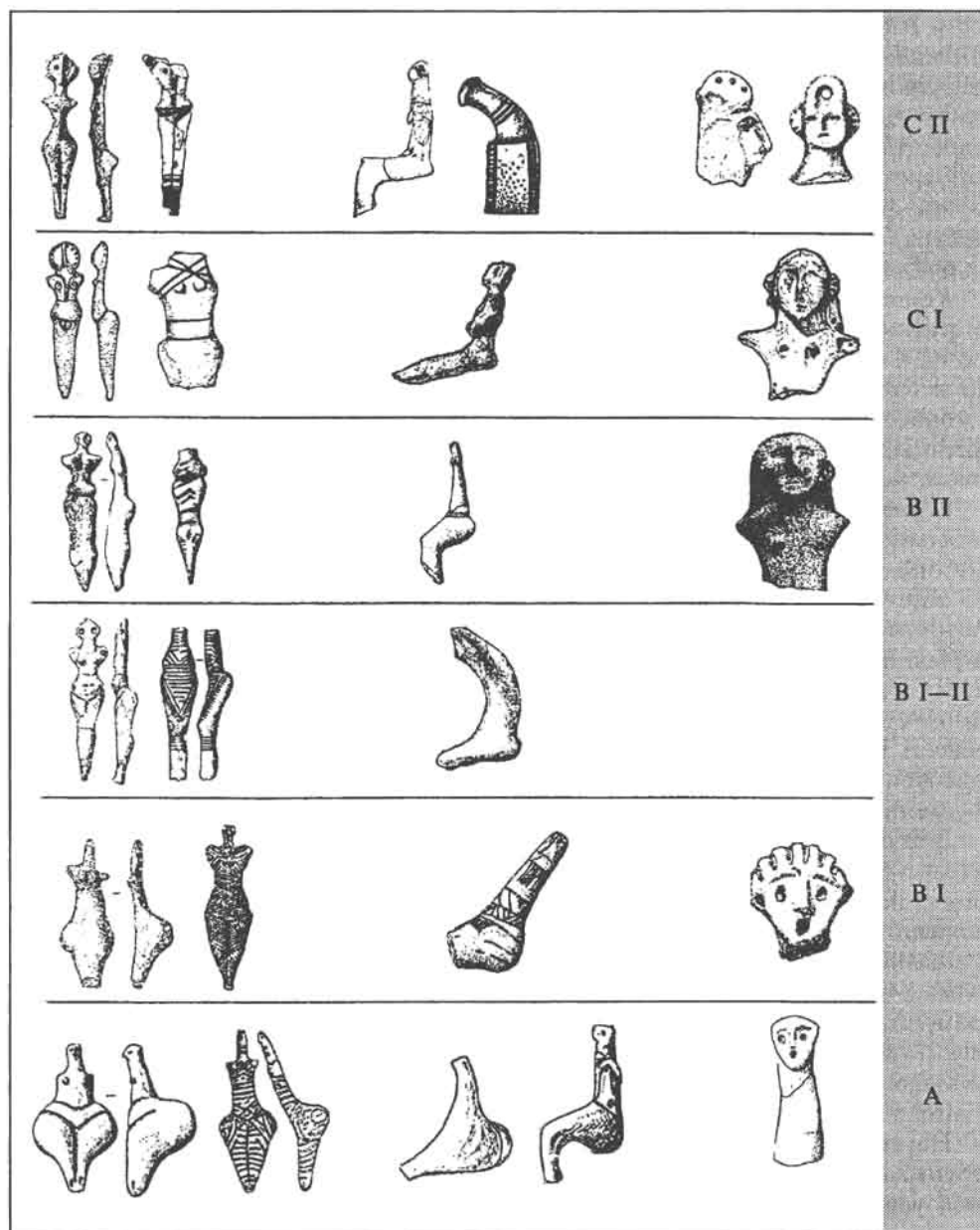

Рис. 4. Типи та тенденції розвитку трипільської пластики (за Н. Б. Бурдо)
В колонці справа позначені етапи розвитку Трипілля

зразками цього стилю можна вивчати навіть антропологічний тип трипільського населення (вірменоїдний, східносередземноморський). З'являються такі образи Великої Богині-Матері, як Оранта (статуетки в позі адорації) та Мадонна (жінка з немовлям, притиснутим до грудей). Численними є варіації образу вагітної жінки з одним чи двома глиняними яєчками-зародками у череві.

Заклучний період (Трипілля СІІ) позначено новим сплеском схематизації жіночого образу аж до кубістичних дослідів усатівського населення Степу, коли від образу жінки лишається голова-хобот на кубуку-постаменті. Водночас з'являється низка образів жінок поважного віку, що сидять. Позначено навіть поділ за віком: дівчина, мати, бабуся.

Чоловічі фігурки проходять у мистецтві Трипілля другим планом. Десятки чоловічих образів буквально губляться на тлі тисяч жіночих статуеток. На постатях раннього періоду підкреслено великий статевий орган. Угадуються чоловічі обриси в оформленні ручок деяких черпаків. Шедевром серед цієї категорії знахідок є фігура лисого чоловіка з широкою бородою передньоазійського типу з Бернашівки. Для середнього періоду характерним є виразно виконаний чоловічий торс-ручка з чудово модельованою головою із Фрумушки (Молдова). Дещо більше чоловічих образів представлено у невеликій за розмірами пластиці початку пізнього Трипілля — доби "реалістичного" стилю. Т. Мовша зібрала виразну серію індивідуалізованих чоловічих голів. Загалом ліплення чоловічих образів відбувалося по лінії антропоморфізації фалічних зображень, де модельована голова увінчувала циліндричне "тіло". В системі вірувань трипільців чоловік виступав лише одним із супутників Великої Богині, поряд із биком, змієм, собакою.

Зооморфні статуетки значно поступаються антропоморфним. Серед визначених В. Балабіною 1223 фігурок переважають звірі (489), птахи (35) риба (1). Серед звірів перед ведуть рогатий бовід та овід (401), яких не завжди можна розрізнити, є також кози (20), олені (23), свині (32), ведмеді (13). Тобто переважання домашніх тварин над дикими у пластиці є абсолютним. Зображення тварин виконувалися недбаліше, порівняно з фігурками людей. Їх масово використовували для оформлення хатніх вівтарів, як супровід Великої Богині-Матері. Химерна традиція поліейконії, започаткована ще у верхньому палеоліті, розвивалася й за доби Трипілля. Характерною у цьому плані є статуетка жінки-птаха з могильника усатівської культури Маяки. У цьому ж контексті слід сприймати образ рогатої Великої Богині-Матері в оточенні звірів на кам'яній стелі з Усатівського кургану.

З огляду на відтворення у пластиці *транспортних засобів*, привертають увагу парні зображення биків, що волочать сани. Знахідки керамічного уламка човна та коліщаток указують на можливість використання трипільцями інших транспортних засобів.

Окрім згаданих вище об'єктів, із глини виготовляли численні прясла для веретен, важкі, конуси, валькі, фішки для гральних наборів тощо.

Випал посуду відбувався на відкритому вогнищі, проте з часом з'являються спеціальні *гончарні печі (горна)* та спеціалізовані житла-майстерні з горнами для випалу посуду (рис. 5). Найдавніше горно розкопане на поселенні Лука-Врублевська. Великий гончарний комплекс із семи печей двох типів виявлено Т. Г. Мовшею за межами поселення Жванець-Щовб на Дністрі. За своєю

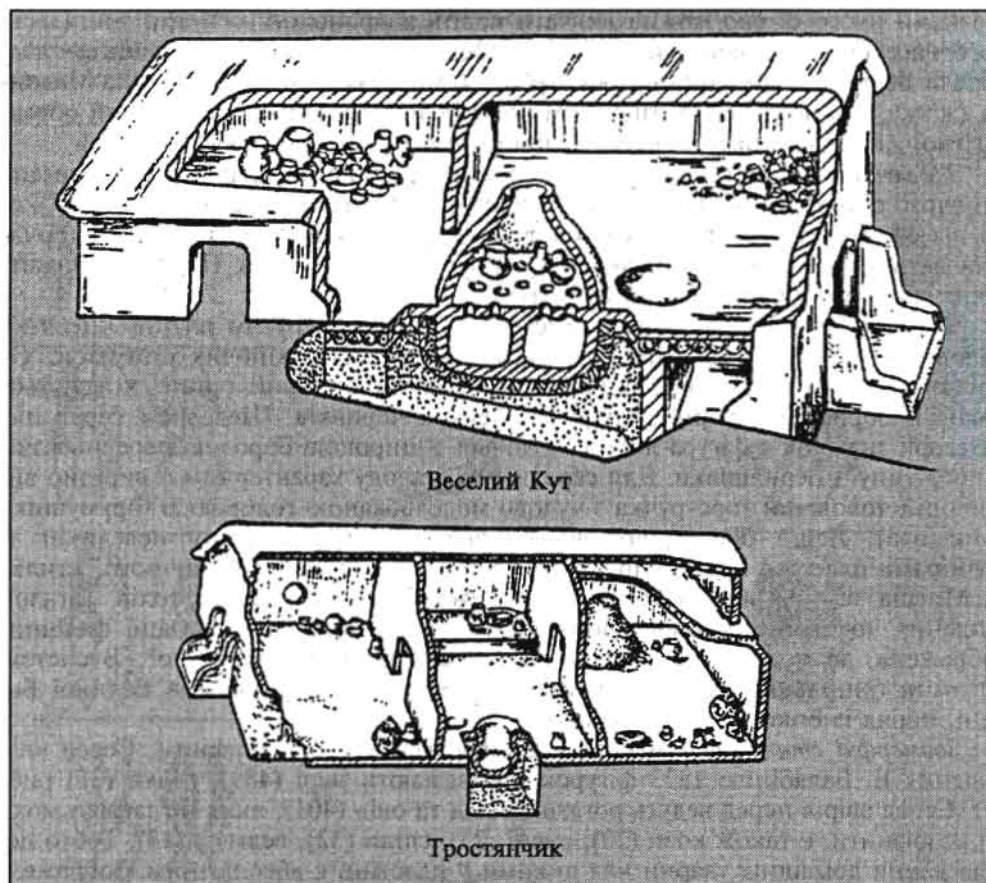

Рис. 5. Реконструкції гончарних майстерень кукутенсько-трипільської спільноти
(за О. В. Цвек)

конструкцією горна поділяються на однокамерні та двокамерні. Серед двокамерних розрізняють одноярусні та двоярусні. Якщо в однокамерних горнах можна було підтримувати температуру близько 800 градусів, то двокамерні, де топка та сушильня були розділені перетинкою, вдавалося досягти температури більш як 1000 градусів. Реконструйовано майстерні на поселеннях Веселий Кут та Тростянчик (О. В. Цвек), Варварівка VIII (В. І. Маркевич).

Обробка неорганічних матеріалів

Металообробка Кукутені-Трипілля вивчена ще недостатньо, проте саме наявність відносно нечисленних виробів із міді спонукала до виділення енеоліту як окремої доби в історії людства. Якість обробленого матеріалу набагато

важливіша за фактичну, мінімальну, кількість знахідок. Реально металевих виробів було набагато більше, але їх дбайливо зберігали, а металобрухт ішов на переплавку.

Найдавніші вироби з міді, як і технології їх виробництва, принесли з собою на терени України племена КіС Кукутені-Трипілля наприкінці VI тис. до н. е. Відтоді Український Лісостеп, а згодом і Степ увійшли до складу Балкано-Карпатської металургійної провінції (БКМП), найдавнішої у світі. Сировина (мідна руда) видобувалася із родовищ Балкано-Карпатської рудної області й постачалася на Схід, за Дністер, у вигляді готових виробів, напівфабрикату (смужних заготовок), брухту чи рудного концентрату. Найвідомішою копальнею енеолітичної доби вважається Ай Бунар у Болгарії, де виявлено 11 гірничих розробок, гірничодобувні знаряддя та кераміку культури Гумельниця, синхронної Кукутені-Трипіллю.

Ранньотрипільський осередок металообробки формується наприкінці Трипілля А — початку VI. Руда надходила переважно з Ай Бунару. В обробці міді переважала техніка кування та зварювання, хоча відомі окремі зразки литих виробів. Масивних знарядь (тесла-долота, пробійники, сокири-молоти) відомо небагато. Серед дрібних виробів — шила та рибальські гачки. Переважають прикраси (браслети, пронизки, намистини, антропоморфні бляхи, підвіски). З 600 відомих речей 444 виявлено в Карбунському скарбі (Республіка Молдова).

Середньотрипільський осередок металообробки (170 речей) орієнтований уже на трансільванські родовища міді. З'являються нові типи виробів: хрестоподібні сокири-тесла, пласкі тесла-долота, ножі-кинджали. Технологічні традиції обробки металу зберігаються, але вже опановано технологію складного литва.

За фінальної фази розвитку КіС Кукутені-Трипілля, коли відбулася культурна дезінтеграція спільноти, виділялися два *осередки металообробки* — усатівський у Західному Надчорномор'ї та софіївський на Київщині. На той час завершувалася доба енеоліту та функціонування БКМП і розпочиналася доба бронзи. Терени України потрапляють у сферу діяльності Циркумпонтійської металургійної провінції.

Усатівський осередок використовував балканські рудні джерела. Практикувалося виготовлення виробів як із чистої міді, так і зі сплаву міді та миш'яку, тобто з бронзи. Виготовлялися пласкі тесла, кинджали з трапецієподібним виступом з отворами для кріплення заклепками до кістяного чи дерев'яного руків'я, шила, спіральні підвіски, пронизки, кільця. Прикраси нерідко виготовляли зі срібного дроту.

Софіївський осередок продовжував виготовляти артефакти з чистої міді з карпатських родовищ: черенкові та безчеренкові ножі-кинджали, пласкі тесла, долота, чотиригранні та круглі шила, пластинчасті браслети, пронизки, намистини.

Видобуток та обробка кременю становили важливий напрям господарчої діяльності КіС Кукутені-Трипілля, оскільки поширення мідних знарядь праці було обмеженим, а сам метал надто коштовним. Тому абсолютну більшість знарядь праці все ще виготовляли з кременю. Колонізувавши Наддністрянщину, трипільці встановили контроль над великими родовищами якісного кременю й почали активно його видобувати. Археологами досліджено численні шах-

ти енеолітичної доби понад Дністром. Пізньотрипільське населення освоїло великі поклади кременю Східної Волині. Найвідомішими з них доби енеоліту є Біла гора поблизу с. Студениці (дослідження С. М. Бібікова), наддністрянська частина Тернопільщини; розробки поблизу м. Дубно на Волині (обстеження В. Коноплі); район поселення Бодаки (розкопки Н. М. Скакун), урочище Рубаний міст Кіровоградської області (обстеження О. В. Цвек).

Від середнього Трипілля відомі майстерні з переробки кременної сировини, влаштовані безпосередньо на поселеннях (Бодаки, Поливанів Яр III, Жванець-Шовб та ін.). Згадані поселення мали штучні укріплення, що свідчить про необхідність захисту видобутої сировини та знарядь із неї від сусідів. Тим більше, що вироби з кременю та напівфабрикати поширювалися не тільки в межах ареалу спільноти. Відомі вони, зокрема, й на теренах Словаччини. Пізніше майстерні влаштовували поблизу родовищ кременю. Так, В. Конопля виявив 22 майстерні з обробки кременю поблизу м. Дубна. Номенклатура виробів охоплювала тесла-сокири, відбійники, скребачки, струги, різці, свердла, вістря стріл трикутної форми, вкладні для серпів і набивних дощок для обмолоту збіжжя тощо. Про розмах кременеобробного виробництва свідчать численні знахідки відпрацьованих нуклеусів розміром 3—30 см, які потім використовувалися кременярями як відбійники. Заготовками для крем'яних знарядь слугували довгі платівки, сколоті з високих нуклеусів. Такі платівки-напівфабрикати йшли на експорт, їх знаходять як скарби у східнотрипільському ареалі, де власного якісного кременю не було. Кількість виготовлених крем'яних знарядь зменшилася на фінальній стадії розвитку спільноти, адекватно збільшенню металевих артефактів. Знаряддя із кременю використовували в усіх галузях господарства, побуті та військовій справі, але особливо інтенсивно — в землеробстві. Використовувалися й інші породи каменю для виготовлення тесел, молотів, втульчастих шліфованих сокир, ковадел, шліфувадел тощо. Парадну втульчасту сокиру з крихкого грецького мармуру виявлено серед речей Карбунського скарбу.

Обробка органічних матеріалів

Вироби із кістки та рогу мали попит протягом усіх фаз розвитку спільноти. Це пояснюється доступністю сировини — вторинного продукту переробки об'єктів тваринництва та мисливства, відносно легкістю обробки таких м'яких матеріалів, як ріг і кістка, широкою сферою вжитку артефактів, виготовлених косторізами. Поява металевих ножів та шил значно полегшувала працю косторізів, обізнаних з навичками розм'якшення кістки та рогу. На ряді поселень виявлено робочі ділянки для обробки цих матеріалів. Масове виробництво мотик з рогу оленя, лося та козулі відіграло значну роль у мотичному землеробстві впродовж усього існування спільноти. Про спроби переходу до орного землеробства свідчить знахідка рала з рогу лося на поселенні Нові Русешти Іа в Молдові. Виробничим матеріалом слугували також ікла й кістки дикого кабана, ріг, лопатки, трубочасті кістки й щелепи великої та дрібної рога-

тої худоби, стулки річкових мушель. Знаряддя, виготовлені зі згаданих кісток, домінували в керамічному виробництві (гребінцеві та однозубі штампи, орнаментири для заглибленого та канельованого декору, скребачки-правіла, шпатель-лощила тощо). Для плетіння використовували кочедики з відростків рогу з отвором чи канавкою для мотузки на широкому краї, у швацтві — шила, проколки, голки. Широку сферу вжитку мали рогові молотки, а сокиру-келеп використовували у військовій справі. Для пізньої фази розвитку спільноти характерними були кістяні кинджали з руків'ям та кістяні руків'я для бронзових кинджалів усатівського типу. З кістки виготовляли також різьблені фігурки, підвіски-амулету, нашивні бляшки, намистини, пронизки, рурки, гачки та гарпуни для риболовлі, інші побутові речі.

Виготовлення одягу та взуття мало першорядне значення з огляду на доволі суворі кліматичні умови проживання на теренах України, порівняно з Балкано-Карпатським регіоном. Мисливство й тваринництво давали не лише м'ясо, а й шкури для виготовлення теплого одягу (куртки, кожушки), поясних і нагрудних пасків та взуття (чобітки, черевики, капці). Для вичинки шкур застосовували спеціальні верстати та інструменти з міді, кременю й кістки. Поступово зі шкіряним одягом дедалі більше починає конкурувати тканий — із вовни, а також рослинного походження. Важливе значення мав винахід вертикального ткацького верстата, що складався з дерев'яної рами, з напруженими нитками основи. Вертикальна позиція ниток фіксувалася за допомогою керамічних важків конічної форми, а горизонтальні нитки снували за допомогою кістяного чи дерев'яного човника. Ширина витканої смуги полотна сягала 1 м. Рештки такого верстата виявлено на поселенні Майданецьке, а великий фрагмент тканини рослинного походження зафіксовано С. М. Рижовим під час розкопок стоянки Конівка на Дністрі. Відбитки тканин знаходять на денцях трипільського посуду.

Обробка деревини та її масштаби фіксується передовсім під час розкопок жител та господарчих споруд, що потребували великої кількості деревини. Дерево використовували також для спорудження загонів для худоби, парканів, укріплень, поховальних споруд, виготовлення верстатів, меблів, знарядь праці (мотики, держак робочих сокир), зброї (луки, стріли, списи, держак бойових сокир), посуду тощо. На жаль, дерев'яні вироби, як і будь-яка органіка, погано зберігаються й доходять до нас лише як негативи речей, відбитих у глині, чи у вигляді керамічних моделей, зображень на посуді. Використання металевих знарядь праці, особливо сокир і тесел, значно розширило можливість деревообробної галузі господарства й призвело до масової вирубки лісів для господарчих потреб, особливо ж для підсічного землеробства.

Базові галузі господарства

Землеробство вважається провідною галуззю господарства Кукутені-Трипілля, хоча такий підхід С. М. Бібіков та Г. Ф. Коробкова піддали критиці (на користь тваринництва). Палеоботаніки (З. В. Янушевич, Г. О. Пашкевич)

також вельми стримано оцінюють землеробський потенціал спільноти, пристосований до примітивного способу обробки ґрунтів та зібраного врожаю. Нечисленні знахідки зерен та відбитків злаків у керамічному тісті свідчать, що за Трипілля А висівали плівчасті пшениці (одно- та двозернянка), ячмінь голозерний та плівчастий, просо, овес, горох. На етапах розвиненого та пізнього Трипілля кількість знахідок зерен зростає в десятки разів. Серед основних культур — пшениця двозернянка, голозерний ячмінь та горох. Злаки підбиралися найневибагливіші, придатні для вирощування у кліматичних умовах Українського Лісостепу, але з посередніми смаковими якостями. Збіжжя використовували для приготування каші, хліб не випікали.

Обробка легких ґрунтів здійснювалася за допомогою палок-копачок та мотик із наконечниками з рогу, сланцю та міді. Додаткове розпушення грудок проводили за допомогою рогових рал. С. М. Бібіков припускає можливість існування орного землеробства з використанням тяглової сили волів, але доказів оранки у трипільців поки що не знайдено, тому питання залишається дискусійним. У розпушену землю висівали зерна або закопували цілі колоски. Збір урожаю здійснювався за допомогою серпів, що мали дерев'яну чи кістяну основу та лезо, складене з кременевих вкладнів. Такі знаряддя забезпечували збір урожаю у стислі строки. Н. М. Скакун установила наявність молотильних дощок зі вставленими в них крем'яними скалками. Такі знаряддя забезпечували якісніший обмолот зернових. Зберігали врожай у тарному посуді з покришками.

Скотарство лишалося провідною галуззю комплексного господарства трипільців. Osteологічні колекції засвідчують м'ясо-молочний характер тваринництва. На думку О. П. Журавльова, в Наддністрянщині переважав м'ясний, а на Південному Бузі — молочний напрямок. Вивчення тваринництва засвідчує й інші часові та регіональні особливості. Так, за раннього Трипілля скотарство поступалося мисливству, що засвідчують, зокрема, кількісні показники osteологічних знахідок. Рішуча перевага домашніх тварин над дикими стає помітною з середнього Трипілля. Під час міграцій знижувалося поголів'я свиней і зростало — дрібною рогатою худоби. Проте основну роль протягом усієї історії Трипілля відігравала велика рогата худоба, що забезпечувала майже 90 % споживчого раціону. Свинарство в періоди стабільності утримувало другу позицію, а дрібне скотарство — третю. Собаки охороняли тварин на пасовиськах. Нечисленні знахідки кісток коня вказують найімовірніше на те, що це був об'єкт полювання. Утім, на думку С. М. Бібікова, трипільський ареал був одним із осередків domestикації коня.

Роль **мисливства** та **рибальства** зростала в періоди міграцій та колонізації нових земель. У ранній період (Трипілля А) полювання навіть переважало порівняно зі скотарством. Промисловими тваринами були насамперед копитні (благородний олень, лось, кабан), що давали близько 75 % здобичі. Тобто беззастережно переважав м'ясний, а не хутряний напрямок мисливства. Знахідки численних гачків із кістки та міді й гарпунів указують на розвиток рибальства, що мало підсобний характер. Серед виловленої риби переважають сом та верезуб.

Духовна культура

Духовний світ племен КІС Кукутені-Трипілля, породжений ідеологією землеробських культур Переднього Сходу, все ще лишається доволі складним для розуміння та інтерпретації. За даними джерел, центральною фігурою пантеону був образ жінки-матері — Великої богині родючості. Він утілений в тисячах глиняних статуєток, різного роду амулетах, у десятках тисяч посудин. Всі інші образи трипільського мистецтва, поступаючись головному, обіймали місця довкола трону Великої богині. Серед її строкатого супроводу особливою пошаною був оточений бик — охоронець і запліднювач. Полієйконічні образи жінки-бика засвідчують інтимний характер стосунків указаних істот. Серед інших супутників Великої богині (здебільшого в орнаментиці посуду) особливо популярним був змій-дракон, який виконував функції супутника, охоронця й водночас спокусника жінки. Дракони оповивають пишногоруді посудини, оберігаючи образ богині й уміст ємності. Нечисленні персонажі чоловічої статі лише пробиваються до почесного місця біля трону Великої богині. Роль чоловіків в ідеології стає помітнішою на схилку існування спільноти, за умов кризи господарчої системи енеолітичної Старої Європи.

Модель світобудови охоплювала підземний світ, наземний простір із рослинами, живими істотами та небесну сферу. Така тричленна модель світу стає панівною саме за доби енеоліту. Про це свідчить, зокрема, аналіз орнаментальних композицій, тлумачення яких здійснив російський археолог Б. О. Рибаків (1965; 1981). Впадає в око чітко позначена горизонтальна зональність рельєфних, заглиблених та мальованих композицій, в яких проявляється структурний поділ на три сфери. В них відбуваються здебільшого не завжди зрозумілі дії різних антропо- та зооморфних персонажів, проростання та буяння рослин, що зрештою еволюціонують в образи багатоярусних антропоморфних істот. Останні трансформуються в універсальний образ світового дерева (дерева життя), оточеного різними персонажами, в тому числі й знаками солярного та місячного циклів. Нерідко горизонтальні фризи заповнені так званими "лицьовими" мотивами, рельєфними грудьми, іншими рисами образу все тієї ж Великої богині-Матері, оповитої зміями. Небесну сферу позначали підвішеними напіввалами, сонячними та місячними символами, а земну символізувала миска з намальованими зернами. Підземний світ передавала чорна фарба.

Знакова система Трипілля постала з умовно-символічного напрямку мистецтва. Її творці уникали спокуси сліпого копіювання реального світу, хоча й мали його на увазі. Вони розробили складну систему комбінацій знаків. Дослідження їх на мальованому посуді середнього та пізнього Трипілля здійснив Т. Ткачук. Загалом він виділив із орнаментів на кераміці 280 знаків та знакових композицій. Орнаментальні композиції, на думку дослідника, виступали сукупностями знаків, що допомагали регламентувати стосунки суспільства з вищими силами. Йдеться також про автохтонність знакової системи Трипілля як самостійного осередку піктографії. Такі знаки ще не можна вважати писемністю, хоча вони вже були формою передавання інформації.

Тема 8

Оточення Кукутені-Трипілля
та енеоліт Степу

Спільнота Кукутені-Трипілля була грандіозним явищем доби енеоліту. Культури, що її оточували на теренах України, тривалий час не могли гідно конкурувати з Трипіллям. Вони щонайбільше відтінювали здобутки великої спільноти, поступово накопичуючи власний економічний та військово-вій потенціал. Проте саме нащадки сусідів КІС Кукутені-Трипілля стали чинниками історії України за доби бронзи, що й зумовлює нашу особливу увагу до культурного оточення трипільців. Балкано-Карпатський світ відправляв на північний схід не лише прекукутенців, а й носіїв інших культур: Болград-Алдені, Лендель, Полгар, лійчастого посуду. Сукупно вони утворювали північно-східну периферію землеробської Старої Європи. Розглянемо докладніше не-трипільські складові цієї периферії.

Культура Болград-Алдені

Населення культури Болград-Алдені входило до складу КІС *Гумельниця* (Коджадермен — Караново VI — Гумельниця). Її ареал охоплював Центральну, Північну Болгарію та Південно-Східну Румунію між Родопами і Карпатами. Гумельницю відкрито румунськими археологами (Б. Йонеску, Г. Штефан) у 20-ті роки XX ст. Є. Комша у 1962 р. запропонував виділити групу пам'яток Алдені II в окрему культуру. На терени України, за Дунай і Прут просочилася відносно невелика група населення Алдені II. Ця людність заселила кут, утворений нижніми течіями Прута і Дунаю — західну частину Буджацького степу. Нині це західні райони Одеської області (19 поселень) та південно-західний виступ Республіки Молдова (8 поселень). Епонімне селище поблизу м. Болград відкрив український археолог І. Т. Черняков у 1960 р. Досліджували культуру Т. С. Пассек, К. К. Черниш, С. М. Бібіков, Л. В. Субботін, В. С. Бейлекчі.

Зафіксовано контакти болградців із трипільськими племенами етапу А та В-І. Культура Болград-Алдені датується другою половиною V тис. до н. е. Її населення поширилося на Лівобережжя Нижнього Дунаю з Балкано-Дунайського регіону. З поселень, площею 1—10 га на високих берегах річок та лиманів розкопано Болград, Озерне, Нагірне II. Забудову розпочинали землянками, а потім зводили глинобитні наземні житла, оточені господарчими ямами. Споруди багато в чому нагадували трипільські. Виявлена навіть глиняна модель двоповерхового будинку, що дає підстави припускати вертикальну забудову. Ліпний посуд доволі високої якості складався з тарного, кухонного та столового. Типовими були кухонні горщики з грубого тіста та різноманітні тонкостінні лисковані столові посудини (кубки, миски, черпаки, ложки, покриш-

ки). Декор мальований, рельєфний (вушка, валики) та прокреслений. Переважали криволінійні композиції. Своєрідністю вирізняються орнаментовані жіночі статуетки та семантично тотожні їм ромбічні медальйони. Культову функцію виконували круглі вітарі-столики. Господарство населення Болград-Алдені було землеробсько-скотарським, за незначної ролі мисливства та збиральництва. Виявлено лише два мідні вироби (шило та голку). Знаряддя праці виготовляли з добруджійського або дністровського каменю та кременю. Виявлено велику кількість плоских і втульчастих шліфованих сокир. Населення Болград-Алдені здобуло унікальний досвід пристосування відтворювального господарства до умов Степу.

Полгарська культура

В енеоліті України найменш репрезентативною за кількістю знайдених пам'яток була *полгарська* культура. Її пам'ятки виявлено в Угорському Потиссі, Східній Словаччині, Північно-Західній Румунії та Закарпатті. У формуванні цього явища брали участь носії тиської культури, культури Тордош, дяківського етапу культури мальованої кераміки, буковогірської групи та групи Сельмег. Період розвитку культури датується V — початком IV тис. до н. е. Полгарські імпорти на трипільських поселеннях дають підстави синхронізувати її з середнім та частково пізнім Трипіллям. На теренах Закарпаття в її розвитку виділено три періоди: ранній (Берегово-Дрисинський), середній (Чичаринсько-Чесголом-Оборинський) та пізній (тисаполгарський, бодроккерестурський та лежнянський компоненти). Поселенням притаманні низька топографія, наявність землянок та напівземлянок з глинобитними печами. Конструкція стін — каркасно-стовпова (плетений із лози каркас обмашувався глиною). Грунтові могили влаштовували поблизу поселень. Переважали інгумації зі скорченим на боці небіжчиком. На пізньому етапі з'являються кремації. Привертає увагу багатий супровід небіжчиків (посуд, знаряддя праці, мідні та золоті прикраси). Серед матеріалів переважає керамічний посуд — кухонний і столовий, ліплений та декорований численними вушками. Частина раннього столового посуду була мальованою. Серед дрібних виробів із глини — ложки, прясла, важки, антропоморфні жіночі фігурки. З металевих речей відомі мідні сокири й долота, прикраси з міді та золота. Кам'яні знаряддя представлено шліфованими сокирами, теслами, долотами. Є також вироби з кременю та обсидіану.

Культурно-історична спільнота Лендель

Під назвою *Лендель* до енеоліту Європи входить культурно-історична спільнота, що включала низку споріднених культур: *моравську мальовану*, *пізньострічкову мальовану*, *Зимно-Злоту*, *Гошу-Вербковицю* та ін. Лендель обіймав

терени Угорщини, Словаччини, Австрії, Польщі та Західної України (Волинська, Львівська, Рівненська області). Назва спільноти походить від поселення Лендель на Півдні Угорщини. Походження Ленделя дослідники пов'язують з неолітичними культурами Тиса та Вінча. Селища були розташовані на високих мисах або на дюнах, іноді їх оточували рови. Будівлі заглиблені або наземні, за формою — прямокутні, трапецієподібні з двосхилим дахом. Цвинтарі ґрунтові з похованнями, здійсненими за ритуалом кремації або інгумації в супроводі посуду, намиста з мушлі, мідних діadem, браслетів, обручок. Господарство мало тваринницько-землеробський ухил, мисливство та збиральництво відігравали допоміжну роль. Розвинуте кременеобробне виробництво документується шахтами (Свентокшицькі) та майстернями, де з довгих пластин виготовлялися ножі, скребачки, вкладні серпів. Знахідки мідного шлаку, фрагментів тиглів та сопел (Злота) засвідчують місцеву обробку імпортованої міді. Кераміка представлена лискованим посудом витончених форм (гличики, миски та чаші на високих піддонах). На ранній фазі геометричний візерунок виконували білою, червоною або жовтою фарбами, середній властива неорнаментована кераміка, а пізній — декор із ямок. Поховання домашніх тварин, посуд з антропоморфними та зооморфними рисами, пластика характерні для аграрних культур. У розвитку Ленделя України та Польщі дослідники виділяють ранню (Зимно-Злота) й пізню (Гоща-Вербковиця) культури. Першій властива мальована, другій — лискована кераміка. Миски та біконічні посудини прикрашалися по ребру ямками або наліпками (поселення Костянець, Вербковиця, Гоща; могильник Голишів). Лендель пройшов чотири етапи розвитку (V тис. до н. е., за каліброваними датами), зафіксовані контакти з Полгаром та КІС Кукутені-Трипілля.

Культура лійчастих кубків

Одним із масштабних явищ Північної та Центральної Європи пізнього неоліту — раннього енеоліту була культура *лійчастих кубків*. Її ареал у IV тис. до н. е. визначено від узбережжя Балтики до Чехії та Словаччини й від Голландії до Волині. На теренах України виявлено близько 50 поселень на заході Волинської та Львівської областей у басейні Західного Бугу та на лівих притоках Верхнього Дністра. Культура сформувалася у нижній течії Вісли та Лаби на місцевій неолітичній основі, за сильних південних впливів. Серед дослідників українського сегмента цієї культури, що вивчається протягом століття, А. Цинкаловський, М. Смішко, Ю. Захарук, М. Пелещин. Краще досліджені поселення Зимно, Малі Грибовичі, Лежниця, Вінники, Тадані. Переважає висока топографія поселень на мисах та вершинах Розточчя. Забудова складалася із наземних жител, що мали заглиблену частину. Плетені стіни обмашували глиною. Заглиблені частини мали іноді обпалене дно, ймовірно, для зберігання зерна. Житла обігрівалися за допомогою округлих глинобитних печей на дерев'яному каркасі. Посуд — ліплений, з домішками піску та шамоту в тісті, з підложеною поверхнею. Характерною особливістю посудин було лійчате

оформлення вінець. Розтрубні вінця та плічка декоровані заглибленим візерунком (насічки, лунки, відбитки зубчастого штампу та мотузки). Переважають ялинкові композиції, валики на шийці, наліпи у вигляді літер "М" та "Л". Артефакти з міді обмежені плоскими клинцевими сокирами та прикрасами. Основними матеріалами для виготовлення знарядь праці лишилися кремень і камінь (вкладні серпів на довгих платівках, вістря, проколки, свердла, клинцеві сокири, долота, вістря стріл). Відомі також мотики з кістки та рогу. Поховальний ритуал — випростані поховання на ґрунтових цвинтарях та під курганами. Пам'ятки цієї культури синхронізують із ранньою фазою Трипілья СІ. Її носії зрештою витіснили трипільців із Верхньої Наддністрянщини. Імпорти трипільського посуду та жіночих статуєток знайдено на базових поселеннях культури, а лійчастий посуд — на селищах Трипілья. Фінал культури лійчастих кубків пов'язують з приходом носіїв культури кулястих амфор.

Пам'ятки типу Пивиха

Не менш потужного тиску пізньотрипільські племена зазнавали на фазі СІ і з протилежного боку. На обох берегах Дніпра, від Надпоріжжя до гирла Стугни, В. М. Даниленко дослідив своєрідну групу пам'яток, названих за поселенням Гора Пивиха (поблизу с. Максимівки Кременчуцького району Полтавської області). Виявлено вже більш як 20 пунктів. М. М. Чередниченком проведено розкопки на селищах Пріся та Лиса Гора на Полтавщині. Пивихинські старожитності вивчає А. В. Лазоренко, який зібрав інформацію про три поховання, досліджені на Черкащині. В кургані поблизу с. Сушки горщик типу Пивиха стояв на спині трипільської статуєтки в оточенні трьох черепів (рис. 6). Керамічний комплекс складався із ліпних плоскодонних горщиків, декорованих насічками, перлинами, зашипамі, наколами, мотузкою. У тісті виявлено домішки потовченої мушлі, волосин із річкових намолів, кварцю. Пивихинці витіснили трипільське населення групи Коломийщина І із Дніпровського Правобережжя.

Рис. 6. Матеріали з поховань пивихинської культури:

1, 2 — з могили поблизу с. Сушки;
3 — з могили поблизу с. Дирдине; 4 — із с. Самовиця
(за А. В. Лазоренком)

Формування степового енеоліту

Якщо енеолітичні культури Старої Європи базувалися на розвиткові комплексної землеробсько-скотарської економіки, то населення степової смуги України, з огляду на специфіку кліматично-ландшафтних характеристик регіону, практикувало скотарське господарство. У степах прогресивний розвиток тваринництва сприяв утвердженню різних форм відгінного скотарства, що відповідає пасторалізму. За системи пасторалізму відгін худоби передбачав наявність поселень (осілости), куди череди худоби завертали на зимівлю. Землеробство мало обмежений, присадибний характер, а його продукти відігравали мінімальну роль у харчовому раціоні степовиків. У їхній ідеології домінувало сприйняття Степу як грандіозного пасовиська чи загону для худоби.

Дискусійною є проблема початкової фази степового енеоліту. Д. Я. Телегін стверджує навіть про існування перехідного неоенеолітичного періоду між неолітом і енеолітом у степу. Конкретно ж ідеться про *маріупольсько-сьєзженську культурно-історичну область (кінець VI — перша половина V тис. до н. е.)*, що датується добою розвинутого неоліту — початком енеоліту. Назва області походить від цвинтарів у м. Маріуполь (розкопки М. О. Макаренка) та поблизу с. Сьєзжого Самарської області РФ (розкопки І. Б. Васильєва, який обгрунтував виділення цієї області). До її складу входять азово-дніпровська, нижньодонська, воронезько-донська, самарська на Волзі, прикаспійська культури та вірьовкінська група пам'яток у дніпро-донецькому регіоні. Відомі поселення та ґрунтові цвинтарі. Основа господарства — скотарство та мисливство з початками землеробства. Посуд виготовлений із глини з домішкою органіки. Більшість посудин має пласкі денця та комірцеві вінця. Орнамент містить гребінцеві відбитки у вигляді рядів ялинки, зигзагу, а також прокреслені лінії та стрічкові композиції. Лише посуд пізньої азово-дніпровської культури орнаментовано переважно наколами та прокресленими лініями. Серед прикрас — перламутрове намисто, платівки з ікол кабана, підвіски із зубів тварин і морських черепашок, фігурки, виготовлені з кістки. Поховання здійснювалися в індивідуальних ямах, розташованих рядами. Лише для пізньої азово-дніпровської культури характерні колективні поховання у великих ямах, розрахованих на допоховання, подекуди з підбоям або з дерев'яним перекриттям та входом. Померлих клали на спині, випростано, з широтною орієнтацією. Є поодинокі тілоспалення. У поховальному обряді використовували вогонь та камінь. У IV тис. до н. е. населення азово-дніпровської та самарської культур починає створювати жертвні майданчики на площі цвинтарів. На них знайдено розбитий посуд, знаряддя праці та кістки тварин.

Поширення у степу перших мідних речей і навичок їх обробки збігається з розпадом маріупольсько-сьєзженської області, змінами в господарчій діяльності та соціальному устрої степових племен. Вважається, що в надрах області склалися засади розвитку степового населення на початковій стадії енеолітичної доби. Огляд культурних явищ степового енеоліту подається за концепцією В. М. Даниленка, яку в подальшому розвинув і додатково обгрунтував Ю. Я. Рассамакін. Згідно з цією концепцією, археологічні культури

(спільноти) згруповані за двома лініями розвитку — “ямною” та азово-чорноморською.

Середньостогівсько-хвалинська КІС

Ця спільнота була наймасштабнішим утіленням степового енеоліту (середина V — середина IV тис. до н. е.). До її складу входили *скелянська*, *середньостогівська* (стогівська), *квітнянська* (постмаріупольська), *деревська* та *хвалинська* на Волзі культури. Дещо пізнішу позицію щодо них займає *репінська* культура. Вважається, що згадані культури відповідають різним етнічним угрупованням скотарів. Загалом же вони відображають “ямну” лінію розвитку степового енеоліту, що завершилася зрештою утворенням ямної спільноти доби ранньої бронзи.

Вирішальну роль у становленні степового енеоліту відіграла *скелянська культура* (друга половина V — початок IV тис. до н. е.). Її пам'ятки поширені у степовій Наддніпрянщині, Надазов'ї, басейні Сіверського Дінця та Нижній Донщині. Скелянська культура склалася на базі нижньодонської культури маріупольсько-сьезженської області. Опорні пам'ятки — поселення Стрільча Скаля поблизу с. Волоське на Дніпрі (звідси й назва) та IV шар Раздорського поселення на Нижньому Доні. Скелянці, порушуючи традиції неолітичного населення, виходять із річкових заплавл і починають освоювати вододіли. Вони відмовляються від практики колективних випростаних поховань і влаштовують індивідуальні поховання під кам'яними чи земляними спорудами. До скелянської культури віднесено також могильники новоданилівського типу. Втім, деякі дослідники (Д. Я. Телегін, В. Г. Збеневич, А. Л. Нечитайло) вважають їх окремим типом пам'яток чи навіть культурою. Серед найвідоміших цвинтарів — Яма, Чаплі, Петро-Свистунове, Луганськ, Кривий Ріг. Типовими були ґрунтові поховання, часто обгороджені камінням, під невеликим курганним насипом або на підвищенні. Небіжчиків клали на спину, з підібганими ногами, колінами догори, орієнтованими на схід. Серед супровідних речей — велика крем'яна (рідше обсидіанова) ножеподібна платівка, а на попереку — разки перламутрових кружалець із мушлі. В деяких могильниках виявлено велику кількість кременевих знарядь (ножі, сокири, вістря списів та стріл) і мідних прикрас (багатovitкові браслети, підвіски, намисто). Поховання густо засипані вохрою.

Скелянське населення не обмежалося освоєнням Дніпро-Донського межиріччя й розпочало активну зовнішню експансію. Західна гілка скелянців, відома під назвою суворовської культурної групи, досягає Буджацького степу й просочується далі на Балканський півострів до ареалу Гумельниці. Внаслідок активних контактів степовиків із населенням культур Болград-Алденъ та Трипілля АІІ — Бі скотарський ареал увійшов до Балкано-Карпатської металургійної провінції (БКМП), що забезпечувала мідними виробами та сировиною населення енеолітичної Європи. Серед дослідників енеоліту тривають гострі дискусії щодо характеру контактів скотарів із землеробами. Були це

взаємовигідні торговельно-обмінні операції чи спустошливі воєнні набіги степовиків? Упевнено можна стверджувати лише, що стосунки ці були нестабільними й визначалися конкретною ситуацією та співвідношенням сил. Так чи інакше, деструктивний степовий чинник, як одну з можливих причин розпаду КІС Коджадермен — Гумельниця — Караново VI, спільно з культурою Болград-Алденъ, відкидати не варто. На появу потужної сили в степу відреагувала й КІС Кукутені-Трипілля, відкоригувавши напрям колонізації Буго-Дніпровського лісостепоного межиріччя різко на північний схід, у бік Поросся.

Господарство скелянців базувалося на розведенні овець, кіз, великої рогатої худоби, можливо, мав місце процес доместикації коня та м'ясного напрямку розвитку конярства. Для захисту худоби використовували собак. При цьому значне місце в господарстві відігравали мисливство (олень, дикий кабан), рибальство та збиральництво. Вражає значна кількість металевих знарядь у похованнях новоданилівського типу. Під час розкопок двох комплексів у Кривому Розі виявлено 2300 мідних намистин, багатовиткові скроневі кільця й браслети, шило, дві стрижнеподібні мідні заготовки та золоту рурку. Н. В. Риндіна виділила новоданилівський осередок металообробки, сировину для якого доставляли з Балкан. Новоданилівські майстри відливали вироби в холодних (ненагрітих) ливарних формах, що не практикувалося в інших регіонах БКМП. Проте набагато більше знарядь праці виготовляли з кременю та каменю. Джерелом сировини слугували поклади мінералів уздовж Сіверського Дінця. Відомі скарби кременевих виробів (Гончарівський, Коропівський, Огрінський). З кременю виготовляли довгасті ножеподібні платівки, вістря списів, проколки, скребачки, пласкі сокири, свердла тощо. Серед відходів виробництва — крем'яні нуклеуси.

З кам'яних виробів, крім численних пласких сокир, світової слави зажили зооморфні скіпетри (рис. 7). Виготовлення їх безсумнівно пов'язане з теренами скелянської культури, хоча ареал знахідок був значно ширшим (від Південного Уралу та Північного Кавказу до Карпат і Родоп). Об'єктом зображення на скіпетрах був кінь, звідси й назва "кінноголові". За морфологічними ознаками скіпетри поділяють на пласкі і провушні, а за художніми — на умовні і "реалістичні". Серед останніх — Суворівський з Одещини та знайдений у м. Марганець Дніпропетровської області. Виявлені й інші знаки влади (клейноди): булава з двома виступами у скелянському похованні 24 Маріупольського цвинтаря; дерев'яний скіпетр варненського типу з Кривого Рогу, реконструйований за золотою руркою; рогові скіпетри. З кістки, рогу, ікол вепрів, мушель виготовляли знаряддя праці, амулети та прикраси.

Кераміка скелянської культури як і середньостогівської КІС загалом помітно поступалася трипільській за якістю й принципово відрізнялася від неї відсутністю плоского дна. Саме такий, гостродонний, посуд дає можливість простежувати "ямну" лінію розвитку всіх культур цієї спільноти. Посуд скелянської культури мав відігнуті назовні вінця, плавку шийку та яйцеподібний тулуб. Декорували вінця, шийку та плічка комбінаціями відбитків гребінки на мушлі. В керамічному тісті присутня домішка товченої мушлі — технологічний прийом, запозичений від степовиків трипільцями, які експортували скелянцям високоякісний столовий посуд.

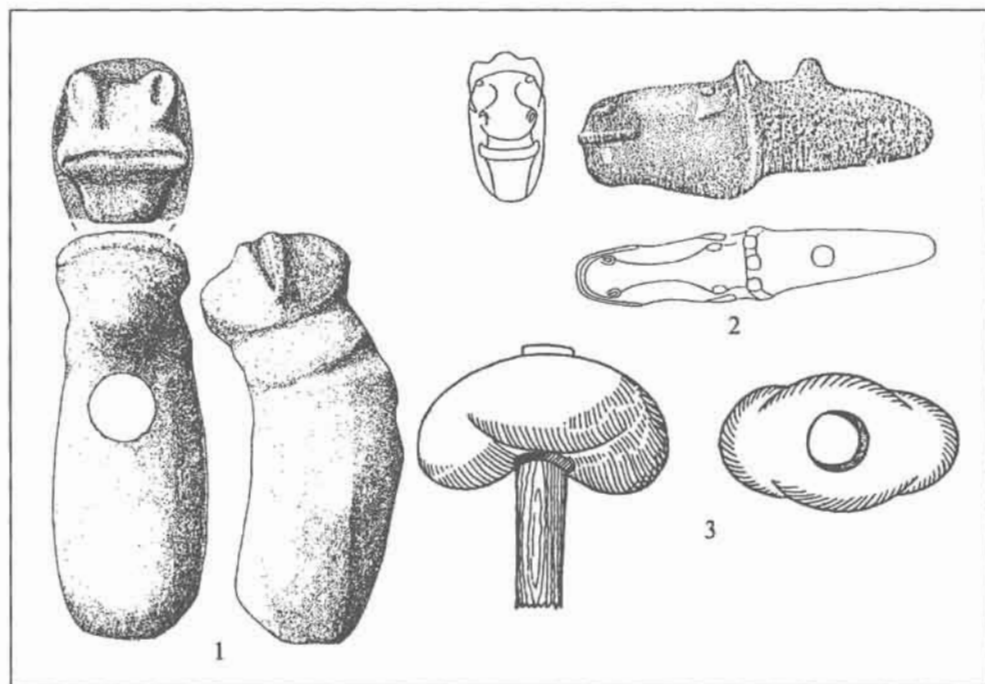
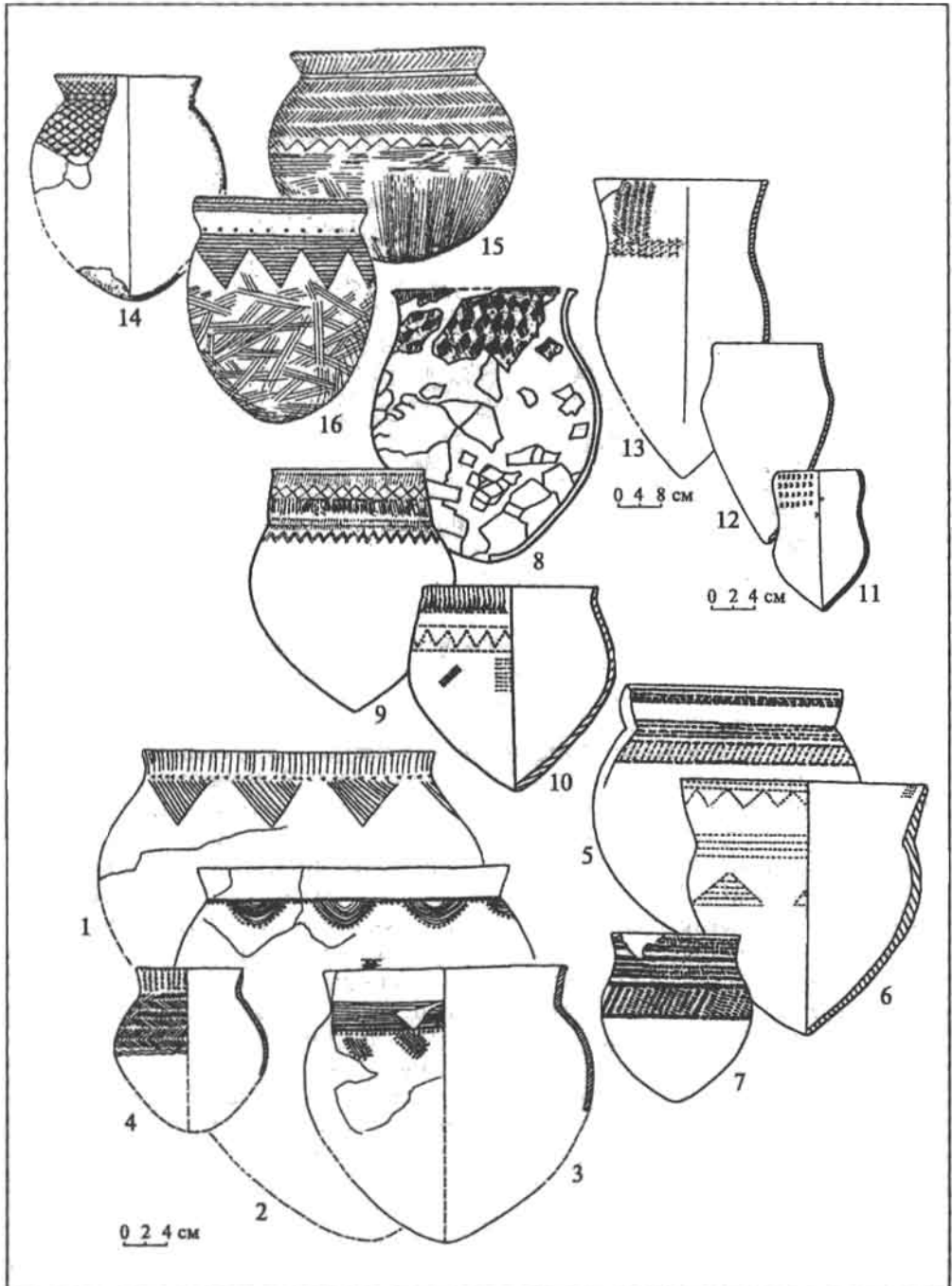

Рис. 7. Кінноголові скіпетри та найдавніша булава з поховань скелянської культури:

1 — Марганець (за А. Г. Плешивенко); 2 — Суворове II, мог. 1, пох. 7;
3 — Маріупольський цвинтар, пох. 24 (за Ю. Я. Рассмакіним)

Назва *середньостогівської (стогівської) культури*, як і спільноти загалом, походить від трьох скель (стогів) у м. Запоріжжі, де А. В. Добровольський нижче греблі Дніпрогесу розкопав епонімне поселення Середній Стіг II. Нижній шар його (Середній Стіг I) залишило населення неолітичної дніпро-донецької культури. Серед інших поселень — Кодачок, Хортиця, Золота Балка, Дурна Скеля, Огринь VIII. На поселенні Стрільча Скеля шар середньостогівської культури перекривав скелянський. Стогівці зберегли свої позиції у Дніпро-Донському регіоні. Досліджено також цвинтарі поруч із поселеннями з невиразним супроводом (Огринь). На них виявлено індивідуальні поховання з обрядом інгумації на спині з підібганими ногами, часто забарвлені вохрою. Господарство середньостогівської культури зберігало тваринницький напрям. Розводили велику та дрібну рогату худобу, можливо, коней та свиней. У керамічному виробництві, що мало домашній характер, розвивалися традиції скелянської культури. Посуд набув стрункіших обрисів, за збереження гострого дна, й вирізнявся дещо розмаїтішим декором верхньої частини (рис. 8). Поряд із гребінчастим штампом почали використовувати відбитки мотузки — декоративний прийом, що набув поширення вже за доби бронзи. На той час затухає діяльність новоданилівського осередку металообробки. Стогівці звузили ареал своїх зовнішніх контактів, зосередивши їх на трипільському населенні Правобережної України.

Помітні зрушення в господарстві та побуті на півночі Степу й у Південно-му Лісостепу пов'язані з населенням *дереївської культури*. Ареал її охоплював частково Лісостепову Наддніпрянщину та басейн Сіверського Дінця. Формування культури було викликане рухом стогівських племен на північ та міксацією їх із групами ще неолітичного населення дніпро-донецької культури. Епонімне Дерев'яське поселення та могильник розкопані Д. Я. Телегіним на правому березі Дніпра в Кіровоградській області. Тут виявлені два прямокутні у плані житла з господарчою спорудою. Серед речей — високогорлі гостродонні посудини, оздоблені у верхній частині гребінцевим, шнуровим та іншим орнаментом, бойові молоти з рогу оленя, тесла, мотики, кочедики для плетення рибальських сіток, дрібні крем'яні вироби, глиняні статуетки людини, фігурки кабана, риби тощо. Інші поселення — Молюхів Бугор у Наддніпрянщині та Олександрія на Осколі. У побуті дереївці використовували трипільський столовий посуд періоду VII—CI та CI. Глиняна пластика, виявлена на одному з поселень, свідчить про те, що дереївська культура дожила до фінального (CII) періоду Трипілля.

Особливу увагу привертає господарство Дерев'яки, оскільки вона постає найдавнішою культурою конярів. Відповідні спостереження й висновки зробив український палеозоолог В. І. Бібікова. Коні становили 55,7 % череди домашніх тварин, тоді як велика рогата худоба — 20,6 %, дрібна — 14,4 %, а свині лише 9,3 %. Конярство мало м'ясний напрямок — забивали молодих тварин та жеребців зрілого віку. Припущення щодо використання дереївських коней як тяглової сили чи навіть для верхової їзди (Д. Телегін, Д. Ентоні) не підтвердилися. Так звані роги «псалії» виявилися застібками або ж кочедиками. Ми змушені акцентувати увагу на цьому факті, оскільки в останніх виданнях підручників з археології вміщено легенду про енеолітичних «вершників» з посиланням, зокрема, на Дерев'яку. В умовах південного Лісостепу дереївці поряд із тваринництвом розвивали землеробство. Г. О. Пашкевич виявила на кераміці відбитки пшениці-двозернянки, ячменю та проса. Дерев'яська культура репрезентує пізній (шнуровий) період розвитку середньостогівської спільноти. Сусідами дереївців на півдні були племена квітянської культури, що засвідчують взаємні імпорти.

Квітянську (постмаріупольську) культуру датовано 3800—3500 рр. до н. е. за каліброваними радіовуглецевими датами. Матеріали розкопок найдавніших курганів у межиріччі Орелі і Самари, здійснених археологами Дніпропетровського університету в 70-ті роки минулого століття, дали підстави І. Ф. Ковальовій виділити постмаріупольську культуру. Вона звернула увагу на неолітичні (маріупольські) витоки останньої, що простежуються у поховальному ритуалі. Надалі ці матеріали переосмислив Ю. Я. Рассамакін, який запропонував точнішу, на його погляд, назву — квітянська культура. Квітянські пам'ят-

Рис. 8. Керамічний посуд степового енеоліту:

1—4 — скелянська культура; 5—7 середньостогівська культура; 8—10 — квітянська (постмаріупольська) культура; 11—13 — дереївська культура; 14—16 — репінська культура

1—3 — Стрільча Скеля; 4 — Олександрія; 5 — Середній Стіг; 6 — Хортиця; 7 — Огринь-8; 8 — Новоолександрівка, мог. 1, пох. 16; 9 — балка Квітня; 10 — балка Майорка; 11—13 — Дерев'яка; 14 — Соколове III, мог. 3; 15, 16 — Верхня Майка XVIII, мог. 1, пох. 7, 9 (1—7, 9—13 — (за Ю. Я. Рассамакіним); 8, 14—16 (за І. Ф. Ковальовою)

ки поширені переважно у північностеповому регіоні Надчорномор'я між Прутом і Доном. Поселення відомі у Надпоріжжі (балка Квітяна). Проте виразніший матеріал дають підмогильні поховання. Небіжчиків ховали у вузьких ямах, випростаними, головами на схід. Якщо випростана позиція небіжчиків є розвитком маріупольської традиції, то спорудження курганів засвідчує вплив на квітянців іншої (скелянської) традиції.

Господарство мало традиційно тваринницький ухил. Розводили квітянці переважно велику рогату худобу. Під курганами виявлено жертвні поховання тварин. У гончарстві переважали загалом середньостогівські традиції гостродонного посуду. Якихось принципово нових форм місцеві керамісти не продукували. У контексті цієї культури виявлено найдавніші комплекси майстрів-ливарників (острів Самарський та Верхня Маївка поблизу Дніпропетровська). Метал надходив із трансільванських родовищ. Дослідники давньої металургії пропонують виділити окремих придніпровський осередок металообробки, але вже у складі не БКМП, а циркумпонтійської металургійної провінції доби ранньої бронзи, що орієнтувалася як на балканські, так і на кавказькі джерела сировини. Квітянці відливали у двобічних формах сокири з провухом, виготовляли багато дрібних бронзових прикрас. Набули поширення фігурні вироби з підфарбованого каоліну та вохри, кам'яні свердлені молоти, рогові келепи. Останні два типи речей сприймаються як клейноди в похованнях еліти.

Репінська культура (кінець IV — початок III тис. до н. е.) дістала назву за поселенням поблизу хутора Репін на Дону, розкопаного І. В. Синіциним. Протягом тривалого часу репінські пам'ятки розглядалися в системі *ямної спільноти* як найдавніші серед "ямних". У 1980 р. інший російський археолог А. Т. Синюк виділив їх в окрему культуру. Пам'ятки її поширені в Лісостеповій та Степовій Донщині, північно-західних районах Прикаспію, у степах Поволжя, Східної України та на півдні Українського Лісостепу. Формування культури відбувалося на Середньому Дону за участі носіїв середньодонських та маріупольських традицій. Серед досліджених поселень — Університетське I та III у Воронежі, Олександрія на Осколі, Світличне, Велика Тополяха, Сердюкове на Сіверському Дінці, Роздольне на Кальміусі. Посуд із домішкою товченої мушлі в тісті розвивався від гостродонних до круглотілих круглодонних горщиків із жолобчастим ізсередини вінцем. Орнамент прикрашав верхню частину посудини. Це відбитки гребінця, мотузки, наколи, перлини та защіпи. Елементи орнаменту утворюють ряди, зигзаги та лінії. Відомі мідні вироби (ніж, шило). Поховальний обряд еволюціонував від ґрунтових некрополів до підмогильних поховань у скорченому стані, на спині, орієнтованих на схід. Частина небіжчиків була забарвлена вохрою. Репінці розвивали конярство (80 % коней у череді). Помічено рух репінців на початку III тис. до н. е. на Лівобережну Україну, коли вони досягли Нижнього Дніпра.

Підсумовуючи розвиток середньостогівської спільноти, слід зазначити, що розмаїття культур і типів скотарського господарства в Степу протягом майже 1500 років не завуальовує послідовну лінію розвитку степового енеоліту. Вже за доби бронзи цей розвиток логічно став передумовою формування більш сконсолідованої ямної культурно-історичної спільноти.

Азово-Чорноморська лінія розвитку степового енеоліту

Азово-чорноморську лінію розвитку першим дослідив В. М. Даниленко. Його спостереження дістали розвиток у працях сучасних археологів. Для племен, що вписуються в цю лінію розвитку, характерною є південно-східна (кавказька) орієнтація зв'язків як кримського напрямку, так і довкола Азовського моря. Кавказький вектор контактів давнього населення України розробляє А. Л. Нечитайло.

Нижньомихайлівська культура доби енеоліту (3800—3500 рр. до н. е., за каліброваними радіовуглецевими датами) виділена В. М. Даниленком, поширена на значній території південної смуги степів від Донщини до Подунав'я. Епонімна пам'ятка — нижній культурний шар поселення Михайлівка на Дніпрі, на півночі Херсонщини. Представлена незначною кількістю поселень із напівземлянковими житлами з відкритими вогнищами. Характеризується своєрідним складом матеріальної культури. Керамічний посуд був ліпленим, але, на відміну від культур "ямної" лінії розвитку, плоскодонним. Цей посуд із темною підлісковою поверхнею і доволі високої якості набув поширення в середовищі скотарів Степу, поступаючись хіба що трипільському. Керамічні форми вирізняються розмаїтістю (корчаги, горщики, кубки). У скромному оздобленні посуду використовували шнур. З племенами нижньомихайлівської культури пов'язують подальший розвиток курганного будівництва в Степу та виготовлення перших антропоморфних стел. Померлих ховали в кам'яних скринях, нерідко розмальованих фарбами, та ґрунтових могилах. Характерною спорудою є могила 14 поблизу с. Любимівка на Херсонщині, де поховання у кам'яній скрині було перекрите потужним кам'яним панцирем (майже 4 м заввишки), стягнутим по колу кам'яною кріпідою. Вертикально встановлені вапнякові брили кріпиди перевищували зріст людини (рис. 9).

Нижньомихайлівська культура склалася й розвинулася під значним впливом трипільської та північнокавказьких енеолітичних культур. Основою господарства було тваринництво. Переважало розведення дрібної рогатої худоби (65,5 %). Велика рогата худоба становила 16,3 %, кінь та свиня — по 7,3 % загальної кількості череди. Певну роль відігравало також землеробство (пшениця-двозернянка, ячмінь, просо).

Рогачицька культура вписується в азово-чорноморську лінію розвитку степового енеоліту. В її формуванні значну роль відіграло населення нижньомихайлівської культури. Відповідний тип пам'яток виділено О. Г. Шапошниковою після розкопок поселень Нижній Рогачик та Михайлівка (середній шар) на півночі Херсонської області у 50-ті роки минулого століття. Вже на початку ХХІ ст. Л. А. Спіцина поставила питання щодо виділення Рогачицької культури. Її пам'ятки поширені в Нижній Наддніпрянщині та Надпоріжжі й далі на Захід, до Південного Бугу, та на Схід, до Степового Криму. Заглиблені житла фіксують нижній будівельний горизонт середнього шару Михайлівки, а наземні — верхній. Ліпний посуд вирізнявся високими вінцями, пологими плічками, опуклим тулубом, що переходив в округле, інколи — сплющене дно. Лише зрідка трапляються високі круті плічка, характерні вже для доби ранньої бронзи. Серед виявлених емностей переважають горщики, декоровані спочат-

ку переважно гребінчастим штампом, а пізніше — шнуровим та наколами у верхній частині. Поховання влаштовували у ґрунтових ямах під могильними насипами за обрядом інгумації, у скорченому стані, з несталою орієнтацією небіжчиків. Серед супровідних речей — маленькі круглодонні горщики, схожі на великі з поселень.

Населення, що залишило пам'ятки *животилівсько-вовчанського типу* (3500—3000 рр. до н. е.), також продовжувало нижньомихайлівські традиції, але під сильним впливом фінальнотрипільських та майкопських племен Північного

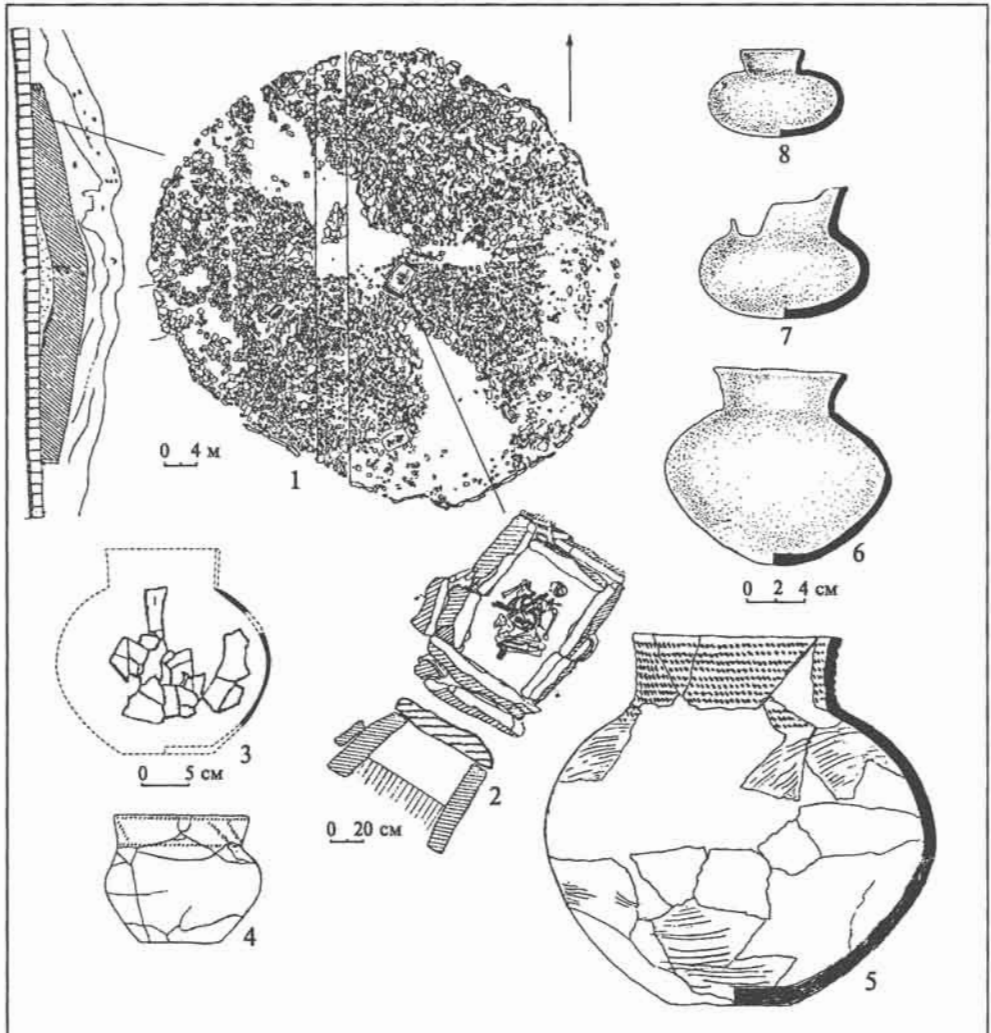

Рис. 9. Матеріали нижньомихайлівської культури:

- 1 — Любимівка, мог. 14, план та перетин мегалітичної споруди; 2, 3 — Любимівка, мог. 14, пох. 7;
4 — Облої, мог. 2, пох. 4; 5 — Михайлівське поселення, нижній шар; 6 — Орджонікідзе, Чкалівська гр.,
мог. 3, пох. 32; 7 — Облої, мог. 2, пох. 16; 8 — Волинське, мог. 1, пох. 32 (за Ю. Я. Рассмакіним)

Кавказу. Цей тип пам'яток відомий за впускними похованнями до енеолітичних могил. Небіжчиків укладали у скорченому на боці стані, в супроводі пізньотрипільського посуду, глиняних статуєток животилівського типу, підвісок-гачків та дрібних прикрас. Водночас у цих комплексах трапляється також майкопський посуд. Такі поховання виявлено вздовж нижніх течій річок від Дністра до Дону. Репрезентанти животилівсько-вовчанської культурної групи рухалися із заходу (ареал городсько-касперівської/гордінештської групи на Дністрі) на схід. Можливо, що саме вони були провідниками майкопських впливів на терени України.

Усатівська культура

Цілеспрямовані дослідження, розпочаті М. Ф. Болтенком у 1921 р. з розкопок у селі Усатове поблизу Одеси, привели до виділення *усатівської культури* О. Ф. Лагодовською. Серед інших дослідників цієї культури — А. В. Добровольський, Е. Ф. Патокова, В. Г. Збенович, В. Г. Петренко. Вивчені селища, могили, ґрунтові цвинтарі у пониззі Дністра та Буджацькому степу. Поселення розташовані на мисах плато. На Маяках поблизу гирла Дністра виявлено захисний рів. Установлено два типи наземних жител з широким використанням каміння. Небіжчиків ховали в курганах та на ґрунтових цвинтарях, у скорченому стані з багатим речовим супроводом. Посуд різноманітних форм, з розписним та шнуровим орнаментом, жіночі фігурки своєрідного кубістичного стилю з глини, вироби з металу. Кинджали усатівського типу з кістяними руків'ями відлиті з миш'яковистої бронзи (рис. 10). У господарстві переважав скотарський напрям. Розводили здебільшого дрібну рогату худобу, меншою мірою — велику рогату худобу та коней. Фіксуються зв'язки з населенням Східного Середземномор'я та Північного Кавказу. Усатівський феномен став другим, після Болград-Алденя, досвідом міграції групи землеробських племен до степової зони й спробою пристосуватися до незвичних для них умов життя. Окремі дані свідчать про міксацію в усатівському середовищі середземноморського антропологічного типу, характерного для Трипілля, з протоевропейським — степовиків. Зрештою, нащадки землеробів у степу були асимільовані й розчинилися в “ямному” морі скотарів доби ранньої бронзи.

Рис. 10. Матеріали усатівської культури:

1 — Нерушай; 2 — Огородне; 3—6 — Болград; 7—16, 18 — Усатове II, ґрунтовий цвинтар;
 17, 24—26, 29—33 — Усатове I, II, могили; 19, 20, 23, 27 — Маякї; 21, 22, 28 — Усатове, Великий Куяльник
 (за Т. Г. Мошею). 1, 3, 7—18, 27—31, 33 — кераміка; 2 — мідь, кістка; 4, 5 — кістка; 6 — план поховання;
 19—22 — кремень; 23, 24 — зуби тварин; 25, 26, 32 — мідь

Тема 9

Доба ранньої бронзи

Загальна характеристика доби

Бронзова доба — важливий культурно-історичний період в історії людства. Саме в цей час набувають поширення виробы з бронзи (штучний сплав міді з оловом, миш'яком, свинцем чи іншими металами). Виробы з бронзи використовували поряд із кам'яними, поступово витісняючи їх. Бронза плавиться легше від міді, а виробы з неї твердіші й гостріші від мідних. Найдавніші виробы з бронзи знайдені в Месопотамії та Південному Ірані (IV тис. до н. е.). Пізніше вони поширюються на терени Малої Азії, Єгипту (кінець IV тис. до н. е.). У III тис. до н. е. бронзові речі вже виготовлялися в Індії та на Півдні Європи, в тому числі на теренах України, а в II тис. до н. е. — у Китаї та решті регіонів Європи. Ще пізніше бронзова доба фіксується в Африці (I тис. до н. е.) та Південній Америці (I тис. н. е.). З металургією бронзи пов'язані професійна спеціалізація майстрів, утворення нових осередків металообробки, гірничо-металургійних центрів та металургійних провінцій. Терени України в періоді ранньої та середньої бронзи входили до складу Циркумпонтійської металургійної провінції, а на етапі пізньої бронзи — Євразійської та Європейської металургійних провінцій.

Нерівномірність розвитку окремих регіонів за доби бронзи стає ще відчутнішою. У Месопотамії та Єгипті бронзова доба практично збігається з утворенням первинних держав (цивілізацій). В інших регіонах триває розвиток доцивілізаційних процесів. У II тис. до н. е. держави формуються на островах Егейського моря та на півдні Балканського півострова (Кріто-Мікенська цивілізація).

Бронзова доба на теренах України поділяється на три періоди: *ранній (XXXII/XXX—XXIII ст. до н. е.), середній (XXIII—XVIII ст. до н. е.) та пізній (XVII—X/IX ст. до н. е.)*. Полісся дещо відставало у своєму розвитку порівняно з іншими регіонами. Сировина для виплавлення бронзи надходила з Балкано-Карпатського, Північнокавказького та Приуральського регіонів. Дефіцит її частково компенсували за рахунок розробки родовищ міді Донбасу та Волині. Найактивніше процеси поширення бронзи відбувалися у Степу (*ямна спільнота, кемі-обинська культура, катакомбна область, бабинська культура, зрубна спільнота, сабатинівська та білозерська культури*), Прикарпатті (*культури шнурової кераміки, комарівська, Ноуа*) та Закарпатті (*культури Отомань, Фельшесевч-Станове, Гава*). Населення Північної України (*середньодніпровська, тишинецька, сосницька, мар'янівська, бондарихінська, білогрудівська, лебедівська культури*) відчувало хронічну нестачу бронзи. Від XII ст. до н. е. спостерігається криза бронзоливарного виробництва, а в ужиток входять залізні виробы.

Етнічні процеси за доби бронзи розвивалися по лінії глибоких взаємних проникнень за напрямками північ — південь та захід — схід. Виділено чотири базові лінії розвитку: праслов'янська, індоіранська, прафінно-угорська, прафрако-іллрійська. Наскрізна локальна специфіка характерна для регіонів Гірського Криму та Закарпаття. З Волино-Дніпровським регіоном послідовно асоціюють нерозчленовану прабалто-слов'янську, а потім — праслов'янську лінії розвитку матеріальної культури й антропологічного типу населення, які накладаються на ареал найдавнішої слов'янської гідронімії. До цього процесу можуть бути залучені пам'ятки культури кулястих амфор від Сяну до Дніпра, підкарпатська та середньодніпровська культури шнурової кераміки, тшинецько-комарівська спільнота, білогрудівська та лужицька культури, що охоплювали Північний Лісостеп та Полісся. Подальший розвиток цього процесу пов'язаний з чорноліською та висоцькою культурами, що сформувалися за часів фінальної бронзи, але розвивалися вже за умов доби раннього заліза (див. розділ III). Степ та Південь Лісостепу опанували спільноти індоіранської лінії розвитку (ямна, катакомбна, бабинська, зрубна, сабатинівська, білозерська). Племена Карпатського басейну склали прафрако-іллрійську гілку індоєвропейців, а на Північному Сході утвердилися прафінно-угри (Мар'янівка — Малі Будки — Бондариха).

Специфікою доби ранньої бронзи можна вважати етнокультурну консолідацію населення, коли племена ямної спільноти та культури кулястих амфор контролювали практично всю територію нашої держави. Це був час, коли культурні імпульси з України переважали зовнішні чинники. Їхні масштаби чітко фіксуються поширенням традицій будівництва могил.

Феномен найдавніших могил

Від доби енеоліту неодмінним елементом степового ландшафту стають могили. В період бронзи кургани масово споруджуються на теренах України. За їх поширенням (а отже, й носіїв “курганної” культури) дослідники вивчають міграції індоєвропейських племен обширами Європи та Азії. Крім того, матеріали України дають можливість, не обмежуючись вивченням самих лише курганів, глибше дослідити проблему зародження й поступу цього поховального ритуалу, що й досі вражає величчю споруд. За ним криється рання історія розвитку степової монументальної архітектури та скульптури. Зазначимо, що для номінування ранніх пам'яток степової культової архітектури використовують тюркський термін “курган”, іранський за походженням. “Курган” є узагальненим визначенням для земляних деформованих напівсферичних споруд круглої та овальної форми. Українським синонімом слова “курган” є “могила”. Могила стала знаком-символом українського степу, а сам він — її колицкою. Могили зруйнували одноманітність степового обширу, надавши йому третього виміру — висоти. Будучи ритуально прив'язаними до шляхів, з урахуванням посмертних мандрів небіжчиків, могили дали можливість установити певну систему координат-орієнтирів для оперативного подолання широчіні степів.

Дослідник проблеми походження курганів Ю. Я. Рассмакін виділяє три періоди розвитку культової монументальної архітектури скотарів: а) поява перших надмогильних знаків (символів) у другій половині V тис. до н. е. (скелянська культура); б) формування розвинутої та конструктивно складної архітектури в першій половині IV тис. до н. е. (нижньомихайлівська, квітянська культури); в) активне поширення кам'яної архітектури у степовій зоні у другій половині IV тис. до н. е. (репінська, рогаичська, усатівська культури). Сплеск курганного будівництва припадає на першу половину III тис. до н. е. й репрезентує будівельну активність носіїв ямної спільноти та кемі-обинської культури. Висота курганів сягала тоді 10–12 м, а діаметр — більш як 50 м.

Ямна культурно-історична спільнота

За своєю масштабністю *ямна спільнота* не мала аналогів у світовій системі культур доби бронзи. Вона об'єднувала *пам'ятки ямної, буджацької та полтавкінської культур*, що відносяться до періоду *раннього* бронзового віку (XXX—XXIII ст. до н. е.). Поширення ямної спільноти у степу та лісостепу Східної і Центральної Європи, від Заураля на сході до теренів Сербії, Болгарії та Угорщини на заході, позначено будівництвом курганів. Тому її іноді називають ямно-курганною спільнотою. Класик російської археології В. О. Городцов виділив ямну культуру на початку XX ст., після розкопок могил, розташованих уздовж середньої течії Сіверського Дінця. Надалі “ямні” могили досліджено в Криму, Степу та Лісостепу. Поза “ямним” ареалом в Україні лишилися Полісся та Захід. Помітний внесок у вивчення “ямників” зробив російський археолог М. Я. Мерперт. Серед українських дослідників ямної спільноти — О. Г. Шапошникова, І. Ф. Ковальова, З. П. Маріна, А. В. Ніколова, М. Я. Ричков, Д. Л. Тесленко та ін. Назва спільноти походить від типу поховальних споруд — прямокутних ям, перекритих могильним насипом. Могили ямної спільноти виступали родовими усипальнями великих сімей. Померлих ховали у скорченому стані на спині на ранньому етапі та на боці — у пізніші часи, посипали червоною вохрою. Орієнтували небіжчиків переважно на схід у регіонах на схід від Дніпра та на захід — у Правобережній Україні. Над поховальною спорудою зводили могилу. Небіжчиків, особливо дітей, супроводили горщиками з високими плічками та пригостреним дном, а також знаряддями праці, зброєю та прикрасами. Серед прикрас дротяні пронизки із золота й срібла. У поховальному звичаї використовували кам'яну монументальну скульптуру — антропоморфні стели, що являють собою стилізовані зображення людини.

Поселення ямної спільноти відомі менше. Розташовувалися вони здебільшого вздовж Дніпра. Серед них Михайлівське (верхній шар), Дурна Скеля у Надпоріжжі та група селищ поблизу Черкас, досліджених М. П. Сиволапом. Михайлівське поселення, обнесене ровами та кам'яними мурами, вважається племінним центром ямного населення нижньодніпровського регіону. Серед інших племінних груп спільноти в межах України виділимо буджацьку, дні-

стровську, південнобузьку, кримську, молочанську, східну надазовську, сіверськодонецьку, орільсько-самарську, лісостепову лівобережну та лісостепову правобережну. Кожна з них репрезентована сотнями, а то й тисячами досліджених поховань. Тобто український масив “ямних” старожитностей є найпотужнішим серед інших і деякою мірою визначає образ спільноти загалом.

Племена ямної спільноти, розвиваючи систему пасторалізму, вели активний спосіб життя, поступово освоюючи обшири Степу та Лісостепу. У тваринництві поєднувалися стійлове утримання худоби й відгін у сприятливі пори року. В першому випадку розводили переважно велику рогату худобу, у другому — дрібну, зокрема — овець. Серед остеологічної колекції з середнього та верхнього шарів Михайлівки переважала велика рогата худоба (44,2 %). Дрібна становила 32,7 %, кінь — 17,8 %, а свиня лише 2,2 %. У перерахунку на живу вагу роль великих тварин стає ще відчутнішою. Окрім м'ясо-молочної худоби, утримували волів як тяглову силу. Відбувалося поступове, але неухильне освоєння степових межиріч, вододілів. Тому й могили ямної спільноти досліджені не тільки вздовж річкових долин, а й на певній відстані від них, у відкритому степу. Мобільності населення сприяло застосування колісного транспорту — возів (на двох чи чотирьох суцільних дискових колесах), запряжених волами. Водночас підтримання збалансованого харчового раціону вимагало культивування зернових культур. Землеробство мало підсобний характер. Для посівів використовувалися родючі ділянки заплави Дніпра. На кераміці з поселень виявлено відбитки пшениці-двозернянки, м'якої та карликової пшениці, ячменю, проса. Знайдено рогові мотики для обробки ґрунту, крем'яні вклядні для серпів, зернотерки.

Ліплена *кераміка* в якісному відношенні поступалася кращим зразкам енеолітичної, особливо трипільської. В асортименті “ямного” посуду, де значною мірою зберігалися середньостогівські традиції, переважали округлі горщики з короткою шийкою, високими плічками та пригостреним дном. З'являються також кружки та амфорки з невеликим сплосченим денцем. Скромний декор посуду обмежувався відбитками мотузки, заціпами, розчосами гребінцевого штампу, функціонально декоративними вушками (рис. 11). Значного розвитку набула місцева *металообробка*. Ретельний аналіз відповідних матеріалів дав підстави українській дослідниці Л. А. Черних поставити питання щодо виділення надчорноморського “ямного” осередку металовиробництва, орієнтованого, зокрема, на розробку донецьких родовищ мідної руди в Бахмутській улоговині. На Михайлівському поселенні, де знайдено ступки для подрібнення руди, сопла, ковадла та зразки готової продукції, С. С. Березанська та О. Г. Шапошникова реконструюють майстерню для виготовлення металевих артефактів. Про її існування за тих далеких часів свідчить, зокрема, склад супроводу поховань ковалів, досліджених С. С. Березанською. Металокомплекс ямної спільноти включав втульчасті сокири, тесла, черенкові долота, ножі, бритви, шила, спіральні пронизки. У виробництві переважали миш'якові бронзи. На цій підставі російський археолог Є. М. Черних відніс ареал ямної спільноти до складу Циркумпонтійської металургійної провінції.

Деревообробне виробництво як окрема галузь господарства вперше наочно представлено саме у населення ямної спільноти. Рештки дерев'яних поховальних споруд і транспортних засобів (возів) дають можливість розкрити особли-

вості теслярської майстерності, підкріпленої належним інструментарієм із бронзових знарядь праці (сокири, тесла, долота, шила). Традиція широкого використання *колісного транспорту* в поховальному ритуалі також уперше засвідчена у ямної людності, яка поширила її від Уралу до Балкан. Локалізація поховань із возами чи елементами колісного транспорту охоплювала Степове Надчорномор'я між Доном і Дунаєм та передкавказький локальний варіант ямної спільноти (пам'ятки новотитарівської культури в Надкубанні). Вперше

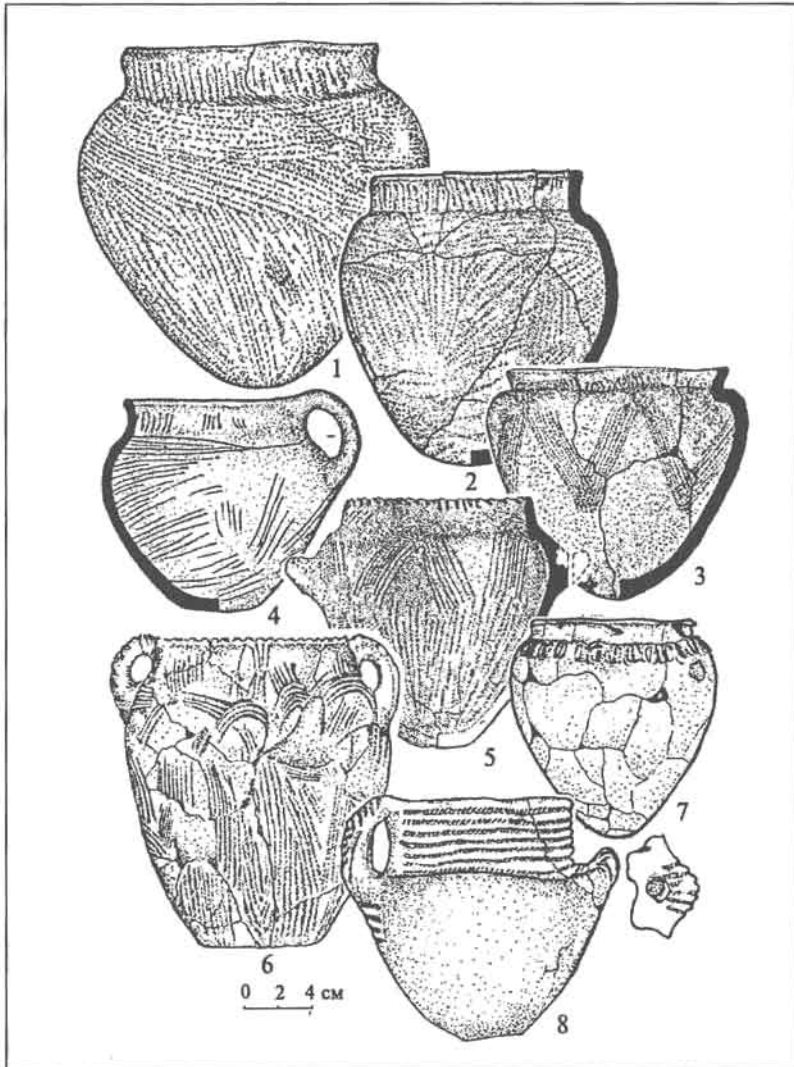

Рис. 11. Посуд населення ямної спільноти:

- 1, 6 — Виноградне, мог. 24, пох. 14; 2 — Виноградне, мог. 23, пох. 2; 3 — Виноградне, мог. 15, пох. 9;
4 — Волинське, мог. 2, пох. 16; 5 — Барвінівка, мог. 6, пох. 28; 7 — Виноградне, мог. 26, пох. 10;
8 — Виноградне, мог. 24, пох. 9 (за Ю. Я. Рассамкінім)

поховання з рештками дерев'яного воза з колесами виявлено О. І. Тереножкіним у кургані Сторожова Могила на Дніпропетровщині. Добре збереглися рештки критого чотириколісного воза в могилі Лук'янівка поблизу Кривого Рога (розкопки О. О. Мельника). Нині колеса виявлені не лише на Балканах та Поділлі, а й на Уралі. Вози були двоколісні (гарби) та чотириколісні, запряжені волами. Дискові колеса зі ступицями виготовлялися із суцільного шматка деревини чи з двох-трьох дощок, з'єднаних дерев'яними шипами (рис. 12). Використання колісного транспорту чи його елементів (колес) у поховальному ритуалі стає з часом вагомою матеріальною ознакою культури індоєвропейців загалом та індоіранців зокрема. Отже, поховання у возах фіксуються на усьому степовому просторі Східної Європи, концентруючись при цьому навколо Нижнього Дніпра. Там містилося укріплене Михайлівське поселення — центр нижньодніпровського союзу племен. Певною мірою можна стверджувати, що поховання з возами позначали напрями розселення давніх індоєвропейців.

З дерева виготовляли також ложа, носі, човни, посуд та інші побутові речі.

Видобуток та *обробка каменю* лишалися важливим напрямом господарчої діяльності. Кам'яні брили використовувалися для зведення укріплень, підмогильних конструкцій (крепиди, кромлехи, кам'яні скрині), виготовлення мону-

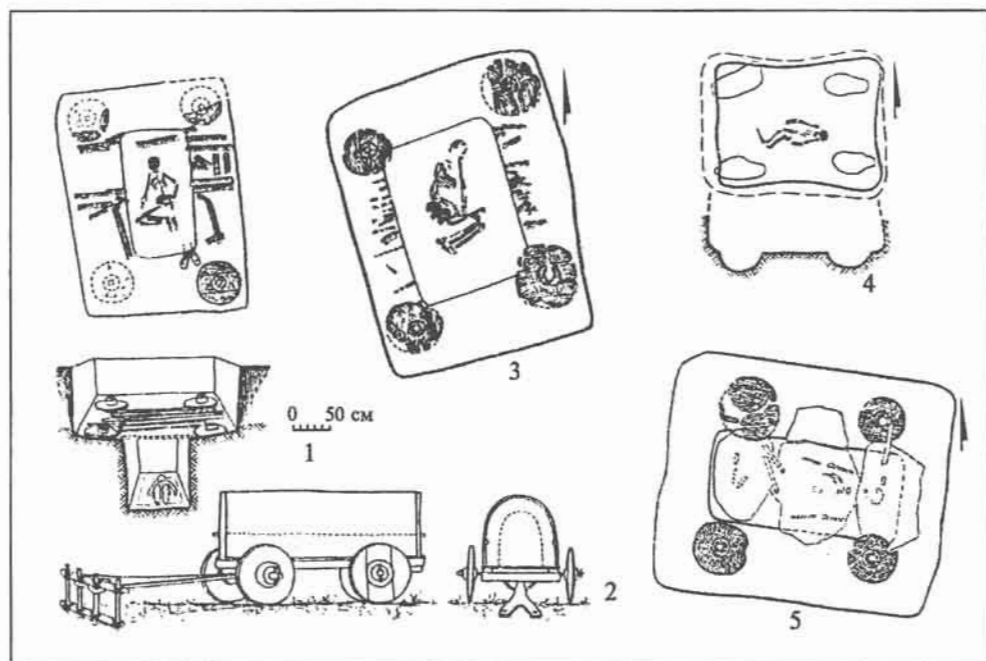

Рис. 12. Колісний транспорт ямної спільноти та його використання у поховальному ритуалі:

1—2 — Лук'янівська Могила, пох. 1 (реконструкція воза І. Сердюкової та О. Мельника);
3 — Старосілля, мог. 1, пох. 10; 4 — Зakanальний, мог. 3, пох. 1; 5 — Вишневе, мог. 9, пох. 8
(за Р. О. Литвиненком)

ментальної та мобільної скульптури, знярядь праці, зброї. Технологія обробки великих брил пісковика, вапняку, граніту знайшла своє втілення в шедеврах *монументальної кам'яної скульптури*. Крім універсальних ознак культури племен ямної спільноти, таких як *могила, вохра, шнур*, дослідникам удалося виявити й локальні особливості. Чи не найвиразнішою з них була традиція виготовлення та використання в ритуалі антропоморфної скульптури. Кам'яна скульптура доби ранньої бронзи зосереджена у степовому регіоні між Доном і Дунаєм, тобто вона виступає явищем суто українським. Простежується навіть практика поширення цього ідеологічно-мистецького продукту з Надчорномор'я на Кавказ, Балкани, до Малої Азії, тобто у циркумпонтійському ареалі. Кам'яна скульптура була невіддільною від могил і поширювалася у Старому Світі разом із практикою їхнього будівництва. У семантичній парі могила — ідол перша символізувала жіночу основу, а другий — чоловічу.

Українська дослідниця Н. Д. Довженко виділяє такі класи поховальної лапідарної скульптури ямної спільноти: а) ідоли; б) менгіри; в) фаллоїдне каміння; г) стели. Стели, своєю чергою, діляться на аморфні, антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні, іхтеоморфні. Як окремі класи виступають скульптурні форми природного походження та жертівники. Наймасовішими пам'ятками монументальної скульптури є стели. На 1986 р. між Дунаєм і Доном виявлено 327 скульптурних форм. Такої кількості (та якості) кам'яних зображень III тис. до н. е. немає в жодному іншому регіоні первісного світу. Тому феномен ранньої антропоморфної скульптури слід розглядати як мистецьке явище світового масштабу. Найвища концентрація кам'яних стел простежується в Буго-Інгулецькому степовому регіоні (218 знахідок), хоча шедеври, занесені до категорії ідолів, там трапляються рідко. Ідоли, за матеріалами картографування, ніби охоплюють український степ, виступаючи його вартовими: Новочеркаськ на Дону, Сватове на Луганщині, Федорівка на Полтавщині, Керносівка, Білогрудівський ліс під Уманню, Чобруча в Молдові, Новоселиця на Дунаї, Чорноріччя та Ак-Чокрак у передгір'ях Криму.

Керносівський ідол є шедевром монументальної скульптури доби бронзи (рис. 13). Знайдено його випадково поблизу с. Керносівка на р. Орелі у Дніпропетровській області. Виготовлений ідол із пісковика. Довжина скульптури — 120 см, ширина — 36 см, товщина — 24 см. Перед нами постає зображення літнього бородатого чоловіка, озброєного луком зі стрілою, булавою, кам'яною сокирою-молотом, списом, двома металевими сокирами. Він підперезаний паском, що охоплює ззаду обидві ступні, між якими вирізьблено довгого хвоста. Фігура з обох сторін укрита орнаментом, на спині змодельовано дерево життя, а на лопатках — символи Сонця та Місяця. Серед інших зображень привертають увагу сцени полювання з двома собаками та сакрального статевого акту, фігурки бика, коня й кобили, лячка і тигель поруч зі стопами. На чотирьох гранях ідола ніби відтворено тогочасне суспільство і світ. Певною мірою ідол утілює образ першолюдини — Пуруші — арійської міфології, що моделює соціальну структуру скотарського суспільства. Із вуст (голови) Пуруші виходять брахмани, з рук — воїни-кшатрії, із стегон — скотарі-вайш'ї, а зі стоп — неповноправні шудри, зокрема ремісники-ливарники.

В ідолах, поза сумнівом, утілено образ пращура чоловічої статі. Серед канонічних елементів цього образу: пояс, лук зі стрілою, фаллос, хвіст, стопи

взутих ніг. На окремих ідолах переважають зображення зброї та атрибути влади (булава, герлига), а серед динамічних сцен — полювання, двобій, статевий акт. Отже, зображення дають можливість реконструювати певний епічний цикл подій (подвигів) канонізованого хвостатого героя — шамана (мага).

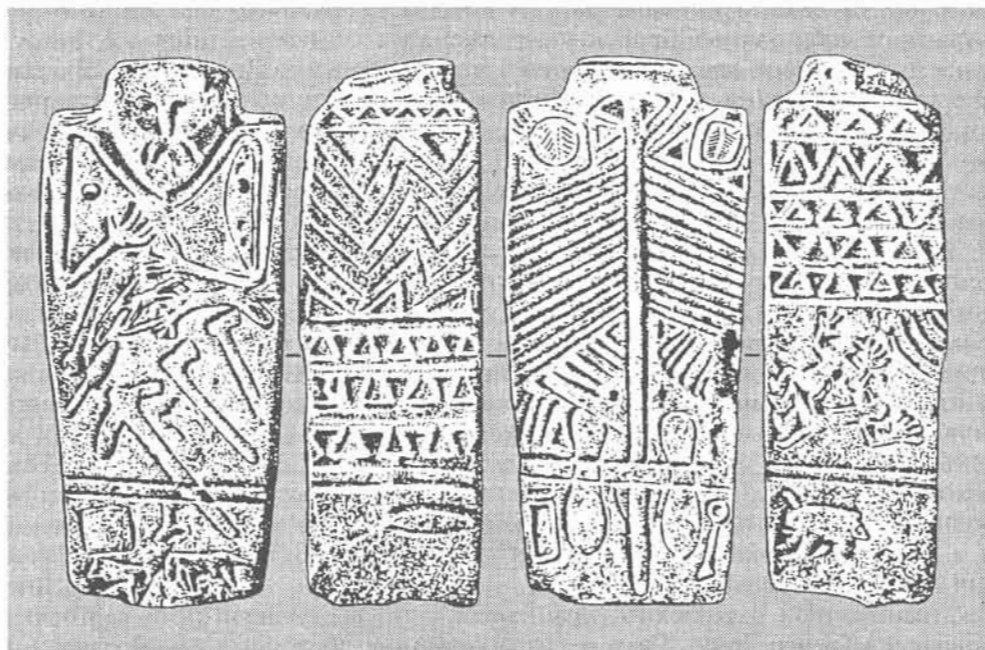

Рис. 13. Кам'яний ідол із Керносівки — взірць монументальної антропоморфної скульптури доби ранньої бронзи (за Л. П. Криловою)

Крім монументальної скульптури, з пісковика вирізьблювали невеличкі фігурки для домашніх вівтарів: синкретичний образ жінки-бика із Златополя, стилізовані голівки бика тощо. В ямному середовищі збереглася технологія обробки кременю, з якого виготовляли виїмчасті вістря стріл, черенкові ножі, кинджали й вістря списів, скребачки та інші дрібні знаряддя праці. Загалом же асортимент кременевих знарядь звужувався, а техніка їх обробки ставала менш витонченою. Унікальним є зразок крем'яної скульптури у вигляді невеличкої фігури-тризуба, що пов'язана з ушануванням бика. Знайдено її у похованні поблизу с. Василівки на Херсонщині.

Косторізне виробництво репрезентоване дрібними знаряддями праці, наборами гральних кісток-гайданчиків, прикрасами-пронизками — гладенькими та оздобленими гвинтовою нарізкою, амулетами із зубів диких тварин тощо. Найпомітнішими зразками косторізного мистецтва "ямників" є молоточкуваті та рогаті шпильки, іноді вкриті витонченим геометричним візерунком. На думку російського дослідника В. Я. Кияшка, такі шпильки слугували фетишами (божками) особистого користування в побуті мобільних скотарів.

Ямна спільнота мала диференційовану соціальну структуру. Аналіз зображень на Керносівському та інших ідолах дав підстави виділити в “ямному” соціумі жерців, вождів-воїнів, скотарів та прошарок неповноправного населення. Ямники мали тісні зв'язки з племенами як Північного Кавказу, так і Балкано-Карпатського регіону та Центральної Європи. Вони ж спорудили перші могили поблизу сучасного Києва, утвердивши тим самим свою присутність на ключовому перетині торговельних шляхів України. В етнічному плані ведеться дискусія: репрезентували “ямники” ще індоєвропейську мовну спільноту на стадії її розпаду чи вже ранню фазу розвитку індоіранської.

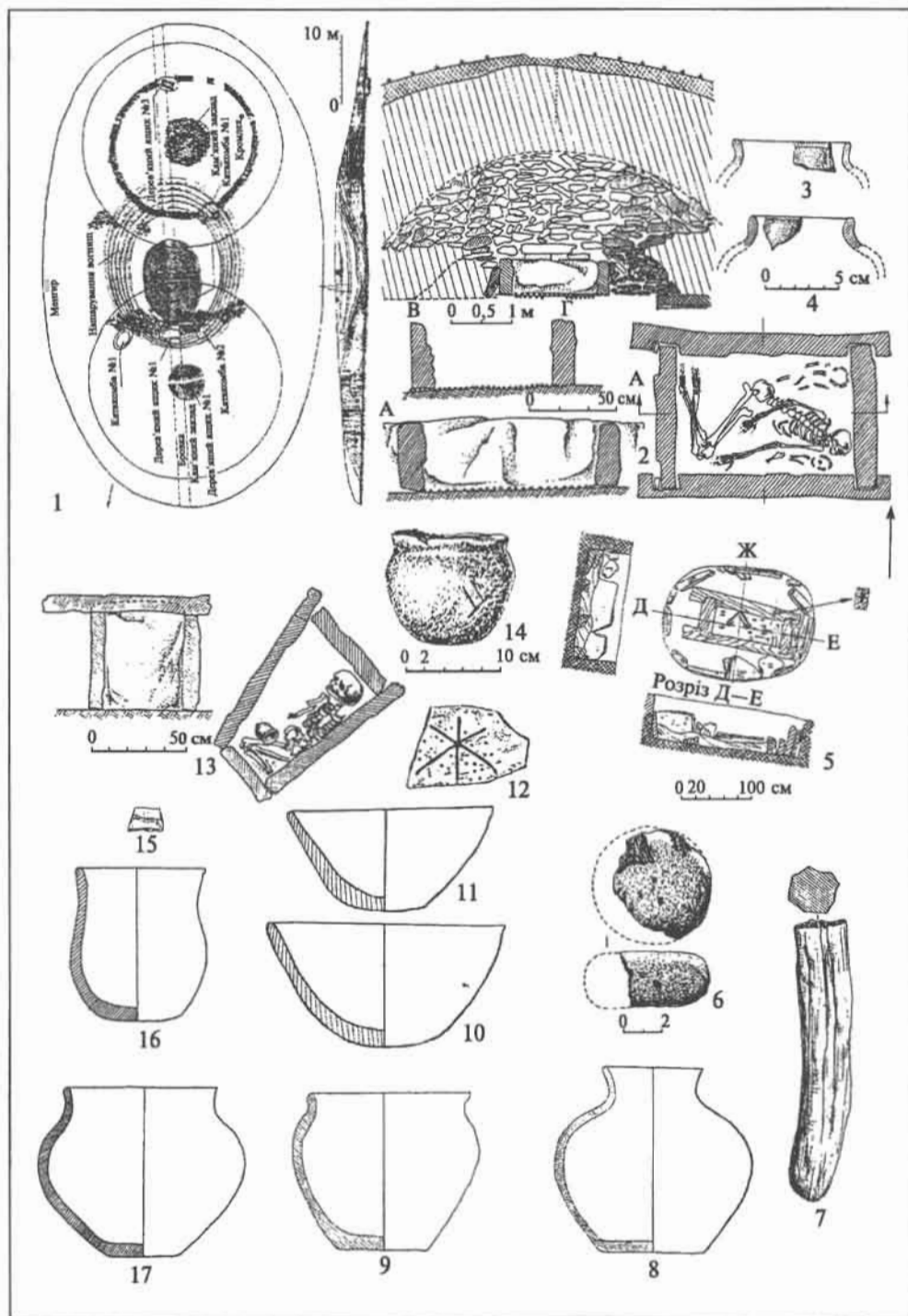
Наприкінці доби ранньої бронзи фіксується поява нових культур на маргінезі ямного ареалу (полтавкинська — за Волгою, буджацька — за Дністром). Таким чином, розпочався процес дезінтеграції ямної спільноти.

Буджацька культура виділена в межиріччі Нижнього Дунаю і Дністра в 70-ті роки минулого століття І. Т. Черняковим. Охоплювала у XXIV—XXII ст. до н. е. терени Буджацького степу, що й зумовило її назву. Репрезентована підмогильними похованнями у прямокутних ямах із виступами. Кістяки небіжчиків зі слідами вохри лежали на спині з підібганими ногами, орієнтовані на захід. Відомі знахідки антропоморфних стел. Серед нечисленного посуду переважали слоїкові форми з пишним візерунком із відбитків тасьми й мотузки. Перехід від стінки до дна часто підкреслювали виступом-піддоном. Буджацька культура успадкувала традиції ямної спільноти та усатівської культури. Тісні зв'язки були встановлені зі світом культур шнурової кераміки, племенами Балкано-Карпатського ареалу. В етнічному плані носіїв буджацької культури обережно ототожнюють із прагреками.

Кемі-обинська культура

Якщо ямна спільнота продовжувала лінію розвитку, започатковану середньостогівською, то Кемі-Оба успадкувала азово-чорноморську лінію розвитку нижньомихайлівської культури. Ареал *кемі-обинської культури* (2800—2300 рр. до н. е.) охоплює Крим та частково Степове Надчорномор'я і Надазов'я. Загалом вона була синхронною ямній спільноті й передувала катакомбній. На своєрідність поховань Криму в розмальованих ізсередини кам'яних скринях звернули увагу ще в другій половині XIX ст. Однак епонімну пам'ятку (Довга могила Кемі-Оба) було розкопано лише в 1957 р. поблизу м. Білогорськ А. О. Щепинським, який виділив невдовзі кемі-обинську культуру. Дискусія щодо статусу Кемі-Оби загострилася на початку III тис. у зв'язку з публікацією матеріалів розкопок згаданого кургану та монографії А. О. Щепинського “Кемі-Обинская культура”. Вона зводиться до питання: розглядати Кемі-Обу як самостійне явище чи в системі комплексів ямної культурно-історичної спільноти. Ставити крапку в цій полеміці ще зарано.

Визначальні для характеристики культури пам'ятки зосереджено в Криму. Поселення (Сімферопольське, Таш-Аір, шар V б, Холодна Балка та ін.) лише обстежувалися. Вони розташовані на річкових терасах і навіть понад берегом

моря. Добре вивчені підмогильні поховання в кам'яних та дерев'яних скринях, ямах, перекритих кам'яними брилами та закладками (рис. 14). Довкола поховальних споруд нерідко будували кромлехи (могили Кемі-Оба, Курбан-Байрам, Скала, Мамай). Небіжчиків ховали у скорченому стані на боці чи на спині, посипали вохрою. Внутрішні стінки кам'яних скринь в особливих випадках покривали поліхромним геометричним розписом культового змісту. Переважає тема, пов'язана з деревом життя та символікою родючості. Такі конструкції поширені й за межами Криму (Одеса, Кривий Ріг, Надпоріжжя та Молочна), ніби підтримуючи нижньомихайлівську традицію.

Цю традицію розвивала, зокрема, кераміка кемі-обинської культури — легка, тонкостінна, плоскодонна, з лискованою чи добре заглаженою зовнішньою поверхнею без декору. В керамічному тісті простежуються домішки ретельно подрібненої мушлі, кварцу, піску. Серед основних форм — горщики, чаші, полумиски, кубки. Нечисленими, але виразними, є вироби з міді та бронзи — місцевого походження (шила, ножі, тесла, втульчасті сокири) та імпортовані (двозуба виделка). Знайдено глиняні форми для відливки провушних сокир (Долинка). Високого рівня досягла обробка каменю (граніт, ракушняк, пісковик, вапняк). Наявність ретельно оброблених брил дехто з дослідників розглядає як вирішальну ознаку належності комплексу до Кемі-Оби, навіть за межами Криму. Взірцем будівельного мистецтва вважаються скрині, виготовлені зі щільно припасованих одна до одної брил, з надійним перекриттям та декоративним оздобленням стін (Курган-Байрам, Астаніне, Кояш та ін.). Виразною є колекція антропоморфних стел з епічними сюжетами двоюбою на поверхнях (Чорноріччя, Казанки, Бахчі-Елі). Було налагоджено випуск втульчастих шліфованих сокир. Численною групою репрезентовані вироби із кременю (скребачки, вістря стріл та списів, свердла, вкладні серпів тощо).

Основним заняттям населення були скотарство та землеробство. Розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней. Наявність зернотерок, крем'яних вкладнів до серпів та зображення орних знарядь (соха, рало) на стелі з Бахчі-Елі свідчить про розвиток орного землеробства. Допоміжну роль відігравали полювання та прибережний морський промисел. Кемі-обинці підтримували зв'язки з населенням ямної спільноти, а також із племенами Північного Кавказу в контексті азово-чорноморської лінії розвитку. Контакти здійснювалися через Боспор Кіммерійський в районі острова Коса Тузла. Поховання кемі-обинської культури в дерев'яному зрубі виявлено на Тамані (Міжлиманський курган), а в Криму досліджено окремі дольмени кавказького походження.

Рис. 14. Матеріали Довгої Могили Кемі-Оба — епонімної пам'ятки кемі-обинської культури:

1 — план та перетин могильного комплексу; 2–4 — кам'яна споруда над дерев'яною скринєю № 1, конструкція скрині та кераміка з неї; 5–7 — дерев'яна скриня № 3 та речі з неї; 8 — глечик з кам'яної скрині № 1; 9–12 — посуд та зображення на стінці з кам'яної скрині № 3; 13–14 — кам'яна скриня № 2 та горщик з неї; 15–17 — матеріали з дерев'яної скрині № 2 (за А. О. Щепинським, Г. М. Тоцевим). 1, 2, 13 — плани та перетини поховальних споруд; 3, 4, 6, 8–11, 14, 16, 17 — кераміка; 7 — кістка; 12 — камінь; 15 — кремень

Культура кулястих амфор

Інша культура, поховання якої здійснювали у мегалітичних (складених з великих брил) гробницях, досліджена на Заході України. З розпадом спільноти Кукутені-Трипілля терени Волині та Галичини знову стали відкритими для інтенсивних північно-західних впливів, що знайшли логічне втілення в міграції носіїв *культури кулястих амфор*. Вони заселили не лише згадані регіони, а й Правобережний Лісостеп та Полісся, вийшовши в районі Києва на лівий берег Дніпра. Окремі комплекси цієї культури виявлені в районі Чернігова (Гришівка) і навіть Смоленська. Матеріали поселення Гришівка засвідчують контакти мігрантів з неолітичним населенням ямково-гребінцевої кераміки. На півдні Лісостепу групи населення кулястих амфор увійшли в контакт із племенами ямної спільноти. Українські пам'ятки віднесено до східної групи культури кулястих амфор. З Верхньої Наддністрянщини вона поширилася на терени Молдови. Середня група охоплювала терени Польщі, а західна — Північну Німеччину. Загалом же ареал цієї культури простягся від Ельби до Дніпра, поступаючись у першій половині III тис. до н. е. за площею лише ямній спільноті.

Перші згадки щодо кам'яних скринь із кулястими амфорами дійшли до нас від часів Хмельниччини, але наукове дослідження цих споруд розпочалося лише у другій половині XIX ст. польськими археологами (А. Кіркор, Г. Оссовський). Виділив культуру кулястих амфор німецький дослідник А. Гетце в 1900 р. У 20-ті роки XX ст. до вивчення пам'яток долучилися українські археологи (С. С. Гамченко, І. Ф. Левицький). У другій половині XX ст. найбільший внесок у вивчення східної групи культури кулястих амфор зробив львівський дослідник І. К. Свешников, а нині їх системно вивчає Маржена Шмідт із Познані.

Свою назву культура дістала за характерними формами посуду — кулястими амфорами з невеликими вушками на плічках. Походження цієї культури нині пов'язують з теренами Польщі, де її датують 2900—2000 рр. до н. е. Часовий діапазон східної групи обмежують серединою — другою половиною III тис. до н. е. Вона змінює локальні групи пізнього Трипілля, передуючи культурам шнурової кераміки. Культура кулястих амфор репрезентована в Україні поселеннями, похованнями у скринях, окремими знахідками. Із семи поселень (переважно на Волині та Житомирщині) досліджувалося В. Коноплею та І. К. Свешниковим Межириччя в Рівненській області, розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Стир. На площі селища виявлено чотири напівземлянки овальної форми. Розміри найбільшої з них — 4,7 × 2,4 м. В її запов-

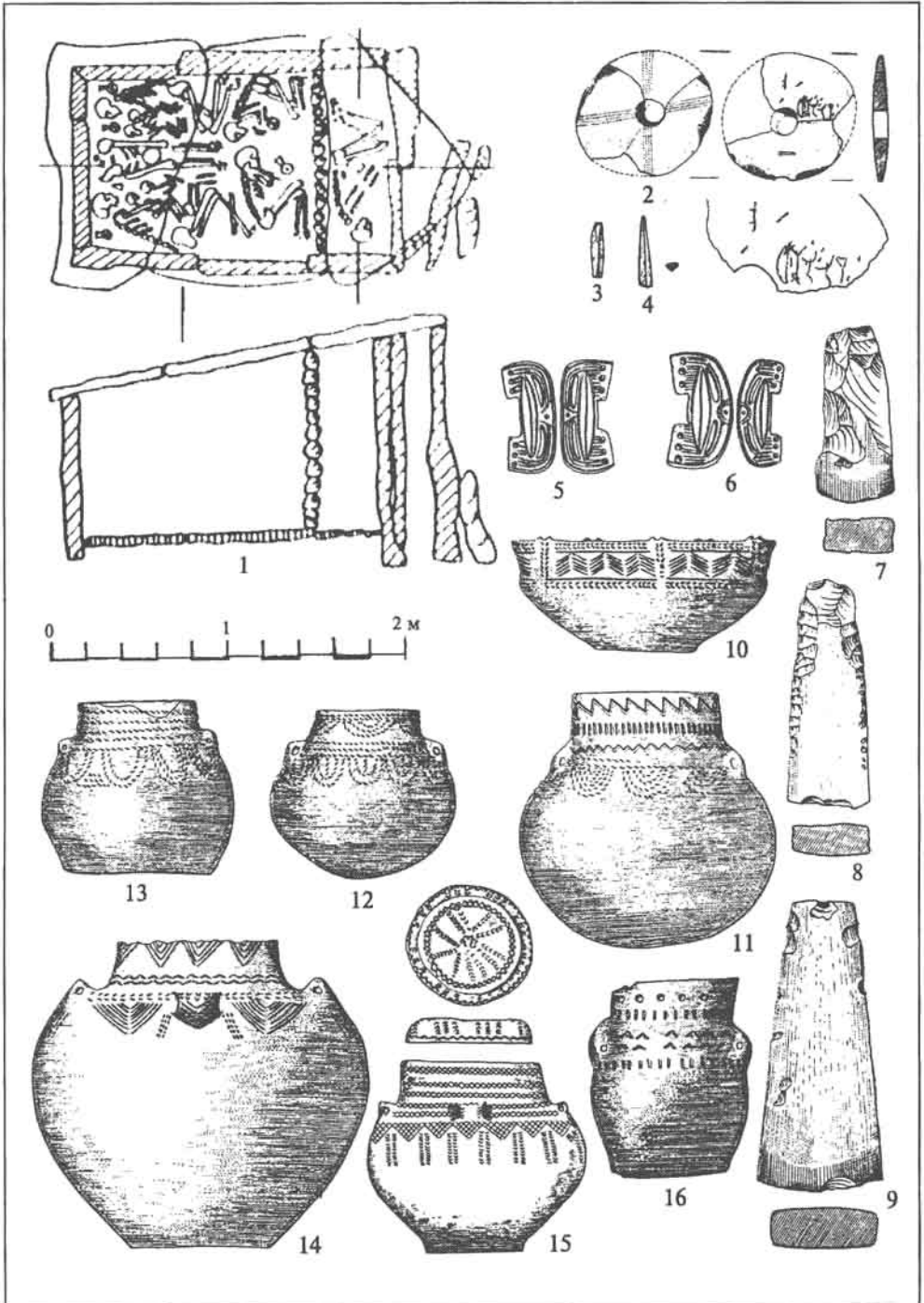
Рис. 15. Матеріали культури кулястих амфор:

1 — кам'яна скриня із с. Колодачне на Житомирщині; 2, 10, 14 — диск з піктограмою та посуд із кам'яної скрині поблизу с. Іванна на Рівненщині; 3, 4 — платівка та вістря стріли з кам'яної скрині I в с. Хартонівці на Тернопіллі; 5, 6, 15 — закінчення поясів та амфора з покриттям із кам'яної скрині II в с. Хартонівці; 7, 8, 11—13 — сокири та амфори із кам'яної скрині поблизу с. Межириччя на Рівненщині; 9 — сокира з Хоросткова на Тернопіллі, 16 — амфора з Вінниці (за І. К. Свешниковим).

1 — план та розтин склепу; 2 — бурштин; 3, 7—9 — кремій; 4 — ріг; 5, 6 — кістка; 10—16 — кераміка

Тема 9

Доба ранньої бронзи

ненні знайдено фрагменти посуду, крем'яні знаряддя праці, кістки тварин та скупчення деревного вугілля.

Значно краще вивчені поховальні комплекси (59 могильників), що дали левову пайку наявного матеріалу. Для східної групи притаманні ґрунтові поховання (одиночні, парні, групові) в кам'яних гробницях. Небіжчика клали у скорченому стані на спину чи на бік, інколи посипали вохрою. Поруч зі скринями влаштовували офіри свійських тварин — бика, свині (Колодяжне, Суємці, Увисла, Довге). Кістки свині виявлено також у скринях як рештки супровідної їжі. Відомі також окремі могильні насипи та декілька поховань, виконаних за ритуалом кремації.

У матеріалах культури показовими є артефакти з кераміки, кременю, кістки та бурштину (рис. 15). В керамічному комплексі переважають амфори трьох типів: двовухі; з роздутою верхньою частиною корпусу; з яйцеподібним тулубом. Амфори прикрашали вушками, шнуровим візерунком та орнаментом у техніці “риб'ячої луски”. Серед інших типів посуду — лійчасті миски, кубки, посудини з шийкою, що звужується. Амфори накривали пишно декорованими кришками. Серед крем'яних виробів переважають клинцеві сокири та дрібні знаряддя на платівках. Слід згадати також короткі черенкові вістря стріл з двобічними шипами, нуклеуси, товкачі, виготовлені з високоякісного чорного та сірого волинського кременю. Серед виробів із кістки та рогу — рогові мотики, підвіски з ікол диких тварин, але визначальними ознаками культури були парні підковоподібні поясні пряжки з прорізами та отворами для кріплення з широким паском. Поверхня пряжок була вкрита вишуканим нарізним візерунком. Контроль над південним узбережжям Балтійського моря забезпечував постачання бурштину. В похованнях знайдено бурштинові диски та пронизки. На бурштиновому диску з Івання продряпано епізод епосу за участі героя-лучника. Інший бік цього ж диску прикрашено великим хрестом. Його промені розходилися від невеликого центрального отвору.

Основу господарства населення культури кулястих амфор становило тваринництво м'ясо-молочного напрямку (розведення свиней, великої та дрібної рогатої худоби, коней). Велика питома вага свинарства засвідчує осілий спосіб життя її носіїв. Ця обставина, а також наявність родючих ґрунтів указують на заняття землеробством. Є також знахідки рогових мотик та зернотерок. Численні зразки кам'яних сокир, вочевидь, пов'язані з практикою підсічного землеробства на вирубаних та випалених ділянках лісу.

Кам'яні скрині були сімейними склепами багаторазового використання. Основним осередком суспільства виступала мала патріархальна сім'я (5—7 осіб). Поховання чоловіків виділялися особливим ритуалом, розташуванням щодо інших членів сім'ї та речовим супроводом.

Культура Баден

На початку III тис. до н. е. на зміну культурі Полгар приходить *культура Баден*, що локалізується у Карпатському басейні. Вона сформувалася за Дунаєм, під впливом південно-східних імпульсів. Закарпаття є віддаленою

Тема 10

Період середньої та перехід до пізньої бронзи

периферією Бадену. Досі відомо лише вісім баденських селищ у південних передгір'ях Карпат (Великі Лази, Осой, Берегове, Мала Гора поблизу міста Мукачеве та ін.). Адекватне визначення їх здійснено М. Ф. Потушняк лише на початку 70-х років ХХ ст. Під час розкопок на поселеннях досліджено напівземлянки, розміром 11 × 7 м, та господарчі ями. Матеріальну культуру репрезентує, головним чином, посуд. Кераміка технологічно поділяється на дві групи: крихку, слабкого випалу, з домішками полову та шамоту в тісті, де нерівна поверхня вкрита тонким шаром рожевого ангобу, на зламі — чорна; цупку, зліплена з ретельно відмуленої глини з домішками шамоту та піску в тісті, якісного випалу. Серед форм — циліндрошийні амфорки на піддоні, ребристі горщики та кухлі з високою ручкою. Прокреслений візерунок заповнює геометричними композиціями більшу частину поверхні. Виявлено чимало керамічних прясел, що свідчить про наявність ткацтва. Серед знарядь праці, виготовлених із каменю: сокири-молоти з отвором, пласкі сокири, тесла, долота, трикутні вістря стріл із кременю та обсидіану, зернотерки великих розмірів. Господарство культури Баден мало скотарський напрям, є дані про землеробство, мисливство та рибальство.

Тема 10

Період середньої та перехід до пізньої бронзи

Загальна характеристика доби

За доби середньої бронзи відбулися значні зрушення у сфері металургії та металообробки. Металеві речі широко входять у побут, виробництво, військову справу. Саме тоді бронзовий вік поширився на всі терени нашої держави. Циркумпонтійська металургійна провінція переживала фазу розквіту. В межах України виділено два потужні осередки металообробки: карпатський — на крайньому Заході; катакомбний — на решті земель. У регіоні Карпат відливали олов'яні бронзи, а в Центрі, на Сході та Півдні — миш'яковисті. В етнокультурному плані панували два ареали — катакомбний у Центрі, на Сході й Півдні і шнуровий — на Півночі та Заході. В першому мешкали праіндоіранські племена, а в другому — ще не розчленовані прагермано-балто-слов'яни. Зазначимо, що не лише “шнуровики”, а й катакомбне населення декорувало свій посуд відбитками тасьми та шнура. Тож мода на шнуровий декор набула всеукраїнського розвою. Шнур імітували в металі, а нерідко й на кам'яних сокирах. З іншого боку, остаточно виходять з ужитку гостродонні форми посуду. “Ямна” лінія розвитку завершується в ранньокатакомбний час.

За доби середньої бронзи дедалі чіткіше увиразнюється чинник Київщини в давній історії України. Власне ще від часів енеоліту цей регіон стає своєрідною лабораторією міжкультурних, а отже, й міжетнічних контактів. Спочатку трипільці активно взаємодіяли з племенами дніпро-донецької спільноти. Надалі “ямники” перетнулися тут із носіями культури кулястих амфор. Що ж до “катакомбників”, то вони не просто контактували з “шнуровиками”, а й залишили по собі спільне синкретичне утворення — пам’ятки типу Ісковщини на відтинку Дніпра від Києва до Канева. Змінювалися епохи й культури, але контакти довкола Київських пагорбів тривали. Кожна наступна потужна спільнота ніби вважала за необхідне засвідчити свою присутність саме тут. Річ у тім, що Київщина лежить на перетині водяних (з Півночі на Південь) та суходільних (зі Сходу на Захід) шляхів, що вже активно функціонували за доби енеоліту та бронзи.

Активізація цього явища припадає на другу половину III тис. до н. е. Потім відбувається рішуча зміна орієнтирів, а за нею і культурної карти України. Процеси трансформації охопили ключові регіони Старого Світу. Вони були пов’язані з винаходом легкої бойової колісниці з колесами на шпичках, запряженої кіньми. Цей винахід змінив ритм і темп світового розвитку, надав йому прискорення. Цивілізаційний процес вийшов за межі родючих річкових долин у зоні сухих субтропіків і рушив на Північ. Основним чинником цього цивілізаційного поступу стали індоевропейські племена — хетти, греки, індоарії. Цю буремну добу, яку раніше датували XVIII—XVII ст. до н. е., а тепер подавляють до межі III—II тис. до н. е., на північ від Чорного моря, пов’язують із *культурами бойових колісниць* (синташтинською, пам’ятками потапівського типу, доно-волзькою абашевською). В Україні її репрезентує *бабинська культура* (культура багатоваликової кераміки). На зміну шнурової орнаменталії посуду приходять валикова, а символом нових часів стає кістяна портупейна пряжка. Бабинська культура завершує середню й відкриває добу пізньої бронзи.

Катакомбна культурно-історична спільнота

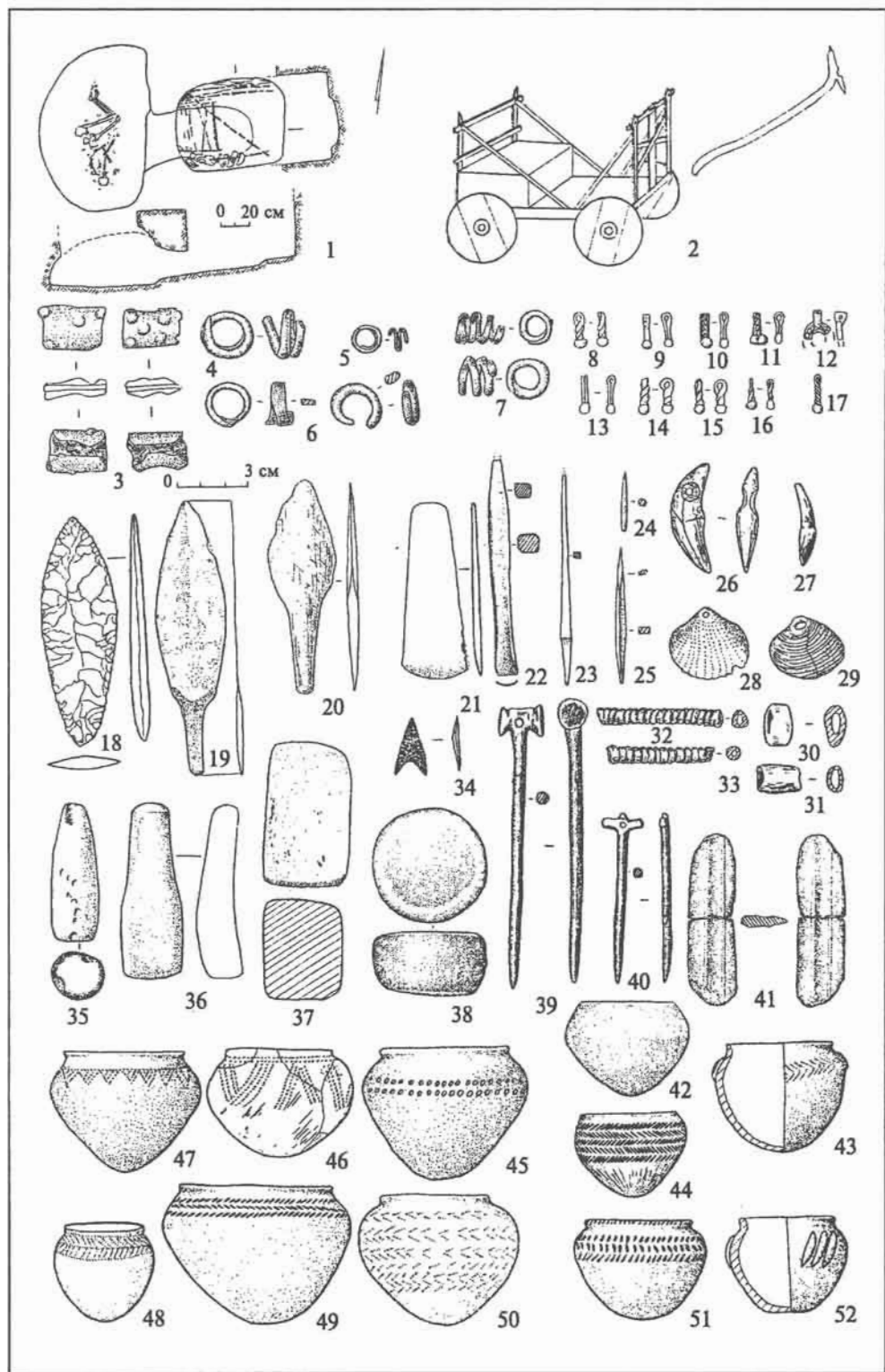
Катакомбна спільнота (XXV—XX ст. до н. е.) була поширена у степовій і лісостеповій смузі від Приуралля і Північного Кавказу до пониззя Дунаю й репрезентована численними похованнями, десятками поселень та кількома скарбами бронзових речей. Період зміни археологічних культур, а тим більше — спільнот, створює низку проблем, що утруднюють пошук спадковості між старою і новою культурами. Не є винятком ситуація зі зміною ямної спільноти низкою катакомбних культур. Розпорошення локальних груп ямної спільноти на величезних просторах від Уралу до Середнього Дунаю зробило їхню систему вразливою до зовнішніх впливів. Тому інтенсивний північно-кавказький культурний імпульс, що припав на середину III тис. до н. е., виявився для неї фатальним. За спостереженнями С. Н. Братченка, поширення катакомбного ритуалу відбувалося віялом, від північного та східного берегів Азовського моря. У підсумку катакомбні культури виявилися яскравішими та строкатішими,

аніж ямна спільнота. Катакомбний ареал, за всієї його вражаючої величини, ніколи не наближався до масштабів ямної спільноти. Осереддя катакомбної області локалізується у степах між Доном і Дніпром та на Північному Кавказі, де поширена ранньокатакомбна група пам'яток. На другому (пізньому) етапі розвитку утворюється низка локальних варіантів (культур), що об'єднуються у спільноту за способом поховання небіжчиків у катакомбах, але суттєво відрізняються одна від одної за показниками матеріальної культури та антропологічними типами населення. Серед катакомбних культур виділяють донецьку, середньодонську (харківсько-воронезьку), інгульську, передкавказьку.

Катакомбну культуру виділив на початку ХХ ст. В. О. Городцов, після згадуваних у попередній темі розкопок у середній течії Сіверського Дінця. Надалі у вивченні катакомбних старожитностей велику роль відіграли російські науковці Б. О. Латинін, Т. Б. Попова, Л. С. Клейн, В. Я. Кияшко, О. В. Кияшко, Ю. П. Матвеев та ін. Українська школа фахівців із катакомбної проблематики сформувалася вже після Другої світової війни. Серед її представників — О. Г. Шапошникова, С. Н. Братченко, І. Ф. Ковальова, С. Ж. Пустовалов, С. М. Санжаров, Г. М. Тошев, Л. А. Черних та ін.

Ранньокатакомбна культура — поняття, що широко використовується дослідниками як робочий термін, але досі не набуло чітко сформульованого статусу. Між тим, ранні катакомби, за спостереженнями С. Н. Братченка, зосереджені довкола Азовського моря, де їхня концентрація сягала 30—40 %. Надалі обряд поховання у катакомбах поширювався в “ямному” середовищі уздовж течій великих і малих річок. Зміна культури попервах не супроводжувалася зміною населення. На це вказують спостереження антропологів (С. І. Круц) і характер матеріальної культури, насиченої ще “ямними” рисами. Просто “ямне” населення, через зміну ідеологічної (релігійної) парадигми, поступово переходило до ритуалу поховання в катакомбах. Цей період (середина — третя чверть III тис. до н. е.) характеризується певним співіснуванням пізньоямної та ранньокатакомбної культур, але остання неухильно відтісняла першу на периферію “ямного” ареалу.

Ідея катакомби, найімовірніше, була привнесена у степове середовище уже в готовому вигляді, або ж як переоформлення ідеї мегалітичного дольмена, семантично тотожного катакомбі. І дольмен, і катакомба символізували утробу Матері-Землі (жінки), що приймала в себе небіжчиків. Підземну частину споруди не засипали землею. Вхідний отвір до такої камери закривали дерев'яними стовпчиками чи кам'яними брилами (стелами), а вхідну шахту засипали ґрунтом. Катакомби впускали до могил ямної спільноти, з наступною добудовою (досипкою) вже існуючого насипу. Ранні катакомби мали Т-подібну конструкцію (поховальна камера влаштовувалася уперек видовженої вхідної ями). Небіжчиків укладали в скорченому стані, на спину чи на бік, з несталою орієнтацією. Останнє пояснюється планіграфією катакомб, розташованих на периферії кургану по колу, з камерою, спрямованою в бік умовного центру насипу. Голову та кінцівки небіжчиків фарбували вохрою. Серед речового супроводу — круглодонні та зі сплосченим денцем горщики, декоровані розчесами зубчастого штампю чи відбитками шнура по тулубу та плічкам, бронзові бляхи, декоровані пуансоном, молоточкуваті шпильки, вкриті геометричним візерунком, бронзові та крем'яні ножі, бронзові тесла, черенкові долота, шила,

різноманітні прикраси із бронзи, срібла, кості та рогу (рис. 16). Переважав тваринницький напрям господарства. Випасали велику та дрібну рогату худобу, коней під охороною собак. Розвивалося й землеробство. У катакомбі поблизу с. Болотне у Криму виявлено мішок із зернами пшениці. Поселення цієї культури відомі уздовж Дніпра, особливо на островах Надпоріжжя (Перун, Виноградний), де виявлено сліди виробництва кам'яних сокир та інших знарядь праці.

З розширенням ареалу культури місцеві особливості стали суперечити ранньокатакомбним стандартам. Ще більше ускладнили ситуацію локальні міграції різних груп населення на катакомбних теренах. Зрештою, на час пізнього періоду спостерігається розмаїття культур у межах ареалу. Існує низка триетапних періодизацій катакомбної спільноти, з поправками на локальну специфіку. Проте реально можна виділити два періоди — ранній і пізній, що підтверджується вже сотнями стратиграфічних спостережень. Додаткові періоди базуються на комплексах перехідних типів від першого періоду до другого чи від катакомбних культур до бабинської.

Донецька культура вважається класичною серед інших культур, оскільки саме її В. О. Городцов виділив як катакомбну, з подальшим долученням визначення “донецька”. Її розвиток припадає на ХХІІІ—ХХ ст. до н. е. Донецька культура посідає центральне місце в системі катакомбних старожитностей загалом, локалізуючись на Сході України (басейн Сіверського Дінця з виходом на Нижню Донщину). Її пам'ятки найдокладніше вивчені на Луганщині (розкопки 70—80-х років ХХ ст. під керівництвом С. Н. Братченка, М. М. Бондаря, І. П. Післарія, М. М. Чередниченка). Нині досліджено більш як 1000 поховань донецької культури, переважно впущених до могил ямної спільноти. Поселення (Сердюкове на Дінці, Миньївський Яр та Лівенцівка в пониззі Дону) вивчені недостатньо. На Сердюковому виявлено залишки напівземляного житла. Абсолютна більшість матеріалів отримана під час розкопок могил. Планіграфія поховань зберігає традиції ранньокатакомбної культури. Небіжчиків укладали скорченими, переважно на правому боці, обличчям до вхідного отвору. Кисті рук були простягнуті в напрямку підігнутих ніг (поза “вершника”). Переважала південна орієнтація тіл, з певними відхиленнями. На заключній фазі розвитку поширилася північна орієнтація. В ритуалі практикували посипання тіл вохрою. До камери поміщали шматки фарби, а також шкури офірованих тварин (корови, вівці, кози) з черепом та кінцівками. Поховання донецької культури вирізнялися багатством і розмаїттям речового суп-

Рис. 16. Матеріали ранньокатакомбної культури:

1, 2 — м. Кам'янка-Дніпровська, мог. 11, пох. 9 (за Л. А. Черних); 3, 7, 24 — Калинівка, мог. 2, пох. 6; 4, 50 — Калинівка, мог. 1, пох. 8; 5, 26—33 — Огородне, мог. 3, пох. 6; 6, 38 — Новоселівка, мог. 6, пох. 6; 8—16 — Куйбишеве, мог. 1, пох. 22; 17 — Новотроїшське, гр. 3, мог. 3, пох. 9 (за С. М. Санжаровим); 18, 19, 21, 22, 35—37 — Олександрівська могила № 9, пох. 25 (за С. Н. Братченком, Ф. Р. Балонимом, Я. П. Гершковичем); 20, 25 — Маріуполь, Виноградники, мог. 1, пох. 5; 34, 41 — Маріуполь, Виноградники, мог. 1, пох. 8; 39, 42, 47 — Шевченко, гр. 1, мог. 13, пох. 4; 40, 43 — Орловське, мог. 1, пох. 13; 44 — Маріуполь, 1930 р.; 45 — Новоселівка, мог. 3, пох. 2; 46 — Миколаївка, мог. 2, пох. 2; 48 — Волонтерівка, мог. 1, пох. 8; 49 — Огородне, мог. 1, пох. 9; 51 — Орловське, мог. 1, пох. 3; 52 — Огородне, мог. 3, пох. 2 (за С. М. Санжаровим).

1 — план та перетини катакомби; 2 — дерево; 3—17, 19—25 — бронза; 18, 34 — кремій; 26, 27 — зуби тварин; 28, 29 — морські мушлі; 30—33, 39, 40 — кістка, ріг; 42—52 — кераміка

роводу. Вражає строкатість керамічних форм: жаровні, курушки, горщики, кубки, чаші. Для жаровень брали стінки посуду, наповнені вугіллям. Курушки мали форму чаші на хрестоподібному піддоні з відділенням для олії на внутрішній стінці. Посуд був плоскодонний, середніх пропорцій, укритий по шийці та плічках складним візерунком, виконаним шнуром, тасьмою, гребінцем, наколами тощо. Особливо прикметні композиції з фестонів та концентричних кіл на тулубі. Донецька культура є найбагатшою з огляду на кількість бронзових речей, виявлених у катакомбах: набір ніж-шило, сокири з провухом, тесла, долота, гаки, безліч дрібних прикрас (пронизки, підвіски, скроневі кільця, медальйони, намисто). Звужується коло крем'яних виробів (зникають ножі). Якісно виготовлені хіба що вістря стріл із глибокою виїмкою. Серед кам'яних знарядь — наверх булав різної форми, випростувачі дровків стріл із пісковика, пести, тертушки, ступки, сокири з отвором.

Основою господарства було скотарство. Розводили велику та дрібну рогату худобу. Землеробство мало допоміжний характер. Важливою галуззю економіки виступали металургія та металообробка. Висока концентрація знахідок бронзових речей у зоні Бахмутських родовищ мідної руди на Донецькому кряжі дає підстави припустити можливість їх розробки вже носіями донецької культури (Д. П. Кравець, Л. А. Черних та ін.). Висловлено думку щодо існування Донецького центру металообробки (А. Л. Нечитайло). Додатковим аргументом на користь таких припущень є поховальні комплекси майстрів-ливарників, що засвідчують їхню глибоку професійну спеціалізацію (Луганськ, Пришиб). Контролюючи розробку мідних руд, донецьке населення небезпідставно вважало себе елітою катакомбної спільноти. Свою відмінність місцева людність доводила болісним ритуалом деформації черепів ще в дитячому віці. Досягши зрілого віку, ці “баштоголові” справляли незабутнє враження на оточення.

Заклучна фаза розвитку донецької культури позначена появою ріповидного посуду, декорованого кількома валиками, біконічних форм кераміки та інших ознак бабинської культури. Це пов'язувалося, зокрема, з просуванням на Сіверськодонецчину населення харківсько-воронезької та передкавказької культур. Як наслідок цих процесів на Сіверському Дінці та Нижньому Доні формуються пам'ятки бахмутського типу, виділені С. Н. Братченком у 1969 р. в ареалі донецької культури.

Харківсько-воронезька (середньодонська) культура заходить у межі України на Харківщину та Луганське Лівобережжя Сіверського Дінця. Ця група пам'яток була виділена ще в 30-ті роки ХХ ст. Г. В. Подгаєцьким як середньодонська. А в 50-ті роки Т. Б. Попова виділяє харківсько-воронезький локальний варіант катакомбної культури. Воронезькі археологи традиційно вживають термін “середньодонська культура”, а українські — “харківсько-воронезька”. Харківський дослідник С. І. Берестнев розглядає український сегмент цієї культури як пам'ятки осколо-донецького типу. На їхні характеристики ми й зосередимо увагу.

Харківсько-воронезька культура пов'язана своєю генезою з просуванням на північ носіїв ранньокатакомбної та донецької катакомбної культур. Вступивши в контакт із місцевою “ямною” людністю, катакомбники фактично

створили нову яскраву культуру кінця III — початку II тис. до н. е. Сформувався вона в Лісостепу й налічує більш як 30 поселень (Проказине на р. Айдар, низка селищ на лівому березі Сіверського Дінця, поблизу райцентру Кремінна Луганської області та ін.). Будувалися наземні житла з дерева, хоча відомі й споруди напівземлянкового типу з системою підпорних стовпів. Проте виразніший матеріал походить із 200 поховань під могильними насипами. Частина з них здійснена за старою традицією в ямах, стільки ж у Т-подібних катакомбах, але переважна більшість у Н-подібних спорудах (85 % вибірки), де поздовжні осі вхідної ями та камери проходили паралельно одна одній. Активізувалося спорудження нових могил (50) та досипок над упущеними катакомбами. Небіжчиків укладали на правому боці, обличчям до вхідного отвору, хоча орієнтація тіл була несталою, унаслідок радіальної планіграфії катакомб. Дно камер посипали вохрою та крейдою, клали шматки вохри. Тіла жінок та дітей посипали червоною фарбою. Наявність шкур великої та дрібної рогатої худоби, офірованої у процесі поховального ритуалу, становила 36 %. Серед супроводу переважав керамічний посуд, що вирізнявся своєрідністю і мало чим нагадував донецький. Зникають пишно орнаментовані тасьмою кубки, з'являються високі горщики з тричленим ламаним профілем, суцільно вкриті орнаментом. Горщики середніх пропорцій ще виготовлялися, але з'являються також ріповидні посудини північнокавказького походження. Основним елементом орнаменту, поряд зі шнуром, тасьмою та гребінкою, стають наліпні валики. Декоративні композиції склалися із комбінацій горизонтальних і вертикальних ялинок із трикутниками та фестонами, спрямованими вгору.

Серед бронзових речей — ножі двох типів (полум'яподібні та з паралельними лезами), сокири з отвором, шила з коротким черенком, втулчасті гаки, дрібні прикраси. Бронзові сокири походять зі скарбів (Колонтаїв, Скакун) та випадкових знахідок. Особливої уваги заслуговують найдавніші в Україні залізні речі (три випадки), зокрема залізний ніжик із бронзовим держачком. Знайдено серію кам'яних шліфованих сокир з отвором, прив'язні сокири, крем'яні ножі та скребачки. Кістяні вироби репрезентовано мотиками, гарпуном, кільцями. Напрямок господарювання визначається як скотарсько-землеробський.

Ігульська культура (остання чверть III — початок II тис. до н. е.) виділена О. Г. Шапошниковою наприкінці 70-х років XX ст., після розкопок курганів уздовж річки Ігул у Миколаївській області. Осмислення її як окремого явища триває. Спочатку ареал ігульської культури обмежували Буго-Ігульським межиріччям, а ідентичні комплекси Наддніпрянщини відносили до дніпро-азовської катакомбної культури. Проте з часом став зрозумілим механістичний характер конструювання цієї культури, де ранній шар пам'яток належав до ранньокатакомбної, а пізній — до ігульської культури. Остання не є продуктом розвитку ранньокатакомбної, оскільки утворилася внаслідок міграції однієї з груп катакомбного населення з Передкавказзя до степів Надчорномор'я. Місцеве ж ранньокатакомбне населення, навпаки, рушило на схід, до Калмицьких степів. Завдяки тривалим дослідженням удалося встановити, що "ігульці" заселяли західний сегмент степової частини катакомбного ареалу, від Східного Надазов'я (р. Міус) до Нижнього Дунаю та Прута. Зі

Рис. 17. Матеріали інгульської катакомбної культури:

1, 7 — Антонівка; 2 — Булгаківка; 3 — Відрадне; 4, 12 — Лиманці; 5 — Баратівка;
6, 11 — Привільне; 8 — Старогорожене; 9 — Старорозанівка; 10 — Піски
(за С. Н. Братченком, О. Г. Шапошиковою).

1 — план поховання; 2, 3, 7, 8, 10—12 — кераміка; 4, 5 — камінь; 6, 9 — бронза

Степу інгульці піднімалися вздовж Дніпра на північ аж до півдня Київщини. Розкопано кілька поселень з овальними житлами на кам'яних фундаментах (Матвіївка на Миколаївщині), розвідано тимчасові стоянки. Поховання здійснювали в могилах. Відомі десятки основних поховань, але абсолютна більшість із них — упускні. Для більш як 2000 виявлених поховань характерні катакомби з округлою шахтою, квасолеподібною у плані камерою та випростаною горілиць позицією небіжчика. Орієнтація похованих лишалася несталою, з переважанням південного вектора. Вхідний отвір до камери іноді перекидали частинами дерев'яного колеса й замащували глиняним розчином, а вхідну шахту забутовували материковою глиною (рис. 17). Поховання одиночні та парні, але трапляються й колективні (до шести небіжчиків на камеру). Практикувалися підпоховання до побудованих раніше катакомб. Такі споруди виконували функцію склепів. Серед речей супроводу — кам'яні сокири та булави, наконечники стріл з глибокою виїмкою в основі, бронзові ножі та шила, металеві прикраси, а також ошатний посуд із глини, дерева та остеокерамічної маси. Останній виготовлявся для поховальних ритуалів, а тому не підлягав випалові й не міг використовуватися у побуті. Фактично тут ми маємо справу з обрядовою бутафорією.

Господарство інгульців базувалося на рухливому скотарстві та землеробстві (в катакомбі Високої Могили поблизу с. Балки Запорізької області знайдено дерев'яне рало). Соціальна ієрархія була досить складною: знать (жерці, воїни, правителі), пастухи, ремісники, залежні особи. Один із центрів інгульського суспільства містився на р. Молочній. В ідеології носіїв інгульської культури простежуються близькосхідно-середземноморські впливи (моделювання черепів, культ стопи, святилища, зародки знакової системи, деякі форми посуду).

Феномен модельованих черепів відкрито як явище культури й мистецтва на межі 70—80-х років XX ст. розкопками Херсонської та Запорізької експедицій Інституту археології в басейні р. Молочної (А. І. Кубишев, С. І. Круц, В. В. Отрощенко, С. Ж. Пустовалов). Їх знайдено в катакомбах інгульської культури, що й визначає ареал цього явища — степове Надчорномор'я та Надазов'я. Йдеться про ритуал відтинання голови по смерті та мацерації (очищення) черепа чи усього кістяка від м'яких тканин. Зі спеціально виготовленої глиняної суміші модельовалось обличчя по черепу (рис. 18). За мацерації тіла небіжчика створювали ляльку пращура. Модельовані таким чином черепи та ляльки використовували певний час у ритуалах, пов'язаних із культом предків, а потім повертали до катакомби, де перебувало обезголовлене тіло небіжчика.

Рис. 18. Череп носія інгульської культури з рисами обличчя, модельованими глиняною сумішшю 3 мог. 2 поблизу с. Жовтнєве Запорізької обл. (розкопки В. В. Отрощенко)

Як уже зазначалося вище, пам'ятки раннього періоду засвідчують етнічну спадковість щодо пізнього періоду ямної спільноти, окрім принципової новачії — катакомби. Про спадковість свідчать також дані антропології. Культурне розмаїття другого періоду співвідноситься з наявністю кількох антропологічних типів населення. Реальні відмінності між культурами наочно демонструють штучна деформація черепів у населення донецької катакомбної культури та моделювання черепів небіжчиків інгульської катакомбної культури. Відчувається приплив населення з теренів Калмикії та Північного Кавказу до степів України. Згадані катакомбні культури вже суттєво відрізняються від ямної спільноти, що дає підстави нам припустити їхню етнічну неоднорідність. Схоже, що нащадки ямної спільноти (праіндоіранці) були відсунуті на периферію катакомбного ареалу — до Західного Надчорномор'я, Лісостепу та за Волгу.

Світ культур шнурової кераміки

У преамбулі до теми зазначалося, що Північ і Захід України були заселені носіями *культур шнурової кераміки*. Їх ще називали *культурами бойових сокир*. Проте ці доволі значні за площею регіони являли собою лише південно-східну окраїну грандіозного культурного масиву “шнуровиків”, що простягався від Рейну до Верхньої Волги й від Швеції до Буковини. На цьому обширі вже відомо 25 культур шнурової кераміки (рис. 19). Перші з них виділено ще наприкінці XIX ст. Зрозуміло, що таке масштабне явище швидко вийшло за межі суто археології, ставши ідеологічною зброєю політиків. Так, німецький дослідник Г. Коссіна намалював на картах Європи напрями походів племен бойових сокир на Схід аж до Волги. Ці матеріали були використані ідеологами нацизму для історичного обґрунтування наступальних дій на східному фронті за часів Другої світової війни. Наукові ж “війни” з приводу того, чия культура шнурової кераміки давніша та як рухалися власники бойових сокир, зі Сходу на Захід чи навпаки, все ще тривають. Датуються культури шнурової кераміки в широкому діапазоні — від другої чверті III тис. до н. е. до початку II тис. до н. е.

Український дослідник спільноти М. М. Бондар на підставі аналізу археологічних та антропологічних матеріалів пропонував поділити культури шнурової кераміки на три великі етнотериторіальні групи. До складу першої (східної) групи, на його думку, мало входити населення середньодніпровської, фатьянівської, естонської (східнобалтійської) та жуцевської (вісло-німанської) культур, яке він пов'язував із прабалтським етнічним масивом. До другої (центральної) групи — носіїв підкарпатської, городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської, нітрянської, східнославацьких курганів, Злата, Хлопце-Веселе та інших культур як репрезентантів праслов'янської спільноти. Третя група у складі культур: чесько-моравської, східнозаальської, шенфілдської, одерської, верхньорейнських кубків, поодиноких поховань, човникоподібних сокир могла бути прагерманською. Обережніші дослідники схиляються до

думки про існування єдиної прагермано-балто-слов'янської спільноти культур шнурової кераміки. На теренах України виявлено культури першої (середньодніпровська) та другої (підкарпатська, городоцько-здовбицька, східнословачьких курганів, стжижовська) груп. Про них розповімо докладніше.

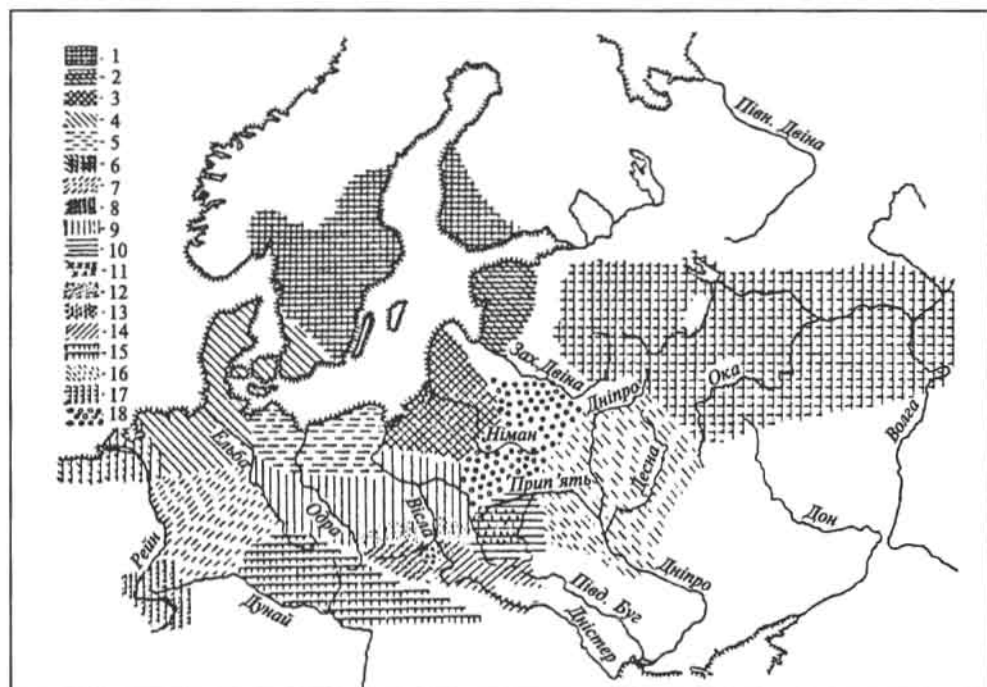

Рис. 19. Схема поширення культур шнурової кераміки у Східній та Середній Європі:

1 — культура човноподібних сокир; 2 — естонська культура; 3 — жуцевська культура; 4 — культура поодиноких поховань; 5 — одерська культура; 6 — культура нижньорейнських кубків; 7 — саксоно-тюрінгська культура; 8 — культура верхньорейнських кубків; 9 — "польська" культура шнурової кераміки; 10 — городоцько-здовбицька культура; 11 — культура Злота; 12 — межановицька культура; 13 — стжижовська культура; 14 — підкарпатська культура; 15 — чесько-моравська культура; 16 — середньодніпровська культура; 17 — фат'янівська культура; 18 — культури Білорусі та Литви (за І. К. Свєшниковим)

Середньодніпровська культура виділена В. О. Городцовим у 1915 р. як придніпровська, а в 1927 р. ним же названа середньодніпровською. Серед дослідників цієї культури слід згадати українських археологів І. І. Артеменка, С. С. Березанську, М. М. Бондаря, К. П. Бунятян. Ареал її охоплює Черкаську, Житомирську, Київську, Чернігівську області України, Східну Білорусь та прилеглі області Росії. Виділено три локальні групи пам'яток: київську, киеводеснянську та верхньодніпровську. Із 209 відомих поселень 98 виявлені в Україні. Серед досліджених — Ісковщина, Княжа Гора, Пекарі, Старосілля, Кийлів та ін. Топографія поселень була різною: низькою (піщані підвищення у заплавах) або ж високою (мисові виступи правого берега Дніпра). На Ісковщині виявлено чотири двокамерні житла стовпової конструкції з глиняною долівкою, глинобитними стінами та двосхилим дахом (6 × 5 м). Поховальні

пам'ятки склалися з могильних (57) та ґрунтових (36) цвинтарів, а спосіб поховання включав інгумації та кремації у прямокутних ямах. Могильні поховання переважають у Середній Наддніпрянщині, а ґрунтові — у Верхній, уже на теренах сусідніх держав.

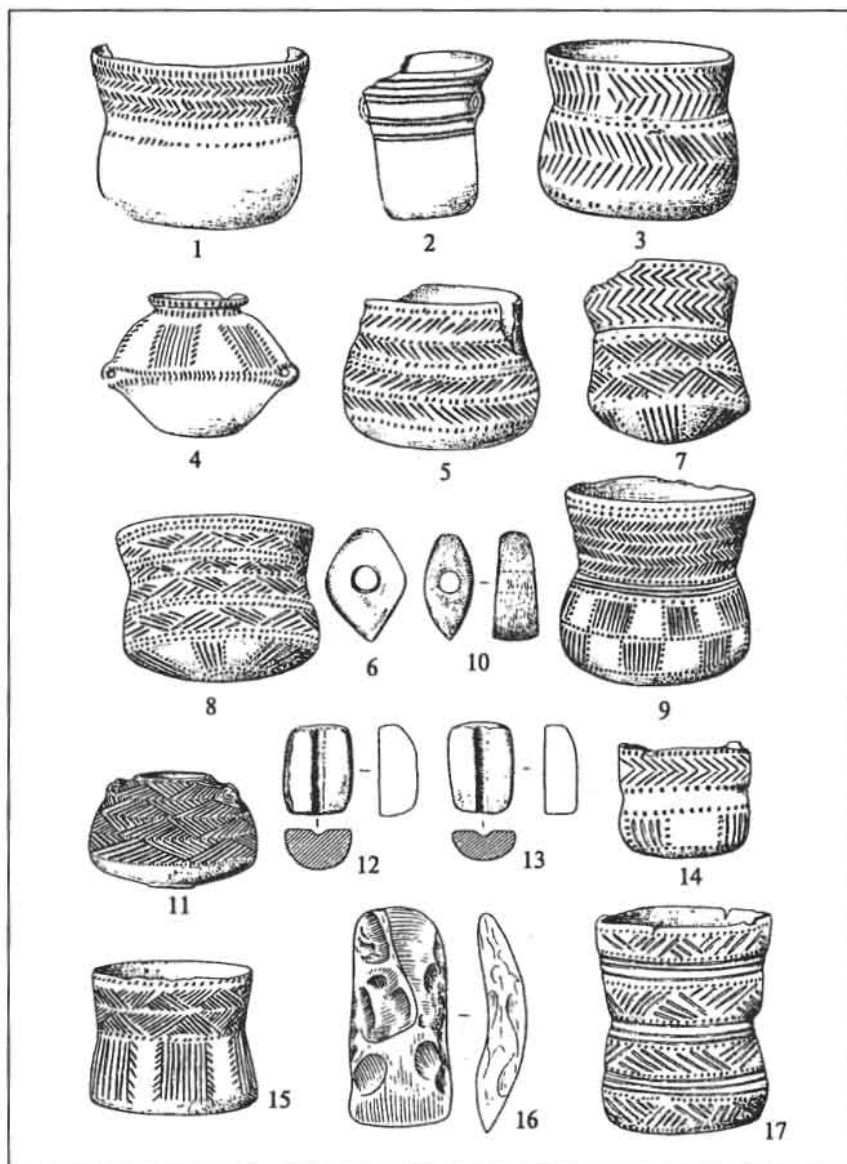

Рис. 20. Матеріали середньодніпровської культури шнурової кераміки:

1 — Долинка, мог. 56; 2 — Гречаники; 3 — Долинка, мог. 55; 4 — Гришинці; 5 — Долинка, мог. 44; 6, 7 — Гатне; 8 — Долинка, мог. 41; 9 — Дібровка; 10—17 — Іванковичі, речі з могил 3, 5 (за І. І. Артеменком).
1—5, 7—9, 11, 14, 15, 17 — кераміка; 6, 10, 12, 13 — камінь; 16 — кремій

Кераміка (найбільш представлений матеріал) поділяється на кухонний і столовий посуд (рис. 20). Кухонний складається з великих товстостінних плоскодонних горщиків з домішками піску та жорстви в тісті. Столова кераміка (горщики, амфори з вушками, чаші, кубки) була тонкостінною з домішками піску та шамоту в тісті. Кубки мали характерний високий комірець (шийку), вкритий складним геометричним, часом паркетним, візерунком (відбитки шнура, лінійного чи зубчастого штампу, нігтя, нарізки). Дно таких посудин було округлим чи сплюсненим. Серед нечисленних бронзових виробів — ножі, вислообушна та втульчата сокири, діадеми, нашійні гривни, браслети, скроневі кільця верболистої форми. Переважають вироби із миш'яковистої бронзи, рідше трапляються олов'яні бронзи з Карпато-Балканського ареалу. Окремо слід згадати Київський скарб мідних прикрас. Численними знахідками репрезентовано крем'яні вироби (пласкі сокири, наконечники стріл, дротиків, списів, ножі, скребачки). Особливу категорію знахідок становлять втульчасті кам'яні сокири, нагадуючи про другу назву спільноти шнурової кераміки — культури бойових сокир.

Характер господарства середньодніпровської культури визначають як скотарсько-землеробський. Розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней і коней. Знахідки пласких сокир, рогових мотик, жнивних ножів із кременю та зернотерок свідчать про існування заплавної землеробства. Можливо, практикувалася й підсіка. Полювання на диких тварин (оленя, лося, кабана, бобра та вовка) забезпечувало місцеву людність м'ясом, шкурами та хутром. Припускається існування місцевої металообробки, сировиною для якої слугував переплавлений металевий брутт. Суспільство середньодніпровської культури було патріархальним, стратифікованим. Елітні поховання вирізняються складністю поховального ритуалу та багатством речового супроводу. Виділяють два періоди розвитку середньодніпровської культури, синхронні періодам катакомбної спільноти. Походження середньодніпровців пов'язують із приходом у регіон групи шнурового населення, яке надалі розселилося вгору вздовж Дніпра та Десни, асимілюючи місцеве пізньонеолітичне населення дніпро-донецької культури.

Підкарпатська культура була поширена на теренах Західної України та Південно-Східної Польщі. Активно досліджувалася у міжвоєнний та повоєнний періоди. Значний внесок у її вивчення зробили польські археологи Т. Сулімірський, Я. Костжевський, Я. Махнік, а також український дослідник І. Свешников. Виділено чотири локальні групи пам'яток підкарпатської культури: краківсько-сандомирська, любачівська на теренах Польщі; верхньодністровська, подільська — в Україні. Розглянемо матеріали українських груп.

Характерною є невелика кількість досліджених поселень і стоянок. Виняток становлять дві стоянки пастухів поблизу с. Кавське на Львівщині. Більшість матеріалів виявлено в ході розкопок могил та ґрунтових некрополів. Переважали інгумації у скорченому стані, здійснені в ямах чи на рівні давньої денної поверхні. Відомі також кремації. Могильники на узвишсях налічували близько 30 насипів із одним—трьома похованнями під кожним (Баличі, Ковпеч, Болехівці на Львівщині, Комарів та Колоколин Івано-Франківської області). У подільській групі, поблизу с. Стрільче, досліджено 12 ґрунтових поховань у скорченому стані в кам'яних скринях (традиція культури кулястих

амфор). Поховання супроводжувалися посудом, крем'яними та кам'яними сокирами, бронзовими прикрасами. Кераміка мала традиційний для "шнуровиків" набір форм (кубки, горщики з S-подібним профілем, чаші, амфори, два типи кувалд), декорованих відбитками шнура, прокресленим орнаментом, зрідка — розчленованим валиком (рис. 21). Численними є знахідки кам'яних втульчастих сокир різних типів, а також пласких крем'яних сокир, прямокутних та овальних у перетині, крем'яних ножів, серпоподібних вкладнів, трикутних та серцеподібних наконечників стріл. На стоянці Кавське I виявлено рештки майстерні з обробки кременю. Бронзові вироби, переважно з Карпато-Балканської сировини, репрезентовані вислобушними сокирами, теслами, гривнами унетицького типу, скроневими верболистими підвісками з осевим реберцем. Матеріалів, що розкривали б характер господарства населення підкарпатської культури, виявлено небагато. На думку дослідників, у ньому переважав скотарський напрям, а землеробство відігравало другорядну роль.

Почапська група пам'яток культури Хлопце-Веселе становила невеликий анклав носіїв цієї культури, що мігував до межиріччя Західного Бугу і Дністра на схід від Львова, до ареалу подільської групи підкарпатської культури. Виявлено лише шість ґрунтових цвинтарів на 3–6 поховань кожний. Назва одного з них (Почапи) стала епонімною для групи, виділеної І. К. Свешниковим у 1974 р. Небіжчиків уклали на боці у скорченому стані, орієнтація — нестала. Супровід — ліплені кувалди, декоровані відбитками шнура, та чарки на піддоні. З інших знахідок привертають увагу крем'яні ножі на платівках і кинджал, проколки з кісток вівці та численні мідні прикраси (верболисті скроневі підвіски, окуляроподібна підвіска, стрічковий браслет, пронизки із перевитою стрічки, бляшки з отвором у центрі). Унікальною знахідкою є пласке металеве вістря стріли з T-подібним черешком. Мідь — словацького походження.

Городоцько-здовбицька культура охоплювала Західну Волинь та південь Західного Полісся в межах Волинської та Рівненської областей. Виявлено 77 поселень, 17 могильних і ґрунтових некрополів, розробки кременю. Епонімними пам'ятками стали поселення Городок та Здовбиця у Рівненській області. Культуру виділено І. К. Свешниковим за матеріалами досліджень 1959–1966 рр. Він же поділив відкриті пам'ятки на дві хронологічні фази — ранню (городоцьку) та пізню (здовбицьку). Зазначимо, що поділу на фази піддаються лише розкопані поселення. Десять наземних жител *городоцького етапу* досліджено на селищі Городок, ще чотири — у Зозові та Моквинському Майдані. Тип жител — каркасно-стовповий з двосхилим дахом. Навколо жител розміщувалися господарчі ями та майстерні з обробки кременю. На окраїні Городка знайдено яму, де видобувався кремій, а також скупчення жовен, зі слідами первинної обробки. Виявлено декілька поховань під могилами у скор-

Рис. 21. Матеріали підкарпатської культури шнурової кераміки:

1 — Стрільче, кам'яна скриня III; 2–5 — Кульчиці; 6, 24 — Велика Плавуча, мог. II; 7, 30 — Кульчиці, мог. XII; 8 — Кульчиці, мог. XIII; 9 — Ясенівка (колишній Якторів), мог. I; 10 — Передівання; 11, 14 — Колоколин, мог. V; 12 — Колоколин, мог. IV, пох. 1; 13 — Баличі, мог. XV; 15, 16 — Колоколин, мог. III; 17, 19 — Колоколин, мог. IV, пох. 2; 18 — Почапи; 20 — Висоцьке; 21 — Кульчиці, мог. VIII; 22 — Ясенівка, мог. II; 23 — Ясенівка, мог. IV; 25, 32 — Колоколин, мог. I, пох. 2; 26, 29, 33 — Кульчиці, мог. VII; 27 — Кульчиці, мог. VI; 28 — Кульчиці, могила в лісі; 31 — Красів, мог. II; 34 — Коропуж (за І. К. Свешниковим).
1 — план та перетин поховальної споруди; 2–7, 14–17 кремій; 11–13, 19 — вироби з каменю; 8, 21–34 — кераміка; 9, 10 — мідь; 18, 20 — бронза

ченому стані. Десять жител *здовбицького етапу* розкопано на поселеннях Зозів I, Зозів II та Здовбиця. Вони були конструктивно складніші й мали дві частини — наземну, каркасно-стовпову, та заглиблену, з материковою лежанкою. Вогнища для обігріву та приготування їжі розміщувалися в наземній частині споруд. Поховання на пізньому етапі влаштовували у ґрунті, в кам'яних спорудах або в ямах. Небіжчиків укладали на бік, дещо скорченими, головою на захід. Найвиразніший матеріал дали поховання поблизу Здовбиці.

Кераміка доволі своєрідна. Для ранньої фази характерні в основному кулясті форми з підлощеною поверхнею, декоровані відбитками шнура та насічками. Відомі також прості слоїки без декору. На пізній фазі форми посуду урізноманітнюються (амфори, горщики, кухлі, кубки), а в тісті помічено домішку потовченого кременю. Декор — шнуровий. Набір крем'яних та кам'яних знарядь лишився типовим для “шнуровиків”: пласкі сокири, кинджали, серпоподібні та ножеподібні платівки, втульчасті шліфовані сокири. Із кістки виготовляли долотця, проколки, голки, наконечники стріл, намистини та підвіски. Знайдене рогове кайло для видобутку кременю. Нечисленні мідні речі також традиційні: верболисті скроневі підвіски, окуляроподібна підвіска, перстень, рибальський гачок. Господарство лишалося скотарсько-землеробським. Розводили здебільшого велику та дрібну рогату худобу, а також коней і свиней. Високого рівня досягли видобуток і переробка волинського кременю, вироби з якого використовувалися у місцевому господарстві, а також для обміну.

Стжижовська культура завершувала розвиток “шнурових” утворень по цей бік Карпат. Поширена на Північно-Західній Волині та Любелщині (Польща), де міститься епонімне поселення Стжижув, досліджене у 30-ті роки ХХ ст. Виділена А. Гардавським у 1959 р. Входить до пізнього горизонту культур шнурової кераміки (кінець III — початок II тис. до н. е.). Український сегмент стжижовської культури досліджував І. К. Свешников. Відомо 66 поселень. На 11 поселеннях проведено розкопки, під час яких відкрито 13 напівземлянок, чотири з них — на поселенні Озліїв Рівненської області. Розміри жител — 4,2 × 2,25 м, глибина — близько 1,5 м. Попід стінами облаштовані материкові лежанки. На селищах Муравиця та Озліїв у житлах виявлено майстерні з обробки кременю. У тій же Муравиці та Перевередові такі майстерні знаходили поруч із житлами, а неподалік від Муравиці обстежено пункт з обробки кременю, де налічувалося близько 100 000 одиниць відходів (відщепів, луски, напівфабрикатів). Поховання здійснювали на ґрунтових цвинтарях (24). Найбільший із них — Торчинський (19 поховань). На Волині досліджено також чотири могили. Небіжчиків ховали у випростаному стані, головами на захід, південь або схід, з речовим супроводом (рис. 22). Відомі також скарби зі Стеблівки (Стубла) та Липи з бронзовими сокирами, верболистими скроневими підвісками та браслетами.

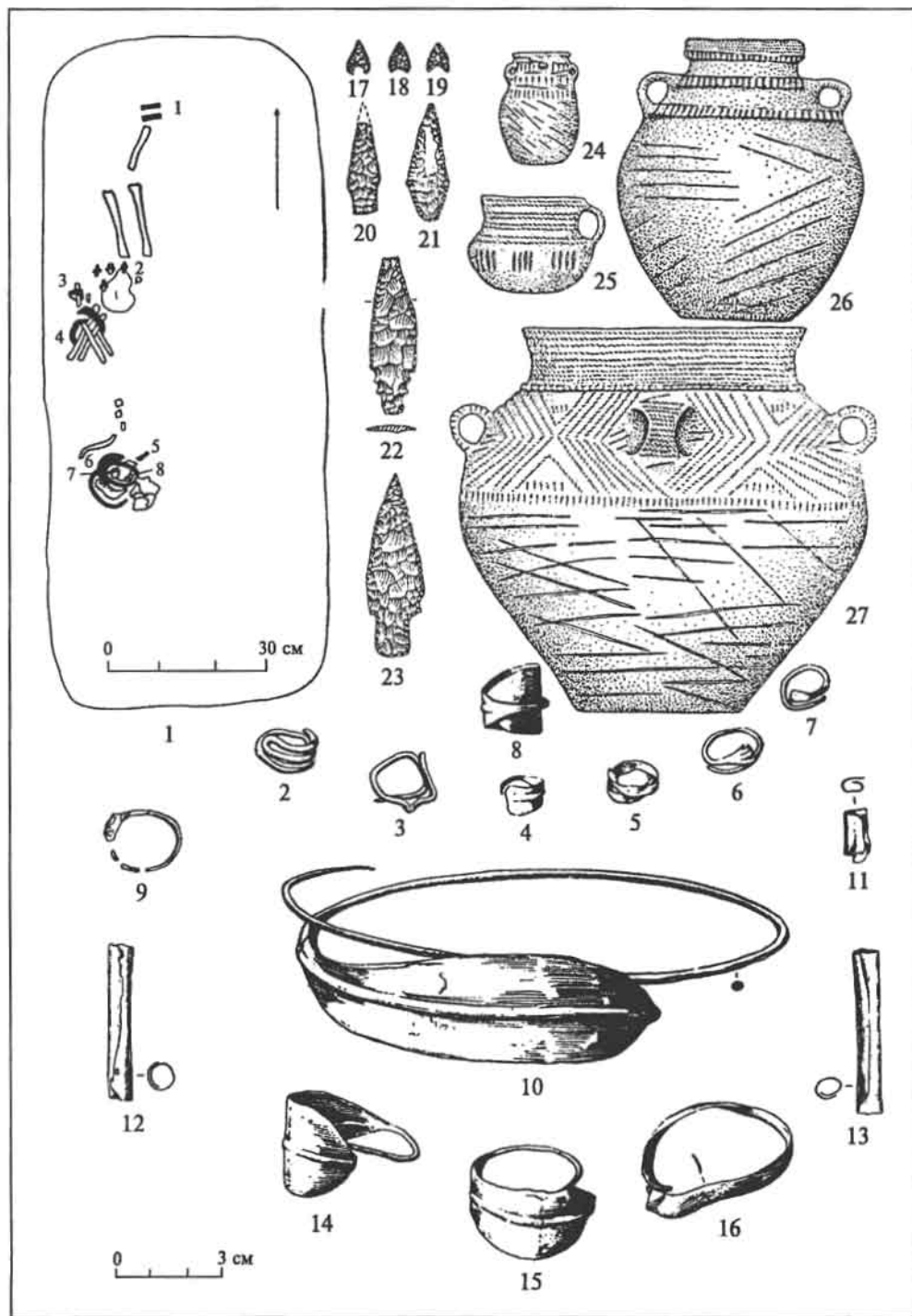
Рис. 22. Матеріали стжижовської культури шнурової кераміки:

1—16 — с. Могиляни на Рівненщині, пох. 7; 17—19 — Торчин на Волині, пох. 16; 20 — Торчин, пох. 10; 21—23, 27 — Торчин, речі зі зруйнованих поховань; 24, 26 — Торчин, пох. 4; 25 — Торчин, пох. 6 (1—16 — за К. В. Каспаровою, М. Б. Шукінім; 17—27 — за І. К. Свешниковим).

1 — план поховання; 2—16 — бронза; 17—23 — кремень; 24—27 — кераміка

Тема 10

Період середньої та перехід до пізньої бронзи

Кераміка мала домішок шамота в тісті та специфічну фактуру поверхні від загладжування жмутом соломи чи трави. Типи посуду різні: амфори з високими шийками та парою вушок, кубки, миски, кухлі. Декор, виконаний відбитками шнура, нарізками, валиком, укривав вінця та шийку з виходом на тулуб. Вінця кубків оформлювали у вигляді комірця. Помічено присутність на стижовських пам'ятках багатоваликової кераміки бабинської культури та кістяні пряжки. Численні вироби з кременю та каменю репрезентовані плоскими клинцевими сокирами, ножеподібними серпами, виїмчастими наконечниками стріл, свердленими сокирами. Напрямо господарства визначається як землеробсько-скотарський, за наявності значної кількості землеробських знарядь, особливо крем'яних серпів. З домашніх тварин розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней та собак. Помітних обсягів набули обробка кременю і ткацтво.

Ситуація в Закарпатті

Окремі групи “шнуровиків” перейшли у другій половині III тис. до н. е. через карпатські перевали на південь.

Одна з них стала відомою як *культура східнославацьких курганів*. Її виділив словацький археолог В. Будінський-Кричка як “східнославацьку курганну групу” в середині XX ст. Носії цієї культури заселили передгір'я та гірські райони Закарпаття, межиріччя Ужа і Латориці, де співіснували з місцевим населенням культури Ніршег. Вони лишили по собі тільки поховальні споруди у вигляді могил. У Верхньому Потиссі таких могил, висота яких не перевищує 2 м, налічується близько 500, але розкопано лише 23 із них. Найпомітніші могильники: Мала Гора поблизу Мукачового, Зняцєве, Медведівці, Бовтрадь та ін. Насипи обкладали кам'яними брилами. Небіжчиків ховали на давній денній поверхні в кам'яних скринях та ґрунтових ямах за обрядами кремації та інгумації. Останній ритуал передбачав скорчений стан небіжчиків на боці чи спині, орієнтованих широтно. Інвентар складався із фрагментованого посуду (миски, кубки з S-подібним профілем, кухлі та глеки) та дископодібних прясел. Кераміку декорували відбитками шнура, валиком та наколами. Серед інших речей з поховань найчастіше трапляються крем'яні плоскі сокири, тесла, свердлені кам'яні сокири тощо. Вважається, що носії культури східнославацьких курганів були мобільними скотарями. З часом їх поглинуло місцеве населення культури Ніршег.

Ареал *культури Ніршег* містився загалом південніше теренів поширення східнославацьких курганів. Назва культури походить від горбистої місцевості Ніршег на Північному Сході Угорщини, де зосереджено найбільше пам'яток. Ніршег, а також культури Мако та Вучедол, утворювали КІС Зок, що охоплювала в основному терени сучасної Угорщини. На відміну від східнославацьких курганів, культура Ніршег репрезентована майже всуціль поселеннями, яких загалом уже виявлено більш як 200, але в Закарпатті їх значно менше: Мала Гора в Мукачовому, Кругла гора у Дрисиному, Сомоторська Гора, урочище

Легеле поблизу с. Велика Добронь та ін. Уже самі назви засвідчують, що топографія поселень, площею близько 1 га, була високою (гори, горби, дюни посеред боліт). Житла — напівземлянкові, площею $7,6 \times 5$ м, а також намети. Угорські матеріали дають можливість зробити висновок, що поховальним ритуалом була кремація. Прах небіжчиків ховали в урнах на ґрунтових цвинтарях.

Кераміка Ніршег вирізняється розмаїтістю форм, що загалом характерно для культури Карпатського басейну. Посуд виготовляли ліпним способом, додаючи в тісто пісок та жорству. Йому властиві гарний випал, гладка поверхня з м'якою гамою кольорів від темно-сірого до брунатного. Функціонально його можна поділити на кухонний, столовий та поховальний (урни). Кухонний посуд складався з плавного профільованих горщиків та дворучних амфор. Для столового характерні одноручні глеки кулястої чи біконічної форми, конічні миски з пласким денцем чи на піддоні, кухлі, чайники, тарелі. Амфороподібні урни, заввишки 20—70 см, мали два—чотири вушка на тулубі. Зазвичай їх накривали конічними покриттями. Декор доволі лаконічний — прокреслені лінії, зашипи, валики, начоси, пунктирні візерунки. Є чимало вотивних мініатюрних посудинок, що повторювали форми ужиткових, ложок, рурок, коліщаток до прямокутних кузовів іграшкових возів. Відомі також посудини у формі птаха та скрипкоподібні статуєтки. Серед інших матеріалів — клинцеві пласкі сокири, ножі та серпи з кременю, зернотерки, кістяні проколки та голки. Основою господарства були орне землеробство та скотарство. Селища розташовувалися в родючих долинах річок. Вирощували пшеницю (одно- та двозернянку, карликову), ячмінь, горох, сочевицю. Врожай збирали крем'яними та кістяними серпами. Розвивалося тваринництво з притаманним йому традиційним спектром домашньої худоби (велика та дрібна рогата, свиня, собака, кінь). Високого рівня досягли керамічне виробництво та обробка кременю.

Культура Ніршег склалася на базі взаємодії місцевого населення культури Баден із прийшлими племенами культури Коцофені та групами “ямників”, що просочилися через Карпати. Своєю чергою, на базі Ніршег сформувалася наприкінці доби середньої бронзи культура Отомань.

Культура Отомань (назва походить від міста Отомань у Трансільванії) була помітним явищем доби середньої бронзи в Карпатському басейні. На початку II тис. до н. е. вона обіймала терени Закарпаття (Берегове, Дідове, Дякове), Східної Словаччини, Північно-Східної Угорщини та Північно-Західної Румунії. Пам'ятки представлені городищами, селищами, скарбами бронзових і золотих речей. Основою господарства були розвинене орне землеробство та скотарство, металургія бронзи. Місцева людність налагодила торговельні та культурні зв'язки з егейським світом. Для культури характерні високоякісний яскраво орнаментований столовий і ритуальний посуд та багато декоровані бронзові вироби складних, іноді навіть химерних, форм (рис. 23). Поховальний обряд — біритуальний: тілоспалення з уміщенням праху до урн; тілопокладення у ґрунтових ямах на цвинтарях. Наявні багаті поховання. Соціальна диференціація помітна також на городищах, де з'являються акрополі. Основу ідеологічних уявлень становили солярні культи. На пізньому етапі розвитку Отомань еволюціонує в генетично споріднену культуру Фельшесевч-Станове.

Рис. 23. Керамічні вироби культури Отомань:

1, 3, 4, 6, 8, 12, 15 — Дякове, Сасове, Дідове, Берегове (Закарпаття); 2, 5, 7, 9—11, 13, 14, 16—20 — Отомань, Терян, Сакуені, Салакса, Тір (Трансільванія) (за Е. А. Балагури)

Мар'янівська культура

Найменш дослідженим в археологічному плані лишається Північний Схід нашої держави, зокрема Сумська область. Там найдовше затримався неоліт, на зміну якому прийшла доба середньої бронзи. *Мар'янівська культура* сформувалася наприкінці доби середньої бронзи на основі неолітичної культури ямково-гребінцевої кераміки. Помітним у ній є також вплив середньодніпровської культури. Її виділив М. Я. Рудинський у 30-ті роки ХХ ст., після розкопок Мар'янівського поселення на р. Сейм. Ареал культури охоплював Полісся та північ Лісостепу між Десною і Середнім Доном. Проте в Росії близькі пам'ятки сприймалися як воронезька культура, виділена В. І. Бесєдіним. В Україні виразні комплекси вивчені на Десні та Сеймі (поселення Волинцеве, Мар'янівка, Мезин та ін.). Усі вони відкритого типу, розташовані в заплавах річок на дюнних підвищеннях. Житла представлені невеликими напівземлянками, але відомі й наземні конструкції. Поховання досліджені на теренах Росії — випростані інгумації в дерев'яних трунах та ямах (Хохольський курган у Воронезькій області). Кераміка горщикових форм виготовлялася із глини з домішкою піску, орнаментована ямковими дотиками та відбитками гусеничного штампю. Знаряддя праці виготовлені в основному з кістки та кварциту, а металеві знаряддя майже відсутні. Мар'янівська культура продовжила лінію розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки. На її базі формуються пам'ятки малобудківського типу та бондарихінська культура доби пізньої бронзи. В етнічному плані ці культури репрезентують прафінно-угорську лінію розвитку, підкріплену відповідними гідронімами регіону.

Бабинська культура

На зламі III—II тис. до н. е. відбулися події, пов'язані з комплексом новацій (винахід коліс на шпичах, виготовлення легкої колісниці, використання коней як тяглової сили). Практичну реалізацію ці відкриття знайшли у військовій сфері, забезпечивши беззаперечний успіх тим, хто воював на бойових колісницях. З південноуральського осередку культурогенези групи воїнвоколісничих швидко просувалися Старим Світом, руйнуючи на своєму шляху систему культур доби середньої бронзи. На теренах України така доля спіткала утворення пізньої фази катакомбної спільноти та культур шнурової кераміки. На їхній базі постає *бабинська культура*. В її формуванні значну роль відіграло населення *харківсько-воронезької катакомбної культури*, яке під тиском *доно-волзької абашевської культури* колісничних мігрувало на Схід України, продовживши ланцюгову реакцію культурних змін, започаткованих на Південному Уралі.

Хронологічно бабинську культуру віднесено до кінця середньої та початку доби пізньої бронзи (XX—XVI ст. до н. е.). Поселення, могильники та скарби бабинської культури поширені у степовій і лісостеповій зонах України та Мол-

дови, степах Росії до Нижньої Волги, а на півдні — до передгір'їв Криму та Кавказу. Впродовж певного часу бабинська культура охоплювала всі терени України, окрім Закарпаття. Багатоваликову кераміку знайдено в Гомельській області Білорусі. Епонімне поселення Бабине III на Дніпрі досліджене А. В. Добровольським на початку 50-х років XX ст. Спираючись на матеріали цих досліджень, С. С. Березанська виділила в 1960 р. культуру багатоваликової кераміки. Термін “Бабинська культура (культура Бабине III)”, запропонований С. Н. Братченком (1977), додатково обґрунтував Р. О. Литвиненко.

Поселення розташовані на низьких надзаплавних терасах (сад ім. Т. Шевченка у Дніпропетровську, Бабине III) і високих пагорбах (Княжа гора, Кременчук, Хортиця). Досліджено наземні глинобитні житла (Бабине III), землянки та напівземлянки. Поховання в могилах та на ґрунтових цвинтарях влаштовували в неглибоких ямах, кам'яних скринях, дерев'яних рамах із дошок, колодах, підбоях. Небіжчиків ховали у скорченому стані, на лівому чи правому боці, з орієнтацією на захід чи південний схід. У ранній, елітній групі поховань чоловіків ховали на лівому боці, орієнтованими на захід, а жінок — на правому, головами на схід (рис. 24). Інвентарні поховання супроводжуються керамікою, дерев'яними чашами й таями, кістяними та роговими пряжками різних типів, бронзовими ножами, фаянсовим “рогатим” намистом, кістками тварин. Керамічні горщики вирізнялися високими пропорціями, мали біконічний профіль та розтрубні вінця (тричленний ламаний профіль). Залом профілю заліплювалися валиками. Декор складався з геометричних композицій, виконаних у багатоваликовій та прокресленій техніці. Серед інших речей фігурували бронзові ножі, тесла, сокири з провухом, гривни, окуляроподібні підвіски, кам'яні молотки-сокири, булави, крем'яні наконечники стріл з виїмкою в основі, фаянсове намисто, кістяні пряжки та дискові псалії з шипами.

Племена бабинської культури займалися скотарством, рільництвом, рибальством, обробкою металів, кістки та рогу.

За етнічною належністю бабинська культура, що мала п'ять локальних варіантів (нижньодніпровський, середньодніпровський, донецький, південно-західний та нижньодонський), навряд чи була однорідною. Проте за сукупністю ознак її можна віднести до лінії розвитку індоіранської мовної спільноти, а південно-західний локальний варіант містив певні традиції прагрецького етносу, запозичені від усатівської та буджацької культур доби ранньої бронзи.

Кам'ясько-лівенцівський тип пам'яток у 80-ті роки XX ст. С. Н. Братченко виділив з ареалу бабинської культури у Криму та пониззі Дону. Наприкінці 90-х років О. Є. Кислий висловив думку про доцільність виділення окремої **кам'яської культури**. До складу цієї групи віднесено Лівенцівську та Каратаївську фортеці в дельті Дону та низку відкритих поселень із кам'яними жителями у Східному та Гірському Криму (Кам'янка, Кіммерік, Кіровське, Ще-

Рис. 24. Матеріали бабинської культури:

1 — Пришиб, мог. 2; 2 — Нижньобараниківка, мог. 5; 3 — Олександрівськ, мог. 1, пох. 4; 4 — Самарський II; 5 — Миколаївка, мог. 3, пох. 1; 6 — Трьохізбенка, мог. 2, пох. 3; 7 — Привілля, мог. 11, пох. 13; 8 — Андріївка, мог. 1, пох. 1; 9 — Шахтарськ, мог. 8, пох. 2; 10 — Меловатка, мог. 1, пох. 1; 11 — Чугуно-Крепінка, мог. 1, пох. 1; 12 — Високе, мог. 2, пох. 1; 13 — Іллівка, мог. 2, пох. 4 (за Р. О. Литвиненком).

1, 2 — розташування поховань у довгих могилах; 3–7 — комплекси чоловічих поховань; 8–13 — комплекси жіночих поховань

бетівка — гора Челки та ін.). Загалом виявлено більш як 25 селищ. Кам'яні стіни Лівенцівської фортеці утворювали напівколо площею близько 1,8 га понад правим високим берегом р. Мертвий Донець. Житлові та оборонні споруди були зосереджені біля стін укріплення, обведеного додатково валом. У самій фортеці ознак будівельної діяльності не виявлено. Зовнішні стіни фортеці були вкриті крем'яними вістрями стріл — ознака одного чи кількох штурмів, що свідчить про неспокійну політичну ситуацію за доби бойових колісниць. Рештки оборонних споруд (фрагменти валу та кам'яної стіни) зафіксовано й довкола Кам'янки, розташованої на Кримському березі Керченської протоки. Характерною ознакою цієї групи було кам'яне будівництво. Стіни житлових споруд Лівенцівки простежено на висоту близько 1,2 м, а їхня площа сягала 30—50 м². На Кам'янці відкрито 12 заглиблених жител із кам'яними фундаментами та вогнищами, площею 7 × 8 м. Поруч із ними виявлено невеликі приміщення господарчого призначення. Кераміку репрезентують плавно профільовані горщики високих пропорцій, миски, прямостінні слоїки, фляги з вушками. В керамічному тісті помітні домішки потовченої мушлі, піску, вапняку. Загладжена до лиску поверхня після сильного випалу набувала червоно-помаранчевого чи сірого кольору. Орнаментация посуду обмежувалася одним-двома валиками, декорованими насічками. Металевих виробів мало (стержні, тесло костромського типу та уламок ножа). Значно більше кам'яних (сокири, випростувачі, товчачі, зернотерки, грузила) та крем'яних (ретушери, вкладні серпів, скребачки) знарядь. Серед кістяних виробів — пряжки для пасків, дискові псалії, шпильки. Основою господарства було скотарство. Розводили велику та дрібну рогату худобу, коней і собак. Коней запрягали в колісниці. Переважав м'ясний напрям тваринництва. Помітну роль відігравали також рибальство та морський промисел. Про це свідчать знайдені остеологічні матеріали, а також розташування поселень у прибережній смузі. Набуло поширення ливарне виробництво, обробка каменю, дерева та кістки. Кам'яньсько-лівенцівська група сформувалася за участі південних (бахмутської, маницької, нижньокубанської) груп катакомбного населення, що й зумовило її своєрідність.

Становлення євразійського “степового мосту”

Таким чином, перехід від середньої до пізньої бронзи зайняв особливе місце в історії людства, оскільки він завершив процес ізольованого розвитку та поступового виродження первинних цивілізацій. Кожний із них індоєвропейці додали свіжої крові, оновивши владу і зцементувавши історію Старого Світу в загальний системний процес. Цьому безумовно посприяло налагодження широтних торговельно-політичних зв'язків із використанням як сполучної ланки зони відкритих степів, що простяглися від Карпатського басейну до гір Хінгану на північному сході Китаю. Відтоді стали можливими контакти цивілізаційних осередків на півдні Європи з відповідними утвореннями Далекого та Середнього Сходу. Концепцію “степового мосту”, що запрацював

Тема 11

Доба пізньої та фінальної бронзи

близько 2000 р. до н. е., запропонував американський археолог Д. Ентоні. Терени України відтоді стають важливою ділянкою такого “мосту”, що складався з мережі взаємно поєднаних суходольних та водних шляхів. Один із них перетинав терени нашої держави уздовж Чорного та Азовського морів, а інший пролягав північним Лісостепом у районі сучасного Києва, з'єднуючи Карпати з Південним Уралом. Протягом наступної доби пізньої бронзи функціонування “степового мосту” забезпечували племена андронівської та зрубної спільнот. З Азії надходили до України мідь, олово, золото, нефрит. Парадні сокири знаменитого Бородінського скарбу, знайденого в Буджацькому степу, були виготовлені із саянського нефриту. Питання трансконтинентальних стосунків будуть розглянуті в наступній темі.

Тема 11

Доба пізньої та фінальної бронзи

Загальна характеристика доби

Заключний період бронзової доби (XVIII—X ст. до н. е.) охоплює фази її найвищого розвитку (XVIII—XIII ст. до н. е.) і системної кризи (XII—X ст. до н. е.). Для останньої ми застосовуємо поширений у науковій літературі термін “доба фінальної бронзи”. Її ще називають також перехідним періодом від бронзового до раннього залізного віку. Ознакою доби була сприятлива кліматична ситуація, близька до оптимуму (вологий і теплий клімат), упродовж XVII—XIII ст. до н. е. Відповідно, настає час розвитку комплексного скотарсько-землеробського господарства, за утвердження осілости. Якщо за доби ранньої та середньої бронзи кількість поселень в ареалах культури чи спільноти вимірювалася одиницями, десятками і лише в окремих випадках — сотнями, то за пізньої бронзи йдеться вже про сотні й тисячі селищ. Відповідно зростає й кількість досліджених поховань. Отже, ми маємо всі ознаки демографічного вибуху в XV—XIII ст. до н. е. Водночас після героїчної доби бойових колісниць спостерігалася політична стабілізація, підтверджена відсутністю воїнських могильників чи поховань та ознак насильницької смерті серед досліджених небіжчиків.

На добу пізньої бронзи припадає розквіт гірничої та бронзолivarної справи. В період переходу від середньої до пізньої бронзи відбулася перебудова металургійних провінцій. На зміну Циркумпонтійській утвердилися Євразійська та Європейська металургійні провінції. Ареал першої поширювався на захід до Південного Бугу, а другої — на схід до Сіверського Дінця. Таким

чином, населення України використовувало ресурси обох металургійних провінцій. На зміну миш'яковим прийшли олов'яні бронзи. Важливо, що місцеве населення не обмежувалося використанням руди трансільванських, кавказьких чи навіть уральських родовищ. Воно організувало розробку й видобуток покладів мідної руди Донецького кряжу, Волині й, можливо, Криворіжжя. Функціонували нові осередки металообробки.

Культурна однорідність теренів нашої держави, досягнута носіями бабинської культури, була нетривалою. За доби пізньої бронзи на Півночі та Заході відновилися потужні західні впливи, а на Півдні та Сході — східні, що підтверджується сферами впливів металургійних провінцій, які перетиналися між Південним Бугом і Сіверським Дінцем. Концентрація згаданих впливів мала місце в Наддніпрянщині, й особливо на Київщині, де фіксуються найпотужніші осередки металообробки, за відсутності власної руди. Племена, що населяли тоді терени України, сумлінно виконували функції “мосту” між Сходом і Заходом, маючи від того певний зиск.

Починаючи з XII ст. до н. е. відбулися негативні зміни у кліматі (він ставав дедалі холоднішим і сухішим), демографічній ситуації (вплив населення), господарчій діяльності (намагання хоч якось пристосуватися до несприятливих умов). Припиняється розробка покладів мідної руди, згортається металообробне виробництво. Та водночас освоюються, хоча й повільно, навички обробки залізної руди та мобільні форми тваринництва. Все це можна характеризувати як підготовку до кардинальних змін, що відбулися вже за доби раннього заліза, на початку I тис. до н. е.

Зрубна культурно-історична спільнота

Традиція утворення великих спільнот у Степу та Лісостепу за доби бронзи знайшла своє логічне завершення з формуванням *зрубної* КІС (XVII—XII ст. до н. е.). Зрубна спільнота була поширена на півдні Східної Європи між Дніпром і Уралом. Проникнення її носіїв до Азії фіксується у верхній та нижній течії р. Урал й уздовж східного узбережжя Каспійського моря до передгір'їв Копет-Дагу на півдні Туркменістану. Дослідження цього грандіозного явища розпочаті В. О. Городцовим у 1901—1903 рр. Під час розкопок курганів Сіверськодонецчини дослідник звернув увагу на скорчені поховання у дерев'яних рамах (зрубках) і назвав виділену ним культуру зрубною. Концепцію походження зрубної культури від полтавкинських пам'яток Заволжя та міграції її носіїв на терени України на пізньому етапі розвитку розробила О. О. Кривцова-Гракова на початку 50-х років XX ст. На початку 70-х років М. Я. Мерперт та Є. М. Черних увели до наукового обігу поняття “зрубної культурно-історичної спільноти (області)”, що засвідчувало масштабність та неоднорідність цього явища. Концепцію розвитку зрубної спільноти запропонував у 90-ті роки минулого століття В. В. Отрошенко. Згідно з нею культури зрубної спільноти (покровська та бережнівсько-маївська) склалися на базі культур

Тема 11

Доба пізньої та фінальної бронзи

бойових колісниць (синташтинська, пам'ятки потапівського типу, доно-волзька абашевська, бабинська) у процесі їхньої взаємодії.

Покровська зрубна культура (XVII—XV ст. до н. е.) сформувалася у Доно-Волзькому лісостеповому межиріччі на базі доно-волзької абашевської культури, за помітного впливу синташтинської культури Південного Уралу та пам'яток потапівського типу Середнього Поволжя. Покровську культуру виділили

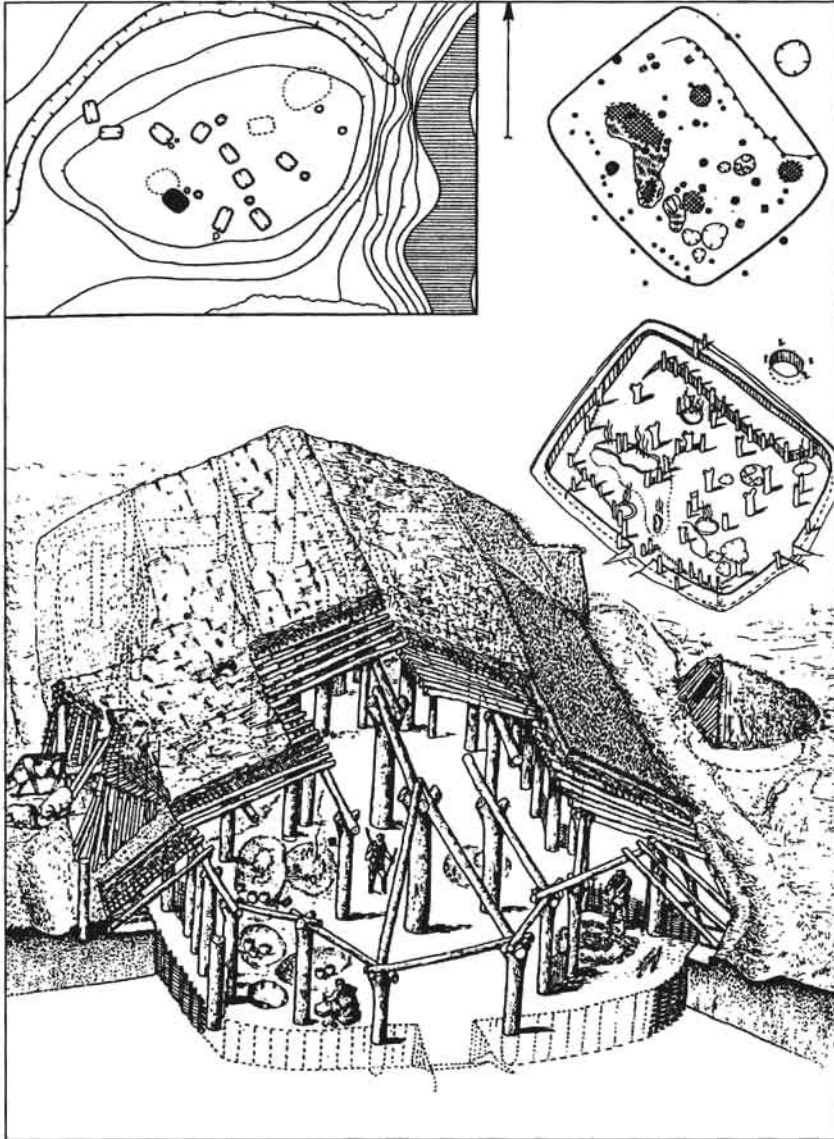

Рис. 25. Реконструкція житла покровської зрубної культури. За матеріалами розкопок на поселенні Усове Озеро в Донецькій обл. (за С. С. Березанською)

на початку 90-х років М. М. Малов та О. В. Кузьміна. Проте російські дослідники спочатку намагалися вивести її за межі зрубної спільноти. Епонімною пам'яткою є могильник у м. Покровську (нині м. Енгельс) Саратовської області, досліджений П. С. Риковим у 20-ті роки ХХ ст.

Пам'ятки покровської зрубної культури представлені поселеннями, могилами та ґрунтовими цвинтарями, скарбами бронзових виробів та міднорудними копальнями Приуралля. В межах України, куди носії цієї культури розселилися наприкінці першого періоду свого розвитку, найвиразніші пам'ятки

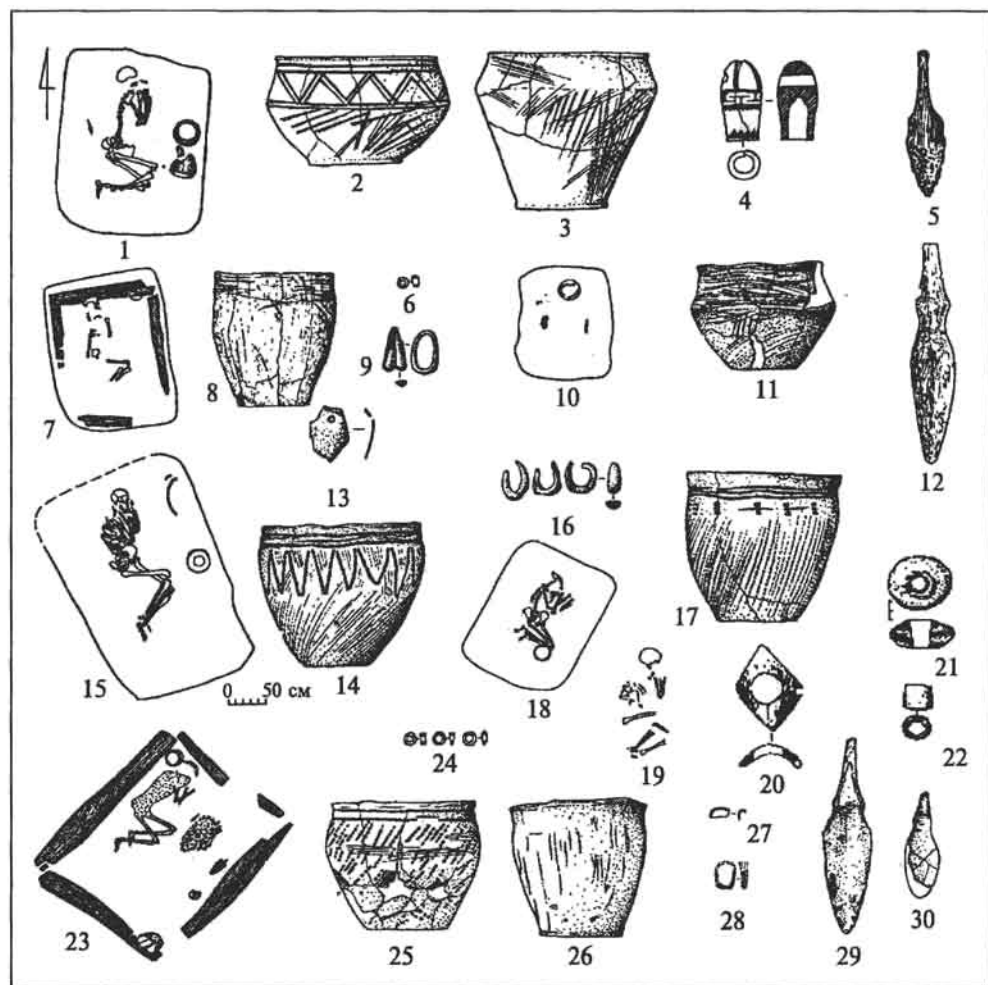

Рис. 26. Матеріали поховань покровської зрубної культури:

1—5 — Привітне, мог. 1, пох. 1; 6—9 — Миньківка, мог. 8, пох. 3; 10—12 — Тополівка, мог. 4, пох. 2; 13—15 — Нижньобараниківка, мог. 5, пох. 12; 16—18 — Пришиб, мог. 2, пох. 18; 19—22 — Пришиб, мог. 2, пох. 23; 23—30 — Миколаївка, 1989, мог. 1, пох. 14 (за Р. О. Литвиненком).

1, 7, 10, 15, 18, 19, 23 — плани поховань; 2, 3, 8, 11, 14, 17, 25, 26 — кераміка; 4, 22 — кістка; 5, 9, 12, 13, 16, 27—30 — бронза; 6, 24 — фаянс; 21 — камінь

досліджено на Лівобережжі Сіверського Дінця та вздовж правого берега цієї ріки. Поселення розміщувалися на берегових терасах та підвищеннях у заплавах річок. Однокамерні, заглиблені в землю житла мали каркасно-стовпову систему стін та господарчі прибудови. Серед найбільш досліджених поселень — Іллічівка, Капітанове I, II, Усове Озеро (рис. 25), Проказіне. Небіжчиків ховали у прямокутних ямах, скорченими, на лівому боці, головою на північ і в супроводі однієї-двох посудин. Лише зрідка небіжчиків ховали у зрубках. Серед керамічного посуду переважали прямостінні слоїки, гостроробрі та плавно профільовані горщики (рис. 26). Геометричним візерунком, виконаним зубчастим штампом, прикрашали здебільшого ребристі горщики. Знаряддя праці та зброя відливалися переважно із бронзи, відомі також кам'яні, кістяні та окремі залізні вироби. Шедеврами косторізного мистецтва вважаються деталі кінської вузди та клейнодів, декорованих у карпато-мікенському орнаментальному стилі. Найбільшу колекцію таких виробів зібрано на поселенні Капітанове I.

Основою господарства населення покровської зрубною культури було відгінне та придомне скотарство. Високого рівня розвитку досягли гірництво й металообробка. Відливали ножі зрубного типу з широкою шийкою, провушні сокири, серпи, прикраси (жолобчасті скроневі підвіски, браслети, накосники). Людність покровської зрубною культури виробила оригінальну знакову систему. В суспільстві провідну роль відігравали воїни-колісничі.

Бережнівсько-маївська зрубна культура (XV—XIII ст. до н. е.) є другою великою складовою зрубною спільноти, поширеною у степовій смузі від Інгульця до Волги та в лісостеповій Лівобережній Україні. Назва культури походить від еталонних курганних могильників — Бережнівських на Нижній Волзі та розкопаних поблизу с. Верхня Маївка на Дніпропетровщині. В 70-ті роки XX ст. російська дослідниця Н. К. Качалова виділила *бережнівський* тип пам'яток, а український археолог І. Ф. Ковальова — *маївський*, у системі зрубною спільноти. Наявність спільних рис поховального ритуалу дала підстави В. В. Отрощенко об'єднати згадані типи пам'яток у бережнівсько-маївську зрубну культуру. Вже на початку XXI ст. Ю. М. Бровендером виділено *степанівський* тип пам'яток цієї культури в ареалі Донецького кряжу. Культуру репрезентують поселення, могильники та ґрунтові цвинтарі, скарби бронзових речей, комплекси ливарних форм, міднорудні копальні Донбасу, святилища у формі довгих могил.

Поселення містилися на виступах першої надзаплавної тераси, рідше — в заплавах річок. Житла, як правило, розташовувалися рядами, заглиблювалися в землю. Для їх будівництва використовували камінь, дерево, хмиз. На Степанівці досліджено садибу з трикамерним житловим комплексом за кам'яною огорожею. Для обігрівання використовували вогнища, розташовані ближче до центру приміщень. Продукти харчування зберігали в керамічній тарі в господарчих ямах. Небіжчиків ховали у скорченому стані, на лівому боці, головою на схід у прямокутних ямах, кам'яних скринях та зрубках (рис. 27). Близько 4 % поховань здійснено за обрядом кремації. Показовою була видовжена форма могил (30 %).

Осілий характер способу життя сприяв розвитку тваринництва (вирощували переважно велику рогату худобу на м'ясо). Землеробство відіграло до-

поміжну роль. Розвиток гірничої справи пов'язаний з розробкою ресурсів Бахмутсько-Торецької міднорудної улоговини. Утворюється Донецький гірничо-металургійний центр, репрезентований Лобойківським осередком металообробки, розквіт якого припадає на час розвитку бережнівсько-маївської культури. Серед продукції лобойківських майстрів вирізняються клепані казани на конічному піддоні, ножі зрубного типу з вузькою шийкою, кинджали з кільцевим упором, вістря списів, сокири-кельти, серпи. Суспільство характеризувалося ієрархічною структурою. Виділено прошарок елітних поховань у вели-

Рис. 27. Комплекси поховань бережнівсько-маївської зрубної культури:
8–12 — Верхня Маївка, гр. V, мог. 2, пох. 5 (за І. Ф. Ковальновою, С. С. Волкобом);
4–7 — Оріхове, мог. 9, пох. 1 (за Д. Я. Телегіним, Р. В. Терпиловським, А. Я. Козловським,
С. Ж. Пустоваловим); 1–3 — Високе, мог. 3, пох. 1 (за В. В. Отрощенком)

ких ямах, кам'яних скринях та зрубках під індивідуальними могилами чи досипками. Серед них — поховання служителів культу з дерев'яними чашами, оздобленими бронзовими платівками. Удосконалювалася знакова система й не переривалася традиція витісування кам'яних стел з ознаками антропоморфності. В етнічному плані бережнівсько-маївське населення, синхронно з племенами федорівської культури андронівської спільноти Зауралля, представляють розвиток північноіранських етносів, котрі на той час уже виділилися з індоіранської мовної спільноти.

Тшинецько-комарівська КІС

“Зрубним” племенам на Півночі України протистояло численне населення *тшинецько-комарівської спільноти*. Воно заселило терени Полісся та Північного Лісостепу. Це культурне явище західного походження, оскільки центром пам'яток тшинецької культури були терени Центральної та Південної Польщі, звідки її репрезентанти просувалися на Схід, долаючи опір населення культур шнурової кераміки та бабинської культури. Участь місцевих компонентів зумовила утворення нових типів пам'яток та культур, зокрема — комарівської, сосницької та пам'яток малополовецького типу. І. К. Свешников ще в 1965 р. висловив припущення, що населення тшинецько-комарівської КІС було масивом споріднених племен, які репрезентують найдавніших праслов'ян. Цю думку розвинули С. С. Березанська та Б. О. Рибаків.

Тшинецька культура представлена побутовими та культовими пам'ятками на теренах Польщі й України від Одера до Дніпра. Датується XVIII—XIII ст. до н. е. Виникла внаслідок розвитку й консолідації центральної групи культур шнурової кераміки на теренах Польщі й поширилася далі на Схід. Тшинецьку культуру виділив Й. Костжевський і назвав за цвинтарем Тшинець у Польщі. Пам'ятки Тшинця в Україні досліджувала С. С. Березанська, яка спочатку вжила щодо них термін “східнотшинецька культура” (пізніше дослідниця відмовилася від цієї назви). У тшинецькій культурі виділено локальні групи (любенська, опатівська, любельська, мазовецько-підляська, рівненська, прип'ятська та київська). Об'єднавчою ознакою культури виступає тюльпаноподібний посуд та “рогаті” прясла — специфічна категорія речей тшинецької культури. Поселення (Клещове, Злота, Пінезівка, Завадівка, Здвижівка) розташовані в заплавах річок, на дюнних підвищеннях. Вони невеликі за розмірами, з вуличним плануванням. Житла наземні, іноді трохи заглиблені, одно- та двокамерні, з відкритими вогнищами або банеподібними печами (рис. 28). Тшинецька людність ховала своїх померлих під могилами чи на ґрунтових цвинтарях. Поховальний обряд передбачав скорчені інгумації, кремації в урнах, неповне спалення кістяків (Любна, Войцехівка, Малополовецьке). Скарби знайдено лише в Польщі (Дратов, Ставищице). Серед виявлених речей — бронзові прикраси — браслети, кільця, шпильки. Населення займалося скотарством і землеробством. Перше розвивалося активніше в поліських районах, друге — в лісостепових. Серед знарядь праці переважають крем'яні серпи,

кам'яні зернотерки й сокири. Зброя (наконечники стріл, списів, кинджали) також виготовлялася в основному з кременю. Бронзові вироби (переважно прикраси) трапляються рідко.

Комарівська культура охоплювала середню й верхню течію Дністра та верхів'я Пруту. Досить умовний кордон між нею і тшинецькою культурою проходить уздовж вододілу Дністра і Прип'яті. Сформувалася на місцевій базі

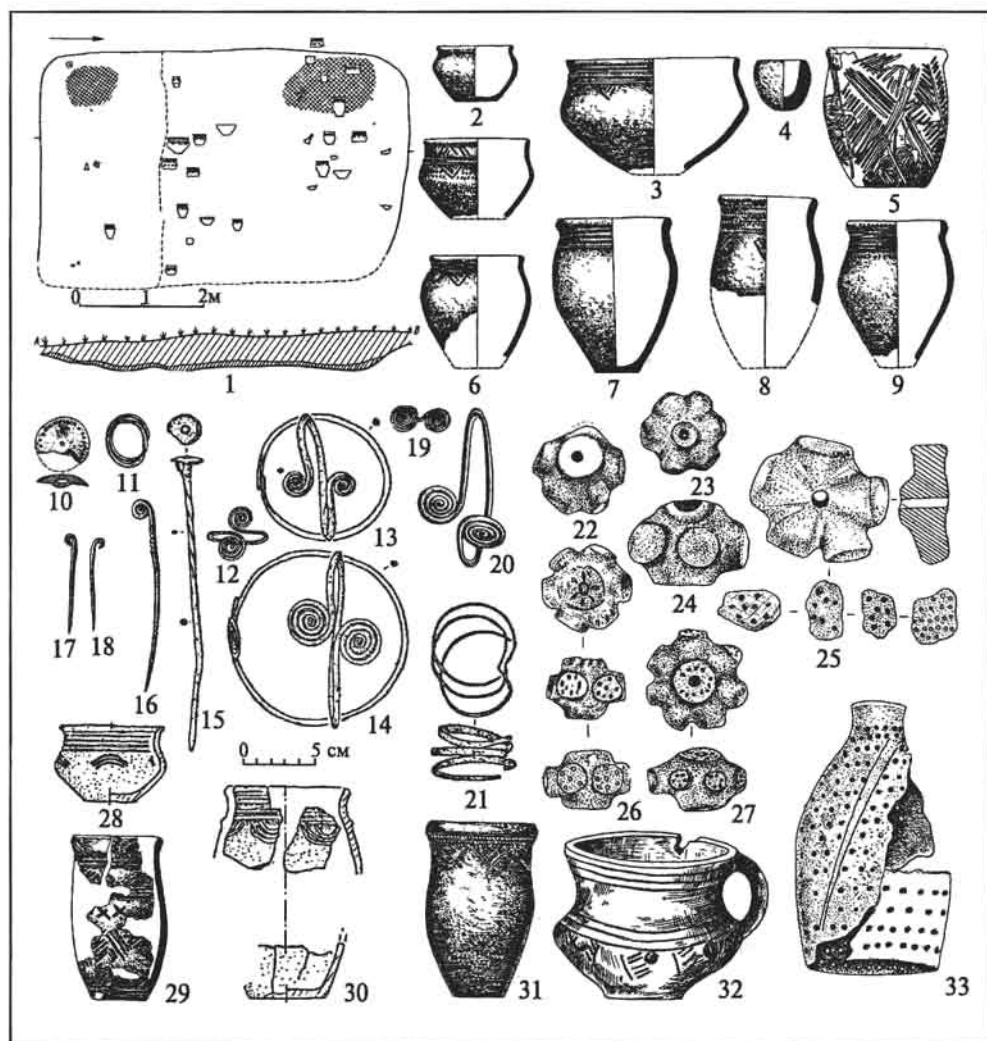

Рис. 28. Матеріальний комплекс тшинецької культури:

1—9 — Здвизівка; 10—12, 16—20 — Войцехівка; 13—15, 21, 28, 30 — Малополовецьке; 22—24 — р. Горинь поблизу м. Острог; 25 — Святе; 26 — Черлонка (Польща); 27 — Таценки; 29 — Горошків; 31 — Вишеньки; 32 — Рівненська обл.; 33 — р. Гуйва (1—12, 16—20, 22—27, 29, 31—33 — за С. С. Березанською; 13—15, 21, 28, 30 — за С. Д. Лисенком).

1 — план і розріз житла; 2—9, 22—33 — кераміка; 10—21 — бронза

культур шнурової кераміки, за участі носіїв тшинецької культури. Епонімний могильник неподалік с. Комарів поблизу Галича почали досліджувати з 70-х років XIX ст., однак культуру виділив Т. Сулімірський у 1936 р. після великих розкопок селища та могил у Комарові. У повоєнний період її ґрунтовно досліджував І. К. Свешников. Селища розташовані на високих берегах річок та озер. У Комарові відкрили 20 наземних однокамерних жител прямокутної форми з обгорілими стінами, кам'яною основою та глиняними долівками. У кутку містилася піч, а попід стінами стояли керамічні піфоси, наполовину прикопані в землю. Найбагатшим могильником є Комарівський, де розкопано 65 насипів. Переважав ритуал інгумації в неглибоких ямах, але відомі й кремації, здійснені на місці поховання. Останні досліджені на могильнику Буківна (13 могил). Під однією з них, довкола кремаційного багаття, розмішувалося десять урн із прахом небіжчиків. Яскравий матеріал виявлено в могилах поблизу с. Івання Рівненської області (кремація у склепі з системою чотирьох стовпів). Для білопотоцької групи пам'яток комарівської культури характерними були ґрунтові скорчені поховання у кам'яних скринях. Серед речового супроводу переважав посуд, а також знаряддя праці та прикраси. Кераміка — ліпна з підложеною поверхнею, домішками перепаленого й потовченого кременю й граніту в тісті. Показовими для культури були кухонні горщики тюльпаноподібної форми, декоровані горизонтальними продряпаними лініями або ж валиком по шийці. Столовий посуд вирізнявся багатством форм: куклі, дворучні чаші, миски, слоїки, кубки, ложки. Горизонтальні лінії у декорі тут доповнювалися каннелюрами, фестонами, гірляндами трикутників, зверненими вершинами донизу. Традиційним для регіону було виготовлення необхідних знарядь із каменю (втульчасті сокири, зернотерки) та кременю (пласкі клинцеві сокири, серпи, скребачки, трикутні наконечники стріл тощо). З металевих виробів вирізняються бронзові кинджали та численні розмаїті прикраси: браслети зі спіральними завитками, намиста зі спіральних проміжок, дзвоноподібні підвіски лійчастого типу, скроневі кільця у 1,5 оберта, шпильки зі спіральною, ромбічною чи грибоподібною голівкою тощо. У Городищі (Львівська область) під час розкопок знайдені залізна шпилька та дрібні золоті прикраси. Господарство комарівських племен було землеробсько-скотарським. Засівали пшеницю двох сортів та ячмінь. Тваринництво базувалося на розведенні великої рогатої худоби, коней та свиней. Металеві вироби постачалися із Карпато-Балканського регіону в готовому вигляді. Населення комарівської культури було витіснене на північ, до ареалу спорідненої тшинецької культури, носіями культури Ноуа, які просувалися з півдня. Вони зайняли комарівський ареал не пізніше XIII ст. до н. е.

Сосницька культура локалізується у Наддеснянщині та в Дніпро-Деснянському межиріччі. Її пам'ятки фіксують східний виступ тшинецько-комарівської КІС. Сосницький тип пам'яток виділила С. С. Березанська в 1957 р. І. І. Артеменко та Я. Домбровський вважали доцільним виділення сосницької культури в системі згаданої спільноти. Епонімною пам'яткою стало поселення Сосниця Чернігівської області, а найбільш дослідженою — поселення Пустинка в заплаві лівого берега Дніпра, розкопане С. С. Березанською. На Пустинці (площа — 12 га) виявлено рештки 19 житлових споруд, розташованих у два ряди вздовж берега озера, 15 господарчих споруд на палях та два культові об'єкти

(рис. 29). Загалом виявлено більш як 100 поселень. Лише в Мезинському мікрорайоні на Середній Десні їх зафіксовано (В. Є. Куриленком) 39, а в Коропському — 18. Поховання (кремації на стороні) здійснювали на ґрунтових цвинтарях (Пустинка, Хотянівка, Плитовище та ін.). Прах небіжчиків зсипали до неглибоких ямок, куди ставили також посуд. Кераміка, ліплена ручним способом, мала тюльпаноподібну форму (горщики, кубки, слоїки, миски, друш-

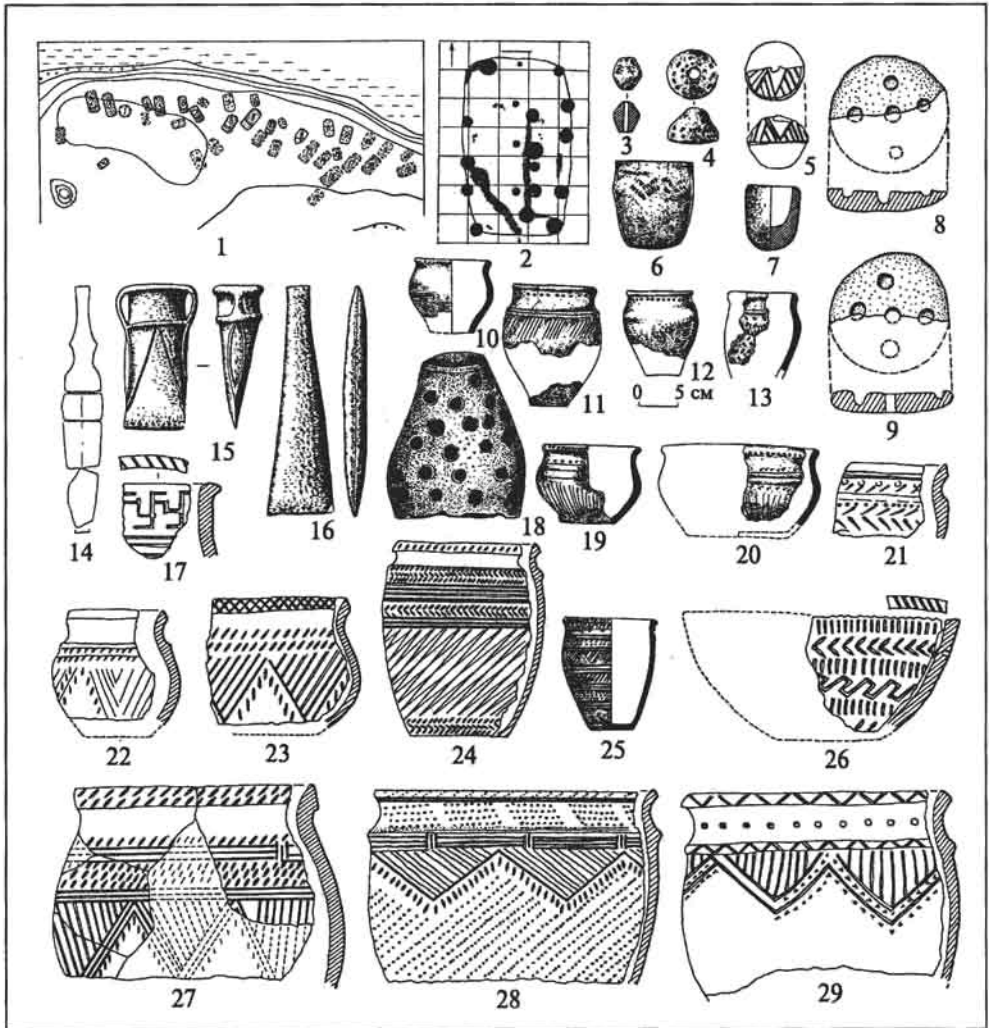

Рис. 29. Матеріальний комплекс сосницької культури:

- 1—4, 6—13, 19—20 — Пустинка; 5 — Хоромки; 14 — Седнів; 15, 16 — Зазим'я; 17 — Мезинський острів;
 18 — Волинцеве; 21, 23, 24, 28, 29 — Попова; 22, 27 — Березова; 25 — Ходосовичі (Білорусь); 26 — Кудлаївка.
 (1—4, 6—13, 18—20 — за С. С. Березанською; 5, 14, 17, 21—24, 26—29 — за В. Є. Куриленком,
 В. В. Отрощентом; 15, 16 — за В. І. Ключком; 25 — за І. І. Артеменком).
 1 — план поселення Пустинка на Дніпрі; 2 — план житла; 3—13, 17—29 — кераміка; 14 — бронза;
 15, 16 — бронзові вироби, реконструйовані за негативами ливарної форми

ляки). У тісті є домішки піску, шамоту, жорстви, посліду домашніх тварин. Потовщені вінця оформляли у вигляді комірця, пишно декоруючи зовнішню поверхню прокресленим та гребінчастим візерунком, насічками, перлинами, валиком на плічках. Від валика звисали гірлянди трикутників, оздоблені бахромою. Окрему групу знахідок становлять керамічні прясла. Металевих виробів виявлено небагато (шпильки зі згорнутою у спіраль голівкою, шила, бляхи). Найцікавішою є знахідка ливарної форми (поселення Зазим'я Чернігівської області) для відливки кельта, втульчастого тесла та двох долот, що свідчить про наявність місцевої металообробки. Своєрідність сосницьких пам'яток на тлі інших старожитностей цієї спільноти дає підстави припускати їх належність до прабалтського етносу.

Пам'ятки малополовецького типу виділені Д. П. Куштаном та С. Д. Лисенком у 90-ті роки ХХ ст. Епонімною пам'яткою є ґрунтовий цвинтар Малополовецьке-3 поблизу Фастова. Поселення, зосереджені на півночі лісостепу між Черкасами і Києвом, відомі за матеріалами розвідок. Ознакою цієї групи є тюльпаноподібний посуд, прикрашений горизонтальними під вінцями та вертикальними по тулубу пружками — деградований варіант багатоваликової орнаменталії бабинської культури. Скорчені на лівому чи правому боці поховання мали переважно східну орієнтацію. З цією групою пов'язують також знахідки невеликих бронзових серпів (Биківський скарб). Малополовецький тип склався унаслідок взаємодії місцевого населення бабинської культури з прийшлими носіями тшинецької. Датуються пам'ятки малополовецького типу XVI—XV ст. до н. е. Віднесені до системи тшинецько-комарівської КІС.

Блок культур Сабатинівка — Ноуа — Кослоджень

Вивчення цього яскравого й потужного явища розпочалося в міжвоєнний період з виділення окремих культур. Осмислення їх як певної спільноти відбулося в 70-ті роки ХХ ст. у працях румунського дослідника С. Морінтца. Згодом проблематика блоку культур привернула увагу молдавських (В. О. Дергачов, Є. М. Сава) та українських (І. М. Шарафутдінова, І. Т. Черняков, Я. П. Гершкович) дослідників. Культури блоку охоплювали Степову Україну на захід від р. Берда, Молдову, Східну Румунію, Середню та Верхню Наддністрянщину. При цьому культури Сабатинівка та Кослоджень охоплювали степову смугу, а Ноуа — Прикарпатський Лісостеп. Порівнюючи комплекси Сабатинівки і Кослоджень, Є. Сава дійшов висновку, що це одна культура, штучно розділена колишнім кордоном між СРСР і Румунією. Аналогічною була ситуація зі згадуваними вище тшинецькою та східнотшинецькою культурами.

Сабатинівська культура охоплювала в XVI—XIII ст. до н. е. степову смугу Надчорномор'я та Криму. В її формуванні провідну роль відіграли носії бабинської культури. Представлена багатьма поселеннями (Волоське, Ушкалка, Чикалівка, Ташлик, Степове, Виноградний Сад, Анатолівка, Кірове, Новокиївка та ін.). Добре збереглися кам'яні основи стін наземних та напівзаглиблених жител. Викликає дискусію функція зольників, присутніх майже на кож-

Рис. 30. Матеріальний комплекс сабатинівської культури:

- 1 — Анатоліївка; 2, 34 — Златопіль; 3, 13, 28 — Степове; 4, 12, 53 — Пересадівка; 5, 22, 54, 57 — Сабатинівка; 6, 21, 24, 41, 47, 50 — Чикалівка; 7, 8, 11, 20 — Кірове; 9, 10 — хут. Божків; 14—16, 38, 48, 49, 55, 56 — Інгульський скарб; 17, 29, 30, 37 — Солонецький скарб; 18 — Волоське; 19 — Скельки; 23 — Ташлик; 25 — Миколаївський музей; 26, 31, 43, 44 — Вишетарасівка; 27, 32, 33, 39, 46, 52, 59 — Новокиївка; 35 — Капулівка; 36 — Єланець; 40 — Борисівка; 42 — Сазонівка; 45, 61 — Андрівка; 51, 58 — Ушкалка; 60 — Червоне Озеро (1, 24, 25 — за І. Т. Черняковим; 2—23, 26, 28—31, 34—38, 42—45, 48, 49, 52, 56 — за І. Н. Шарафутдіновою; 27, 32, 33, 39, 46, 52, 59 — за Я. П. Гершковичем; 40, 41, 50, 51, 53, 57, 58, 60 — за С. С. Березанською, І. Н. Шарафутдіновою).
- 1 — план житлового комплексу; 2—13, 18—23 — кістка; 14—17, 26, 29, 30, 37, 38, 43, 44, 48, 49, 55, 56 — бронза; 24, 25, 31, 34—36, 45, 51 — камінь; 27, 28, 32, 33, 39—42, 46, 47, 50—54, 57—60 — кераміка

ному селищі. Досліджені поховання в могилах та на ґрунтових цвинтарях, часто під кам'яними закладками (скорчені на боці кістяки). Для сабатинівського населення характерні землеробсько-скотарське господарство, розвинуте ливарне виробництво. Культура відома комплексами ливарних форм із тальку (Волоське, Червоний Маяк, Вищетарасівка, Новокиївка, Малі Копані), де виготовляли знаряддя праці, зброю та прикраси (рис. 30). Скарби бронзових речей (Журавлинський, Коблевський, Курячі Лози, Новотроянський, Інгульський, Солонецький, Оріховський) свідчать про наявність торговельних зв'язків із Карпато-Трансільванськими та Дунайськими металургійними центрами. Високого рівня досягла обробка кістки та рогу, що здійснювалася у спеціалізованих майстернях.

Культуру Ноуа виділив румунський учений І. Нестор у 30-ті роки ХХ ст. В Україні її вивчав Е. А. Балагурі. Ареал Ноуа в XV—XII ст. до н. е. охоплював терени від Верхньої Наддністрянщини до Нижнього Дунаю та Південно-Східної Трансільванії. Формувалася на основі культур Карпато-Дунайського басейну за активної участі носіїв бабинської культури. В межах України пам'ятки Ноуа вивчені на Верхньому та Середньому Дністрі. Поселення (Острівець, Магала, Кельменці) відкритого типу, а житла — наземні, відомі також зольники. На ґрунтовому цвинтарі поруч із поселенням Острівець виявлені поховання за обрядом скорченого тілопокладення на боці та декілька тілоспалень в урнах, що супроводжувалися кухлями, дворучними чашами, слоїками з валиком. В ареалі культури відомі численні знахідки виробів із металу Карпато-Трансільванського походження.

Культура Фельшесевч-Станове

У Закарпатті за доби пізньої бронзи тривала еволюція місцевої лінії розвитку, пов'язаної з культурою Отомань. Трансформація останньої відбулася за участі носіїв культури Віттенберг III, витіснених із Трансільванії населенням культури Ноуа. Назва "*Фельшесевч-Станове*" (XIV—XII ст. до н. е.) походить від могильника Станове в Закарпатті та поселення Фельшесевч у Північно-Східній Угорщині. Її сусідами на Сході, за Карпатами, виступали носії культури Ноуа. Перші цвинтарі були розкопані поблизу с. Сучью-де-Сус іще на зламі XIX—XX ст. археологами Угорщини (Д. Теліки, М. Рошка). Науковці цієї країни зробили найвагоміший внесок у вивчення культури (А. Можоліч, Н. Каліц, Т. Бадер). Вони ж сформулювали її складну назву "Фельшесевч-Станівська культура (Сучью-де-Сус)". Могильник Станове дослідив Ф. М. Потушняк у 50-ті роки ХХ ст., а поселення розкопував Е. А. Балагурі. Селища площею 0,5—2,0 га розташовували неподалік від джерел води, на підвищеннях, або ж серед боліт. На Дяковому виявлено близько 20-ти жител, у яких мешкали невеликі сім'ї (п'ять—сім осіб). Відомі також два городища (Солотвинське та Мала Копаня). Житла двох типів — прямокутні наземні та заглиблені овальної форми, обмащені глиною. Конструкція стін — каркасно-стовпова. Обігрівалися вони за допомогою глинобитних печей. Додатково влаштовували

вогнища, обкладені камінням. На поселенні в Береговому розкопано колодязь глибиною 7 м, укріплений дубовими кільцями. На дні його було сховано шість ошатних посудин. Грунтові цвинтарі (Станове, Холмець) влаштовували поза селищами, на середніх та верхніх річкових терасах. Основним поховальним ритуалом були кремації на стороні. Прах зсипали в урни, які закопували в неглибокі ями. Супровід обмежувався посудом, зрідка — прикрасами. Найпоширенішим матеріалом культури Фельшесевч-Станове є ліпена кераміка — кухонна і столова. Основні форми — горщики, кухлі, біконічні вази, миски,

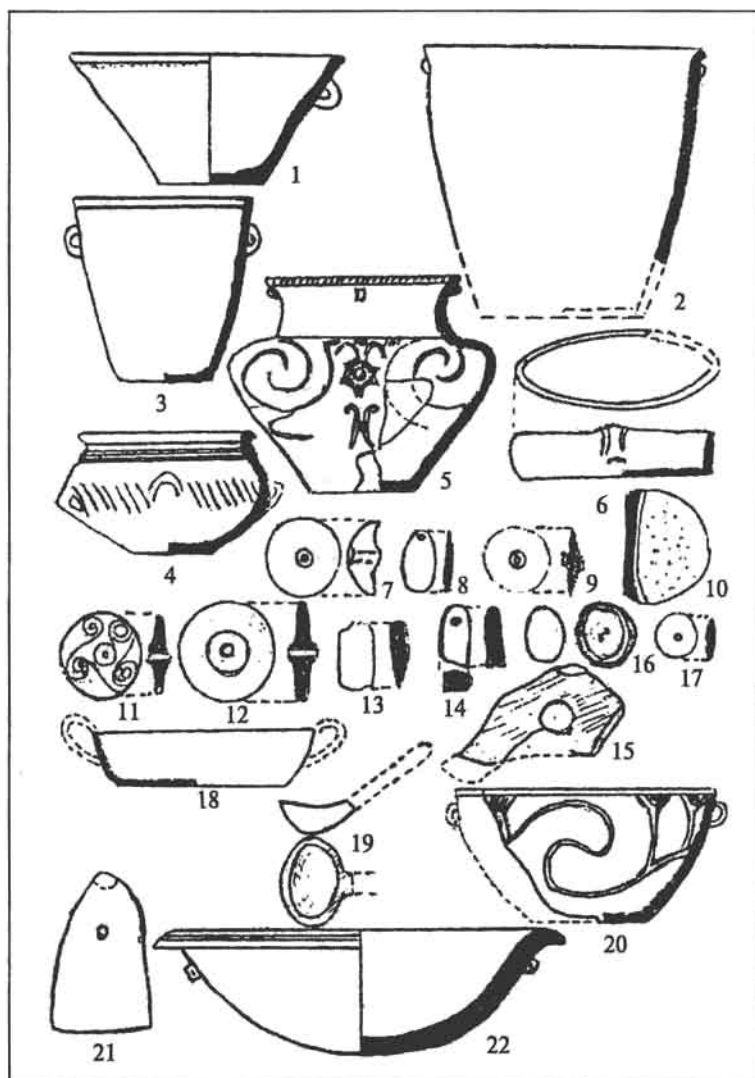

Рис. 31. Матеріальний комплекс станівської культури з поселення Дякове у Закарпатті:

1—6, 9—12, 17—22 — кераміка; 7, 8, 14, 15 — кістка; 10, 13, 16 — камінь (за Е. А. Балазури)

мініатюрні чаші, друшляки, глеки. Кухонні горщики були товстостінними, з недбало затертою поверхнею і скупим декором (вухка, валик), зате столовий посуд вирізнявся тонкими стінками, лискованою поверхнею й багатством різьбленого, криволінійно-спірального, рельєфного оздоблення. Заглиблені лінії були додатково інкрустовані білою пастою, що створювало ефект поліхромії (рис. 31).

Основою господарства були орне землеробство (пшениця, ячмінь, просо) і тваринництво (конярство). Видобували сіль, а також мідь і золото, з яких виготовляли різні знаряддя та прикраси. Серед хатніх промислів переважали гончарство, ткацтво, обробка кістки та каменю. Населення обслуговував верхньотиський осередок металообробки, що використовував місцеві (середньословацькі й трансільванські) родовища міді та золота. Ознаки металевого виробництва повсюдно виявлені на поселеннях, але найбільшу інформацію дають 89 скарбів бронзових та золотих виробів лише із Закарпаття. Найбільші скарби (60—176 речей) знайдені на поселеннях Клячанове II, Велика Паладь, Чинадієве II. Найчастіше скарби закопували в горщиках уздовж шляхів, що вели на Схід, до Верецького перевалу. Такої кількості та розмаїття металевих речей не знала жодна інша культура доби бронзи в межах нашої держави. Їх поділяють на знаряддя праці (сокири-пальштаби, кельти, серпи, долота, однолезові ножі, шила, голки), елементи кінської зброї (весло- та кинджалоподібні псалії, підвіски, бляхи, кнопки), зброю (чекано-молоти з шайбою чи гребенем на обусі, мечі, наконечники списів, стріл) та прикраси. Загалом метал майже витіснив із побуту крем'яні знаряддя праці та зброю. На другому етапі розвитку (Беркес-Демечер) культура Станове стає менш яскравою, але зберігає свої багатства (бронза, сіль, золото) та економічний потенціал.

Малобудківський тип пам'яток

На Північному Сході України простежується лінія розвитку, започаткована ще в неоліті ямково-гребінцевої кераміки. За доби пізньої бронзи ці традиції розвивало населення, що лишило по собі нечисленні пам'ятки *малобудківського типу*. Є певні підстави стверджувати, що йдеться про нащадків мар'янівської культури, витіснених сосницькими та “зрубними” племенами на терени Росії. Зі зникненням покровської та послабленням бережнівсько-маївської зрубних культур згадані нащадки повертаються в межі нашої держави, заселяючи Лівобережний Лісостеп. Епонімна пам'ятка — поселення Малі Будки у верхів'ях Сули на Сумщині, розкопане В. А. Іллінською, яка й виділила відповідний тип у середині 50-х років минулого століття. Суттєвий внесок у вивчення таких пам'яток в Україні зробив Ю. В. Буйнов. Пам'ятки малобудківського типу охоплювали великий масив Лісостепу від Дніпра до Мордовії і від Оки до середньої течії Сіверського Дінця у XIII—XII ст. до н. е. В Україні виявлено більш як десять поселень (Студенок-5, Волинцеве — середній шар, Тимченки — мис) на краю борових терас і на дюнах, та кілька ґрунтових цвинтарів. Люди мешкали в прямокутних напівземлянках, у центрі

яких розмішувалося вогнище. Поховання здійснювали за ритуалом кремації на стороні. Урни з прахом закопували в неглибокі ямки (Студенок-6: урочище Малі Пісочки, Червоний Шлях на Харківщині). Визначальною для типу стала колекція характерного круглодонного посуду з яйцеподібним тулубом та виділеним жолобком вінцем, прикрашеного гребінчасто-накольчастим ялинковим візерунком (рис. 32). Проте відомий також посуд із пласким дном. У

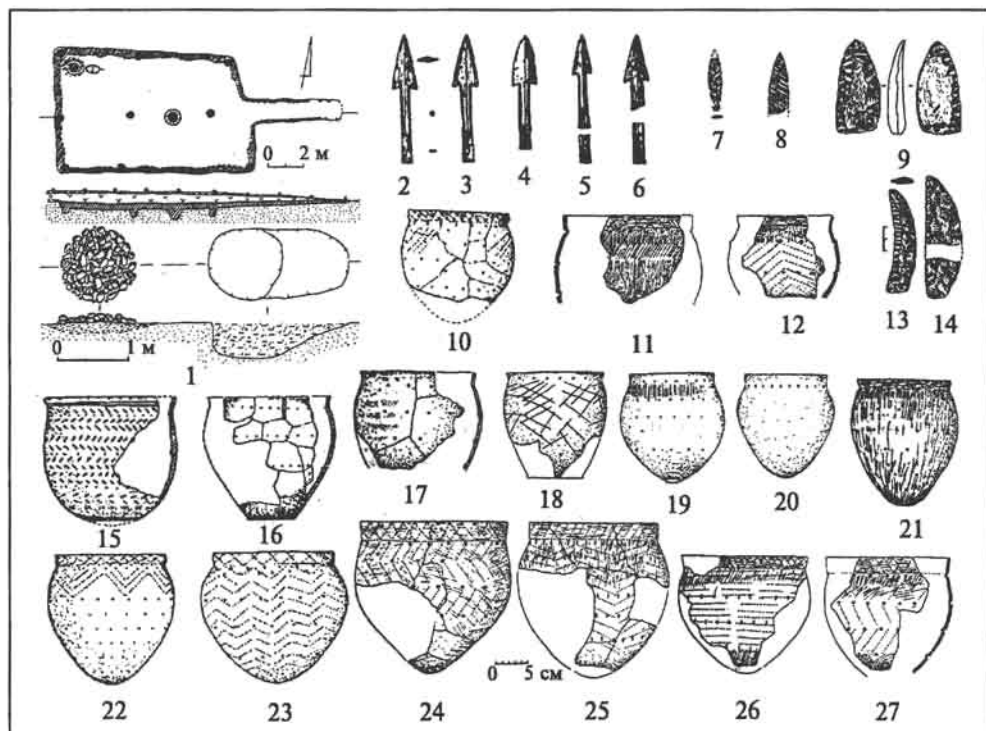

Рис. 32. Матеріальний комплекс пам'яток малобудківського типу:

1, 7-9, 11-14, 17-21, 24-27 — Студенок 5, житло № 2; 2-6 — Студенок 6; 10, 22, 23 — Студенок, цвинтар; 15, 16 — урни з цвинтаря Червоний Шлях (за Ю. В. Буйновим).
1 — план та перетини житла; 2-6 — кістка; 7-9, 13, 14 — кремій; 10-12, 15-27 — кераміка

тісті помітні домішки піску та подрібненого кварцу. Населення було знайоме з металообробкою (кам'яна форма для відливки одноушкового кельта зі Студенка-5). Проте крем'яних знарядь (наконечники списа та черенкових стріл, вкладні серпів тощо) виявлено набагато більше. Напрямок господарства скотарсько-землеробський. Розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней. Триває дискусія щодо належності малобудківського типу до мар'янівської чи бондарихинської культури.

Культури фінальної бронзи

Доба фінальної бронзи дала новий спектр археологічних культур, порушуючи пріоритети південно-східного та північно-західного векторів впливу. Западає традиційно потужний Донецький регіон. Північно-західні впливи обмежуються польським прикордонням. На передній план виходять західні впливи з Карпатського басейну та північно-східні, пов'язані з активністю прафінно-угорських племен. Загальними ознаками доби були скорочення населення, занепад гірничої справи, бронзолivarного виробництва, землеробства. Носії найбільш розвинутих культур Півдня та Заходу шукали вихід із кризової ситуації.

Білозерська культура була найпотужнішою серед утворень доби фінальної бронзи (XII—X ст. до н. е.). Її комплекси поширені у степовій смузі України та Молдови, спорадично — на Нижньому Доні та в Надкубанні. Виділена українськими дослідниками (В. П. Ванчугов, В. В. Отрощенко, І. Т. Черняков) у середині 80-х років XX ст. Назва культури походить від поселення на Білозерському лимані в м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області, дослідженого О. О. Кривцовою-Граковою. Склалася на базі культур доби пізньої бронзи (сабатинівської, бережнівсько-маївської зрубної, Ноуа). Серед пам'яток — поселення на берегах річок і лиманів (Тудорове, Воронівка, Зміївка), могили (Широка Могила, Заповітне-Степний, Кочковате), могильно-грунтові (Брилівка, Широке, Будуржель-Плавні) та ґрунтові (Верхньохортицький, Федорівський) цвинтарі, комплекси ливарних форм (Завадівка, Новоолександрівка), майстерні ливарників (Кардашинка II, Олешшя-Цюрупинськ), скарби металевих речей (Новогригор'ївка). Відкрито більш як 150 поселень та понад 800 поховань. Матеріальну культуру репрезентують кераміка, знаряддя праці, талькові ливарні форми, зброя, прикраси (рис. 33). Основні форми господарства — скотарство, землеробство, металообробка. Білозерські майстри першими в Україні налагодили серійний випуск залізних та біметалевих знарядь праці усталених форм. Носії білозерської культури спілкувалися на північно-західному діалекті давньоіранської мовної сім'ї. Вони генетично пов'язані з іраномовними кіммерійцями та скіфами раннього залізного віку.

Білогрудівську культуру локалізовано у Правобережному Лісостепу, на північ від білозерської. Вона сформувалася на базі тшинецької, комарівської культур і пам'яток малополовецького типу за участі витіснених на схід носіїв культури Ноуа. Датується XII—IX ст. до н. е. Дослідження культури розпочалося із розкопок зольників у Білогрудівському лісі поблизу Умані (П. Курінний) у 1918—1927 рр. Нині відомі поселення, зольники та поховання. Найбільш ґрунтовно досліджене селище поблизу Великої Андрусівки на Дніпрі, де виявлено десять жител прямокутної форми, розташованих в один—два ряди. Житлові споруди двох типів — наземні, зі стінами, сплетеними з лози й обмащеними глиною, та землянки з вогнищем у центрі (Собківка). Характерною ознакою культури є зольники — могилоподібні насипи, утворені скупченням золи й насичені кістками тварин та дрібними речами. На думку дослідників, є всі підстави вважати, що ці споруди мали ритуальне призначення (культ вог-

Розділ II

ЕПОХА ЕНЕОЛІТУ — БРОНЗИ

ню та хатнього вогнища). Кожна сім'я зсипала золу та побутові відходи у відведеному їй місці, здійснюючи при цьому певні ритуальні дії. Поховальний ритуал передбачав інгумації, рідше — кремації на стороні, під могилами (Печери, Макіївка) та на ґрунтових цвинтарях (Білий Камінь). До білогрудівської культури відносять Гордіївський могильник на Вінниччині (35 насипів) із похованнями у склепах, що супроводжувалися численними виробами з бронзи та золота, посудом (розкопки С. С. Березанської та Б. А. Лобая). Керамічний посуд мав тюльпаноподібну форму з валиком на плічках. У тісті наявні домішки жорстви, зокрема потовченого граніту. Серед основних типів посуду — горщики, глечики, кухлі, миски, жаровні, друшляки. Набули поширення мініатюрні посудинки культового призначення, дрібні зоо- та антропоморфні фігурки, виявлені на зольниках (рис. 34). Бронзові вироби включали кельти, листоподібні ножі та численні прикраси, зокрема двоспиральні скроневі підвіски білогрудівського типу. В Гордіївці знайдено зразки таких підвісок, виготовлені із золотого дроту. Водночас ще чимало знярядь праці виготовляли із кременю (наконечники дротиків, вкладні серпів) та каменю (втульчасті сокири). Характер господарства визначається як землеробсько-скотарський з виразними проявами землеробських культів. У етнічному плані носії білогрудівської культури лишаються ключовою ланкою в розвитку праслов'янського етносу, будучи генетично пов'язаними з лісостеповим землеробським населенням доби раннього заліза.

Лужицька культура входила до масиву культур поховальних урн. Відкрита на початку ХХ ст. у Нижній Лужиці (Німеччина), звідси й назва. Її ареал охоплював Східну Німеччину, Польщу, Чехію, Словаччину. В Україні пам'ятки лужицької культури займали вузьку смугу вздовж Західного Бугу, з виходом на верхів'я Стиру та Серету. Вони належать до ульвівецької і тарнобжегзької локальних груп, що сформувалися на базі тшинецької культури Польщі. До тарнобжегзької групи віднесені два пункти (Терновиця, Скварява), а всі інші складають ульвівецьку. Це ґрунтові цвинтарі, де поховані урни з прахом кремованих небіжчиків. На цвинтарі у Млинищі Волинської області розкопане кремаційне багаття поруч із похованнями в урнах. Проте відомі й біритуальні цвинтарі (Ульвівек, Рованець), де випростані інгумації переважають. Вражає розмаїття форм керамічного посуду: тюльпаноподібні горщики із рустованою поверхнею, амфори з вушками, глеки, кубки на високій ніжці, слоїки, посу-

Рис. 33. Матеріальний комплекс білозерської культури:

1, 32 — Зміївка; 2, 10, 55, 60 — Ушкалка, верхній шар; 3, 5, 18—20, 23—25, 27—29, 35, 54, 58, 64, 65, 69, 73, 74 — Брилівка; 4, 33 — Верхньохортицький цвинтар; 6, 41, 46, 76, 82—86 — Кірове; 7, 11—14, 21, 44, 56, 62, 68, 77, 80 — Широке; 8, 9, 15—17, 22, 26, 31, 38, 45, 78 — могильник Степний-Заповітне; 30, 47, 79 — Кочкувате; 34 — Дерев'янка; 36 — Усатове; 37, 59 — Струмок; 39 — Василівка; 40 — Берислав; 42, 61, 66 — Бабине IV; 43 — Кошниця; 48, 49 — Кардашинка II; 50 — Новоолександрівка; 51 — Завалівка; 52 — Будуржель-Плавні; 53 — Приозерне I; 57 — Огрін; 63 — Чорноморка-Люстдорф; 67 — Компаніїш; 70 — Каховка; 71 — Федорівка; 72, 81, 82 — Каїри; 75 — Нижній Рогачик (1, 2, 4, 6—17, 21, 22, 26, 31—34, 36, 38, 40—46, 48—51, 55—57, 60—63, 66—68, 70—72, 75—78, 80—86 — за В. В. Отроценком; 3, 5, 18—20, 23—25, 27—29, 35, 54, 58, 64, 65, 69, 73, 74 — за Г. Л. Євдокимовим; 30, 39, 47, 52, 53, 59, 79 — за В. П. Ванчуговим).

1, 2 — плани жител; 3—5 — плани поховальних споруд; 6, 7, 13, 14, 16, 17, 21, 22, 34—36, 40—42 — кістка; 8 — перламутр; 9 — бурштин; 10, 15 — скло; 11, 19, 27, 28, 31—33, 38, 39, 44, 45, 54, 56—58 — бронза; 12, 37, 47, 59 — золото; 18, 20 — гагат; 23—26, 55 — камінь; 29 — залізо; 30 — бронза, залізо; 46 — кремень; 48—51 — тальк; 52, 53, 60—86 — кераміка

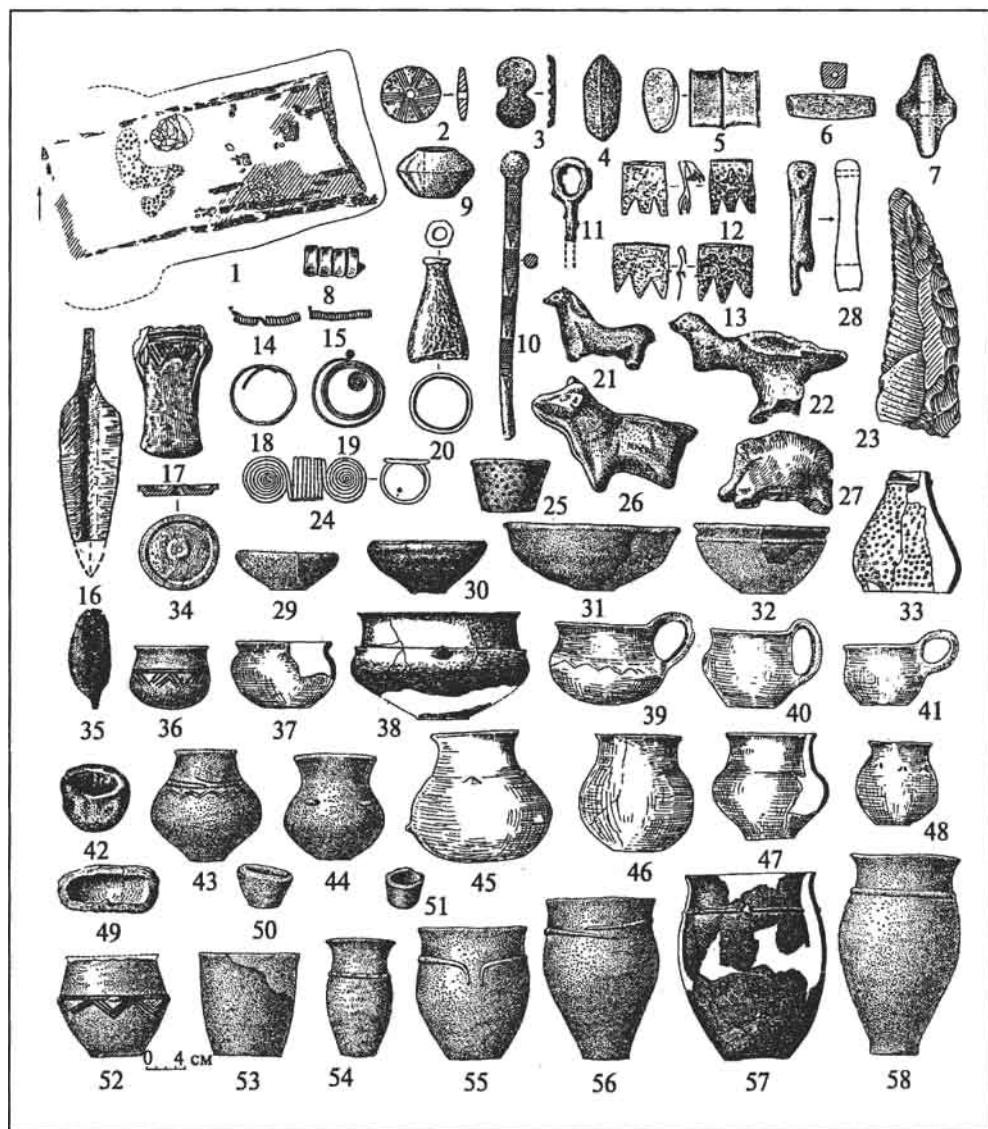

Рис. 34. Матеріальний комплекс білогородської культури:

- 1, 11, 28, 33, 34; 37, 39—41, 43—48 — Велика Андрусівка; 2, 4—6, 10, 12—15, 20, 24, 30, 38, 57 — Гордіївка;
 3, 7, 8, 16, 18, 19, 21, 22, 25—27, 29, 31, 32, 35, 36, 42, 50—55 — Собківка; 9, 23 — Білогородський ліс;
 17 — Віта-Литовська; 49 — Ворошилівка; 56 — Макіївка; 58 — Печерський могильник
 (1, 11, 28, 33, 34; 37, 39—41, 43—48 — за Є. Ф. Покровською, Є. О. Петровською;
 2, 4—6, 10, 12—15, 20, 24, 30, 38, 57 — за С. С. Березанською, В. І. Клочком);
 3, 7—9, 16—19, 21—23, 25—27, 29, 31, 32, 35, 36, 42, 49—56, 58 — за С. С. Березанською.
 1 — план житла; 2, 8, 10, 11, 16—20 — бронза; 3, 9, 28 — кістка;
 4—6 — бурштин; 7, 21, 22, 25—58 — кераміка; 12—15, 24 — золото; 23 — кремень

дини пташиних обрисів, ритуальний, мініатюрний посуд, брязкальця тощо. Серед інших речей — бронзові прикраси, намисто, односторонні ножі. Поховальні пам'ятки лужицької культури в межах України датуються 1100—900 рр. до н. е.

Культура Гава — Голігради сформувалася у Карпатському басейні, а потім поширилася на Закарпаття та в Наддністрянський регіон. Входила до числа культур фракійського гальштату. Назва її походить від могильника Гава в Угорщині та поселення Голігради на Середньому Дністрі. Відомо близько 300 пам'яток Гава-Голігради, датованих XI — серединою VII ст. до н. е. Основні напрями господарства: землеробство, скотарство, гончарство, металургія бронзи, видобуток солі, торгівля. Населення проживало в селищах та городищах. Житла — напівземлянки та наземні. Поруч розмішувалися господарчі ями. Основні речові знахідки — ліпний чорнолискований посуд різних форм, пишно оздоблений геометричним орнаментом у вигляді широких, заглиблених ліній, знаряддя праці та прикраси з бронзи (рис. 35). Своєрідною є керамічна зоо- й антропоморфна пластика. Поховання ґрунтові, за обрядом тілоспалення, в урнах. Скарби свідчать про диференціацію суспільства. Носії культури Гава-Голігради вплинули на формування деяких рис чорноліської культури. Основні пам'ятки: поселення Магала, Заліщики; городища Шелестове, Лисичники, Кривче; Михалківський та Голіградський скарби; могильники Сопіт, Завалля. Етнічна належність населення — фракко-ілірійська.

Лебедівська культура (XI—VIII ст. до н.е.) виділена в 70-х роках XX ст. С. С. Березанською. Лебедівські пам'ятки займали Київську Наддніпрянщину, пониззя Прип'яті, межиріччя Десни і Сейму. Культуру репрезентують поселення та ґрунтові цвинтарі. Невеликих розмірів селища будували неподалік водоймищ, у заплавах та на дюнних підвищеннях (Козинці, Лебедівка, Гостомель). Житла наземні або трохи заглиблені, прямокутної форми. Небіжчиків ховали поруч із поселеннями. Зафіксовано єдиний поховальний обряд — тілоспалення. Перепалені кістки зсипали до неглибоких ямок або в урни. Поруч із прахом завжди лежала велика кількість розбитого посуду і поламаних прикрас (Залісся, Богданівка,

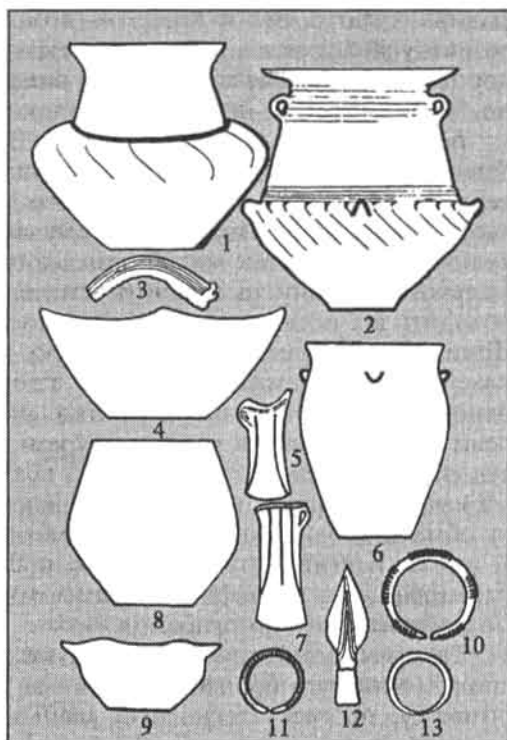

Рис. 35. Матеріальний комплекс культури Гава-Голігради з пам'яток Закарпаття: 1, 2, 4, 6, 8, 9 — кераміка; 3, 5, 7, 10—13 — бронза (за Е. А. Балагурі)

Погріби, Гостомель). Керамічний посуд — грубостінний, виготовлений із глини з домішкою піску, потовченого граніту, слюди. Розмаїттям форм він не вирізнявся (горщики яйцеподібної форми з маленьким дном, тюльпаноподібні посудини, слоїки). В основному посуд орнаментований бідно й одноманітно — наколами, перлинами, рідше — шнуром і відбитком гребінки. Бронзові вироби представлені широким асортиментом знарядь праці (кельти, ножі, шила), зброї (наконечники списів), прикрас (шпильки, кільця, підвіски). Зрідка трапляються й залізні речі, але переважають вироби з кременю і каменю (серпи, зернотерки, наконечники стріл). Носії лебедівської культури були землеробами і скотарями. Склалася культура на базі сосницької, за впливу північно-східних культур Волго-Кам'я — поздняківської, приказанської. Як наслідок розвитку Лебедівки виникли культури підгірцівсько-мілоградського кола. Етнос племен лебедівської культури викликає дискусії. Цілком можливо, що вони були близькими як прабалтам, так і праслов'янам.

Бондарихинську культуру виділила В. А. Іллінська у 50-ті роки ХХ ст. Упродовж XI—IX ст. до н. е. вона поширилася від Дніпровського Лівобережжя до верхньої і середньої течії Сіверського Дінця, а на сході й північному сході досягла Донщини та Мордовії. Формувалася Бондариха на основі мар'янівської культури та пам'яток малобудківського типу за участі поздняківців із Волго-Окського басейну та носіїв бережнівсько-маївської зрубної культури. Назва походить від поселення, розташованого в урочищі Бондариха на Сіверському Дінці. На заключному етапі розвитку культури з'являються городища. Відомі наземні й напівземлянкові житла, з дерев'яним каркасом стін, здебільшого — однокамерні. Поховальні пам'ятки вивчені мало. Це — ґрунтові цвинтарі з рештками кремачій в урнах та окремі інгумації. Показовим є керамічний посуд із пласким дном, декорований відбитками зубчастого штампу, вдавненнями кінцем палички, що іноді утворюють “виноградні грона”. Виробів із металу обмаль, є одиничні знахідки кам'яних ливарних форм, з'являються вироби із заліза. В етнічному відношенні носії бондарихинської культури пов'язані, найімовірніше, з прафінно-уграми, хоча, на думку деяких дослідників, вони могли належати і до прабалтів.

Таким чином, впродовж V—II тис. до н. е. населення України пережило епохи енеоліту і бронзи. Це був час великих зрушень на ниві суспільного розвитку, прогресу технологій давнього виробництва, мистецтва й культури загалом. За строкатістю численних культур і типів пам'яток простежуються глибинні процеси творення нових етнічних груп населення, що відображають диференціацію індоєвропейської та фінно-угорської мовних спільнот. У підсумку прогресивного розвитку пізнього первісного суспільства палеометалевої доби населення регіону наблизилося до межі цивілізації, перетнутої вже за наступної доби раннього залізного віку в I тис. до н. е. Наголосимо, що зміна бронзового віку залізним супроводжувалася й кардинальною зміною господарчої системи пасторалізму, що розвивалася впродовж енеоліту — бронзової доби, номадизмом. Ідеться про перехід від різновидів осілого тваринництва до кочового скотарства.

Жорстка прив'язка викладеного матеріалу до археологічних культур та спільнот залишає поза полем зору низку явищ надкультурного плану. Серед них, зокрема, видатну пам'ятку давнього мистецтва — Кам'яну Могилу

поблизу м. Мелітополя Запорізької області, яку досліджували видатні археологи М. І. Веселовський, О. М. Бадер, М. Я. Рудинський, В. М. Даниленко, В. М. Гладилін. Нині петрогліфи Кам'яної Могили продовжує вивчати Б. Д. Михайлов. Варто зауважити, що датування конкретних зображень, а тим більше абстрактно-схематичних композицій Кам'яної Могили викликають гострі дискусії серед фахівців. Пов'язання згаданих петрогліфів з тими чи іншими археологічними культурами є справою майбутнього.

Не менше проблем виникає з культурною ідентифікацією кам'яних антропоморфних стел, найкращі зразки яких виявлено поза археологічним контекстом. Таке помітне явище, як скарби металевих речей, характерне для бронзової доби, також не завжди вписується в чіткий культурний контекст. Це, зокрема, стосується проблеми найбагатшого Бессарабського (Бородінського) скарбу, виявленого майже сто років тому Е. фон Штерном. Жвава дискусія серед дослідників різних країн щодо його культурної належності й датування все ще триває. Це повною мірою стосується й фігурних кам'яних товчачиків та ступок, бронзових клепаних казанів, віднесених до кола "кіммерійських" (В. О. Городців, В. С. Бочкар'юв). Тут ідеться про серії випадкових знахідок, виявлених переважно на теренах України. Кількість їх множитья, що сукупно з матеріалами новітніх археологічних досліджень обіцяє нам вихід на новий рівень пізнання проблематики енеоліту та доби бронзи вже в недалекому майбутньому.

Рекомендована література

- Археологія. 1993. № 3 (до 100-річчя відкриття трипільської культури).
- Археологія Української РСР: У 3 т. Київ, 1971. Т. 1.
- Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття. Энеолит, бронза и раннее железо. Киев, 1990.
- Археологія Украинской ССР: В 3 т. Киев, 1985. Т. 1.
- Балагури Э.* Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. Ужгород, 2001.
- Березанская С. С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев, 1972.
- Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. Киев, 1982.
- Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986.
- Березанская С. С., Цвек Е. В., Ключко В. И., Ляшко С. Н.* Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине. Киев, 1994.
- Братченко С. Н.* Донецька катакомбна культура раннього етапу. Луганськ, 2001.
- Ванчугов В. П.* Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Киев, 1990.
- Винокур І. С., Телегін Д. Я.* Археологія України. Тернопіль, 2004.
- Давня історія України: У 3 т. Київ, 1997. Т. 1.
- Етнічна історія давньої України. Київ, 2000.
- Збенювич В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. Киев, 1989.
- Иванова С. В.* Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 2001.
- Колесников А. Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии). Киев, 1993.

Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. Киев, 1977.

Лагодівська О. М., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. Київ, 1962.

Макаренко М. О. Маріупільський могильник. Київ, 1933.

Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. Москва, 1974.

Отроценко В. В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). Київ, 2001.

Рижов С. М., Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю., Магомедов Б. В. Давня кераміка України. Київ, 2001. Ч. 1.

Рындина Н. В., Дегтярева А. Д. Энеолит и бронзовый век. Москва, 2002.

Свешников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. Київ, 1974.

Свешников И. К. Культура шаровидных амфор. Свод археологических источников. Москва, 1983. Вып. В1—3.

Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. Киев, 1983.

Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ, 1973.

Телегін Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. Луганск, 2001.

Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. Киев, 1985.

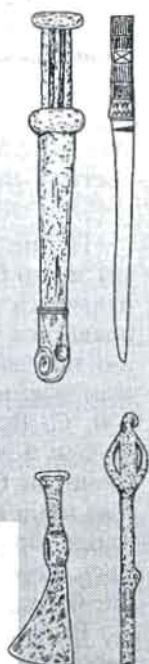
Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (Южнобутский вариант). Свод археологических источников. Киев, 1986. Вып. В1—3.

Щепинский А. А. Кеми-Обинская культура. Запорожье, 2002.

Энеолит СССР. Археология СССР. Москва, 1982.

Розділ III

ДОБА РАННЬОГО ЗАЛІЗА

Тема 12

Ранній залізний вік

Термін “залізний вік” вживається ще в античній літературі. Поділ історії на віки виник почасти через ідеалізацію минулого, що знайшло вираження у поцінуванні сивої давнини як золотого віку, почасти — з конкретних знань. Адже формування Великої грецької цивілізації збіглося з появою залізної індустрії. Приблизно тоді ж — з IX ст. до н. е. — залізоробна справа поширилася на значних просторах Європи.

Освоєння заліза і значення цієї події

Попри тривале знайомство з металургією (виплавка міді, а надалі й бронзи) залізо було освоєне доволі пізно. Причина цього крилася в тому, що залізо плавиться за температури 1530 °С, а її не могли досягти за тодішніх умов (мідь плавиться за температури 1089 °С). Цю перепону здолали завдяки застосуванню так званого сиродутного способу отримання заліза. Суть його полягає у відновленні заліза з його окислу (руди) за допомогою вуглецю за температури 900 °С. Вуглець надходив до плавильної печі — горна — разом із повітрям (звідси й назва). Відтак зводили горн, завантажували його деревним вугіллем (воно дає більше тепла, ніж звичайні дрова) та рудою і, нагнітаючи за допомогою міхів повітря, досягали температури, необхідної для процесу відновлення заліза. Воно стікало густою тістоподібною масою на дно горна й, охолоджуючись, перетворювалося на пористий (ніздрюватий) шматок. Надалі, проковуючи, його ущільнювали й отримували в такий спосіб готовий метал — крицю.

Речі виковували з розпеченого до червоного шматка криці. У процесі кількарязового охолодження та розпечення виробу, його проковування метал набував міцності, тобто загартовувався. Таким чином, технологія виготовлення мідних чи бронзових речей і залізних принципово різнилась: перші отримували шляхом литва у формах, другі — виковували. Через це серійні речі, яких вимагалось багато, за доби раннього заліза часто виготовляли з бронзи, скажімо, наконечники до стріл, дешеві прикраси. Більше того, збагачення металургійного досвіду позитивно відбилося і на бронзовій індустрії. Саме на першому етапі залізного віку вона досягає небувалого піднесення за рахунок удосконалення прийомів литва, розклепування, витягування дроту й застосування для оздоблення інкрустації, позолоти, плакування іншим металом тощо. Лише за пізнього середньовіччя навчилися сягати температури, необхідної для плавлення заліза. Завдяки цьому було отримано новий матеріал — чавун.

Відкриття заліза дало людині не просто новий міцний матеріал. Поклади залізної руди (на відміну від мідної) є доволі поширеними. Нерідко вона залягає на незначній глибині, у верхніх шарах ґрунту. Доступність сировини дала можливість колективам позбутися залежності від тих, хто володів раніше покладами міді та інших металів. Розширення сировинної бази, а відтак і виробництва, залучення до цього процесу більшої кількості людей сприяли накопиченню досвіду, винайденню нових знарядь і механізмів. Уже на зламі ер було винайдено майже всі ручні знаряддя, якими ми користуємося й сьогодні. Це відбилося й на інших сферах виробництва, зокрема сільськогосподарського. Щоправда, різні спільноти з різною швидкістю включилися у цей процес (залежно від того, в якій системі зв'язків вони були задіяними або з ким конкурували).

Виникнення Грецької, а згодом і Римської цивілізацій, на плечах яких стоїть сучасна Європейська цивілізація, долучало до цих процесів нові спільноти. Залізний вік — це час розширення меж цивілізаційного процесу, виходу на історичну арену нових народів, зокрема, активної діяльності кельтів у Західній Європі, фракійців — на Балканах, скіфів і сарматів — у Східній Європі. Це водночас і період формування нових народів (слов'ян, балтів, германців), і зрештою, час, коли почав складатися новий спосіб і стиль життя.

Етнокультурна ситуація на території України за доби раннього заліза

За доби раннього заліза в межах України виникли три світи, що різнилися етнічною належністю, господарством, способом життя, рівнем розвитку і менталітетом. Хоча вони активно взаємодіяли, а відтак впливали один на одного, кожен із них зберігав своєрідність.

Перший світ — світ еллінів. Це — грецькі міста на північному узбережжі Чорного моря, хоча грецька ойкумена була набагато більшою. Греки, а точніше елліни, з'явилися на нашій території десь у середині VII ст. до н. е. Саме тоді виник перший грецький апоїкій (виселок) у Північному Надчорномор'ї — Борисфен на сучасному острові Березань неподалік м. Очакова. А згодом усе північне узбережжя Чорного моря вкрилося грецькими містами й містечками, селищами.

Активні й винахідливі греки хутко обзавелися тут власним господарством, налагодили обмін з місцевим населенням. Ідеальними партнерами для них були хлібороби лісостепової смути. Це населення складало другий світ, етнічно строкатий, із якого вийшли згодом слов'яни. З упровадженням заліза землероби дістали новий імпульс для розвитку, а поява торговельних партнерів в особі еллінів значною мірою стимулювала цей процес.

Проте ці світи розмежувала третя і вельми неспокійна сила — кочовики, які опанували степові простори. Вони належали до кола давньоіранських народів. Войовничість і зухвалість кочовиків швидко відчули на собі не лише навколишні, а й віддалені народи. Водночас у межах сучасної України існува-

ли також спільноти, які тяжіли до південно-західного фракійського (чи фрако-іллрійського) ареалу або північного, мабуть, давньобалтського. Своєрідний анклав становили таври Гірського Криму.

Ранній залізний вік в історії України та інших суміжних регіонів позначився *виходом на історичну арену кочовиків* — кіммерійців, скіфів та інших народів. Кочівництво — особливий феномен. Його основу становить моногалузеве, тобто спеціалізоване, господарство, яке базується на розведенні худоби. Худоба — основне багатство кочовиків. Вона є мірилом соціального та майнового стану індивіда й ширше — сім'ї, общини. Худоба виступає основним об'єктом ритуальної діяльності, що засвідчено стосовно скіфів Геродотом (IV, 71, 72) і розкопками курганів. На підкурганній поверхні, у рових навколо насипів та в могилах трапляються кістки тварин — сліди поховальної та поминальної трапез, харчів, що призначалися богам та небіжчикам.

Акцентція уваги на худобі має наслідком кочовий спосіб життя. Адже утримання значної кількості худоби вимагає постійного пересування з одного пасовиська на інше. А разом із худобою пересуваються й люди. Отож життя кочовиків проходить у дорозі. Вони не мають постійних місць мешкання, і лише кургани, насипані над могилами, позначають ареали їхнього проживання.

Як свідчать етнографічні джерела, кочовики презирливо ставилися до хліборобської праці, і не було для них страшнішої кари, як обробляти землю. Не дуже поважали вони й ремісничу справу, що стосовно скіфів засвідчив Геродот (II, 167). Простір, рух, кінь, військова спритність та мужність, а ще гладка, численна худоба — сутність менталітету кочовика. Давнім грекам цей менталітет був геть незрозумілим. Як анекдот передає відомий давньогрецький письменник і філософ Плутарх (46—126 рр.) епізод із життя скіфського царя Атея, який начебто відмовився послухати гру захопленого в полон уславленого флейтиста Ісменія, заявивши, що йому більш до вподоби іржання коня. Кінь — вірний товариш кочовика, життя якого проходить у постійному русі, в постійній небезпеці й сутичках. Пригніченим почувався кочовик без коня, не маючи змоги брати участь у військових походах, аби проявити доблесть і збагатитися.

Власне й саме виникнення кочівництва певною мірою пов'язане з подальшим освоєнням коня. Адже лише на зламі доби бронзи і заліза було винайдено досконалу металеву вуздечку — вудила та псалії. Це дало можливість краще маневрувати конем, користуватися ним не лише для їзди верхи, а й у військових діях. Так з'явилися кінні воїни-вершники.

Вони екіпіровані іншою зброєю, аніж воїни доби бронзи. Окрім лука та стріли, списів, значного поширення набувають мечі та кинджали, тобто рукопашна зброя. Її майже не знає попередній час, коли панувала дистанційна зброя. Вершникові потрібен довгий меч. Реакцією на досконалішу зброю було застосування металевого захисного обладунку: шоломів, панцирів, пасків. Усе це визначило формування нової військової тактики. Раніше, за панування металевих зброї, бій піших воїнів з часом почав доповнюватися загонами воїнів на колісницях, що для нашої території засвідчено пам'ятками культури багатовапалкової кераміки. З появою кочовиків та нового озброєння на перше місце висувається вершник із луком і стрілами, озброєний також кинджалом, мечем, списом та сокирою. Цією зброєю кочовики добре володіли змалечку.

Їхні військові загони, а за ними й усе населення, нерідко долали величезні простори, аби зайняти кращі екологічні ніші.

За своєю природою кочове суспільство є агресивним, його інтереси спрямовані назовні. Причина цього криється у самому кочовому господарстві. Адже прогрес виробництва визначається можливістю його інтенсифікувати — шляхом упровадження нових знарядь, нової організації праці, нових агро- і зоотехнічних прийомів, селекційної роботи. Такі можливості надає комплексне господарство, що поєднує хліборобство й скотарство, та осілий спосіб життя, котрі сприяють і розвиткові нехарчових сфер діяльності.

Господарство кочовиків є суто екстенсивним. Воно базується на випасанні худоби. Багаті пасовиська сприяють накопиченню худоби. Проте її можна і враз утратити. Особливо тяжкою порою для кочовиків була зима, коли від холоду й голоду гинуло багато худоби. Страшним випробуванням був джуг, коли після відлиги раптово вдарить мороз, і пасовиська вкриваються крижаною плівкою, з-під якої неможливо дістати суху траву. А ще войовничі сусіди, хвороби. Таким чином, кочове господарство є доволі вразливим і залежить від умов мешкання та примх природи. Воно не вимагає ніяких технічних новацій, а мобільний побут не сприяє розвитку інших сфер діяльності, накопиченню багатств не лише матеріальних, а й інтелектуальних. Це позбавляє кочівницьке господарство внутрішніх потенцій. І тимчасові піднесення кочових суспільств пов'язані із зайняттям вигідної екологічної та особливо соціальної ніші. Саме останнє й дає змогу компенсувати за рахунок обміну чи поборів із сусідів вадю спеціалізованого господарства й мати хліб, ремісничі товари тощо. Але така ситуація не може тривати надто довго — хтось не витримає цього протистояння. Надмірні побори можуть виснажити сусідів-хліборобів, а це неодмінно відіб'ється на добробуті кочовиків, або ж осілі спільноти знайдуть сили протистояти кочовикам, і тоді їм доведеться шукати нової ніші або ж підкоритися долі і вести скромне, а то й жебрацьке життя. Як бачимо, будь-яке завершення такого протистояння не на користь кочовиків. Тому вони намагалися підтримувати добрі стосунки з сусідами.

Періодизація і хронологія. Джерела

Залізний вік — остання доба археологічної періодизації, яка фактично продовжується до сьогодні. Відкритість верхньої межі спричинила поділ цієї доби на два періоди — ранній залізний вік і пізній. Перший охоплює час від IX ст. до н. е. по IV ст. н. е., другий починається з V ст. Фактично поняттям пізній залізний вік в археології не користуються. З падінням Римської імперії завершується епоха стародавньої історії і розпочинається доба середньовіччя. І з цього часу цілковитий пріоритет належить уже історичній періодизації.

Визначальна роль певних спільнот в історії великих регіонів спричинила розбіжності у внутрішній періодизації раннього залізного віку. В Центральній та Західній Європі провідними явищами виступають Гальштатська, Латенська та Римська доба. Періоди раннього залізного віку Східної Європи названо за

кочовими народами, які змінювали тут один одного: кіммерійський — IX — середина VII ст. до н. е.; скіфський — середина VII — початок III ст. до н. е. і сарматський — кінець III ст. до н. е. — перша половина IV ст. н. е. Назви періодів відбивають не лише гегемонію певних кочівницьких об'єднань (вони належали до кола іраномовних народів), а й зміну матеріального комплексу, поширення якого виходило за межі степової смуги — зони мешкання кочовиків.

Провідними для відтворення стародавньої історії є *археологічні джерела*. Вони зберігають свою цінність і для цієї доби, оскільки представлені всіма різновидами пам'яток. Активне накопичення цих джерел розпочалося з середини XIX ст. — з розкопок курганів, а з кінця XIX ст. — і ґрунтових могильників та поселень. На сьогодні досліджено тисячі пам'яток. Вони є основою для розв'язання культурно-хронологічних, етногенетичних проблем та відтворення різних сторін і аспектів життя давніх спільнот.

Слід зауважити, що з добою раннього заліза ми вступаємо у писемний період нашої історії. Історія попереднього часу постає перед нами ніби в анонімному вигляді, тепер вона набуває персоніфікованого вигляду (з'являються імена народів, правителів, богів), а перебіг подій — певної конкретики. Тому для відтворення минулого відтепер мають залучатися не лише археологічні, а й писемні джерела.

Писемні джерела можна поділити на дві групи: 1) античні — грецьких і римських авторів і 2) східні — клинописні джерела для кіммерійців та скіфів, китайські — для сарматів. Своєю чергою, античні джерела включають два різновиди. Це, по-перше, твори грецьких і римських поетів, письменників, учених та хроністів. Першим ученим, який поставив собі за мету оприлюднити всі джерела, що стосуються народів Північного Причорномор'я, був відомий російський дослідник академік В. В. Латишев. Наприкінці XIX — на початку XX ст. він видав два томи "Scythica et Caucasica" (SC), до яких увійшли уривки з творів кількох сотень авторів мовою оригіналу та в перекладі, а також так звані *схолії* — коментарі, складені пізнішими авторами. Вони являють собою пояснення та роздуми з приводу якоїсь інформації і зазвичай є анонімними. Переклад цих текстів, уточнений і дещо доповнений, перевидано в журналі "Вестник древней истории" за 1947—1949 рр. Крім того, багато творів античних авторів видано повністю у вигляді окремих книг. Блискучий аналіз цих джерел здійснено В. В. Латишевим, М. І. Ростовцевим, С. О. Жельовим, А. І. Доватуром, Б. М. Граковим та багатьма іншими дослідниками.

Окремо слід виділити писемні джерела, що стосуються ранньої історії слов'ян. Зведення їх мовою оригіналу, з перекладом та коментарями представлено у виданні "Свод древнейших письменных известий о славянах" (Т. 1. М., 1991; Т. 2. М., 1995).

Інший різновид античних джерел становлять епіграфічні пам'ятки, викарбувані на камені або нанесені на інші речі написи. Це, зокрема, декрети, "видані" з приводу якихось подій, на пошану діячів, як посвяти богам чи звернення до них, а також клейма тощо. Видання їх також було розпочате В. В. Латишевим зведенням у кількох томах під назвою "Inscriptiones antiquas orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latine" (IOSPE). Надалі нові надходження публікували у різних виданнях. Серед них "Корпус боспорских надписей" (КБН), виданий 1965 р., та ін.

Тема 13

Кіммерійці та їхні сусіди

Перебування кіммерійців та скіфів у Передній Азії знайшло відображення й у клинописних джерелах. Їх поділяють на три групи: 1) так звані “аннали” асирійських царів — будівельні написи зі зверненнями до божеств (закладалися у фундамент будівель), які містили також інформацію про воєнні подвиги царя; 2) листування правителів із чиновниками та астрологами; 3) запити царя до бога Шамаша стосовно справ, які хвилювали правителя. Такі тексти, складені оракулами, містять не лише запит, а й відповідь, яку додавали після огляду печінки жертвовної тварини. Інколи документи “завірено” підписами жерців із зазначенням місця і дати проведення ворожіння. Їх наведено у працях І. М. Дьяконова та А. І. Іванчика. Відлуння цих подій знайшло відображення й у “Біблії”.

Особливу групу становлять нумізматичні джерела. Адже саме за доби раннього заліза винайшли справжні грошові знаки — монети, які були в обігу в розвинених суспільствах, проте потрапляли й до варварських. Вони є важливим датуючим матеріалом.

Таким чином, археологія доби раннього заліза збагатилася в порівнянні з попередньою цілим комплексом нових джерел. Завдяки цьому історичний процес набув більшої конкретики.

Тема 13

Кіммерійці та їхні сусіди

Першим народом на території нашої країни, назва якого стала відомою завдяки писемним джерелам, були кіммерійці. Вони започатковують історію кочовиків у Північнопричорноморських степах.

Писемні свідчення про кіммерійців

Свідчення про кіммерійців в античних джерелах надзвичайно скупи. Найдавніші згадки про них знаходимо у славнозвісного Гомера (друга половина VIII ст. до н. е.). В “Іліаді” (XIII, 1—7) саме їх, мабуть, охарактеризовано такими епітетами, як “дивні гіпемолги” (доярі кобил), “галактофаги” (молокоїди), “бідні” (абії) і “найсправедливіші”. В “Одіссеї” (XI, 13—19) уже фігурує цей етнонім, проте кіммерійці постають як міфічний народ, що мешкає на краю світу — на вході до царства Аїда, вкритого вічним мороком:

Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.
Там розташовані місто й країна людей кіммерійських,

Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим
 Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне,
 Чи від землі воно йде у зоряні неба глибини,
 Чи повертається знов до землі з неосяжного неба, —
 Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває.

(переклад Б. Тена)

Грецький історик *Геродот* (із цією визначною постаттю ми познайомимося пізніше) вважав кіммерійців автохтонним населенням Північного Причорномор'я або, в усякому разі, таким, що передувало тут скіфам (IV, 11, 12). Навала скіфів змусила їх полишити батьківщину. Переслідувані скіфами кіммерійці опинилися аж у Передній Азії, де воювали з Лідією та грабували іонійські міста (I, 6, 15). А пам'ять про них у Північному Причорномор'ї зберегла хіба що в назвах. І тепер ще у Скіфській землі, — писав Геродот, — існують кіммерійські укріплення і кіммерійські переправи, є область під назвою Кіммерія і так званий Боспор Кіммерійський (Керченська протока).

Хоча Геродот жив у V ст. до н. е., тобто значно пізніше описуваних ним подій, його версія викликає довіру, оскільки перегукується з давнішою. Мається на увазі поема *Арістея із Прокооннеса* (друга половина VII ст. до н. е.) “Арімаспея”, уривок із якої переказав Геродот (IV, 13). Той Арістей — мудрець і служитель культу Аполлона — описав свою подорож до країни *ісседонів*, що межувала з войовничими народами. Він, зокрема, повідомляє, що ісседонів вигнали з їхньої країни *арімаспи* (однооки), ті, своєю чергою, потіснили скіфів, а вони — кіммерійців.

До цього додамо, що згадка про Боспор Кіммерійський та якесь кіммерійське місто є також в одного із попередників Геродота — *Гекатея з Мілету* (рубіж VI—V ст. до н. е.). А старший сучасник Геродота, знаменитий трагік *Есхіл* (525—456 рр. до н. е.), у “Прикутому Прометей” згадує Кіммерійський перешийок (вірш 755). Та й пізніші автори однозначно пов'язують кіммерійців із Північним Причорномор'ям.

І все ж греки пізнали зухвалість цього народу, щоправда, не тут, а в Малій Азії. Найдавніший з відомих елегічних поетів *Каллін* (перша половина VII ст. до н. е.) родом з Ефесу, де містилося одне з див стародавнього світу — знаменитий храм Артеміди (спалений Геростратом), був сучасником кіммерійського вторгнення у Малу Азію. Кіммерійці захопили м. Сарди (столицю Лідії), а потім зруйнували грецьке місто Магнесію й загрожували іншим. Поет виступив із закликком боронити батьківщину від зухвальців. Войовничих кіммерійців у цьому регіоні згадує також тогочасний поет *Архілох*. Цю інформацію продубльовано й пізнішими авторами. Так, за словами глави александрійських поетів, ученого, що завідував бібліотекою Мусейона, *Каллімаха* (310—240 рр. до н. е.), ці вояки загрожували Ефесу, куди свавільний Лігдаміс привів величезне військо доярів кобил — кіммерійців, котрим не судилося вернутися до Скіфії (гімн “До Артеміди”). За елліністичною традицією, за це Лігдаміс був покараний — він помер від тяжкої хвороби.

Зауважимо, що визначний грецький географ та історик, блискучий знавець античної літератури *Страбон* (64 р. до н. е. — 24 р. н. е.), автор фундаментальної “Географії” (у 17-ти книгах), згадував про давнє, ще до Гомера чи за часів

його життя, вторгнення кіммерійців у Малу Азію (I, 2, 9; III, 2, 12). Відлуння тих далеких подій знайшло відображення й у пізніших авторів.

Уточнити час перебування кіммерійців у Передній Азії та їхню участь у подіях тогочасної історії дають можливість *клинописні джерела*. Тексти, в яких згадується народ гіміррі, були виявлені в 1849 р. англійським офіцером Г. Лейярдом під час розкопок останньої столиці Ассирії Ніневії. Більшість із них походить саме із цього міста, де було відкрито, крім того, розкішний палац та бібліотеку Ашшурбаніпала, яка зберігається тепер у Британському музеї і відома як Куянджицька колекція (Куянджик — назва пагорба, що приховував руїни Ніневії). Учені незабаром ототожили цих гіміррі з кіммерійцями античних джерел.

Перша згадка про кіммерійців сягає часів правління Саргона II (722—705), тобто останньої чверті VIII ст. до н. е. Тоді кіммерійці завдали нищівної поразки цареві Урарту Русі I. Ця подія набула розголосу через тривале суперництво двох країн. Саргон II, скориставшись цією поразкою, у 714 р. до н. е. завдав ще одного удару Урарту. Проте невдовзі (705 р. до н. е.) ассирійський цар сам загинув, найімовірніше, у битві з кіммерійцями. Після цього настає якесь затишшя, і за правління сина Саргона II Сінаххеріба (705—681) ніяких згадок про цих степовиків немає.

Свідчення про кіммерійців знову з'являються за правління Асархаддона (689—669). Кіммерійці-гіміррі з'являються на східних околицях Ассирії — в Манні і Мідії, де вступають у боротьбу проти Ассирії в союзі з мідійцями. Одне з таких зіткнень завершилося поразкою кіммерійського царя Теушпа. Уперше згадуються тут і скіфи на чолі з Ішпакаєм. Водночас інше угруповання кіммерійців діяло в Анатолії (Малій Азії), де першою постраждала від них Фрігія.

За правління Ашшурбаніпала, тобто з 660-х років, кіммерійці діють лише в Малій Азії, де на якийсь час вони стали провідною силою. В одному із документів ватажка кіммерійців названо “царем Всесвіту”. Цар Лідії Гіг (саме за його правління почали карбувати перші у світі монети) доклав чимало зусиль, аби здолати їх, однак у 644 р. кіммерійці таки захопили Сарди, а сам Гіг загинув. Однак після смерті в 640 р. їхнього ватажка Дугдамме (Лігдамис в античних джерелах), за правління його сина Сандакшатру, кіммерійці втратили колишню міць і зійшли з історичної арени. Неабияку роль у цьому відіграли також скіфи. Проте грізні кіммерійці закарбувалися у пам'яті тамтешніх народів, згадуються вони й у “Біблії”.

Пошуки археологічних корелятив кіммерійців

Отже, писемні джерела дають можливість більш-менш детально відтворити діяння кіммерійців у Передній Азії. Однак їхня історія у Північному Причорномор'ї фактично обмежується повідомленнями, що вони були тут попередниками скіфів. Це висуває на перший план археологічні джерела. Тим паче, що реальність народу стає очевидною лише в разі наявності матеріальних свідчень цього.

Старожитності кіммерійців тривалий час не вдавалося виділити. На світанку археології кіммерійськими вважали усі підкурганні поховання доскіфського

часу. Та з культурно-хронологічним упорядкуванням цих старожитностей В. О. Городцовим межі кіммерійського періоду було звужено до пізньої бронзи — початкової пори раннього заліза. Важливою віхою на цьому шляху було виділення старожитностей чорногорівського та новочеркаського типів. Поштовхом до цього став здійснений О. О. Іессеном у середині XX ст. аналіз речей зі скарбу з м. Новочеркаська Ростовської області, а також типологічно й хронологічно близьких до нього речей із поховань, насамперед кінської вуздечки. Тривалі й цілеспрямовані дослідження Олексія Івановича Тереножкіна — засновника київської школи скіфознавства — з метою виділення кіммерійських старожитностей дали змогу розширити коло прикмет, що корелювалися з типами вуздечок. Відтак було окреслено дві групи поховань.

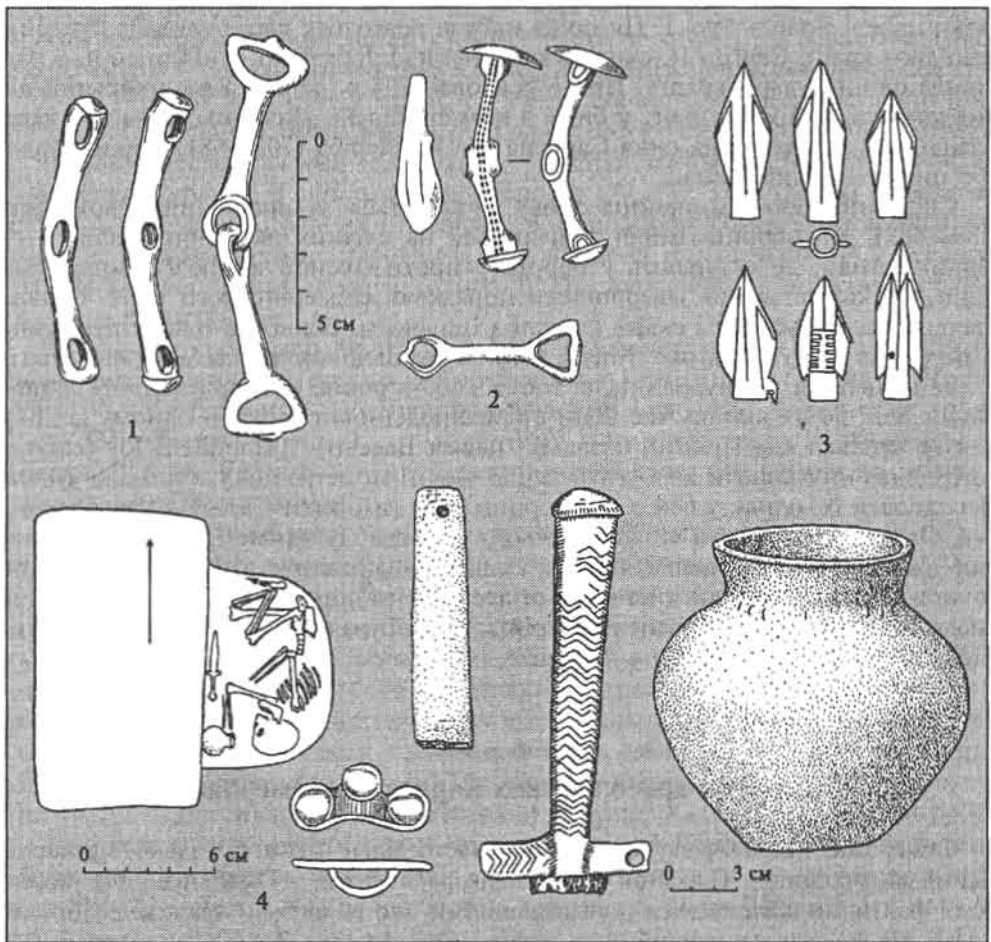

Рис. 1. Старожитності чорногорівського зразка:

1 — хут. Чорногорівський; 2 — с. Камишуваха; 3 — Висока Могила, поховання 5;
4 — с. Суворово (за О. І. Тереножкіним)

За підрахунками В. В. Отрошенка, на сьогодні відомо близько 500 поховань чорногорівського і новочеркаського зразків. Вони поширені у західному регіоні Євразійських степів — від Дунаю до Заволжя, хоча окремі поховання й особливо знахідки речей трапляються і поза цими межами. Вони не тільки відображають походи кочовиків, а й засвідчують поширення передових зразків озброєння та оснащення коня у навколишньому світі. Поховання зазвичай упушено в кургани попереднього часу. До могили клали предмети кінської вуздечки, зброю, глиняний (корчаги, кубки, черпаки, горщики) і дерев'яний з металевим окуттям посуд, прикраси (сережки, браслети, діадеми, намисто), точильні бруски з отвором, ножі тощо, а також жертвону їжу (кусень м'яса). Інколи поруч ставили кам'яну стелу. Стели мають вигляд стовпів, антропоморфних рис яким надають викарбувані атрибути, розташовані так само, як і на тілі людини, — стрічка (діадема?) на верхівці, нижче — разки намиста, талію позначає пасок з підвішеною до нього зброєю й точилом, меч тощо. Основними для визначення поховань є такі риси.

Чорногорівські поховання (рис. 1) здійснено у підбоях (катакомбах) або ямах. Похоронний обряд — скорчене на лівому боці труполокладення, головою на схід. Супровідний інвентар — вудила зі стременоподібними кінцями та псалії із трьома отворами, бронзові дволопатеві наконечники стріл із короткою втулкою та нерідко шипом, біметалеві мечі (із залізним клинком і бронзовим

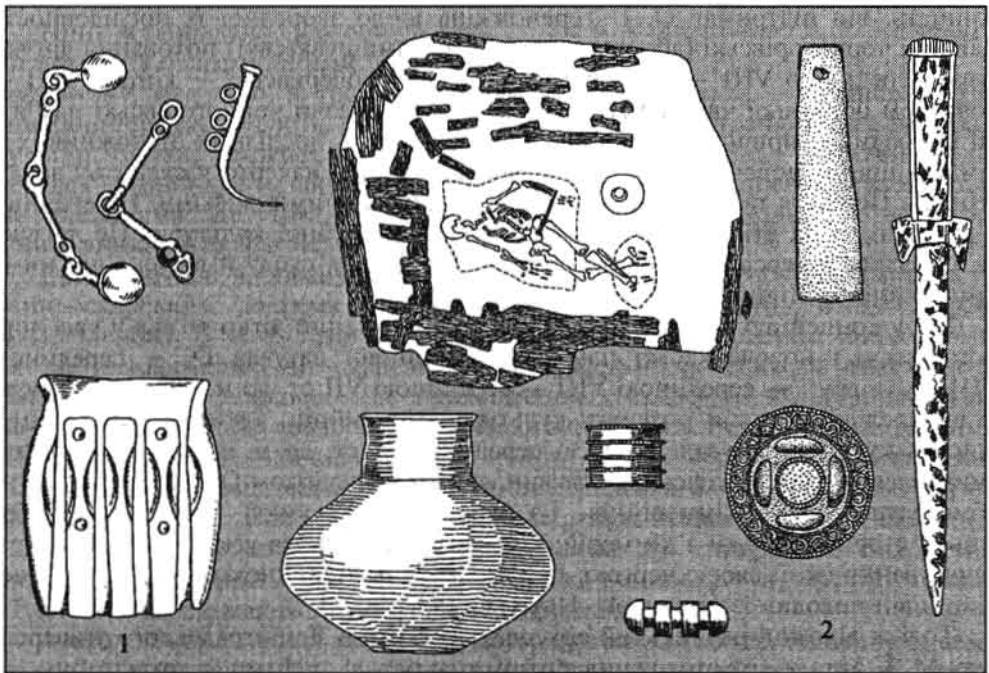

Рис. 2. Старожитності новочеркаського зразка:

1 — предмети кінської вуздечки і ливарна форма з Новочеркаського скарбу; 2 — Висока Могила, поховання 2: план та супровід (за О. І. Теренозжіним)

руків'ям) із грибоподібним навершям і прямим (хрестоподібним) перехрестям, а також восьмиподібні бляшки, ножі (переважно бронзові), діадеми. Серед найхарактерніших комплексів — поховання 3 у кургані поблизу хутора Чорногорівський, за яким і названо цю групу, поховання в кургані поблизу с. Камішуваха Донецької області, в кургані Мала Цимбалка у Запорізькій області та ін.

Новочеркаського зразка поховання здійснені в ямах (рис. 2). Померлих клали випростано на боці чи на спині, головою на захід. Серед супроводжувальних речей — вудила з двома кільцями на кінцях (восьмиподібні кінці), псалії із трьома петельками, чотирипелюсткові розетки від ремінців оголів'я коня, бронзові дволопатеві наконечники стріл із довгою втулкою (трапляються також рогові й кістяні), залізні мечі з перехрестям у вигляді двох звислих трикутників. Найприкметніші комплекси виявлено на суміжних зі степом територіях: у курганах поблизу с. Зольне в Гірському Криму, поблизу сіл Носачів, Квітки, Вільшана Черкаської області, Бутенки Полтавської області та ін. В обох групах трапляються й поховання у просторих могилах із кам'яними та дерев'яними конструкціями.

Хронологічна й етнічна атрибуція чорногорівських та новочеркаських поховань. Сумарно О. О. Їссен датував такі поховання VIII—VII ст. до н. е., при цьому давнішими він уважав новочеркаські. Питання ж їхньої етнічної належності — є вони кіммерійськими чи ранньоскіфськими — він лишив відкритим.

О. М. Лесков дещо “омолодив” ці пам'ятки. Вказавши на певну їхню синхронність, він підтримав О. І. Тереножкіна щодо зворотної їх послідовності. Давніші чорногорівські (або чорногорівсько-камишуватські) поховання він датував серединою VIII — початком VII ст., а новочеркаські — кінцем VIII — початком останньої чверті VII ст. до н. е. Пов'язуючи чорногорівські пам'ятки із західним, причорноморським, ареалом степів, дослідник ототожнив їх із кіммерійцями, новочеркаські ж, що локалізувалися начебто у східному ареалі (Нижнє Подоння та Передкавказзя), — із найдавнішими скіфами. Генетичним підґрунтям обох етносів він уважав різні гілки зрубної культури. Це логічно ув'язувалося з версією Геродота про появу скіфів зі сходу й витіснення ними кіммерійців із Північного Причорномор'я.

Іншу концепцію висунув О. І. Тереножкін. Учений чітко розвів у часі чорногорівські і новочеркаські пам'ятки (перші він датував IX — серединою VIII ст., а другі — серединою VIII — серединою VII ст. до н. е.), розглядаючи їх як послідовні етапи розвитку культури кіммерійців. Таким чином, кіммерійська культура існувала з IX до середини VII ст. до н. е. й безпосередньо змикалася із ранньоскіфською. Власне вказаним періодом О. І. Тереножкін не обмежував історію кіммерійців. То був, на його думку, заключний період їхньої історії, оскільки з кіммерійцями він ототожнював усю зрубну культуру, формування якої, своєю чергою, пов'язував із полтавкинською. Відтак кіммерійців він виводив із Нижнього Поволжя.

Тоді ж відомий радянський археолог, професор Ленінградського університету М. І. Артамонов ототожнив зрубну культуру зі скіфами, а катакомбну, що передувала їй, — із кіммерійцями. Поширення на захід пам'яток зрубної культури він схарактеризував як витіснення зрубниками-скіфами катакомбників-кіммерійців. Через це частина кіммерійців пішла за Дунай, інша ж опинилася

у Прикубанні, звідки здійснювала походи до Передньої Азії. Проте думка про існування катакомбного населення у Передкавказзі аж до доби заліза була хибною. Такий підхід щодо історії розвитку вказаних культур поділяв також професор Московського університету, знавець скіфо-сарматських та античних старожитностей Б. М. Граков, однак поширення зрубної (скіфської) культури на територію катакомбників-кіммерійців він розглядав як поступове просування кількома хвилями. Наслідком цього була асиміляція скіфами кіммерійців. Тож не дивно, що культури обох народів мало чим відрізнялися й стали, так би мовити, археологічно невловимими. Повідомлення ж Геродота про завоювання скіфами країни кіммерійців Граков уважав останньою хвилею пересування зрубників на захід.

Нині встановлено, що обидві групи поховань є синхронними, хоча *чорногорівська*, можливо, є трохи давнішою, а *новочеркаська* — пізнішою. Їхню синхронність засвідчують, зокрема, поховання, в яких трапляються речі обох культур. Відтак, усупереч О. І. Тереножкіну, виходить, що у степовій смузі в передскіфський час мешкало дві групи кочовиків, кожна зі своїми культурними традиціями. Це утруднює їхню етнічну атрибуцію, оскільки давні автори попередниками скіфів називають лише кіммерійців.

Орієнтуючись на певну схожість чорногорівського речового комплексу з ранньоскіфським, зокрема предметів вузечки та озброєння, В. Ю. Мурзін, Н. Л. Членова, В. П. Білозір та інші дослідники схильні вважати такі поховання протоскіфськими чи скіфськими, натомість новочеркаські пам'ятки — кіммерійськими, оскільки їхнє продовження у скіфській культурі виражено менш помітно. Деякі дослідники називають ці пам'ятки просто доскіфськими. Проблема ця ускладнюється тим, що попри тривале перебування кіммерійців у Передній Азії речей чорногорівсько-новочеркаського зразків у цьому регіоні виявлено одиниці. І це на тлі численних знахідок скіфських речей. Виходить, що і скіфські, і кіммерійські воїни були однаково екіпіровані. Виходячи з цього, А. Ю. Алексеев та І. М. Медведська кочівницьку культуру VII й навіть VI ст. до н. е. вважають кіммерійсько-скіфською.

Археологічна ситуація та непевні догеродотівські (Гомер, Арістей) писемні свідчення про кіммерійців у Північному Причорномор'ї викликали сумніви щодо реальності мешкання тут цього народу. Дана тенденція останнім часом чітко простежується у працях І. В. Кукліної, Р. С. Тохтасьєва та ін. Проте логічнішими видаються міркування тих учених, котрі на перший план висува-

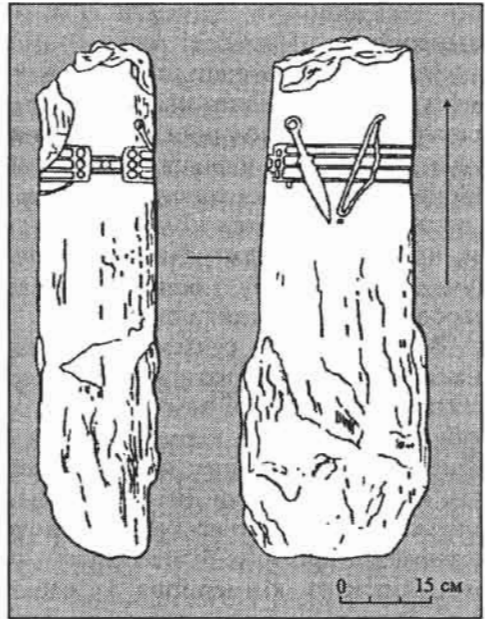

Рис. 3. Кіммерійська стела
(за В. М. Корпусовою і В. П. Білозоров)

ють такі моменти: 1) ніхто із античних авторів не локалізує батьківщину кіммерійців у Передній Азії — там вони були прийшлими воювачами, а деякі трофеї звідти потрапили до Північного Причорномор'я; 2) хоч якими б міфічними видавалися свідчення Гомера та Арістея, усе ж ідеться про північні народи, і якби кіммерійці мешкали в Передній Азії, то навряд чи вони були б задіяними в русі народів, спророкованому арімаспами; 3) реальність кіммерійців засвідчують і топоніми (назви місцевостей); 4) зрештою, це підтверджує і послідовність появи кіммерійців і скіфів у Передній Азії, продубльована двома незалежними джерелами — *античними і клинописними*. Тому традиційна думка зберігає силу, і більшість дослідників усе ж обстоюють реальність цього народу як попередника скіфів.

З урахуванням сучасної систематики археологічних джерел доби бронзи інакше має вирішуватися і проблема походження кіммерійців. Адже тепер катакомбні та зрубні пам'ятки розділяє культура багатоваликової кераміки (чи бабинська). До того ж ареал поширення зрубної культури на території України обмежується, головним чином, Лівобережжям Дніпра, далі на захід поширені пам'ятки синхронної їй сабатинівської культури. Між зрубною та сабатинівською і чорногорівською та новочеркаською культурами у Північному Причорномор'ї пролягає білозерська — остання культура бронзового віку. Спроби ототожнювати кіммерійців із сабатинівською культурою (І. Т. Черняков, А. С. Русяєва) є безпідставними, оскільки останню аж ніяк не можна вважати кочівницькою. Навпаки — сабатинівська культура демонструє небувалий злет хліборобства у степовій смузі.

Відтак принципового значення набуває білозерська культура як попередниця старожитностей раннього залізного віку. О. І. Тереножкін звертав увагу на певну схожість білозерського і чорногорівського комплексів, хоча такі визначальні риси другого з них як предмети озброєння й кінської вуздечки, а також стели (рис. 3) виводив із глибин Азії, а виникнення вуздечки новочеркаського типу пов'язував, слідом за О. О. Іессеном, із Кавказом. Подальші дослідження В. Ю. Мурзіна, В. В. Отрошенка, О. Р. Дубовської та ін. засвідчують, що чорногорівський речовий комплекс являє собою сплав місцевих традицій і новацій. Серед речей, що мають витоки у білозерській культурі, — глиняний і дерев'яний посуд, деякі різновиди прикрас (браслети, сережки з дроту в 1—1,5 оберти, намисто, спіральні пронизки), знаряддя (точильні бруски, ножі), наконечники стріл та вуздечні бляхи (трилопатеві лунниці, круглі бляшки). Новаційними є типові для цього комплексу наконечники стріл (з валиком на коротенькій втулці та шипом), згадані вже вудила та псалії, а також деякі різновиди бляшок для вуздечки, ножі з кільцем на руків'ї, сережки з шишечкою на кінці й так звані цвяхоподібні сережки з трьома радіальними променями на головці та ін. Витоки цих новацій пов'язують головним чином із Центральною Азією. Це ж стосується і кам'яних стел, походження яких ведуть від так званих оленних каменів — стел з вигравіруваними на них зображеннями оленів. Хоча більшість кіммерійських стел відомі за музейними збірками, причетність їх до певних поховань та зображення на них свідчать, що вони супроводжували як чорногорівські, так і новочеркаські поховання.

Таким чином, новації у чорногорівській культурі, що стосуються насамперед озброєння та кінської вуздечки, а також стел, є наслідком першої хвилі

кочовиків на нашу територію (на думку В. Ю. Мурзіна, — протоскіфів), які розчинилися згодом у місцевому середовищі. Додамо, що те місцеве середовище було представлене нащадками носіїв білозерської культури, яка завершує у степовій смузі історію спільнот із комплексною скотарсько-землеробською економікою і водночас демонструє формування кочівницького способу життя. Його найхарактернішим проявом є відсутність поселень. Складається враження, що кочовий світ сформувався одночасно на величезних просторах Євразійських степів, чим зумовлювалося також стрімке поширення досконалих видів кінського спорядження та зброї.

Чорноліська культура

Впровадження залізної індустрії у народів, що мешкали в різних смугах, мало різні наслідки. У Степу поява нових технологій стимулювала виникнення кочівництва, а в Лісостепу — піднесення хліборобства. Ці дві події є взаємопов'язаними. Адже кочовики можуть процвітати поруч лише таких хліборобів, які мають надлишковий продукт. Із цього часу чітко простежується опозиція двох світів: степового кочового — войовничого і лісостепового — осілого, прив'язаного до землі та домівок. Сусідство неспокійних степовиків робить осілий світ дуже вразливим. Не дивно, що початкова доба залізного віку в Лісостепу позначена появою укріплених поселень — городищ.

Наприкінці доби бронзи та на початку раннього заліза у північних регіонах України існувало кілька спільнот, які різнилися матеріальною культурою, рівнем розвитку, напрямками зв'язків, етнічною належністю. Наймасштабнішою з них була *Чорноліська культура*.

Назва походить від городища у Чорному лісі, у верхів'ях р. Інгулець, дослідженого у повоєнні роки О. І. Тереножкіним. Охоплювала центральну частину України, насамперед Правобережжя Дніпра, сягаючи на заході Середньої Наддністрянщини (р. Збруч). На заключному етапі (жаботинському) чорноліське населення поширилося і на Лівобережжя, опанувавши басейн Ворскли й потіснивши звідти носіїв бондарихінської культури.

Чорноліську культуру О. І. Тереножкін датував X — серединою VIII ст. до н. е. Відтак ранній її період — X ст. — синхронізовано з пізнім періодом білозерської культури у Степу, а пізній — IX — перша половина VIII ст. до н. е. — з чорногорівськими пам'ятками. Проте нижня дата вимагає уточнення. Перехідною ланкою між чорноліськими пам'ятками і скіфським часом є старожитності жаботинського типу, виділені Є. Ф. Покровською і досліджені В. А. Іллінською. У системі О. І. Тереножкіна вони є синхронними новочеркаським (пізньокіммерійським) старожитностям (середина VIII — середина VII ст.). Оскільки пам'ятки жаботинського типу передують скіфському періодові й генетично пов'язані з чорноліськими, то їх розглядають також як заключний період чорноліської культури.

Уже на етапі першого опрацювання археологічного матеріалу чітко простежувалися локальні особливості цієї культури, що дало підстави виділити два локальних варіанти: середньодніпровський і середньодністровський (або

південно-західноподільський). Завдяки активним і плідним дослідженням Л. І. Крушельницької стала особливо помітною своєрідність останнього. Еталонним для подністровського регіону вона вважає комплекс пам'яток поблизу с. Непоротове Чернівецької області (поселення, городища, могильники). Концентруючись переважно на Лівобережжі Дністра, чорноліські пам'ятки заходять і на правий берег, де вже були поширені старожитності фракійського Гальштату.

Побутові пам'ятки представлено двома різновидами — селищами і городищами. Селища відомі на всій території культури, й існували вони протягом усього часу. Городища зводили з IX ст. до н. е. Сконцентровані вони у двох регіонах: у верхів'ях р. Інгулець і в басейні р. Тясмин (північ Кіровоградщини — південь Черкащини), де відома низка городищ (Чорноліське, Залевкинське, Лубенецьке, Калантаївське та ін.), та в Середньому Подністров'ї (Григорівське, Рудковецьке, Непоротівські та ін.).

Вибір місця для городища підпорядковувався оборонним цілям. Їх влаштували на високих мисах, що стрімко здіймалися над ярами чи заплавами. З напільного боку, де мис плавно переходить у плато, зводили вал із дерев'яною стіною, а перед ним — рів. На городищах Подністров'я схиля валу та рову обкладали камінням. Застосування каменю при зведенні захисних споруд, улаштуванні могил та курганів є однією з локальних особливостей цього регіону.

Зазвичай чорноліські городища невеличкі (діаметром 40—50 м), з бідним культурним шаром. Вони слугували дозорами та схованками у випадку загрози. Життя вирувало поруч — біля підніжжя фортець та в селищах. Проте є городища більші й складнішої структури, захищені кількома лініями укріплень, у системі яких вирізняється своєрідний акрополь на краю мису (цитадель чи кремль — прообраз верхнього міста). Потрійну лінію оборони має, наприклад, Чорноліське городище площею 80 га. Такі городища на випадок небезпеки слугували також притулком для навколишнього населення. На це, можливо, вказує вільна від забудови цитадель чи центральна її частина (якщо вона була заселена, оселі влаштувалися по периметру).

Виникнення городищ, безперечно, пояснювалося сусідством кочовиків. Відображенням напруженої ситуації тих часів є сліди згарищ та руйнації на городищах (Тясминське, Чорноліське, Суботівське) і селищах, а також, мабуть, скарби, зариті неподалік осель (Суботівське городище, Залевкинське). В одному із скарбів у Суботові знайдено чудовий залізний меч довжиною 108 см з бронзовими руків'ям та бутероллю (закінчення піхов) (рис. 4).

Деякі поселення влаштувалися у важкодоступних місцях, як, скажімо, на Тарасовій Горі поблизу с. Жаботин на Черкащині (за яким названо цілу групу пам'яток). Окрім житлово-господарчих споруд, тут виявлено вівтарі. Один із них являв собою круглу глиняну вимостку, орнаментовану в північній частині смугою мікенського орнаменту (набігання хвилі), псевдомеандром і лініями. Садиби на поселенні Хрещатик, що датується тим же часом, локалізувалися навколо майданчика діаметром 40 × 35 м, обнесеного ровом. Функція таких поселень була тотожна городищам.

На поселеннях виявлено зольники — пагорби, що утворилися внаслідок зсипання попелу, кухонних покидьків і, можливо, якихось ритуалів. Вони з'явилися ще за попередніх часів і були поширені у хліборобських суспільствах. Їх розглядають як прояв культу домашнього вогнища, Сонця, родючості.

Тема 13

Кіммерійці та їхні сусіди

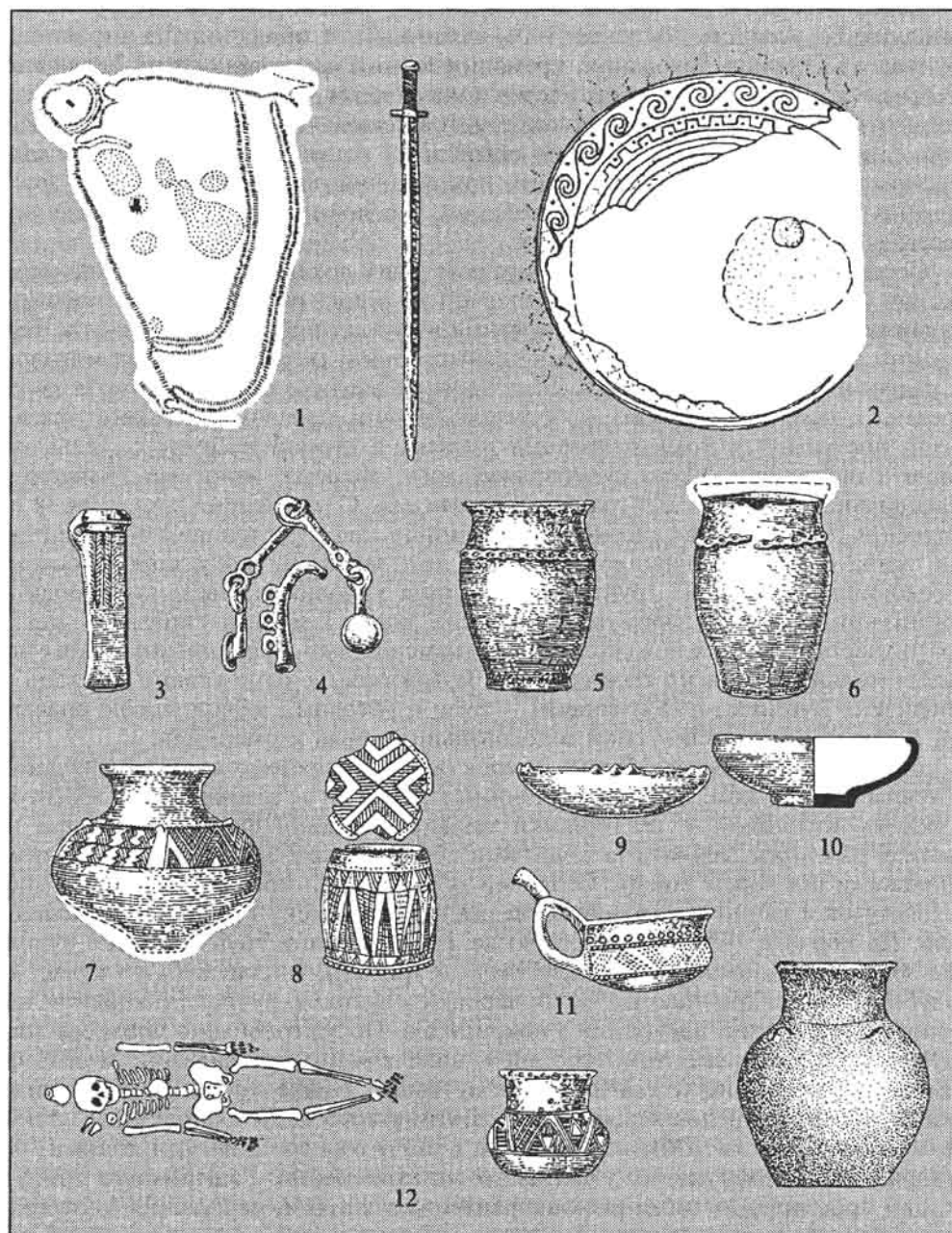

Рис. 4. Черноліська культура і пам'ятки жаботинського типу:

1 — план Черноліського городища, меч із городища; 2 — вівтар із Жаботинського поселення;
3—11 — знахідки із різних пам'яток; 12 — поховання із с. Костянтинівка, курган 9
(за О. І. Тереножкіним, В. А. Іллінською і Г. Т. Ковпаненко)

Поховальні пам'ятки чорноліської культури вивчені ще недостатньо. Попри незначну їх кількість (близько 100), поховальний обряд доволі строкатий: ґрунтові та курганні поховання, кремації (повні й часткові) та тілопокладення (скорчені й випростані), у ямах і дерев'яних склепах. Супровід складається, головним чином, із посуду. Поодинокі ґрунтові поховання супроводжували браслети. Численні випадкові знахідки обгорілих і неушкоджених браслетів дали підстави О. І. Тереножкіну висловити припущення, що вони походять зі зруйнованих поховань. Складається враження, що чорноліські ховали небіжчиків переважно у ґрунтових могильниках.

Серед курганних поховань привертають увагу досліджені Г. Т. Ковпаненко могили воїнів у супроводі зброї, вуздечок та інших речей, зокрема новочеркаського типу. Найбагатшим є поховання в кургані поблизу с. Квітки на Черкащині, здійснене у так званій шатровій гробниці (конструкція над могилою із радіально укладених колод). До супроводу входили й золоті речі, а серед предметів оснащення коня — бронзові бубонці передньоазійського зразка. Дещо поступається йому поховання підлітка в кургані поблизу с. Вільшана (одне з найпізніших), що супроводжувалося, зокрема, золотими гривною й оригінальною шпилькою з голубими вставками. С. А. Скорий розглядає їх як свідчення встановлення гегемонії кіммерійців над лісостеповим населенням. Ця думка є цілком слушною. Проте не слід забувати, що у хліборобському середовищі, зокрема на ґрунті протистояння кочовикам (зведення городищ, організація захисту), сформувалася власна знать. І місцеві “князьки” могли брати участь у далеких походах разом із кіммерійцями, перейнявши від них передові зразки військового спорядження. Зауважимо, що одне з таких поховань — поблизу с. Бутенки на Полтавщині — було ґрунтовим і являло собою спалення, а це аж ніяк не вписується в поховальний обряд кіммерійців.

Матеріальна культура. Чорноліська культура репрезентована оригінальним речовим комплексом. Посуд — кухонний і столовий — різнився асортиментом і якістю. Кухонний — це горщики тюльпаноподібної форми, оздоблені на плічках наліпним валиком із защипами або рядочком защипів і наскрізними проколами під краєм вінець. Столовий посуд значно кращого гатунку: з добре відмуленої глини і старанно заглаженою до блиску (залощеною) поверхнею. Це корчаги — великі (висотою до 1 м) посудини грушоподібної форми для зберігання запасів (інколи слугували й урнами); миски; кубки з кулястим тулубом та циліндричною шийкою; черпаки з високою ручкою; піксиди — невеличкі циліндричні посудинки з покриттям. Посуд оздоблено прокресленим і штампованим орнаментом, гребінцем, канелюрами (проглаженими рельєфними смугами), виступами-шишечками тощо. Панує геометричний стиль, який сягає вершин досконалості за жаботинського часу. Основу його становить зазвичай зигзаг. Обмежений згори і знизу горизонтальними лініями, він утворює ряди трикутників, у які часто вписано менші. Заштриховка трикутників і простору між ними різнонаправленими лініями, чергування заштрихованих полів із незаштригованими створює пасмо колоритного орнаменту, яке інколи доповнюється шахматним візерунком. Ці смуги нерідко облямовано штампованим рядочком ямок, s-подібних значків чи хрестиків у колі. На кращих зразках затертий білою пастою орнамент контрастує з темно-чорним, неначе лакованим, глом.

Глину широко застосовували у будівельній справі (обмазка стін, вогнищ), а також для виготовлення дрібних речей — ливарних форм, лячок, прясельць, “котушок”, ритуальних “хлібчиків” тощо.

Чорноліська культура є перехідним періодом від бронзової доби до залізної. Залізних речей тут ще небагато. Це, головним чином, зброя (мечі, кинджали, списи), а також тесла, ножі. Зате бронзолivarна справа сягнула високого рівня. Лише на Суботівському городищі знайдено близько 800 уламків ливарних форм. Серед металевих речей прикметними для цієї культури є бронзові сокири-кельти з одним вушком, орнаментовані ялинкою, та масивні орнаментовані браслети. Інші браслети — з товстого дроту, скрученого у спіраль, а також спіральні і цвяхоподібні сережки, шпильки із цвяхоподібною, конічною або загнutoю в кільце голівкою трапляються і в інших культурах хліборобського кола. Предмети озброєння та спорядження коня є такими ж, як і в кіммерійців. Щоправда, у Лісостепу частіше трапляються кістяні псалії. Загалом кістку і ріг тут широко використовували для виготовлення різних речей (мотики, проколки, руків'я та ін.). Водночас ще побутували кам'яні та кременеві вироби (вкладні до серпів, сокири й молоти, зернотерки).

У визначенні етнічної належності носіїв чорноліської культури дослідники виходять із її походження та подальшої долі. Принципове значення тут має керамічний комплекс. А він, зокрема столовий посуд, тяжіє до кола культур так званого фракійського Гальштату Дунайсько-Карпатського регіону. Проміжною ланкою між ним і чорноліським світом є пам'ятки типу Сахарна-Солончени у лісостеповій Молдові (М. Кашуба ці пам'ятки, а також типу Козія у Запрутській Молдові (Румунія) об'єднує сьогодні в культуру Козія-Сахарна). Їх змінюють старожитності типу Шолданешти, синхронні жаботинським пам'яткам в Україні.

Зауважимо, що О. І. Тереножкін і В. А. Іллінська виводили чорноліську культуру з попередньої білогрудівської, розглядаючи обидві як ланки етногенезу слов'ян. Певну схожість чорноліського посуду та керамічних виробів із пам'яток типу Сахарна-Солончени вони пов'язували з впливами, що йшли від чорнолісців. Їх підтримала Л. І. Крушельницька. Натомість А. І. Мелюкова, яка виділила пам'ятки типу Сахарна-Солончени і Шолданешти, румунський дослідник С. Моріц та деякі інші дослідники вважають, що впливи йшли у зворотному напрямі — від Прутсько-Дністровського населення на північний схід — до чорнолісців. Проте А. І. Мелюкова, обстоюючи свою позицію й не виключаючи навіть можливість переселення якихось груп фракійців у чорноліське середовище, визнає місцеве походження чорноліської культури, а відтак не вважає її фракійською. Про це свідчить також вибірковість запозичених форм кераміки, на що звертає увагу Г. І. Смирнова. Дана концепція підриває позиції С. С. Березанської, яка заперечує генетичний зв'язок чорноліської та білогрудівської культур і вважає першу фракійською.

Одним із вагомих аргументів на користь появи фракійців на території нашої країни є поширення жертovníків жаботинського типу, безперечно, пов'язаних зі світом дунайських культур. Однак масштаби переселення встановити важко, хоча згасання традиції зводити такі жертovníки у культурі скіфського часу може свідчити про “обмежені контингенти” прибульців.

Висоцька культура

У верхів'ях Дністра (басейн лівих його допливів), Західного Бугу, Стиру й Горині, на перехресті різних культурних потоків — лужицького, гава-голіградського, чорноліського і милоградського — на рубежі бронзи і заліза сформувалося оригінальне явище — висоцька культура XI/X—VII ст. до н. е. Прикметною рисою цієї культури є великі ґрунтові могильники. Перший із них — поблизу с. Чехи (нині с. Лугове Львівської області) — був розкопаний І. Шараневичем наприкінці XIX ст. Він і нині лишається найбільшим (370 могил). Назва культури походить від могильника поблизу с. Висоцьке на Львівщині (256 могил), дослідження якого розпочав І. Шараневич, а продовжили Т. Сулімирський, який підготував першу узагальнювальну працю, присвячену висоцькій культурі, і В. Канівець. Низку могильників (Золочівський, Жулицький, Луковецький) та поселень досліджено Л. І. Крушельницькою. Із нещодавно розкопаних варто згадати Петриківський могильник в околицях Тернополя (148 поховань), монографічно представлений М. Бандрівським на тлі аналізу поховального обряду висоцької культури.

Більшість поховань здійснено у випростаному стані головою на південь, хоча трапляються й скорчені. Виявлено чимало могил із навмисно порушеними похованнями — з частково чи повністю переміщеними або видаленими кістяками з наступним їх захороненням. Почасти ці дії були спричинені влаштуванням нового поховання в тій самій могилі, і тоді останки попереднього небіжчика (або лише його череп) клали поруч. Проте в більшості випадків такий зв'язок не простежується, що свідчить про існування якихось ритуалів з відкриванням могил та маніпуляціями кістками небіжчиків. Водночас зафіксовано також обряд трупоспалення (повна або часткова кремація). Прах зсипали в урну (за яку правили горщик, миска чи корчага) або ямку.

Інвентар поховань доволі скромний і складається головним чином із кількох мініатюрних посудинок. Трапляються також залишки продуктів харчування (кістки тварин), бронзові прикраси, в оформленні яких панує спіраль (каблучки, сережки, шпильки, браслети, гривни, залізні ножики, точильні бруски, кременеві наконечники для стріл тощо) (рис. 5).

Поселення, поблизу яких інколи виявлено й могильники (Гончарівка, Ріпнів, Ясенів), це невеликі селища. Господарчо-побутові комплекси включають оселі (напівземлянки з відкритими вогнищами) і господарчі ями. На останньому етапі існування культури з'являються також наземні житла каркасно-стовпової конструкції з печами.

У висоцькій культурі особливо помітними є відмінності між побутовим і ритуальним *посудом*. Перший із них представлено горщиками (тюльпано- і банкоподібні, біконічні), оздобленими рядочком перлин чи отворів-проколів під вінцями або валиком із защипами на шийці, а також зазвичай неорнаментованими мисками, кубками та черпачками, ложками. Зрідка такий посуд трапляється і на могильниках. Загалом же небіжчикові ставили кілька мініатюрних посудинок — горшечки, мисочки, кухлики, черпачки, здвоєні чи строєні, інколи фігурні (стопа, птах) посудинки. Вони виготовлені недбаліше,

Тема 13

Кіммерійці та їхні сусіди

зате строкато орнаментовані прокресленим візерунком (горизонтальні й вертикальні лінії, зигзаг, фестони, хрестики, ялинка, заштриховані трикутники та ін.). Саме ритуальний посуд надає особливого колориту цій культурі.

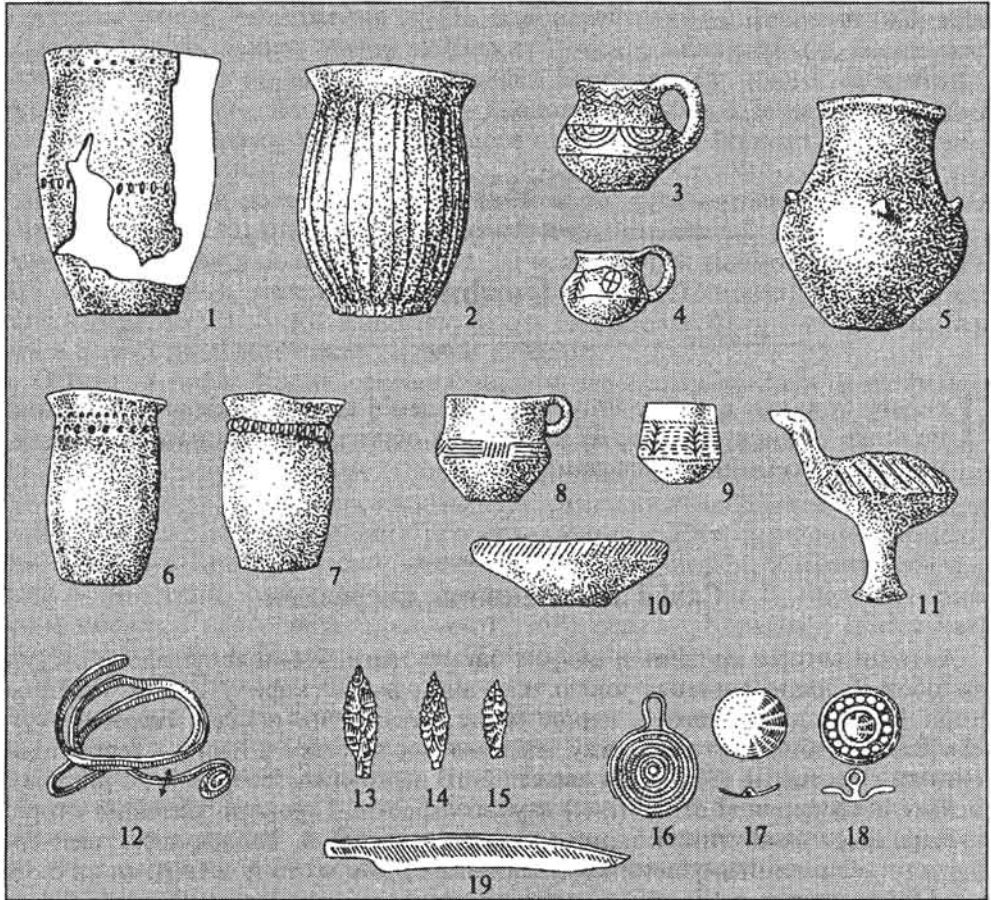

Рис. 5. Висоцька культура:

1 — с. Висоцьке; 2, 3 — с. Лугове; 4—11 — с. Ясенів; 12—19 — с. Золочів (за Л. І. Крушельницькою)

У колі синхронних культур висоцька постає менш розвиненою, зокрема й через біднішу технологічну оснащеність. Попри знайомство з металургією бронзи і заліза місцева людність ще активно користувалася крем'яними та кам'яними знаряддями. Звичайним явищем є численні крем'яні відщепи, пластини, скребла, різці. Знайдено на поселеннях також серпи, наконечники стріл і списів, кам'яні сокири й молотки.

Зникнення культури, а точніше її трансформацію, пов'язують із появою у регіоні прибульців зі сходу й асиміляцією ними носіїв висоцької культури.

Попри специфіку досліджуваних культур, їх об'єднує належність до осілого світу, що зумовило й певну схожість між ними. Економіка цих культур базу-

валася на гармонійному поєднанні хліборобства та скотарства, функціонування яких вимагало певного технічного й ритуального оснащення. Це разом з осілим побутом розширювало коло потреб і породжувало надзвичайне розмаїття предметного світу не лише за рахунок асортименту виробів, а й формотворення.

Тема 14

Скіфи

Яскраву сторінку в давню історію нашої землі вписали скіфи. Вона оживає не лише у блиску золота і чудернацьких образах, а й у динаміці подій, донесених писемними джерелами.

Скіфи за писемними джерелами

Античні автори приділили скіфам багато уваги. Це пояснювалося сусідством обох народів, а також роллю, яку відігравали скіфи у подіях тодішньої історії. Та серед усіх авторів перше місце, безумовно, посідає *Геродот* (484—425). Виклад обширного фактажу швидко поєднується у нього з даром письменника. Арістотель (384—322) вважав його визначним істориком, а римський мислитель Цицерон (I ст. до н. е.) влучно охрестив Геродота “батьком історії”.

Народився майбутній історик у малоазійському м. Галікарнас, але через політичні обставини змушений був залишити рідне місто й оселитися на о. Самос. Майже десять років свого життя він присвятив мандрям. Відвідав Передню Азію, Єгипет, острівну і материкову Грецію, Македонію, Фракію, а також, імовірно, Північно-Західне Причорномор'я — Ольвію. Останні роки життя провів у м. Фурії (Південна Італія). Помер, мабуть, в Афінах.

Наслідком цих мандрівок стала капітальна праця — “Історія”. Перше знайомство публіки з нею відбулося 445 р. до н. е. в Афінах. Геродот часто бував там і входив до кола визначних діячів науки і культури, які групувалися навколо Перікла. Пізніше александрійські вчені поділили твір Геродота на дев'ять книг і кожну з них назвали ім'ям однієї з муз.

Головна тема Геродота — греко-перські війни. Цим пояснюється посилена увага історика до Переднього Сходу та Єгипту, де на той час панувала Персія, а також до народів Північного Причорномор'я, куди перський цар Дарій I Гістасп рушив приблизно у 514 р. до н. е., щоб начебто покарати скіфів за скоєне ними у Передній Азії. І тут Геродот уже не міг оминати увагою скіфів,

які змусили лютих ворогів Греції — персів — ганебно втекти, через що й зажили слави непереможних.

Скіфський логос уміщено, головним чином, у четвертій книзі Геродота. Природні умови Північного Причорномор'я, обшири й етногеографія Скіфії та сусідніх земель, походження скіфів, їхнє перебування у Передній Азії, війна з Дарієм, релігія, побут, звичаї скіфських і нескіфських народів, імена скіфських царів — усе це ми знаємо, завдяки Геродоту. Від нього ми дізналися також про самоназву цього народу — сколоти, скіфами ж їх називали елліни. Достовірність багатьох свідчень Геродота підтверджена іншими писемними, а також археологічними джерелами.

На жаль, твори попередників Геродота відомі фрагментарно — за згадками пізніших авторів. Уперше етнонім скіфи засвідчено найдавнішим грецьким поетом *Гесіодом* (друга половина VIII ст. до н. е.). Окрім відомої поеми “Труди і дні”, йому, мабуть, належить запис епічної поеми “Теогонія”, уривки з якої donіс Страбон (VII, 3, 9). У ній фігурують гіппемолги (доярі кобил), які живуть в оселях на візках і яких названо скіфами.

Одним із найдавніших свідчень знайомства греків-іонійців зі скіфами є згадка про Колаксаєвого коня у поета *Алкмана* (друга половина VII ст. до н. е.) — вихідця зі столиці Лідії Сарди, який зажив слави своїми гімнами, зокрема парфеніями — хорами для дівчат. Порівнюючи вроду виконавиць з прекрасними кінями, він писав, що Колаксаїв кінь змагатиметься з лідійським. Одразу пригадується одна з версій Геродота про походження скіфів: першою людиною у їхній землі був Таргітай — син Зевса і доньки р. Борисфен. У нього було троє синів — Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай ... (IV, 5—7). За В. Флакком, римським поетом I ст., період “діяльності” того царя — Колакса — сягає часів походу аргонавтів за золотим руном (поема “Аргонавтика”).

На рубежі VII—VI ст. до н. е. скіфи уже добре відомі в Європі. У поета *Алкея* (кінець VII—VI ст. до н. е.) з м. Мітілена (о. Лесбос), сучасника знаменитої Сафо, йдеться про Ахілла — володаря скіфської землі. Отож, скіфська земля сягала Північно-Західного Причорномор'я. Адже згідно з грецькими міфами герой Троянської війни Ахілл із поховального вогнища перенісся на о. Левке — сучасний о. Зміїний у гирлі Дунаю, і його посмертне життя було пов'язане з цим регіоном. Ахілла особливо шанували ольвіополіти.

Ясна річ, на цей час елліни знали скіфів не за чутками. Перекази про них живилися постійними зв'язками колоністів із метрополіями. Потребам такого спілкування слугували карти (першу карту світу склав у першій половині VI ст. до н. е. філософ Анаксамандр із Мілета), переїгеси — описи відомих грекам обширів (наприклад “Опис землі” Гекатея з Мілета), періпли — лоції для орієнтації моряків. Після перемоги скіфів над Дарієм їх почали залучати до грецького війська, а пізніше афіняни використовували їх як поліцейських. Тому навіть елліни, котрі зроду не бували у Північному Причорномор'ї, добре знали скіфів. Ця тема була присутня і в художніх творах.

V ст. до н. е. — час розквіту грецької драматургії, позначений іменами трьох великих трагіків — *Есхіла*, *Софокла* та *Евріпіда*, а також великого комедіографа *Аристофана*. Їхні п'єси — це не лише художні твори високого гатунку, а й своєрідна енциклопедія знань того часу, де звучала й скіфська тема. Вона певною мірою привертала увагу також учених — філософів *Плато-*

на (427—348), *Арістотеля*, учня і друга *Арістотеля Феофраста* (372—288) — автора знаменитої “Історії рослин”, якого називають “батьком ботаніки”.

І все ж у IV ст. до н. е. інтерес до скіфів згасає, що призводить до їх ідеалізації. Найавторитетніший історик того часу *Ефор* оспівує бідних і справедливих абіїв та гіппемолгів, які з часів Гомера зберегли первісну чистоту і жили за законами природи — у рівності та злагоді, що зробило їх непереможними. Саме в такому середовищі міг зрости славетний Анахарсіс, котрого Ефор, за свідченнями деяких джерел, зарахував до Семи мудреців стародавнього світу. Надалі така ідеалізація знайшла прихильників серед римських поетів епохи Августа (*Горацій*, *Вергілій* та ін.).

Постать Анахарсіса (приблизно перша половина VI ст. до н. е.) є унікальною. Виходець із варварського світу потрапив до сонму наймудріших, що стояли біля витоків грецької філософії. Про нього, починаючи з Геродота, писали багато. Найповніші відомості наведено *Дионом Лаертським* у трактаті “Про життя, вчення і вислови славетних філософів” (III ст.).

Загалом час злету Скіфії та її краху прямо не відбито в писемних джерелах. Але є свідчення, що відображають зміну зовнішньополітичної ситуації, зокрема піднесення Македонії та її конфлікт зі скіфами. Початок його викладено давньогрецьким істориком *Феопомпом* (377—300) в “Історії Філіппа Македонського”, продовження — у мемуарах стратега *Александра Македонського Птолемея, сина Лага*. Цими джерелами користувалися *Страбон*, римський історик порубіжжя *ер Помпей Трог* (“Історія Філіппа”), *Курцій Руф* (I ст.), *Арріан* (II ст.), *Макробій* (III—IV ст.) та ін.

Останні події історії Скіфії стосуються участі скіфів на чолі з Агаром (310/309 р. до н. е.) у боротьбі за боспорський престол на боці Сатіра II. Грецький історик *Діодор Сицилійський* (90—21 рр.) висвітлив їх у своїй праці “Історична бібліотека”. Він подав іншу, аніж Геродот, версію ранньої історії скіфів (II, 43). Певних нюансів додали також *Страбон*, *Помпей Трог* і *Гай Пліній Секунд Старший* — визначний державний діяч Римської імперії, автор чудової “Природничої історії” (загинув у 79 р. під час виверження Везувію).

Уточнити хронологію подій ранньої історії скіфів дають можливість *асирійські джерела* (скіфи у них фігурують як ішкуза). В них стверджується, що скіфи з’явилися у Передній Азії раніше, аніж це “розвідав” Геродот. Однак клинописні джерела, в яких ідеться про скіфів, обмежуються добою Асархаддона. Час володарювання скіфів у Передній Азії, яскраво описаний Геродотом (I, 103—106), має відлуння й у “Біблії”: у пророцтвах *Єремії*, *Єзекїїля*, *Повторенні Закону*, а також у “Таблиці (каталозі) народів” (Книга Буття).

Злет і падіння Скіфії

Скіфи гучно заявили про себе, з’явившись у 670-х роках до н. е. на кордонах могутньої Ассирії. Могутність та була ефемерною, оскільки трималася на силі зброї та постійних каральних експедицій проти непокірних. Поява кочовиків з півночі — спочатку киммерійців, а потім і скіфів під проводом *Ішпака* —

додала їй нових ворогів. Проте Асархаддону (689—669) вдалося переманити скіфів на свій бік, що на деякий час призупинило агонію Ассирії. Мабуть, завдяки підтримці скіфів, очолюваних уже Партатуа (Прототій Геродота), їй удавалося чинити опір численним мідійцям, які прагнули скинути ассирійське ярмо. Тому перша спроба мідійського царя Кіаксара (625—585) захопити Ніневію провалилася. За Геродотом (I, 103—106), поразка Кіаксара започаткувала 28-річне панування скіфів у Передній Азії, які своїм невіглаством та здирством наводили жах на місцеве населення. Вони навіть мали намір завоювати Єгипет, але фараон Псамметіх I (664—610) відкупився дарунками.

Покінчив із цими безчинствами Кіаксар, який здолав скіфів і захопив у 612 р. до н. е. Ніневію. Через кілька років Ассирія відійшла в небуття, а володіння Мідії сягнули Північної Месопотамії. Останньою військовою епопеею Кіаксара була війна з Лідією (590—585), на боці якої виступили також скіфи. 28 травня 585 р. до н. е. відбулося затемнення Сонця, що стало сигналом для примирення Кіаксара з лідійським царем Аліаттом. Після цього скіфи вже не згадуються у Передній Азії. Доба передньоазійських походів скінчилася.

За винятком драматичних подій, пов'язаних з вигнанням киммерійців та поверненням скіфів із Передньої Азії, коли проти них повстало молоде покоління, прижите дружинами воєнків від рабів (Геродот, IV, 3—4, 11—12), рання історія скіфів у Північному Причорномор'ї писемними джерелами не висвітлена. Проте є археологічні дані. В архаїчний період, коли інтереси скіфів були спрямовані до Передньої Азії, центр їхнього об'єднання містився у Передкавказзі. Цю територію розглядають як плацдарм для здійснення передньоазійських походів. Саме тут сконцентровано найдавніші та найграндіозніші поховання, які супроводжувалися багатствами, нажитими у військових походах. Це Келермеські кургани із масштабними жертвами коней і розкішним супроводом. В оформленні речей відчутні як попередня традиція, так і скіфська, й передньоазійська, а також їхнє переплетення, яке породило чудернацькі образи. Так, руків'я і піхви меча з кургану 1 облицьовано золотими накладками з ходою крилатих чудовиськ, на руків'ї церемоніальної сокири їхній грізний вигляд підкреслено натягненим луком, крила передано у вигляді риб. З архаїчних пам'яток особливу увагу привертають курган поблизу ст. Костромської (звідти походить знаменита бляха від щита у вигляді оленя), Нартанівські, Краснознам'янські, дещо пізніші Ульські кургани, серед яких і найвеличніший курган того часу із сотнями принесених у жертву коней.

Однак Північне Причорномор'я також перебувало у полі зору скіфів. Їхні, хоч і нечисленні, поховання з'являються тут також у VII ст. до н. е. Припускають, що з цього часу розпочинається скіфізація (іранізація) лісостепового населення, оскільки прикметні риси скіфської культури поширюються й у хліборобському середовищі. Нам це видається проблематичним, оскільки так звана скіфська тріада (озброєння, оснащення коня і звіриний стиль) поширена й на інших просторах, наприклад у східних сусідів скіфів — савроматів.

Ситуація кардинально змінюється із завершенням передньоазійських походів скіфів. Кочовики, за влучним виразом А. Тойнбі, — супутники цивілізацій, звертають погляди до Північного Причорномор'я, де завдяки появі еллінів розгортається міське життя. Привабливе й недосяжне, воно манить скіфів. Та й північніший люд — хлібороби Лісостепу — мають доволі продуктів, аби тор-

Рис. 6. Скіфська культура архаїчного часу:

1 — с. Підгородне; 2 — Темір-Гора; 3 — Ульський курган; 4 — с. Грушівка; 5 — с. Ковалівка; 6 — Перша Завальська Могила (за В. Ю. Мурзінім)

гувати з греками. Зайнявши степ, скіфи стали з'єднувальною ланкою цих двох світів, нерідко нав'язуючи свою волю сусідам. За Геродотом, на час походу Дарія скіфи були повновладними господарями причорноморських степів і змогли організувати достойну відсіч ворогові. Це надало їм ще більшого авторитету й сили, що незабаром відбилося на ситуації у цьому регіоні.

На початку V ст. до н. е. Причорноморська Скіфія поповнюється, як стверджує А. Ю. Алексеев, за рахунок відтоку населення з Передкавказзя. У 496 р. до н. е. скіфи здійснили похід на Херсонес Фракійський (Геродот, VI, 40), проте на заваді скіфській експансії на захід стало могутнє фракійське царство Одрісів. Скіфи відійшли за Дунай, який став кордоном між обома царствами. Дружні стосунки між ними було закріплено шлюбом скіфського царя Аріапіфа з донькою фракійського царя Тереса. Ще однією дружиною Аріапіфа стала істріянка. Свідченням агресивної політики скіфів у цей час були сутички з агафірсами, які мешкали в Карпатському регіоні. Під час одного з таких зіткнень загинув Аріапіф, як стверджує Геродот (IV; 78), від руки царя агафірсів.

Мабуть, із активізацією скіфів пов'язане також скорочення хори Ольвії та зведення навколо міста мурів. Можливо, що місто потрапило під протекторат скіфів — Аріапіфа, а потім і його синів Скіла та Октамасада. В усякому разі в середині V ст. до н. е. Скіл (син Аріапіфа та істріянки) почувався в Ольвії як удома. Він мав там розкішний палац, дружину-еллінку й упродовж місяців не з'являвся у степу. Інтерес скіфів до Ольвії у першій половині V ст. до н. е. найімовірніше був викликаний тим, що саме цьому місту вдалося налагодити тісні стосунки з лісостеповими хліборобами. Не дарма Ольвія мала назву “торжище Борисфенітів”. І скіфи не лише перебрали на себе функцію посередників у торгівлі. Заживши слави й багатства у передньоазійських походах, нащадки перших скіфських царів уже не могли зупинитись у своєму прагненні наживи. А цього можна було досягти, заручившись підтримкою лісостепових хліборобів. Починаючи з V ст. їхня активність у цьому напрямі набула загрозливих форм.

Міста Керченського півострова були змушені подбати про свою безпеку. У 480 р. до н. е. вони об'єднуються в Боспорське царство зі столицею у Пантікапеї. Очолили його Археанактиди. На Керченському півострові вони зводять Тірітакський вал та рів для захисту з боку степу. Стосунки скіфів із Боспором теплішають від середини V ст., з приходом до влади Спартоکیدів, тож IV ст. до н. е. — період розквіту Скіфії — пройшло під знаком миру й навіть співробітництва обох сторін. Скіфи допомогли боспорським царям здолати непокірну Феодосію. Боспорські правителі змушені були рахуватися з цією силою і, можливо, навіть сплачували скіфам данину. Тяжіння скіфів до Боспору пояснювалося тим, що саме на цей час припадає пік вивозу місцевого хліба до Афін. Задіяна у цій торгівлі скіфська знать неймовірно збагачувалася. Втілене в золото багатство мало звеличувати її і в іншому світі — потойбічному. Саме на IV ст. до н. е. припадає зведення величних курганів скіфських царів та знаті, могили яких уражають розкішшю та витонченими речами. Саме союз Скіфії і Боспору породив той феномен, що дістав назву скіфського золотарства. Виготовлені боспорськими ювелірами шедеври являють собою дивовижний сплав грецької майстерності й скіфського духу, скіфських смаків. Цілком можливо, що деякі речі, як, скажімо, знаменита пектораль, були виконані афінськими майстрами.

Однак у цьому розквіті вже помітні й тривожні ознаки кризи. “Золотою осінню” назвали IV ст. в історії Скіфії Ю. Г. Виноградов та К. К. Марченко. На тлі колосальних багатств аристократичних гробниць, відбувається зубожіння рядових кочовиків. Ідеться не лише про тисячі поховань зі скромним супроводом (декілька стріл у чоловічих похованнях чи скляне намисто та бронзові сережки у жіночих). Прикметнішою ознакою є початок седентаризаційного процесу — осідання скіфів та перехід до хліборобства. За лютої неприязні кочовиків до хліборобства це могло статися лише внаслідок їхнього цілковитого зубожіння — відсутності худоби, щоб кочувати. Уздовж низового Дніпра виникають селища і городища. Найбільше з них — Кам’янське, яке Б. М. Граков вважав столицею скіфів. Таку картину ми спостерігаємо й у низинах Дністра, а також на Керченському півострові. Формуються великі могильники, зокрема й ґрунтові.

Мабуть, у пошуках виходу з кризи цар Атей розпочинає експансію на захід — за Дунай, до фракійців. Здолати їх було неважко, оскільки після смерті Котиса I царство Одрісів розпалося. Якась частина скіфів осідає в Добруджі, й Атей обкладає даниною місцеве населення. Проте його намагання тут зіткнулися з інтересами царя Македонії Філіппа II. У 339 р. до н. е. 90-річний Атей загинув у бою, чимало скіфів потрапили в полон до македонян. Утім, після смерті Атея ніщо начебто не віщувало кінця. Саме на післяатеївський час припадає зведення багатьох царських курганів, зокрема й таких гігантів, як Чортотлик, Олександрополь, Огуз. У 331 р. скіфи знищили військо намісника Александра Македонського Зопріона, який здійснив похід проти них, гетів та Ольвії. Пізніше Александр Македонський, який перебував у Бактрії, плекаючи надію завоювати Північне Причорномор’я, направив до скіфів посольство з дарунками. У 310 р. 30-тисячне військо скіфів брало участь у війні за боспорський престол на боці Сатіра, а онук Перисада знайшов притулок у Агара — останнього відомого, за писемними джерелами, скіфського царя.

І раптом життя у Степу завмерло. Степи запустили, населення концентрується в долинах низового Дніпра, Дону й Дунаю та в передгір’ях Криму. Історія Великої Скіфії завершилася. Що сталося? Тривалий час дослідники були одноставними у цьому питанні. Вони вважали, що Скіфія загинула через навалу сарматів. Однак сьогодні цей аргумент піддано сумніву. Адже найпізніші скіфські поховання датують початком III ст., а сарматські поширюються з II ст. до н. е. Отож виходить, що сармати зайняли безлюдні степи. Нині висуваються й інші гіпотези щодо краху Скіфії: екологічна криза, спричинена посухою (С. В. Полін), або ж антропогенний чинник — зростання населення і, відповідно, худоби, що призвело до деградації пасовиськ (Н. А. Гаврилюк).

Комплекс скіфської культури

Якщо орієнтуватися на писемні джерела, а саме час появи кіммерійців, а згодом і скіфів у Передній Азії, то початок історії скіфів губиться щонайменше десь у VIII ст. Проте лише з середини VII ст. до н. е. (можливо, й дещо

раніше — нині намітилася тенденція до подавлення скіфських архаїчних пам'яток) на території сучасної України та в Передкавказзі з'являються поховання, яким притаманний новий речовий комплекс. Це й визначає початок скіфського періоду, який збігається з появою у Північному Причорномор'ї перших грецьких колоністів, а завершується на рубежі IV—III ст. до н. е. У скіфській культурі виділяють два основних періоди: архаїчний (VII—V ст.) і класичний (IV — початок III ст.). Водночас V ст. до н. е. розглядають і як перехідну ланку між ними.

Культура скіфів постає як явище нове і яскраве. Її новаторський характер визначається, по-перше, появою принципово нових речей, як, скажімо, захисний металевий обладунок воїна (шоломи, панцири, поножі, бойові паски, щити) і коня (налобники, нагрудники), бойові сокири та клевці, бронзові люстерка, наверхшя, литі бронзові казани, кам'яні блюда-вівтарики, ритони (посудини у вигляді рогу для питва), довгі бронзові ножі тощо.

По-друге, це новий стиль оздоблення й оформлення речей — так званий *звіриний стиль*, який став візитною карткою цієї культури. Втілений у предметному світі зооморфний код надає речам тієї витонченості, що переводить їх у розряд високого мистецтва. Як зазначав К. Леві-Строс, предмет, його функція і символіка утворюють єдину систему. Образи тварин заповнили скіфську культуру, стали її еством, блиску якому надавало й золото. Культура еліти матеріалізується у блиску золота, яке затьмарює попередні й наступні віки історії.

Врешті, й відомі раніше речі набувають іншого вигляду. Удосконалюються також лук і стріли. У навколишньому світі скіфи славилися як найвправніші стрільці, і їм навіть приписували винайдення лука (Пліній Старший). Великого поширення набувають списи та дротики, а також мечі й кинджали. Руків'я та піхви парадних мечів виблискували золотом. Зазнали змін і посуд, кам'яні статуї тощо.

Більшість указаних речей, зокрема новачій, не має прототипів у причорноморських старожитностях, а їхня несподівана поява немов ілюструє одну з оповідей Геродота — про прихід скіфів із Азії. Особливо ревно обстоював цю ідею О. І. Тереножкін. Однак були й скептики, які заперечували таку можливість, вважаючи скіфів автохтонами, як, скажімо, Б. М. Граков. Тому XX ст. пройшло в палких дебатах з приводу походження скіфів.

Спочатку увагу дослідників привернула Передня Азія (що видавалося цілком логічним). З'явилася приваблива ідея, що скіфська культура (зокрема звіриний стиль) сформувалася під час перебування скіфів у даному регіоні. Цьому сприяли сумісні знахідки передньоазійських речей та речей, виконаних у скіфському стилі, виявлених на території Скіфії (Мельгуновський курган, Келермеські пам'ятки тощо), а також знахідки в Зівіє (Саккизький скарб) в Іранському Курдистані. Скарб поєднує речі урартські, асирійські, скіфського типу (псалії, бутеролі), а також східні речі, оформлені у близькому до скіфського стилі. Однак цей факт дослідники оцінювали по-різному. Для одних Саккизький скарб став свідченням перших кроків формування скіфського звірино-го стилю (А. Годар, М. І. Артамонов, Д. С. Раєвський та ін.). Б. М. Граков, який дотримувався думки, що передньоазійській традиції такий стиль не притаманний, вважав скарб свідченням перебування скіфів у Передній Азії.

Р. Гіршман навіть припускав, що це могла бути могила скіфського царя Мадія, хоча обставини знахідки остаточно не з'ясовані.

Водночас пошуки велися й у інших напрямках — далі на схід, де фігуративне мистецтво мало глибокі корені і знайшло вираз в оленних каменях, поши-

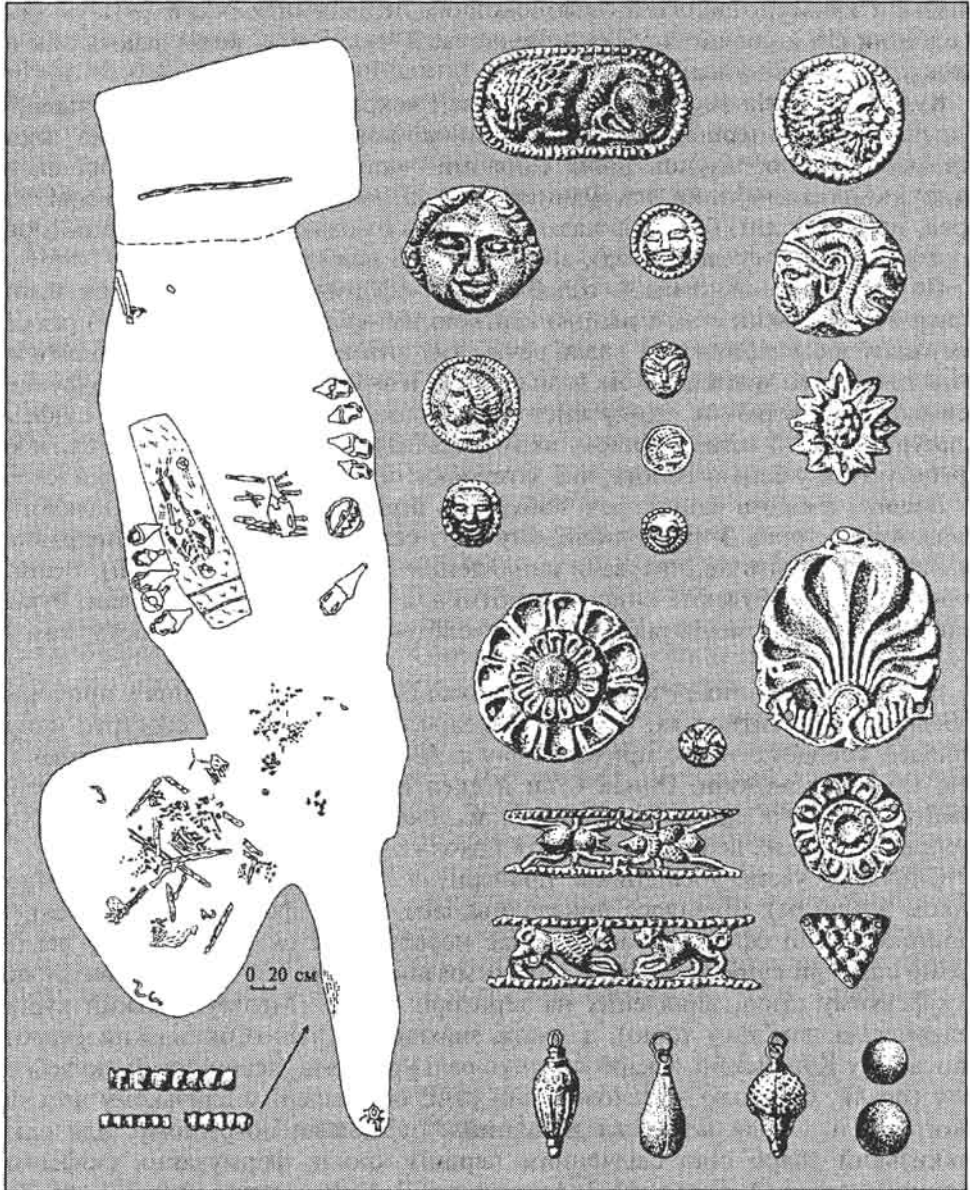

Рис. 7. Поховання вельможної скіф'янки. Мелітопольський курган
(за О. І. Тереножкіним і Б. М. Мозолевським)

рених у Центральній Азії та Південному Сибіру. Тут принципове значення мало відкриття М. П. Грязновим грандіозного царського кургану Аржан у Туві. У комплексі знахідок дощенту пограбованої усипальниці архаїчні речі чорногорівського зразка (вудила, псалії) поєднувалися з речами, виконаними у скіфському звіриному стилі. Це, зокрема, чудова велика бронзова бляха від щита у вигляді хижака, що згорнувся калачиком, наверхш з фігурками гірського барана та ін. Дата спорудження кургану — рубіж IX—VIII ст. до н. е. (за Л. С. Марсадоловим) — визначила пріоритет цього регіону у розв'язанні проблеми походження скіфського звіриного стилю, зокрема деяких його образів. Приблизно цим же часом датують і зразки скіфського звіриного стилю, виявлені у кочівницьких похованнях Північного Китаю (А. А. Ковальов). Там же знаходять прототипи й інших речей, зокрема шоломів (А. Ю. Алексєєв). З Центральною Азією пов'язують походження кам'яних стел, мечів, люстерок з ручкою-вушком на звороті, наверхш, казанів, деяких рис поховального обряду. Це не виключає того, що в формуванні скіфської культури певну роль могли відігравати й передньоазійські походи. Авторитетний скіфолог і знавець військової справи Є. В. Черненко обстоює передньоазійське походження скіфського захисного обладунку. Слід вказати також на вплив кавказьких народів, що здавна славилися майстрами-металургами. Так, деякі дослідники схильні пов'язувати скіфський акінак з мечами кабардино-п'ятигорського типу кіммерійського часу.

Таким чином, автохтонна гіпотеза походження скіфів утрачає прихильників, а їхню появу у Північному Причорномор'ї пов'язують із новою хвилею азійських кочовиків. Скіфську культуру оцінюють як сплав різних компонентів — привнесених, головним чином, з глибин Азії та частково місцевих, злиття яких відбувалося за умов передньоазійських походів, що були каталізатором цього процесу.

Поховальні пам'ятки. Усе розмаїття скіфської культури наочно постало завдяки розкопкам курганів. Поховання розподіляються у часі нерівномірно. На архаїчний час припадає 200—300 поховань, на IV ст. — тисячі. Вони демонструють значне соціальне та майнове розшарування скіфського суспільства.

Більшість поховань рядових общинників архаїчної пори впушено в давні кургани і здійснено у невеликих ямах, перекритих деревом (рис. 6). Інвентар їх доволі скромний — стріли, деталі сагайдака та кінської вуздечки, зрідка — ліпний горщик, точило, люстерко тощо, а також — жертвна їжа (кістки худоби, поруч залізний ніжик). Водночас скіфи розпочинають і власне курганне будівництво. Насипами відмічено поховання верхівки. Такі могили вирізняються розмірами та облаштуванням і нерідко відмічені кам'яною стелою: просторі ями, перекриті чи облицьовані деревом або камінням, зведені на поверхні дерев'яні гробниці. Високий соціальний ранг похованих засвідчує й супровід, зокрема золоті та імпорتنі речі. Одне з найбагатших поховань першої половини VII ст. до н. е. виявлено в 1763 р. у Мельгуновському (або Литому) кургані на Кіровоградщині.

Зміна поховального обряду простежується з V ст., коли набувають поширення підбої та катакомби. Абсолютну більшість поховань IV ст. до н. е. здійснено саме в них. Така могила складається із двох частин: вхідної ями та поховальної камери, влаштованої збоку. Невеличку нішу, вириту у поздовжній

стіни вхідної ями й розташовану паралельно їй, називають підбосом. Камери катакомб розміщені під землею і з'єднані з вхідною ямою вузьким лазом або коридором-дромосом. Обрядженого небіжчика клали випростано, головою у більшості випадків на захід, поруч клали їжу та різні речі: у чоловічі поховання — переважно зброю, у жіночі — прикраси, прясельця, люстерка. Вхід до камери закривали заслоном із дерева чи каменів.

Розквіт курганного будівництва припадає на IV ст. до н. е., коли було зведено тисячі курганів. Нерідко вони утворюють великі могильники. Насипи різняться розміром — від ледь помітних сьогодні до колосальних споруд, що сягають 20 м заввишки. Будівництво їх провадилося за певними канонами й

було спрямоване на збереження цих святинь. У той час були споруджені найграндіозніші за всю історію курганного будівництва у степу кургани — над похованнями скіфських царів та аристократії. Сконцентровані вони в пониззі Дніпра. Поховання здійснено у глибоких (до 15 м) просторих покоях складної конструкції — з нішами для поховання основних осіб та супроводу, розміщення поховальних дарів (рис. 7). Небіжчика клали у пишному вбранні, розшитому золотими платівками, та в дорогих прикрасах, поруч, а також

у спеціальних приміщеннях, клали різні речі, ховали слуг і коней. Попри нещадне пограбування могил, у них виявлено чимало шедеврів. Це, насамперед, срібна з позолотою амфора з кургану Чортомлик; золотий гребінець, увінчаний скульптурною сценою битви скіфів, з кургану Солоха; витончені речі, зокрема прекрасні золоті й срібні вуздечні набори, з кургану Огуз; пектораль із Товстої Могили; чаша і кубок із зображенням скіфів із Гайманової могили (рис. 8) та Куль-Оби; чудові речі з Братолюбівського кургану та ін.

Рис. 8. Чаша з Гайманової Могили
(за В. І. Бідзілею)

Скіфський звіриний стиль

Найяскравішою рисою скіфської культури є звіриний стиль. Його виникнення, мабуть, пов'язане з самою природою кочового суспільства, яке завдяки мобільності та войовничості набуло певних переваг над осілими народами, певної свободи у виборі життєвого простору. Це висунуло на перший план могутніх ватажків, військову аристократію, яка мала закріпити своє лідерство у знаковій системі. Образ звіра найкраще відповідав духові цього середовища, тому й набув поширення передусім в оздобленні обладунку воїна та коня, а також ритуальних і престижних речей.

Техніка творення зооморфних образів різнилася залежно від матеріалу, з якого виготовлялися ті чи інші речі, і їхнього призначення. Більшість золотих виробів використовувалася для оздоблення парадної зброї, одягу, чаш, тобто призначалася для розміщення на площині. Тому зображення тварин витиснено із листового золота. Деякі речі, а також окремі деталі із золота виготовлялися у вигляді фігурок тварин чи їхніх частин шляхом литва, тому вони мають вигляд скульптурок чи високого рельєфу. Всеосяжність зооморфізації, особливо за архаїчного часу, зумовила втілення образів тварин і в інших матеріалах: бронзі, кістці, залізі, можливо, навіть дереві. Більшість таких виробів мали утилітарну функцію. Вони демонструють дивовижну єдність форми (функції) речі з образом тварини. Вирізавши голівку на одному кінці й копитце на іншому, псалій перетворювали у стилізовану фігурку тварини; круглу бляху виготовляли у вигляді згорненого калачиком хижака; залізний бубонець із закрученим угорі кінцем ставав голівкою хижого птаха.

Репертуар зображень містить, насамперед, образи хижаків (пантера, лев, рись, барс, орел, вовк, а також дикий кабан). У них виразно простежується бажання посилити функцію речей: додати воїнові та його вірному товаришеві коневі сили, спритності, наснаги до перемоги, навіть агресивності. Звідси й акцентція уваги на певних органах: велике вирачкувате око, гарячі роздуті ніздрі, непропорційно великий хижий дзьоб, вишкірені зуби. Цей прийом вилився в передачу образу через його прикметну рису, тобто в заміну цілого частиною: могутнім дзьобом чи кігтем, лапою, крилом, голівкою або протоною. Акцентція уваги на певних рисах (органах) призвела до передачі їх знову ж таки звіриними образами. Кігті пантери з Келермесу виконано у вигляді стилізованих фігурок пантери у позі калачиком, низку їх розміщено й на хвості. Цей прийом дівав назву “зооморфного перевтілення”. На деяких виробх поєднання різних образів, плавне перетікання одного в інший, їхня мінливість і загадковість утворюють таке плутане мереживо, що недосвідчене око може сприйняти його як загадковий візерунок. Поєднання різних образів — завершених чи у вигляді знака-органу (риси) — нагадує закодований у шараді текст. Особливо це притаманне звіриному стилю архаїчної пори.

Водночас були поширені й образи “мирних” тварин — травоїдних (олень, козел, баран, кінь), а також риб і водоплавних птахів. Їхні зображення доволі реалістичні, хоча й не позбавлені гіперболізації деяких рис та мотиву зооморфного перевтілення (гіллясті роги оленя уздовж усього тулуба закінчуються стилізованими голівками птахів). Третю групу становлять синкретичні образи. Загалом зображення тварин постають неначе виокремленими із навколишнього світу, і це враження інколи навіть підкреслюється розмежувальними лініями.

Сюжетні композиції поширюються з V ст. до н. е. і передають сцени нападу хижаків на травоїдних, шматування. У ролі хижаків нерідко виступають фантастичні крилаті істоти — грифони — з тулубом кошака й орлиною головою на довгій з гребенем шиї. На центральній сцені нижнього ярусу пекторалі такі чудовиська шматують коней, на бокових — лев і пантера накинулися на оленя і кабана. “Поле битви” та постаті тварин облямовано овами, поміж звірами інколи вклинюється розетка. Таким чином, звіриний стиль доповнюється рослинним, який особливо пишно розквітає у IV ст. до н. е. Настає “золота ера” звіриного стилю, золоті вироби витісняють кістяні й бронзові.

Рис. 9. Скіфська стела,
с. Тернівка
(за В. Ю. Мурзіним)

Проте лишилася одна сфера, куди золото не проникло. Це — бронзові або залізні навершя, пов'язані, очевидно, з парадними та поховальними кортежами, штандартами. Вони являють собою металевий штир чи трубку, увінчані повним або частковим зображенням звіра, птаха, дерева чи антропоморфа. Інколи зображення розміщено на кулястому ажурному “постаменті” з кульками всередині, що нагадує брязкальця. Мелодійно звучать і навершя з підвішеними маленькими дзвониками.

У V ст. до н. е. набувають поширення й *антропоморфні* зображення (рис. 9). Їх представлено як повними, так і частковими фігурами. Особливо популярними були нашивні бляшки із зображенням голови людей різного віку, статі й навіть раси — анфас чи профіль, з різними зачісками та головними уборами. Повні фігури представлено як окремими зображеннями, так і груповими — сюжетними. На тлі усталених образів та сюжетів трапляються оригінальні композиції. Усі ці зміни демонструють еллінізацію скіфського мистецтва, як і втілення грецьких міфологічних тем на речах, призначених для скіфів (голівки Горгони, танцюючі менади, сюжети троянського циклу).

Хоча ми вживаємо слово “оздоблення”, значення різних образів не обмежувалося естетичною функцією. Поява фігуративних зображень відбиває нове бачення світу, нову ідеологію. Тому зміст їх можна осягнути лише в контексті міфотворчості скіфів, що стосувалася двох основних моментів: їхнього походження і сонму божеств — творців та охоронців світу, покровителів усього живого, стражів порядку.

Релігія

Основою релігії є віра у надприродні сили — таємні й могутні, що правлять світом. На підтримку зв'язку із ними спрямовано певні дії, що являють собою обрядову сторону релігії. Усвідомлення себе часткою Космосу перетворювало кожен ритуал, закріплений у звичаях. Їх виконання здійснювалося, можна сказати, автоматично. Водночас цей глобальний зв'язок мав підтримуватися також спеціальними у тому числі й колективними діями. Такі ритуали здійснювалися за певним сценарієм і з участю посередників, здатних долати різні світи і транслювати волю та накази сил, що правлять світом. Обидві ці сторони, хоча й не повною мірою, знайшли відображення в писемних та археологічних джерелах.

За Геродотом (IV, 59), скіфський пантеон включав сім верховних божеств, значущість яких підкреслювалася послідовністю переліку, а функції — паралелями з грецькими божествами. Найбільше скіфи шанували *Табіті* (Гестію), потім *Папая* (Зевса) та його дружину *Ані* (Гею), після них — *Гойтосіра* (Аполлона), *Аргімпасу* (Афродіту Небесну), *Геракла* й *Арея*, а царські скіфи — ще й *Фагімасада* (Посейдона). Папай-Зевс і Геракл, а також Ані (у вигляді діви-змії) фігурують і в етногонічних легендах на сюжет про трьох братів. Можливо, іншим іменем Ані було Ора — так звали матір Колаксія, за В. Флаком (Аргонавтика, VI, 48—68). Антропоморфні зображення трактують як своєрідну ілюстрацію скіфського пантеону та етногенетичних міфів (Б. М. Граков, С. С. Безсонова, Д. С. Раєвський та ін.).

Обрядова сторона вірувань відображена Геродотом в описі поховального ритуалу (IV, 71—73), охорони і щорічного свята на честь золотих священних дарунків (IV, 5—7), військових звичаїв тощо. Головна їхня сутність зводилася до принесення жертв, насамперед, худоби. Серед служителів культу згадуються віщуни, які ворожили на вербовій лозі, та енареї (євнухи), “інструментом” яких були смужки липової кори (IV, 67—69).

Своєрідність скіфського пантеону полягає в тому, що його очолювало жіноче божество — богиня вогню Табіті. Її верховне місце підкреслювалося метафорою “цариця скіфів” (IV, 127), а причетність до священного царського вогнища тим, що клятва богами царського вогнища (“царськими Гестіями”) вважалася найбільш значущою, а її порушення могло викликати хворобу царя. Зображення Табіті зазвичай убачають у такому сюжеті: жінка на троні з люстерком у руці, перед нею стоїть чоловік.

Божественна пара Папай і Ані втілює ідею союзу неба і землі. Папая — бога неба і прабатька скіфів — зображено на верші з Лисої Гори у вигляді світового дерева, стовбур якого зливається з фігурою бога-творця. Його дружина Ані завдяки своєму імені (з давньоіранського — вода) асоціюється із вологою землею. Виходячи з етногонічних легенд, вона постає як напівдіванапівзмія. Цей образ передано в скіфській іконографії у вигляді жінки, тублук якої закінчується пишними закрученими вгору пагонами, зміями чи драконами.

Гойтосір, як і Аполлон та авестійський Мітра, — божество Сонця і світла, охоронець худоби, а отже стрілець і переможець чудовиськ. Натомість Аргімпаса за аналогією з Афродітою Небесною та її близькосхідними аналогами постає як богиня родючості, Володарка звірів, покровителька дикої природи. Образ її можна розпізнати в зображеннях богині в оточенні звірів.

Жорстоким богом війни постає Арей, символом якого був меч. Лише йому зводили святилища та приносили в жертву не тільки худобу, а й людей — із числа полонених (Геродот, IV, 62). Відчутним є також культ військової звитяги (IV, 64—66), яку всіляко заохочували: лише доблесним воїнам цар виділяв частку здобичі, а номарх щороку пригощав їх вином. Першу перемогу над ворогом відзначали, п'ючи його кров, а подвиги підкреслювали атрибутами зі шкіри вбитих ворогів та чашами з черепів. Угоду про дружбу (звичай побратимства) скріплювали питтям вина, змішаного з кров'ю учасників церемонії, куди занурювали зброю. Цю сцену зображено на золотих бляшках.

Хоча Геродот обмежує скіфський пантеон антропоморфними божествами, не виключено, що вони мали й зооморфні інкарнації. Виходячи з популярності зооморфних образів, Р. Гіршман висунув припущення про “теріоморфну концепцію світу” у скіфів. Справді, в наборі образів, їхньому розташуванні на виробках є натяк на те, що різні сфери буття — реального (природні й соціальні явища) та міфічного — асоціювалися з певними тваринами. В індоіранській традиції їм приписували здатність долати різні світи, завдяки чому вони виступали помічниками шамана (а скіфську релігію відносять саме до цього зразка), їх приносили в жертву всім богам. Суттєва роль відводилася їм і в поховальних обрядах. Оскільки перехід у небуття сприймався як мандрівка у потойбічний світ, тварини виконували роль поводири і, перетинаючи різні сфери, підтримували єдність світу. Його одвічна суперечність (дихотомія життя/смерть), можливо, знайшла відображення у сценах шматування, які, ймовірно, являють собою метафоричне зображення смерті. Долання її здійснювалося долученням до світу пращурів, уособленням якого виступав, мабуть, Колаксай — перший володар священних дарів, на честь яких щорічно влаштовували свято, він же — перший цар, ім'я якого означало Сонце-цар.

Таким чином, не маючи писемності, скіфи вдалися до зоо- й антропоморфних кодів для “запису” уявлень про Всесвіт і своє місце в ньому. Цю самотність світовідчуття, притаманну скіфській культурі, чудово виразила Л. Костенко:

Нема письмен — є дивне сяйво казки.

Лук золотий натягує стрілець.

Летить грифон. І золоті підпаски

Надвечір доять золотих оведь.

Тема 15

Скіфія і хлібороби лісостепової та лісової смуг

Справжній залізний вік у лісостеповій смузі України настає за скіфського часу, коли повною мірою почав реалізуватися потенціал, закладений переходом до нової доби. На значних просторах — від Дністра до Дону — поширюється однотипна культура, що почасти було спричинено демографічним чинником. З'являються гігантські городища, великі курганні могильники. Цей злет, хоча він не був тривалим, припадає на другу половину VII—VI ст. до н. е., коли інтереси скіфів ще були прикутими до Передньої Азії, а на півдні нашої країни розгорнули кипучу діяльність елліни. Вже перші прибульці встановили контакти з місцевим населенням, у VI ст. вони значно активізуються. Яскравим свідченням цього є знахідка у заплаві р. Супою поблизу с. Піщане човна з 15 античними бронзовими посудинами.

Особливо тісними були зв'язки між еллінами і населенням Правобережної України — Наддніпрянщини та Надбужанщини. Березань, а потім і Ольвія стали не просто торговельними партнерами хліборобів, а й поєднувальною ланкою із середземноморським світом. То був золотий вік для лісостепового населення. Проте він швидко скінчився. Фатальною обставиною у стосунках греків із хліборобами була наявність степового коридору, що розділяв їх. І цим скористалися скіфи. Зайнявши його, степовики не лише перебравли на себе контроль за торгівлею, а й почали тиснути на хліборобів, змушуючи їх збільшувати обсяги торгівлі, щоб забезпечити себе ремісничою продукцією. В. Ю. Музін вважає, що саме на цьому ґрунті почалося зрощення кочовиків та осілого населення в один організм, який Геродот назвав Скіфією. Спроби хліборобів чинити опір цьому безцеремонному втручанням у їхнє життя виявилися безуспішними, і в IV ст. до н. е. їхня квітуча культура згасає.

Матеріалізована у різних проявах культура цього населення не має звичного кореляту у вигляді археологічної культури. В літературі воно фігурує як *хлібороби лісостепової смуги скіфського часу*. Йдеться не лише про інший спосіб життя, а й іншу — не іранську — етномовну його належність.

Пам'ятки

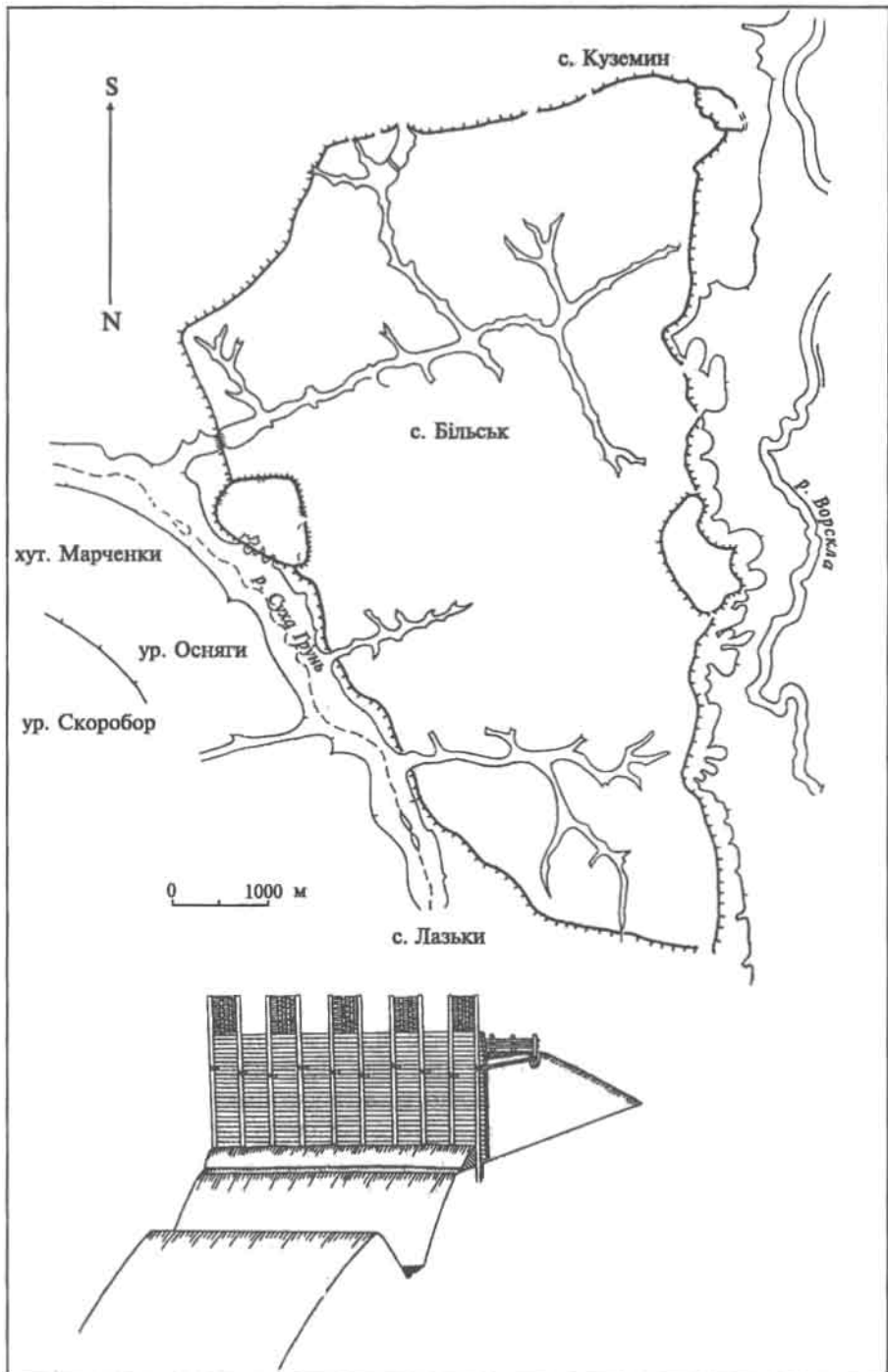
Городища. Зухвалість кочовиків добре відчули на собі ще хлібороби чорноліського часу, які почали зводити укріплені городища. За скіфського часу цей процес набуває безпрецедентних масштабів. Сотні й тисячі гектарів обнесено глибокими ровами і високими валами. Якщо нині висота валів чорноліських городищ сягає близько 3 м, то скіфських — 10 м. Система укріплень потужна і добре продумана. Кожне слабке з погляду рельєфу місце та в'їзд на городище зазвичай укріплювали додатковими лініями валів і ровів. Схили робили стрімкішими, підрізаючи їх (ескарпування).

Городища включають цитадель (одну чи декілька), розташовану у найвищому місці й захищену додатковими укріпленнями, та примикаючі обшири (напільна частина). Заселеною була зазвичай цитадель. Така структура городищ забезпечувала захист населення навколишніх селищ разом із худобою і давала можливість за умов облоги певний час підтримувати автономне існування.

Одним із найбільш ранніх у Середній Наддніпрянщині є Трахтемирівське городище, зведене у середині VII ст. до н. е. на стрімких кручах Дніпра навпроти м. Переяслава-Хмельницького. Його загальна площа — 500 га, цитаделі — 14 га. Дослідник Трахтемирова Г. Т. Ковпаненко вважає, що життя тут вирувало майже 150 років, а в VI ст. мешканці зненацька полишили його. Час зведення більшості городищ припадає на кінець VII—VI ст. до н. е. Серед найбільших городищ — Велике Ходосівське (2 тис. га) на Київщині та Мотронинське (220 га) у Потясминні. У верхів'ях Південного Бугу ровесником Трахтемирівського городища, а, можливо, й дещо ранішим, є Немирівське (110 га), у Посуллі — Басівське (близько 100 га). Та найграндіознішим є Більське городище понад Ворсклюю — 4 тис. га (рис. 10). Житлово-господарчі комплекси

Розділ III

ДОБА РАНЬОГО ЗАЛІЗА

концентруються тут переважно в межах трьох внутрішніх укріплень: Східного, Західного і Куземинського городищ. Дослідник Більського городища Б. А. Шрамко розглядає його як центр будіно-гелонської спільноти — м. Гелон Геродота (IV, 108).

Є всі підстави стверджувати, що гігантські городища виконували роль своєрідних “столиць” регіонів. Їхня міць спиралася на весь людський потенціал, розпорошений по менших городищах та селищах.

Могильники. Ще однією прикметною рисою цього часу є виникнення великих могильників, до складу яких входили й монументальні насипи — заввишки майже 10 м, а в Посуллі — близько 20 м. Зазвичай вони об’єднують кілька десятків насипів, проте є й значно більші. Один із найбільших могильників (близько 1 тис. насипів) міститься поблизу Більського городища в урочищі Скоробор, дещо менший — поблизу городища Велика Гомольша на Сіверському Дінці (700 насипів). Великі могильники є в околицях Басівського городища, Люботинського, Караван тощо. Відомі й ґрунтові могильники.

Поховальний обряд був доволі строкатим. В улаштуванні могил широко застосовували дерево. Найпростішою поховальною спорудою була яма, перекрита деревом, що спиралося на край могили, а інколи — й на опорні стовпи. Іншим різновидом є склепи — ями із дромосом у вигляді бокового похилого входу-спуску. Ями і склепи нерідко облицьовували деревом або влаштовували у них зруб. Небіжчиків клали у випростаному, рідше скорченому стані на дерев’яний настил, кору, траву, зрідка у гробовища. Переважає західна орієнтація. Ховали небіжчиків також у дерев’яних склепах, зведених на поверхні. Інколи їх перекривали шатроподібними конструкціями. Після завершення похорону їх підпалювали й починали зводити насип. Вогонь відіграв важливу роль у поховальному ритуалі, і сліди його дії часто помітні в могилах. Зрідка трапляються справжні кремації — небіжчиків спалювали, а прах зсипали в могилу чи, рідше, в урну.

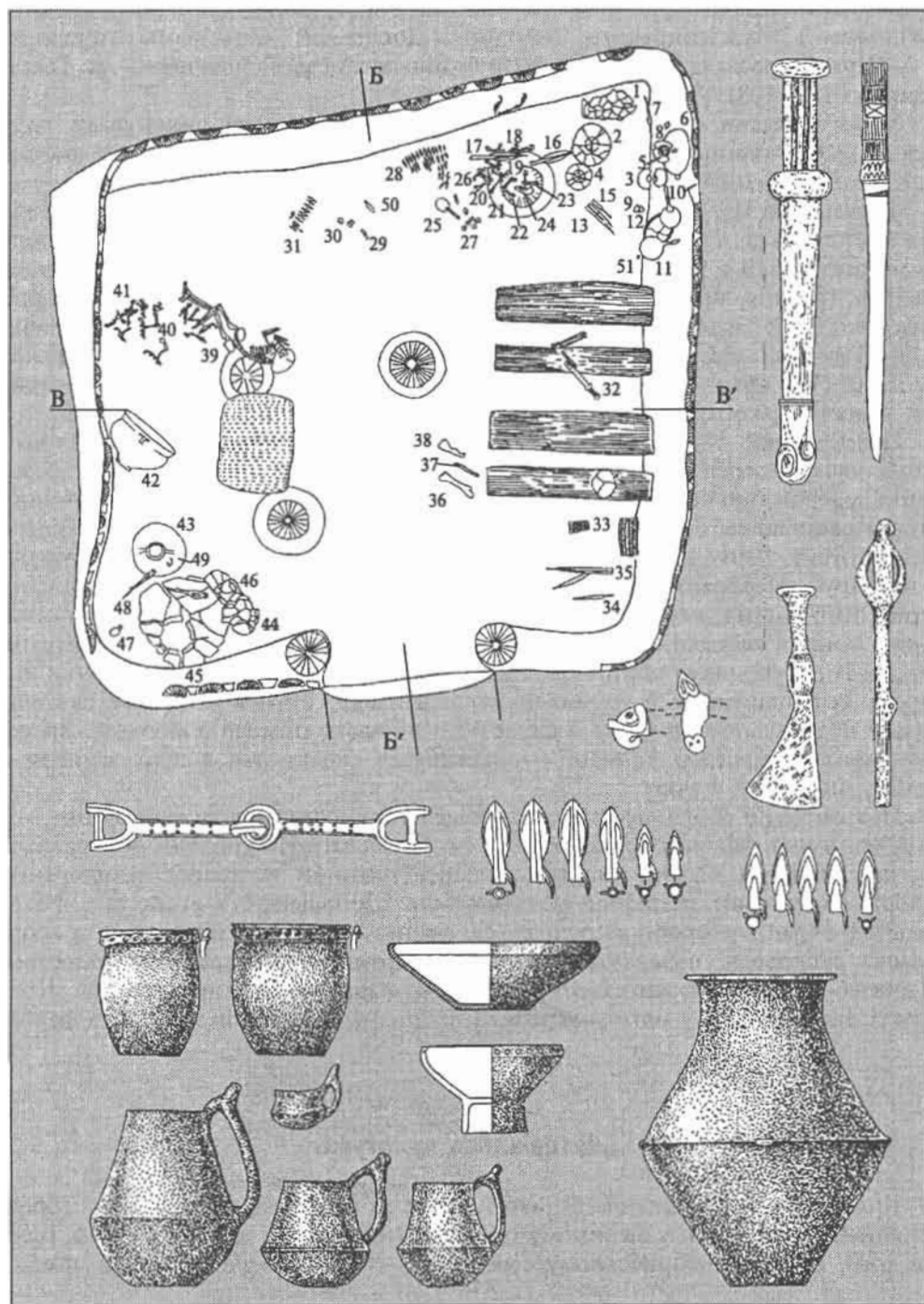
Поховальний обряд лісостепоного населення постає доволі самобутнім, хоча й має деякі спільні риси зі скіфським. Продовжуючи традиції попереднього часу, він, на відміну від поховальних традицій кочовиків (поширення підбоїв і катакомб), не зазнав суттєвих змін. Щоправда, з V ст. до н. е. поховальний обряд хліборобів спрощується: зменшуються розміри могил та асортимент супроводу, переважають могили у вигляді ям, перекритих деревом. Масштабні спалення замінюють розведенням невеличкого вогнища на перекритті, поміщенням у могилу деревних вуглинок, шматочків крейди та фарби.

Матеріальна культура

Культура скіфів справила великий вплив на лісостепове населення. Зброя, оснащення коня, речі у звіриному стилі були спільними для обох світів. Більше того, саме у хліборобському середовищі скіфська культура доби архаїки

Рис. 10. Більське городище. План та реконструкція укріплень (за Б. А. Шрамком)

Розділ III
ДОБА РАНЬОГО ЗАЛІЗА

виражена яскравіше й повніше. У похованнях лісостепової смуги виявлено чудові зразки наверхів, кам'яних блюд, люстерок, бойових сокир, списів, жертвних ножів, наборів вуздечок (рис. 11). Однак це середовище зберегло також чимало самобутніх рис. Це стосується, насамперед, посуду.

У кераміці панують різновиди, що з'явилися ще за часів чорноліської культури, хоча вони й зазнали певних змін. Так, тюльпаноподібні горщики поступаються місцем більш профільованим (з округлим плічком) та банкоподібним, валик із защипами чи ямками від пальця переміщують із тулуба під край вінець. На нього наносять наскрізні проколи або наколи зсередини, які зовні утворюють горбочки (перлинний орнамент). Починаючи із IV ст. основною формою стає горщик з роздутим тулубом та гладенькими відігнутими вінцями, хоча оздоблення ямками від пальця та валиком також трапляються.

Побутують і всі різновиди лощеного посуду: корчаги, кубки, черпаки, миски. Різні за формою корчаги, оздоблені прокресленим орнаментом та наліпами-шишечками, є прикметною рисою пам'яток VII—VI ст. до н. е. Неорнаментовані зразки зрідка трапляються й серед матеріалів V ст. Лінію розвитку місцевого посуду відбивають і черпаки, які у VII—VI ст. набувають витончених форм. Вони представлені двома основними різновидами: черпачками з мількою, інколи повністю орнаментованою чашечкою та високою петлеподібною ручкою з виступом, і грушовидними, що сягають нерідко розмірів кухлів. Характерними для архаїчних пам'яток є також кубки — невеликі кулясті посудини з увігнутою шийкою. Однак найпоширенішими серед столового посуду були миски — здебільшого конічної форми із загнутим краєм, оздоблені на перегині вінець ізсередини рядочком наколів, який іззовні проступав перлинами.

Таким чином, продовжуючи місцеву лінію розвитку, за скіфського часу посуд зазнає певних змін. Це стосується не лише форми, а й орнаментативності. Пік розвитку геометричної орнаментативності припадає на жаботинський час, коли колорит насичених орнаментальних смуг посилювали затиранням білою пастою. За скіфського часу такі композиції спрощуються, зникає звичай затирати їх пастою. Лише окремі черпаки та кубки пишно орнаментовано по всьому тулубу, але вже за іншим принципом. Основу таких композицій становлять радіальні лінії, що відходять від центра денця до шийки. Вільні поля між ними чергуються із заповненими візерунком або доповнюються горизонтальним зигзагом. Уже в V ст. такі традиційні для хліборобів форми, як корчаги, черпаки й кубки, виходять з ужитку. Вони лише якоюсь мірою компенсуються появою кружок, кухлів, ваз на високій ніжці, оскільки такий посуд доволі рідкісний. У IV ст. переважають горщики і миски, гаунок яких погіршується.

Етнічну самобутність місцевої людності відображає й костюм, представлений прикрасами, зазвичай бронзовими. Серед них — шпильки у вигляді довгого стрижня з фігурною голівкою (посохоподібною, спіральною, конічною чи плоскою, як у гвіздка), якими скріплювали зачіску, головні убори й одяг; сережки й підвіски: спіральні, з шишечками на кінцях чи конічним завершенням (цвяхоподібні). Доволі поширеними були також браслети з товстого

Рис. 11. Поховання архаїчного часу. Курган Реп'яхувата Могила (за О. І. Теренозжіним та В. А. Іллінською)

дроту, особливо з незімкненими кінцями, що завершувалися шишечками, стилізованими голівками змії чи тварин. Трапляються також гривни з гладенького чи перекрученого дроту. Усі ці речі мають витоки у чорноліській культурі.

Водночас починаючи від архаїчного часу до лісостепового населення потрапляють золоті вироби грецьких майстрів (сережки, браслети), з'являються також золоті бляшки скіфських зразків для оздоблення головних уборів, одягу, горитів. Походять вони з поховань знаті, де поєднувалися з місцевими прикрасами. Так, головний убір небіжчиці з кургана 100 поблизу с. Синявка на Канівщині, оздоблений золотими платівками у вигляді "скіфського оленя", доповнювали золоті цвяхоподібні сережки та шпилька. Схожу ситуацію маємо і в кургані 35 поблизу с. Бобриця.

За значної єдності культури цього часу на просторі лісостепової України пам'ятки окремих регіонів мають і певні *локальні особливості*, зумовлені живучістю традицій і напрямками зв'язків. Центральний регіон виділяють у киево-черкаську локальну групу. Саме їй найбільшою мірою притаманний лощений посуд з прокресленою орнаментациєю. Схожими з нею є пам'ятки ворсклинської групи. На сході вона змикається з сіверсько-донецькою групою, де уже домінує кухонний посуд (горщики) і рідко трапляється лощений, а курганні насипи не вирізняються монументальністю.

Найграндіозніші кургани архаїчної пори зосереджені в Посуллі. Насипи таких масштабів з'являються у степу лише в IV ст. Курган Старша Могила поблизу Аксютинців, оточений ровом і валом, сягав висоти 20 м. Поховання здійснено у просторому дерев'яному склепі площею близько 50 м², улаштованому в ямі, перекритій деревом. Воно супроводжувалося повним набором озброєння (панцир, мечі, списи, сокири, сагайдак зі стрілами), а також вуздечними наборами, наверхами і заколотим телям. Поховальний обряд посульських курганів доволі сталий. Переважають воїнські поховання у повному військовому спорядженні, покладені випростано головою на південь. Їхню появу В. А. Іллінська пов'язує з просуванням сюди скіфів після передньоазійських походів. Крайню на північному сході культуру скіфського зразка репрезентує середньодонська група пам'яток, поширених у лісостеповій Донщині (Росія).

У західному регіоні України своєрідним явищем є пам'ятки західно-подільської групи (Середнє Подністров'я). Розкопані в останній чверті XIX ст. кургани з кам'яними конструкціями відразу привернули увагу корифеїв тодішньої науки, а подальші дослідження дали змогу Т. Сулімірському окреслити їхню своєрідність. На думку Г. І. Смирнової, три складові визначили "обличчя" культури Західного Поділля: нашарування власне культури скіфів, які з'явилися тут у середині VII ст. до н. е., і трансформація двох місцевих культур — голіградської та чорноліської. Спадок останніх становлять побутові речі, а також деякі риси поховального обряду (застосування каменю, скорчена поза, кремації).

Своєрідністю вирізняються й пам'ятки Східного Поділля (Побужжя), репрезентовані матеріалами Немирівського городища, селищами та курганними похованнями. Проте вивчені вони ще недостатньо.

На шляху державогенезу

Попри своєрідність розвитку окремих регіонів масштаби змін за скіфсько-го часу вражають. У монотонне життя хліборобів неначе увірвався вихор, що стрімко утягнув їх у нову систему цінностей. Вона розбудила активність, потребу реалізуватися й відстояти право на життя, що вилилося в грандіозне будівництво — зведення городищ і курганів. Важко навіть уявити, скільки сил на все це було витрачено. Масштаби будівництва, безперечно, засвідчують неабияку консолідацію людських ресурсів, а відтак — і появу тієї організаційної сили, яка завела цей механізм. Б. А. Шрамко, а за ним і Ю. В. Павленко та Ю. М. Бойко розглядають великі городища як міські центри ранньокласових об'єднань, оскільки містогенез і класогенез являють собою різні сторони одного процесу — державогенезу. Ця думка прижилася в науці, однак вимагає уточнення.

Місто — це не просто велике поселення. Воно уособлює новий поділ праці — появу ремісників, професійних воїнів, жерців, апарату управління, тобто груп людей, безпосередньо не пов'язаних із виробництвом продуктів харчування. Це могло відбутися лише за умови отримання регулярного й до того ж значного додаткового харчового продукту. Відокремлення різних сфер виробництва від сільськогосподарського вимагало обміну продуктами між виробниками. Тому місто — це й нова система розподілу: спочатку спеціальними органами, а потім і через ринок, що зумовило появу грошей.

Концентрація значних мас людей, до того ж різних професій, у межах міста вимагала нових форм управління. А його апарат не міг обійтися без обліку та контролю за виробництвом і споживанням, тобто писемності. Диференціація суспільства і поява правлячої еліти, поділ праці на фізичну та організаційну стимулювали розвиток духовної праці, покликаної забезпечити потреби у вишуканих речах, комфортних і красивих оселях, зрештою — в розкішних гробницях. Наслідком усього цього було те, що місто стало певним чином спланованим архітектурним ансамблем, де, окрім осель міщан, передбачалися квартали ремісників, складські приміщення, адміністративні й культові споруди, резиденція правителя.

З погляду змісту і призначення місто — це економічний, адміністративний та культовий центр певної території, з формального, що фіксується археологічно, — це поселення, якому притаманна монументальна архітектура. Монументальні споруди — перше, що відрізняє місто від найбільшого поселення. Монументальні храми, домінуючи над містом, символізують зверхність влади, її священність. Недарма ідеологічний чинник розглядають як першорядний в системі державотворчого процесу. Причому за всіх варіацій політогенезу зберігає силу закон, що передбачає збіг кількох обставин, серед яких дві — отримання регулярного значного додаткового харчового продукту та ідеологія, яка б змінила стереотип мислення і виправдовувала новий порядок, — є обов'язковими.

Безумовно, впровадження заліза, поява таких торговельних партнерів, як греки, демографічні й природні ресурси стимулювали процес державогенезу у хліборобському середовищі. Проте на заваді стала одна обставина — кочови-

ки. І це спонукало хліборобів сконцентрувати свої зусилля задля однієї мети — відстояти себе. У скіфських городищах вражає власне одне — площа і потужна фортифікація. Забудова їх доволі одноманітна, як і знахідки — уламки посуду та кістки тварин, інші речі доволі рідкісні. За наявності слідів ремесел кварталів ремісників не відмічено.

Культові споруди на городищах представлено зольниками, глиняними вівтарями-вимостками та глиняними стовпцями. Приміщення, в яких їх виявлено, не вирізняються монументальністю і навряд чи виконували функцію центрального храму, на що вказував Б. О. Рибаків. На думку С. С. Безсонової, багатолюдні загальнозначущі обряди виконували, мабуть, просто неба. Не виключено, що функцію суспільних святилищ могли виконувати деякі кургани й курганоподібні споруди, розташовані поза межами поселень.

Таким чином, у городищах яскраво виражено захисну функцію. Ворог нам відомий — кочовики степу. Загроза консолідувала хліборобів і висунула лідерів — організаторів захисту, а також воєнізувала суспільство (усі чоловічі поховання, а нерідко й жіночі, супроводжуються зброєю). Виконання лідерами та їхнім оточенням важливих функцій мало своїм наслідком зосередження у їхніх руках контролю за виробництвом і обміном. Воєнізований побут спричинив поширення тут звіриного стилю, своєрідного знаку цієї доби, і передових військових технологій. Попри поширення речей скіфського зразка є очевидним, що населення зберігало свою “національну” ідентичність.

Технологічна оснащеність, демографічний потенціал, концентрація зусиль з метою організації захисту, що жила у збігом інтересів правлячої еліти й усього суспільства, зрештою, домінуючий за доби архаїки напрям інтересів скіфів та, мабуть, і дипломатичні зусилля давали можливість певний час підтримувати рівновагу сил. Не виключено, що місцеві “царки” навіть брали участь у передньоазійських походах. В усякому разі в кургані Переп’ятиха, який С. С. Безсонова відносить до числа храмових комплексів місцевого населення, знайдено золоті бляшки у вигляді грифона передньоазійського зразка.

Пильнуючи свої землі, хлібороби розгортають грандіозний проект їхнього захисту, пік якого припадає на VI ст. до н. е. Прикметно, що в організації відсічі Дарію скіфи просять допомоги у сусідів (Геродот, IV, 118). Після перемоги над Дарієм, відчувши себе повновладними господарями, кочовики почали всіляко утискувати лісостепове населення, обклавши його поборами. Від V ст. розпочинається деградація культури хліборобів, а в IV ст. скіфські поховання у катакомбах, зокрема й знаті, з’являються на території хліборобів.

Таким чином, лісостепове населення не витримало натиску кочовиків і, виснажене ними, згасло на рубежі IV—III ст. до н. е., так і не реалізувавши свій потенціал, змушене витратити його на захист своєї землі. Соціально-політичну сутність хліборобського суспільства за часів його розквіту видається логічним визначити як складні вождівства, переростання яких у ранньодержавні утворення загальмували зовнішні обставини.

Західна Волинь, Верхня Наддністрянщина та Закарпаття

У Західній Волині та Верхній Наддністрянщині у скіфський період мешкали спільноти зі своєю етнокультурною специфікою, не вкритою, з одного боку, серпанком скіфської культури, а з іншого — відмінною певною мірою і від тієї, яку зазвичай об'єднують поняттям культура лісостепового населення. Споріднює їх відсутність лощеного посуду та ґрунтові могильники з трупоспа-леннями (хоча старожитності ці поки що більше відомі за поселеннями), а також рідкісність речей скіфського зразка та античних імпортів. Орієнтуючись на специфіку кераміки, Л. І. Крушельницька виділяє на цій території три локальні групи пам'яток, які сформувалися за взаємодії різних компонентів та припливу населення зі сходу. Різна питома вага складових визначає своєрідність кожної з них.

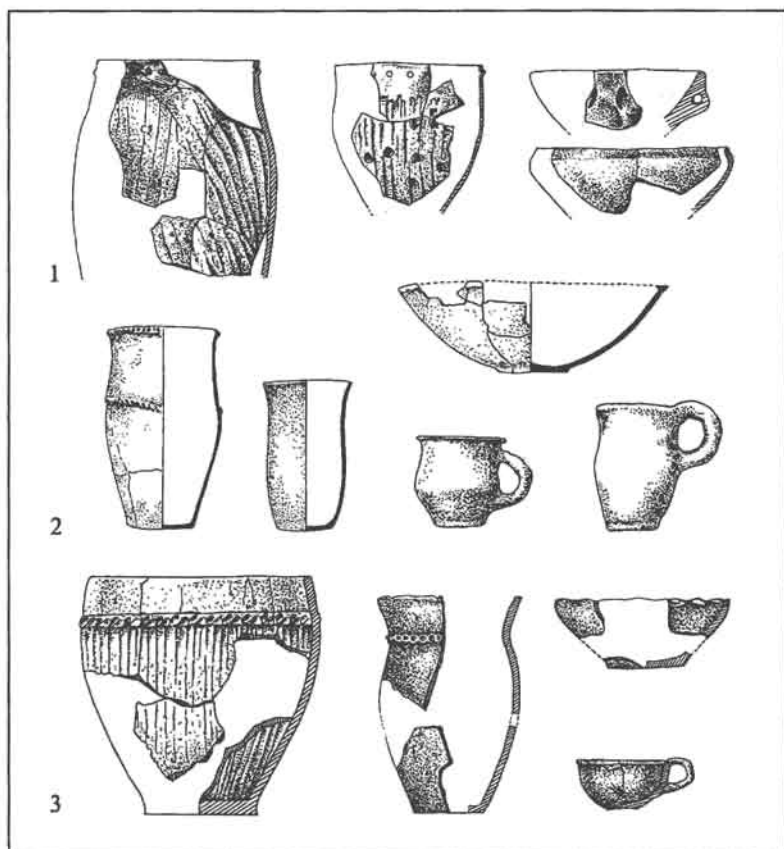

Рис. 12. Старожитності скіфської пори на заході України:

1 — тип Лежниця; 2 — тип Могіляни; 3 — тип Черепин-Лагодів (за Л. І. Крушельницькою)

У верхів'ях Західного Бугу і Стиру локалізуються пам'ятки типу *Лежниця*, названі за селищем поблизу с. Лежниця Волинської області, дослідженому в 60-ті роки М. А. Пелещишиним. За розвідками й розкопками нині відомо декілька десятків селищ (Торчин, Свитазів, Ромош та ін.). Тюльпаноподібні чи більш профільовані горщики з них мають невисокі вінця й оздоблені рядочком дірочок, ямок чи перлин (рис. 12). Валик тут не був поширеним. Звичними є знахідки дископодібних покришок, друшляків. Столовий посуд представлено мисками з добре заглаженою поверхнею. Інші його різновиди (корчаги, кубки, черпаки) трапляються рідко. На думку Л. І. Крушельницької, ці пам'ятки демонструють риси спорідненості з лужицькою культурою, а також передскіфськими і скіфського часу пам'ятками України.

На схід від Стиру, на Рівненщині, поширені пам'ятки типу *Могіляни*. Епонімною пам'яткою для них є могильник поблизу с. Могіляни, досліджений у 50-ті роки М. Ю. Смішком. Відомо також чимало поселень, хоча розкопки проводилися лише на деяких із них (Великий Олексин, Костянець, Крилів). Прикметними є тюльпаноподібні горщики струнких пропорцій, оздоблені дірочками, часто у поєднанні з валиком, а також миски з приплюснутим краєм. Водночас помітні риси спорідненості з культурою лісостепової смуги.

У північно-східному Прикарпатті, у верхів'ях Дністра та його допливів, виділено пам'ятки типу *Черепин-Лагодів*. Еталонними для них є поселення, розташовані поблизу сіл Черепин і Лагодів Львівської області, досліджені у 50—60-ті роки В. Д. Бараном та Л. І. Крушельницькою. Нині відомо кілька десятків таких поселень (Залука, Звенигород, Маркопіль). Посуд цієї групи різнобарвніший і має чимало ознак, характерних для керамічних виробів деяких інших культур — висоцької (видовжені тюльпаноподібні горщики з валиком, біконічної форми), гава-голіградської (корчаги, банкуваті горщики з виступами-шишечками), лужицької (покришки-диски), чорноліської та ранньоскіфського часу на Поділлі.

У північно-східній частині Карпатської улоговини сформувалася *куштано-вицька культура*, яка, можливо, охоплювала й територію Східної Словаччини. У Прикарпатті життя на городищах попереднього часу (Арданово, Шелестово, Їршава) десь на зламі VII—VI ст. до н. е. згасає. Виникають нові невеликі селища, а ґрунтові могильники змінюють курганні. За одним із них — поблизу с. Куштановиці Мукачівського району — й названо культуру.

За даними І. І. Поповича, нині відомо приблизно 20 поселень і стільки ж могильників. Проте лише на деяких поселеннях велися розкопки (Малі Геївці, Деренковець, Горяни, Дідове). Розташовані вони у двох смугах — низинній та передгірській. Стратиграфічні спостереження та особливості матеріалу дали можливість установити, що на ранньому етапі тут переважали житла у вигляді напівземлянок, пізніше — наземні, стовпової конструкції. Опалювали їх печами та вогнищами. Поблизу жител та в самих оселях виявлено господарчі ями.

Культура більш відома за могильниками. В них налічують від кількох до двох десятків невеликих насипів (0,5—1,0 м), хоча трапляються й заввишки близько 3 м. Це Колодне, Дунковиця, Станове. Найбільшим є могильник поблизу с. Білки (більш як 50 курганів). Насипи зведено із землі, інколи з домішкою каменів. У них виявлено залишки кремацій. Спалення здійснювали зазвичай “на стороні”, а останки збирали в урну, за яку правив звичайний посуд

(здебільшого горщик), і накривали посудиною або лишали відкритою. Їнколи останки зсипали в ямку або купку. Нерідко небіжчиків спалювали на місці майбутнього кургану, зсипаючи останки до урни, ямки чи лишаючи на місці.

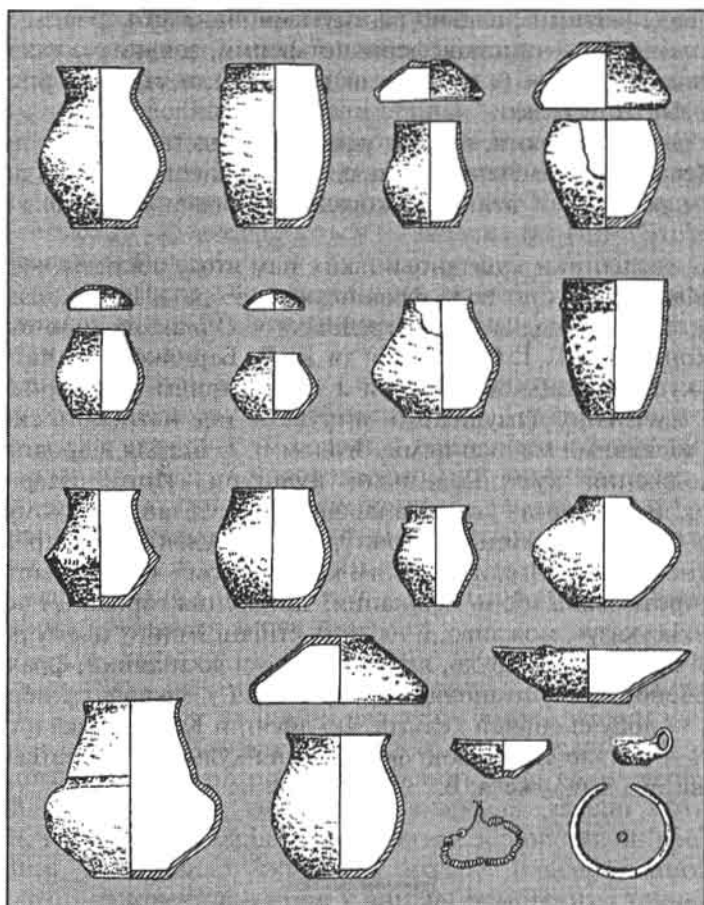

Рис. 13. Куштановицька культура. Курган поблизу с. Невицьке.
Зразки урни та супроводу (за І. І. Поповичем)

Кургани були колективними усипальницями і вміщували різні типи поховань — урнові, у ямках чи купкою. Так, у кургані поблизу с. Невицьке виявлено 17 поховань. Спочатку усипальниця мала вигляд обнесеного валом майданчика для розміщення праху. В міру того як майданчик заповнювався похованнями, він, мабуть, засипався землею і набував вигляду пагорба, до якого могли ще впускати поховання. Супровід поховань доволі скромний і складається, головним чином, із посуду (рис. 13).

Асортимент посуду куштановицької культури є традиційним для доби раннього заліза. Кухонний посуд представлено банкуватими горщиками з вали-

ком, розмішеним нижче вінець (типова форма) та сковорідками. Звичними є покришки-диски. Столовий посуд демонструє певне спрощення порівняно з попередньою культурою (Гава-Голігради): погіршилися якість та лошення, майже зникає орнамент, змінюється й форма. Поширюються біконічні та опуклобокi з видовженими, плавно відігнутими вінцями корчаги. Численними є миски зрізанокопичної чи напівсферичної форми, зокрема із так званими пелюсткоподібними вінцями (з виступами по краю), а також черпачки з високою петлеподібною ручкою.

Металеві речі трапляються дуже рідко, і представлено їх поодинокими прикрасами (сережки, браслети, пронизки) та ножицями. Речі з дорогоцінних металів зовсім рідкісні. У деяких похованнях виявлено скляне і бурштинове намисто.

Ще перші дослідники куштановицьких пам'яток, зокрема чеський археолог Я. Бем, відносили їх до кола фракійських, а брати Е. і Є. Затлукали вважали це населення нащадками голіградського. Однак на якийсь час набула поширення концепція Г. І. Смирнової та К. В. Берняковича, які пов'язували формування куштановицької культури з просуванням у Закарпаття західно-подільського населення (змушеного мігрувати під натиском скіфів) і його взаємодією з місцевими мешканцями. Згодом В. І. Бідзіля відродив погляд про місцеве походження куштановицької культури. Його підтримав також І. І. Попович, який звертав увагу на наявність у куштановицькому керамічному комплексі впливів лужицької культури та населення межиріччя Дніпра і Дністра. Дійсно, між гава-голіградським комплексом і куштановицьким є риси спадковості, проте зміна місць мешкання, зникнення городищ і поява курганних могильників указує, можливо, й на якісь етнічні зміни у цьому регіоні. Проте у своїй основі це населення було, як визнають усі дослідники, фракійським.

Не виключено, що куштановицьке населення у Закарпатті пережило й латенський час — добу експансії кельтів, які досягли Карпат десь на рубежі III—II ст. до н. е., — і стало складовою формування культури карпатських курганів першої половини I тис. уже н. е.

Милоградська культура

Той факт, що у Середній Наддніпрянщині й особливо Верхній, окрім пам'яток, що тяжіють до скіфоїдного кола культур, є й інші, було відомо давно. Однак суттєві зрушення у вивченні цих пам'яток відбулися вже в повоєнні роки. У 50-ті роки минулого століття В. М. Даниленко на ґрунті розвідок і розкопок на Київщині поселення поблизу с. Підгірці виділив підгірцівський тип пам'яток. Тоді ж Ю. В. Кухаренко за матеріалами розкопок у Білорусі виділив милоградські старожитності (назву дало городище поблизу с. Милогради). Подальшими дослідженнями встановлено, що обидва типи є локальними проявами одного явища, за яким закріпилася назва милоградська культура.

Межі культури визначено у 60—70-ті роки з появою праць Ю. В. Кухаренка, О. М. Мельниковської, М. П. Кучери, Є. О. Петровської, І. К. Свешніко-

ва. Вона займає поліську смугу від Горині до Дніпра і Верхнє Подніпров'я, заходячи й на лівий його берег — у межиріччя низин Десни, Іпуті і Сожу, тобто Північну Україну і Південну Білорусь. Датують її IX—II/I ст. до н. е.

Початковий період представлено селищами. Розквіт культури припадає на VII—III ст. до н. е., коли ця територія вкривається густою мережею селищ і городищ. Більшість городищ улаштовано в болотистих низинах Білоруського Полісся (так звані болотяні), хоча трапляються й мисові на високих берегах річок. Форму таких городищ визначали обриси мису, який із напільного боку укріплювали валом та ровом. Болотні городища мають різну форму — круглі, овальні, чотирикутні. Городища невеликі (зазвичай близько 1 га), не вирізняються потужністю й оборонні споруди (висота валів не перевищує 3 м). Більші городища (близько 10 га) локалізуються на південь від Прип'яті та в Київському й Чернігівському Поліссі.

Оселі зводили з дерева — з плоту чи на зразок зрубу. Глиною їх не обмащували, опалювали відкритими вогнищами. Поблизу виявлено господарчі споруди — повітки, хліви, ями.

Поховальний обряд мілоградської культури біритуальний — є ґрунтові могильники і курганні, спалення і тілопокладення. Ґрунтові могильники розміщувалися неподалік городищ чи селищ, і вони зазвичай тілопальні. Останки ховали у невеличких ямах. Супроводжувальний інвентар дуже скромний — розбиті горщики, зрідка трапляються прикраси чи інші речі. Курганні поховання здійснено під невисокими насипами (близько 1,5 м) у зрубках, на рівні давнього горизонту або ж у неглибоких ямах, у випростаному стані. Супровід їх багатший: одна—чотири посудини, інколи зброя, ножі, прикраси. Трапляються й курганні поховання зі спаленнями.

Мілоградській культурі притаманний своєрідний речовий комплекс (рис. 14). Посуд доволі одноманітний за формою й орнаментациєю — кулястої форми горщики, оздоблені на шийці рядочком ямок, перлин чи проколів або вдавленнями від пальця. Характерною ознакою є прясельця, нерідко і яскраво орнаментовані й так звані рогаті, трапляються фігурки тварин. Металевих виробів знайдено мало. Це здебільшого знаряддя: залізні мотижки, серпи, ножі, сокири, голки, шила. Зрідка трапляється зброя: списи, дротики, мечі та стріли. Останні, як правило, скіфських зразків. Власне мілоградський тип складають залізні наконечники стріл у вигляді ромбічних і трикутних пластин із невеличким черешком. Рідкісними є також знахідки кінського спорядження. Значно більше прикрас — місцевих та імпортих: браслети, шпильки, підвіски, намисто. Кам'яні й крем'яні вироби є звичними: зернотерки, товчачики, ступки, сокири, точильні бруски, скребачки та ін. Загалом культура на тлі інших, сучасних їй культур постає доволі скромною. Відомо лише кілька золотих прикрас, античного імпорту немає зовсім, речі скіфських типів трапляються дуже рідко.

Походження мілоградської культури пов'язують із лебедівською. Надалі носії мілоградської культури розширили свій ареал на Волинь. Існування їх у різному оточенні спричинило певні відмінності в культурі, надавши їй локальної специфіки. У межах України виділяють три локальних варіанти: західноволинський (або горинський), житомирський і подніпровський (підгірцівський). У Київському Подніпров'ї мілоградське населення співіснувало з тим, яке

традиційно називають хліборобами лісостепової зони. Неширокою смугою вздовж Дніпра милоградські пам'ятки доходять до Трахтемирова. Відомі вони переважно за розвідками. У цій же смузі виявлено поодинокі ґрунтові поховання з випростаними скелетами, культурна належність яких розпізнається за посудом та своєрідними ажурними прикрасами. Саме на Київщині виявлено найбільше цих прикрас, які є однією з яскравих рис милоградської культури. Вони входили до скарбу, виявленого в 1915 р. на селищі поблизу с. Підгірці, знаходять їх і в деяких похованнях. Це великі шпильки із залізним стрижнем і бронзовим ажурним навершям, бронзові підвіски, бляхи. Хоча вони литі, складається враження, що їх немовби виплетено з тоненького дроту.

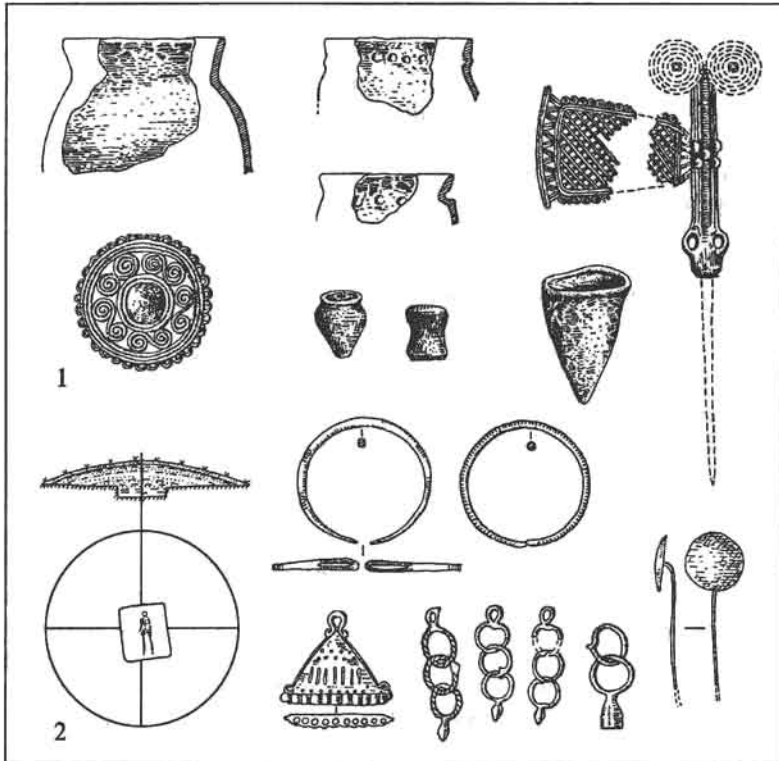

Рис. 14. Милоградські пам'ятки України:

1 — Підгірцівське поселення та скарб; 2 — курган поблизу с. Мізяки
(за С. О. Петровською та Б. І. Лобаєм)

Згасання милоградської культури пов'язують із поширенням у середині II ст. до н. е. зарубинецької культури. Етнічну належність милоградців остаточно не з'ясовано. О. М. Мельниковська вважала їх *неврами* Геродота, яких багато хто з дослідників розглядав як прашурів слов'ян. С. Є. Рассадін локалізує Невриду на Волині. Виходячи з походження милоградської культури та поширення балтських гідронімів на території Білорусі, дедалі більше дослідників схильні розглядати її як відгалуження балтських народів.

Юхнівська культура

Східними сусідами милоградців були носії юхнівської культури, територія якої охоплює Подесення та Посейм'я, сягаючи на північному сході верхів'їв Оки. Назву їй дано за городищем поблизу с. Юхнове Чернігівської області, дослідженим Д. Я. Самоквасовим ще в 70-ті роки XIX ст. Проте виділено культуру М. В. Воеводським у 1947 р. Попри тривале дослідження пам'яток юхнівської культури вона є найменш вивченою. Остаточно не з'ясовано і її датування — за О. М. Мельниковською, десь приблизно VII—III ст. до н. е.

Знана ця культура насамперед за городищами, хоча в її ареалі відомі й селища. Як і в милоградській культурі, городища невеличкі (0,2—0,5 га), і лише деякі мають трохи більші розміри (Шабалинівське — 3 га). Влаштовані вони на високих мисах, що визначало систему оборони: схили ескарпували, а вал та рів зводили з напільного боку. Відомі також городища, обнесені валом і ровом по периметру.

Городища різняться системою забудови. Деякі з них (Кудлаївське, Благівщенська Гора) поділені дерев'яною стіною на дві частини: більша з них, на краю мису, була забудована, менша — вільна, очевидно використовувалася для утримання худоби. Відомі городища, де житлово-господарчі комплекси розташовані поперек валом, а центральна частина також була вільною (Случевське). Не виключено, що деякі городища було забудовано повністю, а деякі використовувалися як схованки та місця проведення обрядів. Будівлі — наземні та дещо заглиблені — зводили з дерева (із вертикально встановлених кілків чи з плоту) і обмащували глиною. Відомі також споруди на зразок зруба. Окрім осель звичайного розміру, виявлено великі будинки, які є прикметною рисою юхнівської культури. Їх розділяли перегородками на менші приміщення. Окрім городищ, розвідками виявлено й селища. Однак розкопки на них майже не проводили.

Поховальні пам'ятки юхнівської культури маловідомі. Йдеться про поодинокі виявлені на городищах поховання — кремації із зміщенням останків у ямі (Кудлаївське городище) або поховання у випростаному стані (Мезинське городище).

Керамічний комплекс юхнівської культури скромний і доволі одноманітний. Представлений головним чином горщиками видовжених пропорцій з високо розташованими плечиками та невеличким денцем або приземкуватими, роздутими в середній частині. Оздоблено його просто — рядочком ямок, насічок, відбитків нігтя на шийці чи по краю вінець. Їнколи ямки скомпоновано в трикутники вершиною вниз (грона) чи у вертикальні або навскісні стовпчики, які утворюють горизонтальну смугу. Трапляються прокреслений та перлинний орнаменти. Валик не притаманний. Доволі численним є мініатюрний посуд (рис. 15).

Із глини виготовляли й інші речі. Особливо часто трапляються прясельця, на відміну від посуду яскраво орнаментовані, а також різних типів важки — у вигляді конуса, кулі чи "млинців" з отвором. Прикметною рисою юхнівської культури є так звані рогаті цеглини — з видовженими кутами.

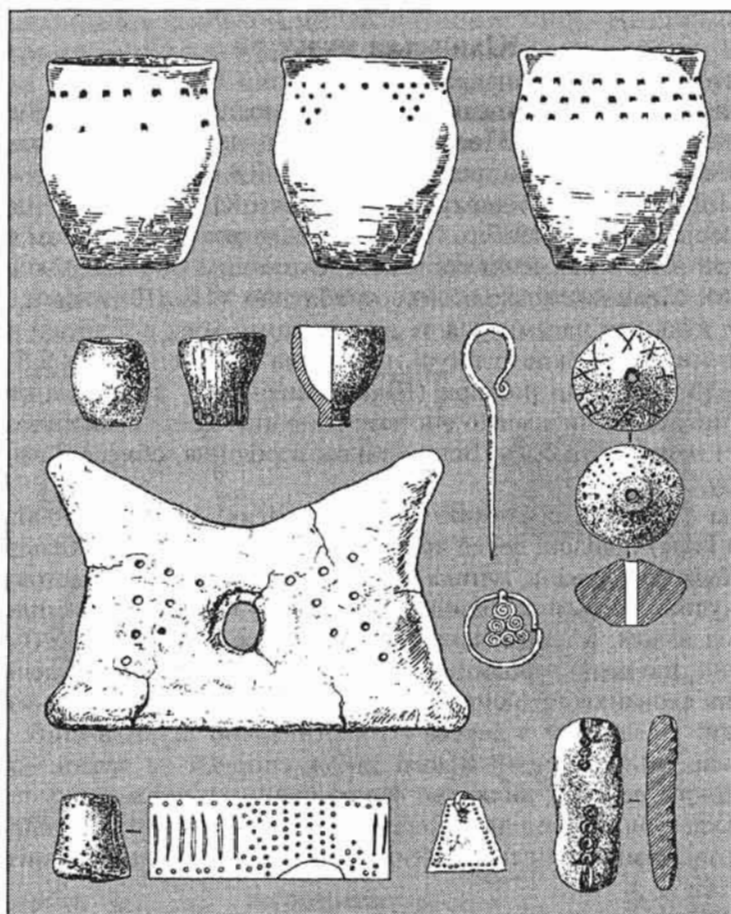

Рис. 15. Юхнівська культура (за В. П. Левенком та А. Є. Аліховою)

Металевих виробів знайдено мало, і вони не оригінальні. Прикраси (шпильки, браслети, сережки) дублюють форми лісостепоного населення. Виявлено тут також ажурні прикраси на зразок підгірцівських. Зрідка трапляються вістря до стріл скіфського зразка, а також залізні знаряддя. Для виготовлення різних виробів широко використовували кістку та ріг (голки, проколки, руків'я, стріли, амулети).

Походження юхнівської культури В. А. Іллінська переконливо пов'язувала з бондарихинською культурою. Справді, є всі підстави вважати, що натиск кочовиків з півдня та хвилі мігрантів із Правобережжя лісостепоної Наддніпрянщини змусили бондарихинців полишити свою територію й закріпитися у Подесенні. Однак не варто ігнорувати й думку тих дослідників, які вказують на зв'язок юхнівської культури з попередньою лебедівською. Усі три спільноти — бондарихинська, лебедівська, а потім і юхнівська — за стилем культури належать до світу народів лісової смуги, можливо, балтського кола. Наявність

Тема 16

Сармати. Пізні скіфи. Таври

спільних рис між ними свідчить про те, що боротьба за життєвий простір змусила консолідуватися бондарихинське та лебедівське населення, унаслідок чого й виникла юхнівська культура. Можливо, саме належність до іншого етномовного світу спричинила певну ізоляцію юхнівців, так само як і милоградців, від південних сусідів. В усякому разі речей скіфського зразка тут мало, а грецькі імпорти сюди не доходили.

Більшість дослідників схильні ідентифікувати юхнівців з “не скіфським племенем” меланхленів Геродота (IV, 20, 100—102, 107, 119, 125). Хоча юхнівська культура на тлі скіфської та скіфоїдних культур постає доволі скромною та одноманітною, вона є помітним явищем у східноєвропейській історії. Зведення численних городищ — а їх нині відомо сотні — вказує на значний потенціал цієї спільноти, нову організацію життя у боротьбі за життєвий простір. Деструкція у юхнівському середовищі була викликана формуванням і розширенням нових етнокультурних масивів, зокрема зарубинецької культури.

Тема 16

Сармати. Пізні скіфи. Таври

Східними сусідами скіфів були сармати. Давні автори спочатку називали їх савроматами. Зокрема Геродот із цього приводу писав, що за Танаїсом (Донем) — не скіфські краї, там мешкають савромати. Цей етnonім, на думку М. Фасмера, походить від давньоіранського “саоромат” й означає “оперезаний мечем”, “той, хто носить меч”. Савромати займали величезні простори від Дону до Південного Приуралля. Пізніше, вже як сармати, вони з’явилися на території нашої країни.

Поява сарматів у Північному Причорномор’ї

Поширена й досі традиція пов’язувати загибель Скіфії з навалою сарматів не підтверджується повною мірою джерелами. Поштовхом для таких висновків стала оповідь *Діодора Сіцилійського* (Історична бібліотека, II, 43, 44). Савромати, стверджував він, були виведені скіфами із Мідії і поселені на Танаїсі; у подальшому, посилившись, вони розгромили скіфів і перетворили їхню країну на пустелю. Але Діодор жив у I ст. до н. е., тож ніяких конкретних даних про те, коли саме розвивалися ці події, у нього немає. Більше того, оскільки в переказі фігурують Мідія і савромати, а не сармати, то, найімовірніше, йдеться про якусь війну в давній період історії цих народів.

Надійнішим документом є декрет на честь Протогена. Ним вдячні громадяни Ольвії вшанували патріота, який виділяв значні кошти на будівництво оборонних споруд, щоб захистити рідне місто від варварів. Серед тих, хто допікав Ольвії, згадується й цар сайїв Сайтафарн. Отож, декрет фіксує появу під стінами Ольвії нових вояків, ясна річ, не скіфів, оскільки ольвіюполіти їх добре знали, але також іраномовних (на це вказують етнонім та ім'я царя). Ними могли бути сармати. Дату цього документа — рубіж III—II ст. до н. е. — можна вважати першою згадкою про сарматів на території нашої країни.

Однак нову етнополітичну карту Північного Причорномор'я подав Страбон. Його капітальну працю “Географія” у 17-ти книгах ми вже згадували. Так от, за Страбоном, західну околицю степів, між Дунаєм і Дніпром, займали гети і тірагети (фракійці), язиги, сармати царські та якісь угри. Далі на схід, між Дніпром і Доном, мешкали роксолани (VII, 3, 17). Аорси кочували між Метідою і Каспієм, а сіраки — на південь від них (XI, 5, 7—8). Скіфи заселяли низини Дніпра та степовий Крим. Цю область, як і частину Добруджі (історична область в Румунії), Страбон назвав Малими Скіфіями. Таким чином, Страбон назвав не лише нових господарів причорноморських степів, а й їхні угруповання. Західне “крило” представляли язиги, східне — роксолани.

Про який час ідеться у цій етнокарті: той, коли вчений завершив свою “Географію” (7 р. до н. е.), чи раніший? Тут привертає увагу одна деталь. Роксолани були відомі Страбону тим, що їхній цар Тасій направив на допомогу цареві скіфів Палаку 50 тис. вояків для боротьби з Херсонесом. Це повідомлення перегукується з однією точно датованою подією, висвітленою у писемних джерелах і *декреті на честь Діофанта*, знайденому в Херсонесі. Херсонес дуже потерпав від скіфів, і 110 р. до н. е. понтійський цар Мітрідат VI Євпатор направив на допомогу місту свого полководця Діофанта. Той розгромив не лише скіфів Палака, а й їхніх союзників ревксиналів, за що вдячні херсонесіти й увічнили його. Тих ревксиналів дослідники схильні отожнювати з роксоланами Страбона. Отже, з кінця II ст. до н. е. роксолани були сусідами і союзниками пізніх скіфів.

Подальші зміни на етнополітичній карті Північного Причорномор'я зафіксував *Пліній Старший* (I ст.), з творів якого уціліла енциклопедична праця “Природнича історія” (у 37 книгах). У переліку народів, не в усіх подробицях зрозумілому, першими на північ від Дунаю згадано гетів (вони ж даки), за ними — сарматів, і серед них аорсів (вони ж гамаксобії, з давньогрецької — ті, що живуть на візках, тобто кочовики), потім аланів і роксоланів. Таким чином, сарматське населення поповнилося новими прибульцями зі сходу — аорсами й аланами. “Величні царі Аорсії” фігурують і в одній з епіграфічних пам'яток I ст. А де ж язиги? Пліній знає їх у Паннонії (Угорська низина), як і його молодший сучасник, визначний римський історик *Тацит* (Анналі, XII, 29—30). А знаменитий александрійський учений *Клавдій Птолемей* (II ст.) прямо називає язигів у Паннонії переселенцями (Географія, III, 5, 1). Це, до речі, добре підтверджується й археологічними даними. Туди вони відкочували, мабуть, під тиском своїх родичів.

Таким чином, сарматське населення України постійно поповнювалося прибульцями зі сходу, а сама Сарматія досягла величезних розмірів, поділяючись на Азійську і Європейську.

Політична історія сарматів

За писемними джерелами сармати постають як кочовий войовничий народ. Особливо яскраво описали їхній побут Помпоній Мела — старший сучасник Плінія (свою працю “Хорографія” він завершив десь у 44 р.), а також В. Флакк (Аргонавтика, II, 176; V, 424 і далі). Їхня поява в Європі припадає на час піднесення Риму та його експансії. Більше того, вся історія сарматів вершила-ся на тлі запеклого протистояння Риму і варварського світу. Вони не були сторонніми спостерігачами цих подій.

Першою міжнародною подією, в якій брали участь сармати, були Мітрідатові війни, детально описані грецьким істориком Аппіаном, який жив у III ст. (“Римська історія” у 24 книгах). Запеклий ворог Риму Мітрідат VI Євпатор прагнув створити не менш могутню державу, повернувши на свій бік грецькі міста Північного Причорномор’я (експедиції Діофанта). Протистояння Понтійського царства і Риму сягнуло піку в 74–63 рр. до н. е. У цих війнах на боці Мітрідата брали участь сіраки, язиги царські та скіфи. Мітрідат зазнав поразки, зокрема й через зраду власного сина Фарнака. Обдурений римлянами, Фарнак (за зраду батька він дістав лише Пантікапей) намагався відвоювати батьківські володіння і з цією метою також заручився підтримкою сарматів (Страбон, XI, 5, 8). Ці події наблизили сарматів до Боспору. Можливо, за їхньої підтримки владу в Пантікапеї захопив Асандр. В усякому разі присутність сарматів у цьому місті з середини I ст. до н. е. є відчутною (поява в матеріальній культурі їхнього ліпного посуду, озброєння, речей із тамгами, зображення на надгробках).

Не обійшлося без сарматів й у розв’язанні конфлікту за боспорський престол між Мітрідатом VIII і його молодшим братом Котісом (середина I ст.). Ці події детально описані визначним римським істориком, молодшим сучасником Плінія Старшого Тацитом (Аннали, XII, 15–21).

Наприкінці I ст. до н. е. сармати закріпилися і на Правобережжі Дніпра і досягли Дунаю, що призвело до прямих зіткнень із римлянами. Хоча Август (31 р. до н. е. — 14 р. н. е.) вів із ними переговори, це не завадило сарматам здійснювати походи за Дунай. Перше зіткнення відбулося в 16 р. до н. е. Тоді Люцій Тарій Руф погромив сарматів. Невдалою для них була також вилазка в 6 р. до н. е. (Діон Кассій. Римська історія, IV, 20, 3; V, 30, 3–4; LX, 30, 3). Однак це не зупинило кочовиків, і на початку н. е. вони таки зайняли пониззя Дунаю (Страбон, Овідій). Це змусило римлян створити провінцію Мезію, яка протистояла сарматам зі змінним успіхом. Тацит описав два нашестя роксоланів на Мезію: у 67 р. вони знищили дві римські когорти, але взимку 68/69 р. зазнали поразки від Марка Апонія Сатурніна. Це не завадило Риму залучити сарматів для утвердження на престолі Веспасіана (Історія, I, 79; III, 17–34). Напади на Мезію тривали і за правління Тіберія та Доміціана (Свєтоній. Тіберій, III, 41; Доміціан, 31).

На початку н. е. сармати спрямували свою експансію і в північному напрямі. Вони вторгнулися на обшири Середньої Наддніпрянщини, де в цей час була поширена зарубинецька культура. Накоївши тут лиха, на середину II ст. вони полишили цю територію.

Потерпала від сарматів і Ольвія, про що повідомляв блискучий грецький оратор Діон Хрисостом, який відвідав це місто близько 100 р. (Борисфенітська промова). Активність сарматів у I ст. пов'язують із правлінням царів Фарзоя та Інісмея. Вони не згадуються у писемних джерелах, їхні імена відомі за монетами, які карбували в Ольвії. Цей факт, на думку дослідників, свідчить про можливість протекторату сарматів над Ольвією. Не мав спокою від сарматів та їхніх союзників скіфів і Херсонес, який був змушений звертатися за підтримкою до Риму. Намісник Мезії Плавтій Сільван у 63 та 64 рр. здійснив сюди воєнні експедиції, а в Херсонесі та інших містах було розташовано римські гарнізони.

Не менш бурхливим було і II ст. У 105 р. Риму вдалося здолати “лютих” даків, але це не зупинило сарматів. Вони дошкочують Ольвію, на допомогу якій Рим посилає загін піхотинців. З початку II ст. сармати змусили Рим сплачувати їм постійну данину, а коли той спробував зменшити її, взялися за мечі. У 117 р. імператор Траян змушений був поновити данину в тому ж обсязі. В наступні роки сармати уклали союз з іншими варварами — германськими племенами маркоманів, квадів, вандалів, а також язигами й даками. Вони постійно нападають на Римську імперію, про що свідчать так звані Маркоманські війни (168—175 і 178—180 рр.).

На зламі II—III ст. на півдні нашої країни з'явилася ще одна грізна сила — готи — прибульці зі Скандинавії. Одне із їхніх угруповань (візиготи) зайняло Подністров'я, інше (остроготи) — Приазов'я. Під їхнім натиском упало Пізньоскіфське царство. Очолювані готами загони сарматів громили Римську імперію зі сходу і заходу — морем і суходолом. Серія воєн III ст. дістала в писемних джерелах назву Скіфських, хоча основними дійовими особами на цей час були вже готи й очолювані ними сармати.

У 375 р. в Північне Причорномор'я зі сходу вдерлися гуни. У своєму русі на захід вони, мов вихор, підхопили готів і сарматів (аланів) і дійшли аж до Франції. Інші угруповання готів та аланів переселилися до Римської імперії, й опинилися у Південній Франції, а потім і в Іспанії. Однак алани там не прижилися і переправилися до Північної Африки, де їхні сліди загубилися.

Сарматська культура

Сармати були типовими кочовиками, тому їхні пам'ятки представлено лише похованнями. Хоча сарматський період значно триваліший, ніж скіфський, кількість сарматських поховань набагато менша. За даними О. В. Симоненка, відомо близько 1300 поховань. Сарматські кургани за своїми розмірами також поступалися скіфським.

Проникнення сарматів на територію нашої країни засвідчується появою на Лівобережжі Дніпра впускних поховань у давніші кургани у вигляді видовжених (вузьких) ям. Трупопокладення орієнтовані головою на північ. Ці поховання, датовані II—I ст. до н. е., засвідчують формування Європейської Сарматії. Супровід їх доволі строкатий і включає не лише сарматські речі, а й

імпортні. Судячи з поховань, сарматські воїни були озброєні кинджалами й мечами з серпоподібним навершям або зі штирем для насадки руків'я, лише зрідка трапляються залізні наконечники до стріл. У похованнях знаті трапляються ще й шоломи південногрецьких та північноіталійських зразків, кінські вуздечки, до складу яких входили й фалари — круглі, напівсферичної форми, срібні з позолотою бляхи. Серед інших речей — люстерка зі штирем для насадки руків'я або й без ручки, ліпний (горщики, кухлі, миски) та гончарний античний посуд (канфари, бальзамарії, кухлі тощо), а ще бронзові латенські (кельтські) фібули — доволі поширені за тих часів.

Наприкінці I ст. до н. е. сарматські поховання з'являються також на Правобережжі Дніпра і згодом сягають Молдови та Мунтенії (історична область у Румунії), а на півночі — широти Києва. З'являються курганні могильники, поховальний обряд стає різноманітнішим: могили у вигляді вузьких ям доповнюються квадратними (небіжчиків у них покладено по діагоналі), підбоями й катакомбами. Супровід доповнюється римськими речами, зокрема металевим посудом провінційно-римських зразків (корці, тазки, цидилки, кухлі), курильницями (прикметна риса сарматської культури), мечами нових типів — з кільцевим навершям, виробами із золота з голубими вставками (золотаво-бірюзовий стиль). Нерідко речі помічено тамгами — значками, які становлять ще одну прикметну рису сарматської культури. Особливою розкішшю вирізняються царські поховання: Ногайчинський курган у Криму, Соколова могила на Південному Бузі, курган поблизу с. Пороги на Дністрі, в якому, можливо, поховано Інісмєя та його дружину (рис. 19).

Усі ці зміни засвідчують нові хвилі сарматської експансії, які тривали й надалі і проявилися, зокрема, в поширенні на пізньому етапі речей, виконаних у "сердоліковому" стилі (або поліхромному). Центральне місце в оздобленні металевих застібок, накладок на паски, вуздечні ремінці тощо посідає сердолікова вставка, яка виділяється на тлі рельєфного орнаменту з голубими чи зеленими скляними вставками.

Попри багатий і своєрідний комплекс сарматської матеріальної культури, ми майже нічого не знаємо про їхній внутрішній світ — звичаї, релігію. Мабуть, відсутність інтересу давніх авторів до цього народу можна пояснити ворожнечею сарматів і римлян.

Пізні скіфи

На початку III ст. до н. е. завершилась історія Великої Скіфії, але не скіфів. Розпочинається новий період їхньої історії — у межах Криму і низового Дніпра, позначений зміною способу життя — з кочового на осілий, виникненням міських центрів. Страбон назвав ці утворення Малими Скіфіями. Проте не все їхнє населення було прямими нащадками Геродотових скіфів. Навала сарматів, експансія кельтів та германців змушували людей переселятися і шукати притулку на нових місцях. Так у Північне Причорномор'я потрапили гети, а елліни почали освоювати глибинні райони. Боротьба за життєвий простір

консолідувала це населення — вихідців із різних регіонів, що мало наслідком появу синкретичних культур. Прикметою часу стають городища, за стінами яких почувалося надійніше, хоча вони й не вберегли їхніх мешканців від сарматських впливів, що, безперечно, позначилося на місцевій культурі, додавши їй розмаїтості.

Пізньюскіфське царство у Криму виникло як своєрідна опозиція кочовим сарматам та античним містам, насамперед Херсонесу. Його початкову історію відбиває поява на зорі II ст. до н. е. городищ у передгірській смузі (Кермен-Кир, Булганак) та селищ. Одне з таких селищ, засноване на скелястому береговому виступі р. Салгір (територія сучасного Сімферополя), стало столицею цього царства. Ймовірно, воно і є Неаполем Скіфським, відомим за писемними джерелами. Обнесений в останній третині II ст. до н. е. могутніми мурами, Неаполь Скіфський перетворюється на фортецю і царську ставку (рис. 16). Можливо, що заснування міста відбулося за активної участі вихідців із Ольвії, яка потерпала від варварів (згадаємо декрет на честь Протогена) і шукала захисту у правителів Кримської Скіфії, зокрема царя Скілура. Увесь зовнішній вигляд “міста” — форми його палаців, громадських та культових будівель — несе на собі печать грецької культури (архітектура, оздоблення фресками, скульптура, теракотові статуєтки богинь, написи).

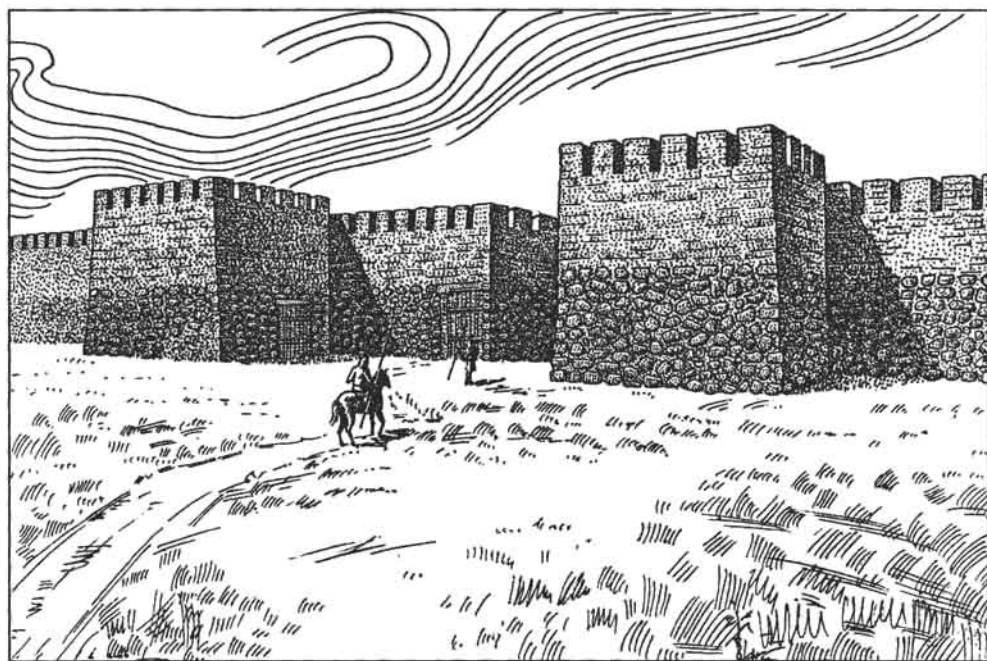

Рис. 16. Мури Неаполя Скіфського (реконструкція Т. М. Висоцької)

Останній притулок Скілур знайшов у мавзолеї, зведеному біля воріт, під мурами. Його поховано у кам'яній гробниці, в пишному, розшитому золотими платівками вбранні, у супроводі воїнського обладунку (сагайдак зі стріла-

ми, мечі, списи, дротик, шолом) і трьох коней. Інші поховання здійснено у дерев'яних трунах.

Надалі знать ховали у вирубаних на верхніх терасах балок склепах. Це були доволі обширні підземні приміщення, що слугували сімейними усипальницями. Вони нещадно пограбовані, проте вціліло дещо дуже цінне. Деякі зі склепів оздоблено кольоровими малюнками — орнаментальними і фігуративними зображеннями. Серед них особливо виділяється склеп № 9 з багатофігурною композицією (вершник зі списом, чоловік із лірою, полювання собак на кабана, “килими” із шаховим візерунком). Далі на схилах розташовано могили рядового населення у вигляді земляних склепів.

Закріпившись у передгірській смузі, скіфи до середини II ст. завоювали володіння Херсонесу в Південно-Західному Криму. Деякі з поселень Херсонескої хори так і не відродилися до життя, інші були заселені переможцями. Опорним пунктом скіфів у Південному Криму стало засноване поблизу гирла р. Альма Усть-Альмінське городище. На якийсь час Херсонес відновив свою міць за допомогою Діофанта, і скіфи не з власної волі стали “друзями” Мітрідата VI. Однак із поразкою Мітрідата все вернулося на свої місця: відновилося життя на відвоєваних Діофантом поселеннях, засновано нові.

Проте від I ст. ситуація у Криму почала складатися не на користь скіфів. Традиційно добрі стосунки з Боспором було перервано з приходом до влади Аспурга та його послідовників, які намагалися приєднати Крим до Боспорської держави. Ворожнеча з Херсонесом спричинила появу римських гарнізонів у цьому місті та на Альма-Керменському городищі. Все це призвело до звуження меж життєвого простору пізніх скіфів і приєднання їх до Боспорської держави. Зрештою на Крим претендували й сармати, які поповнювалися новими хвилями експансії зі сходу. Вони та готи доконали Пізньоскіфське царство.

Мов різноголосий хор звучить відлуння культури кримського населення. Лише окремі нотки нагадують про колишніх скіфів — зокрема, прості ліпні горщики. Усе інше позначено прикметами нового часу, насамперед нового способу життя — осілого. Саме на цьому ґрунті й могла відбутися консолідація представників різних етносів, які шукали порятунку і від своїх, і від чужих, а разом — і взаємне збагачення досвідом. Звичні для скіфів фортифікаційні споруди у вигляді валів та ровів нерідко доповнюються кам'яними мурами. Камінь та цегла-сирець стають основними матеріалами у будівельній справі. Осілість означала повернення на шлях комплексного, найбільш перспективного землеробсько-скотарського господарства (не за сарматами було майбутнє), до того ж удосконаленого (наприклад застосування жорен) й доповненого значною мірою привнесеними греками галузями, як, скажімо, садівництво, виноградарство, а відтак і виноробство. Осілість, комплексне господарство породжують нові потреби, зокрема в розширенні асортименту посуду: простенькі горщики доповнює “столовий сервіз” — миски, кухлі, кружки. Елліни намагаються наповнити своє життя (і смерть) милими їхньому серцю речами, а з них беруть приклад й інші, чи то виготовляючи схожі речі, чи то отримуючи їх шляхом обміну. Вагоме місце у матеріальному комплексі займають античні вироби: амфори (а значить олія, вино) з Родоса, Гераклеї, Синопи, а також Херсонесу, Боспору, гарний посуд (кіліки, тарілки, солонки, чаші), черепиця.

Усе це визначає еллінізацію пізньоскіфського об'єднання, як і поява, скажімо, надгробків у грецькому стилі поряд із примітивними антропоморфними степами (рис. 17).

Рис. 17. Скілур і Палак. Рельєф із Неаполя Скіфського

Прикметою часу стають ґрунтові могильники, де сусідять поховання у склепах на зразок катакомб, підбоях, ямах, плитових могилах і навіть дитячі в амфорах. Плугатар і воїн — ці заняття важко гармонійно поєднати. Зброя стає привілеєм знатних і майже не потрапляє до поховань. Скіфську добу визначало панування певних, передових на той час, зразків зброї, тепер такими стають сарматські, а також кельтські зразки. Сарматизація і латенізація (тобто кельтизація) — ще дві ознаки цієї доби, через які все ж пробивається ще одна лінія — гето-дакійська, яскравіше виражена у Нижньому Подніпров'ї.

На час правління Скілура та Палака влада пізньоскіфського царства в Криму, мабуть, простягалася аж до Ольвії (про це свідчить, зокрема, карбування там пізньоскіфських монет), а відтак, мабуть, поширювалася і на *населення Нижньої Наддніпрянини*. Проте віддаленість цього регіону від Криму та своєрідність тамтешньої культури дають підстави розглядати його як самостійне явище. Його репрезентовано низкою городищ і селищ понад Дніпром від гирла до Нікополя. Вони зазвичай невеличкі (3—4 га), хоча є й значно більші, що складаються з акрополя та передмістя (найбільше, Знам'янське — 27 га). Інколи поблизу них розташовано ґрунтові могильники (Золота Балка, Миколаївка та ін.). Ще на початку XX ст. В. І. Гошкевич висловив припущення, що ці городища звели вихідці з Ольвії. Однак треба було пережити момент заперечення, аби знову повернутися до цієї гіпотези. Справді, грецький компонент тут виражено доволі яскраво й у різних деталях: акрополь, а іноді й предграддя, обнесено кам'яними мурами; садиби сплановано кварталами, розділеними вулицями, інколи забрукованими. Перші переселенці спочатку споруджували

глинобитні оселі на кам'яних підмурках, їхні нащадки — уже кам'яні, вкриті черепицею. Деякі будівлі мали вигляд мегарона.

У керамічному комплексі переважає грецький посуд: амфори з різних центрів (Синопа, Родос, Кос, Боспор, Херсонес), а також такі суто грецькі форми, як кіліки, канфари, світильники, бальзамарії, блюда та інші речі ольвійського виробництва і більш віддалених центрів (Східне та Західне Середземномор'я). Трапляються теракотові і навіть мармурові статуетки (голова Геракла у вінку, Золота Балка). Хоча, звичайно, всі ці вироби ще не могли зрівнятися з кращими зразками міської культури.

Проте не лише греки знайшли притулок у тих “городках” на Дніпрі. Стратегічний етнічний склад мешканців городищ і селищ засвідчують могильники. Поховання здійснено у катакомбах, підбоях, простих ямах, зрідка — кам'яних ящиках. Супровід доволі скромний, але показовий в етнічному плані: тут і поховання з кіньми, а також із сарматською зброєю і курильницями; кельтська зброя, фібули й браслети; посуд гетського зразка й так звані “коньки” — глиняні підставки із зооморфними елементами; зрідка трапляються речі зарубинецької культури. Й усе це прикрито серпанком римської культури. Такий собі симбіоз греко-варварської культури.

Таври

Попри всі бурхливі події, що відбувалися у Східній Європі за доби раннього заліза, пов'язані, зокрема, з появою кочовиків та активною колонізаційною діяльністю греків, а потім і піднесенням Риму, на території нашої країни існував народ, якому вдавалося якоюсь мірою стояти осторонь цих процесів і вести доволі ізольоване життя, хоча, зрештою, він і розчинився у тих подіях. Це — таври, історія яких пов'язана з Кримом і лише Кримом.

Уперше таври згадуються Геродотом (IV, 99, 100, 102, 103, 119). Вони фігурують серед тих племен, котрі відмовилися надати допомогу скіфам у їхній боротьбі проти Дарія. За Геродотом, таври мешкали у гірській країні, що видається в море між Керкінітідією і Херсонесом Скелястим, тобто між Євпаторією і Керченським півостровом. “Батько історії” оповів також про варварські звичаї цього народу — приносити в жертву богині Партенос (Діві) мореплавців, які потерпіли на морі, й загалом еллінів, захоплених у відкритому морі. Заняття таврів Геродот обмежив розбоєм та війною.

Це перегукується з повідомленнями Діодора Сицилійського (XX, 25), котрий писав про успішну боротьбу боспорського царя Євмела (310—304 рр. до н. е.) з понтійськими піратами, зокрема й таврами. За Страбоном, колись скіфське плем'я таврів заселяло більшу частину Криму (VII, 2, 4, 5), а найнебезпечнішим місцем для мореплавців була бухта Сімболон Лімен (тобто Балаклавська), де таври найчастіше нападали на них. Тацит наводив конкретний приклад: у 49 р. кілька римських кораблів, що поверталися з Боспору, викинуло бурею на берег таврів, і варвари знищили майже усіх моряків (Аннали, XII, 17). Амміан Мерцеллін (IV ст.), дублюючи свідчення Геродота про жорс-

токість таврів, додавав, що саме через них море й дістало назву Негостинне — Понт Аксінський (XXII, 8, 33).

Проте є й інша інформація. Так, автор II ст. до н. е. Нікандр Колофонський називав таврів кочовиками. Гірськими кочовиками вважали їх і пізніші автори — Скімн (I ст. до н. е.) та Арріан (V ст.).

Реальність таврів засвідчено й епіграфічними пам'ятками. З Пантікапею походить надгробок з віршованою епітафією на честь якогось Тихона, за походженням тавра. Згадується таври й у відомому декреті на честь Діофанта. Написи, присвячені боспорському цареві Аспургу (8 р. до н. е. — 38 р. н. е.), інформують, що він підкорив скіфів і таврів. Другою половиною II ст. н. е. датують надгробок над могилою двох відпущеників, одного з яких убили таври.

Водночас з I ст. н. е. з'являються й етноніми тавроскіфи та скіфотаври. Пліній Старший вказував, що на Таврійському півострові мешкали тавроскіфи, сам хребет контролювали скіфотаври, а в степовій частині жили скіфи (IV, 55, 85). Відомо, що десь у середині II ст. (за Антоніна Пія) тавроскіфи напали на Ольвію, а боспорського царя Рескупоріда III (210—226) в одному з написів названо також царем тавроскіфів.

Археологічні реалії. Пам'ятки таврів відомі давно. Це так звані кам'яні ящики — доволі монументальні гробниці, майже на дві третини вкопані в землю. Виступаючи на поверхню, вони давно привернули до себе увагу. Ще мандрівники XIX ст. — П. С. Паллас, Д. де Монпере, описуючи ці пам'ятки Гірського Криму, порівнювали їх із дольменами Швейцарії, Кавказу та Бретані. Висловлювалося навіть припущення, що це кельтські жертovníки. Проте невдовзі було доведено, що кам'яні ящики не що інше, як поховальні пам'ятки. Відтоді утвердилася думка, що вони належать таврам.

Отже, з таврами одностайно пов'язують кам'яні ящики південної смуги Кримського півострова. Це південне узбережжя та Гірський Крим, тобто Головне, або Перше, пасмо гір. Найбільше поховань виявлено у Байдарській долині. Класичним зразком такої гробниці є ящик із чотирьох плит, накритий п'ятою, розмірами приблизно 1 × 1 × 1 м. Тобто, вони розраховані на поховання у скорченому стані. Датують їх VII—V ст. до н. е. Ми ще повернемося до них, а поки що зауважимо, що всі дослідники вважають їх пам'ятками таврів.

Таври і кизил-кобинська культура. На початку XX ст. північніше зазначеної смуги, у передгір'ях Криму (це Внутрішнє (Друге) і Зовнішнє (Третє) пасма гір) було відкрито пам'ятки, що дістали назву кизил-кобинська культура. Назва походить від поселення, розташованого поблизу печери Кизил-Коба. Окрім селищ, у передгір'ях виявлено й могильники. Поховання здійснено у кам'яних ящиках різних конструкцій, зрідка — в ямах, обкладених чи перекритих каменями. Над деякими похованнями зведено невисокі насипи. Датуються культура IX—IV/III ст. до н. е.

З виділенням кизил-кобинської культури відразу ж постало питання, складає вона разом із кам'яними ящиками Гірського Криму єдине ціле чи все ж таки це два різні явища, тобто дві археологічні культури, за якими стоять два народи.

Деякі дослідники обстоюють думку про культурну єдність пам'яток Гірського та Передгірського Криму і вважають їх таврськими, як, скажімо, Г. А. Бонч-Осмоловський, який виділив кизил-кобинську культуру, П. М. Шульц,

О. М. Лесков, В. О. Колотухін, І. М. Храпунов та ін. Вони наголошують, що: 1) кам'яні ящики хронологічно збігаються з кизил-кобинською культурою; 2) у них виявлено речі, ідентичні комплексу поселень та могильників кизил-кобинської культури і 3) в писемних джерелах, що передують II ст. до н. е., коли цей регіон починають активно освоювати пізні скіфи, немає свідчень про інший народ (окрім таврів), який би мешкав тут.

На думку інших учених (В. М. Дьяков, Х. І. Кріс, А. О. Щепинський), таке трактування є неправомірним з кількох причин: 1) регіон кизил-кобинських поселень не збігається з територією поширення кам'яних ящиків; 2) простежуються певні розбіжності у поховальному обряді — конструкції кам'яних ящиків, кількості похованих, інвентарі — зокрема, у таврських ящиках немає лощеної кераміки, зате багато зброї та прикрас; 3) носії кизил-кобинської культури постають як доволі розвинене землеробсько-скотарське населення, таври ж, за писемними джерелами, промишляли піратством і грабіжництвом, отже мали жити на узбережжі. В. М. Дьяков, зокрема, вважав, що вони жили за рахунок пограбування скіфів та греків або експлуатуючи кизил-кобинське населення.

Таким чином, у першому випадку увага акцентується на схожості пам'яток, у другому — на їхніх відмінностях, а також на відсутності у гірських районах поселень та багатстві супроводжувального інвентаря таврських ящиків. Варто зауважити, що, по-перше, навряд чи доцільно цілковито довіряти Геродоту й зводити діяльність таврів лише до піратства. Можна погодитися з А. С. Русяєвою, яка зауважила, що в такому випадку це набуло б більшого розголосу в писемних джерелах й, до того ж, у кам'яних ящиках мала б бути велика кількість грецьких речей. Проте їх там немає. По-друге, ототожнення з таврами пам'яток лише VII—V ст. до н. е. суперечить писемним джерелам, котрі вказують на проживання таврів у Криму і в пізніші часи. По-третє, важко уявити, що тут мешкав ще якийсь народ, якого не знали греки.

Тому привабливішою видається позиція В. О. Колотухіна, який доводить, що представлені відмінності пам'яток двох культур є надуманими, оскільки кам'яні ящики різних конструкцій трапляються в різних смугах, і їхній інвентар є ідентичним; поселення виявлені не лише в передгір'ях, а й у гірських районах та на узбережжі. Це, зокрема, Уч-Баш поблизу Севастополя, Інкерманське, Балаклавське, Дружне. На схожість цих пам'яток указує й те, що, скажімо, в концепціях А. О. Щепинського та Х. І. Кріс є суттєві розбіжності щодо віднесення деяких пам'яток до таврських чи кизил-кобинських. Таким чином, простежується тенденція до об'єднання усього масиву пам'яток у межах однієї кизил-кобинської культури.

Поселення кизил-кобинської культури здебільшого невеликі, з незначними культурними накопиченнями. Оселі, як і майже скрізь за того часу, були каркасно-стовпової конструкції. Біля них розташовані господарчі ями. Посуд представлено традиційними для раннього залізного віку типами: кухонний (горщики) і столовий лощений чорного, брунатного або червоного кольорів (корчаги, кубки, черпаки, миски, чаші). Доволі поширеними були знаряддя, виготовлені із каменю (зернотерки, сокири, молоти, точила) і кістки (псалії, наконечники стріл, проколки, пронизки, руків'я). Металевих речей мало (рис. 18).

Могильники містять безсистемно розташовані чи сплановані рядами кам'яні ящики. Кількість їх різна — від 6—7 до кількох десятків. Небіжчиків клали скорченими чи випростаними, дуже рідко спалювали. Могили являли собою

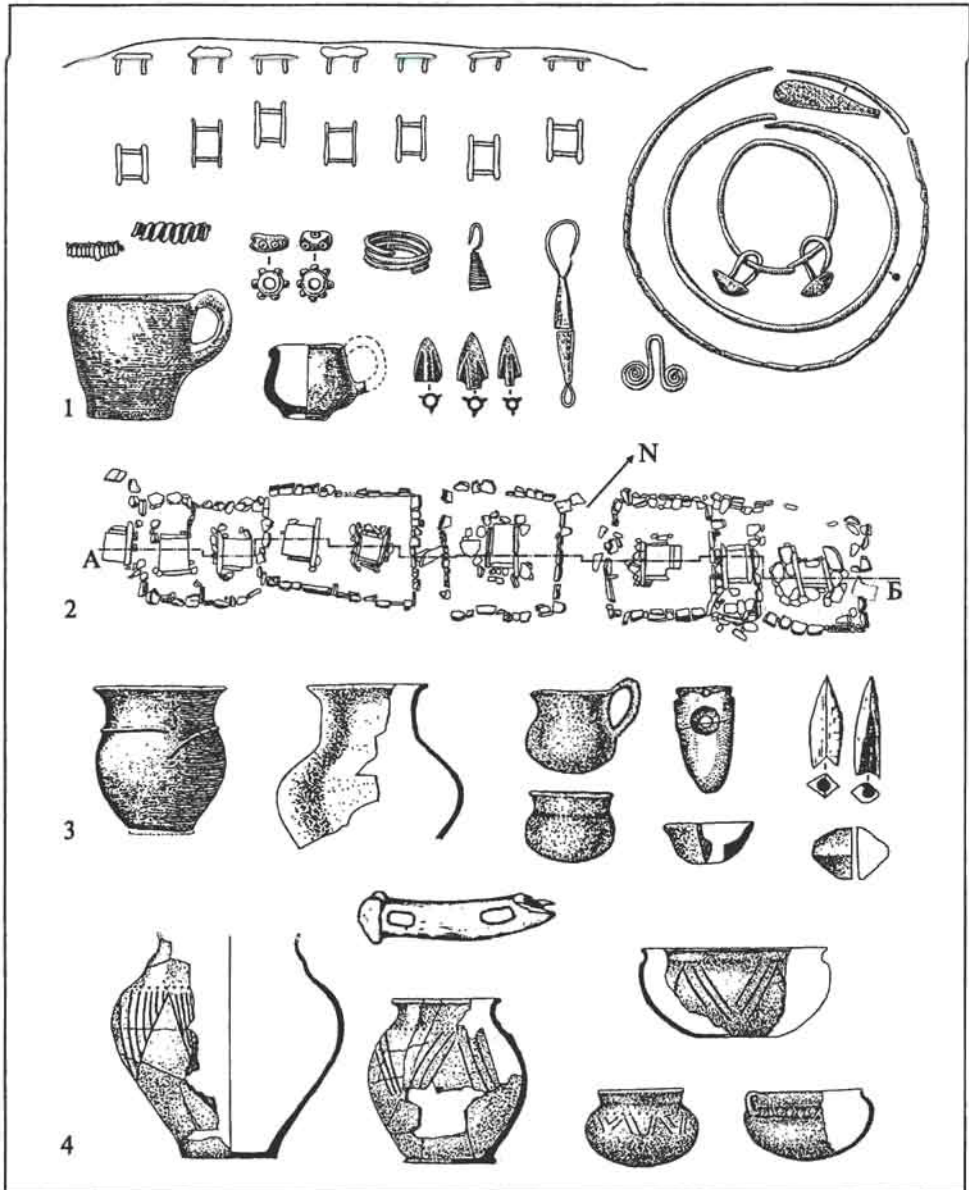

Рис. 18. Таври і кизил-кобинська культура:

1 — могильник Мал-Муз; 2 — могильник Уркуста I; 3 — поселення Кизил-Коба; 4 — Сімферопольське поселення (за О. М. Лесковим і В. О. Колотухіним)

склепи, тобто їх використовували протягом тривалого часу. Оскільки вони були невеликими, то кістки попередніх небіжчиків прибирали, лишаючи самі черепи. Завдяки цій обставині вдалося встановити кількість похованих в одній могилі. Проте можливо, що в деяких випадках ховали лише черепи (голови). Справжню картину відтворити важко, оскільки майже всі ящики пограбовано.

Орієнтуючись на синхронність кримських старожитностей зі степовими, кореляцію датованих речей із певним комплексом матеріальної культури, В. О. Колотухін виділив три етапи у розвитку кизил-кобинської культури: 1) IX — перша половина VII ст.; 2) середина VII — рубіж V—IV ст. і 3) IV—II ст. до н. е.

Ранній період датовано за наявністю речей киммерійського зразка (предмети вуздечки і зброя). Йому притаманні горщики, оздоблені гладеньким валиком. Столовий посуд орнаментовано виступами-шишечками і зубчастим штампом. У цей час чільне місце посідала крем'яна індустрія (серпи). В могилах ховали кількох небіжчиків. Серед речей супроводу — гладенькі або оздоблені рельєфним орнаментом кубки, зрідка — металеві прикраси (сережки, шпильки) чи предмети кінської вуздечки та озброєння чорногорівсько-новочеркаського типів.

Від середини VII ст. до н. е. набуває поширення прокреслений орнамент, який інколи поєднується з рельєфним чи гребінцевим. На відміну від лісостепової смуги орнаментальні композиції доволі прості — лінія, рядочок крапок, навкісні паралельні лінії, що утворюють кути, зигзаг. Кам'яні ящики різняться улаштуванням (кількість плит), розмірами та якістю виконання. Класичний тип, притаманний VI—V ст. до н. е., — ящик із чотирьох плит, накритий п'ятою. Середні розміри — 1,2 × 0,7 × 0,6 м. Їх оточено колом із каменів, покладених чи поставлених на ребро в один ряд, простір між ними і ящиком закидано камінням. У поодиноких випадках їх перекрито насипом. З'являються усипальниці з великою кількістю похованих — близько 70 чоловік. Посуд за цього часу майже не ставили в могилу — уламки його трапляються лише в межах огорож. Основними знахідками в похованнях є бронзові речі. Їх може бути доволі багато, залежно від кількості похованих. Здебільшого це дрібні речі — прикраси: гривни з гладенького чи перекрученого дроту або з пластин із геометричним орнаментом; різноманітні сережки, зокрема біконічні з двох конусів, звернених один до одного основами, та петелькою, конічні, згорнені з бронзового листочка, з дроту спіральні, у вигляді кільця, овала, з грибоподібними шляпками; браслети, окуляроподібні та іншої форми підвіски, браслети з дроту чи пластин, каблучки, шпильки з розплющеною чи закрученою голівкою. Трапляються зброя та вуздечки скіфського зразка.

У IV—II ст. до н. е. різко скорочується асортимент ліпного посуду й набуває поширення грецький. Кизил-кобинський посуд утрачає оригінальні риси і стає схожим на скіфський.

Таври і навколишній світ. Об'єднання пам'яток Гірського і Передгірського Криму в одну культуру не спростовує того факту, що попри наявність поселень і могильників у різних зонах їх концентрація там різна: на Південному узбережжі і в Байдарській долині переважають могильники, у передгір'ях — поселення. Цю ситуацію пояснюють відмінностями у способах господарювання. Населення південної смуги, окрім хліборобства, практикувало так зване

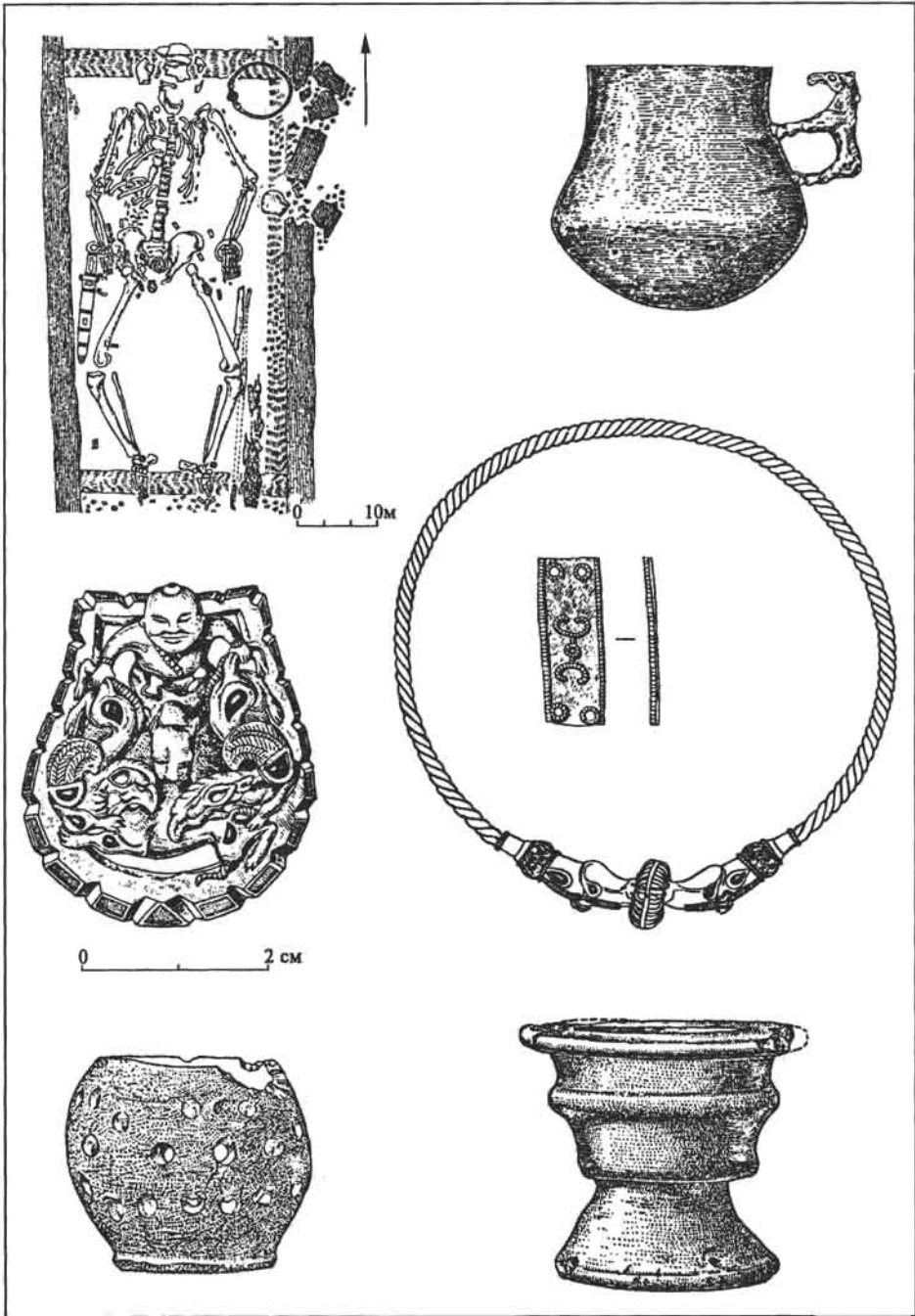

Рис. 19. Поховання сарматської знаті, село Пороги у Середній Наддністрянщині
(за О. В. Симоненком та Б. І. Лобаєм)

яйлажне скотарство — відгін худоби на літній випас у гори, що й спричинило появу могил у цій зоні, натомість мешканці передгірських районів більш полюбляли випасати худобу на рівнинах.

Тут слід брати до уваги й те, що для жодного народу поява греків у Північному Надчорномор'ї не мала таких трагічних наслідків, як для таврів. Адже тоді ніде на півдні нашої країни, окрім Криму, не було осілого населення. Натомість Херсонес було зведено на руїнах таврського селища. Зі зростанням міста й розширенням хори наступ на таврів продовжувався, і на початку IV ст. до н. е. Херсонес поширив свою владу на увесь Гераклейський півострів. Цей процес супроводжувався винищенням, підкоренням і витісненням таврів у гори. Тому в IV ст. до н. е. кам'яні ящики на узбережжі вже не зводили. Надалі херсонесити освоїли рівнинну смугу Південно-Західного Криму. Брак земель, придатних для обробітку, спричинив ворожнечу між таврами і греками, а з передислокацією сюди скіфів ситуація ще більше ускладнилася.

За даними писемних джерел, таври постають як доволі дикий народ. Археологічні пам'ятки також засвідчують їхню ізольованість від світу. Вороже оточення та природно-географічні чинники зумовили їхній спосіб життя — замкнений і нединамічний. Сюди не проникали грецькі речі, предмети розкоші, зокрема золоті вироби, яких так багато у скіфських похованнях. Проте таврський посуд трапляється у грецьких містах. Більше того, судячи з надгробку Тихона, таври уже в V ст. до н. е. ставали навіть членами міських общин.

І все ж це не усунуло конфронтацію між двома народами, чия ворожнеча знайшла втілення у переказах про кровожерливість таврів. Мається на увазі, насамперед, повідомлення Геродота про культ богині Партенос, яка начебто була донькою Агамемнона Іфігенією. Тривалий час цей переказ сприймали “за чисту монету”, а п'єсу Евріпіда “Іфігенія в Тавриді” вважали цінним джерелом з історії та релігії таврів. Більше того, оскільки, як відомо, патронесою Херсонеса була богиня Партенос, вважалося, що її культ херсонесити запозичили у таврів. А. С. Русяєва, проаналізувавши витоки цього міфа та його трансформацію в Евріпіда, доводить, що ця богиня була введена в середовище таврів штучно, шляхом поєднання різних міфів та дії ідеологічних чинників, що мали сприяти піднесенню Афін і довести перевагу греків над варварами, їхню цивілізованість, духовність. Таким чином, ці повідомлення не мають відношення до таврів, які навряд чи були знайомі з грецькою міфологією.

Варто наголосити, що археологами не виявлено на таврських пам'ятках слідів кривавих культів, а культові речі не вирізняють таврів з кола інших народів: примітивні антропо- і зооморфні статуетки, конуси з крихкої глини, пов'язані, мабуть, із культом родючості, домашнього вогнища тощо. Виявлено також святилища, найвідоміше з яких розміщене на Гурзуфському Сідлі, досліджене Н. Г. Новіченковою. Гурзуфське Сідло — один із найвищих давніх перевалів, через який пролягав шлях з південного берега на північ. З його вершини (1434 м) відкривається грандіозна панорама. Святилище функціонувало майже тисячу років — з VII ст. до н. е. по III ст. н. е. Очевидно тут здійснювали якісь обряди й раніше. Давні нашарування уціліли погано. Вони являють собою скупчення кісток тварин — переважно щелеп великої рогатої худоби, а ще коней, свиней і дрібної рогатої худоби, серед яких трапляються уламки місцевого та імпортного посуду й різні речі. Найранішу групу металевих речей

представлено виробами варварського середовища: браслетами з дроту, спіральними пронизками, сережками з грибоподібним кінцем, із скіфських речей виявлені акінак і спис. Від другої половини IV ст. до н. е. з'являються грецькі вироби, кількість яких різко зростає з I ст. до н. е. Це, зокрема, намисто, стрігали, монети, а також ножі, точила, псалії та ін.

Наприкінці I ст. до н. е. було зведено новий комплекс, де проводилися ритуали біля палаючих кострищ. Площадку святилища по периметру обнесено ямками для жертвопринесень. Вони заповнені зубами і шелепами худоби, попелом і різними речами. Серед них виявлено багато бронзових і срібних статуеток різних божеств — Артеміди, Кібели, Тюхе, Гермеса, Зевса, Посейдона, Ісиди, а також статуетка коня, різні прикраси, зброя та ін. — усього близько 5 тис. речей. Навколо площадки влаштовано попелище, куди зсипали рештки кострищ після ритуалів. Слідів людських жертвопринесень не виявлено.

У визначенні етнічної належності пам'ятки погляди дослідників розходяться — було воно скіфським, таврським чи навіть еллінським. Та, безумовно, якщо воно належало таврам, то слід погодитися з А. С. Русяєвою, що знайдені тут речі відбивають вірування не таврів, а тих, у кого їх відібрали. (Як тут не пригадати Тацита.) Виходячи з великої кількості кісток худоби та ролі скотарства у таврів, дослідниця вважає, що тут могли вшановувати якесь божество — покровителя худоби і скотарства. Ці міркування мають підставу, оскільки скотарство у таврів, як народу гірського, відігравало важливу роль.

Етнічна належність та доля таврів. М. І. Ростовцев припускав, що етнонім таври є огреченою формою місцевої назви, що перегукується з *tauros* (латиною — бики). Е. І. Соломонік пов'язує цей етнонім з оронімом Тавр (Таврійські гори) внаслідок перенесення його з Малої Азії до Криму. Така інтерпретація є привабливішою, оскільки етнологами встановлено, що етноніми нерідко походять від місць розселення народів, тобто географічних назв — річок, гір чи місцевостей.

Вкажемо, що для визначення етномовної належності таврів лінгвістичного матеріалу немає. Свого часу для цього спробували залучити одну із назв Феодосії. Згідно з Анонімним периплом V ст., це місто аланською чи таврською називали ще Ардабда, що в перекладі з давньоіранської означає Семибога. На цьому ґрунті Е. Міннз припускав іраномовність таврів, проте пізніше висловив думку, що цей топонім усе ж слід пов'язувати з аланами. Отже, про етномовну належність таврів орієнтовно можна говорити лише на підставі археологічних джерел, зокрема через розв'язання проблеми їхнього походження. Проте одностайності у цьому питанні серед дослідників немає. Пропонуються різні варіанти, зокрема, що таври є: 1) нащадками киммерійців, яких витіснили в гори скіфи (Ф. Браун, М. Еберт, С. О. Жебельов та ін.); 2) фракійцями (М. І. Артамонов); 3) залишками індоаріїв, які осіли в Криму (О. М. Трубаčov); 4) носіями кобанської культури, які переселилися до Криму із Північного Кавказу й зазнали незначного впливу зрубної культури (О. М. Лесков); 5) вихідцями зі Східного Середземномор'я, оскільки там було розвинене піратство (Х. І. Кріс); 6) місцевими аборигенами (С. Ф. Стржелецький). Зокрема, А. О. Щепинський виводив таврів та кам'яні ящики з кемі-обинської культури доби бронзи, хоча й визнавав значний хронологічний розрив між нею і таврами. Натомість кизил-кобинську культуру він ідентифікував із кимме-

рійцями, котрі осіли у передгірському Криму під натиском скіфів і культура яких зазнала змін унаслідок часткової асиміляції їх таврами. Тому походження цієї культури він пов'язував зі степовим світом, що набуло вигляду еволюційного ланцюга: катакомбна культура — сабатинівська — кизил-кобинська історичних кіммерійців. В. О. Колотухін та І. М. Храпунов генетичним підґрунтям кизил-кобинської культури вважають білозерську. Підстави для роздумів дає сама культура. Попри своєрідність кизил-кобинського комплексу він має чимало спільних рис і з кобанською культурою, і з культурою хліборобів лісостепової смуги, яка зазнала впливу з боку фракійців, і з білозерською. В. В. Отрощенко і С. М. Сенаторов навіть синхронізують найдавніші пам'ятки кизил-кобинської культури з білозерською.

Хоча кизил-кобинська культура припинила своє існування орієнтовно у III ст. до н. е., таври у писемних джерелах згадуються й пізніше. З нашої ери вживаються також етноніми тавроскіфи та скіфотаври, що, ймовірно, відбиває процес злиття двох етносів. Цьому сприяла й спільна боротьба варварів проти Херсонеса та інших міст. Можна припустити, що з утворенням Пізньоскіфського царства у Криму таври увійшли до цього об'єднання і почали втрачати свою специфіку. З проникненням сарматів до Криму вони також беруть участь у цьому процесі взаємної асиміляції. Ситуація у Криму різко змінилася з середини III ст., коли тут з'явилися готи. Вони перебрали на себе лідерство й очолили варварські об'єднання. Наступні катаклізми, викликані безперервними війнами, до яких додалася ще й навала гунів, поглинули й Римську імперію, і таврів, і скіфів та сарматів. Настала ера нових народів і нових звершень.

Рекомендована література

Геродот. Історії. Переклад А. О. Білецького. Київ, 1993.

Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва, 1979.

Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова А. И. Народы нашей страны в истории Геродота. Москва, 1982.

Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э. Санкт-Петербург, 2003.

Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Киев, 1990.

Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э. Запорожье, 1995. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. Киев, 1990.

Археология Украинской ССР: В 3 т. Киев, 1986. Т. 2.

Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Санкт-Петербург, 1893—1906; Вестник древней истории. 1947—1949.

Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ, 1991. Скифи. Хрестоматія. Составитель Т. М. Кузнецова. Москва, 1992.

Бандрівський М. Могильник в Петрикові в контексті поховального обряду висоцької культури. Львів, 2002.

Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. Киев, 1983.

Бунятян К. П., Мурзин В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. Київ, 1998.

Великая Скифия (учебное пособие). Киев; Запорожье, 2002.

Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Киев, 1972.

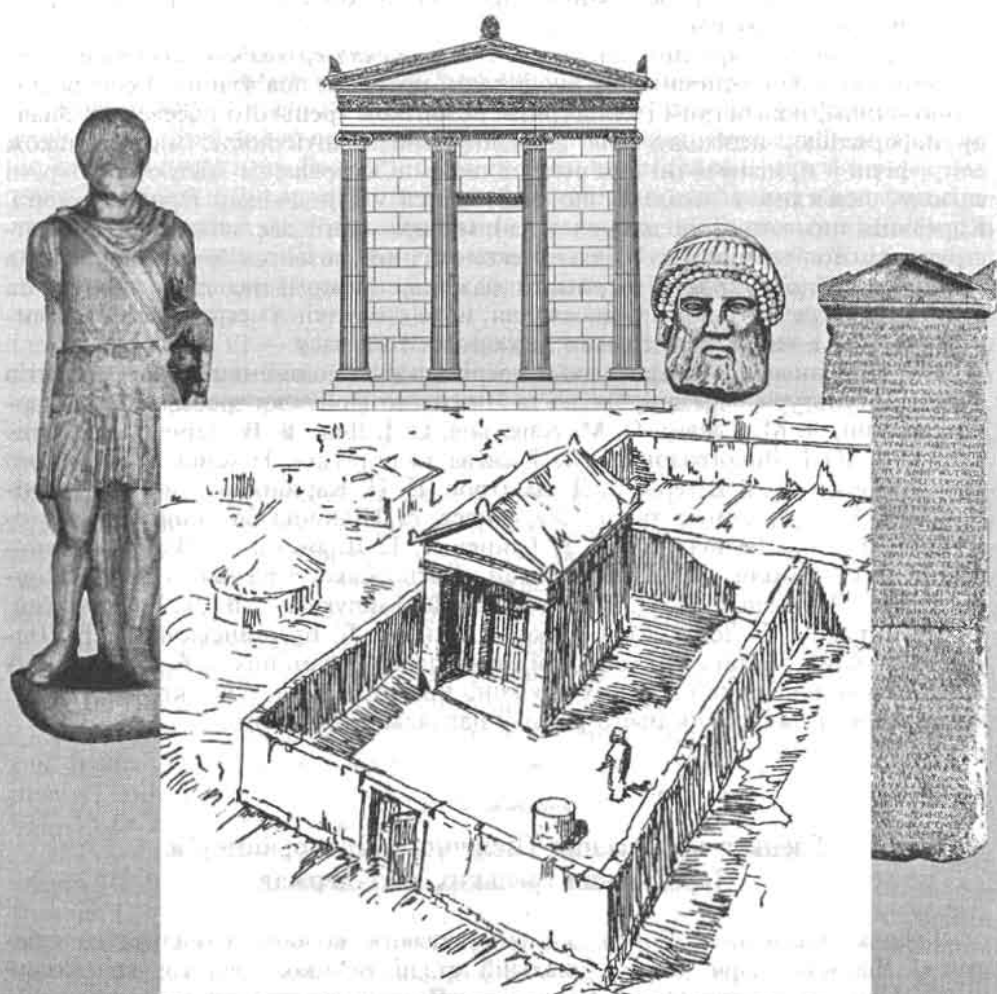
Розділ III

ДОБА РАНЬОГО ЗАЛІЗА

- Граков Б. Н.* Скифы. Москва, 1971.
- Граков Б. Н.* Ранний железный век. Москва, 1977.
- Грязнов М. П.* Аржан: царский курган раннескифского времени. Ленинград, 1980.
- Давня історія України: У 3 т. Київ, 1998. Т. 2.
- Дашевская О. Д.* Поздние скифы в Крыму. Москва, 1991
- Дюмезиль Ж.* Скифы и нарты. Москва, 1990.
- Зайцев Ю. П.* Неаполь Скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.). Симферополь, 2003. Золото степу. Київ, 1991.
- Иванчик А. И.* Киммерийцы. Москва, 1996.
- Ильинская В. А.* Скифы днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посуля). Киев, 1968.
- Ильинская В. А.* Раннескифские курганы бассейна Тясмина. Киев, 1975.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. Киев, 1983.
- Історія української культури: У 5 т. Київ, 2001. Т. 1.
- Ковпаненко Г. Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев, 1981.
- Ковпаненко Г. Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. Киев, 1986.
- Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровско-Лесостепного Правобережья. Киев, 1982.
- Колотухин В. А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века. Киев, 1996.
- Крис Х. И.* Кизил-кобинская культура и тавры. Москва, 1981.
- Крушельницька Л. І.* Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної та Центральної Європи. Київ, 1985.
- Крушельницька Л. І.* Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998.
- Куклина И. В.* Этногеография Скифии по античным источникам. Ленинград, 1985.
- Лесков А. М.* Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры. Киев, 1965.
- Мельниковская О. Н.* Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. Москва, 1967.
- Міхєєв В. К., Шрамко Б. А.* Археологія залізного віку Східної Європи (навчальний посібник). Харків, 2000.
- Мозолевський Б. М.* Товста Могила. Київ, 1979.
- Мозолевський Б. М.* Скіфський степ. Київ, 1983.
- Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. Киев, 1984.
- Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. Киев, 1990.
- Ольховский В. С.* Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). Москва, 1991.
- Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994.
- Переводчикова Е. В.* Язык звериных образов. Москва, 1994.
- Погребова М. Н., Раевский Д. С.* Ранние скифы и древний Восток. Москва, 1992.
- Полин С. В.* От Скифии к Сарматии. Киев, 1992.
- Раевский Д. С.* Модель мира скифской культуры. Москва, 1985.
- Русяева А. С.* Славетний мудрець скіф Анахарсіс. Київ, 2001.
- Русяева А., Русяева М.* Верховная богиня античной Таврики. Киев, 1999.
- Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. Москва, 1979.
- Симоненко А. В., Лобай Б. И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. Киев, 1991.
- Скржинская М. В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. Киев, 1991.
- Степи Европейської частини СРСР в скифо-сарматское время. Москва, 1989.
- Стрижак О. С.* Етніонімія Геродотової Скіфії. Київ, 1988.
- Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961.
- Тереножкин А. И.* Киммерийцы. Киев, 1976.
- Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Мелитопольский курган. Киев, 1988.
- Хазанов А. М.* Социальная история скифов. Москва, 1975.
- Хазанов А. М.* Кочевники и внешний мир. Алматы, 2000.
- Черненко Е. В.* Скифские лучники. Киев, 1981.
- Черненко Е. В.* Скифо-персидская война. Киев, 1984.
- Шрамко Б. А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев, 1987.

Розділ IV

АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМУ МОР'І

Тема 17

Грецька колонізація і виникнення античних поселень

Поняття *антична цивілізація* використовується для визначення культурно-історичних ознак, притаманних розвиткові грецького і римського суспільств. До ареалу античної ойкумени входило й Північне Причорномор'я, де греками були засновані поліси, які згодом стали центрами значних територіальних державних утворень.

Історію та культуру цих центрів вивчає *антична археологія*, оскільки археологічні джерела є основними у висвітленні проблем, пов'язаних із соціально-економічним, політичним і культурним розвитком грецького населення. Значну інформацію, необхідну для вивчення епохи античності, містять також епіграфічні й нумізматичні пам'ятки та писемні джерела, де згадуються окремі епізоди, пов'язані з подіями, що відбувалися у Північному Причорномор'ї. Кореляція цих категорій джерел з даними археології дає можливість реконструювати політичний та соціально-економічний розвиток античних центрів Півдня сучасної України, отримати важливу інформацію щодо побуту та релігійних уявлень грецького населення, його стосунків з негрецьким населенням регіону, а також зі світовими державами того часу.

Вагомий внесок в археологічне дослідження й вивчення різних аспектів історії та культури Березані, Ольвії та Нижнього Побужжя зробили Б. В. Фармаковський, Л. М. Славін, О. М. Карасьов, О. І. Леві, В. В. Лапін, С. Д. Крижицький, Ю. Г. Виноградов, А. С. Русяєва та ін.; Тіри, Ніконія та Нижнього Подністров'я — Е. Р. Штерн, Л. Д. Дмитров, П. Й. Каришковський, А. І. Фурманська, І. Б. Клейман та ін.; Херсонеса та Північно-Західного Криму — К. К. Косцюшко-Валюжиніч, К. Е. Гриневич, Г. Д. Белов, С. Ф. Стржелецький, Е. І. Соломонік, В. О. Анохін та ін.; Боспорської держави — В. В. Шкорпіл, М. І. Ростовцев, С. О. Жебелев, В. Ф. Гайдукевич, В. Д. Блаватський, О. М. Зограф, І. Б. Зеест, М. І. Сокольський, Й. Б. Брашинський, Д. Б. Шелов та ін. Саме завдяки багаторічній самовідданій праці цих та багатьох інших вітчизняних дослідників кількох поколінь протягом ХХ— початку ХХІ ст. стало можливим написання цього розділу навчального посібника.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я. Зародження грецьких міст-держав

Грецькі поселення, або, як їх іще називають, колонії, з'явилися на узбережжі Чорного моря на завершальній стадії Великої грецької колонізації (VIII—VI ст. до н. е.). Окрім Північного Причорномор'я, грецькі поселення

були засновані також на Апеннінському півострові, берегах Сіцилії, Середземного, Мармурового морів та на північному узбережжі Африки. Колонізація значно розширила кордони ойкумени. Вона була наслідком демографічного вибуху та інтенсивного зростання виробничих сил, розвитку сільського господарства, ремесла й торгівлі. Неабияке значення у прискоренні цього процесу мав воєнний тиск на грецькі міста Іонії персидських царів, унаслідок чого греки змушені були покинути облаштовані місця. Нові поселення формувалися як поліси і були незалежними від міст-метрополій, хоча й підтримували з ними різнобічні зв'язки. Міста-метрополії були зацікавлені в отриманні від колоній продовольчих ресурсів, насамперед зерна, та різної сировини. У грецькій колонізації Північного Причорномор'я значну роль відіграв Мілет, який був великим ремісничим і культурним центром грецького світу. На нових місцях, у тому числі й у Північному Причорномор'ї, греки-колоністи вступали в контакти з місцевим населенням, чим зумовлювалася специфіка історичного розвитку грецьких центрів у конкретно-історичних умовах їхнього існування.

Колонізація Північного Причорномор'я поділяється на три етапи. На *першому етапі* (приблизно середина VII ст. до н. е.) на о. Березань було засновано грецьке поселення Борисфен. На *другому етапі* (перша половина — середина VI ст. до н. е.) населення Борисфена освоює найближчі сільськогосподарські території і засновує Ольвію (с. Парутіно на Бузькому лимані). На початку другої чверті VI ст. до н. е. на сучасних Керченському і Таманському півостровах виникли Пантікапей (м. Керч), Німфей, Мірмекій, Тірітака, Феодосія, Гермонасса, Фанагорія, Кепи та інші поселення. На *третьому етапі* (друга половина VI — початок V ст. до н. е.) відбувалася найбільш інтенсивна міграція греків, що було пов'язано з розгромом Іонії персами (545 р. до н. е.) та падінням Мілета (494 р. до н. е.). У цей час переважно вихідцями з Іонії освоюються землі у Нижньому Подністров'ї, де були засновані Ніконій (Роксоланівське городище) і Тіра (сучасний Білгород-Дністровський), а навколо Ольвії виникає густа мережа сільських поселень. У третій чверті VI ст. до н. е. було засновано Херсонес Таврійський (м. Севастополь) — єдину дорійську колонію у Північному Причорномор'ї, а в останній чверті цього століття на Західному узбережжі Криму виникло невелике поселення, відоме під назвою Керкінітіда (м. Євпаторія). У період грецької колонізації в Північному Причорномор'ї, за винятком околиць Херсонеса, було відсутнє стабільне осіле населення. Тому на початковому етапі розвитку античні центри регіону розвивалися, не відчуваючи тиску з боку варварського оточення (рис. 1).

Історія античних держав Північного Причорномор'я налічує близько тисячі років. Ураховуючи тісний зв'язок цих міст-держав з античним світом у цілому, їхній розвиток можна поділити на п'ять періодів: *архаїчний* (середина VII—VI ст. до н. е.), *класичний* (V — IV ст. до н. е.), *елліністичний* (остання третина IV — середина I ст. до н. е.), *римський* (середина I ст. до н. е. — третя чверть III ст. н. е.) та *пізньоантичний* (кінець III — перша чверть VI ст. н. е.). Кожен із зазначених періодів писемними та епіграфічними джерелами висвітлений доволі фрагментарно. Проте внаслідок археологічного вивчення цих держав сьогодні можна визначити те загальне й особливе, що було характерним для їхньої історії та археології протягом античної епохи.

Рис. 1. Причорномор'я в античну епоху

Архаїчний період у Греції та на островах Егейського моря характеризується наявністю численних, невеликих міст-держав (полісів). Саме в полісах було сконцентровано політичне, економічне та культурне життя еллінів. У їхньому розвитку протягом архаїчної доби спостерігається зростання питомої ваги рабовласницьких виробничих відносин, хоча нині вже не можна стверджувати, що праця рабів відігравала вирішальну роль у матеріальному виробництві. На відміну від материкової та острівної Греції, де архаїчний період був органічним продовженням передполісного періоду (XI—IX ст.), у Північному Причорномор'ї перші грецькі поселення виникли тільки в другій половині VII — на початку VI ст. до н. е. Цим зумовлювалися специфічні риси їхнього розвитку.

Нижнє Побужжя

Початок колонізації Північно-Західного Причорномор'я пов'язаний із заснуванням вихідцями з Іонії (в середині VII ст. до н. е.) першого поселення на острові Березань, який у давнину був півостровом (рис. 2). На початку VI ст. до н. е. з участю вихідців із Борисфена на узбережжі Дніпро-Бузького лиману була заснована Ольвія (рис. 3).

Процес колонізації Нижнього Побужжя вивчений загалом непогано. Неабияке значення для дослідження цього явища мало графіті на кістяній пластинці другої половини VI ст. до н. е., знайденій на о. Березань. Ця пам'ятка донесла до нас бачення колонізаційного процесу сучасниками, а можливо й прямими учасниками переселення. Спершу вихідцями з Мілета під заступництвом головного божества — Аполлона Лікаря був заснований Борисфен. Згадка у графіті магічного числа Аполлона — “сім” — дає підстави припустити, що засновниками цього поселення виступало всього кілька сімей. Отже, контингент колоністів на першому етапі був невеликим. На другому етапі відбувалося становлення Борисфена й закріплення переселенців у Нижньому Побужжі. Згодом виникають Ольвія та сільські поселення, що сприяло зростанню економічних можливостей єдиного Березансько-Ольвійського поліса. Останній етап колонізації пов'язаний з освоєнням земель на значних територіях Нижнього Побужжя й існуванням Ольвії під патронатом уже Аполлона Дельфінія.

Широкі дослідження дають можливість сьогодні провести кореляцію свідчень епіграфічних джерел з даними археології. З'ясовано, що освоєння греками Нижнього Побужжя розпочалося у другій чверті VI ст. до н. е., коли поселення, засновані вихідцями з Борисфену, з'являються на лівому березі Березанського лиману. Пізніше освоюється правий берег Буго-Дніпровського лиману і частково — його лівий берег.

Рис. 2. План о. Березань:

а — розкопи; б — котлован; в — споруди нового часу

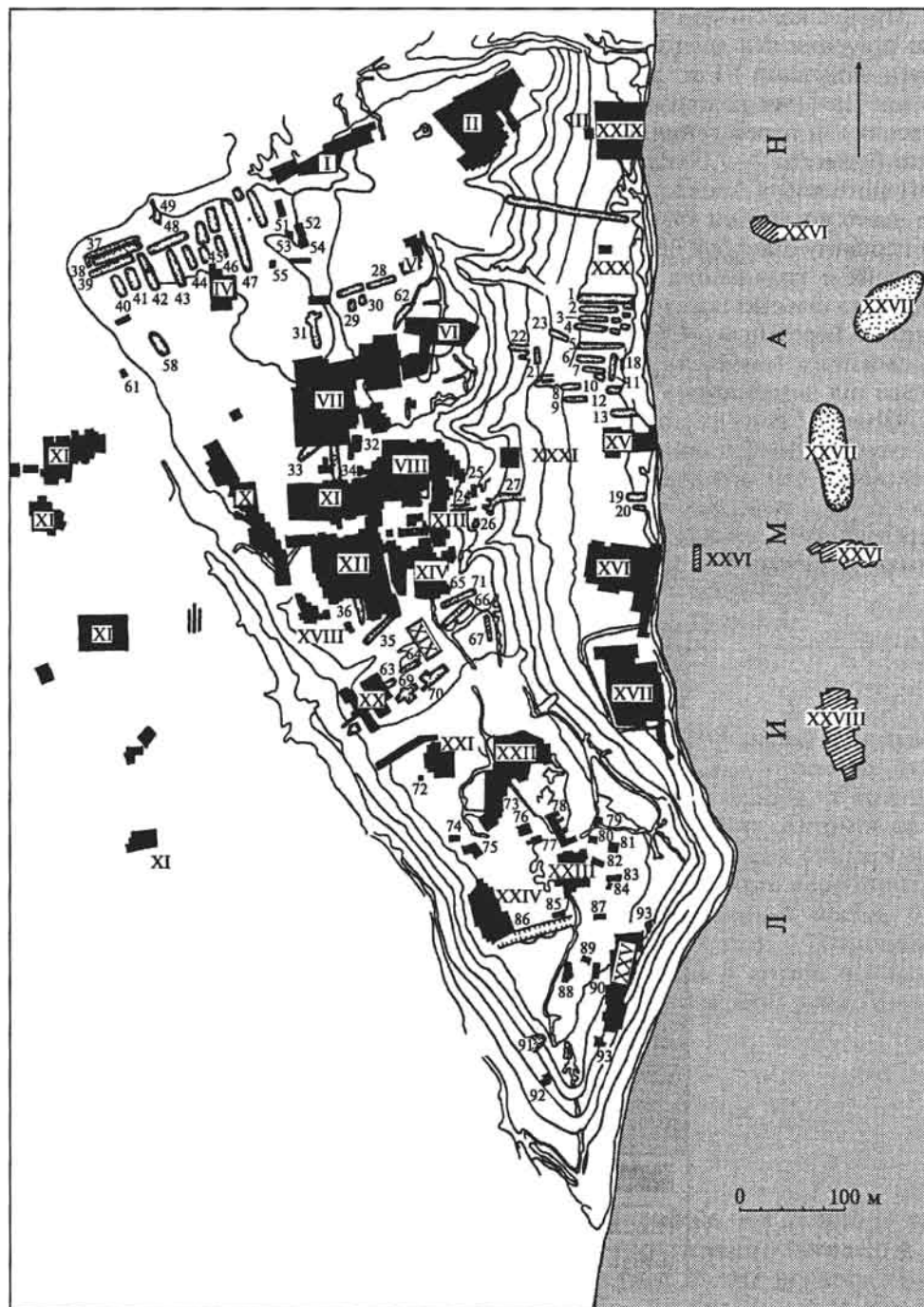

Рис. 3. План Ольвії з позначенням розкопаних ділянок (за С. Д. Крижицьким)

Нижнє Подністров'я

Тут були засновані Ніконій і Тіра. Ще на початку IV ст. до н. е. на берегах Дністровського лиману був відсутній більш-менш значний масив пам'яток фракійського та скіфського населення. Археологічні дослідження свідчать, що на лівому березі Дністровського лиману в VI—V ст. до н. е. виникла вже ціла низка античних поселень, однак на правому до IV ст. до н. е. Тіра залишалася практично єдиним античним центром. Нині важко говорити про причини цього явища, але можна припустити, що таке нерівномірне розподілення пам'яток пояснюється порівняно скромним людським ресурсом Тіри, куди притік нових переселенців з Іонії якийсь час не міг відбуватися в широких масштабах у зв'язку з розгромом персами Мілета в 494 р. до н. е. Тому освоєння правого берега Дністровського лиману почалося дещо пізніше, ніж лівого, куди приплив населення міг здійснюватися з району Істрії, мешканці якої брали участь у заснуванні Ніконія. На користь такого перебігу подій свідчать аналіз керамічного комплексу з Істрії, Ніконія і Тіри. Ранні шари Тіри вивчені поки що погано, однак сьогодні усе ж є підстави стверджувати, що рання Тіра являла собою невелике поселення. На думку дослідників, вона могла входити до складу єдиного поліса, центром якого був Ніконій.

Спочатку Ніконій не був містом в античному його розумінні. Це було звичайне поселення міського типу. Мешканці його жили в напівземлянках, а громадські споруди з'явилися тут значно пізніше. Проте з початку V ст. до н. е. Ніконій починає карбувати власну монету, що дає підстави розглядати його як поліс. Він стає центром “внутрішньої колонізації” регіону, звідки йде потік переселенців для створення нових сільських поселень. На лівому березі Дністровського лиману після виникнення Ніконія протягом доволі короткого часу греки змогли освоїти значні території. В VI—V ст. до н. е. тут існувало вже 12 поселень різних типів.

Населення Ніконія та більшості сільських поселень було грецьким. Єдиний виняток становить поселення Надлиманне-6, що виникло на зламі VI—V ст. до н. е. Його керамічний комплекс представлений посудом скіфських типів. Це свідчить, що в Подністров'ї починається процес осідання скіфів на землю. Значною мірою цьому сприяло виникнення грецьких сільських поселень. Проте в архаїчний період більш-менш стійкі зв'язки між грецькими переселенцями і скіфським осілим населенням ще не встановилися.

Крим

Херсонес Таврійський, мабуть, засновано вихідцями з Гераклеї Понтійської та о. Делоса у третій чверті VI ст. до н. е. Виселення частини гераклеотів у Таврику зумовлювалося соціальною боротьбою у Гераклеї, перемогу в якій здобули аристократи. Частина демократично налаштованих громадян, змушених залишити Гераклею, заснувала поселення, жителями якого були переважно греки-дорійці.

У Північно-Східному районі Херсонеського городища не зафіксовано культурного шару архаїчного та ранньокласичного часу, проте знайдено кераміку другої половини VI—V ст. до н. е. Серед знахідок найбільш цікавими є черепки з прокресленими іменами — остракони. Це свідчить, що тут відбувалися вибори міських магістратів. Отже, є підстави стверджувати, що на зламі VI—V ст. до н. е. Херсонес уже існував як поліс.

Він виник на території, яку до появи греків заселяли племена носіїв кизилкобинської культури або таври, які жили в умовах первісного ладу. Розселення греків-колоністів супроводжувалося збройним витісненням та знищенням аборигенів. Цим, певною мірою, зумовлювалися специфічні риси історичного розвитку Херсонеса протягом перших століть його існування. У Південно-Західному Криму освоєння греками нових територій відбувалося так званим дорійським шляхом, для якого було притаманним збройне підкорення тубільного населення.

Ще одним грецьким поселенням на Північно-Західному узбережжі Криму була Керкінітіда, яка являла собою невелике грецьке поселення. Першопоселенці мешкали в землянках і, ймовірно, обробляли земельні ділянки в безпосередній близькості від міста.

Східний Крим та узбережжя Керченської протоки

На початку другої чверті — в середині VI ст. до н. е. на Боспорі виникли Пантікапей, Німфей, Мірмекій, Тірітака, Кепи, Гермонасса та деякі інші центри, а також Феодосія. Перша хвиля грецької еміграції була пов'язана з лідійською експансією, спрямованою проти грецьких центрів Іонії, а також гострою соціальною боротьбою у Мілеті. Часом після встановлення персидського протекторату над Іонією (546 р. до н. е.) й укладенням союзу Мілету з Кіром датується друга хвиля еміграції на Боспор.

У VI ст. до н. е. грецькі переселенці освоїли вузьку смугу на західному узбережжі сучасної Керченської протоки, Таманський півострів, заснували Феодосію. Низка населених пунктів виникла також у районі сучасної Анапи та Новоросійська. Основна маса населення зосереджувалась у невеликих аграрних містечках, розташованих на морському узбережжі, у зручних для оборони місцях. Їхні мешканці обробляли землю в безпосередній близькості від місця проживання. Найбільш значними центрами були Німфей і Пантікапей. Рання історія невеликих боспорських міст до сьогодні практично невідома. На думку деяких дослідників, у першій половині VI ст. до н. е. полісами були лише два центри — Пантікапей та Німфей, до складу яких входили менші за розмірами поселення. В околицях Німфея і Пантікапея уже в VI ст. до н. е. з'являються неукріплені поселення, що склалися з низки окремо розташованих будівель, оточених присадибними земельними ділянками. Ці пам'ятки розташовані на сільській території, яка належала цим центрам. Останнім часом у Кримському Приазов'ї відкрито ще кілька невеликих поселень, поход-

ження яких пов'язують із третьою колонізаційною хвилею або початком внутрішнього освоєння сільських територій боспорянами.

На Таманському півострові, в давній Синдіці, зафіксовано значно більше пунктів, де виявлено археологічні шари VI—V ст. до н. е. Процес освоєння сільськогосподарських територій тут відбувався без зовнішнього тиску. Наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. міста тут ще не домінували. Появляється це тим, що великі міста спочатку були місцем проживання землеробів і лише з часом стали аграрно-ремісничими й торговельними центрами.

Економічний розвиток, соціальна структура й етнічний склад населення

Основою господарства античних поселень було землеробство, що базувалося на дрібному громадянському землеволодінні. Для виробництва продукції використовувалися землі, розташовані поблизу населених пунктів. У Нижньому Побужжі та в околицях Ніконія зафіксовані сільські поселення, представлені трьома типами. Це невеликі поселення-хутори, площею 0,2 га, поселення середніх розмірів, площею 2—8 га. Третій тип представлений великими поселеннями площею 50—80 га. На сільських поселеннях простежуються групи житлових і господарських землянок та напівземлянок, а також господарські ями. Такі комплекси атрибууються як “модулі” або “кущі”. Переважна більшість із них складалася із житлового ядра, навколо якого групувалися землянки та напівземлянки менших розмірів, зернові й господарські ями. Кожен “модуль” був розташований ізольовано від інших, а простір між ними використовувався для вирощування городини та зернових. Такі “модулі” слід розглядати як окремі ойки (господарства) сімей колоністів, з яких формувалися як невеликі, так і значні за площею поселення.

Верховним власником землі в античному світі була громадянська община, яка надавала земельні ділянки першим колоністам, а також тим, хто прибув пізніше (*епойки*). Відомо, що друга й наступні хвилі переселенців мали обмежені права порівняно із сім'ями першопоселенців та їхніх нащадків. Наділи епойків були меншими за розмірами, а якість землі — гіршою. Це призвело до утворення в громадянському колективі полісної аристократії, ущемлення політичних прав епойків і спричинило соціальні конфлікти між нащадками першопоселенців і представниками нових хвиль переселенців.

До останнього часу наявність соціальних конфліктів у середовищі колоністів була лише темою теоретичних дискусій. Нещодавно вона знайшла підтвердження після знаходження нового епіграфічного джерела з Ольвії. У ньому йдеться про конфлікт між першопоселенцями і епойками. Його вдалося вирішити завдяки введенню культу “розумного дельфіна”, тобто Аполлона Дельфінія — головного божества Мілета. Внаслідок якихось не з'ясованих поки що обставин громадянський мир у полісі було відновлено, а епойків зрівняли у правах з нащадками першопоселенців. Про це свідчить заміна куль-

ту Аполлона Лікаря культом Аполлона Дельфінія, який відображає політичну ситуацію і засоби вирішення соціального конфлікту за тих часів.

Поряд з освоєнням сільських територій відбувається процес зародження і становлення ремесла, яке було тісно пов'язане з сільським господарством і спрямоване на задоволення потреб поселенців. Про характер організації ремісничого виробництва з огляду на вкрай обмежений обсяг джерел говорити щось напевне поки що важко. Проте археологічні дослідження Березані та сільських поселень свідчать, що тут велася переробка вовни, існували ткацтво, гончарство, обробка кістки та інші види ремесел, які концентрувалися в ойко-сах і мали переважно домашній характер. Виняток становили лише металургія та металообробка, які через складність технології виробництва потребували спеціалізованих майстерень. Вони були зосереджені на Березані та в Ольвії.

Даних про розвиток ремесел у боспорських центрах дуже мало і вони досліджені нерівномірно. Краще вивчено металообробне виробництво, сліди якого археологічно зафіксовані у Пантікапеї і Ториці. Другою половиною VI—V ст. до н. е. в Пантікапеї датуються залишки чотирьох невеликих бронзоліварних майстерень. Уже в цей час вони групувалися разом і склали ремісничий квартал (рис. 4). У майстернях виготовлялася насамперед зброя, а пізніше в Пантікапеї почалося виробництво предметів торевтики. Бронзоліварне виробництво на зламі VI—V ст. до н. е. існувало і в азійській частині Боспору, в Фанагорії, де в цей час відливали статуї.

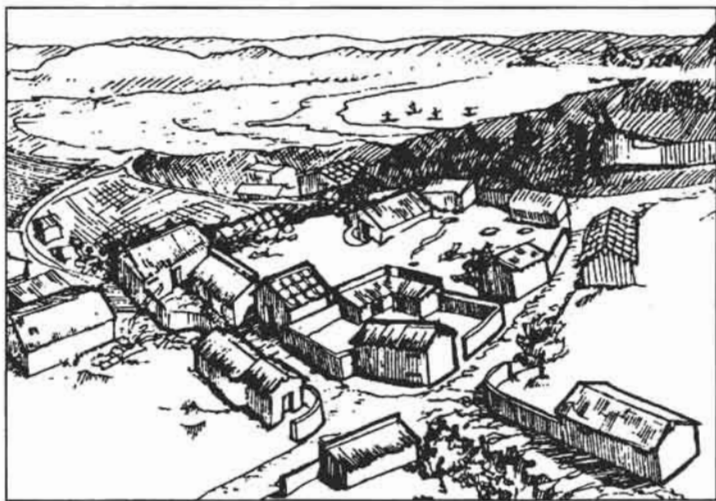

Рис. 4. Квартал ремісників Пантікапеї
(за М. Ю. Трейстером. Малюнок М. В. Львової)

Про інші галузі боспорського ремесла говорити щось напевно важко. Однак наявність у боспорських центрах гончарних печей VI—V ст. до н. е. свідчить про те, що в цей час уже було налагоджено виробництво кераміки, хоча керамічна тара цього часу вся привізана, що дає підстави зробити висновок про відсутність місцевого виробництва амфор та вина. Слід також зазначити на-

явність на ранньому етапі існування боспорських міст будівельного ремесла (рис. 5).

На певному рівні розвитку господарства виник обмін, а в подальшому внутрішня торгівля. Але це зумовлювалося не значним галузевим поділом праці, а життєвою необхідністю отримати той продукт, знаряддя праці або побутову річ, які не могли бути виготовлені в окремих невеликих ойкосах. У Нижньому Побужжі уже в першій половині VI ст. до н. е. фіксується обмін із застосуванням грошового еквівалента, роль якого виконували монети-стріли, семантично пов'язані з культом Аполлона Лікаря. У другій половині VI ст. до н. е. на зміну монетам-стрілам приходять монети-дельфіни (рис. 6).

Розвиток сільськогосподарського виробництва і ремесла спричинив появу в середині — другій половині VI ст. до н. е. срібної монети, яка карбувалася в Пантікапеї. Поява грошового еквівалента була зумовлена доволі високим рівнем внутрішнього ринку Пантікапею. Однак на сільських поселеннях, в околицях боспорських міст, поки що не знайдено монет, хоча зафіксовані привізні амфори та столовий посуд. Це свідчить про те, що їхній внутрішній ринок перебував ще в зачатковому стані, а самі поселення являли собою сільську територію міст, яка оброблялася їхніми мешканцями. Інші античні центри регіону свою монету в архаїчний період ще не карбували.

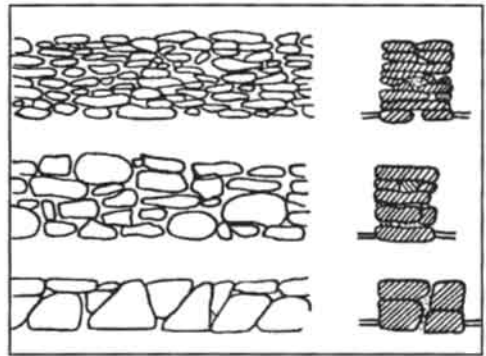

Рис. 5. Типи кладок житлових і громадських споруд VI — першої половини V ст. до н. е. (за С. Д. Крижицьким)

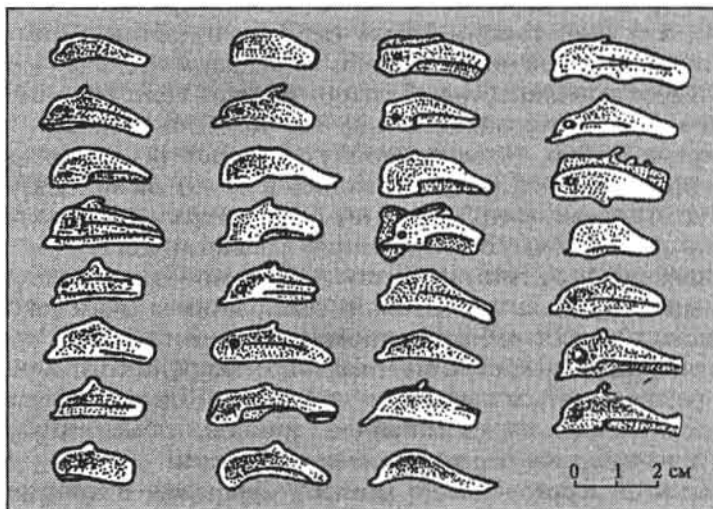

Рис. 6. Монети у вигляді дельфіна

В архаїчний період почала зароджуватися також зовнішня торгівля. Вона базувалася в основному на вивозі до Середземномор'я та Малої Азії продукції сільського господарства. Натомість до Нижнього Побужжя привозили маслинову олію в амфорах, а також ремісничі вироби. Мешканці Ніконія доставляли вино та маслинову олію із Хіоса, Лесбоса, Фасоса, Самоса та інших центрів (рис. 7).

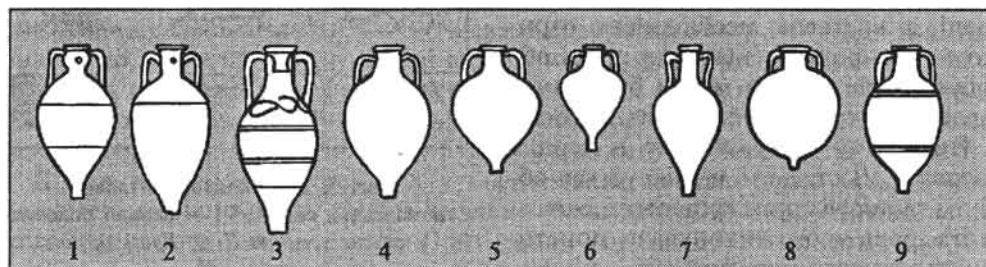

Рис. 7. Імпортні амфори другої половини VII—VI ст. до н. е.:

1, 2, 3, — Хіос; 4 — Лесбос; 5 — Самос; 6 — Фасос; 7, 8, 9 — не встановлені центри

Наявність привізних товарів, передусім вина і маслинової олії в амфорах, свідчить про певний розвиток зовнішньої торгівлі на Боспорі. Ввіз продукції в амфорах із Малої Азії, Хіоса, Самоса, Клазомен, а пізніше і з інших центрів дає підстави вважати, що в господарствах боспорських греків вироблялася певна кількість товарної продукції, яка експортувалася в інші центри.

В архаїчний період греки проникають у дельту Дону, де в районі сучасного м. Таганрога археологічно фіксується грецька *епойкія*. Трохи пізніше у цьому районі складається локальний варіант скіфської культури й виникає Єлизаветівське городище. З часом воно стало центром, через який здійснювалися зв'язки греків із варварським населенням. Причому вивозили вони не тільки вино, а й інші товари. Проте головними торговельними партнерами боспорських греків у цей час виступали не скіфи, а сінди та меоти.

Про розвиток зовнішньоторговельних зв'язків Тіри, Ніконія та Херсонеса нам відомо мало. Проте виявлені під час розкопок залишки імпортової кераміки, зокрема амфор, свідчать, що й до цих центрів привозилися товари з інших районів античного світу, очевидно, в обмін на продукти харчування. Господарство згаданих центрів у цілому було натуральним, що підтверджується порівняно пізнім початком карбування власної монети.

Громадянський колектив, який становив основну масу населення поліса, складався з дрібних вільних виробників, однорідних за своїм соціальним і майновим станом, а праця рабів та інших соціально залежних груп населення суттєво не впливала на процес матеріального виробництва. Хоча в архаїчний період уже розпочинається процес майнової та соціальної диференціації, спричинений політичною дискримінацією епойків, обмеженням їхніх прав, порівняно з нащадками першопоселенців. Саме ці останні становили еліту поліса. Із їхнього середовища до моменту зрівняння в політичних правах з епойками, як це було в Ольвії, формувалася правляча верхівка. Отже, сьогодні вже немає підстав вести мову про становлення в архаїчний період у Північно-

му Причорномор'ї рабовласницької системи господарства, адже вирішальну роль у процесі матеріального виробництва тут відігравали дрібні вільні виробники, що було характерно для античного світу в цілому.

Тривалий час вважалося, що вже в архаїчний період у Північному Причорномор'ї відбувався процес змішування греків-колоністів із варварами, унаслідок чого населення античних поселень було етнічно неоднорідним. Проте з цим погодитися важко. Внаслідок особливостей соціально-економічного устрою громадянської общини доступ до неї не громадян обмежувався. Тому будь-яке етнічне змішування першопоселенців, безумовно, громадян, з аборигенним елементом уявляється малоймовірним, тим більше, що за часів грецької колонізації в околицях більшості античних центрів він був відсутнім.

Слід урахувати, що до складу грецьких поселенців входили представники цілої низки етнічних груп як із території материкової Греції та островів Егейського моря, так і з Малої Азії. А це накладало певний відбиток не лише на етнічний склад населення поселень Північного Причорномор'я, а й на його матеріальну культуру. Навіть коли поруч із греками й мешкали якісь невеликі групи аборигенів, ні про яку етнічну "метисацію" чи асиміляцію не лише в архаїчний період, а й значно пізніше, вести мову не можна. В кількісному відношенні тут переважали етнічні елліни, що добре ілюструється як матеріальною культурою, так і релігійними уявленнями.

Основні категорії пам'яток і матеріальна культура

Античні пам'ятки доби архаїки представлені неукріпленими поселеннями, некрополями та сільською територією, де містилися земельні наділи громадян або сільські поселення. Перші грецькі *апоїкії* являли собою невеликі поселення на берегах лиманів та моря, очевидно, захищені валами, дерев'яними огорожами або сирцевими стінами. Вони не мали чіткого планування. Основним типом житлових споруд були землянкові та напівземлянкові житлово-господарчі комплекси, що інтерпретуються як "будинки колоніста". Такі споруди в переважній більшості античних центрів домінували протягом 60—80 років, після чого розпочався процес заміни їх наземними, сирцево-кам'яними (рис. 8). Землянкові споруди зводилися там, де для цього були сприятливі геологічні умови. В інших місцях, де скеля підходить близько до денної поверхні, за архаїчного періоду споруджувалися наземні кам'яні будинки, як це було, приміром, у Торіку чи в Херсонесі. В Пантікапеї найраніші житлові споруди представлені однокамерними або двокамерними заглибленими житлами на кам'яних цоколях з сирцевими стінами. Громадські збори відбувалися просто неба на спеціальних відкритих майданчиках. Виробничі комплекси розміщувалися серед житлових споруд. Проте з другої половини — наприкінці VI ст. до н. е. у забудові міст починається формування громадських центрів. Це насамперед агора — центральна площа міста, і теменоси, де зосереджувалося релігійне життя греків та містилися храми. Однак деякі святилища функціонували й за межами міст.

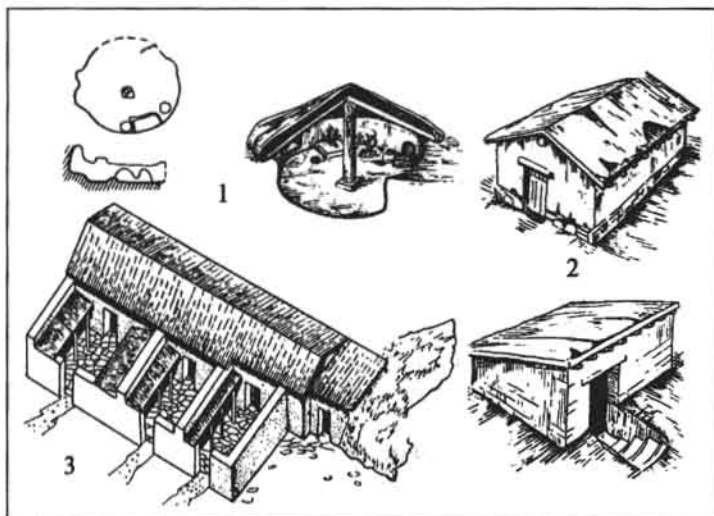

Рис. 8. Типи ранніх житлових споруд античних поселень (за С. Д. Крижицьким):
1 — напівземлянки; 2 — будинки Пангікапеку; 3 — блочні сирцево-кам'яні будинки в Кіммеріку

На тлі невибагливих житлово-виробничих комплексів вирізняються культові споруди, які зводилися з каменю. Серед найбільш ранніх із них — археологічно зафіксовані священна ділянка та храм Афродіти на о. Березань (рис. 9), храм Аполлона Лікаря в іонійському ордері в Ольвії, а також святилище Деметри в Німфеї з антовим храмом. У VI ст. до н. е. на о. Левка (сучасний о. Зміїний) розміщувалося святилище Ахілла.

Греки ховали своїх небіжчиків у *некрополях*, розташованих за межами поселень. Поховальні споруди здебільшого представлені простими ґрунтовими ямами. Поховальний інвентар, що мав супроводжувати небіжчика в потойбічний світ, доволі скромний. Переважали тілопокладення, кремація трапляється рідко. Це свідчить про скромний майновий стан перших поселенців, хоча в окремих випадках у некрополях зафіксовані й порівняно багаті поховання з імпортним посудом.

Матеріальна культура ранніх грецьких поселень принципово не відрізнялася від материкової та острівної Греції. Переселенці на нових місцях використовували в побуті керамічний посуд та інші речі, які були в ужитку в інших місцях античного світу. Це, насамперед, амфори, в яких транспортувалися вино та оливкова олія. Через невисокий майновий рівень мешканців античних поселень регіону тут ширше, аніж у Греції, використовувалася ліпна кераміка, виготовлена без застосування гончарного круга в домашніх умовах. Особливості керамічного виробництва, а також землянкове домобудівництво вважаються специфічними рисами розвитку матеріальної культури греків у Північному Причорномор'ї.

Серед найхарактерніших ознак матеріальної культури слід виділити наявність фрагментів імпортної східно-грецької кераміки, яку називають родосько-іонійською або родосько-мілетською (вироблялася в Іонії). Ця кераміка,

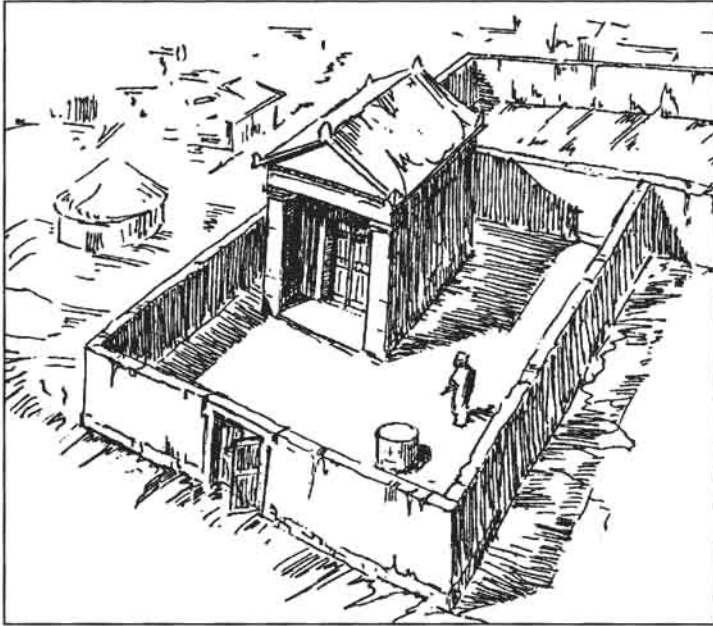

Рис. 9. Храм Афродіти на о. Березань (за С. Д. Крижицьким)

найкращі зразки якої знайдено під час розкопок Борисфена (рис. 10), вирізняється особливим стилем розпису, що зветься орієнталістським. У розписі посудин, укритих світлим облицюванням, фігурують стилізовані зображення тварин, птахів, риб та фантастичних істот — сирен, сфінксів, крилатих коней і т. ін. Помітне місце серед знахідок займають також посудини з орнаментальним

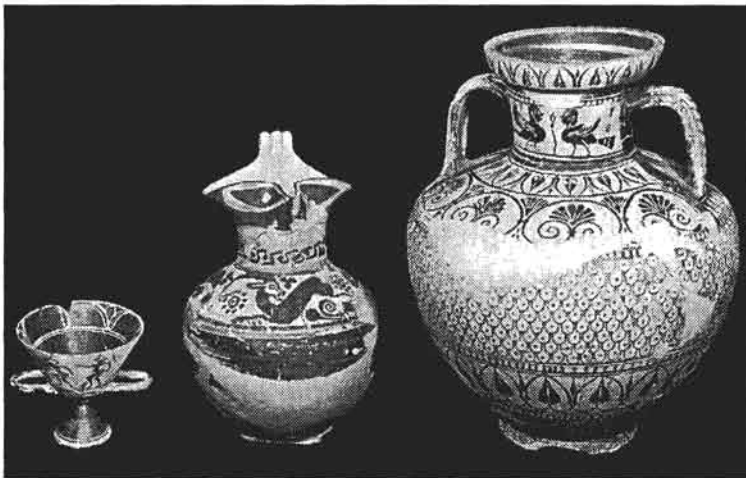

Рис. 10. Посуд архаїчного періоду з розкопок на о. Березань. Археологічний музей ІА НАН України

розписом у вигляді поясків, хвилевих ліній та різних комбінацій геометричного узору. Контурний чорнофігурний малюнок на іонійській розписній кераміці з'являється в середині VI ст. до н. е. У цей же період такий стиль стає характерним і для кераміки, що виготовлялася в Аттиці і в значній кількості ввозилася до Північного Причорномор'я.

Греки-переселенці з Іонії та інших місць принесли з собою уже сформований пантеон, а на новій батьківщині відбувалася його подальша трансформація, яка великою мірою залежала від конкретних історичних умов, що склалися в тому чи іншому античному центрі. Причому слід наголосити, що Аполлон розглядався греками-іонійцями як головний покровитель і помічник. Крім нього, на початковому етапі існування грецьких поселень важливе місце в релігійних уявленнях греків-колоністів займали культу богів—покровителів землеробства, зокрема Деметри та її дочки Кори-Персефони. В дорійському Херсонесі головними божествами вважалися Партенос та Геракл — покровитель Гераклеї Понтійської.

Таким чином, архаїчний період в історії грецького населення Північного Причорномор'я характеризується виникненням перших грецьких поселень, мешканці яких почали освоювати сільськогосподарські території. У Нижньому Побужжі, Нижньому Подністров'ї та Східному Криму цей процес відбувався активніше, аніж у Західному Криму. В околицях Херсонеса, розширення сільських територій стримувалося збройним опором таврів. Переважну більшість мешканців грецьких поселень становили греки-переселенці та їхні нащадки, а також епойки, які внаслідок гострої соціальної боротьби здобули політичні права у повному обсязі. Основою економіки грецьких поселень було сільське господарство. Ремесло й торгівля перебували у зародковому стані. В галузі матеріального виробництва основною рушійною силою були дрібні вільні виробники. Праця рабів та інших залежних верств населення не відігравала скільки-небудь суттєвої ролі. В архаїчний період завершилося становлення у Північному Причорномор'ї полісної соціально-політичної організації класичного типу.

Тема 18

Особливості розвитку античних центрів Північного Причорномор'я у класичний період

Класичний період в історії Греції та Східного Середземномор'я (V — третя чверть IV ст. до н. е.) — доба розквіту полісів та еллінської культури.

Наприкінці V ст. до н. е. піднесення матеріального виробництва й розвиток товарно-грошових відносин спричинили кризу полісної соціально-політичної організації. В античних центрах Північного Причорномор'я, з огляду на їхнє розташування на далекій північній окраїні грецької ойкумени, розвиток

історичних процесів, економіки та соціальних відносин відбувався дещо повільніше і мав свою специфіку (рис. 11).

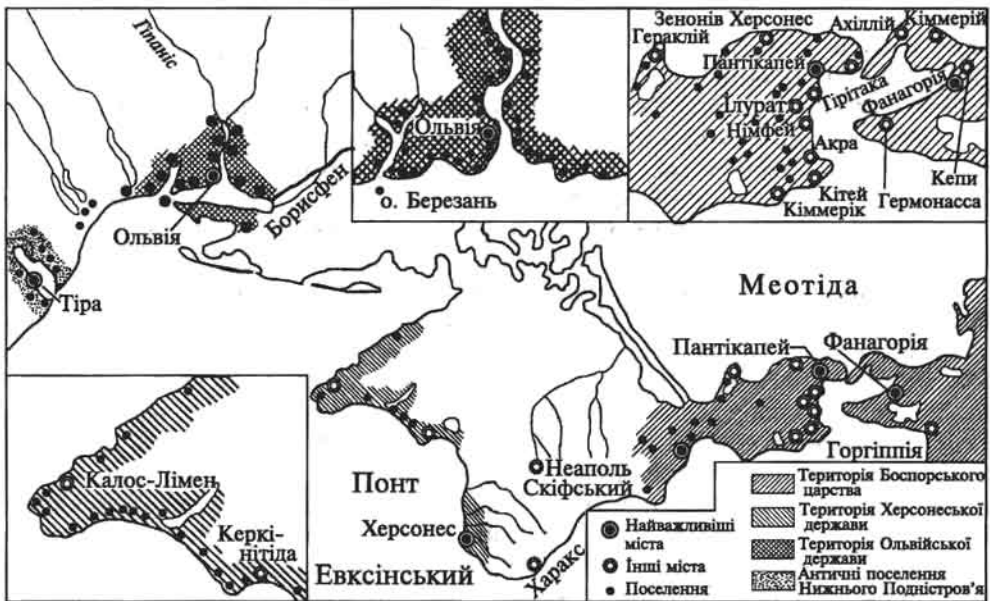

Рис. 11. Античні держави Північного Причорномор'я

Нижнє Побужжя і Нижнє Подністров'я

У першій половині V ст. до н. е. у Нижньому Побужжі відбувався процес ліквідації античних сільських поселень, що контролювалися Ольвією. Він розпочався на зламі першої і другої чверті й завершився до середини V ст. до н. е. Залишивши свої поселення, частина їхніх мешканців переселилася до міста та його найближчих околиць, де близько середини V ст. до н. е. виникає так зване передмістя. Хронологічно переселення до Ольвії мешканців сільських поселень збігається з розповіддю Геродота про наявність у місті оборонних мурів, хоча найраніші залишки захисних споруд датуються не раніше першої половини IV ст. до н. е.

Зникнення сільських поселень було викликане погіршенням воєнно-політичної ситуації в регіоні, що змусило мешканців хори залишити нажиті місця. Однак це явище не можна розглядати як суто локальне, оскільки в цей же час припиняється життя на сільських поселеннях Нижнього Подністров'я та околицях Істрії. Така зміна ситуації зумовлювалася просуванням зі сходу нових груп кочового скіфського населення. Після перемоги над Дарієм скіфські правителі перейшли до політики експансії щодо сусідніх територій. Царські скіфи підкорили населення Лісостепу, а в 496 р. до н. е. здійснили рейд до Херсонеса Фракійського. Як наслідок цих подій можна розглядати по-

чаток карбування скіфським царем Скілом монети в Ніконії у перші десятиліття V ст. до н. е. Цей правитель, вихований в еллінському дусі своєю матір'ю-гречанкою, узяв під своє заступництво грецьке населення Нижнього Подністров'я та Нижнього Побужжя. Беручи до уваги дату карбування монет Скіла, можна стверджувати, що припинення життя на античних поселеннях відбулося уже після цієї події.

Зникнення сільських поселень збігається зі зміною у другій чверті V ст. до н. е. скіфських династій, що сприяло становленню Ольвії та Ніконія як транс-агентів із вивозу хліба уже зі Скіфії до Середземномор'я. З метою реалізації своїх економічних інтересів Скіфське царство прагнуло встановлення жорсткого контролю над полісами регіону (*варварський протекторат*), що для греків мало як позитивні, так і негативні наслідки. Припинення життя на більшості античних сільських поселень і скіфський протекторат, встановлений над Ольвією, мали призвести до негативних змін в економіці міста. Проте археологічні дослідження не зафіксували появу значних кризових явищ. Навпаки, в цей час намітилася активізація будівельної діяльності. В нумізматиці з'являються литі монети-“аси” із зображенням Медузи Горгони, а дещо пізніше — Деметри та полісної емблеми — орел на дельфіні. В середині V ст. до н. е. починається карбування срібної монети, що свідчить про піднесення економіки міста. У першій половині V ст. до н. е. тут активно розвивається ремісниче виробництво, а в наступні десятиліття у місті виникає гавань, розширюються торговельні зв'язки. Сільське господарство концентрується в околицях Ольвії, де у V—IV ст. до н. е. існували окремо розташовані житлово-господарські комплекси.

Поява в Ольвії значної кількості сільського населення супроводжувалася змінами у соціальному складі населення і посиленням соціальної напруженості. Це спонукало міську еліту здійснювати заходи, спрямовані на подолання суперечностей в суспільстві і встановлення дієвого контролю за масою прийшлого населення порівняно невисокого достатку. Зайве населення залучалося до будівництва та ремесел, частина його осіла в передмісті, де продовжувала займатися сільським господарством на землях поліса або заможних ольвіюполітів. Загострення ситуації у сфері соціальних стосунків змушувало консолідуватися заможну верхівку населення з метою захисту своїх інтересів. Інструментом проведення в життя зовнішньої і внутрішньої політики елітарної верхівки в Ольвії стала тиранія, інститут якої фіксується тут у першій чверті V ст. до н. е. Особливості економічного розвитку Ольвії у V ст. до н. е. дають підстави стверджувати, що соціальною основою ольвійської тиранії були оптові купці. Цей кількісно невеликий прошарок населення отримував великі прибутки від посередницьких операцій і був заінтересований у збереженні усталеного порядку речей. Загальна ж маса громадян-землевласників не могла бути вдоволена ситуацією, що склалася. Це вело до загострення суперечностей між порівняно невеликою групою заможних торговців, підтримуваних тираном, і більшістю населення поліса.

Сьогодні важко сказати, що спричинило падіння тиранії і відновлення демократії в Ольвії. Найімовірніше, це було пов'язано зі зміною характеру верховної влади у скіфів і появою у ній еллінофільського угруповання. Звільнення від скіфського протекторату і повалення тиранії сприяли вирішенню соціальних конфліктів між невеликою групою багатих торговців і загальною

масою населення. Показово, що з початку IV ст. до н. е. з громадського життя Ольвії зникають аристократичні союзи мольпів, орфіків, нуменістів та ін., — опора тиранічного режиму. А на політичній арені з'явилися внутрішньородові, кланові релігійні товариства. Характер демократичних перетворень, здійснених після повалення тиранії, дає підстави стверджувати, що в Ольвії на початку IV ст. до н. е. був установлений помірний демократичний режим з доволі помітним елітарним забарвленням. Новий політичний устрій відображав інтереси насамперед громадян-землевласників, чії права раніше обмежувалися, а не всього вільного населення поліса.

В останній третині V ст. до н. е. починається процес реколонізації хори, який особливо активізувався на зламі V—IV ст. до н. е. До першої чверті IV ст. до н. е. дослідники відносять появу цілої низки поселень на місцях архаїчних пам'яток та в нових районах. У цей час хора Ольвії досягає своїх максимальних розмірів. Реколонізація Нижнього Побужжя була тісно пов'язана з припиненням скіфського протекторату, поваленням місцевої тиранії і переходом до демократичної системи управління. Цілком можливо, що процес інтенсивного осідання кочовиків, що значно посилювався в IV ст. до н. е., зумовив економічну заінтересованість правлячої верхівки скіфського суспільства в розширенні сільських територій Ольвії, де могла осісти певна частина збіднілих кочовиків, які сплачували данину ватажкам скіфів. ↘

Характерною особливістю сільських поселень початку — першої половини IV ст. до н. е. була наявність на них землянок і напівземлянок. Використання таких жител у Нижньому Побужжі було закономірним явищем. Це зумовлювалося доступністю цієї простої за конструкцією будівлі для основної маси населення, яке починало життя на новому місці і, звичайно, було обмежене в засобах. Лише після розвитку сільськогосподарського виробництва на нових місцях у порівняно широких масштабах у мешканців поселень з'явилася можливість перейти до наземного сирцево-кам'яного домобудівництва.

Тіра та Нижнє Подністрів'я у V — першій половині IV ст. до н. е.

Попри зникнення античних сільських поселень на лівому березі Дністровського лиману, в V—IV ст. до н. е. Ніконій продовжує активно розвиватися. Одночасно зі спорудженням оборонної стіни тут починається наземне сирцево-кам'яне домобудівництво. Напівземлянки більш раннього періоду відходять у минуле. Розвиток Ніконія після зникнення архаїчних сільських поселень пов'язаний насамперед із переселенням сюди греків — мешканців лівого берега Дністровського лиману. Нам невідомо, як саме відбувався цей процес, однак дані про аналогічне явище у Нижньому Побужжі дають підстави припустити, що в районі Ніконія мали місце ті ж процеси, що раніше спостерігалися в Ольвії. Мешканці Ніконії продовжували займатися сільським господарством у безпосередній близькості від городища. Певного рівня досягло ремесло, яке в основному мало домашній характер.

Південно-Західний та Північно-Західний Крим

Протягом V — першої половини IV ст. до н. е. територія раннього Херсонеса була невеликою. Однак навколо міста було зведено оборонні споруди, в межах яких поряд із житловими будинками зводилися перші храми. Процес становлення тут поліса як сталої соціально-політичної структури активно відбувався на зламі V—IV ст. до н. е., коли в Херсонесі почалося карбування власної монети. Економіка базувалася на сільському господарстві. Перші земельні ділянки члени херсонеської громадської общини отримали поблизу міста, а згодом відбулося розмежування Маячного півострова, який із суходолу захищали два ряди оборонних стін, і земель на північному березі Гераклеїського півострова. У класичний період починає розвиватися ремесло, що сприяло піднесенню внутрішньої торгівлі, яка базувалася на обміні продуктів сільського господарства на ремісничі вироби. З початку IV ст. до н. е. цей обмін здійснювався за допомогою грошей.

Заснована у третій чверті VI ст. до н. е. в Північно-Західній Тавриці Керкінітіда поки що залишається єдиним більш-менш ґрунтовно дослідженим античним поселенням. З часу свого виникнення й до третьої чверті IV ст. до н. е. вона була невеликим автономним полісом. Якісний стрибок у розвитку Керкінітіди, що мав наслідком її урбанізацію, відбувся у 70—60-ті роки V ст. до н. е. У цей час місто було обнесене захисною стіною, а внутрішній простір поділений на приблизно однакові ділянки, на яких розміщувалися садиби громадян. Замість землянок, у яких мешкали перші поселенці, було зведено наземні будинки античного типу. Регулярне планування традиційно міського типу свідчить, що саме в цей час завершився процес архітектурного формування поліса. У першій третині V ст. до н. е. в Керкінітіді з'являються перші монети, що за своєю формою нагадували наконечники стріл. Пізніше тут було налагоджено виробництво нового типу монет. Уведення в обіг монети засвідчило початок розвитку ремесла та внутрішньої торгівлі, проте основним заняттям населення усе ж залишалося сільське господарство, зокрема хліборобство. На початку V ст. до н. е. Керкінітіда потрапила під скіфський протекторат і сплачувала данину кочовикам.

Східний Крим і узбережжя Керченської протоки

Якщо в V ст. до н. е. у Херсонесі відбувався процес становлення поліса, то на території Боспору вже почала формуватися централізована держава, до складу якої увійшли міста і різнотипні поселення. Нині встановлено, що саме активізація кочових скіфів після переможної війни з Дарієм сприяла консолідації боспорських греків і стала основною передумовою утворення *сіммахії* (союзу) та релігійної амфіктіонії (об'єднання) боспорських міст, що перебувала під патронатом Аполлона. Союз очолив представник аристократичного роду Археанактидів. Вихідці з цієї сім'ї очолили також військові сили союзників.

Центром боспорської сіммахії став Пантікапей, який у цей час посів провідне місце в економічному розвитку регіону. В місті було зведено храм Аполлона, який став релігійним захисником нового об'єднання (рис. 12).

Після утворення сіммахії активному освоєнню сільських територій на Керченському півострові завадили скіфські напади. Свідченням реальної загрози, що нависла над боспорськими містами, є будівництво так званого Тірітакського валу та ранньої оборонної стіни Тірітаки на залишках будівель кінця VI ст. до н. е.

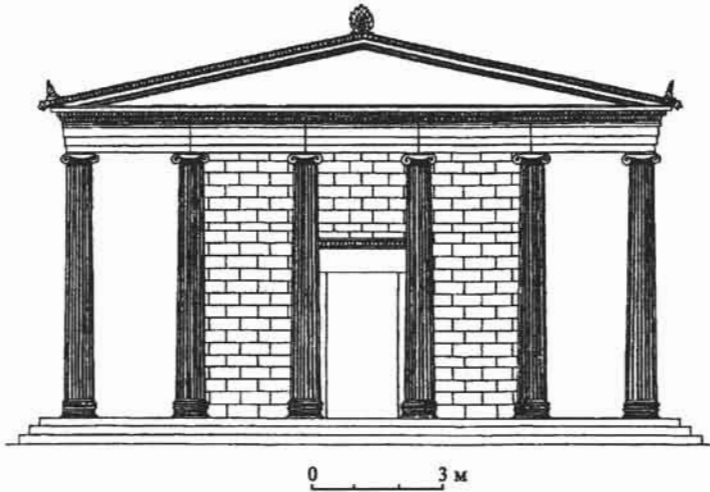

Рис. 12. Храм Аполлона в Пантікапеї (за І. Р. Пічіяном)

Невідомо, як саме відбувалася варварська експансія, проте цілком можливо, що агресивні дії кочовиків проти грецьких міст по обох берегах Керченської протоки зумовлювалися сезонними перекочуваннями скіфів через неї. Саме бажанням перекрити маршрут сезонних пересувань скіфів зі Східного Криму на азійський бік Боспору, про що оповідає Геродот, і тим самим захиститися від несподіваних набігів кочовиків, пояснюється об'єднання грецьких міст у сіммахію та будівництво ними Тірітакського валу в першій чверті V ст. до н. е.

Проте не всі боспорські поселення увійшли до складу нового об'єднання. Той факт, що Німфей та інші античні центри, розташовані в південній частині Керченського півострова, залишилися поза захищеною валом територією, свідчить, що надполісне об'єднання було справою добровільною і, зрештою, залежало від воєнно-політичного стану кожного конкретного античного центру. В цьому відношенні показовим є той факт, що, коли Пантікапей та античні населені пункти, розташовані на північ від Тірітаки, близько 480 р. до н. е. увійшли до складу боспорської сіммахії і спільними зусиллями почали зведення ліній стратегічної оборони проти скіфів, Німфей та грецькі поселення, що перебували під його контролем, найімовірніше, не стали членами цього об'єднання, а в стосунках зі скіфами здійснювали самостійну політику. Комп-

лекс археологічних матеріалів, що є в розпорядженні дослідників, дає підстави припустити наявність на певному хронологічному відтинку скіфського протекторату або ж тісних військово-політичних зв'язків між скіфськими правителями і Німфеєм. Підтвердженням цього могла б слугувати ліпна кераміка та некрополь даного центру.

Наявні джерела сьогодні не дають можливості ані спростувати, ані підтвердити ці припущення. Однак подальші події і, зокрема, вступ Німфея до Афінського морського союзу свідчать про існування на Боспорі певної опозиції об'єднавчим зусиллям Археанактидів. З боку Німфея це була тривала цілеспрямована політика, зумовлена пошуком сильних союзників, адже протистояти боспорській сіммахії цей поліс міг лише завдяки зовнішній підтримці.

Усе це певною мірою підтверджує висновок тих дослідників, які вважали, що навколо Пантікапею об'єднувалися лише грецькі центри, розташовані на Керченському півострові, в межах захищеної Тірітакським валом території. Водночас античні міста, засновані на південь від Тірітаки та на сучасному Таманському півострові, залишалися самостійними, хоча й підтримували певні зв'язки з боспорською сіммахією. Якщо це так, то необхідність проведення комплексу заходів, пов'язаних зі зведенням стратегічної оборонної лінії на Керченському півострові, була основною причиною об'єднання боспорських греків у сіммахію перед лицем скіфської загрози. Адже жоден із античних центрів самостійно не міг активно протистояти варварській експансії.

За повідомленням Діодора Сицилійського, у 438/437 р. до н. е. Спарток, за походженням фракієць, здійснив державний переворот у Пантікапеї. Він усунув від управління Археанактидів й захопив владу на Боспорі. Це призвело до розпаду сіммахії боспорських міст і зумовило перехід від федеративного надполісного політичного та релігійного об'єднання до централізованої держави. Прихід до влади Спартока диктувався інтересами досить могутньої верстви населення, головним чином Пантікапею, яка прагнула насамперед встановити дієвий контроль за експортом хліба до Середземномор'я. Політичні противники Спартока змушені були втікати до Феодосії, де вони перебували ще за часів правління наступного боспорського тирана Сатира.

Наприкінці V ст. до н. е. до складу нового державного утворення було приєднано Німфей, а також грецькі міста на сучасному Таманському півострові, зокрема Фанагорію. А на зламі першої і другої чверті IV ст. до н. е. цар Левкон I після тривалої і напруженої війни підкорив Феодосію.

За часів правління Левкона I значно розширилися межі Боспорського царства на сході, де прикордонним населеним пунктом стала Горгіппія зі своєю зручною гаванню. Як вважають дослідники, за часів його правління територія Боспорської держави сягала близько 5 тис. км².

Наявні джерела засвідчують, що в цей час на території сучасних Керченського, Таманського півостровів та в Синдіці остаточно сформувалася Боспорська держава територіального типу, близька за своїми ознаками, але не адекватна елліністичним монархіям. Вона об'єднала під своєю егідою як численні грецькі поліси, так і варварське населення.

Економічний розвиток, соціальні відносини та етнічний склад населення

У досліджуваний період Херсонес являв собою поліс класичного типу, де переважна кількість населення займалася сільським господарством, а ремесло та торгівля перебували ще в зародковому стані. В Ольвії та Ніконії після колапсу великої хори виробництво сільськогосподарської продукції скоротилося. Тут відбувався процес концентрації населення у містах, мешканці яких змушені були добувати собі засоби існування переважно ремісничою та торговельною діяльністю. Ольвія та Ніконій на деякий час стають центрами посередницької торгівлі. Значні партії збіжжя надходили до цих міст із Лісостепової Скіфії. Однак найбільшим експортером хліба в цей час була Боспорська держава, яка отримувала його від підкорених племен, насамперед синдів та меотів.

Прискорення економічного розвитку античних держав спричинило розширення масштабів майнової та соціальної диференціації населення. Хоча сьогодні немає підстав стверджувати про значну поляризацію грецького суспільства в Ольвії, Ніконії чи на Боспорі. Поряд із кількісно невеликою групою найзаможніших жителів — насамперед “друзів” боспорського царя та прихильників тиранічного режиму в Ольвії, переважну більшість населення центрів регіону становили вільні верстви середнього майнового достатку. На відміну від великих античних центрів Греції, наприклад Афін, де товарне виробництво сягнуло високого рівня, у полісах переважала праця громадянського вільного населення, а також юридично вільних, хоча й неповноправних верств населення. Рабство мало домашній характер, і раби використовувалися здебільшого в домашньому господарстві міської верхівки та боспорських царів.

Етнічний склад населення у класичний період суттєво не змінився. Переважну більшість мешканців античних центрів становили етнічні елліни, хоча за даними поховального обряду та просопографії фіксується незначний відсоток вихідців із варварської периферії. Причому процес проникнення негрецького елемента до складу населення активніше відбувався в Ольвії та на Боспорі, що пояснюється тіснішими контактами даних центрів з варварами, зокрема зі скіфами, меотами та синдами.

Основні категорії пам'яток і матеріальна культура

Античні пам'ятки доби класики представлені різними категоріями. Це, насамперед, укріплені міста, поселення, ґрунтові та курганні некрополі, земельні ділянки з розташованими на них житловими та господарськими спорудами, а також оборонні вали, відомі, зокрема, на Боспорі.

Традиційно вважається, що боспорські вали зведено ще до освоєння греками сучасного Керченського півострова “нащадками сліпих”, яких згадує Геродот, а за античних часів вони лише були пристосовані для захисту західних рубежів Боспорської держави. Проте якщо наявність системи валів на Кер-

ченському півострові попри всі намагання дослідників неможливо пов'язати з будівельною діяльністю носіїв кемі-обинської культури або кіммерійцями, то їх спорудження порівняно легко пояснити, виходячи з матеріалів боспорської історії. Топографія цих земляних оборонних споруд, побудованих, поза всяким сумнівом, для захисту саме від кінноти кочовиків, та деякі їхні конструктивні особливості (наявність у фундаменті кам'яних кладок — *кренід*) свідчать про те, що їх було споруджено греками. Необхідність цих укріплень зумовлювалася поступовим територіальним зростанням Боспорської держави. Про це свідчить, насамперед, розташування сільських поселень під захистом валів, а також топографія поховань кочових скіфів VI—V ст. до н. е., що здебільшого концентруються на захід від боспорських валів. Природно, що розташування таких складних оборонних споруд, будівництво яких потребувало значних зусиль, не може точно збігатися з кордонами Боспорської держави. Однак, ураховуючи тривалий період будівництва цих споруд, що перетинали увесь Керченський півострів й обмежували порівняно великі його території, можна припустити, що боспорські оборонні вали не стільки відбивають реальні кордони Боспору, скільки є показником стратегічного підходу до захисту сільськогосподарських районів держави на заході.

У плануванні та архітектурі фіксуються стандарти і норми містобудування, характерні для міст материкової та острівної Греції. Територія більшості античних центрів оточується оборонними стінами і баштами. Внутрішня територія міст забудовується із використанням концентрично-променевого (Пантікапей) та прямолінійного планування (Херсонес) (рис. 13), або ж із

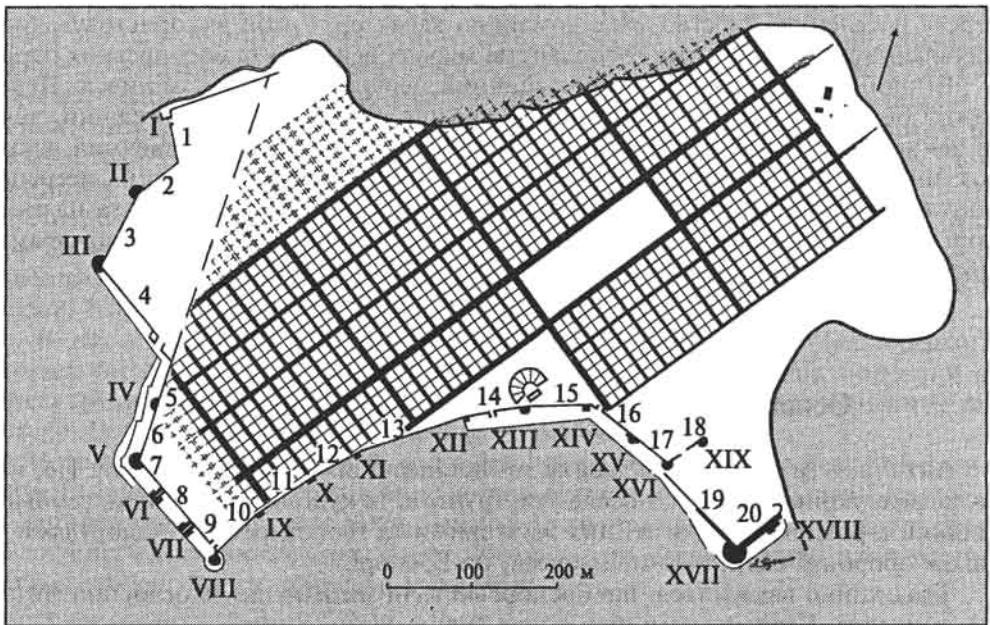

Рис. 13. Ідеальний містобудівельний план Херсонеса.

Римськими цифрами позначено номери башт, арабськими — куртин (за А. В. Буйських)

застосуванням обох елементів (Ольвія, Фанагорія), і диференціюється за функціональними ознаками. Виділяються портові, торговельні, адміністративні та культові райони. Окрім порівняно великих за площею міст, таких як Ольвія, Пантікапей, Херсонес, існували міста середніх і невеликих розмірів (Тіра, Ніконій, Керкінітіда, Мірмекій та ін.). У деяких містах домінували акрополі (підвищені частини міста), що мали додаткову лінію оборонних споруд (Пантікапей). На зміну землянкам і напівземлянкам приходять наземні сирцево-кам'яні споруди. Вони були багатокімнатними, з внутрішніми дворами і типовими будівлями об'ємно-планувальних типів, характерних для Греції. З таких будинків формувалися квартали, що ділилися вулицями та провулками. Як правило, у кварталах їх було від двох до чотирьох. За доби класики навколо античних міст розпочалося будівництво оборонних споруд, які склалися зі стін і веж. На сільськогосподарській території ставлять будинки баштового типу й укріплюють садиби.

У містах зводяться громадські та культові споруди (рис. 14). У цей період було перебудовано вівтар Ольвійського теменосу. Набули поширення антові храми іонійського та дорійського ордерів, залишки яких відомі на о. Березані, в Ольвії, Пантікапей та Німфеї. В оформленні ордерних споруд використовувалися теракоти із зображеннями Медузи Горгони, Деметри, пальмет. В Ольвії виявлені також *гімнасії* (приміщення для занять фізичними вправами), дікастерій (приміщення для судових засідань).

У некрополях переважають ґрунтові могили. Проте на Боспорі вже з'являються перші підкурганні поховання. Найбільш раннім серед них є Золотий курган із круглою у плані монументальною камерою з уступчастим склепінням і *дромосом* (коридором). Основним способом поховання залишалося тілопокладення, але в Пантікапей дещо збільшується кількість поховань із застосуванням кремації. Дітей дуже часто ховали в амфорах. Загалом поховальні споруди стають різноманітнішими. При їх спорудженні починають використовувати камінь, а набір поховального інвентаря стає багатшим. Над могилами з'являються надгробні стели. Переважають надгробки, виготовлені з вапняку, та антропоморфні пам'ятники, пов'язані з грецькими традиціями.

Духовна культура була тісно пов'язана із загальногрецькою, хоча в класичний період починають проявлятися певні її

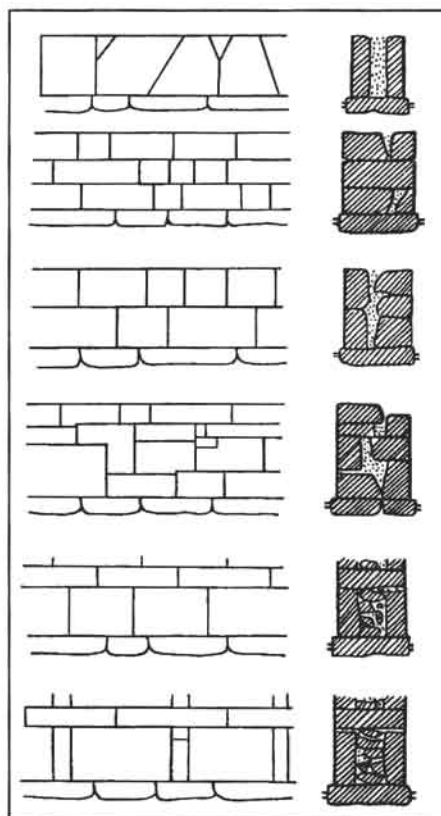

Рис. 14. Типи кладок житлових і громадських споруд V—IV ст. до н. е. (за С. Д. Крижицьким)

особливості, зумовлені конкретно-історичним розвитком кожного центру. В античних містах поширювалася писемність, про що свідчать епіграфічні пам'ятки, зокрема *графіті* (написи на кераміці), в яких віддзеркалювалися різні сторони повсякденного життя. Значна увага приділялася фізичній підготовці молоді, адже кожен громадянин вважався воїном.

У релігійному житті, поряд із богами — покровителями землеробства: Деметроу, Корою-Персефоною, Діонісом, в іонійських центрах особливо шанували Аполлона, під егідою якого створювалися оборонна сімахія та релігійна амфіктіонія на Боспорі. В Ольвії патроном громадянської общини виступав Аполлон Дельфіній. У дорійському Херсонесі головною помічницею і покровителькою громадянської общини вважалася багатофункціональна богиня Партенос (Діва), дуже близька суто грецькій Артеміді. Проникали в античні міста й нові для того часу вчення. В Ольвії відомі пам'ятки, що засвідчують наявність серед ольвіополітів прибічників орфічних вірувань, у яких помітне місце займала віра в безсмертя душі.

Матеріальна культура полісів за доби класики мало чим відрізнялася від материкової та острівної Греції. У побуті використовувався такий самий посуд, представлений амфорами (рис. 15), піфосами, столовими (тарілки, миски, блюда, кіліки, скіфоси, ритони, ойнохої, кратери та ін.) та парфумерними посудинами (бальзамарії, арибали, алабастри, лекани, лекіфи), прикрасами, сві-

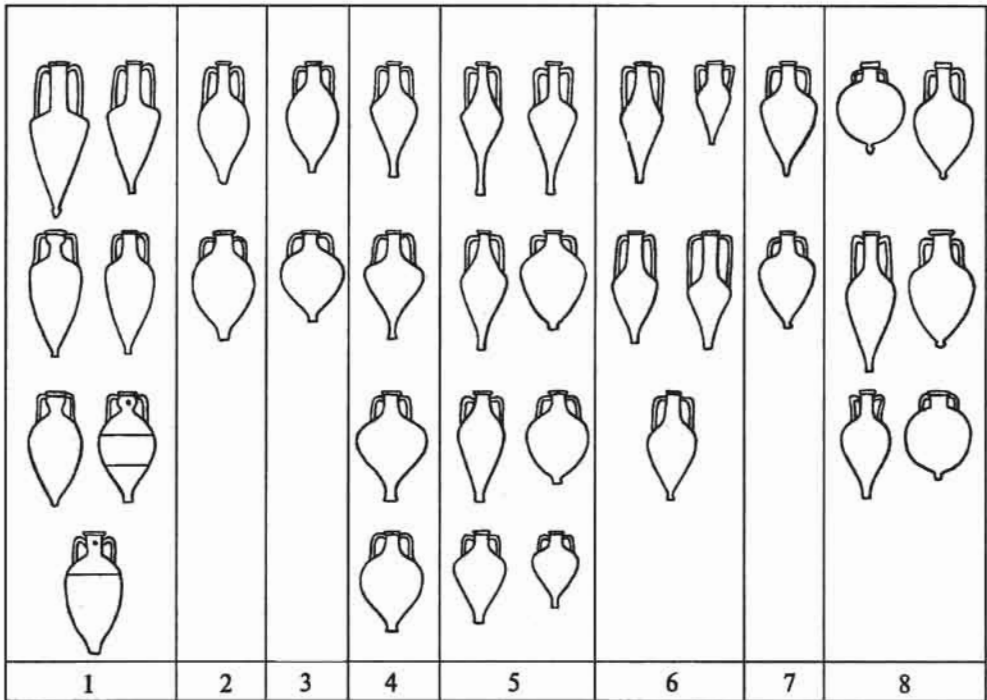

Рис. 15. Імпортні амфори V—IV ст. до н. е.:

1 — Хіос; 2 — Лесбос; 3 — Самос; 4 — Менде; 5 — Фасос; 6 — Гераклея; 7 — Сінопа; 8 — невідомі центри

тильниками, теракотовими статуетками тощо (рис. 16). Серед речових знахідок особливо вирізняються аттичні фігурні лекіфи у вигляді Афродіти, яка народжується з раковини, сфінкса та сирени з Фанагорії. Однак загалом переважає простий посуд, а також ліпні посудини, що були в повсякденному користуванні переважної більшості греків. У похованнях збільшується кількість прикрас, представлених намистом, сережками, металевими перснями-печатками, дзеркалами тощо.

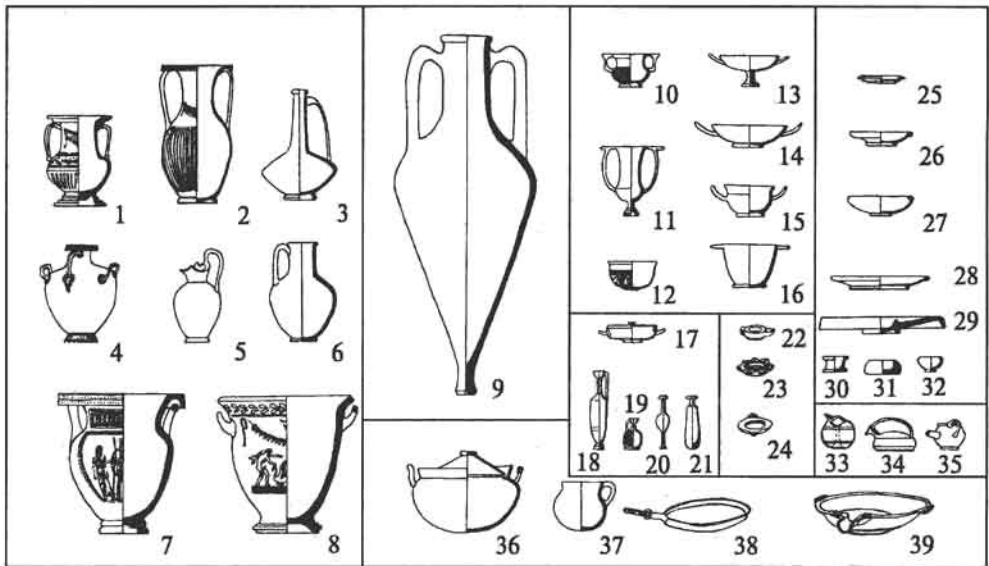

Рис. 16. Основні типи грецького посуду (за С. Д. Крижиським та Н. О. Лейпунською):

- 1, 2 — пеліки; 3 — лагінос; 4 — гідрія; 5 — ойнохоя; 6 — глечик; 7, 8 — кратери; 9 — амфора;
 10, 11 — канфар; 12 — “мегарська” чаша; 13, 14, 15 — кіліки; 16 — скіфос; 17 — лекана; 18, 19 — лекіфи;
 20, 21 — флакон; 22, 23, 24 — світильники; 25, 26, 27, 28 — миски; 29 — рибне блюдо; 30, 31, 32, 33,
 34 — аски; 35 — гутус; 36 — каструля; 37 — кухонний горщик; 38 — сковорода; 39 — лутерій

Отже, у класичний період спостерігається подальший політичний та соціально-економічний розвиток грецьких центрів. Але якщо за попередньої доби історичні долі античних полісів регіону були загалом схожими, то тепер у їхньому житті починає простежуватися певна специфіка. Якщо під тиском войовничих кочовиків у Нижньому Побужжі та Нижньому Подністров'ї почався колапс хори і політичний режим Ольвії став тиранічним, то в Південно-Західній Тавриці сформувався Херсонеський поліс класичного типу. У Східній Тавриці розпочався процес об'єднання раніше автономних центрів у сіммахію, яку очолили жерці храму Аполлона в Пантікапеї. У другій чверті V ст. до н. е. владу в цьому надполісному об'єднанні захопив Спарток, який почав приєднувати до своєї держави землі на сучасному Керченському й Таманському півостровах. Це мало наслідком появу в північно-східному районі Північного Причорномор'я територіальної Боспорської держави з монархічною формою правління.

Тема 19

Північне Причорномор'я за доби еллінізму
(остання третина IV — середина I ст. до н. е.)

Елліністичний період в історії Греції позначився інтенсивним розвитком виробництва та культури. Грецькі міста-держави, що переживали глибоку кризу, були підкорені правителями сусідньої Македонії. Під керівництвом царя Александра македонці та греки розгромили Перську державу. Наслідком цих змін стало поширення грецької культури на Схід. На території Греції утворилися федеративні союзи грецьких полісів, а на Сході, після розгрому Перської держави та смерті Александра Македонського, — елліністичні монархії. Найхарактернішою рисою елліністичного періоду було виникнення різнотипних територіальних державних утворень, що прийшли на зміну полісам класичного типу. В Північному Причорномор'ї відбувалися схожі процеси, хоча й позначені певною специфікою.

У третій чверті IV ст. до н. е. відбувся скіфо-македонський збройний конфлікт, що мав важливі наслідки для грецького населення регіону. Готуючись до походу в Азію, Александр Македонський у 335 р. до н. е. здійснив збройну акцію проти трибаллів й уклав із ними та з кельтами вигідний мир. Як наслідок, загони, сформовані з іллірійсько-фракійських племен, брали участь у його Східному поході. На чорноморському узбережжі Фракії представником Александра став Зопіріон, який у 331 р. до н. е. здійснив похід проти скіфів, що закінчився невдачею. Сам полководець загинув, а його військо було знищене. Цим подіям передувала облога Ольвії, але завдяки рішучим діям ольвіополітів та їхніх скіфських союзників Зопіріону не вдалося захопити місто.

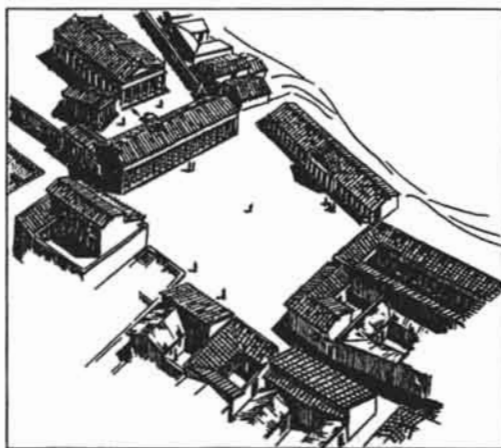

Рис. 17. Ансамбль агори та центрального теменосу Ольвії (за С. Д. Крижицьким)

Нижнє Побужжя в останній третині IV — першій половині III ст. до н. е.

Облога Ольвії македонськими військами згуртувала мешканців міста й спричинила низку важливих подій, наслідком яких була зміна політичного устрою. До влади прийшли радикальні демократи, за правління яких відбулися значні зміни в житті місцевого населення. Найбільш показовим у цьому відношенні було розширення міського будівництва (рис. 17). Відбулося також помітне розширення хори Ольвії, що добре ілюструється топографією знахідок ольвійських монет — борисфенів.

Основою економіки Ольвії залишалося сільське господарство. Воно базувалося на дрібних та середніх за розмірами землеволодіннях, де починають зводитися садиби. На більшості сільських поселень забудова була вільна, а самі вони являли собою сукупність господарчих одиниць. У Нижньому Побужжі зафіксовано кілька типів населених пунктів. Тут існувало землеволодіння повноправних громадян, представлене індивідуальними садибами, мешкало вільне, але неповноправне населення і соціально залежні верстви. Ольвійська громадянська община вважалася верховним власником землі, а населення, яке мешкало на ній, мало сплачувати земельну ренту-податок.

Розширення територіальних володінь призвело до виникнення у Нижньому Побужжі нової соціально-економічної та політичної структури, яка істотно відрізнялася від поліса класичного типу. Криза полісних структур тут найбільш помітно проявилася у другій половині V ст. до н. е., після встановлення тиранії. Повалення тиранії і реформа політичного устрою сприяли стрімкому розвитку економіки, що зумовило процес соціальної диференціації населення, несумісний із класичною полісною соціально-політичною структурою. В останній третині IV ст. до н. е. Ольвія стає центром територіальної держави, економічною основою якої була експлуатація різних категорій населення, що мешкало на території її сільської округи.

Нижнє Подністров'я останньої чверті IV — середини III ст. до н. е.

Збільшення вивозу сільськогосподарської продукції через Ніконій сприяло поступовому відродженню життя на залишених раніше поселеннях і виникненню на лівому березі Дністровського лиману нових. Вторинне освоєння лівобережжя Дністровського лиману розпочалося завдяки значному припливу населення у цей район. Землеробські поселення того часу в околицях Ніконія ще не досліджені. Проте сьогодні є всі підстави стверджувати, що, поряд із хорою цього античного центру та грецькими сільськими поселеннями в його окрузі, на лівому березі Дністровського лиману існувала значна кількість скіфських поселень, економічно пов'язаних із Ніконієм. Значну роль у житті цього району відігравали кочові скіфи, які лояльно ставилися до грецького на-

селення, й водночас експлуатували своїх осілих одноплемінників, беручи з них данину.

На правому березі Дністровського лиману в IV—III ст. до н. е. також фіксується поява сільських поселень. Цей процес став передумовою економічного піднесення, яке переживала Тіра. Близько середини IV ст. до н. е. її північно-східний район був обнесений захисною стіною. У другій половині IV — на початку III ст. до н. е. починається карбування полісної монети, що засвідчило не лише розвиток внутрішнього ринку, а й збільшення товарної спрямованості економіки.

Нижнє Побужжя у другій половині III — I ст. до н. е.

У середині III ст. до н. е. Ольвія вступає в смугу економічної кризи. Причини і характер цього явища крилися у тих процесах, що відбувалися на Балканах та в інших районах Північно-Західного Причорномор'я. Близько середини III ст. до н. е. більшість сільських поселень і садіб ольвійської периферії, розташованих на правому березі Бузького лиману, припиняють своє існування. Беручи до уваги, що економічне піднесення Ольвійської держави наприкінці IV — у першій половині III ст. до н. е. зумовлювалося розширенням сільських володінь, то кризові явища, відмічені у другій половині III ст. до н. е., слід пов'язувати насамперед із припиненням господарської діяльності на поселеннях Нижнього Побужжя. Хоча в безпосередній близькості від Ольвії і на лівому березі Бузького лиману на поселеннях знайдено матеріали другої половини III — середини II ст. до н. е. Проте обсяги виробництва сільськогосподарської продукції тут значно скоротилися. Це, своєю чергою, призвело до негативних наслідків у соціальній сфері. Відсутність нормального постачання продуктів харчування, а також припинення регулярного надходження форосу спричинили дестабілізацію соціально-політичного життя. Громадянська община всіляко намагалася знайти вихід із цього скрутного становища.

Загибель сільських поселень на правому березі Бузького лиману й загальна дестабілізація воєнно-політичної ситуації в усьому Північно-Західному Причорномор'ї були пов'язані з просуванням сюди кельтів, які під іменем галатів згадуються в ольвійському декреті на честь Протогена. Ситуацію погіршувало ще й те, що ольвіополіти змушені були періодично сплачувати значну данину варварським правителям. А це спричинило переселення до Ольвії мешканців неукріплених сільських поселень, позбавлених засобів до існування. Втрата значної частини територій і збільшення кількості населення міста у другій половині III ст. до н. е. призвели до погіршення його майнового стану і зростання соціальних суперечностей. Із поглибленням соціальної диференціації пов'язана елітаризація державного устрою Ольвії, унаслідок якої доступ до вищих магистратур став прерогативою небагатьох заможних сімей, представники яких рік у рік займали вищі посади в державному апараті. Основна ж маса населення поступово розорядлася.

Близько середини II ст. до н. е. Ольвія знову переживає кризову ситуацію, пов'язану з погіршенням відносин із навколишніми варварами. В середині II ст. до н. е. припиняють своє існування поселення лівого берега Бузького лиману, пов'язані з Ольвією. Це змусило громадянську общину шукати підтримки у пізньоскіфського царства Скілура. Ольвіюполіти добровільно визнали над собою його владу, що дало їм можливість здобути захист від зазіхань інших варварів. Ольвійсько-скіфський союз існував до розгрому Кримської Скіфії понтійськими військами. Залишившись без скіфської підтримки, Ольвія знайшла собі нового покровителя в особі Мітрідата VI Євпатора. Після розгрому Мітрідата VI Римом соціально-економічна криза в Ольвії поглибилася. Значна частина населення переселилася до інших місць, зокрема на нижньодніпровські пізньоскіфські городища. В середині I ст. до н. е., після того як місто було зруйноване внаслідок одного із грабіжницьких походів гетів, життя на території Ольвії припиняється і відновлюється лише на початку нової ери.

Нижнє Подністров'я в середині III — I ст. до н. е.

Від середини III ст. до н. е. фіксуються ознаки кризи античних центрів Північно-Західного Причорномор'я, спричиненої зміною зовнішньополітичної ситуації. Раніше вважалося, що Ніконій припинив своє існування наприкінці III ст. до н. е. Проте знахідка в Тірі нового декрету першої половини III ст. до н. е. дає підстави датувати цю подію більш раннім часом. Частина його мешканців могла переселитися до Тіри, яка не постраждала від ворожої навали. Попри загибель сільських поселень правого берега Дністровського лиману, життя на території Тіри тривало. Виявлені під час розкопок зразки імпортової продукції свідчать, що в III—II ст. до н. е. Тіра зберегла певний економічний потенціал. Згодом місто потрапляє у сферу впливу Понтійського царства, а з приходом до влади Мітрідата VI Євпатора входить до складу його держави. Історія Тіри після смерті Мітрідата невідома. Проте ситуація, що склалася, дає підстави припустити, що вона була розорена гетами або ж опинилася під їхньою владою.

Південно-Західний і Північно-Західний Крим

У середині — другій половині IV ст. до н. е. в історії Херсонеса починається новий період. У середині — наприкінці IV ст. до н. е. поліс переживає значне економічне піднесення. Наслідком цього було збільшення міської території, зведення нової захисної стіни, а також активізація житлового та храмового будівництва. На зламі IV—III ст. до н. е. Херсонес досягає своїх максимальних розмірів і освоює сільськогосподарську територію усього Гераклеїського півострова (рис. 18). Протягом останньої третини IV — початку III ст. до н. е. в Північно-Західній Тавриці виникають нові грецькі городища та поселення,

триває процес освоєння значних сільськогосподарських територій. Одним із найбільш досліджених херсонеських укріплень, що виникли в Північно-Західному Криму, були Калос Лімен, розташований поблизу Керкінітіди, як про це згадується в херсонеській присязі, та поселення Панське (рис. 19).

Широка херсонеська експансія у Північно-Західному Криму, підкорення Керкінітіди шляхом примусового *сіноїкізму* або *сімполітії* та освоєння сільських територій у цьому районі сприяли значному економічному піднесенню

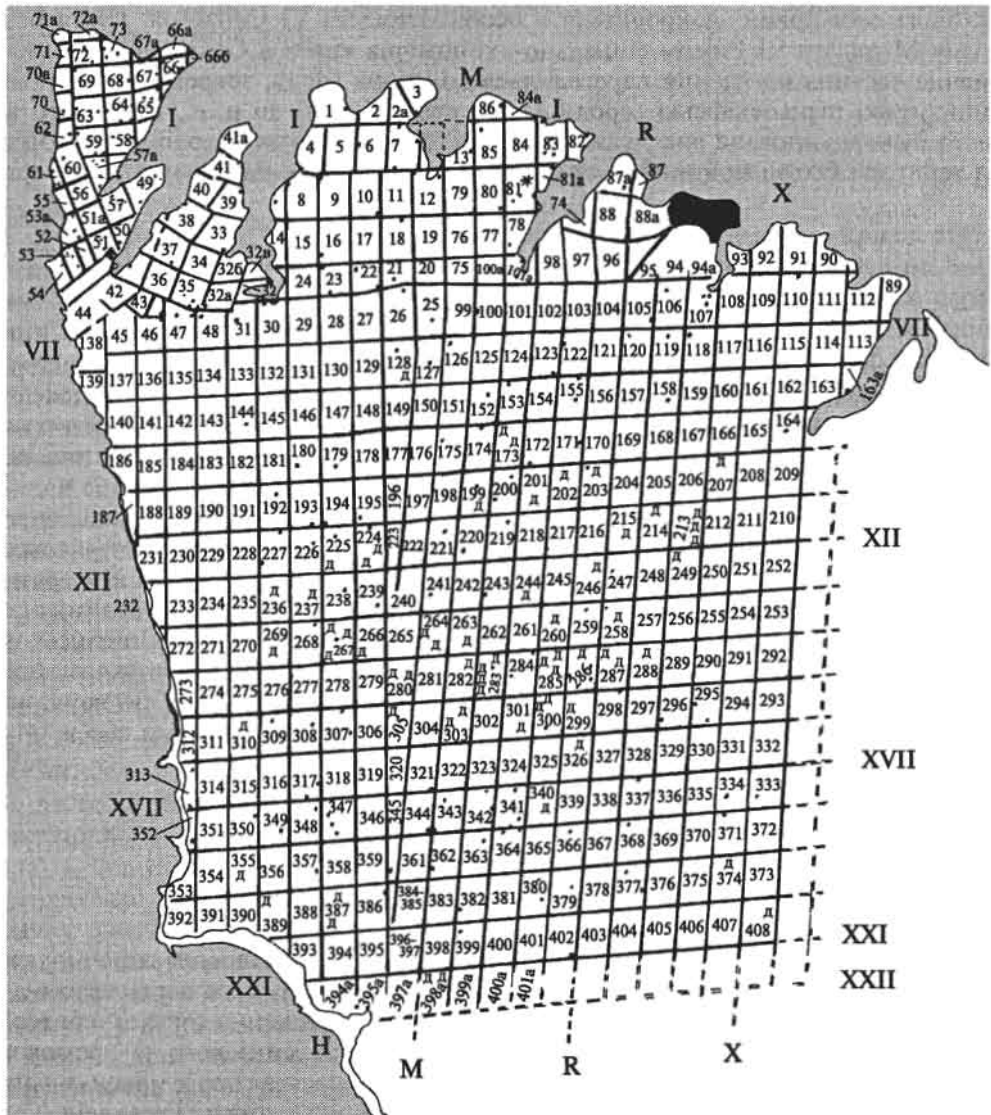

Рис. 18. Система розмежування земель на Гераклеїському півострові (Цифрами позначено номери земельних ділянок) (за Г. М. Ніколаєнко)

Херсонеса. Землями в Північно-Західній Тавриці володіла громадянська община міста, яка мала від цього певний зиск. На зламі IV—III ст. до н. е. в Херсонесі остаточно завершився процес перетворення невеликого автономного поліса класичного типу на центр територіального державного об'єднання. До цього часу слід віднести розвиток інтеграційно-централістських тенденцій, які знайшли відображення в єдності духовної та матеріальної культури на території Херсонеської держави, що добре простежується за археологічними матеріалами.

Після освоєння Гераклейського півострова та земель у Північно-Західному Криму відбуваються помітні зміни в економіці. Її основою залишалося сільське господарство, однак політичне підкорення Північно-Західного Криму призвело до певних змін у його структурі. На Гераклейському півострові переважало вирощування винограду та виробництво вина, тоді як на античних поселеннях Північно-Західного Криму — зернових культур. Це зумовило подальший розвиток ремесла і торгівлі.

Унаслідок збільшення виробництва зерна та вина торговельна діяльність Херсонеса значно активізується. Особливо інтенсивні торговельні зв'язки місто підтримувало з Нижнім Подніпров'ям та Нижнім Подонням. Але до варварського населення херсонеське вино потрапляло через посередників — купців Ольвії та Боспору. Розвиток торговельних операцій стимулював збільшення виробництва товарної продукції. Це, своєю чергою, спонукало до збільшення випуску власної монети з другої половини IV ст. до н. е. та появи в Херсонесі монет інших центрів.

Зміни в економіці вплинули на соціальний склад населення. У громадянській общині виділилася соціальна верхівка, яка володіла великими земельними ділянками й брала участь у морській торгівлі. Поліпшився також матеріальний стан переважної більшості громадян. Адже після приєднання Північно-Західного Криму частина доходів, що надходили з цього району, спрямовувалася на потреби всього громадянського колективу. Значну частину херсонеського суспільства становили верстви соціально залежного та неповноправного населення. Однак немає підстав стверджувати про наявність тут значної кількості рабів. Дрібні вільні виробники обробляли більш як три чверті земель на Гераклейському півострові.

У другій чверті або в другій третині III ст. до н. е. у степовій зоні Північного Причорномор'я відбулися суттєві зміни, внаслідок яких на території Таври-

Рис. 19. Присяга громадян Херсонеса.

Початок III ст. до н. е.

ки виникло пізньоскіфське ранньодержавне утворення з центром у Неаполі Скіфському. Скіфи, які на той час зайняли степову та передгірську смуги Криму, почали активно переходити до осілості. На початку III ст. до н. е. вони зруйнували низку античних поселень у Північно-Західному Криму й почали освоювати залишені греками поселення. Наприкінці III — на зламі III—II ст. до н. е. скіфи захопили майже всю сільську територію. Вистояли лише Керкінітіда та Калос Лімен, які мали потужні укріплення, проте у другій половині II ст. до н. е. греки залишили й ці міста. На місцях херсонеських поселень у II ст. до н. е. виникають скіфські фортеці.

За цих обставин херсонеська громадянська община здійснила низку заходів з тим, щоб припинити подальше просування варварів й усунути загрозу центрові держави. Однак у другій половині II ст. до н. е. пізньоскіфське державне утворення на чолі зі Скілуром знову активізувало свої дії. Якщо раніше скіфська експансія спрямовувалася проти грецьких поселень Північно-Західної Таврики, то тепер скіфи загрожували безпосередньо Херсонесові. Громадянська община була змушена звернутися за підтримкою до правителя Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора. Той надіслав до Таврики війська під командуванням свого полководця Діофанта, який разом із херсонеситами в ході кількох воєнних кампаній (113—111 рр. до н. е.) розгромив скіфів, очолюваних сином Скілура Палаком і ліквідував загрозу, що нависла над Херсонесом.

Воєнна підтримка Мітрідата призвела до певних змін у політичному статусі громадянської общини Херсонеса. Вона проголосила царя своїм “захисником” та, зберігши самоврядування, увійшла до складу Понтійської держави. В Херсонесі було розміщено понтійський гарнізон, який забезпечував охорону міста від варварів та сплату данини. З цього часу Херсонес утратив свою незалежність. Протягом 80—70-х років до н. е. він залишався в орбіті політики Мітрідата, однак після повстання фанагорійців вийшов зі складу Понтійської держави. Цими подіями завершується елліністичний період в історії Херсонеса.

Східна Таврика та узбережжя Керченської протоки

Об'єднання під владою Спартокідів до початку IV ст. до н. е. значних територій у Східному Криму, на Таманському півострові і прилеглих до нього районів стало поворотним пунктом в історії Боспорської держави. Від другої чверті IV ст. до н. е. починається стрімке зростання кількості поселень й організація сільських територій держави. Розпочинається інтенсивне будівництво в Пантікапеї та інших містах Боспору.

В епіграфічних пам'ятках Левкон I фігурує як “архонт Боспору та Феодосії”. Це дає підстави вважати, що політичний статус останньої у складі царства був близьким політичному статусові столичного Пантікапея. Громадянські общини цих міст користувалися правами самоуправління. Правителі Боспору виступали по відношенню до грецьких центрів не як царі, а як архонти, демонструючи тим самим свою прихильність до еллінських традицій. Після організації хори держави відбуваються зміни у формах землеволодіння. Царі —

верховні власники землі, передали частину її у володіння своєму найближчому оточенню. Тим самим було започатковано процес виникнення садиб, що стали центрами великого землеволодіння.

Таким чином, землі в околицях великих боспорських міст перебували у володінні громадян. Більш віддалені території були заселені осілим варварським населенням, оскільки після підпорядкування Феодосії боспорським царям ці території стали їхньою земельною власністю. До Боспору надходив форос у вигляді поставок зерна із земель, що становили царський фонд.

У другій чверті — середині III ст. до н. е. на хорі царства відбулися суттєві зміни. Переважна більшість античних поселень занепадає. Деякі з них були залишені своїми мешканцями. Причому загибель сільських поселень і кризові явища в економіці у цей період фіксуються не лише на Боспорі, а й в інших античних державах регіону. Зміни у становищі Боспорської держави відбуваються і на її східних кордонах. Тут це було пов'язано з пересуванням сарматських племен, про що свідчить будівництво укріплень на багатьох поселеннях, сліди руйнувань, а також скарби монет кінця IV — першої половини III ст. до н. е. Близько середини III ст. до н. е. Боспорська держава втратила контроль за територіями, продукція з яких була основним джерелом збагачення династії Спартокідів і основою їхньої експортної діяльності.

Після подій середини III ст. до н. е., під час яких зникають поселення, городища та садиби, населення хори держави у Східному Криму значно скоротилося. Проте в останній чверті III ст. до н. е. життя на поселеннях в околицях Феодосії, у Кримському Приазов'ї та в інших місцях Керченського півострова поступово відроджується. Виникають нові укріплені городища. Частина пам'яток цього часу представлена великими, добре укріпленими городищами та невеликими "садибами". Планування городищ вирізняється лінійністю, квартальною чи блочною забудовами. Вони розташовувалися на мисах, у добре захищених природою місцях. Навколо них зводилися оборонні стіни, башти і форти. До них прилягала "приміська" зона, але й вона була укріплена. Такі городища ставали центрами своєрідних укріплених районів.

Зменшення населення Східного Криму внаслідок погіршення відносин зі скіфами спричинило ситуацію, коли значні маси неповноправного населення були змушені залишати обжиті місця і переселятися до спокійних районів. Частина із них осіла в містах, де зріс прошарок вільного, але неповноправного населення, праця якого могла бути використана в ремісничому виробництві та промислах, у тому числі й виноробстві.

Чіткі сліди ремісничого виробництва елліністичного періоду, й насамперед металообробки і гончарства, поки що зафіксовано лише при розкопках великих боспорських центрів (Пантікалею, Німфею, Фанагорії, Горгіппії). У той же час на території порівняно добре вивченого в археологічному відношенні Мірмекія, окрім виноробства, не зафіксовано будь-яких слідів значних майстерень. Виявлено лише окремі речі, що свідчать про домашнє виготовлення наміста. В малих боспорських містах переважало виробництво нескладних кістяних виробів і ліпної кераміки. Це свідчить про аграрну основу господарства даних поселень.

У III ст. до н. е. економіка Боспору зазнала помітних змін. Зросла питома вага виноробства і ремесел у господарстві найбільших боспорських центрів. Це

сприяло зростанню обсягів товарного виробництва й подальшому розвитку товарно-грошових відносин на всій території Боспору. Збільшення виробництва вина і піднесення ремесла супроводжувалися активізацією торгівлі. Раніше зовнішня торгівля Боспору базувалася головним чином на вивозі значних партій зерна, однак зі скороченням сільських територій, де вирощувалися зернові, зросла роль економічних зв'язків із варварським населенням. Адже саме воно було головним споживачем вина і ремісничої продукції, виготовлених на Боспорі. Прибутки від торгівлі зумовили активізацію будівництва у великих містах. Скорочення хлібного експорту значною мірою компенсувалося збільшенням питомої ваги інших продуктів у торгівлі з центрами Південного Причорномор'я та Середземномор'я.

У II ст. до н. е. економіка Боспору досягла певної стабілізації. Цьому значною мірою сприяло укладення скіфо-боспорського союзу, спрямованого проти об'єднання сарматських племен (сіраків та аорсів). Хоча під тиском саме цих племен Боспор був змушений сплачувати данину у все більших розмірах. Сьогодні важко уявити, як конкретно складалася ситуація на Боспорі, але вона, безперечно, була досить напруженою. Це змусило боспорського царя Перісада під час херсонесько-скіфського збройного протистояння і завдяки дипломатичній активності Діофанта передати владу над царством Мітрідатові VI Євпатору.

Події, пов'язані з переданням влади Мітрідату, супроводжувалися заколотом під керівництвом Савмака. Тривалий час цей виступ розглядався як революція рабів. Однак нині встановлено, що Савмак був одним із представників скіфської знаті і, ймовірно, командував скіфськими найманцями на Боспорі. Після передання влади Мітрідату він зі своїми прибічниками здійснив державний переворот, сподіваючись захопити боспорський трон. Однак завдяки рішучим діям Діофанта заколот було придушено, а його ватажка відправлено до Понтійського царства. Входження Боспору до складу цієї держави позитивно позначилося на розвитку грецьких міст. Адже тепер вони становили єдине ціле з високорозвиненими містами Понтійського царства.

Підтримуючи економічний розвиток Боспору, Мітрідат дбав про власні інтереси. Він розраховував використати його багаті сировинні ресурси для підготовки до війни з Римом. Проте надходження значних ресурсів не могло забезпечуватися лише за рахунок прибутків від ремесла й торгівлі чи зростання міського господарства та полісного землеволодіння. За часів правління Мітрідата хора на території Боспору складалася із сільських садіб та низки поселень і городищ. Сільські садиви належали боспорській знаті, а городища являли собою військово-господарські поселення (*катойкії*), де переважно мешкали військові поселенці (*катойкі*). Виникнення значної кількості таких поселень, де проживало еллінізоване варварське населення, що перебувало на службі в понтійського правителя, — одна з найхарактерніших ознак розвитку Боспору. Система поселень, створених у цей час, проіснувала до III ст. до н. е. і цілком довела свою життєздатність в умовах Боспору.

Розрив економічних зв'язків із південнопонтійськими центрами, зростання обсягів податків із населення Боспорського царства, яке стало останнім притулком царя на завершальному етапі його боротьби з Римом, спричинили зростання антимітрідатівських настроїв. Особливо потерпала від становища,

що склалося, соціальна верхівка населення грецьких міст, яка вела морську торгівлю і сплачувала значні податки. Однак Мітрідат іще міцно тримав у своїх руках важелі управління, тож розрив із ним загрожував серйозними наслідками заможній частині грецького населення. Але після повстання Фанагорії й інші грецькі міста відпали від царя. Скориставшись цим, син Мітрідата Фарнак у 63 р. до н. е. підняв повстання проти батька в Пантікапеї, під час якого Мітрідата, на його прохання, було вбито одним із охоронців. У нагороду за зраду Фарнак дістав від Помпея в управління Боспорське царство та підлеглі йому території, за винятком Фанагорії, громадянська община якої за антимітрідатівські дії здобула права *елевтерії* (“свободи”) й автономії.

Основні категорії пам'яток і матеріальна культура

Доба еллінізму характеризувалася розквітом містобудівного мистецтва. В цей період виникає низка нових поселень та міст (Горгіппія, Танаїс, Порфмій та ін.), а площа та кількість населення уже існуючих міст (Ольвія, Херсонес, Пантікапея, Фанагорія) значно зростають. Завдяки збільшенню міської території у деяких містах (Ольвія, Пантікапея, Фанагорія) виділяються верхня та нижня частини, які з'єднувалися терасами. Масштабні будівельні роботи, під час яких зазнавали реконструкції цілі квартали, проводилися в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї. Показовим є приклад Херсонеса, де майже в класичному вигляді було застосовано гіпподамову систему ортогонального планування міської території. Перебудовувалися оборонні споруди, зводилися нові мури й башти, спорудження яких велось з урахуванням рельєфу місцевості. В найвищій точці Пантікапея виріс укріплений акрополь, де розміщувався царський палац (рис. 20).

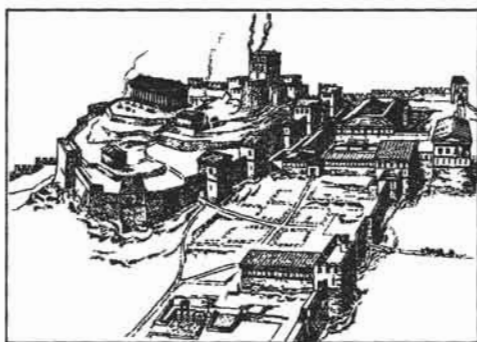

Рис. 20. Акрополь Пантікапея
(за В. П. Толстіковим)

Для міської забудови характерні два типи будинків: безордерні помешкання малої площі та будинки перестильного типу, які мали розвинену планувальну схему та значну площу. В будинках заможних громадян чітко виділяються андрони (чоловічі кімнати), підлога яких прикрашалася мозаїками, та великі приміщення з вогнищами. Для покрівлі будинків різного типу використовували черепицю місцевого та імпортного виробництва, а також архітектурну теракоту. Стіни тинькували й розписували кольоровими фарбами. Центральні частини міст забудовували ордерними будинками, а скромніші оселі концентрувалися на окраїнах (Ольвія, Фанагорія). Керамічні майстерні, небезпечні з огляду пожежної безпеки, виносили за межі житлової забудови (Херсонес, Фанагорія). У цей час остаточно формуються міські магістралі, поверхню яких

Рис. 21. Античний театр у Херсонесі
(реконструкція О. І. Домбровського.
Фото з повітря К. Вільямса)

в Горгіппії — гімнасій. Згадується гімнасій і в одному із написів з Ольвії. В будівництві використовували різні системи кладок (рис. 22), а в архітектурі найпоширенішими були іонійський та дорійський ордери, корінфський використовувався менше.

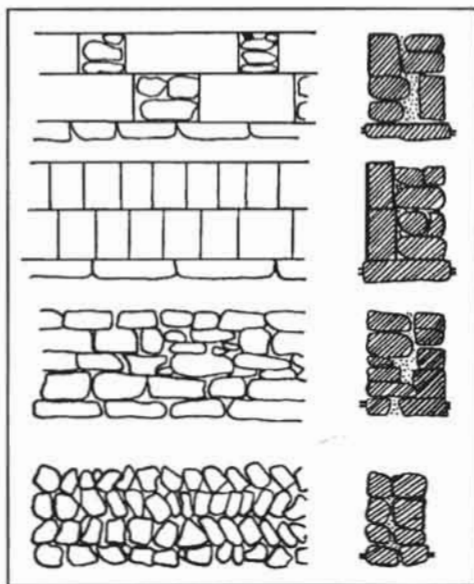

Рис. 22. Типи кладок житлових і громадських споруд другої половини IV ст. — II ст. до н. е.
(за С. Д. Крижицьким)

мостили битою керамікою та дрібним камінням, а іноді й плитами. Під покрівлею вулиць прокладали водостічні канали, а сміття вивозили за межі міста. Проводили масштабні роботи з архітектурного оформлення громадських центрів міст, будівництва ансамблів культових та громадських споруд. Найбільш показовим у цьому відношенні є центр Ольвії, де вивчені прилеглі один до одного агора і теменос із храмами Зевса та Аполлона Дельфінія. Наприкінці IV ст. до н. е. в Херсонесі споруджено театр (рис. 21). Писемні джерела свідчать, що театри були і в Ольвії та Пантікапеї. В Пантікапеї відкрито залишки громадського будинку III—II ст. до н. е., які інтерпретовано як *пританей* (приміщення для зібрань посадовців-пританів), а

Досить активно в цей час відбувалося освоєння сільських територій, де виникали різнотипні укріплені та неукріплені поселення (Ольвія, Північно-Західний Крим, Боспор), розбудовувалися садиби, які концентрувалися в межах земельних володінь громадян (Херсонес, Керкінітіда). Сільські помешкання представлені в основному багатокімнатними безордерними будинками з внутрішніми дворами та чітко вираженою господарчою функцією. На Боспорі продовжували функціонувати оборонні вали, завдяки яким були захищені величезні сільськогосподарські території.

Певних змін зазнали некрополі античних центрів. В Ольвії та на території Боспору зростає кількість поховань представників заможних верств, які ховали своїх небіжчиків під курганными насипами. На Боспорі використовувалися підкурганні кам'яні склепи з уступчастими склепіннями, які склада-

лися з дромоса та поховальної камери квадратної або прямокутної форми. Найбільш показовим є склеп Царського кургану поблизу м. Керчі (рис. 23). Склепи з уступчастими перекриттями споруджувалися протягом IV—II ст. до н. е. Іноді склепіння таких поховальних споруд розписували фресковим живописом. У Херсонесі підкурғанний обряд поховання не набув поширення. Більшість підкурғанних поховань були пограбовані ще в давнину, однак грандіозні розміри поховальних споруд свідчать, що вони належали найзаможнішим верствам суспільства.

Поховальні споруди ґрунтових некрополів, у яких ховала своїх померлих родичів основна маса жителів античних центрів, представлені різними типами. Поряд із ґрунтовими трапляються могили, складені з черепиць, а також підбійні та земляні могили або вирубані у скелі склепи різної конструкції. Дітей продовжують ховати в амфорах. Переважало тілопокладення, але трапляються й кремації, причому найбільшу кількість таких поховань у цей час зафіксовано в Херсонесі. У ґрунтових похованнях з тілопокладеннями зафіксовано по

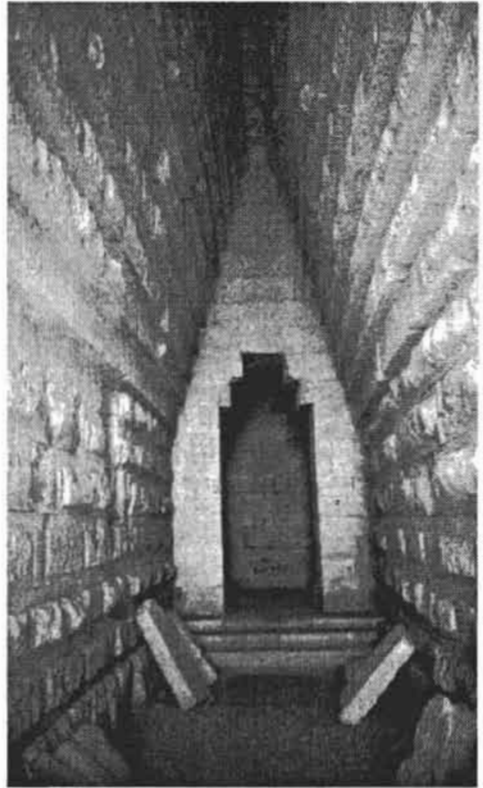

Рис. 23. Дромос Царського кургану

одному небіжчику, а в склепах, які були сімейними усипальницями, вже ховали кількох померлих. Тіла небіжчиків клали в дерев'яні труни або саркофаги. Витончені саркофаги, виконані у вигляді храму, знайдено в некрополі Пантікапея. Поряд із дерев'яними використовувалися саркофаги із мармуру. Разом із небіжчиком в могилу клали речі, які, на думку греків, могли знадобитися йому в потойбічному світі. Їх набір залежав від статі, віку, становища померлого в суспільстві. Над могилами ставилися надгробки у вигляді прямокутних стел, іноді прикрашені антефіксами, або антропоморфні пам'ятники. Найбільш показовими у цьому відношенні є стели із зображеннями зброї IV—III ст. до н. е. із Херсонеса. Виходячи з даних поховального обряду, етнічний склад населення античних центрів був переважно грецьким, хоча в Ольвії та Боспорі, особливо на сільських територіях, фіксується певний прошарок вихідців із середовища тубільного населення. У Херсонесі, навпаки, наявність варварів не простежується.

Масовий археологічний матеріал представлений головним чином продукцією керамічного виробництва. Це, насамперед, фрагменти амфор, в яких перевозили вино та маслинову олію з центрів Південного берега Чорного моря, Родосу, Косу та інших (рис. 24). За формою посудин та клеймами чітко вирізня-

ється продукція херсонеських та боспорських майстерень. До тарної кераміки належать також піфоси, які використовувалися для зберігання продуктів. Значною кількістю зразків представлений столовий та кухонний посуд різних типів.

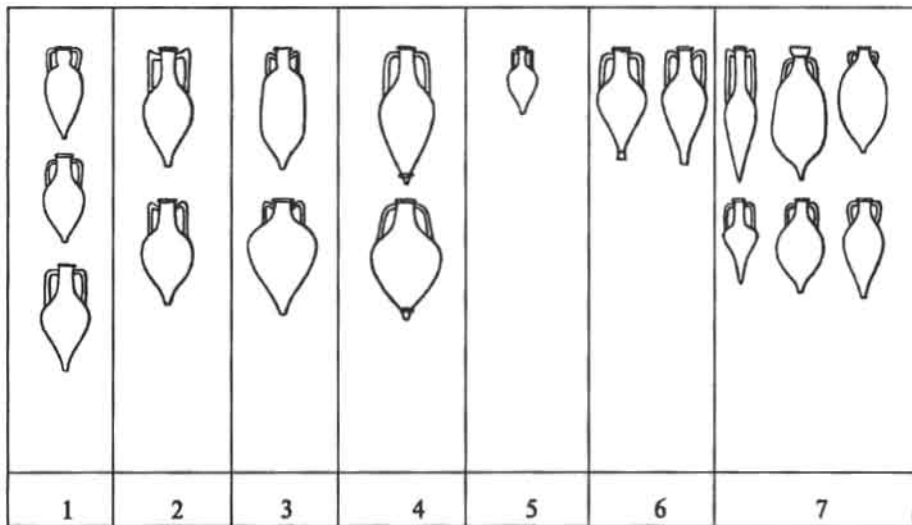

Рис. 24. Імпортовані амфори елліністичного періоду:

1 — Сінопа; 2 — Родос; 3 — Кос; 4 — Кнід; 5 — Парос; 6 — Фасос; 7 — невідомі центри

Серед столового посуду значного поширення набула чорнолакова кераміка. Це переважно кіліки, канфари й тарілки. Денця таких посудин прикрашалися штампованими зображеннями ов та пальметок. У цей же час поширюються світлоглиняні лягіноси, прикрашені розписом. Чорнолакова кераміка пізньоелліністичної доби, як правило, має покриття тьмяного відтінку, а іноді — бурого й навіть червоного, що було пов'язано з режимом обпалювання. Таку кераміку нерідко прикрашали рослинними мотивами, а ручки — масками сатирів та менад. З'являються так звані "мегарські чашки", які виготовляли в різних античних центрах і привозили у Причорномор'я. Це рельєфні чаші напівсферичної форми, прикрашені гірляндами, зображеннями людей та тварин. Відомі також фігурні посудини та вази групи Гарда, які виготовляли в Александрії і використовували для поховальних цілей. Від IV ст. до н. е. набувають поширення напівзакриті та закриті аттичні чорнолакові світильники. В пізньоелліністичний час було налагоджено їх місцеве виробництво, а імпортовані представлені закритими формами з витягнутим масивним ріжком малоазійського типу. В елліністичний час до Північного Причорномор'я ввозили також скляний посуд, але його небагато і він використовувався для зберігання парфумерних розчинів. У похованнях представлені прикраси, серед яких трапляються справжні витвори ювелірного мистецтва. Проте кількісно переважають намисто, амулети з єгипетського фаянсу та предмети одягу. Від II ст. до н. е. з'являються фібули — застібки для одягу, які набувають поширення уже в перші століття нової ери.

Релігійний пантеон залишався суто грецьким. В іонійських центрах ушановували Аполлона, а в дорійському Херсонесі — Партенос та Геракла. Однак за доби еллінізму грецький пантеон стає різноманітнішим. Тут відправлялися культу Зевса, Афін, Деметри, Кори-Персефони, Кібели, Гестії, Діоніса, Афродіти та ін. Відправлення культових дій на честь богів мало як офіційний, так і приватний характер. Про офіційний характер культів свідчать зображення на монетах. А про приватний — графіті та теракотові статуетки, які часто знаходять у будинках та похованнях. За доби еллінізму значного поширення набули порівняно нові погляди, пов'язані з вірою у безсмертя душі та орфіко-піфагорейським ученням.

Для відправлення офіційних культів від імені усього громадянського колективу або держави використовувалися вівтарі та храми. Такі вівтарі зафіксовано в Ольвії, а в Херсонесі знайдено мармурові частини вівтаря, присвяченого Партенос. В античних центрах зафіксовано залишки храмів суто грецьких типів, під час будівництва яких застосовувалися привізні ордерні деталі та черепиці. Це, зокрема, храми Аполлона Дельфінія і Зевса Спасителя в Ольвії. На Таманському півострові розкопано толос III ст. до н. е., який також мав культовий характер. У таких спорудах встановлювали статуї богів та столи для приношень. Іноді в них зберігалася державна скарбниця. До храму могли входити тільки жерці. Культові дії на честь богів відправлялися перед храмами, де стояли вівтарі, на яких приносили в жертву свійських тварин та птахів. Неофіційні або домашні культу відправлялися в будинках, у спеціально відведених для цього кімнатах чи біля сімейного вогнища. Для них використовували вапнякові вівтарі невеликих розмірів та керамічні курильниці. Існували також святилища, які розміщувалися за межами населених пунктів. Наприклад, на захід від Фанагорії був розташований героон — місце поклоніння героям. Святилище Деметри містилося поблизу Німфея.

Мистецтво регіону вирізнялося певною оригінальністю, хоча в ньому домінували еллінські риси. Найвишого рівня у своєму розвитку воно сягнуло в елліністичний період. Саме цим часом датується переважна більшість монументальних ордерних споруд та поява пам'яток монументального живопису. Його найкращими зразками вважається фрагмент надгробка з головою юнака з Херсонеса, розпис склепу кургану Велика Близниця на Тамані та зображення корабля у німфейському святилищі. Найхарактернішими пам'ятками місцевого вазового живопису є боспорські пеліки з поліхромними зображеннями, пов'язаними з міфами. Із Ольвії походить амфора III ст. до н. е. з поліхромним зображенням Харона та Гермеса, які проводили померлих у підземне царство — Аїд. Місцеву скульптурну школу презентують вотивні плити із зображенням Геракла, стела сітонів із Ольвії та надгробний рельєф із Трьохбратніх курганів на Керченському півострові. Доволі часто трапляються вироби із пластики малих форм, які здебільшого представлені теракотовими статуетками. З кургану Куль-Оба походять пластинки зі слонової кістки з чудовими зображеннями, виконаними античними майстрами. Високого рівня сягнула торевтика. Не виключено, що саме на Боспорі виготовлено принаймні частину ювелірних виробів із золота, знайдених у скіфських курганах Півдня України.

У Північному Причорномор'ї жили або походили з нього видатні діячі науки свого часу, про що свідчать писемні та епіграфічні джерела. Це *Біон*

Борисфеніт (III ст. до н. е.), *Посідоній Ольвіополіт* (III — перша половина II ст. до н. е.), *Сіріск із Херсонеса* (III ст. до н. е.), *Смикр та Діофіл із Боспору* (IV ст. до н. е.).

Головним наслідком розвитку античних держав за доби еллінізму був процес формування територіальних державних утворень із центром, роль якого виконував найбільш розвинутий поліс того чи іншого регіону. В Ольвії та Херсонесі державне управління очолювали демократично налаштовані представники громадянських общин, на Боспорі склалася монархічна система управління, яка за своїми основними ознаками була близька іншим елліністичним державам. Ніконій і Тіра продовжували існувати як невеликі міста-держави, проте, можна припустити, що й вони могли входити в єдину територіальну державу. Характерна ознака доби еллінізму в античних державах Північного Причорномор'я — стрімкий розвиток економіки та культури. У зв'язку із суттєвими змінами етнополітичної ситуації в Північному Причорномор'ї, становище всіх античних держав у III ст. до н. е. погіршилося, що спричинило певну перебудову економіки та зміни у соціальній сфері. Неможливість самостійно протистояти зовнішнім воєнним загрозам змусила греків шукати собі покровителя в особі Мітрідата VI Євпатора. З його смертю закінчується елліністичний період, і античні держави Північного Причорномор'я вступають у новий етап свого розвитку, пов'язаний уже із Римською імперією.

Тема 20

Античні держави Північного Причорномор'я в римський період (друга половина I ст. до н. е. — третя чверть III ст. н. е.)

Від середини I ст. до н. е. населення античних міст вступає в тісні й різнобічні контакти із Римською імперією. Римського впливу зазнали не тільки людність власне імперії, а й племена та народи, що мешкали за межами її офіційних кордонів. Південь сучасної України у цьому відношенні не став винятком. Північне Причорномор'я офіційно не входило до складу імперії, однак після завершення війн з Мітрідатом VI Євпатором цей регіон увійшов в орбіту її інтересів і воєнно-політичного впливу. Античні держави регіону, що перебували у варварському оточенні, бачили в Римі ту реальну силу, яка могла надати їм підтримку й гарантувати безпеку. З іншого боку, імперська адміністрація розглядала їх як природних союзників. Тіра, Ольвія, Херсонес і Боспорське царство вважалися опорними пунктами Риму, звідки можна було стежити за розвитком воєнно-політичної ситуації і в разі потреби завдавати випереджувальних ударів по варварах, що загрожували імперії.

Тіра і Нижнє Подністров'я

Після смерті правителя гетів Бурєбісти (близько 45/44 рр. до н. е.) очолюване ним ранньодержавне об'єднання розпалося і військово-політична ситуація у регіоні почала поступово стабілізуватися. Цьому сприяла також активізація римської політики в Подунав'ї. З часів правління Августа воно займало провідне місце в зоні інтересів керівництва імперії, що сприяло відродженню Тіри та Ольвії.

Після анексії Римом царства одрисів і входження східної Мезії до складу однойменної провінції захист Тіри взяла на себе римська адміністрація. За часів правління Клавдія їй була надана економічна підтримка, а за правління Нерона (близько 56/57 р.) — ухвалений законодавчий акт, на основі якого регулювалися відносини Тіри з імперією. В подальшому вони базувалися на союзницьких засадах і регламентувалися цим законом та низкою пізніших розпоряджень. Після дакійських воєн Траяна й утворення провінції Дакія написом від 116/117 р. фіксується поява римської залози в Тірі (рис. 25). Зближення з імперією сприяло стабілізації ситуації навколо Тіри, а відтак і піднесенню економіки. Її основою залишалось сільське господарство.

Археологічні дослідження засвідчують, що в II—III ст. на території міських кварталів Тіри велося інтенсивне будівництво. Однією із характерних особливостей розвитку її господарства у цей період є поява виробничих комплексів на території житлових кварталів (печі й горни для виготовлення кераміки та домниці). Це свідчить, що ремесло в Тірі було тісно пов'язане з сільським господарством. Громадське виробництво тут виступало як сума дрібних господарських одиниць, де виготовлялося все або майже все необхідне.

Наявність у Тірі значної кількості імпорту не дає підстав применшувати значення торгівлі в економіці. Проте досить обмежена сільська територія полісу й рівень розвитку місцевого ремесла свідчать, що основними споживачами імпортованих товарів були не лише мешканці Тіри. Місто було значним центром посередницької торгівлі між античним світом і варварським населенням. Цьому сприяло його вигідне географічне розташування у дельті Дністровського лиману, звідки по Дністру та сухоходом могли підтримуватися контакти з районами, віддаленими від кордонів імперії. У цьому зв'язку особливого значення набуває зміст імператорського рескрипту 201 р., в якому йдеться про звільнення громадян Тіри від податків.

Рис. 25. Мармурова статуя римського імператора або легата провінції. II ст. н. е. Одеський археологічний музей НАН України

Склад громадянської общини не вирізнявся однорідністю. Соціальну верхівку становили громадяни, які дістали права римського громадянства. Саме їм належали підкурганні поховальні споруди, відкриті в околицях Тіри. Наявність у житлових садибах виробничих комплексів свідчить, що тірасці, окрім сільського господарства, вдавалися також до ремісничої діяльності. У Тірі мешкала якась частина соціально залежного населення, але ніяких даних про становище цієї групи ми не маємо.

На початку III ст. ситуація у регіоні поступово починає змінюватися. У 214 р. Тіра зазнала нападу карпів, які загрожували й іншим західнопонтійським містам. У 30-х роках III ст. посилюється просування задунайських варварів до кордонів Римської імперії і починається період так званих “готських” воєн. Проте Тіра не загинула у вирі тогочасних бурхливих подій. У зв'язку із загостренням ситуації на Дунаї унаслідок тиску варварів на кордонах імперії, у третій чверті III ст. з міста було виведено римську залого, а наприкінці 50 — у середині 60-х років III ст. воно було захоплене і зруйноване варварами.

Ольвія і Нижнє Побужжя

Відродження життя в Ольвії розпочалося після гетської навали у першій чверті I ст. Разом із відбудовою міста відбувалося відтворення громадянської общини. Людність, яка відроджувала життя Ольвії, у своїй переважній більшості переселилася сюди із Нижнього Дніпра, де вихідці з території Ольвійської держави досить тривалий час жили у пізньоскіфському середовищі.

Сьогодні ми не маємо даних про організацію сільської території міста. Можна лише припустити, що земельний фонд у його околицях був розмежований на однакові ділянки й поділений між членами відтвореної громадянської общини. Населення, яке обробляло свої наділи, мешкало в місті, де воно могло знайти захист під час воєнної загрози. Ситуацію, що склалася навколо Ольвії наприкінці I ст., яскраво змалював у своїй борисфенідській промові Діон Христом.

У цей же час починає відроджуватися життя й на інших городищах Нижнього Побужжя. Вони виникають або на нових місцях, або на місцях колишніх поселень. Проте на відміну від елліністичного періоду, пам'ятки сільського населення перших століть нової ери представлені виключно укріпленими поселеннями. Такі городища розташовувалися на важкодоступних мисах. Із двох трьох сторін вони були захищені рельєфом місцевості, а з напільної сторони — оборонними спорудами — спочатку захисними стінами з вежами, а пізніше й ровами та валами. Внутрішній простір забудовано сирцево-кам'яними спорудами із розвинутим плануванням.

Виробничо-господарчі комплекси Ольвії представлені залишками зерносховищ, виноробень, гончарних майстерень, а також окремих господарчих будівель. Зернові ями виявлено і на території міських кварталів, де мешкала заможна частина ольвіополітів. Це свідчить, що основним заняттям ольвіополітів було сільське господарство, і що навіть багаті сім'ї зберігали зерно у

міських садибах, де велася переробка сільськогосподарської продукції, чого не було раніше. В Ольвії відкрито порівняно прості за конструкцією виноробні, а також горни для випалу кераміки.

В історії античних городищ Нижнього Побужжя дослідники виділяють два періоди, рубежем між якими стала так звана ольвійсько-тавроскіфська війна середини II ст. З нею пов'язують не лише сліди руйнувань на приольвійських пам'ятках, а й певний етап в історії самої Ольвії. Після цієї війни у третій чверті II ст. в місті фіксується римська залага, до складу якої входили солдати спочатку V Македонського, а пізніше XI Клавдієвого і I Італійського легіонів та допоміжних підрозділів Мезійської армії. Римські солдати тут брали участь у будівництві оборонних споруд.

Дислокація римської залаги сприяла стабілізації обстановки й піднесенню виробництва в останній чверті II — на початку III ст. У цей час до Ольвії надходила продукція із північнопричорноморських, малоазійських, південно-понтійських, італійських центрів, Аттики, Східного Середземномор'я, Сирії, Александрії та інших міст і регіонів. Однак основними контрагентами залишалися античні центри Причорномор'я, балканських та дунайських провінцій імперії.

У сфері виробництва кількісно переважала праця членів сімей — власників земельних ділянок та вільного, але неповноправного населення. Ольвійська держава вважалася верховним власником землі, на якій розташовувалися городища. Звідси надходила рента-податок за користування землею, яка перебувала у розпорядженні громадської общини. Остання, в особі магістратів, які обиралися головним чином із середовища заможних громадян, виступала як колективний експлуататор населення регіону.

Південно-Західний Крим

Новий період в історії Херсонеса розпочинається в середині I ст. до н. е. Після того як Цезар дарував місту особливий політичний статус, громадянська община звільнилася від боспорської залежності й потрапила в орбіту політики імперії. Ця подія увійшла в історію міста як перша *елевтерія* ("свобода"). За часів Августа права елевтерії було підтверджено, визначено також правову основу відносин між Херсонесом і Боспором. Ці події мали таке велике значення, що в місті у 25/24 р. до н. е. було введено нове літочислення. Утім, обсяг прав, наданих місту, був меншим, аніж той, який свого часу йому дарував Цезар. Перебуваючи у варварському оточенні, херсонеська громадянська община не могла надійно захистити себе від ворогів. Тому, врегулювавши херсонесько-боспорські взаємовідносини й надавши місту певного політичного статусу, Август водночас покладав на боспорських царів завдання захищати Херсонес.

Проте у другій чверті I ст., з початком так званої боспорсько-римської війни, ситуація різко змінилася. За участь у боротьбі з Мітрідатом Боспорським на боці Риму херсонеська громадянська община здобула від римської

адміністрації якісь привілеї, що сприяло зміцненню зв'язків Херсонеса з імперією. Після розгрому бунтівного Мітрідата все Чорноморське узбережжя, за винятком невеликої частини Колхіди, перейшло під прямий або опосередкований римський контроль. Подальші зусилля римської адміністрації спрямовувалися на його посилення.

У третій чверті I ст. воєнно-політичне становище міста погіршилося. Сармати, які почали проникати на Таврійський півострів, об'єднавшись з пізніми скіфами, стали загрожувати грекам. Херсонес був змушений звернутися за підтримкою до намісника римської провінції Мезія. Намісник Т. Плавтій Сільван удався до рішучих дій, і в 63—64 рр. варварів було розгромлено.

В останній третині I ст. Херсонес залишався в руслі римської політики. В місті стояли статуї легатів, а римська адміністрація надавала місцевій общині всіляку підтримку. Історія Херсонеса кінця I — початку II ст. майже невідома. У 20—30-х роках II ст. у Херсонесі якийсь час дислокувалися солдати I Італійського легіону та II Луцензієвої когорти. Проте невдовзі їх було виведено з міста, про що свідчить зміст почесного декрету 30-х років II ст., де йдеться про загрозу варварського вторгнення, внутрішні конфлікти та найманців. Є підстави припустити, що в цей час захист Херсонеса знову покладався на правителів Боспору, однак їхня підтримка була малоефективною й місто домагалось від Риму дарування прав *елевтерії*. Завдяки сприянню громадян Геракліє Понтійської — метрополії Херсонеса, місто її отримало. Цю подію було відзначено спеціальною серією монет, початок карбування яких датується часом не раніше початку 40-х років II ст. н. е. Дарування нового політичного статусу (другої *елевтерії*) супроводжувалось уведенням до міста та його околиць римських залог.

Римські війська, що дислокувалися в Херсонесі у другій половині II — третій чверті III ст., займали територію так званої цитаделі, розміщеної у південно-східній частині городища. Тут зафіксовані підмурки казармених приміщень, будівлі поблизу XVI башти, що слугувала резиденцією якоїсь римської посадової особи, споруди з портиками на перетині головних вулиць цитаделі, де розмішувалися арсенал, терми, а також залишки гончарної печі (рис. 26). Спочатку римська зала складалася з військовослужбовців V Македонського легіону. Після виведення цього підрозділу з Нижньої Мезії, тут дислокувалися солдати I Італійського, а наприкінці II ст. XI Клавдієвого легіону. До складу залого входили вояки I когорти Бракарів, I Кілікійської і I Сугамбрської когорт допоміжних військ. Окрім сухопутних військ, у Херсонесі базувався загін римських військових кораблів.

Римські війська були розміщені не лише в самому Херсонесі, а й на його околицях та кількох пунктах Таврики. На висоті Козацька, розташованій на східному кордоні Гераклійського півострова, відкрито залишки башти і частину округлої огорожі з прибудованими до неї приміщеннями. Іншим пунктом, де розмішувалися римські війська, була територія сучасної Балаклави (рис. 27). Римські залози стояли на Північній стороні сучасного Севастополя, у Південно-Західній та Південній Тавриці, де на мисі Ай-Тодор функціонувала римська фортеця Харакс. Тут зафіксовано дві фортечні стіни з баштами й воротами, басейни для води, терми, святилище *бенефіціаріїв* (військової поліції), залишки інших споруд, зведених римськими військовослужбовцями,

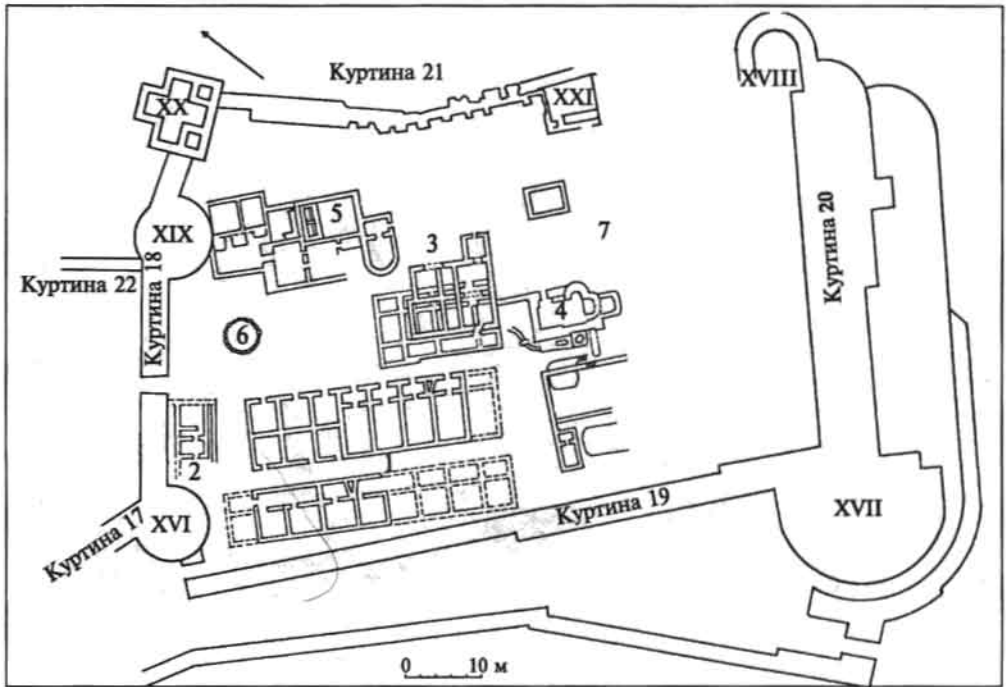

Рис. 26. Схематичний план цитаделі Херсонеса (за І. А. Антоновою та В. М. Зубарем):

1 — приміщення казарм; 2 — будинок поблизу башти XVI; 3 — будинок на перехресті головних вулиць цитаделі; 4 — терми VI ст.; 5 — терми II—III ст.; 6 — залишки гончарної печі; 7 — південна площа цитаделі

виявлено декілька епіграфічних пам'яток. Вони засвідчують, що тут базувалися солдати I Італійського і XI Клавдієвого легіонів, а також допоміжних військ. Командував залогою центуріон.

Утрата значних територій у Північно-Західній Тавриці внаслідок скіфської експансії призвела до змін у структурі сільськогосподарського виробництва Херсонеса. Скоротилися обсяги вирощування винограду й збільшилися посіви зернових. Помітно зросла питома вага промислів, зокрема соляного, та виробництва солоної риби. Це дало змогу частково забезпечити населення, яке кількісно збільшилося, засобами для існування і зменшити дефіцит у зовнішній торгівлі. Проте всі ці заходи не могли кардинально оздоровити економіку. Лише стабілізація зовнішньополітичної обстановки, як головної умови успішного розвитку античної економіки, відродження сільськогосподарської бази на Гераклеїському півострові в повному обсязі та розширення ринку за рахунок населення Південно-Західного Криму могли посприяти цьому процесові. Тому розширення з середини II ст. римської військової присутності стало важливою передумовою збільшення сільськогосподарського виробництва, піднесення ремесла та посередницької торгівлі. Прикметно, що переважну більшість ремісничої продукції, як імпортової, так і херсонеської, виявлено на південь від р. Альми — в межах територій, що контролювалися римськими військами.

Рис. 27. Присвяти римським богам у культовому приміщенні римського опорного пункту на території сучасної Балаклави

Соціальна структура населення також зазнала певних змін. Розвиток ремесла та торгівлі супроводжувався збільшенням у складі населення кількості вільновідпущених, зайнятих у цих галузях господарської діяльності. Попри те, що в Херсонесі існувала економічно досить могутня соціальна верхівка, в сільському господарстві та ремеслі переважала праця дрібних вільних виробників.

Наприкінці II ст. до влади в Римі прийшов Септімій Север, який приділяв багато уваги укріпленню дунайських провінцій та античним державам Північного Причорномор'я. Тим часом воєнно-політична ситуація у Тавриці загострилася унаслідок проникнення сюди нових груп сармато-аланського населення. Це змусило римське командування в союзі з боспорськими царем здійснити запобіжні заходи проти активізації варварів поблизу Херсонеса та у Східній Тавриці. Завдяки цим діям, а також підтримці, наданій римською адміністрацією, місто укріпило свої збройні сили й успішно протидіяло варварським навалам протягом першої половини III ст.

У 30—40-х роках III ст. кордони Римської імперії та античні центри зазнали навали варварів, серед яких особливою войовничістю виділялися готи. Херсонес на той час залишався осторонь напрямів їхніх походів. Однак загроза імперії на дунайському кордоні змусила римлян близько 244 р. вивести війська із Херсонеса та інших пунктів Таврики. Але у 250 р. солдати I Італійського легіону знову на короткий час з'являються в Херсонесі.

Зближення Херсонеса з імперією і дислокація в місті римської залоги були для його населення вирішальними чинниками стабільного політичного та соціально-економічного розвитку. Для переважної більшості мешканців це

була допомога дружньої держави. Завдяки цій підтримці місто змогло не тільки вижити у варварському оточенні, а й досягти істотного економічного піднесення, що позначилося на всіх сферах життя.

Східна Таврика й узбережжя Керченської протоки

Здобувши владу на Боспорі, Фарнак здійснив низку невідкладних заходів, адже після воєн його батька з Римом економіка царства була знекровлена. Розпад тріумвірату й початок громадянських воєн у Римі наприкінці 50-х років I ст. до н. е. викликав у Фарнака ілюзії стосовно можливостей об'єднати під своєю владою території, що входили до складу держави Мітрідата. Однак розбитий Цезарем у битві при Зеле (47 р. до н. е.), він не зміг закріпитися на Боспорі, де одноосібним правителем став Асандр. Зміцнивши свої позиції, Асандр почав укріплювати кордони свого царства, здобув низку перемог над піратами і зарекомендував себе як сильний правитель. Близько 21/20 р. до н. е. Асандр передав управління державою своїй дружині Динамії. Причина цього кроку пояснювалася просто. Асандр у своїх діях виявляв надто багато самостійності, а це суперечило римській політиці того часу. Після 17/16 р. до н. е. на Боспорі з'явився Скрібоній, який називав себе онуком Мітрідата Євпатора, і, пославшись на розпорядження Августа, одружився з Динамією. Дізнавшись про це, Агріппа направив на Боспор військовий загін на чолі з Полемоном I. Проте на час його прибуття Скрібоній вже був убитий. Проте й Полемон I зіткнувся з опором частини населення, і лише втручання Агріппи, який прибув до Синопи на чолі римської ескадри, змусило боспорян визнати ставленика Риму царем. За розпорядженням Августа й Агріппи Динамія стала дружиною Полемона, що надало його владі легітимного характеру. Деякий час Полемон правив разом із Динамією, а близько 12 р. до н. е. одружився з Піфодорідою, онучкою тріумвіра Марка Антонія. Полемон здійснив кілька воєнних походів проти Танаїсу, в Колхиду і проти аспургіан. Під час останнього походу він загинув. Після цього Рим уже прямо не втручався у боспорські справи, хоча боспорські царі перебували в орбіті римської політики.

Подальша історія Боспорського царства кінця I ст. до н. е. — I ст. н. е. не може бути переконливо реконструйована. Існує кілька концепцій історії Боспору. Однак наявні джерела не дають підстав приєднатися до жодної з них, оскільки кожна із запропонованих версій базується на припущеннях і може бути піддана позитивній критиці. Отже, поки не будуть отримані нові джерела, питання щодо династичної історії Боспору в цей час слід вважати відкритим.

У 14 р. до влади на Боспорі прийшов Аспург. Загострення ситуації в регіоні змусило його шукати підтримки в столиці імперії, оскільки він не належав до династичної лінії, що правила раніше. Наявність у титулатурі Аспурга титулу "друг римлян" дає підстави припустити, що, перебуваючи в Римі, він уклав договір про дружбу і став "союзником" імперії, а по суті визнав себе васальним царем й у своїй зовнішній політиці проводив політичний курс, узгоджений з імперією. Між 14/15 і 23 рр. Аспург здійснив воєнну експедицію проти

скіфів і таврів, і не тільки підкорив їх, а й став називатися царем Боспору й Феодосії. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років I ст. Аспург одружився із Гіпепірією. У них народилося два сини — Мітрідат і Котіс, які згодом стали боспорськими царями.

Після смерті Аспурга якийсь час державою правила Гіпепірія, яка передала владу своєму синові Мітрідату. Однак імператор Калігула не затвердив його царем і направив на Боспор царя Полемона II, якому було надано престол. Попри участь у цій акції значних римських сил, Мітрідат усе ж переміг і залишився на троні. Він намагався проводити незалежний курс, спираючись на варварські племена, які мешкали на території Боспорського царства. Це призвело до загострення відносин із Римом, який проголосив царем його брата Котіса. Після цих подій розпочалася римсько-боспорська війна, внаслідок якої царем став Котіс I і римська адміністрація посилила контроль над Боспором.

У першій половині II ст. Боспор продовжував залишатися в руслі римської політики. Показово, що кожний новий імператор підтверджував права нового царя. Так, після смерті Савромата I римська адміністрація підтвердила права Котіса II на престол. Після Котіса II правителями Боспору були Реметалк і Євпатор, а після них царем став Савромат II. Його правління характеризувалося активною внутрішньою політикою, спрямованою на укріплення кордонів царства та зв'язків з імперією. До часів правління Савромата II належать відомості про Боспорську війну, що відбулася між 186 і 193 рр. Під час цієї війни Савромат II та римське військове командування здійснили в Тавриці широко-масштабну воєнну акцію проти варварів. Унаслідок їхніх спільних дій під контроль боспорського царя та римської адміністрації відійшли значні райони у Південно-Західній та Східній Тавриці.

Після смерті Савромата II боспорський престол обійняв його син Рескупорід, який у спадок від батька дістав не лише Боспорське царство, а й землі у Східній Тавриці. За часів свого правління Рескупорід здійснив низку успішних походів проти варварів, підтримував тісні зв'язки з провінцією Віфінія-Понт й усіляко сприяв торгівлі. Проте ситуація у державі погіршувалася. Ще за життя Рескупоріда II його нащадком став син правителя Котіс III, і з цього часу інститут співправителів на Боспорі стає звичною практикою. Цілком можливо, що старший співправитель перебував у Пантікапеї, а молодший — в азійській частині Боспору. Це, безперечно, свідчило про послаблення у першій половині III ст. царської влади. В подальшому співправителем Котіса III став Савромат III, Рескупоріда III — Інінфімей, а в Рескупоріда IV було троє співправителів, які послідовно змінювали один одного. У першій половині III ст. майже всі царі здійснювали проримську політику. В 30-х роках III ст. у південно-східні межі Боспору вторгнулися варвари, які розгромили Горгіппію. Інші райони цього разу не постраждали.

З середини I ст. до н. е., коли розпочався римський період в історії Боспору, відбувається зменшення загальної кількості поселень у Східній Тавриці. Найбільш характерними для цього часу є поселенські структури, представлені пам'ятками двох типів. Це окремо розташовані башти або форти, сконцентровані у безпосередній близькості від Узунларського валу, а також добре укріплені поселення з компактною внутрішньою забудовою (рис. 28). Вони виникають на Боспорі ще наприкінці III ст. до н. е., але остаточно цей тип

сформувався на зламі I ст. до н. е. — I ст. н. е. Деякі башти й поселення під час бурхливої боспорської історії періодично руйнувалися і гинули, але у своїй основі ця система укріплень проіснувала до середини — третьої чверті III ст.

Як і раніше, на Боспорі верховним власником земель був цар, унаслідок чого у другій половині I ст. до н. е. — I ст. продовжувалася політика створення військових поселень, розпочата ще Мірідатом VI Євпатором. Утім, організацію сільської території та характер землеволодіння на Боспорі в середині I ст. до н. е. — третій чверті III ст. вивчено ще недостатньо. Відомо, що основою сільськогосподарського виробництва залишалося дрібне землеволодіння. Водночас є дані, що свідчать про наявність тут значних за розмірами землеволодінь. У великих господарствах, як і на царській землі, в основному використовувалася праця населення широкого правового спектра, а не лише рабів.

Важливу галузь переробки, як і в минулому, було виробництво вина. Виноробні концентрувалися в околиці боспорських міст та на сільських поселеннях. Причому, якщо за елліністичного періоду виноробні фіксуються тільки в європейській частині держави, то з початку I ст. виробництво вина засвідчено й у її азійській частині. На відміну від елліністичного періоду, коли в кількісному відношенні переважали тарапани, а також виноробні з одним давильним майданчиком та резервуаром, у перші століття основою виноробства стають комплекси з кількома давильнями та резервуарами. Ще одним видом виробничої діяльності було соління риби, про що свідчать комплекси, які склалися з невеликих за обсягом ванн.

Активно розвивалися ремесла, представлені рештками металообробки, виробництва кераміки, ювелірних прикрас, скловиробництва, деревообробки, косторізного, кожум'яцького, ткацького, будівельного та інших, звичайних для античних центрів того часу. Нині є всі підстави вважати, що спеціалізація в галузі ремісничого виробництва була невисокою, переважали невеликі майстерні. Хоча в деяких містах, зокрема на околиці Горгіппії, у II—III ст. існував квартал ремісників, зафіксований археологічно. Тут відкрито залишки гончарних печей, знайдено форми для виготовлення теракот та світильників, скупчення відходів гончарного виробництва тощо. Загалом житлова архітектура боспорських міст характеризується добре розвинутою господарчою функцією міських будинків. Якщо в елліністичний період виробництво вина зосереджу-

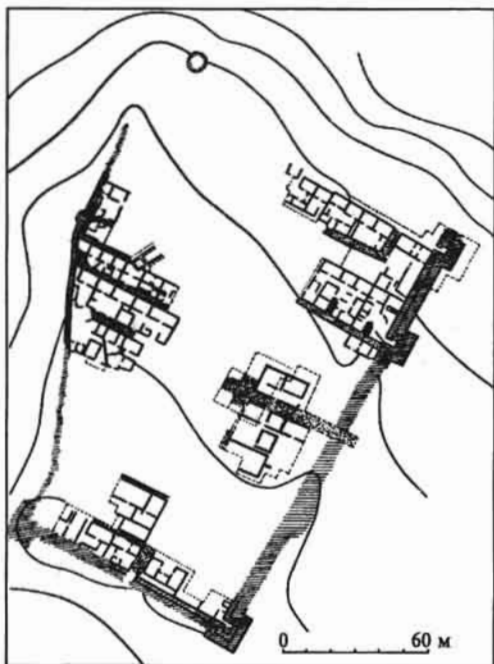

Рис. 28. План боспорської фортеці Лурат
(за І. Г. Шургая)

валосся на сільських поселеннях, у невеликих боспорських містах (Німфеї, Мірмекії, Тірітаці) та околицях Пантікапей; то в перші століття нової ери виноробні фіксуються у межах великих міст (Пантікапей, Фанагорія, Горгіппія). В таких центрах простежується значна концентрація ремісничих майстерень, а невеличкі містечка (Тірітака, Мірмекій) стають також центрами соління риби. Це свідчить про поступову зміну функцій міст. У їхньому господарчому житті зростає питома вага товарного виробництва й товарообміну. Внаслідок цього у складі городян збільшується кількість осіб, які не були землевласниками.

Стабілізація воєнно-політичної ситуації навколо Боспору в I—II ст. сприяла піднесенню сільського господарства, промислів та ремісничого виробництва. Як наслідок, зросли обсяги торгівлі з центрами Причорномор'я та варварським оточенням. З Боспору та найближчих територій в різні античні центри вивозилися продукти землеробства, скотарства та солоноробства. На Боспорі далі у Північне Причорномор'я ввозилися високоякісні вина, маслинова олія в амфорах (рис. 29), червонолаковий посуд із Пергама та Самоса, скляний — із Сирії, Єгипту, західних римських провінцій та ін.

Продовжували розвиватися економічні зв'язки з варварським світом. У Східній Тавриці найбільшим торговим центром залишався Пантікапей, а в азіатській частині — Фанагорія та Горгіппія. Особливу роль у торгівлі з варварами відіграв Танаїс. Характерна ознака житлових кварталів цього центру — будинки з глибокими підвалами, де зберігалися зерно, що надходило до міста, амфори з вином та маслиновою олією й інші продукти. Прикметною ознакою торговельних відносин з варварським населенням було використання монет як еквівалента обміну, чого раніше не фіксувалося.

Основні тенденції економічного розвитку дають можливість у загальних рисах характеризувати соціальний склад боспорського суспільства. Цар продовжував залишатися верховним власником землі. Тому царську сім'ю, її оточення та державний апарат слід розглядати як привілейовану групу суспільства. А це, своєю чергою, засвідчує значну питому вагу державно-редистрибутивного сектора в економіці. За таких умов обсяги прав різних верств населення фіксувалися за станомо-правовими ознаками, а становий поділ сприяв майновій нерівності у суспільстві.

Значна питома вага державно-редистрибутивного сектора економіки передбачає, що її нормальне функціонування можливе лише за наявності значного прошарку населення, яке сплачувало земельну ренту-податок. Ідеться про власників невеликих ділянок землі, яка надавалася їм із царського фонду в умовне володіння. Цей прошарок населення, значну частину якого становили еллінізовані варвари, був основною виробничою силою в сільськогосподарському виробництві. У великих господарствах, як і на царській землі, використовувалася в основному праця населення широкого правового спектра. У цьому зв'язку викликає інтерес напис 151 р., де згадуються пелати, яких слід розглядати як категорію населення, близьку з римськими колонами або кріпаками.

Ще один соціальний прошарок населення репрезентували мешканці міст. Якась частина їх володіла земельними ділянками. Оскільки верховним власником землі на Боспорі вважався цар, населення більшості грецьких центрів за користування своїми ділянками мало сплачувати земельну ренту-податок у державну скарбницю. Майновий стан мешканців великих та малих боспор-

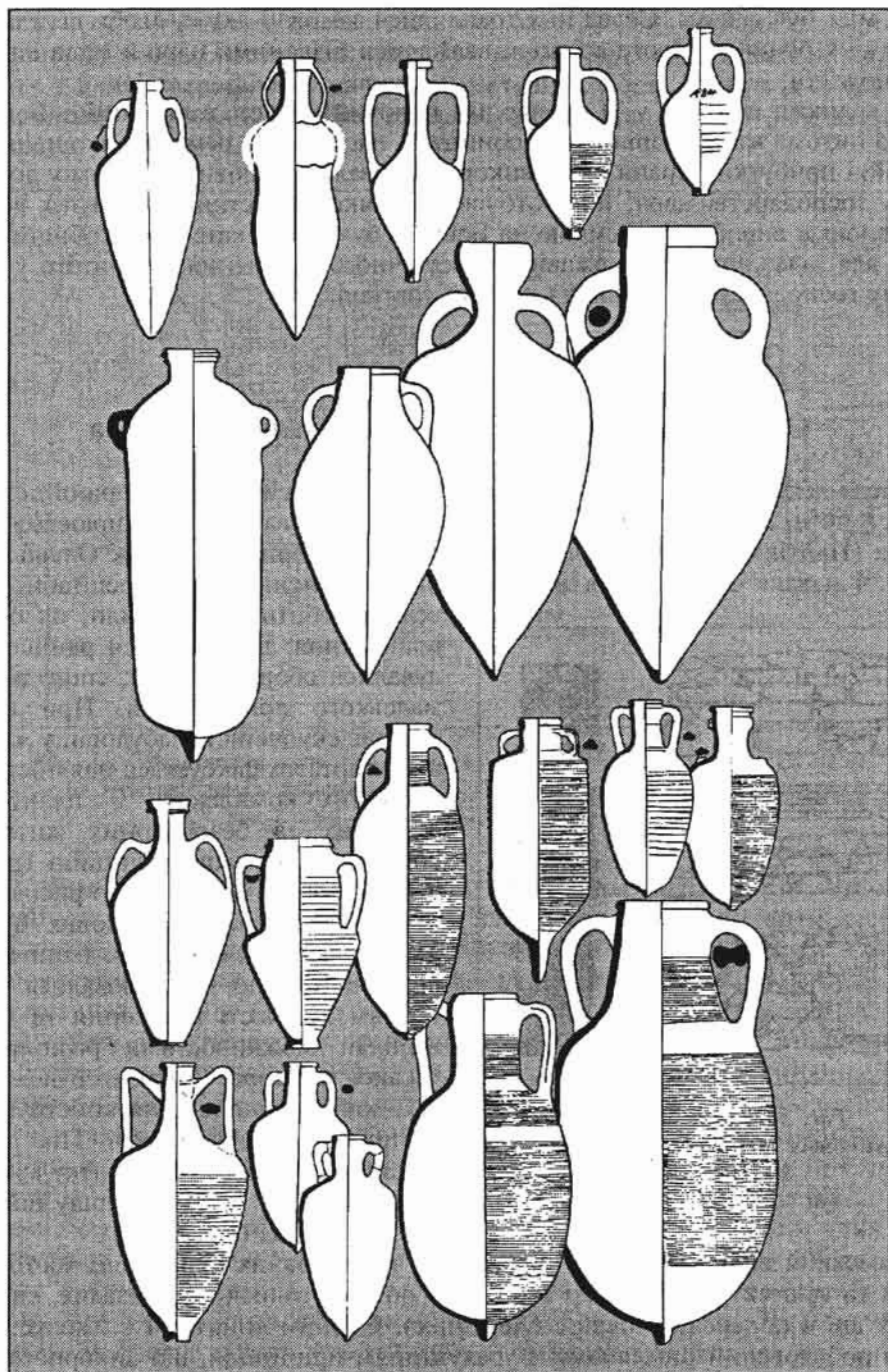

Рис. 29. Амфори I—III ст. н. е.

ських міст був різним. Серед них траплялися заможні люди, особи середнього достатку й бідняки. Проте всі вони вважалися підданими царя й мали сплачувати податки.

У великих центрах у II — першій половині III ст. в економіці Боспору зросла питома вага товарного виробництва, насамперед ремесла, яке приносило стійкі прибутки. Праця рабів використовувалася головним чином у домашньому господарстві царя, його оточення та якоїсь частини заможних родин. Основною ж виробничою силою на Боспорі були різні категорії особисто вільного, але залежного від держави різноетнічного населення, зайнятого у сільському господарстві, ремеслі та дрібній торгівлі.

Основні категорії пам'яток і матеріальна культура

Після деякого занепаду, пов'язаного з подіями кінця II — першої половини I ст. до н. е., античні міста починають відроджуватися, розширюється їхня площа (*Пантікапей, Фанагорія*). Хоча, скажімо, територія тієї ж Ольвії після гетської навали зменшилася втричі. В містах здійснювалися масштабні будівельні роботи, як правило, на основі планування, що склалося раніше. Будувалися оборонні мури, споруди громадського призначення. При цьому зростає скупченість забудови, у житлових кварталах фіксується наявність виробничих комплексів. У плануванні ордерних та безордерних житлових споруд домінували традиційні грецькі схеми. Новою прикметною рисою стає поява господарсько-житлових будинків. Збільшується відсоток двоповерхових споруд, що зумовлювалося зростанням кількості населення та обмеженими можливостями розширення міської території. Ознакою будівельної техніки стає спрощення конструкцій і погіршення їхньої якості. Пік піднесення будівництва та розвитку архітектури припадає на II — першу половину III ст. н. е. (рис. 30).

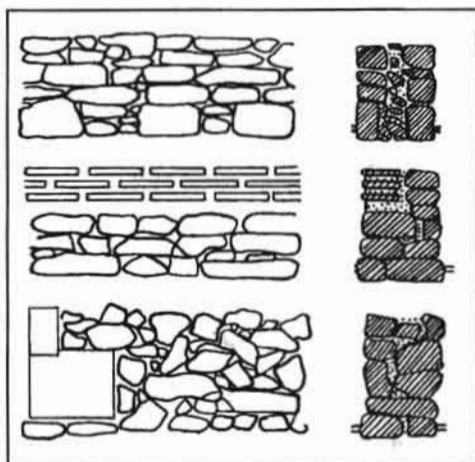

Рис. 30. Системи кладок житлових та громадських споруд I—III ст. н. е. (за С. Д. Крижицьким)

Римський вплив майже не позначився на основних принципах містобудування та архітектури. Римські гарнізони розміщувалися в цитаделях, споруджених ще в попередній період (Херсонес). Єдиним винятком є Харакс, повністю побудований римлянами з урахуванням принципів, що використовувалися при зведенні римських військових таборів. Римський вплив найяскравіше простежується в конструкції терм, де використовувалися типово римські

обігрівальні системи (*гіпокаусту*), водогони, застосуванні цем'яноквого розчину (Херсонес, Харакс, Пантікапей) (рис. 31), мармурових облицювальних плиток, а також у появі специфічних малих архітектурних форм. Одним із суто римських прийомів будівельної техніки вважається змішана цегельно-кам'яна система кладки.

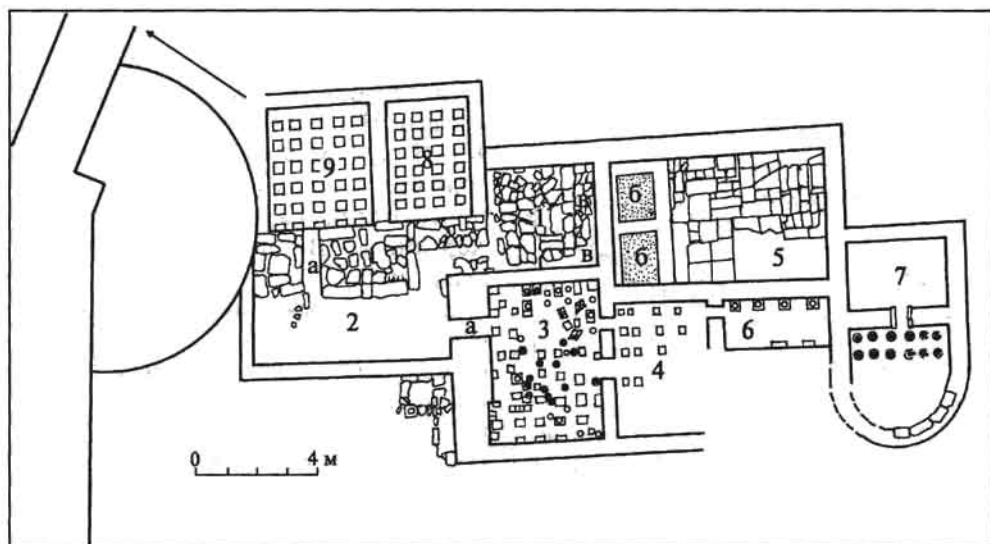

Рис. 31. Схематичний план терм другої половини II — першої половини III ст. на території цитаделі Херсонеса (за І. А. Антоновою та В. М. Зубарем):

а — печі; б — ванни; в — лавки; 1-9 — приміщення терм

На сільській території Боспору продовжувалося будівництво укріплених поселень та фортець із цитаделями. З'являються добре укріплені невеликі міста, в яких простежуються римські впливи (Ілурат). На європейській стороні Боспору функціонував Узунларський вал, укріплений баштами за часів правління Асандра. На хорі Ольвії городища мали оборонні стіни та вали. А на Герacleйському півострові херсонеситами відбудовуються садиби з баштами.

У боспорських некрополях споруджуються кам'яні склепи із циліндричним напівциркульним або коробовим склепінням. Проте їхня кількість зменшується. Стіни таких споруд тогочасні майстри тинькували, а потім розписували. В Ольвії поки що відомі лише підкурганні склепи Зевсового кургану та Еврісивія й Арети II—III ст. н. е. В Херсонесі такі підкурганні монументальні споруди невідомі, натомість тут відкриті невеликі поховальні споруди із кам'яних плит, пристосовані для розміщення урн із залишками кремації. Характерною особливістю некрополів стають ґрунтові склепи, вирізані в материковому ґрунті або вирубані у скелі, з нішами-лежанками або без них (рис. 32). Появу таких поховальних споруд пов'язують із певними змінами в уявленнях про існування небіжчика в потойбічному світі. У цей час набувають поширення підбійні могили, водночас продовжують використовуватися також прості ґрунтові

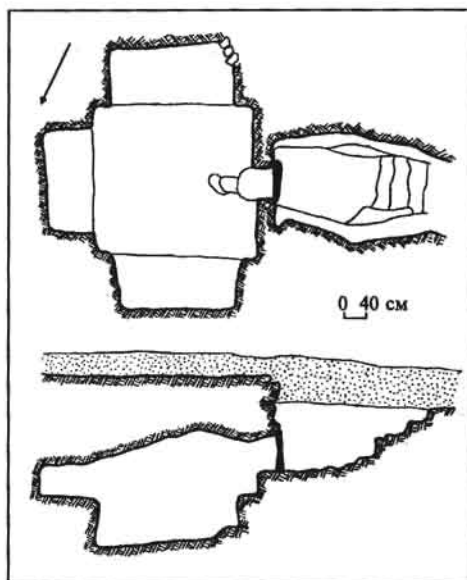

Рис. 32. Склеп, вирубаний у скелі з нішми-лежанками. Херсонес. Західний некрополь

шого ознакою поховань стають багатоярусні стели із фронтоном та зображеннями померлих. Інколи на могилах ставили статуї померлих. Із Ольвії та Херсонеса походять надгробки римських військовослужбовців та членів їхніх сімей з латинськими епітафіями. Продовжувалася традиція встановлення над могилами антропоморфних надгробків.

Масовий археологічний матеріал в археологічних шарах представлений керамічною продукцією. Переважають амфори, столова та кухонна кераміка. На відміну від більш раннього часу типологія амфор перших століть н. е. розроблена гірше. Тому визначити центри їхнього виробництва сьогодні поки що важко. Серед амфор переважають світлоглиняні екземпляри, що привозилися з центрів Південного Причорномор'я, а також Середземномор'я. На Боспорі виготовлялися великі червоноглиняні амфори, які використовувалися, зокрема, для зберігання продуктів.

Найхарактернішою групою археологічного матеріалу є столова червонолакова кераміка, значну частину якої доставляли із Малої Азії (Самос, Пергам). У Херсонесі та Ольвії представлені зразки майстерень західних провінцій Римської імперії. Виготовлявся червонолаковий посуд і в античних центрах, зокрема в Херсонесі і на Боспорі. Він відрізнявся від імпортного гіршою якістю покриття. Форми червонолакового посуду доволі різноманітні: тарілки, чашки, глечики, кубки та ін. (рис. 33). Широко застосовувалися в побуті світильники, а також ліпна кераміка для приготування їжі. Вважається, що наявність останньої в археологічних шарах свідчить про присутність в античних містах певного прошарку варварського населення.

Від середини I ст. до н. е. фіксується широке користування скляним посудом. Зі скла виготовлявся столовий посуд, ємності для пиття та парфумерії

могили з різними кам'яними конструкціями. В Херсонесі до IV ст. дітей ховали в амфорах. Основним типом поховань було тілопокладення. Лише в Херсонесі до середини III ст. застосовувалася кремація. Поряд із простими дерев'яними трунами на Боспорі фіксуються саркофаги з прикрасами із гіпсу та глини, а також мармурові саркофаги. Найвідомішими з них є саркофаг II ст. з Мірмекія із зображеннями чоловіка та жінки на кришці та фрагменти стінок саркофагів II—III ст. із Херсонеса. В могили з померлими клали посуд, світильники, прикраси та інші речі. Характерною ознакою поховального інвентаря цього часу є велика кількість амулетів та оберегів. Зростає кількість поховань, у яких виявлено прикраси із дорогоцінних металів. Над могилами ставилися надгробки. В цей час для Боспору найхарактернішою

(рис. 34). Головними постачальниками скляних виробів були Сирія, Александрія й інші центри Східного Середземномор'я та Апеннінського півострова. Наприкінці II — в першій половині III ст. на городищі Альма-Кермен зафіксована майстерня, в якій скляний посуд виготовлявся солдатами римської залози. В пізніший час аналогічні майстерні з'явилися у Херсонесі та на Боспорі.

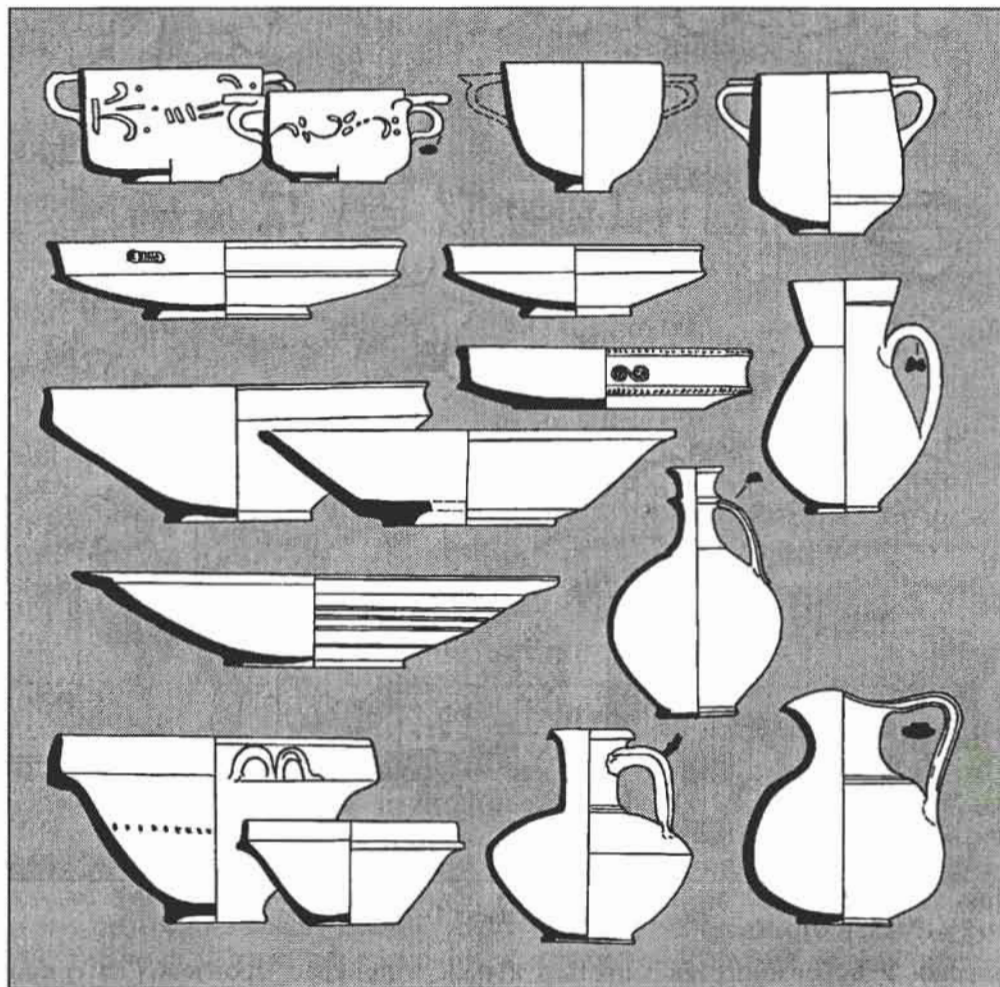

Рис. 33. Червонолакова кераміка I—III ст. н. е.

У зв'язку зі змінами костюма серед населення античних центрів і варварської периферії поширилася мода на використання фібул-застібок для одягу (рис. 35). Такі знахідки є типовими насамперед для некрополів, де вони часто трапляються у II—III ст. н. е. Серед них переважає продукція місцевих майстерень. Значно рідше трапляються провінційно-римські вироби, прикрашені

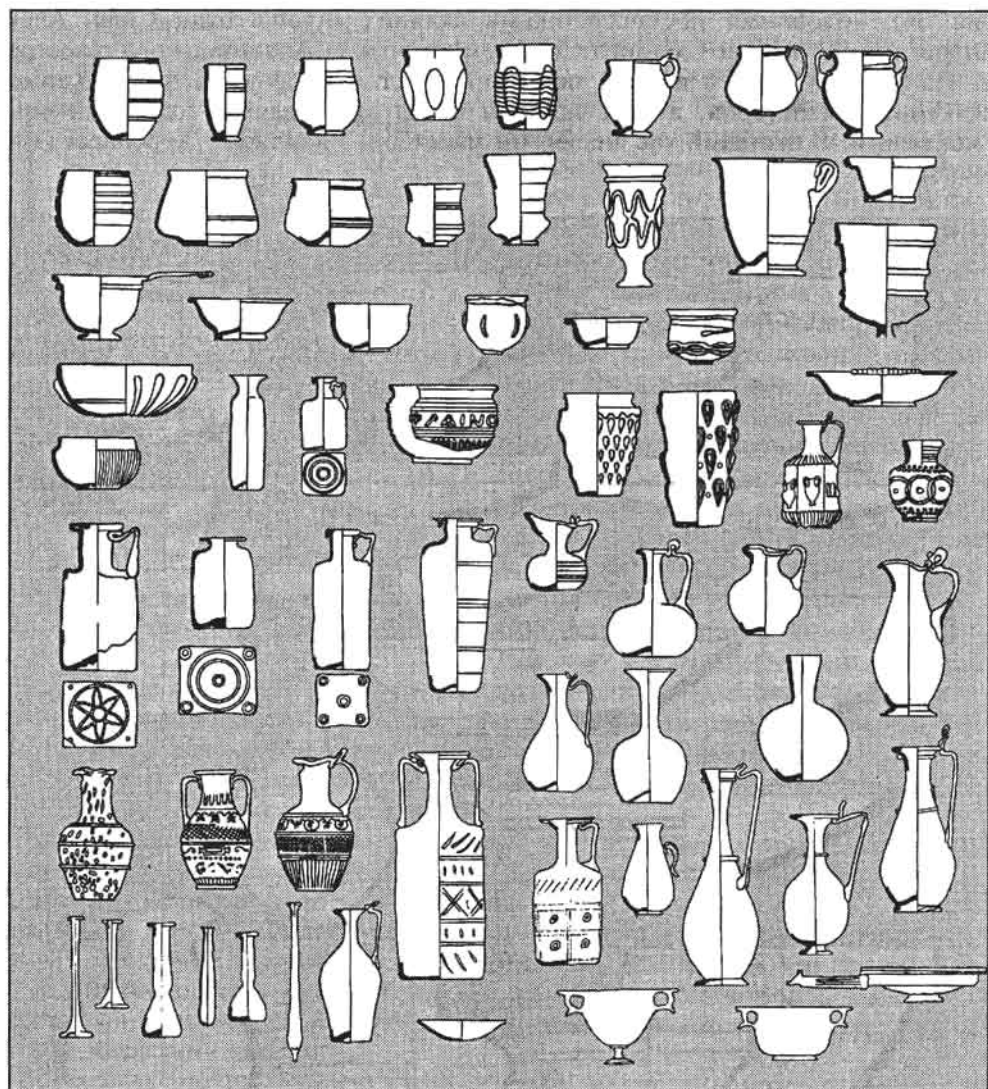

Рис. 34. Скляний посуд I—III ст. н. е.

емалю. У похованнях збільшується кількість прикрас: бронзових та срібних браслетів, сережок, обручок тощо.

Протягом перших трьох століть н. е. в місцевій релігії в цілому зберігся грецький пантеон. Однак найхарактернішими ознаками цього періоду є занепад традиційних полісних культів, синкретизація та універсалізація функцій божеств, проникнення нових культів (головним чином східного походження) і релігійних течій, серед яких важливе місце займали вчення про безсмертя душі. Наслідком зближення з Римом стало відправлення на Боспорі та в Херсонесі культу імператорів, а також проникнення римських і фракійських

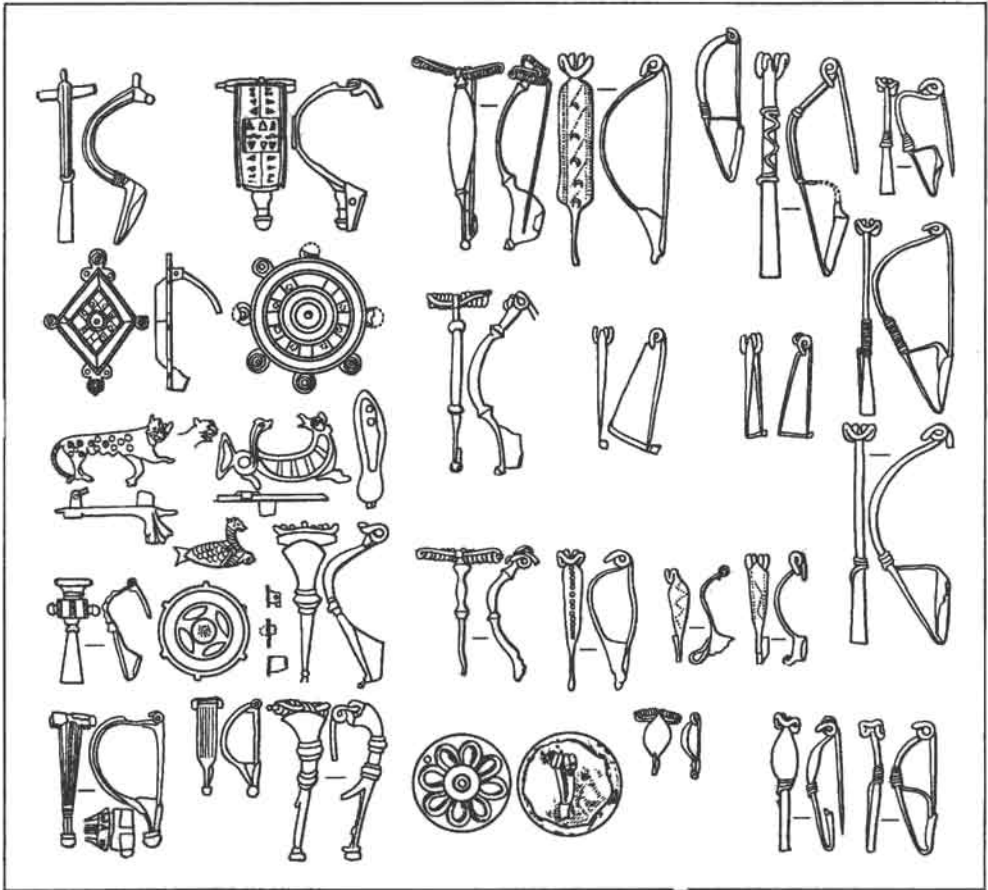

Рис. 35. Фібули I—III ст. н. е.

культів. Утім, останні практично не вийшли за межі римських залог і не відбилися скільки-небудь помітно на релігійному світогляді грецького населення.

На честь богів зводилися храми, про архітектурний вигляд яких можна судити хіба що на підставі ордерних деталей та зображень на монетах і надгробках. Такі споруди вирішувалися в іонійському, дорійському та корінфському ордерах на основі архітектурних традицій попереднього часу. На Боспорі, судячи із зображення на монеті, існував п'ятиколонний храм дорійського ордеру царя Аспурга в Пантікапеї. За епіграфічними джерелами відомі храми Афродіти Апатури, Афродіти Навархіди і Посейдона в Горгіппії, Зевса в Кітеї, Аполлона Простата і Матері Богів в Ольвії, Афродіти в Херсонесі та ін. Відправлення культу римських імператорів, архіереями якого були боспорські царі, зумовило появу в Фанагорії у I ст. так званого Кесарейону. Релігійні дії відправлялися також у приватному порядку, в колі сімей та порівняно невеликих об'єднань, які називалися фіасами. Значного поширення на Боспорі набули фіаси Бога Найвищого.

У мистецтві простежуються зміни, пов'язані з впливом римської провінційної культури та її синкретичним характером, а також зміною смаків населення, що пояснюється певною варваризацією переважної більшості античних міст та поселень. Однак у кожному регіоні розвиток мистецтва мав свою специфіку, зумовлену особливостями культурного та ідеологічного життя. Показовими у цьому відношенні є пам'ятки монументального живопису, відкриті на стінах ґрунтових боспорських склепів I—II ст. У розписі відбулося об'єднання структурного, квіткового та інкрустаційного стилів, що зумовило появу неповторних пам'яток, таких як склеп Деметри, пігмеїв, Анфестерія, Ставовського в Пантікапеї, Геракла в Горгіппії та ін. (рис. 36). Привертає увагу розпис вапнякового саркофага, на якому зображена майстерня художника. У розписах цих пам'яток відбулося органічне поєднання орнаментальних мотивів із сюжетними сценами. У III ст. монументальний розпис деградує і стає дещо примітивнішим.

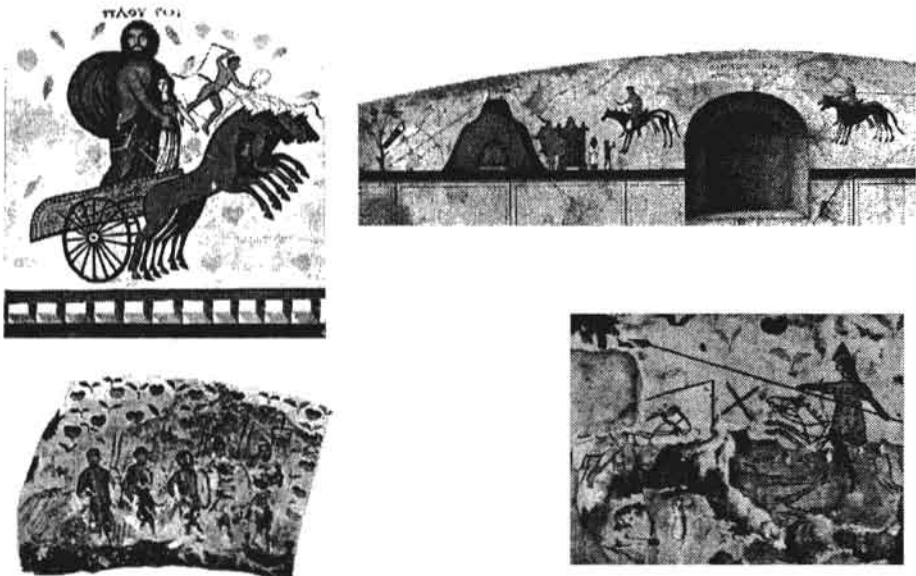

Рис. 36. Фрагменти розпису боспорських склепів I — початку III ст.

Продовжувала розвиватися і скульптура, яка була як імпортною, так і місцевою. Серед пам'яток скульптури вирізняються мармурова статуя Неокла II ст. із Горгіппії, а також зображення декоративних левів. У Тірі, Ольвії, Херсонесі та Хараксі переважають невеликі вотивні рельєфи так званого фракійського кола із зображеннями богів, що свідчить про тісні зв'язки з Подунав'ям. У скульптурі поховальних пам'яток переважають надгробки із зображенням "загробної трапези", вершника та портретні зображення померлих. Однак і скульптура поступово деградує. У ній з'являються певний схематизм та примітивізм. Широко представлені пам'ятки гліптики, монетного та ювелірного мистецтва. На різьблених каменях зображувалися міфологічні персонажі,

грецькі та східні божества. У II—III ст. з'являються гностичні геми, що засвідчує проникнення в місцеве суспільство нових релігійних течій.

Отже, протягом перших століть н. е. античні держави Північного Причорномор'я увійшли в орбіту римської політики. В Тірі, Ольвії та Херсонесі дислокувалися римські війська. На Боспорі римських залог не було, хоча він залишався союзною Римові державою. Римська військова присутність та розширення зв'язків зі східними та дунайськими провінціями імперії зумовили економічне піднесення в усіх античних державах регіону. Його пік припадає на другу половину II — першу половину III ст. У середині III ст. в розвитку античних держав розпочинаються кризові явища, спричинені змінами етнополітичної ситуації у Північному Причорномор'ї.

Тема 21

Північне Причорномор'я в пізньоантичний період (кінець III — перша половина VI ст.)

У середині — другій половині III ст. розпочинається новий період в історії античних центрів. Він пов'язаний із соціально-економічною та політичною кризою Римської імперії, а також пересуванням варварських племен, що призвело до значних етнокультурних змін і трансформації взаємовідносин античних центрів із Римською імперією. Це дає підстави вважати третю чверть III ст. н. е. початком *пізньоантичного періоду* в їхній історії.

Нижнє Подністров'я

У зв'язку з посиленням тиску варварів на кордони імперії, десь на початку третьої чверті III ст. із Тіри було виведено римську залого. Разом із солдатами пішла й частина цивільного населення, а наприкінці 50-х — у середині 60-х років III ст. місто захопили та зруйнували варвари. З утвердженням варварського панування у Нижньому Подністров'ї Тіра стає центром готського ранньокласового об'єднання, до якого входили представники сарматських та гето-карпатських племен.

На початку 70-х років III ст., завдяки успішним діям римських військ, обстановка на Дунаї стабілізується, а варвари стають союзниками імперії. У другій половині II—IV ст. зовнішній вигляд Тіри змінюється. Зберігаються античні традиції в будівництві, плануванні та конструктивних особливостях будинків, але водночас відбуваються варваризація та деградація прийомів будівельної техніки. Дослідження комплексу “післяготського” будинку засвід-

чують вплив черняхівських, гето-дакійських та інших варварських елементів на культуру населення Тіри. Зафіксовано також безпосереднє осідання тут варварського населення. Господарство міста мало натуральний характер, хоча наявність амфор дає підстави припустити існування певних контактів із провінційно-римськими центрами.

Доля Тіри наприкінці IV ст. невідома. Проте є всі підстави вважати, що вона була пов'язана з припиненням існування ранньодержавного візиготського об'єднання. Гуни, які на той час підкорили остроготів, у 376 р. форсували Дністер і через Буджацькі степи вийшли до кордонів Римської імперії. Цими подіями закінчується життя на території Тіри.

Нижнє Побужжя у третій чверті III — першій половині IV ст.

Історія Ольвії, як античного центру, закінчується близько середини — третьої чверті III ст., хоча у другій половині III — на початку IV ст. на її руїнах якийсь час продовжувало мешкати населення, пов'язане з носіями черняхівської культури. Руйнація Ольвії пов'язувалася з походом причорноморських варварів проти римських провінцій і датувалася 269—270 рр. На підставі стратегічних спостережень дослідники дійшли висновку про відродження життя на території Ольвії не раніше 80-х років III ст. Попри низку матеріалів черняхівського типу, виявлених в Ольвії, деякі дослідники стверджують, що характер культури населення цього центру наприкінці III—IV ст. залишався античним. Проте зв'язок руйнації Ольвії саме з походом варварів 269—270 рр. проти римських провінцій та атрибуція населення, що мешкало на території міста наприкінці III — у другій половині IV ст., як античного, викликає сумніви. Нині можна стверджувати, що воєнно-політична ситуація, що склалася на той час, призвела не тільки до загибелі Тіри, а й припинення існування наприкінці 50-х — у середині 60-х років III ст. Ольвії та античних поселень на берегах Бузького лиману.

Життя на території Ольвії відновилося у 80-х роках III ст. Будівельні залишки кінця III — першої половини IV ст. чітко відокремлюються від більш ранніх. Вони були одноповерховими і мали не менш як 4—6 приміщень досить значної площі. Якщо порівняти характерні риси домобудування, зафіксовані на черняхівських поселеннях із ольвійськими, то простежуються близькі паралелі. Як в Ольвії, так і на черняхівських поселеннях у будівництві використовувалися вапняк та сирцева цегла, кладки виконані в одній техніці, переважали прямокутні приміщення, в яких зафіксовані кам'яні загорожі, що використовувалися як ясла для свійських тварин. Тому не можна вести мову про збереження в цей час античних традицій. Основну масу мешканців тепер становили вихідці з середовища черняхівського населення, генетично не пов'язаного з населенням античного міста. А це дає підстави стверджувати про входження Ольвії, як і Тіри, до складу варварської конфедерації, що утворилася у Північно-Західному Причорномор'ї в останній третині III ст.

Херсонес та Південно-Західна Таврика

На території Таврики сліди пересування варварських загонів зафіксовані писемними джерелами та археологічно. Руйнування та пожежі на пізньоскіфських пам'ятках пов'язують з навалом варварів, які наприкінці 60-х — на початку 70-х років III ст. просувалися на Боспор. Проте Херсонес залишився осторонь і не постраждав.

У другій половині III — на початку VI ст. основним економічним партнером Херсонеса виступає населення гірських долин Таврики. У дослідників немає даних, що свідчили б про глибоку кризу економіки міста в цей період, хоча у зв'язку зі згаданими подіями змінилася структура сільськогосподарського виробництва, де основну роль почали відігравати виробництво зернових та напрями торговельних зв'язків, що залишалися важливим чинником економічного розвитку.

Стосунки громадянської общини з владою Східно-Римської держави регулювалися імператорськими рескриптами. Проте в цей час місто контролювалося не намісником провінції Нижня Мезія, а префектурою Сходу, префект якої керував усіма громадянськими справами. Що ж до питань, пов'язаних із обороною Херсонеса, то вони після поділу за часів імператора Константина Великого громадянської і військової влади вирішувалися військовим командуванням деоцезу Фракія, який своєю чергою підпорядковувався префектурі Сходу. Пряму воєнну підтримку було замінено грошовими субсидіями, за рахунок яких утримувалися гарнізон міста та формування готів-союзників, розселених поблизу міста, а також у Південній Тавриці на мисі Ай-Тодор. Окрім фінансових коштів місту виділялися й матеріали, необхідні для виробництва баліст. До складу гарнізону набиралися місцеві жителі, але за своєю організацією він нагадував легіон пізньоримської армії. Юридично Херсонес не входив до складу імперії, і його стосунки із римською адміністрацією будувалися, як і раніше, на союзницькій основі.

До останнього часу вважалося, що завершення античної історії Херсонеса пов'язане з навалом гунів. Однак тепер встановлено, що гунни, розгромивши близько 375 р. аланський союз племен, пішли далі на захід, а Херсонес не постраждав.

Основна маса гунів з'явилася в Північному Причорномор'ї значно пізніше, не раніше початку — середини V ст., коли гунське ранньодержавне об'єднання у Подунав'ї розпалося. Не раніше середини V ст. датуються фундаменти круглих у плані наземних споруд на Гераклеїському півострові, які можуть бути атрибутовані як фундаменти юрт-зимників гунів. Як відомо, Прокопій Кесарійський у VI ст. писав, що простір між Боспором і Херсонесом опинився під владою гунів. З появою юрт-зимників в околицях Херсонеса припиняється функціонування переважної більшості сільських садіб на земельних ділянках херсонеситів.

Східна Таврика та узбережжя Керченської протоки

Близько середини 60-х років III ст. варвари, що наступали із заходу, розгромили населені пункти європейського Боспору. Однак поселення, розташовані на Таманському півострові, не потерпіли. Припинення монетного карбування (268 р.) побічно засвідчує силу удару нападників та його наслідки для економіки. Проте цар Рескупорід IV зберіг владу над частиною царства, хоча внаслідок тогочасних бурхливих подій вона, очевидно, була суттєво обмежена. У 275 р. криза закінчилася, про що свідчить відновлення монетного карбування.

У 275/276 р. свою монету карбував також цар Савромат IV. Із його появою на престолі збігається похід місцевих племен (275 р.) в малоазійські провінції Римської імперії. Він закінчився невдачею, римські війська розбили варварів. Після цього на боспорському престолі з'явився новий співправитель Рескупоріда IV — Тейран, який після смерті першого правив ще два роки самостійно. Йому вдалося відновити юрисдикцію боспорського монарха над усією територією держави. Однак поновлення дружніх відносин з імперією виявилось справою короткочасною. Наприкінці III — на початку IV ст. Боспор було втягнуто в низку воєн із Римом, в яких на боці римлян брав участь Херсонес.

У зв'язку із припиненням монетного карбування (341/342 р.) і майже цілковитою відсутністю епіграфічних пам'яток щось напевне про подальшу історію Боспору сказати важко. Можна лише констатувати, що внаслідок римсько-херсонесько-боспорських війн економіка держави була підірвана. Однак життя на території населених пунктів не завмерло. Хоча в IV ст. у складі місцевого населення помітно зріс відсоток варварського елементу, що позначилося на культурі й зовнішньому вигляді міст. Водночас на Боспорі залишалися певні сили, заінтересовані у налагодженні тісних зв'язків з імперією.

Аналіз археологічних матеріалів дає підстави стверджувати, що міста Боспору внаслідок гунської навали не постраждали. Гуни обмежилися лише встановленням над ними воєнно-політичного контролю. Проте й після смерті Аттіли та повернення гунів античні центри Боспору не зазнали руйнувань, а самі варвари влилися до складу їхнього населення. Якась частина гунів разом із готами-тетракситами оселилася на Таманському півострові. В період правління Юстина Боспор звільнився з-під влади гунів і відновив зв'язки з Візантією.

Про подальший перебіг подій свідчать писемні джерела. Гунський царевич Горд (або Грод), який прийняв у Константинополі християнство, відбув за дорученням імператора до своєї країни (десь поблизу Меотиди), щоб оберігати Боспор, а в самому місті розмістився візантійський гарнізон. Проте внаслідок змови гунських жерців Грода було вбито, після чого гуни-утургури захопили Боспор, що підтверджується матеріалами археологічних досліджень. Виходячи із писемних джерел, ці події слід датувати 527/528 або 534 рр. Проте не пізніше 534 р. імператор Юстиніан I відновив на Боспорі владу Візантії.

Після подій третьої чверті III ст. життя продовжується у містах і на поселеннях Боспору, а, можливо, й у Танаїсі. Особливо чітко це простежується на пам'ятках Керченського півострова. З третьої чверті III і до другої чверті VI ст. функціонують деякі городища у Кримському Приазов'ї та на узбережжі Керченської протоки, але їхня життєдіяльність мала локальний характер. Населен-

ня сюди могло переселятися із великих боспорських міст, яким у першу чергу загрожували варвари. Топографія пам'яток, де виявлено матеріали кінця III — другої чверті VI ст., свідчить, що в пізньоантичний період життя активніше протікало в азіатській частині Боспору, оскільки вона майже не зазнала руйнацій від пересувань варварів під час готських війн. Але й тут відбувалося поступове зменшення сільського населення порівняно з попереднім періодом.

Внаслідок ускладнення воєнно-політичної ситуації в третій чверті III ст. сільське господарство регіону було підірване. Сільське населення, значний відсоток якого становили вихідці з варварського середовища, концентрувалося в містах та великих населених пунктах. Міста, й насамперед столичний Пантікапей, з порівняно великих громадських та ремісничо-торговельних центрів поступово перетворюються на аграрно-ремісничі. Поряд із сільським господарством продовжували існувати й промисли, зокрема рибосоління, однак їхні масштаби значно скоротилися. Продовжувало функціонувати й ремісниче виробництво. Але тепер воно було спрямоване переважно на задоволення потреб внутрішнього ринку.

Несприятливі тенденції в економіці та падіння обсягів товарно-грошових відносин негативно вплинули й на стан монетної справи. Статери останніх боспорських царів карбувалися із низкопробного металу у величезній кількості, а в 341/342 р. їх випуск припиняється зовсім. Причиною такого становища було різке скорочення надходжень до скарбниці та занепад системи сільських поселень. Однак припинення карбування монети не варто розглядати як показник цілковитого згортання товарно-грошових відносин. Тепер вони обслуговувалися статерами більш раннього часу, які залишалися в обігу, та римськими монетами.

Несприятливі тенденції в економіці призвели до зростання замкненості окремих господарств, розриву їхніх зв'язків із ринком. Особливо помітно така ситуація відбилася на порівняно великих господарствах, орієнтованих на ринок, насамперед боспорських царів та їхнього оточення, які отримували прибутки у вигляді земельної ренти-податку. Тому пізньоантичний період характеризується зникненням на Боспорі не лише великої земельної власності, а й узагалі великих виробничих комплексів. За цих умов зросла роль невеликих замкнених господарств, які стали головними елементами економічної системи. Товарне виробництво в них відійшло на другий план.

Наслідком такого становища став розвиток дезінтеграційних-центробіжних тенденцій. Починають формуватися замкнені в економічному відношенні територіально-господарчі райони. Полегшувалося це тим, що й до цього Боспорська держава складалася із кількох районів, які доповнювали один одного й становили в сукупності одне економічне ціле. Однак за умов натуральної основи господарства йому був притаманний не галузевий, а територіальний поділ праці. Тому падіння ролі товарного виробництва вело до посилення центробіжних тенденцій.

На території Боспору сьогодні можна виділити адміністративно-господарчий центр держави, куди входив Пантікапей, територіально-господарчі райони — Тірітаку, Кримське Приазов'я, Їлурат, Кітей, Танаїс, а на азійській стороні — Фанталовський район, Фанагорію, Синдику та Горгіппію. В управлінні ними зросло значення громадського самоуправління на чолі із заможни-

ми представниками варваризованих родів. Наслідком ослаблення центральної влади й поступового розпаду Боспорської держави на територіально-господарчі райони стало швидке й безкровне підкорення її наприкінці IV ст. гунами.

Криза в економіці призвела до змін у соціальному складі населення. Загибель поселень, розташованих на царських землях, падіння питомої ваги товарного виробництва та скорочення зовнішньоекономічних зв'язків дають підстави зробити висновок, що в тогочасному боспорському суспільстві існували дві основні категорії населення: кількісно невелика група знаті, наближеної до верховного правителя, і переважна кількість населення порівняно невисокого достатку, зайнятого у сільськогосподарському виробництві, ремеслі та дрібній торгівлі.

Центробіжні тенденції розвитку зумовили підвищення ролі сусідської общини в суспільному житті. До їхнього складу входила переважна більшість населення територіально-господарчих районів, де існувала кількісно невелика соціальна верхівка, що відігравала провідну роль у самоврядуванні. Водночас зростає роль представників християнської церкви, які об'єднували навколо себе широкі верстви населення, що сприяло його орієнтації на Візантію.

Основні категорії пам'яток і матеріальна культура

Міські центри в цілому зберігають попередні традиції у фортифікаційному будівництві та плануванні, однак кількість громадських споруд зменшується. Хоча в Пантікапеї, як і за минулих часів, функціонувала агора, і до початку IV ст. у Верхньому місті на горі Мітрідат концентрувалися громадські та культові споруди. Планування залишалось терасним. Житлова забудова зберегла певну чіткість кварталів, поділених вулицями та провулками. Міські садиби склалися із кількох житлових та господарських приміщень, критих здебільшого черепицею, і двору. Стіни будинків складено з обробленого вапняку насухо. Однак у будівельній техніці та плануванні простежуються певні зміни. Забудова стає більш хаотичною. Частина будівель зводилася із грубо обробленого каменю чи буту. Стіни складено недбало, за рядовою системою, близькою до іррегулярної. На території міст збільшується кількість зернових і господарських ям та печей, які іноді розміщувалися на місці монументальних споруд попереднього часу. Загалом для міст було характерним збереження античної техніки будівництва, однак його якість значно погіршилася. У міській забудові з'являються християнські базиліки, спорудження яких розпочинається наприкінці V—VI ст. Одну із базилік того часу зафіксовано в Тірітаці, решту — в Херсонесі (рис. 37). Від VI ст. підлоги базилік починають прикрашати мозаїками. В будівництві й оздобленні храмів широко застосовуються архітектурні деталі з проконеського мармуру, корінфсько-візантійські капітелі.

На сільських територіях також відбулися певні зміни. На Гераклеїському півострові продовжували існувати ділянки землі із садибами, що неодноразово перебудовувалися, а на Боспорі, як і в минулому, функціонували укріплені та неукріплені поселення з групами сільських садиб. Сільські пам'ятки най-

Рис. 37. Рештки базилики 1889 р. в Херсонесі (фото С. Г. Рижова)

краще вивчено у Кримському Приазов'ї. Тут збереглася антична система розселення, планування полів, будівельної справи, господарчої діяльності й побуту. Проте загальна кількість поселень на сільськогосподарській території значно скоротилася. Стає помітним перехід до “кущового” розселення. На поселеннях переважають житлові та господарські споруди, при зведенні яких використовувалися архітектурні деталі та будівельні матеріали більш раннього часу. Приміщення прямокутної форми, за античною традицією, примикають до двору. Кладки іррегулярні, виконані з використанням глиняного розчину і бутового каменю. У будівництві широко застосовувався сирець. Стіни не тинькувалися, підлоги були земляні. В приміщеннях наявні печі та вогнища. На поселеннях багато ям різного призначення.

Поховання пізньоантичного часу відкриті в некрополях Херсонеса, Пантікапея, Фанагорії і поблизу деяких невеликих боспорських міст, а також у Кримському Приазов'ї. Для них характерні відсутність підкурганних поховань та крематії. Основним типом поховальної споруди були склепи, вирубані в скелі або вирізані в материковому ґрунті, де поховання здійснювалися тривалий час, однак трапляються підбійні та прості ґрунтові могили. Більша частина склепів пограбована. Там, де зберігся поховальний інвентар, виявлені предмети озброєння, кінського спорядження, глиняний та скляний посуд, прикраси, в тому числі із золота, виконані в техніці поліхромної інкрустації, деталі костюма тощо. Серед склепів вирізняється група християнських поховальних споруд. Стіни поховальних камер таких пам'яток на Боспорі прикрашено хрестами і віршами із псалмів (рис. 38), а в Херсонесі — фресковим жи-

Рис. 38. Хрест та напис на стіні ґрунтового склепу з некрополя Пантікапея

вописом, у якому переважали орнаментальні мотиви, зображення квітів, павичів і птахів. Датується вони другою половиною V—VI ст.

У культурних шарах античних міст та поселень виявлені у великій кількості різні типи світлоглиняних, червоноглиняних та коричневоглиняних амфор III—VI ст. Амфори великих розмірів боспорського виробництва використовувалися не для транспортування вина чи маслинової олії, а для зберігання продуктів харчування (рис. 39). Характерною особливістю археологічних шарів цього часу є червонолакова кераміка, вкрита тьмяним,

іноді з металевим блиском, лаком, що привозилася із Малої Азії. Однак її номенклатура стає менш різноманітною порівняно з попереднім часом. Від V ст. на червонолаковій кераміці фіксуються штамповані клейма у вигляді тварин, птахів, а пізніше хрестів. Зростає кількість фрагментів скляного посуду (рис. 40). На городищах і поселеннях це фрагменти скляних посудин, а в могильниках представлені цілі форми різних типів глечиків, бальзамаріїв, кубків, зокрема із украпленнями синього скла, фібули. У зв'язку з припиненням херсонеського монетного карбування у третій чверті III ст., а боспорського — в першій поло-

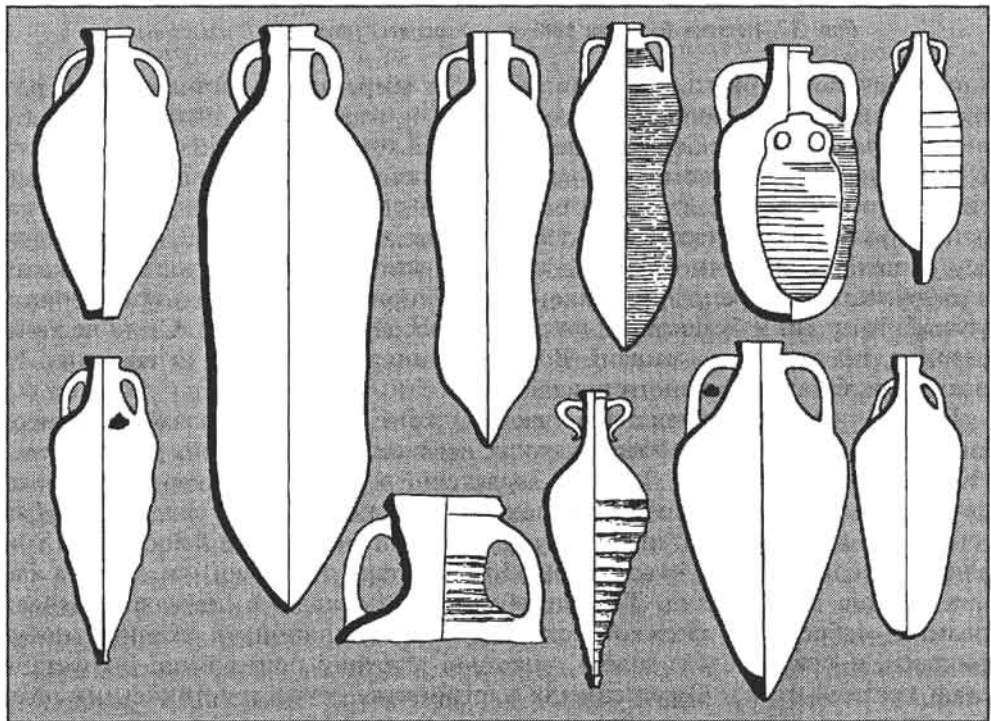

Рис. 39. Основні типи амфор IV—VI ст.

вині IV ст., у грошовому обігу, поряд із місцевими монетами, широко використовувалися пізньоримські, які є характерною знахідкою у містах і поселеннях.

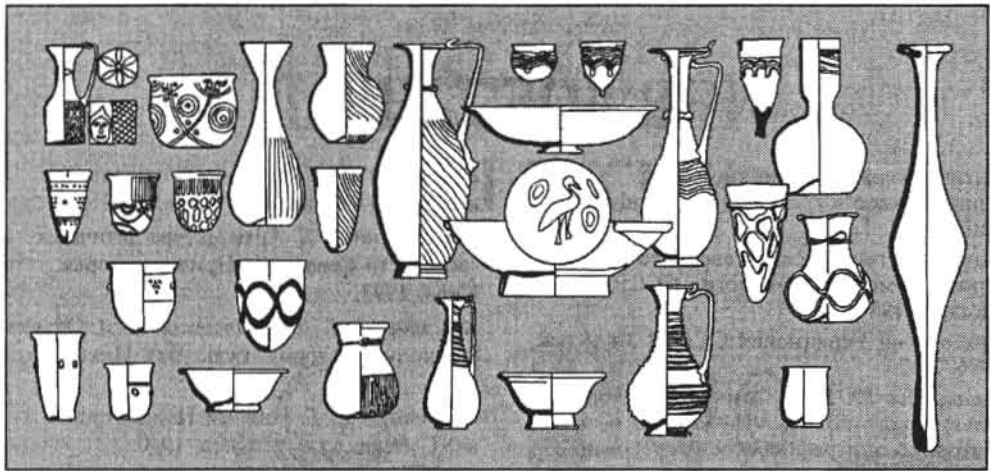

Рис. 40. Скляний посуд

У галузі ідеології традиційні культи у III ст. продовжували відправлятися офіційно. В Херсонесі особливо шанувалася Паргенос, а на Боспорі — Зевс Спаситель та Афродіта Уранія. До початку III ст. відомі пам'ятки, де згадуються жерці культу імператорів. У релігійному світогляді відбувалася еволюція від синкретичних культів до християнства. На початку IV ст. у Херсонесі та на Боспорі з'являються перші християнські громади, проте кількісно вони ще були невеликими. Масова християнізація населення розпочалася в VI ст., коли Візантія активізувала свою політику в Північному Причорномор'ї, що зумовило будівництво перших християнських храмів — базилік.

В образотворчому мистецтві та скульптурі простежується певна деградація, проявами якої були схематизм, умовність та примітивізм, зокрема й у зображенні людей. Це особливо помітно в розписах так званих склепів себазіастів III—IV ст., відкритих у некрополі Пантікапея. Утім, це явище не було чимось специфічним. Воно є характерним для мистецтва римських провінцій, що свідчить про загальну кризу античного мистецтва. На початку IV ст. на Боспорі з'являються перші надгробки із зображеннями хрестів, які ставилися на могилах прихильників нової релігії. В Херсонесі такі надгробки датуються V—VI ст. Кінцем III—IV ст. датуються перші зразки християнської скульптури, знайдені в Херсонесі.

Таким чином, у третій чверті III ст. внаслідок варварських навал Тіра та Ольвія припинили своє існування як античні держави. Херсонес залишався головним форпостом Східно-Римської імперії в Тавриці. На Боспорі після руйнації системи сільських поселень більша частина населення мешкала в містах, які в IV—V ст. підпали під воєнно-політичний вплив гунів. Боспор у цей період являв собою аморфне державне утворення, що складалося із самостійних територіально-господарських районів. Попри періодичне входження до складу Візантії, її вплив

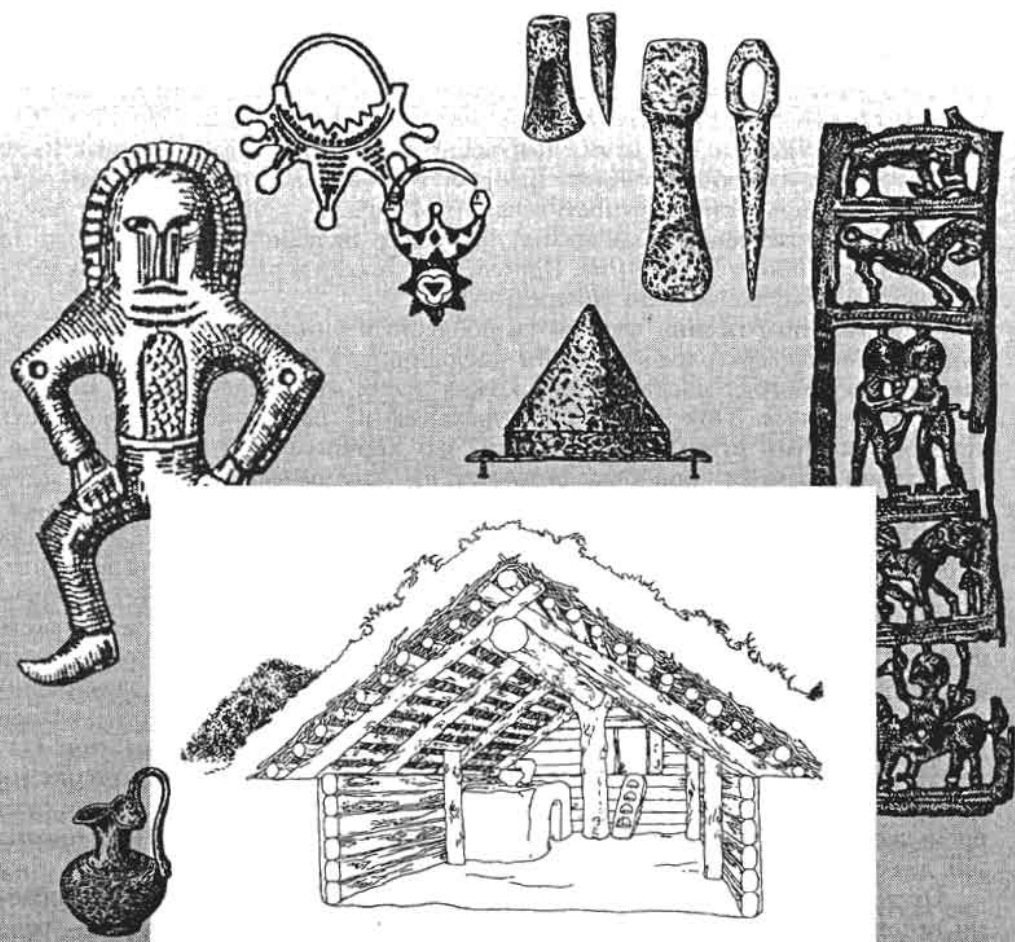
тут не був визначальним. У середині VI ст. в Херсонесі та на Боспорі розпочинається нова ранньосередньовічна епоха, що характеризується кардинальними змінами в політичному, соціально-економічному та культурному розвитку.

Рекомендована література

- Античні держави Північного Причорномор'я // Україна крізь віки: У 2 т. Київ, 1998. Т. 2.
- Античные государства Северного Причерноморья. Археология СССР. Москва, 1984.
- Археология Украинской ССР: В 3 т. Киев, 1986. Т. 2.
- Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. Москва, 1989.
- Давня історія України: У 2 т. Київ, 1998. Т. 2.
- Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. Киев, 1998.
- Зубарь В. М. Таврика и Римская империя. Киев, 2004.
- Зубарь В. М. Боги и герои античного Херсонеса. Киев, 2005.
- Зубарь В. М., Сон Н. А. Греки и римляне в Нижнем Поднестровье. Киев, 1996.
- Зубарь В. М., Ліньова Є. А., Сон Н. О. Античний світ Північного Причорномор'я. Київ, 1999.
- Зубарь В. М., Хворостяний А. И. От язычества к христианству. Киев, 2000.
- Зубарь В. М., Русяева А. С. На берегах Боспора Киммерийского. Киев, 2004.
- Зубарь В. М., Сорочан С. Б. У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера. Киев, 2005.
- Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. Киев, 1985.
- Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. Киев, 1993.
- Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. Киев, 1993.
- Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Ольвия (раскопки, история, культура). Николаев, 1997.
- Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. Киев, 1990.
- Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии: Киев, 1992.
- Русяева А. С., Русяева М. В. Ольвия Понтийская. Киев, 2004.
- Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Москва, 1986.
- Сапрыкин С. Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. Москва, 2002.
- Секерская Н. М. Античный Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э. Киев, 1989.
- Сон Н. А. Тира римского времени. Киев, 1993.
- Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2001.
- Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Херсонес — Херсон — Корсунь. Киев, 2003.
- Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. // Очерки истории и культуры. Харьков, 2004.
- Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. Ленинград, 1978.

Розділ V

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

Тема 22

Пізньолатенський і ранньоримський час (II ст. до н. е. — II ст. н. е.)

Поняття “археологія ранніх слов’ян” є досить умовним, тісно пов’язаним із комплексною проблемою походження і ранньої історії цього етносу.

Фактично воно охоплює низку генетично пов’язаних між собою культурних груп, що існували від латенського до ранньосередньовічного періоду (III—II ст. до н. е. — IX—X ст. н. е.), тобто від перших протослов’янських утворень до появи Давньоруської держави. Крім того, сюди входять культури осілих сусідів слов’ян цього часу (балтів, германців, фракійців), що мешкали на берегах України та в суміжних областях Європи, і кочовиків Степу (гунів, болгар, хозарів) раннього середньовіччя.

Територія України займає ключове місце у слов’янському етногенезі. Саме тут, а також у суміжних районах Білорусі та Росії, археологи виявили найдавніші слов’янські старожитності середини I тис. н. е. Звідси бере свій початок широке розселення слов’ян на просторах Балканського півострова та Центральної Європи VI—VIII ст. Приблизно у цьому ж ареалі в латенський та римський час мешкали і їхні попередники.

Проблема походження слов’ян розробляється спільними зусиллями істориків, лінгвістів, археологів та інших дослідників. Кожній із зазначених наук властиві свої методи дослідження і кожна з них має вирішувати певні специфічні завдання. При цьому слід ураховувати, що мовознавці вважають праслов’янськими етномовні спільноти, які користувалися системою праслов’янської мови. Водночас археологи під праслов’янами розуміють носіїв археологічних культур (етнокультурних груп), на основі яких склалися ранньосередньовічні слов’янські старожитності. Деякі історики критерієм слов’янства вважають лише самосвідомість, зафіксовану самоназвою починаючи від VI ст.

Зрозуміло, що такі уявлення відбивають різні аспекти етногенезу і не завжди збігаються між собою. Проте коректне використання їх дає можливість повніше уявити загальну картину. Слов’янський культурно-побутовий набір реконструюється насамперед на підставі археологічних даних, із залученням деяких етнографічних та історичних матеріалів. Мова, якою користувалися давні слов’яни, відновлюється лінгвістами на підставі писемних пам’яток. Нарешті, спільна самосвідомість, що є однією з найважливіших характеристик етносу, безпосередньо пов’язана з існуванням самоназви. Її історія може бути простежена на основі вивчення свідчень давніх авторів, зафіксованих у писемних джерелах.

Останнім часом стало цілком очевидним, що пріоритет у вивченні проблеми етногенезу слов’ян належить саме археології, яка стрімко розширює коло своїх джерел, випереджаючи мовознавство та історію.

Наприкінці I тис. до н. е. — у першій половині I тис. н. е. відбувалося активне змішування племен та їхніх культур, котрі зазнали відчутного впливу спочатку латенської, а потім римської цивілізації. Усе це призвело до порушення еволюційного розвитку археологічних культур у лісостеповій та лісовій зонах Східної Європи.

Важливим чинником розвитку Європи у другій половині I тис. до н. е. було формування *кельтської*, або *латенської*, цивілізації. Її вплив на культуру європейських народів у наступні століття можна порівняти хіба що із впливом античного світу. Так само як і скіфська культура Східної Європи та еллінізм Середземномор'я, латенська культура знівелювала мозаїчну карту європейських культур раннього залізного віку. Племена кельтів створили нову культуру, яка дістала в археології назву латенської (поселення Ла-Тен у Швейцарії) і проіснувала до рубежу нашої ери. Ще відчутнішим став культурний вплив, проявом якого було виникнення особливого латенського стилю у багатьох сусідніх племен.

Зауважимо, що античні автори добре знали землі Північного Причорномор'я та народи, які мешкали там. Проте області, що лежали на північ від земель скіфів та сарматів, залишалися майже невідомими грекам і римлянам. Докладніші відомості вони мали про західні території, де мешкали кельтські та германські племена. Розселення кельтів, їхній культурний вплив поширювалися на землі Центральної та Західної Європи, сягнувши на сході Карпат. Кельтські військові загони у III ст. до н. е. проникали до Північного Причорномор'я і Малої Азії. Дещо пізніше розпочалася експансія германських племен кимврів і тевтонів з Північної Європи на південь. Про переселення кимврів від Ютландії до Меотиди, зокрема, згадує Посідоній (уривки його твору записані Плутархом) у II ст. до н. е. Страбон, своєю чергою, зазначає, що “області за Реном, звернуті на схід, що лежать за територією кельтів, населяють германці. Останні мало відрізняються від кельтського племені”.

З середини — третьої чверті I ст. н. е. починається наступний період в історії Європи — римський. У цей час вплив Римської імперії починає відчуватися навіть в областях, досить віддалених від римського лімесу. Відбувається розпад латенських традицій, що знайшло відображення у зникненні одних археологічних культур і трансформації інших.

Протягом I ст. до н. е. Римська імперія захоплює кельтську Галлію, потім Паннонію та Норікум, де створюються римські провінції. “Бурштиновий” торговельний шлях ішов на північ до Балтійського моря, й додаткові свідчення про ці області надавали римські купці. Найцінніші відомості про осілих “варварів” містяться у працях *Юлія Цезаря* (I ст. до н. е.), *Корнелія Тацита* (I ст. н. е.), *Плінія Старшого* (друга половина I ст. н. е.), *Клавдія Птолемея* (II ст. н. е.).

Прагнучи поєднати свідчення, отримані з причорноморських та прибалтійських регіонів, римські автори розширювали територію добре їм відомих сарматів далеко на північ, приписуючи їм невідомі римлянам землі. Межі Європейської Сарматії вони проводили по Віслі, за якою починалася “Велика Германія”.

Оповідуючи про племена, що населяли Європейську Сарматію у I—II ст. н. е., античні автори згадують *венетів* або *венедів*, серед яких, як вони вважали, слід шукати предків слов'ян. Цей етнонім загалом був досить пошире-

ний і трапляється ще до рубежу н. е. для позначення явно неслов'янських племен у Бретані, Прибалтиці та на північному узбережжі Адріатики. Зокрема, Пліній Старший повідомляє, що землі Сарматії “до р. Вісли заселені Сарматами, Венетами, Скірами і Гірами”. З Віслою пов'язує венедів і Клавдій Птолемей (II ст. н. е.). Більш упевнено про присутність серед венетів слов'янських племен можна судити з повідомлення Тацита, який локалізує їх “між півкінами і фенами”, тобто десь у Східній Європі.

Територія Нижнього Подунав'я здавна була заселена *фракійськими племенами гетів і даків*. На початку III ст. до н. е. на їхні землі потрапляють кельти, а дещо пізніше — союз племен на чолі з *бастарнами*, яких давні автори пов'язували з германцями (Корнелій Тацит) або кельтами (Тит Лівій). Бастарни, як союзники Македонії, брали участь у війнах проти Риму, а також входили до антиримської понтійської коаліції на чолі з Мітрідатом IV Євпатором (88—61 рр. до н. е.). У 29 р. до н. е. вони були розбиті римлянами і відкинуті за Дунай.

Гето-дакійське населення сягає свого розквіту у I ст. до н. е. — I ст. н. е., коли на Карпато-Дунайській території виникає племінний союз, а згодом рабовласницька держава на чолі з Бурбестією (пізніше — Децибалом). Гето-даки разом із сарматами і бастарнами протягом століття вели боротьбу із Римською імперією. Після їхньої остаточної поразки у 106 р. за імператора Траяна була створена римська провінція Дація, що викликало поступову романізацію місцевого населення. Частина вільних даків жила за межами римських володінь у Карпато-Дністерських землях, де Птолемей було відоме сильне плем'я *карпів*.

Латенські пам'ятки Закарпаття

Пам'ятки власне латенської культури на території України зосереджені у верхів'ях р. Тиси. Старожитності українського Закарпаття разом із пам'ятками Словаччини складають найвіддаленішу групу середньоевропейського Латена (рис. 1).

Вивчення латенських пам'яток у Закарпатті розпочалося ще в середині XIX ст. У першій половині XX ст. дослідження тут проводили чехословацькі археологи, у тому числі Я. Ейснер. Старожитності регіону у 1960-х роках систематизував В. І. Бідзіля, а розкопки продовжував В. Г. Котигорошко.

Латенські пам'ятки у Закарпатті утворюють компакту групу, яка сьогодні налічує близько 40 пунктів. Найкраще досліджені поселення Галіш-Ловачка, Верхні Ратовці, Ново-Клинове, Дякове. Вони розташовані переважно на останцях з крутими схилами. Площа поселень не перевищує 1,5—2 га. На відміну від середньоевропейських городищ-опідумів у Закарпатті та Словаччині відомі лише неукріплені поселення, в яких мешкали землероби-скотарі. Однак зафіксовані також великі виробничі центри з високорозвиненими ремеслами, зокрема із виготовлення та обробки заліза і кольорових металів. Наприклад, у Галіш-Ловачці, окрім 24 жител, досліджені майстерні з повним набором

ковальського реманенту і готової продукції. Майже три сотні сиродутних металургійних горнів наземної конструкції відкрито в Ново-Клинові, Дякові, Вовчанському.

На селищах виявлені житла—напівземлянки площею 15—20 м², зі стінами із плоту, обмащеного глиною, вогнищами з каменю і глини та земляними лежанками уздовж стін.

Могильники латенського часу в Закарпатті вивчені переважно ще у XIX ст. Поодинокими знахідками представлені кургани із залишками кремації в урнах чи в ямках. Небіжчика спалювали у повному вбранні, про що свідчать перепа-

Рис. 1. Археологічні культури III ст. до н. е. — I ст. н. е.:

- 1 — зарубинецька (локальні варіанти: А — прип'ятсько-поліський, В — типу Горошков-Чаплин, С — типу Кістені-Чечерськ, D — середньодніпровський, Е — типу Харівка); 2 — поєнешті-лукашівська; 3 — пшеворська; 4 — юхнівська; 5 — культура штрихованої кераміки; 6 — дніпро-днівська; 7 — пізньюскіфські культурні групи; 8 — верхньоокська; 9 — дяківська; 10 — сарматські пам'ятки; 11 — латенські пам'ятки (стрілками показано напрями сарматської експансії на рубежі нашої ери)

лені фібули, ланцюжки та ін. Урнами слугували місцеві ліпні, інколи — гончарні латенські посудини. Тілопокладення зафіксовано лише у трьох похованнях у Галіш-Ловачці.

Кераміка із латенських пам'яток Закарпаття досить різноманітна. Гончарний посуд у її асортименті становить близько 40 %. За особливостями технології він поділяється на простий сіроглиняний, лощений, графітований та розписний. На гончарному крузі виготовлялися горщики, миски, глечики, кухлі та великі корчаги-зерновики. Ліпна кераміка виконана у кельтських, або ж фракійських (гето-дакійських) традиціях. Це кухонні горщики, нерідко прикрашені рельєфним орнаментом, столові миски, кухлі та черпаки.

Знаряддя праці — залізні насадки на рала, серпи, коси, кам'яні жорна від ручних млинів, пружинні ножиці для стрижки овець, сокири та втульчасті тесла. Із виробництвом та обробкою металів пов'язані ковальські кліщі, молотки, ковадла, зубила, графітові тигелі та ливарні форми. Відомі також предмети озброєння: мечі, наконечники стріл, дротиків та списів. Серед кінського спорядження — залізні вудила і псалії (рис. 2).

Прикраси представлені різноманітними браслетами, виготовленими із бронзи, заліза та скла, деталями поясів у вигляді ланцюжків та гачків, фібулами, намистами зі скляної пасти. У Закарпатті виявлено кілька сотень кельтських монет, проте вони майже непридатні для визначення хронології. Річ у тім, що протягом IV—III ст. до н. е. загопи кельтських воєнків служили найманцями у багатьох країнах Середземномор'я, за що отримували платню грошима Філіппа II і Александра Македонського. Саме ці монети імітували в Кельтиці протягом кількох століть.

Перші групи кельтів проникають у Закарпаття в середині III — середині II ст. до н. е., про що свідчить основна маса знахідок. Діяльність таких великих виробничих центрів, як Галіш-Ловачка і Ново-Клинове, припиняється близько 60-х років до н. е., коли перестала існувати більшість оппідумів по всій Кельтиці. *Вважається, що латенські пам'ятки Закарпаття залишені прийшлими кельтами та місцевим фракійським населенням, нащадками племен куштановицької культури скіфського часу.*

Присутність кельтів-галатів у Східній Європі засвідчує виявлений в Ольвії декрет на честь Протогена. У ході переселення до Малої Азії у III ст. до н. е. галати здійснили похід у Північне Причорномор'я, загрожуючи поселенням місцевих греків. Дехто із дослідників припускає можливість проникнення кельтів на схід від Карпат аж до Середнього Подніпров'я. Однак речей кельтського походження тут знайдено мало.

Значно помітнішим виявився латенський вплив на художні стилі та ремісничі методи сусідніх культур. Потужний латенський імпульс спонукав до утворення на східній периферії Кельтики так званих "латенізованих" культур, зокрема, зарубинецької, пшеворської та поєншти-лукашівської.

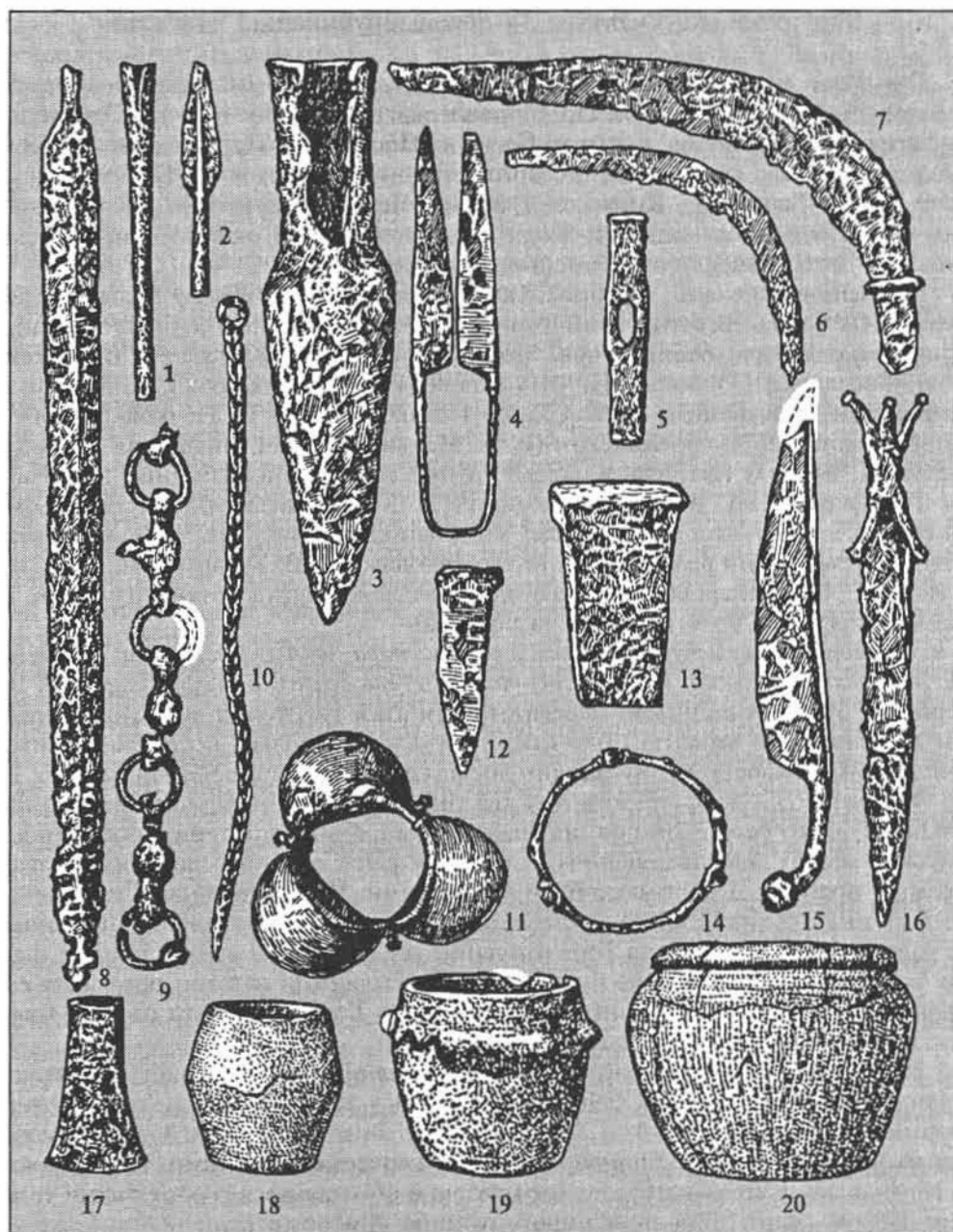

Рис. 2. Латенська культура. Інвентар поселення Галіш-Ловачка:
 1–7, 12, 13, 15, 17 – знаряддя праші; 8, 16 – зброя; 9–11, 14 – прикраси; 18, 19 – ліпний посуд;
 20 – гончарна посудина

Зарубинецька культура та пізньозарубинецькі пам'ятки

Пам'ятки *зарубинецької культури*, крім території України, поширені також у Білорусі. Її ареал охоплює Подніпров'я від р. Тясмину на півдні до гирла р. Березини на півночі, а також Середнє Посейм'я і Прип'ятське Полісся. Культура дістала свою назву за могильником, відкритим В. В. Хвойкою у 1899 р. у с. Зарубинці Київської губернії. Першою ґрунтовно дослідженою пам'яткою був могильник у с. Корчувате на південній околиці Києва. Тому культуру іноді називали зарубинецько-корчуватівською.

Інтенсивне вивчення зарубинецьких пам'яток розпочалося у післявоєнний період. Особливо масштабними були розкопки 1960—1980-х років городищ Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Монастирок поблизу Канева (Є. В. Максимов), поселення Оболюнь (Луг 4) у Києві (Г. М. Шовкопляс), могильників Пирогів (А. І. Кубишев, Л. Є. Скиба) і Вишеньки (С. П. Пачкова) поблизу Києва, Дідів Шпиль під Каневом (Є. В. Максимов) та ін. Виділення пам'яток на Сеймі, поблизу Путивля, в окрему групу вдалося здійснити лише на початку 1990-х років (А. М. Обломський, Р. В. Терпиловський). На Верхньому Дніпрі та у Прип'ятському Поліссі могильники поблизу сіл Чаплин, Отвержичі, Велемичі були розкопані П. М. Третьяковим, Ю. В. Кухаренком, Л. Д. Поболем, К. В. Каспаровою. На сьогодні виявлено кілька сотень пам'яток, із яких досліджено 70 могильників та поселень.

Зарубинецька культура поділяється на чотири локальні варіанти: середньота верхньодніпровський, прип'ятсько-поліський та сеймський (типу Харівка). На території України поширені переважно пам'ятки ґрунтовно вивченого середньодніпровського варіанта і пам'ятки типу Харівка. Кілька поселень верхньодніпровського варіанта типу Чаплин досліджено в околицях Чернігова (рис. 1).

Зарубинецькій культурі властиві два типи поселень: городища на краю високого правого берега Дніпра, на мисах чи останцях, та відкриті поселення у низьких місцях, на підвищеннях у заплавах річок або на невисоких терасах. Розміри поселень здебільшого були невеликими. Утім, городище Пилипенкова Гора, на околиці Канева, мало площу 1,5 га. Водночас на розташованому неподалік городищі Бабина Гора оточений укріпленнями майданчик мав площу всього 600 м². Городища були захищені земляними валами, ровами та ескарпами. Городища Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Ходосівка на Середньому Дніпрі мали по кілька рядів таких укріплень.

Зарубинецькі племена споруджували *житла* різної конструкції, які, однак, мали й деякі спільні риси: дещо заглиблений у землю котлован прямокутної форми з довжиною стіни 3—4,5 м та вогнище на долівці. Стіни зарубинецьких жител у Середньому Подніпров'ї робилися каркасно-плетеними, тобто каркас із вертикальних стояків переплітався лозою й обмашувався із обох сторін товстим шаром глини. Для північніших районів типовими були житла із колод зрубної або стовпової конструкції.

Окрім жител, на поселеннях виявлені численні господарські ями, складні льохи із земляним склепінням і сходінками, а також вогнища просто неба з черенями, вимощеними камінням або черепками й обмашеними глиною.

Могильники представлені “полями поховань” без зовнішніх ознак. Зазвичай вони розташовані поруч із поселеннями, приблизно в тих самих топографічних умовах. Найбільшими із досліджених зарубинецьких могильників є Чаплинський та Пирогівський, кожен із яких налічує близько 300 поховань. Інші здебільшого налічують кілька десятків поховань. Практично всі зарубинецькі поховання здійснені за обрядом кремації на стороні, за межами могили. Рештки кремації зсипалися у невеликі ями прямокутних чи овальних форм або спочатку вміщувалися у глиняну посудину-урну.

Кожен із локальних варіантів вирізняється деталями поховального обряду. Наприклад, у Верхньому Подніпров’ї відомі лише ямні (безурнові) трупоспалення, часто із залишками поховального вогнища. У Середньому Подніпров’ї та на Поліссі, окрім ямних, трапляються урнові поховання (близько 10 %). Останки небіжчиків тут, як правило, чисті, без вугілля та попелу.

Поховальний інвентар доволі одноманітний: побутовий посуд — горщик, миска та кухоль, інколи — деталі убрання, прикраси і знаряддя (фібули, булавки, браслети, ножі та ін.). У половині могил Середнього Подніпров’я трапляються кістки домашніх тварин — рештки поховальної їжі. На Пирогівському могильнику зафіксовано також перепалені кістки тварин-жертв. Як урни використовувалися побутові посудини, переважно лощені, столові.

Кераміка зарубинецької культури ліпна. Груболіпний посуд використовувався для приготування їжі, зберігання продуктів та води, а лошений виконував функції столової кераміки. Саме він переважає у матеріалах могильників, на відміну від поселень, де його кількість не перевищує 10—20 %. Вінця груболіпних горщиків та корчаг нерідко прикрашені пальчастими вдавленнями чи насічками. Частина горщиків має заглажене горло і спеціально шорстковану (хроповату) поверхню корпусу. За формою корчаги і горщики поділяються на посудини із ребристим корпусом та опуклобокi з більш-менш крутим плечем, причому останні були особливо поширеними. До груболіпної кераміки належать також покритишки у вигляді низьких конічних посудин з короткою порожнистою ручкою, і диски, що використовувались як покритишки чи сковорідки-коржівниці.

Чорнолошений посуд мав вишукані форми та блискучу поверхню, тому додатково майже не прикрашався. Миски за кількістю посідають друге місце після горщиків. Вони мають округле або гостре плече, денце — пласке або ж із кільцевим піддоном. Їм дещо поступаються кухлі — невеликі горщики з петельчастою ручкою. На відміну від мисок та кухлів, інші категорії столового посуду, зокрема горщики та вази, були менш поширеними.

На поселеннях Середнього Дніпра та Сейму трапляються також уламки імпортного посуду — елліністичних та ранньоримських амфор. Кількість їх інколи сягає 15 %.

Знаряддя праці походять переважно із поселень. Це залізні ножі з горбатою чи прямою спинкою, невеликі серпи з гачковим кріпленням руків’я, шила, долота та ін. Поодинокими є залізні коси та сокири-кельти. Із глини виготовлялися пряслиця, грузила для ткацьких верстатів, ливарні тиглі, із каменю — точильні бруски та зернотерки. Предметів озброєння (залізні наконечники списів та стріл) зафіксовано небагато, лише із Чаплинського могильника походять 10 наконечників списів. Серед спорядження вершника — вудила, знай-

дені разом із черепом коня на могильнику Велемичі II, а також бронзова і залізна шпори з поселення Оболонь.

Серед *деталей убрання*, що походять переважно із поховань, найчастіше трапляються залізні та бронзові фібули, яких відомо кілька сотень. Майже всі вони виготовлені з одного шматка дроту і належать до середньо- та пізньолатенських схем. Специфічним для зарубинецької культури є різновид *фібул середньолатенської схеми зі спинкою у вигляді трикутника*. Решта предметів особистого убору та прикрас представлена металевими браслетами, булавками, кільцями, підвісками та пронизками, пряжками і поясними гачками, скляними намистами.

Хронологія зарубинецької культури визначається насамперед за знахідками фібул та античних амфор. Утім, перші є звичайним хронологічним індикатором зарубинецьких могильників, тоді як фрагменти амфор походять лише з поселень. На думку Є. В. Максимова, античні амфорні клейма з городища Пилипенкова Гора свідчать, що зарубинецька культура виникла у 30—20-х роках III ст. до н. е. За матеріалами могильників рання дата визначається як рубіж III/II ст. до н. е. або початок II ст. до н. е. (С. П. Пачкова, К. В. Каспарова). За сучасними уявленнями, *усі латенізовані культури виникають одночасно, протягом 225—190 рр. до н. е.* Розквіт культури, засвідчений масовими матеріалами, припадає на середину II—I ст. до н. е. (рис. 3).

Вважають, що зарубинецька культура сформувалася на ґрунті місцевих культур скіфського часу (милоградської, частково поморської та лісостепової скіфського часу) під впливом латенізованого населення Середньої Європи. Вплив цивілізації кельтів (у поховальному обряді, прикрасах, насамперед у фібулах, типах знарядь, столовому посуді) відбувався опосередковано, від ясторфських племен, а також завдяки безпосереднім контактам із носіями латенсько-іллірійських культур у Подунав'ї. Не виключено, що зарубинці, як і племена іншої латенізованої культури — поенешті-лукашівської, фігурували в античних джерелах III—I ст. до н. е. як бастарни.

У середині — третій чверті I ст. н. е. зарубинецька культура припиняє своє існування, трансформуючись у так звані *пізньозарубинецькі пам'ятки*. Ознакою кризи “класичної” зарубинецької культури є, зокрема, припинення функціонування усіх городищ і могильників. Натомість, на значній території від Південного Бугу на заході до Осколу на сході відбувається формування кількох нових локальних груп, зумовлене міграціями зарубинецьких племен. На цій території, що лише частково (у Середньому Подніпров'ї) збігається з ареалом зарубинецької культури, виникають нові культурні спільноти, до складу яких, окрім зарубинецьких, входять традиції інших культур (рис. 4). Монолітної єдності вони не створюють і основою для їхнього об'єднання виступає лише зв'язок із попередньою зарубинецькою культурою.

Від початку 1950-х років набула поширення гіпотеза В. М. Даниленка, яку згодом розвинули П. М. Третьяков та інші дослідники. На їхню думку, на півдні лісової зони Східної Європи та в суміжних районах Лісостепу наступники зарубинецької культури продовжували своє існування. Незабаром ця концепція була підтверджена матеріалами розкопок поселень Почеп (Ф. М. Заверняєв) та Синьково (А. К. Амброз) у Брянській області Росії. У 1960—1970-х роках велися дослідження пізньозарубинецьких поселень навколо Києва (В. І. Бідзіля,

С. П. Пачкова, Г. М. Шовкопляс), на Південному Бузі (П. І. Хавлюк), Орелі та Сіверському Дінці. У 1980-х роках розкопки на пам'ятках вододілу Дніпра і Дону, на кордоні України і Росії, вели Є. О. та В. М. Горюнови й А. М. Обломський.

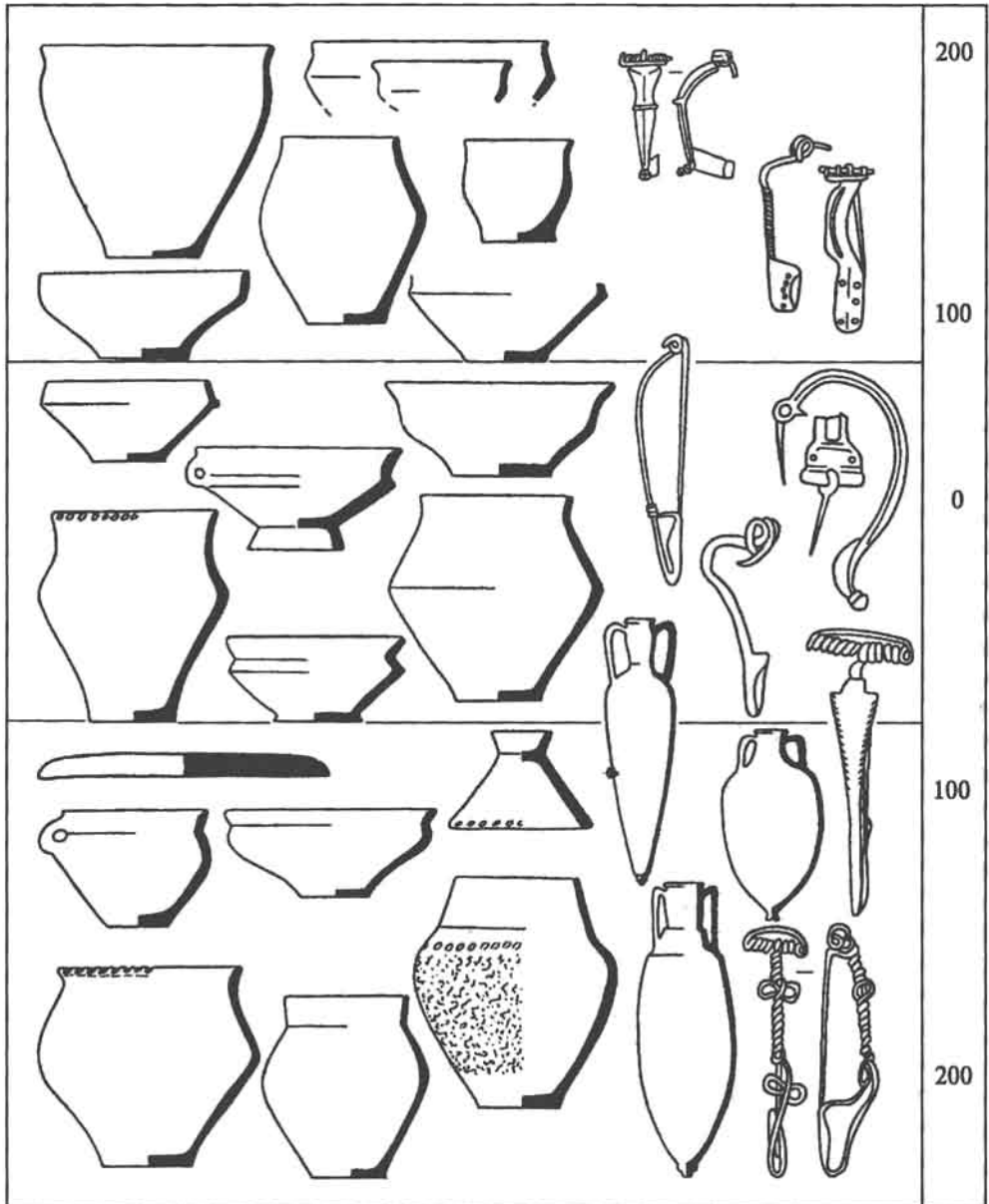

Рис. 3. Зарубинецька культура і пізньюлатенські пам'ятки. Головні етапи розвитку

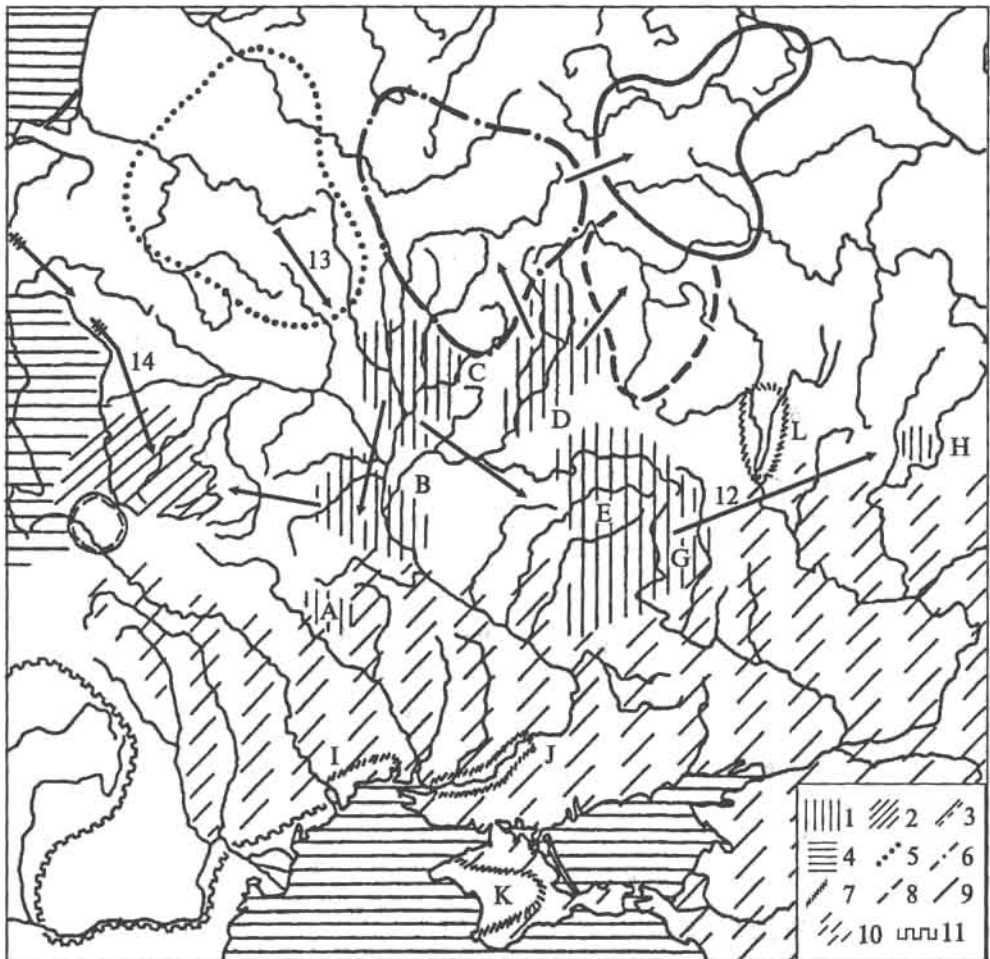

Рис. 4. Археологічні культури I—II ст. н. е.:

- 1 — пізньозарубинецькі пам'ятки (А — типу Мар'янівка-Рахни, В — типу Лютіж, С — типу Грині, D — типу Почеп, Е — типу Картамишево 2, G — типу Терновка 2, Н — типу Шапкино-Інясево);
 2 — зубрицька; 3 — липицька; 4 — пшеворська; 5 — культура штрихованої кераміки; 6 — дніпро-двінська;
 7 — пізньоскіфські культурні групи (I — типу Молога, J — типу Мологи, K — кримські, L — донські лісостепові); 8 — верхньоокська; 9 — дяківська; 10 — сарматські пам'ятки;
 11 — римський лімес (стрілками показано напрями міграцій); 12 — пізньозарубинецьких племен,
 13 — населення пізньої фази культури штрихованої кераміки, 14 — населення вельбарської культури)

Пам'ятки типу Лютіж поширені у північній частині Середнього Подніпров'я, на межі лісової і лісостепової зон. Еталонами для них є повністю розкопане поселення Лютіж, а також Оболонь (Луг 4). Ці поселення виникають як "класичні" зарубинецькі і продовжують існувати й у II ст. н. е. Пам'ятки типу Лютіж є прямим продовженням середньодніпровського варіанта зарубинецької культури, про що свідчать схожі типи жител, фібул й особливо форми кераміки.

Пам'ятки типу Рахни охоплюють поріччя р. Соб у басейні Південного Бугу. Побузька група — єдина із пізньюзарубинецьких, для якої є відомості про поховальний обряд. На могильнику Рахни виявлено 12 ямних тілоспалень на стороні. Із могил походять скляні намистини, бронзові фібули, браслети, гривни тощо, а також груболіпні й лошені посудини. В цілому поховальний ритуал зберігає зарубинецьку традицію, хоча наявність у похованнях перепалених речей може пояснюватися впливом пшеворської культури.

Пам'ятки типу Почеп займають поріччя Десни (переважно верхню течію). Найкраще досліджені поселення Почеп, Синьково, Синьково-Дмитрово (Росія), Киселівка 3 (Україна). Специфіка почепських пам'яток полягає в синтезі культурних традицій зарубинецького середньодніпровського населення та пізньюхнівських племен. Юхнівське походження, зокрема, мають довгі наземні будинки та деякі побутові речі.

Пам'ятки типу Картамишеве 2 — Терновка 2 поширені у лісостеповій зоні на сході Дніпровського Лівобережжя (у верхів'ях Сейму, Псла і Ворскли) та басейні Сіверського Дінця. Комплекси цього періоду зафіксовано у Картамишевому 2, Гочевому 7, Терновці 2 (Росія), Березівці 2 і Більську (Україна). Лощена кераміка тут має певні західні елементи, що могло бути наслідком переселення до цього регіону невеликої групи носіїв пшеворської культури.

Пам'ятки типу Грині не утворюють компактного скупчення, характерного для інших пізньюзарубинецьких груп. Їх відомо лише дев'ять, проте поширені вони від гирла р. Тетерев до Ворскли і Сіверського Дінця (Грині, Вовки, Рябівка 3 та ін.). Ймовірно, пам'ятки типу Грині є наступним етапом розвитку верхньодніпровських зарубинецьких старожитностей.

Практично усі поселення I—II ст. розташовані в низьких місцях: на невисоких підвищеннях у заплавах річок або на першій терасі. Особливо яскраво тенденція до зміни топографії простежується у Середньому Подніпров'ї, де протягом першої половини — середини I ст. н. е. припиняється функціонування городищ і життя продовжується тільки на відкритих селищах у долинах річок. Зміна характеру розселення і топографії поселень, мабуть, була викликана не експансією сарматів, а певними еколого-кліматичними чинниками. Житла-напівземлянки зрубної конструкції, що складають у кожній групі основну масу, близькі до споруд зарубинецької культури. На пам'ятках типу Почеп частіше, ніж на інших територіях, трапляються житла з центральним опорним стовпом. У Гринях і Вовках житла-напівземлянки мали глинобитні печі.

Форми посуду в цілому зберігають зарубинецьку традицію, хоча асортимент лощеної кераміки бідніший, а її кількість менша, ніж у "класичній" зарубинецькій культурі. Специфіка пам'яток типу Грині полягає у майже цілковитій відсутності лощеної кераміки, поширенні широкогорлих посудин, а також в орнаментатії горщиків розчосами гребінцем або тріскою. Ці риси мають верхньодніпровське походження.

Набір зрядь і прикрас із пізньюзарубинецьких пам'яток властивий уже ранньоримському часові. Датуючими знахідками є очкові фібули, застібки пізньюлатенської схеми "почепського типу", сильнопрофільовані фібули тощо (рис. 3). Із кількох поселень сходу Дніпровського Лівобережжя (Картамишеве 2, Бобрава, Головине 1, Жерновець) та Середнього Подніпров'я (Оболонь, Лесь-

ки 3) походять найраніші прикраси кола виїмчастих емалей. Речі з емаллю знайдено також у Жукині, в пониззі Десни.

Загальні рамки поширення пізньозарубинецьких пам'яток можна визначити в межах середини I—II ст. н. е. На пам'ятках типу Лютиж триває розвиток місцевих зарубинецьких традицій. Формування культурних груп Південного Побужжя, Подесення, сходу Лівобережжя та басейну Сіверського Дінця відбувалося на основі традицій середньодніпровського населення, а їхня своєрідність пояснюється місцевими субстратами. Друга хвиля переселень у Подніпров'ї відбувається у середині — другій половині II ст. і являє собою міграцію на південь і південний схід нащадків верхньодніпровського зарубинецького населення.

Як повідомляє Тацит, у другій половині I ст. н. е. венети перебувають у стані переміщення. Вони “поборознили всі ліси та гори” між фенами і бастарнами, тобто між глибиною лісової зони, де мешкали фіно-угорські племена, і Карпатами. Водночас у межах цієї ж території відбуваються міграції зарубинецьких племен, що супроводжуються появою пізньозарубинецьких пам'яток. Таким чином, є підстави вважати, що їхніми носіями були венети.

Пшеворська і зубрицька культури

Однією з найяскравіших культур Середньої Європи є *пшеворська культура*, що охоплює Центральну і Південну Польщу, а також західні райони України. На землях між Одрою і Віслою пшеворська культура відома від рубежу III/II ст. до н. е. до V ст. н. е. Однак на території України вона існувала переважно упродовж заключних фаз пізньолатенського часу. Назву культурі дав могильник поблизу м. Пшеворська (Південно-Східна Польща), який досліджував на початку XX ст. К. Гадачек.

Для поселень характерні напівземлянки і наземні будинки стовпової конструкції з вогнищами в центрі. Крім звичайних поселень, у районі Свентокшижських гір відомі також великі виробничі центри з добування та обробки заліза. За походженням вони пов'язані з кельтською чорною металургією. Залізо і сталь широко використовувались при виготовленні різноманітних знарядь і зброї, побутових речей і прикрас, що, своєю чергою, забезпечило стрімкий розвиток сільського господарства та різних ремесел. Дещо пізніше чорний метал широко експортувався до Римської імперії. Свідченням активних торговельних відносин з римськими провінціями є античні імпорти у пшеворських похованнях — дорогоцінні бронзові, скляні та червонолакові посудини, скляні намиста, римські мечі та шоломи, а також численні скарби срібних монет уздовж “Бурштинового” шляху.

Основну увагу польські дослідники зосередили на вивченні могильників. Для пшеворської культури властиві великі безкурганні могильники з кремаціями та тілопокладеннями. Низка “князівських” поховань вирізняється багатим інвентарем.

Вважається, що пшеворська культура сформувалася на базі місцевої людності поморської та підкльошової культур під сильним впливом прийшлих гер-

манських племен із латенізованою культурою. На думку Й. Колендо, який проаналізував свідчення Тацита і Птолемея, *пшеворська культура належала східногерманському союзу лугіїв*.

Давши коротку загальну характеристику культурі, зосередимося на пшеворських пам'ятках України. Вони розміщені у верхів'ях Західного Бугу, верхній та середній течії Дністра (рис. 1). Окремі поховання відомі також у Закарпатті.

Перші тілоспалення на території Галичини відомі з кінця XIX ст. У 1930—1960-х роках пшеворські старожитності тут досліджували М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков, Г. І. Смірнова, В. Д. Баран. З 1970-х років систематичні розкопки у Подністров'ї та на Західній Волині ведуться Д. Н. Козаком.

На відміну від Польщі, *пшеворські поселення в Україні* вивчені краще, аніж могильники. Зазвичай вони невеликі (близько 0,5 га), розташовані на низьких терасах або мисах і складаються із трьох-п'яти жител, відкритих вогнищ та кількох ям-погребів. Житла — напівземлянки квадратної форми, з довжиною стіни 3—4 м, або наземні будівлі. Стіни мали каркасно-стовпову конструкцію і були обмащені глиною. Усередині житла розміщувалося вогнище, інколи трапляються глиняні або врізані у стінку котловану печі, а також земляні лежанки уздовж стін.

Поховальний обряд багато в чому нагадує зарубинецький, хоча лише два невеликі могильники (Звенигород та Гринів) розкопувалися цілеспрямовано. Рештки трупоспалення на стороні вміщували в урну, яка часто накривалася кам'яною плиткою, черепком, умбоном щита. Поруч клали побутові речі, знаряддя праці. Деякі з них містять сліди обпалу й, очевидно, супроводжували небіжчика на поховальному вогнищі. Гриневське поховання, що належало представникові племінної верхівки, супроводжувалося мечем у розкішних піхвах, прикрашених ажурною бронзовою бляхою, щитом, двома бойовими ножами, ножицями, наконечником списа тощо. За урну правив великий імпортований глек, виготовлений на гончарному крузі.

Керамічний комплекс пшеворської культури на українських землях мало чим відрізняється від матеріалів, що походять із Польщі. Він включає ліпні горщики, миски, кухлики, вази. Поверхня сильнопрофільованих горщиків нерідко комбінована: верх заглажений, а нижня частина хроповата. Лощений столовий посуд (різноманітні миски, вази, горщики) інколи прикрашався врізними геометричними композиціями (рис. 5). Лощена кераміка становить приблизно 20 %, як і на поселеннях сусідньої латенізованої культури — зарубинецької.

Речовий матеріал репрезентований металевими знаряддями праці (шилами, ножами, ножицями), зброєю (довгими мечами, частинами щита, наконечниками списів і стріл, шпорами), предметами одягу (пряжками, фібулами, підвісками). Із глини виготовлялися пряслиця, лячки, тиглі тощо, із каменю — точильні бруски, зернотерки (рис. 6).

Пшеворська культура потрапила на територію України уже сформованою, тому період її існування у Подністров'ї та на Західній Волині був значно коротший, аніж у Польщі — від I ст. до н. е. до середини I ст. н. е. *Починаючи з кінця I ст. н. е. пшеворське населення на західноукраїнських землях змішується з прибульцями — нащадками зарубинецьких племен і носіями липицької культури*

ри. На цій основі виникає нове явище — зубрицька культура римського часу. До іншої хвилі пшеворських міграцій належать одиничні поховання воїнів, що супроводжувалися зброєю, кінця II — початку III ст. н. е. (Капустянци, Петрилів, Млинів).

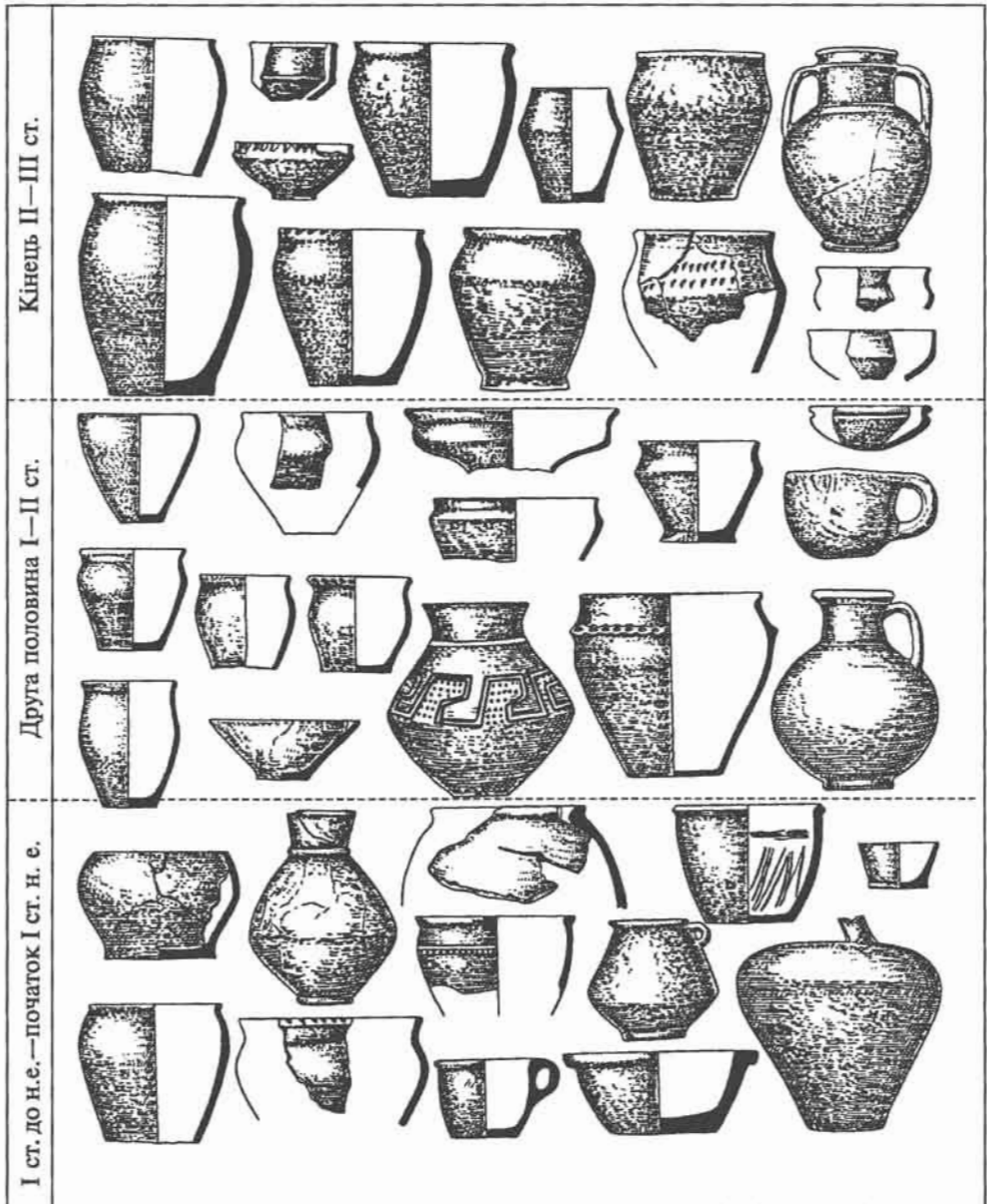

Рис. 5. Посуд пшеворської та зубрицької культур

Таким чином, пшеворські старожитності на території Волині та у Верхньому Подністров'ї змінюються *зубрицькою культурою*, структурно подібною до *пізньозарубинецьких пам'яток* (рис. 4). Назва культури (раніше її називали волино-подільською групою пам'яток) походить від с. Зубри поблизу Львова. Во-

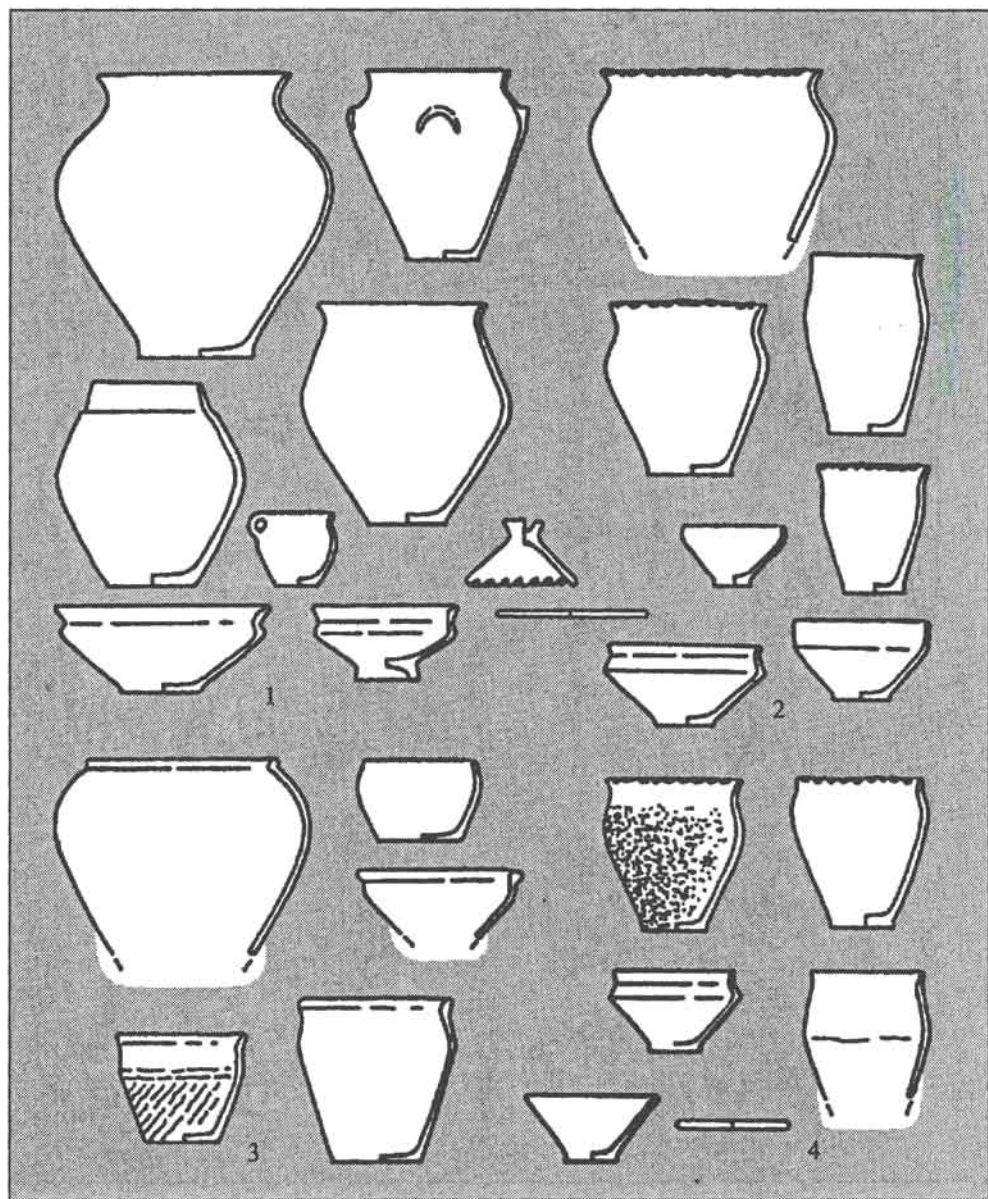

Рис. 7. Ліпний посуд культурних груп III ст. до н. е. — II ст. н. е.:
1 — зарубинецька культура; 2 — пізньозарубинецькі пам'ятки; 3 — пшеворська культура;
4 — зубрицька культура

на виділена Д. Н. Козаком у 1980-х роках, хоча деякі поселення цього типу досліджувалися й раніше.

Площа поселень у цей час зростає до 1,5—2 га, порівняно з 0,2—0,4 га пшеворських поселень латенського часу. Селища утворюють гнізда, кожне з яких складається із трьох—восьми поселень. Відстань між ними становить 1—5 км. Докладно вивчені поселення Підберізіці, Сокільники, Боратин, Линів склалися із чотирьох—шести жител. Будівлі в цілому подібні до пшеворських: представлені напівземлянками або наземними спорудами каркасно-стовпової конструкції. На кожне житло припадає від п'яти до 10 ям-льохів, що значно більше, аніж за попередніх часів.

Могильники зубрицької культури невідомі. *Кераміка* поєднує різні етнокультурні риси. Кількісно переважає ліпний посуд, що складається із кухонних горщиків, лощених столових мисок, а також кувалок та плоских дисків. Порівняно з пізньолатенським часом частка лощених посудин у складі керамічного комплексу зменшується до 6—10 %. Як форми, так і орнаментация посудин у різних сполученнях поєднують пшеворські, зарубинецькі та окремі липицькі елементи. Із зарубинецькою традицією пов'язано також поширення дисків-сковорідок, невідомих на цій території за попередніх часів. Гончарна кераміка інколи трапляється лише на зубрицьких поселеннях Подністров'я. Це сіроглиняний посуд липицької культури та провінційно-римський імпорт: амфори, сіроглиняні миски та червонолаковий посуд (рис. 5).

Знаряддя праці представлено невеликим набором предметів. Серед прикрас і предметів особистого вжитку — бронзові браслет і шпильки, фібули (похідні від гостропрофільованих, з високим приймачем та ін.), рогові гребені, скляні намистини, залізні ключі тощо. Зброя представлена кількома наконечниками стріл, списів, шпорою (рис. 6).

На думку Д. Н. Козака, зубрицька культура сформувалася у середині I ст. н. е. внаслідок інтеграційних процесів між носіями східної частини пшеворської культури і прийшлими із Прип'ятського Полісся групами населення зарубинецької культури. У Верхньому Подністров'ї у формуванні нової спільноти брали участь також дакійські племена липицької культури.

На Волині зубрицька культура функціонувала до кінця II ст. і припинила своє існування у зв'язку з експансією носіїв вельбарської культури. Пам'ятки на Верхньому Дністрі існували до початку III ст. і трансформувалися у локальну групу черняхівської культури типу Черепин.

Генетична спорідненість пізньозарубинецьких і зубрицьких пам'яток, присутність у кожній із цих культурних груп пшеворських і зарубинецьких елементів (рис. 7) дає підстави вважати їхніх носіїв частиною східноєвропейських венетів, про яких повідомляє Тацит наприкінці I ст. н. е.

Поєнешті-лукашівська культура

Ареал цієї культури охоплює Карпато-Дністровський регіон у межиріччі Дністра, Пруту та Серета, тобто частину території Румунії, Молдови та України (переважно Чернівецьку область) (рис. 1). Перша пам'ятка — могильник

Поенешті в Румунії, був відкритий наприкінці 1930-х років. На території Молдови могильник і поселення поблизу с. Лукашівка дослідив у 1950-х роках Г. Б. Федоров. Він визначив їхню однотипність із румунськими пам'ятками й запропонував об'єднати їх в одну культуру — поенешті-лукашівську.

В українському Подністров'ї аналогічні поселення у 1960—1970-х роках досліджені у Круглику, Кодині, Соколі, Гринчуку (розкопки Б. О. Тимошука, І. С. Винокура, С. П. Пачкової). Г. І. Смирною розкопано могильник Долиняни. Нині відомо близько 200 поселень, могильників та окремих знахідок типу Поенешті-Лукашівка, із них в українському Подністров'ї — близько 40 пунктів.

Розглянемо основні риси поенешті-лукашівської культури, зосередивши основну увагу на пам'ятках, розміщених на території України та сусідньої Молдови. *Поселення* поділяються на мисові і низинні. Деякі з мисових поселень були великими городищами із доволі складною системою укріплень (Рудь). Однак більшість із них — це селища, площа яких не перевищувала 2 га, з незначним культурним шаром. *Житла* — наземні споруди, зі стінами плотово-каркасної конструкції, обмащені глиною, і напівземлянки прямокутної або овальної у плані форми, площею до 20 м², із вогнищами, викладеними камінням чи глиною, та земляними лежанками уздовж стін.

Могильники — “поля поховань” без зовнішніх ознак. Найбільші із них — румунські могильники Поенешті (152 поховання) і Боросешти (150 поховань). Інші могильники значно поступаються їм за розмірами. Обряд — кремація небіжчиків на стороні. Майже всі поховання в могильниках Поенешті і Лукашівка (як і в пшеворській культурі) були урновими, а в Долинянах — лише 12 поховань із 58 могил. Рештки кремації, зазвичай, очищувалися від залишків поховального вогнища. Як урни використовувалися чорнолощені горщики, інколи — глеки та вази. Зверху урна накривалася покришкою — мискою. До урн клали речі, що побували у вогні: прикраси, деталі одягу (фібули, частини поясів, браслети, намистини), інколи знаряддя праці, побутові речі, зброю. Трапляються також безінвентарні поховання та кенотафи.

Керамічний комплекс складається із ліпного кухонного посуду із шорсткою поверхнею, ліпного лощеного столового посуду, а також невеликої кількості імпортової античної та кельтської кераміки. Перша група (горщики, миски, кухлі, глеки, конічні покришки, диски-коржівниці та ін.) становить майже 90 % кераміки на поселеннях. Кухонні горщики нерідко прикрашені наліпними валиками, шишечками, вушками, підковками, деякі мають хропований корпус і подлощені шийку та низ. Лощена кераміка представлена головним чином мисками і горщиками, рідше трапляються глеки. Миски мають аналогії серед кераміки пшеворської та ясторфської культури.

Речові знахідки із металу, каменю, кістки, глини доволі поширені серед латенізованих культур. Так, на поселенні Круглик знайдені сільськогосподарські залізні знаряддя: наральник та сім невеликих серпів. Предмети озброєння (наконечники списів, мечі, деталі щитів) походять переважно із Румунії. У могильнику Долиняни виявлено бронзові наконечники піхов мечей римського типу. Проте сама зброя до могил не клалася. Серед прикрас найчастіше трапляються залізні та бронзові фібули середньо- і пізньолатенської схіми із суцільним або ж рамчастим приймачем. Поширені також металеві

браслети, кільця, короноподібні шийні гривни, сережки, намиста із металевих пронизок та скляних намистин. Серед деталей убрання найбільш характерні частини ременя — округлі пряжки та своєрідні застібки-гачки.

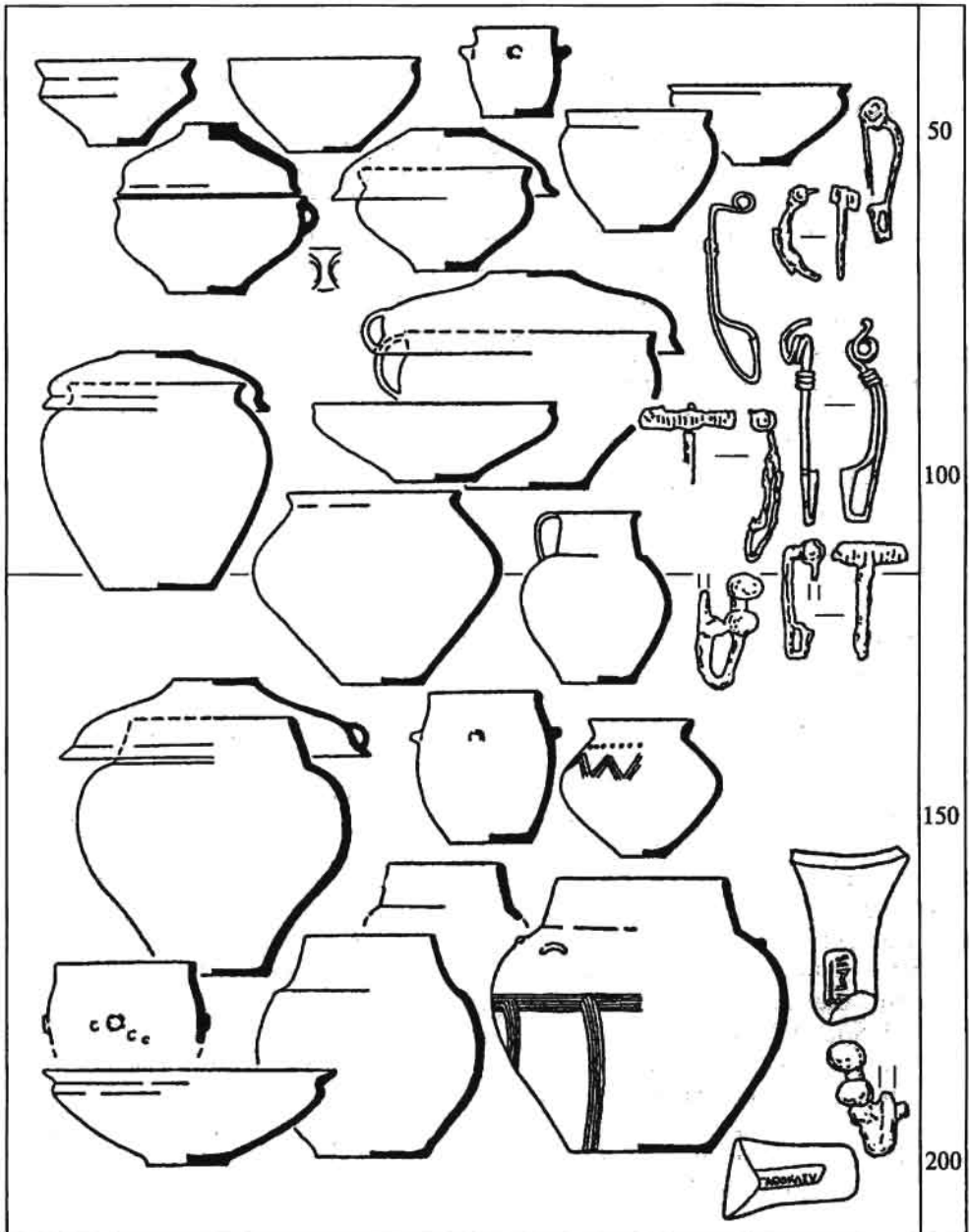

Рис. 8. Поенестгі-лукашівська культура. Головні етапи розвитку

Як і в зарубинецькій культурі, хронологія пам'яток типу Поєнешті-Лукашівка визначається, насамперед, за матеріалами могильників, хоча використовуються також датувальні можливості амфорних клейм, що походять із поселень. Порівняльний аналіз цих категорій речей дав можливість визначити загальні рамки існування культури від рубежу III—II ст. до другої половини — кінця I ст. до н. е. (рис. 8). Поєнешті-лукашівська культура зникає, не залишивши по собі прямих наступників, очевидно, внаслідок складної етнополітичної ситуації на Нижньому Дунаї, зумовленої експансією гетів.

Сьогодні дослідники однак стайні в тому, що поєнешті-лукашівська культура склалася унаслідок переселення племен з південного берега Балтійського моря (очевидно, германців із латенізованою культурою), які під тиском кельтів мігрували у гето-дакійське середовище пониззя Дунаю. Тому тут, окрім рис субстратної гетської, виявляються елементи різних культур — латенської, поморської, пшеворської, зарубинецької та, особливо, різних груп ясторфської культури. *Найімовірніше, на ранньому етапі свого існування поєнешті-лукашівське населення було змішаним, його основу становили місцеві племена — гети, а також різноетнічне латенізоване населення межиріччя Ельби — Одери. Можливо, саме це населення мав на увазі Страбон, коли писав про бастарнів, які змішалися із фракційцями.*

Липицька культура

Липицька культура разом із пізньозарубинецькими і зубрицькими старожитностями належить до ранньоримського періоду. Вона охоплювала північну групу гето-дакійських племен, генетично пов'язану із дакійською культурою Подунав'я. Зонами її поширення були Верхнє Подністров'я та Попруття (сучасні Івано-Франківська і Чернівецька області) (рис. 4).

Назва культури походить від першої, дослідженої у 1889—1890-х роках І. Коперницьким, пам'ятки — могильника поблизу с. Верхня Липиця. В окремому культурі виділена в 1932 р. М. Ю. Смішком. У повоєнний період М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков, В. М. Цигилик, Л. І. Крушельницька, В. Д. Баран, Л. В. Вакуленко дослідили липицькі комплекси на багаточисельних поселеннях у Черепині, Бовшіві, Незвиську та інших пунктах, а також могильники в Болотні та Звенигороді, окрім поховання. Найкраще вивчені поселення Ремезівці та Верхня Липиця.

Поселення розташовані на берегах невеликих річок та струмків. За площею вони здебільшого невеликі, хоча поселення у Верхній Липиці тягнуться уздовж берега на 500 м. Житла представлені двома типами: заглибленими і наземними. Досліджені переважно заглиблені будівлі, овальної або чотирикутної у плані форми. Серед них трапляються як напівземлянки, так і землянки глибиною до 2 м. На поселенні Ремезівці відкрито дві залізоборні майстерні у вигляді заглиблених споруд, у материкові стінки яких були врізані сиродутні горни.

Могильники зазвичай розташовані на невисоких підвищеннях поблизу від поселень. Грунтовно досліджені могильники у Верхній Липиці та Болотні

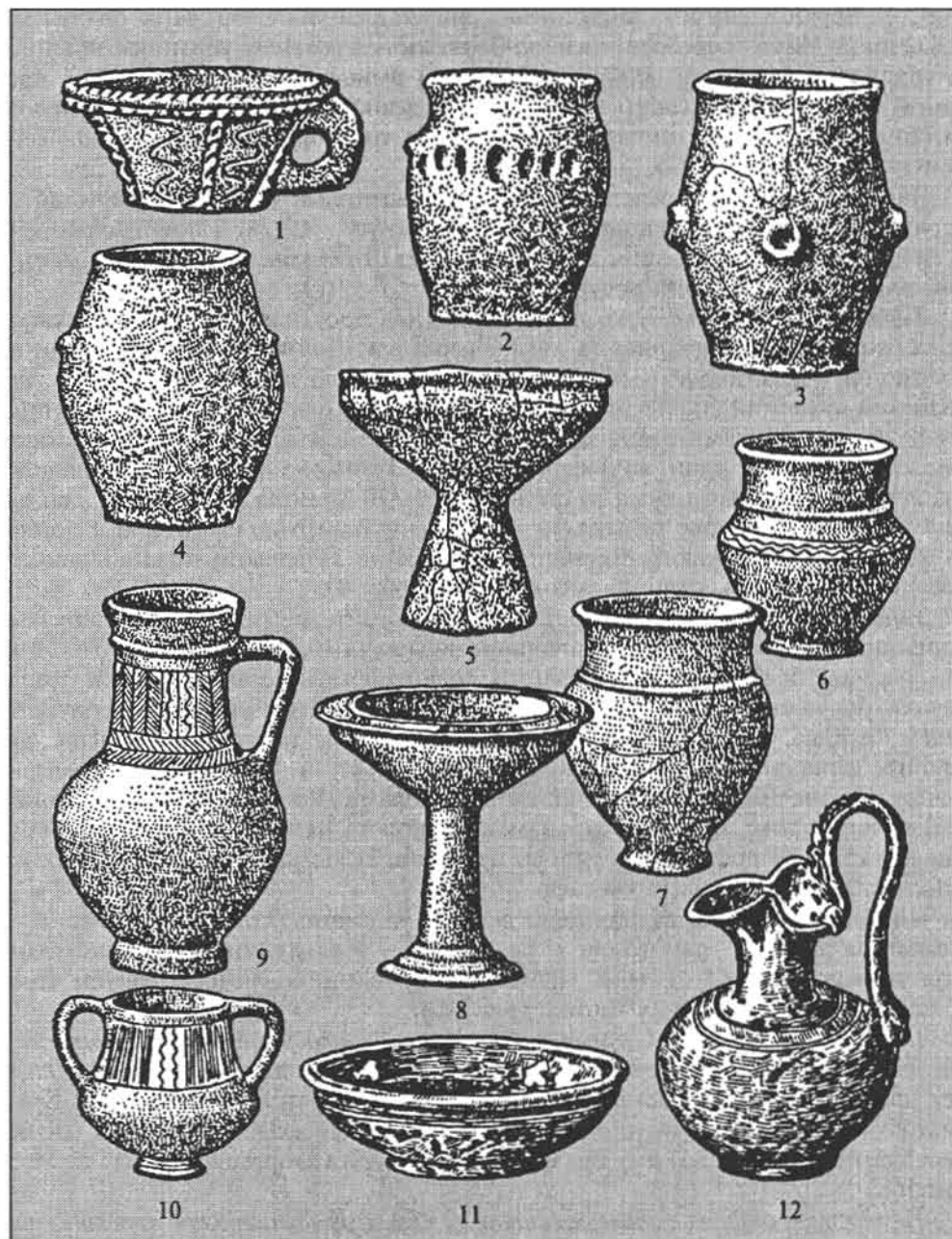

Рис. 9. Липицька культура:

1-5 — посуд ліпний; 6-10 — гончарний; 11, 12 — металевий

(близько 70 поховань). Основний поховальний обряд — тілоспалення на стороні. У Верхній Липиці зафіксовано три майданчики, на яких спалювали небіжчиків. Чисто перебрані кальциновані кістки разом із убранням покійного (пряжки, фібули) та особистими речами вміщувалися в урни (90 % кремацій) або в ями. Більшість урн мали покришки. Деякі кремації поєднують липицькі (характерна гончарна кераміка) та пшеворські риси (пошкоджена зброя — меч, наконечник списа).

Частина поховань представлена тілопокладеннями північної орієнтації. У Верхній Липиці вони становили 11 %, у Болотні — 23 %. Тілопокладеннями були також багаті поховання в Колоколині та Чижикові, що містили імпортований римський бронзовий посуд.

Керамічний комплекс чітко відрізняється від посуду латенізованих культур. Він складається з гончарної та ліпної кераміки. Ліпний посуд переважає на поселеннях, де становить 85—90 %. Своєю чергою він поділяється на ґруболіпний кухонний (тюльпаноподібні горщики, інколи прикрашені наліпними шишечками, валиками тощо, та лійчасті кухлі з масивною ручкою) і столовий (миски, горщики, чаші на високій ніжці). Гончарна кераміка здебільшого трапляється на могильниках, де становить 50—70 %. Вона виготовлена з відмудленої глини і має добре заглажену або лощену поверхню сірого або ж чорного кольору. Переважають біконічні горщики на кільцевому піддоні, двовухі посудинки, глечики, чаші на високій ніжці (рис. 9).

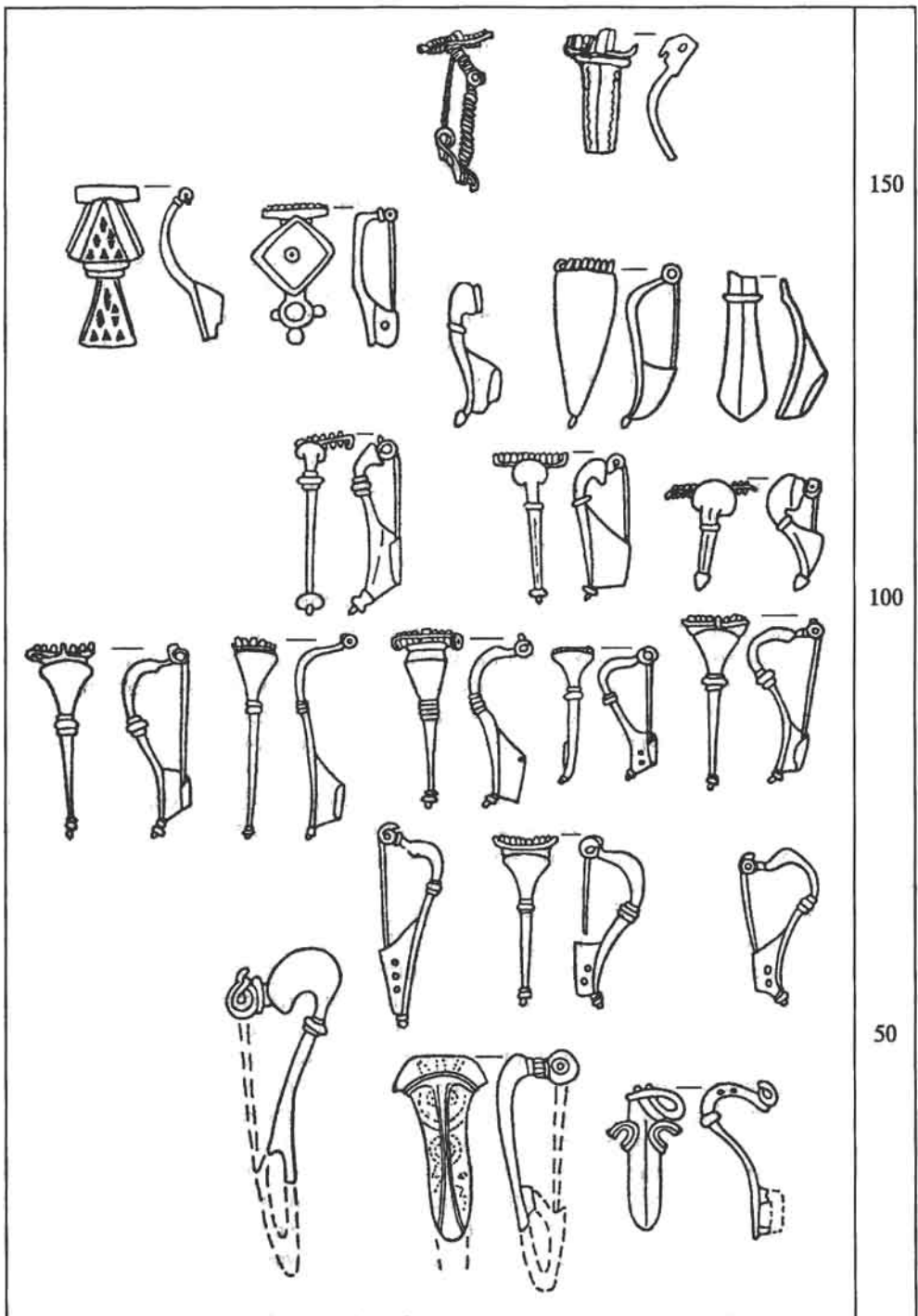
Речові знахідки представлено також різноманітними бронзовими фібулами провінційно-римських типів: сильнопрофільованими, очковими, трубчастими та прикрашеними емаллю. До цього ж кола належать металеві пряжки, монета поліхромні скляні намистини. Римський імпорт репрезентують круглі металеві люстерка, бронзові, скляні та червонолакові посудини, а також два срібних денарія Фаустини Молодшої кінця II ст. н. е. Зброя представлена мечем, наконечником списа та кількома шпорами. До знарядь праці належать залізні наральник, ножі, шила, уламок сокири та напилок, кам'яні жорна та оселки, глиняні пряслиця і грузила, проколки із кістки. Серед побутових речей — ключі від замків та кресала.

Численні знахідки переконливо датують липицьку культуру I—II ст. н. е. Найбільш ранньою пам'яткою є поховання у Колоколині, комплекс якого датується початком I ст. н. е. Найпізніші провінційно-римські фібули кінця II ст. походять із Верхньої Липиці (рис. 10).

Походження липицької культури пов'язане із просуванням у перших десятиліттях I ст. н. е. на територію Верхнього Подніпров'я дакійської людності. В цей час гето-дакійські племена були об'єднані в могутній союз на чолі з Бурбистою і поширювали свою експансію на північний схід. Свідченням їхнього перебування в українському Закарпатті є дакійська фортеця поблизу с. Мала Копаня.

На підставі свідчень Птолемея липицьку культуру звичайно пов'язують із племенем костобоків, що жили за Карпатами в басейні Дністра. Дакійське населення, що прийшло у Подністров'я, принесло з собою липицьку культуру в уже

Рис. 10. Фібули липицької культури. Хронологічні позиції

сформованому вигляді. Так само раптово, як і з'явилася, вона зникає наприкінці II ст. Цілком можливо, що її носіїв витіснили й частково асимілювали племена зубрицької культури.

Господарство та соціальний устрій

За рівнем соціально-економічного розвитку латенізовані культури поступалися центральним районам Кельтики. Матеріали досліджень переконують, що на східній периферії населення займалося переважно землеробством і скотарством, а різні ремесла, зокрема залізодобування та обробка металів, були менш розвинені, аніж в основному ареалі латену.

Господарство базувалося на землеробстві та приселищному тваринництві, про що свідчить розташування поселень на зручних для рільництва ґрунтах та поблизу луків, придатних для випасу худоби. Основною системою землекористування, очевидно, був переліг, а на півдні лісової зони — підсіка. Екстенсивне землекористування за наявності великої кількості вільних земель було доволі продуктивним і давало змогу з мінімальною витратою сил отримувати відносно великі врожаї.

У II ст. до н. е. — II ст. н. е. місцева людність користувалася переважно дерев'яними ралами. Залізні вузьколезові насадки трапляються лише у племен Закарпаття, поодинокі їх знахідки фіксуються у матеріалах поєнешті-лукашівської та липицької культур, що перебували під впливом високорозвинених культур Подунав'я. Урожай збирали за допомогою невеликих серпів, особливо численних у Закарпатті на пам'ятках зарубинецької і поєнешті-лукашівської культур.

Кельтські досягнення у чорній металургії та металообробці сприяли розвитку цих галузей у Південно-Східній Європі, про що свідчать такі спеціалізовані центри, як латенське Ново-Клиново та зарубинецький Лютіж. На останньому, очевидно, мешкала група давніх металургів, що засвідчує співвідношення трьох жител із 15 сиродутними горнами для добування заліза із болотяної руди і кількома сотнями ям для випалу вугілля. До більш пізнього часу (ймовірно, II ст. н. е.) належать великі скупчення горнів поблизу Умані. На відміну від кельтських, зарубинецьких і пізньозарубинецьких центрів, липицьке металургійне виробництво було розпорошене — тут не виявлено потужних центрів, таких як Свентокшижський на території пшеворської культури (Польща).

Кузні з ковальсько-слюсарними інструментами виявлені лише на латенських пам'ятках Закарпаття. В інших культурах зафіксовані поодинокі знахідки ковальських лещат, пробійників, зубил, що, звісно, не відображає обсягу й характеру робіт по металу. Залізні вироби найчастіше трапляються на латенських пам'ятках Закарпаття. Ковалі тут під час роботи із залізом і сталлю використовували найскладніші технологічні прийоми. *Утім, вони залишалися універсалами, що працювали переважно на замовлення, а не на ринок.*

Гончарство у латенський час досягло високого рівня майстерності, однак у побуті користувалися здебільшого ліпною керамікою. Лише у кельтів та косто-

боків (носіїв липицької культури) набули поширення високошвидкісний гончарний круг і товарне виробництво посуду.

У народів Південно-Східної Європи сформувалася доволі розвинена система економічних зв'язків. Як і раніше, із греко-римських країв Причорномор'я та Східного Середземномор'я надходили предмети розкоші та престижу (вино в амфорах, червонолакова кераміка, металевий та скляний посуд, скляне намисто тощо). Великому обсягу античних товарів, мабуть, відповідав зворотний потік експорту. Можливо, кельтські та зарубинецькі племена експортували залізо, що вироблялося на Закарпатті, Середньому Подніпров'ї та Південному Побужжі. Уявлення про перелік товарів, задіяних у товарообміні населення Причорномор'я і Середземномор'я, можна почерпнути із “Історії” *Полібія* (II ст. до н. е.): “Для необхідних життєвих потреб країни, що оточують Понт, доставляють нам худобу та величезну кількість безумовно чудових рабів, а з предметів розкоші — у великій кількості мед, віск та солону рибу. Отримують вони із продуктів, якими багаті наші країни, олію та всілякі вина; хлібом вони обмінюються з нами, то доставляючи його в разі потреби, то отримуючи...”.

Визначення основних тенденцій суспільного розвитку базується насамперед на аналізі планувальної структури всебічно досліджених поселень та матеріалів могильників. Зазначимо, що для усіх розглянутих культур типовими є *невеликі однокамерні житла з однією опалювальною спорудою, які можна розглядати як місце проживання малої чи індивідуальної сім'ї*.

Розкопки Пилипенкової Гори та Обононі (зарубинецька культура) дали можливість установити, що в межах великих селищ (10—20 будівель) житла розміщувалися більш-менш компактними групами. Зазвичай усередині такої групи або поруч із нею містилася спільна господарська ділянка — скупчення ям-льохів та подвір'я. Найімовірніше, *на таких поселеннях мешкало по кілька великих чи патріархальних сімей, кожна з яких складалася з двох-трьох поколінь родичів*, що зумовило розміщення жител групами. Своєю чергою, кілька великих сімей утворювали *рід або так звану первісну сусідську общину*. Дрібні поселення, очевидно, належали великим сім'ям, а гнізда з кількох патріархальних селищ утворювали рід. Поява таких селищ, а також кількох груп жител на великих поселеннях засвідчує процес сегментації общинної власності на власність окремих колективів. Своєю чергою, парна сім'я, імовірно, виконувала основні виробничі функції, нерідко виступаючи як споживча одиниця.

Невисокий рівень майнового розшарування демонструють також загалом однорідні поховання із тілоспаленням зарубинецької, пшеворської, поенештілукашівської культур. Лише у кількох випадках супроводжувальний інвентар дещо виділяється із загальної маси. Наприклад, група воєнних вождів сформувалася у пшеворських племен. Про це свідчить багате поховання із Гринєва, що містило повний комплект військового спорядження I ст. н. е.

На вищий рівень суспільного розвитку кельто-фракійців Закарпаття і “вільних даків” вказують елементи товарного виробництва заліза та гончарної кераміки, тісні зв'язки із розвиненими у соціально-економічному відношенні кельтськими і дакійськими суспільствами Подунав'я, а також римськими провінціями. Багаті поховання у Колоколіні, Чижикові та Звенигороді, мабуть, належали місцевим племінним вождям.

Тема 23

Пізньоримський період і початок доби переселення народів (III—V ст. н. е.)

Протягом III—V ст. н. е. величезні маси варварських народів Європи та Азії знімалися із насиджених місць. Унаслідок “великого переселення народів” перекроювалася етнічна карта, руйнувалися етнічні та політичні кордони, що установлювалися віками. Під ударами германців і гунів у V ст. Римська імперія зазнає поразки, а на її уламках виникають варварські королівства.

За пізньоримського часу формуються нові етнокультурні спільноти й на території України. Поява деяких із них була викликана міграціями германських племен на південь, засвоєнням досягнень римської цивілізації племенами Східної Європи, перебудовою традицій попередніх місцевих культур.

Посилення торговельних контактів Римської імперії з народами Причорномор'я, Прикарпаття і Подніпров'я на початку II ст., після завоювання Дакії, зумовило стрімкий соціально-економічний розвиток місцевих племен. Активізуються варварські народи на кордонах Імперії. Прологом доби переселення народів були *Маркоманські війни* (166—180 рр.) та міграція готів на зламі II—III ст. до Чорного моря. Протягом III ст. Імперія переживає глибоку кризу, викликану комплексом різних причин, що дає змогу коаліції варварських племен (готи, карпи, бастарни, сармати) розпочати так звані *Скіфські війни*, нападаючи на північні провінції та приморські міста. Незважаючи на перемогу в цих війнах, Рим остаточно втрачає Дакію.

Значна роль в історії римського часу належала германським племенам готів і гепідів. Найбільше інформації про них міститься в історика готів *Йордана* (VI ст.). За легендою, готи і гепіди на трьох кораблях прибули зі Скандинавії і висадилися у гирлі Вісли, підкоривши місцеву людність. Коли кількість народу там істотно зросла, “військо готів разом із сім'ями” вийшло звідти і прийшло “в землі Скіфії, що їхньою мовою називались Ойум”. Перемігши спалів, готи рушили в ту частину Скіфії, що межує із Понтійським морем. Найвищої могутності готи досягли у IV ст. за правління Германаріха, який підкорив войовничі північні народи і змусив їх підкорятися своїм законам. Серед переможених Йордан називає естів, мерю, мордву, чудь, а також венетів, Останніх він вважав прямими предками венетів, антів і склавинів VI ст.

Після навали гунів і смерті Германаріха у 375 або 376 р. анти намагалися відновити свою незалежність, але зрештою були розбиті наступником Германаріха — Вінитарієм. Їхній “король Боз” та 70 старійшин були страчені. Втім, союз готів не був міцним, його склад постійно мінявся, тому після 375 р. внаслідок гунської навали могутність готів зійшла нанівець.

Кочовики тюркського походження, гуни, були для місцевих мешканців “небаченим до сих пір родом людей”. Як свідчить римський історик *Амміан Марцеллін*, після смерті Германаріха і кількох поразок готи пішли на захід до Дністра, де були знову розбиті гунами. З дозволу імператора Валента готи пе-

рейшли Дунай і оселилися у межах Візантії. Згодом вони вирушають на захід і створюють *Вестготське королівство в Іспанії та Остготське в Італії*.

Гунська навала призвела до спаду економічного життя у Причорномор'ї, руйнації римської системи зв'язків і викликала суттєві зміни в етнополітичній ситуації Європи, зокрема на території сучасної України. Саме цей час пов'язаний з появою на історичній арені нової етнічної спільноти — слов'ян.

Київська культура

Ареал цієї культури охоплює Подесення і Посейм'я, а також верхів'я Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця. На Правобережжі Дніпра її пам'ятки поширені від Могилева на півночі до Канева на півдні (рис. 11).

Перші пам'ятки київської культури були відкриті наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років В. М. Даниленком на околицях Києва. В подальшому найцікавіші матеріали отримані під час розкопок у Козаровичах, Обухові та Глевасі на Київщині (Є. В. Максимов, Н. М. Кравченко, Р. В. Терпиловський та ін.), Улянівці та Олександрівці на Чернігівщині (Р. В. Терпиловський, О. В. Шекун та ін.), Боромлі на Сумщині (Г. М. Некрасова, Р. В. Терпиловський), Шишині на Білгородщині (А. М. Обломський), Абідні й Тайманові поблизу Могилева (Л. Д. Поболь). За півсотні років на теренах України, Білорусі та Росії зафіксовано близько 300 київських поселень і могильників.

Київська культура охоплює територію, що майже повністю збігається із пізньюзарубинецьким ареалом і поділяється на чотири локальні варіанти: *середньо- та верхньодніпровський, деснянський і східнолівобережний*.

Поселення зазвичай розташовувалися на краю першої або другої надзаплавної тераси, інколи — на підвищеннях у заплавах річок. Крім того, в Середньому Подніпров'ї відомі поселення, розміщені на схилах балок корінного берега зі струмками (Глеваха, Білгородка, Обухів).

Основна маса жител — *напівземлянки*, форма яких у плані близька до квадрата з довжиною сторони 3,3—5 м, із заглибленою на 0,5—1,2 м долівкою і відкритим вогнищем. Стіни зрубної, або каркасно-стовпової, конструкції встановлювали всередину котловану. Окрім напівземлянок, на поселеннях досліджені житла, щодо яких можна припустити застосування зрубів, збудованих на рівні материка або навколо заглибленої частини. У таких спорудах зафіксовані черені глинобитних печей, вирізані в материцькій стінці. На деяких поселеннях трапляються також господарські споруди з глиняною обмазкою, виносні вогнища. Типові численні ями-льохи.

Поховальний обряд досить невиразний: ґрунтові могильники без зовнішніх ознак із трупоспаленнями майже без інвентаря. Переважна більшість поховань — ямі. Могильники, як правило, невеликі й складаються з 5—15 поховань. У могильних ямах інколи трапляються предмети убрання (фібули, пряжки та ін.). У кількох похованнях із Козаровичів знайдено численні уламки перепаленого посуду. У верхів'ях Псла іноді простежуються урнові трупоспалення (Куліга, Гочево). Фрагментована кераміка, що походить із більшості

Рис. 11. Археологічні культури III — початку V ст. н. е.:

- 1 — київська (локальні варіанти: А — середньодніпровський, В — верхньодніпровський, С — деснянський, D — східнолівобережний); 2 — черняхівська; 3 — пам'ятки типу Черепин;
 4 — пам'ятки типу Етулія; 5 — культура штрихованої кераміки; 6 — дніпро-двінська; 7 — моцінська;
 8 — дяківська; 9 — вельбарська; 10 — сарматські пам'ятки; 11 — римський лімес
 (стрілками показано напрями міграцій: 12 — населення київської культури і пам'яток типу Черепин;
 13 — населення вельбарської культури; 14 — гунів)

поховань, імовірно, засвідчує проведення ритуалів типу тризни з розбиттям посуду під час спалення.

Уся **кераміка** київської культури ліпна. Груболіпний посуд представлений горщиками і корчагами опуклобоких, біконічних та слабопрофільованих форм і плоскими дисками — покритками чи сковорідками. Невелику групу становить столовий посуд — чорнолощені миски та вази.

У кераміці найбільш ранніх пам'яток збереглися пізньозарубинецькі традиції, що увібрали в себе ряд пшеворських елементів. Для заключного етапу

типovým стає поширення біконічних і опуклобоких горщиків, що мають певні аналогії у наступних колочинській та пеньківській культурах.

Окрім кераміки, на київських пам'ятках фіксуються *знаряддя праці й побуту, прикраси*, але їх набір бідніший, аніж у сусідній черняхівській культурі. Знаряддя — залізні ножі, шила, серпи, кам'яні жорна, оселки, глиняні пряслиця та ін. Знахідки зброї обмежуються поодинокими наконечниками стріл та

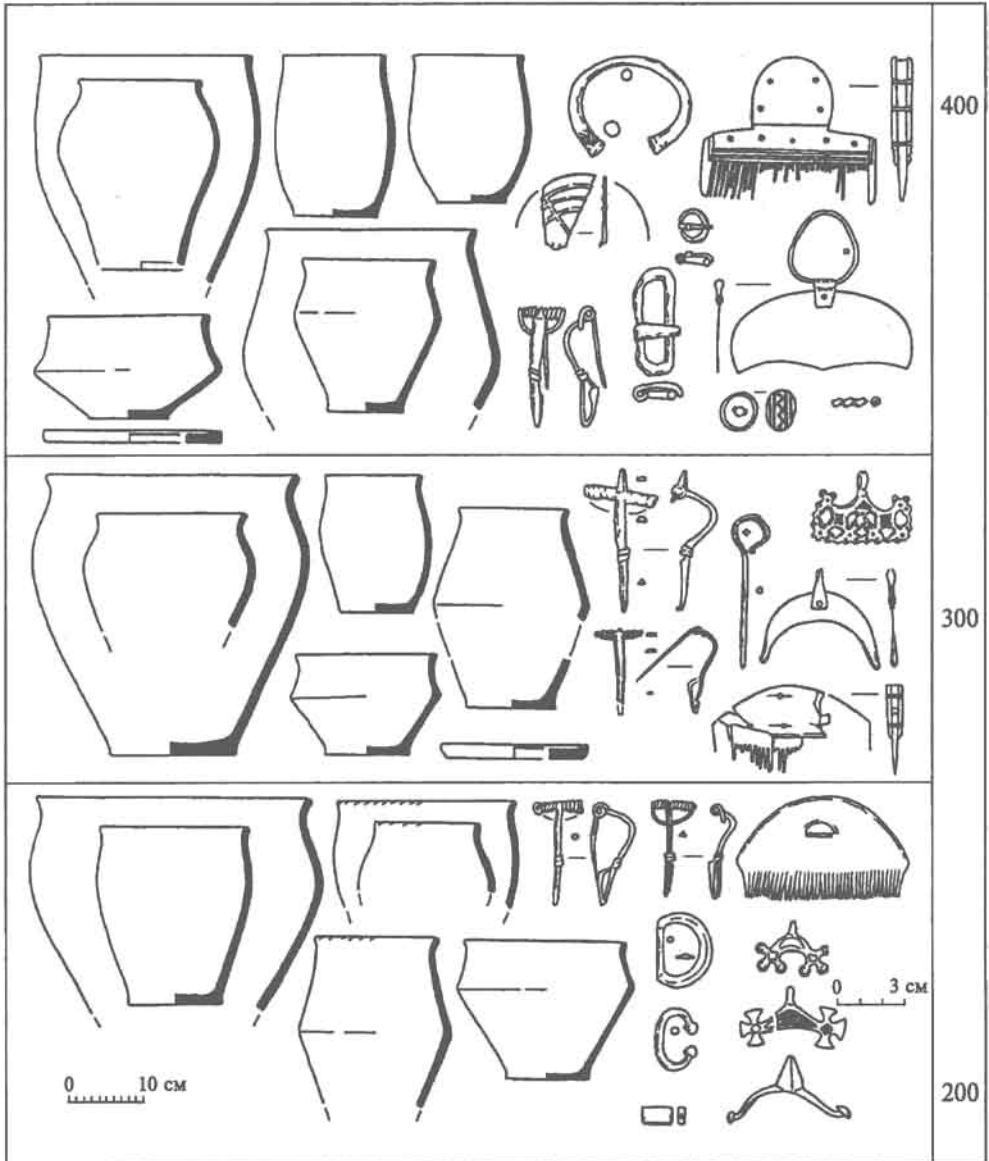

Рис. 12. Київська культура. Головні етапи розвитку

списів, спорядження вершника — шпорами. Частина прикрас, зокрема бронзові фібули і пряжки, скляні намистини, була черняхівським імпортом. Місцевими майстрами виготовлялися переважно залізні фібули і пряжки пізньоримських типів. Специфічними для ранніх пам'яток київської культури є речі з виімчасною емаллю.

Хронологію київської культури визначають у межах зламу II/III ст. — першої половини V ст., усередині яких виділяють три періоди (рис. 12). Прикметною рисою раннього є використання шпор та пряжок середньоевропейських типів, прикрас кола виімчасних емалей. У цей час провінційно-римський імпорту надходив у відносно рідких випадках. Серед новацій — підв'язні фібули. Для наступного етапу хронологічними індикаторами можуть слугувати підв'язні і воїнські фібули, пряжки місцевого та черняхівського виробництва, а також фібули з довгим приймачем, “танаїські” амфори, рогові гребінці. Пізній етап характеризується фінальними контактами з черняхівською культурою. Окрім черняхівських речей, він може бути датований скляними намистинами, браслетом із потовщеними кінцями, люстерком із центральною петлею, фібулами прибалтійського типу.

Київська культура генетично пов'язана із зарубинецькою через пізньозарубинецькі пам'ятки, хоча й не була прямим її продовженням. Вона сформувалася унаслідок складної перебудови пізньозарубинецьких традицій та їхньої інтеграції із західними (пшеворськими) і північними (балтськими) елементами.

Зазначимо також двосторонній характер зв'язків київської культури. З одного боку, вона певною мірою пов'язана з колом культур лісової зони Східної Європи, а з іншого — її носії у Середньому Подніпров'ї та Лівобережжі перебували у тісному контакті з черняхівськими племенами.

Переважна більшість археологів розглядає київську культуру як *своєрідний мисток, що поєднував зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки II ст. до н. е. — II ст. н. е. із ранньосередньовічними слов'янськими пам'ятками колочинської і пенківської культур. Тому київські племена вважаються безпосередніми предками ранньоісторичних слов'ян (венетами Йордана).*

Черняхівська культура

Найяскравішою культурою не лише України, а й усієї Східної Європи римського часу є черняхівська. Вона охоплює величезну територію, що включає більшу частину сучасної України (за винятком північних районів у лісовій зоні та степових областей Лівобережжя), Молдову, а також східну Румунію (її тут називають “культура Синтана де Муреш”) і західні частини Курської та Білгородської областей Росії (рис. 11).

Першим дослідником черняхівської культури був В. В. Хвойка, який у 1899—1901 рр. провів розкопки могильників у селах Черняхові та Ромашках на Київщині. Один із цих могильників і дав назву новій культурі. Приблизно в той же час у верхів'ях Західного Бугу і Дністра розпочав дослідження черняхівських старожитностей К. Гадачек. У подальшому ці пам'ятки вивчали

М. Ю. Смішко, А. Т. Сміленко, Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевський, Е. О. Симонович, Н. М. Кравченко, М. О. Тиханова, В. Д. Баран, І. С. Винокур, Б. В. Магомедов, Г. Б. Федоров, Е. А. Рікман та ін.

До карти пам'яток черняхівської культури України нині входять близько 3500 об'єктів. Серед них — поселення у Неслухові і Ріпневі на Західному Бузі, Черепині, Теремцях і Соколі на Дністрі, Журавці й Обухові у Подніпров'ї, могильники Черняхів, Косаново, Кампанійці в Україні, Данчени в Молдові, Синтана де Муреш у Румунії та багато інших.

Зона поширення пам'яток черняхівської культури охоплює насамперед лісостепову зону, тоді як степ був заселений порівняно мало; життя осілого населення тут було пов'язане з долинами річок. Досить густо черняхівські пам'ятки займають узбережжя Чорного моря на захід від гирла Дніпра.

Поселення, як правило, розташовані на схилах невеликих річок, потічків, поблизу джерел питної води. Більшість поселень невеликі — 200—300 м у довжину і 100—180 м завширшки. Але трапляються також селища довжиною 1—2 км.

Окрім селищ, відомі три черняхівські городища: Башмачка у Надпоріжжі, Олександрівка на Інгульці та Городок у пониззі Південного Бугу. До систем їх фортифікації входили рови, вали, ескарпи, кам'яні стіни та башти. Городища розміщувалися на південно-східному кордоні черняхівського ареалу, контролюючи “степовий коридор”, яким постійно просувалися кочовики. Вони виконували не тільки оборонні функції, а й були адміністративними центрами та резиденціями військових вождів.

Лише деякі з поселень черняхівської культури досліджені у повному обсязі. На селищі Журавка (р. Вільшана) житла різного за походженням населення (слов'ян і германців) групувалися спочатку на різних ділянках; лише згодом спостерігається їх змішування. Досить типовим є розміщення садиб уздовж схилу на відстані кількох десятків метрів одна від одної.

Житла на черняхівських поселеннях у різних районах поділяються на три типи. Це заглиблені в материк напівземлянки і землянки, поширені у лісостеповій зоні України; наземні глинобитні житла, що переважають у Прутсько-Дністровському межиріччі; кам'яні будівлі, характерні для Північного Причорномор'я.

Напівземлянки площею 10—20 м² мали котлован, заглиблений на 0,8—1,2 м у землю. Стіни, очевидно, — каркасно-тинової конструкції із глиняною обмазкою або зрубні. Для опалення використовувалися вогнища, черені яких були викладені черепками чи камінням, а також печі (вирізані в материковій стінці або глиняні). На черняхівських пам'ятках Середнього Дністра вперше з'являються невеликі прямокутні напівземлянки з піччю-кам'яною у кутку (Теремці, Бакота), які практично не відрізнялися від основного типу слов'янського житла другої половини I тис. н. е.

Наземні будинки здебільшого були великих розмірів — 65—120 м². За плануванням, розмірами і деталями конструкції деякі з них мало чим відрізняються від так званих “тринефних” германських жител. Дах таких споруд підтримувався двома рядами товстих стовпів. Відбитки на обпалених шматках глини тину і нетовстих стовпів свідчать про каркасно-тинову конструкцію стін таких будівель.

Споруди, стіни яких зводилися із каменю, уміщали в одному блоці житлові та господарські приміщення (усередині деяких приміщень зафіксовано ясла для худоби). Усі житла прямокутної форми, але багатокамерні — більші. Вони складалися із кількох приміщень з окремим входом.

Стіни більшої частини господарських споруд каркасно-стовпової чи стовпово-тинової конструкції. Майже на кожному добре вивченому поселенні черняхівської культури виявлені також ями-льохи та виносні вогнища — залишки літніх кухонь.

Серед виробничих споруд особливо вирізняються двоярусні гончарні горни, в яких випалювалася кераміка. Їх відомо близько 50; інколи трапляються залишки гончарних майстерень (Журавка, Глеваха).

Черняхівські *могильники* зазвичай розташовані поблизу поселень. Зафіксовано кілька сотень могильників і окремих поховань; приблизно на 40 пам'ятках проведено широкі розкопки. Могильники являють собою “поля поховань” і налічують від кількох десятків до двох-трьох сотень поховань. Як і житла, поховальні обряди черняхівського населення досить різноманітні. *Більшість могильників біритуальна, тобто тут поєднуються трупоспалення і трупопокладення.* Однак трапляються окремі могильники лише з трупопокладеннями. Так, у Чернелеві Руському поблизу Тернополя майже на три сотні відкритих поховань є лише одне трупоспалення. *Трупопокладення* характерні і для Північного Причорномор'я. Крім того, тут виявлено багато поховань у катакомбах або в ямах із виступами-заплечиками. Зазвичай, небіжчиків ховали на спині у витягнутому стані головою на північ або на захід. Частина тілопокладень має сліди ритуального порушення могил. Винятком для черняхівської культури є кургани (Кантемирівка).

Спалення відбувалося переважно за межами могильника. Рештки трупоспалення здебільшого вміщували в урни, рідше — просто в невеликі ями. У тілопокладеннях виявлено залишки одягу, прикраси (бронзові та срібні пряжки, фібули, намисто, підвіски), предмети побуту (кістяні гребені, глиняні пряслиця, посуд, залізні ножі, шила, скляні келихи). Усі ці предмети супроводжували й трупоспалення, але вони, як правило, пошкоджені вогнем. В окремих багатих могилах зафіксовано близько 20 посудин різних типів. Поховання зі зброєю на черняхівських могильниках поодинокі, причому трапляється вона переважно у похованнях із кремацією пшеворського типу (Компанійці, Малаєшти).

Окрім рядових, виявлено поховання представників родової та племінної аристократії, що мають паралелі у Центральній Європі. Здебільшого вони виділяються за інвентарем, що включав набір для участі померлого у “потойбічному бенкеті” (посуд для вина, речі для ігор), але для тілопокладень найважливішим критерієм є наявність ями великих розмірів із дерев'яною конструкцією, спорудження якої вимагало чималих зусиль усієї громади.

Характерною ознакою черняхівської *кераміки* є *кружальний сірий посуд*, що виготовлявся кваліфікованими гончарами. Це, насамперед, високоякісна кухонна, столова і тарна кераміка. Найпоширенішими були кухонні опуклободі горщики з шорсткою поверхнею і сіролощені миски. Виготовляли місцеві майстри також столові тривухі вази, кухлі, глеки, великі піфоси для зберігання продуктів і води. Самостійну категорію кераміки становлять імпортні

світло- і червоноглиняні посудини (здебільшого глеки і низькі миски) та амфори (рис. 13, 14),

Ліпний посуд значно поступається за кількістю кружалному. Лише на пам'ятках типу Черепин у верхів'ях Дністра і Західного Бугу його частка сягає 50 %. Ліпна кераміка поділяється на кілька груп, властивих тим чи іншим етнічним компонентам у складі черняхівських племен. На пам'ятках типу Черепин та деяких поселеннях Середнього Подніпров'я і Дніпровського Ліво-

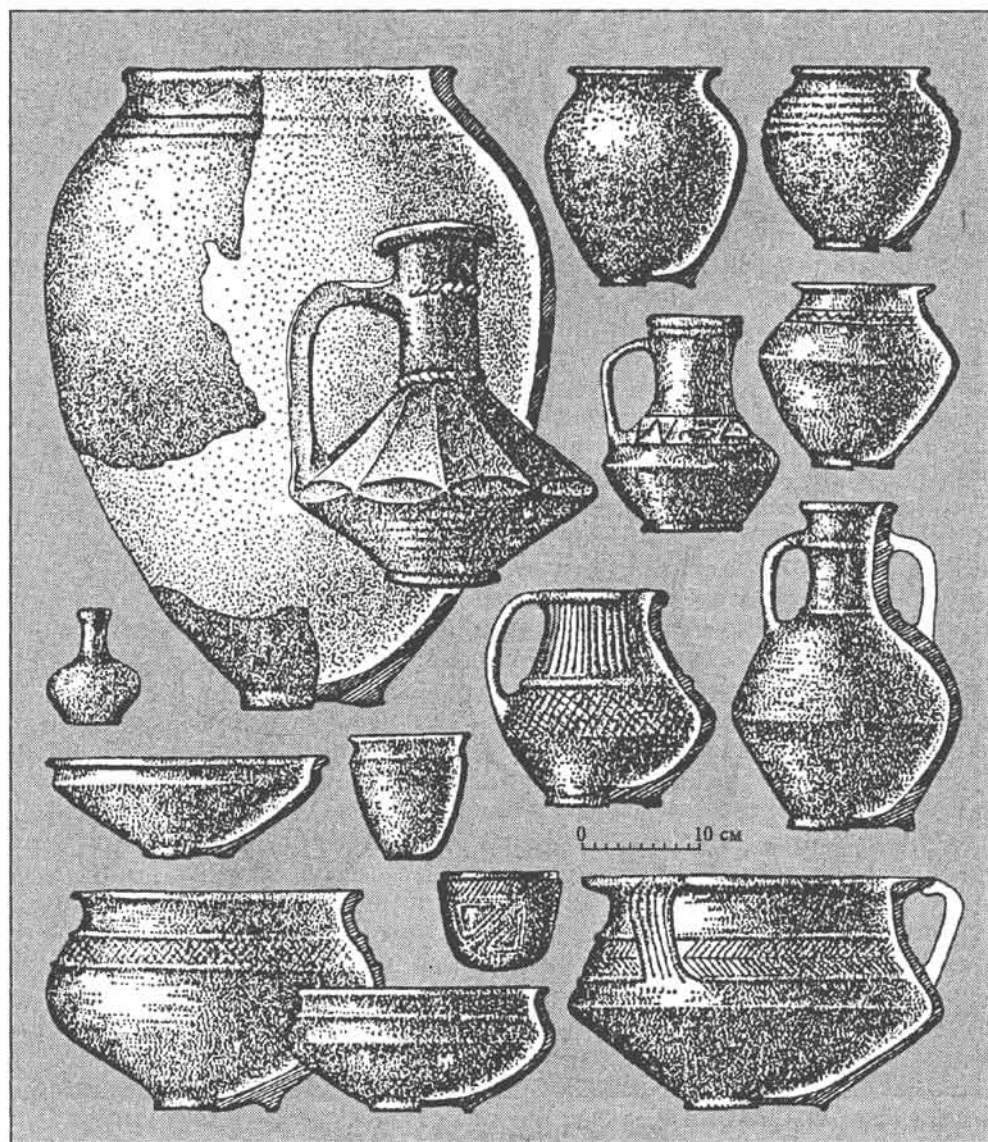

Рис. 13. Черняхівська культура. Гончарний посуд

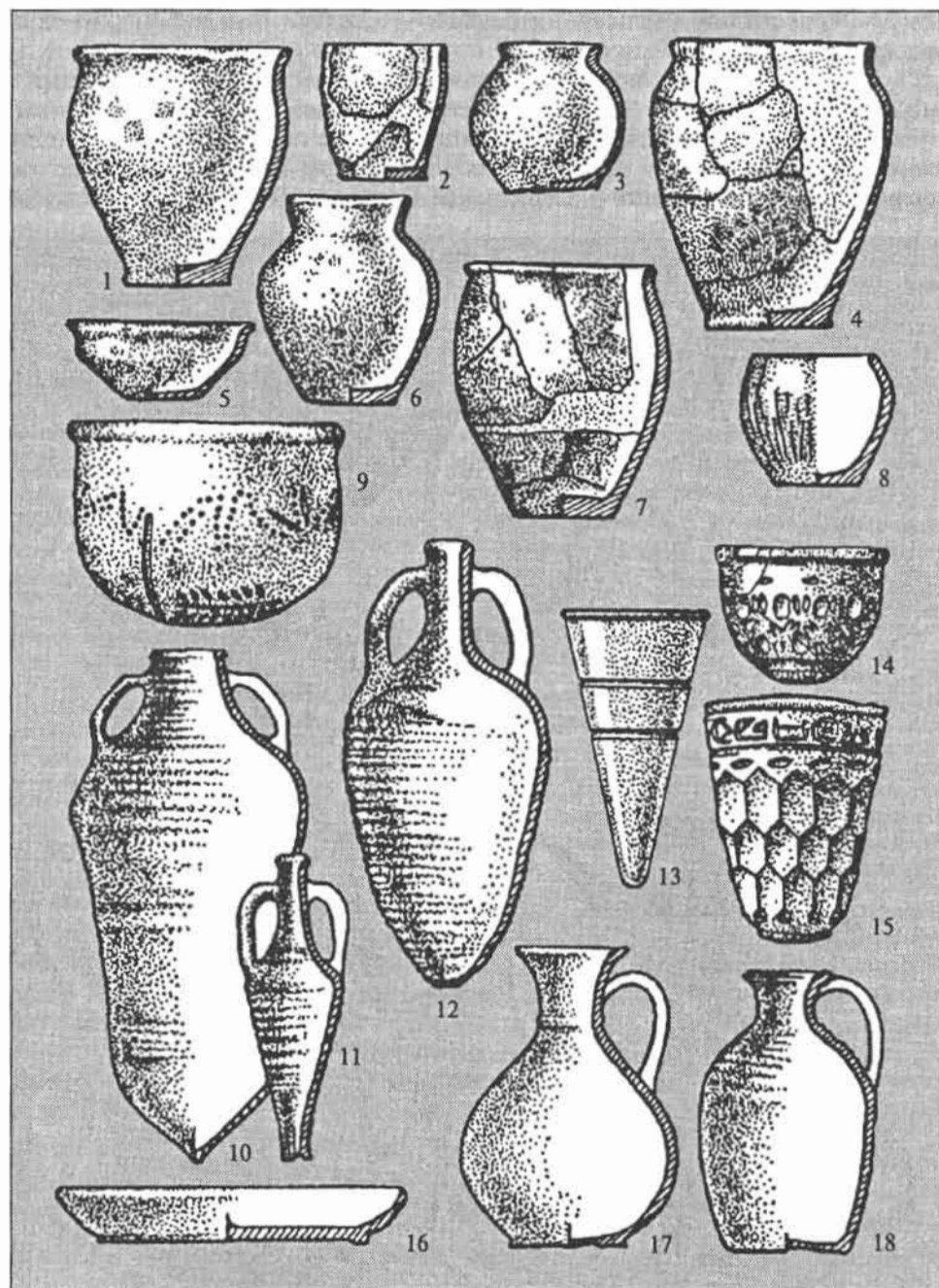

Рис. 14. Черняхівська культура:

1-9 — ліпний посуд; 10-18 — імпортований посуд; 1-12 — кераміка; 13-15 — скло;
16-18 — червонолакова кераміка

бережжя (Журавка, Хлопків, Жуківці, Новолипівське, Великий Бобрик, Краснопілля) трапляються ліпні горщики, що нагадують кераміку київської культури. Поширеними були також “бомбоподібні” ліпні посудини, аналогічні кераміці вельбарської та пшеворської культур. Найбільше їх зафіксовано на поселеннях Велика Снітинка та Білопілля. Окрім кераміки слов'янського та германського походження, трапляється посуд, характерні ознаки якого засвідчують перебування у складі черняхівської спільноти скіфо-сарматів та фракційців.

На черняхівських пам'ятках виявлена переважна більшість різних *сільсько-господарських знарядь* другої чверті I тис. н. е. Це кілька десятків залізних наральників та чересел (плужних ножів), а також серпів із держакком або з гачком на кінці руків'я. Знахідки мотик, лопат і кіс поодинокі. Кам'яні ротаційні жорна чи їхні уламки зафіксовані майже на кожному черняхівському поселенні.

Прикметними *деталлями костюма* були двочленні бронзові, інколи срібні та залізні, так звані арбалетоподібні фібули, що поділяються на застібки з підв'язною або суцільною ніжкою. Рідше трапляються фібули з довгим приймачем та двопластинчасті. Поширені також різні поясні пряжки, інколи пояси прикрашалися бронзовими або срібними накладками і наконечниками.

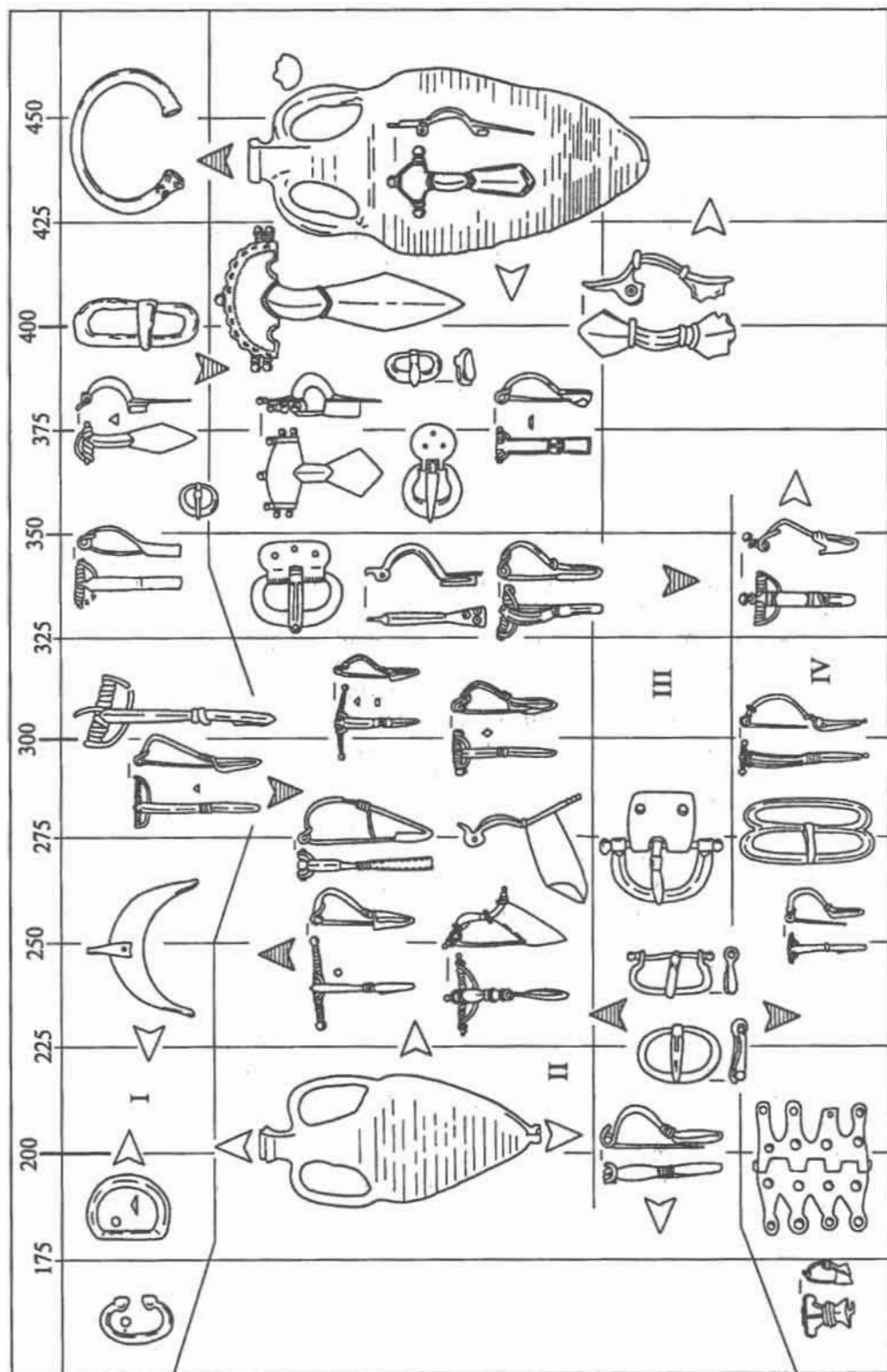
До складу намиста входили відерцеподібні підвіски, срібні та бронзові лунниці й “сокири Тора”, намистини зі скла, сердоліку, бурштину, коралів, мушлі. Костюм іноді доповнювався сережками, браслетами, шийними гривнами, каблучками. Рівень життя черняхівців характеризують такі доволі поширені побутові речі, як замки та ключі різних типів, дерев'яні відра із залізними ручками, вушками та обручами, скриньки із металевими замками, кістяні гребені, бритви, туалетні пінцети й копоушки із бронзи та срібла, залізні кресала тощо.

Серед *предметів озброєння* на черняхівських пам'ятках (передусім поселеннях) переважають довгі двосічні мечі, кинджали, деталі піхов і щитів (умбони та руків'я), бойові сокири, наконечники стріл, дротиків та списів; зі спорядження вершника та коня — шпори і вудила. Їхні найближчі аналогії походять із пшеворської культури. Окрім зброї народного ополчення (дротиків, списів, луків і стріл), у черняхівській культурі зафіксована зброя воїнів-професіоналів (мечі, щити, сокири), тобто дружини. Такі деталі спорядження вершника, як шпори, мали не лише бойове призначення, а й були ранговою ознакою аристократів.

Доволі часто на поселеннях, а також в окремих скарбах трапляються римські монети. Серед них переважають денарії I—II ст. н. е., виготовлені з якісного срібла, яким “варвари” віддавали перевагу на відміну від тогочасних “зіпсованих” монет.

Черняхівську культуру датують серединою III — першою половиною V ст. н. е. (рис. 15). Її формування, на думку більшості дослідників, відбувалося у західних регіонах України і в Молдові у першій половині III ст. Розквіт культури припадає на другу половину III—IV ст., період занепаду — на кінець IV — першу половину V ст. Детальнішими є періодизації М. Б. Щукіна, Є. Л. Гороховського, Б. В. Магомедова та інших дослідників.

В усьому ареалі черняхівської культури вражає однотипність сірої кераміки, виготовленої на гончарному крузі, а також деяких речей (бронзові фібули, пряжки, кістяні гребені та ін.). При цьому простежується певна різноманіт-

ність типів жител та поховального обряду, що засвідчує присутність у складі черняхівської спільноти різних етносів. У північній частині черняхівської території поряд з іншими племенами мешкали слов'яни. Очевидно, вони становили більшість населення на пам'ятках північно-західної периферії типу Черепин. Присутність готів, які великою мірою визначали політичну і воєнну ситуацію, простежується майже в усьому черняхівському ареалі за поширенням ліпної кераміки вельбарського типу та, певною мірою, тринефних великих жител. Менш чітко простежуються етнокультурні елементи, залишені сарматським, пізньоскіфським і фракійським населенням. Таким чином, феномен черняхівської культури з її "цивілізованістю", чисельністю і заможністю населення пояснюється постійними контактами із Римом, а також владою готських королів. Вони змогли створити своєрідну "імперію", до складу якої входили представники різних народів.

Культура карпатських курганів

У Прикарпатті з черняхівською сусідила культура, що дістала свою назву завдяки характерним поховальним пам'яткам. Вона охоплює передгірські області Східних Карпат — вузьку смугу, що тягнеться уздовж гір, між Карпатами і верхів'ями Дністра, Серета і Пруту (рис. 11). До цієї групи близькі однотипні могильники Східної Словаччини.

В окрему культуру виділена М. Ю. Смішком у 1960 р., хоча перші кургани були розкопані ще наприкінці XIX ст. Їх дослідження здійснювали М. Ю. Смішко, Б. О. Тимошук, В. М. Цигилик та ін. Пізніше поряд із курганами було виявлено ряд поселень, розкопки яких вели Б. О. Тимошук, Л. В. Вакуленко та В. Г. Котигорошко. В цілому досліджено 10 поселень і 30 могильників (близько 150 поховань).

Усі поселення не укріплені, розташовані на мисах чи похилих схилах. Здебільшого їх площа не перевищує 2—3 га, хоча деякі з них тягнуться уздовж гірських річок та струмків на відстань до 1 км. Інтенсивні розкопки велися на поселеннях Глибока і Гореча II, тут досліджено відповідно 16 і 13 жител.

Житла представлені як наземними, так і заглибленими в землю будівлями. Наземні будівлі мали прямокутну форму і каркасно-глинобитну конструкцію. Їхні розміри — 12—40 м². Менш поширеними були напівземлянки, площа яких становила 9—12 м², глибина 0,5—0,9 м. Кількість таких будівель зростає на заключному етапі існування культури, що зумовлювалося, очевидно, посиленням контактів із черняхівським населенням Середнього Подністров'я.

На поселеннях виявлені також господарські споруди, ями-льохи та вогнища просто неба. У Печеніжині та Голині відкриті двоярусні гончарські горни, аналогічні черняхівським, а в Пилипах — комплекс ям-зерносовищ, де знайдено чимало обгорілих злаків.

Рис. 15. Датуючі речі з пам'яток другої чверті I тис. н. е.:

I — київська; II — черняхівська; III — карпатських курганів; IV — вельбарська культури

Могильники розташовані на вершинах узгір'їв та високих берегах річок. Вони налічують від 5—20 до 60—100 насипів. Кургани мають куполоподібну форму, заввишки 1—1,5 м, діаметр — 10—12 м. Обряд поховання відрізняється від культур “полів поховань”. Як правило, це кремації, здійснені на місці. У більшості випадків на горизонті під насипом виявлені рештки вогнища на площі 10—50 м², а також численні уламки перепаленої кераміки.

Простежені залишки земляних, кам'яних та дерев'яних підкурганних конструкцій, а також кільцеві рови діаметром 4—7 м. Кальциновані кістки найчастіше складали в одну велику або кілька ямок. Приблизно у третині курганів кістки залишалися на вогнищі чи були зібрані в окремі купки. Трапляються також поховання в урнах, які інколи накривали кам'яною плиткою чи покришкою. Поховальний інвентар складався з посудин-приставок, яких іноді налічувалося близько десятка. У двох випадках зафіксовано поліхромні скляні кухлі римської роботи. У більшості випадків у курганах знаходять одну-дві речі. Це предмети убрання (фібули, пряжки, намиста) та особисті речі (знаряддя праці, кістяні гребінці, монети).

Керамічний комплекс культури складається з гончарної та ліпної кераміки. Ліпний посуд переважає на поселеннях, де, як правило, його частка сягає 90 %. Він, своєю чергою, поділяється на груболіпний кухонний (опуклобок горщики, інколи прикрашені наліпними шишечками, валиками тощо, та лійчасті кухлі з масивною ручкою) і столовий (конічні миски, чаші на високій ніжці). Гончарна кераміка здебільшого присутня на могильниках. Це, в основному, миски і горщики на кільцевому піддоні, глеки, чаші на високій ніжці. Із грубого керамічного тіста виготовлялися опуклобок кухонні горщики та великі корчаги (рис. 16). У курганах та на поселенні Глибока виявлено пізньоантичні амфори.

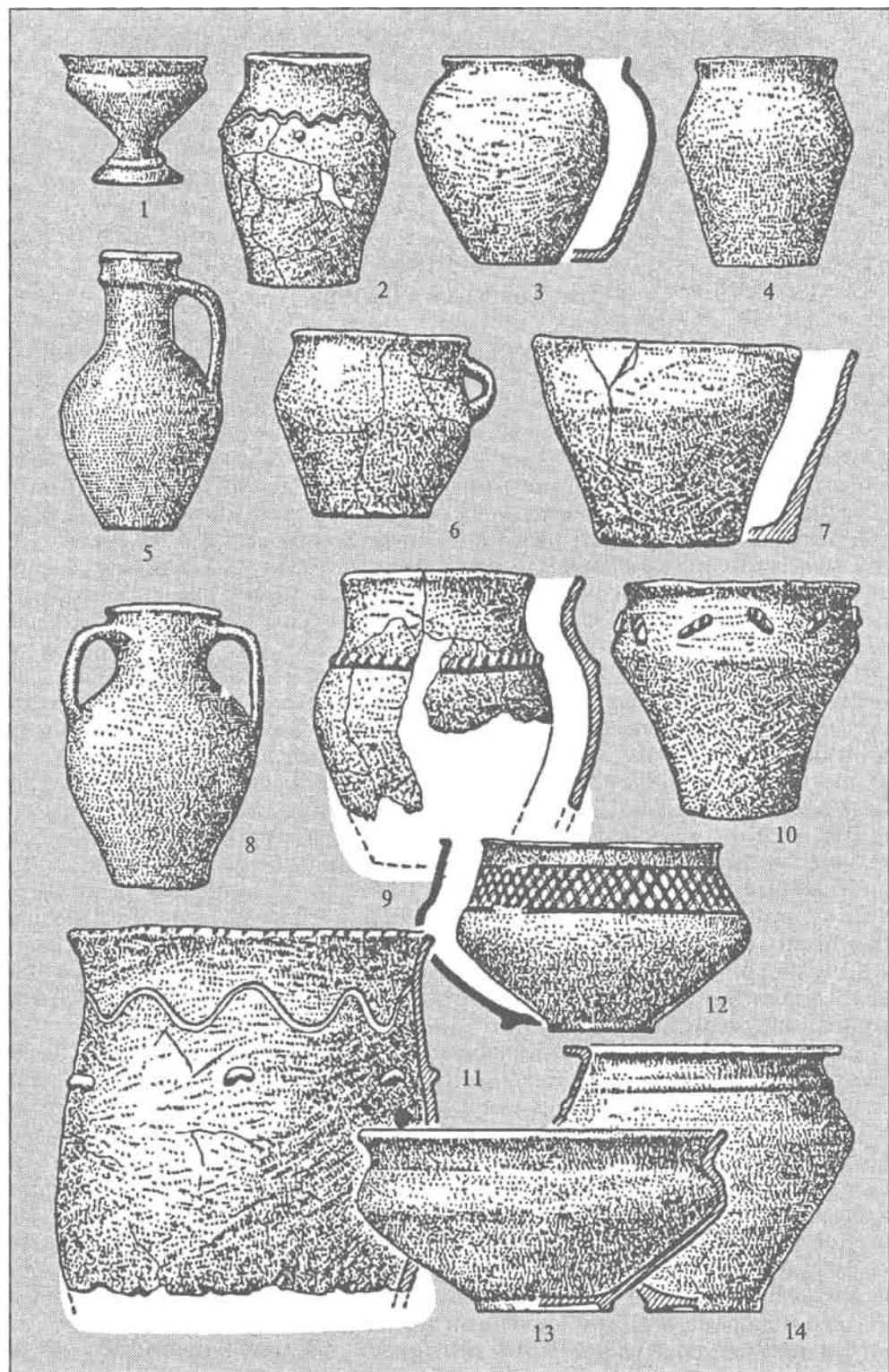
Характерними ознаками культури є залізні та бронзові фібули, серед яких переважають арбалетоподібні (одно- та двочленні), а також своєрідні двошарні часті. Серед **прикрас і деталей убрання** — металеві пряжки, шийні гривні та підвіски, скляні, бурштинові та сердолікові намистини. Поодинокі знахідки **зброї** представлені наконечниками списів, стріл, деталями щитів та кількома шпорами і вудилами. **Знаряддя праці** репрезентують залізні наральник, серпи, ножі, кам'яні жорна та бруски, глиняні пряслиця, грузила та ін. Серед побутових речей — ключі від замків та рогові багаточасні гребені.

Культура карпатських курганів, як і черняхівська, належить до “культур римських впливів”. Їй також властива велика кількість імпортованих речей, характерний набір прикрас і знарядь, місцеве виробництво гончарного посуду, хоча останній відрізняється від черняхівського деякими специфічними рисами. Хронологічні рамки культури за знахідками фібул, амфор, монет, скляних кухлів досить чітко визначаються у межах III — початку V ст. н. е.

На думку більшості дослідників, **носії культури карпатських курганів являли собою змішану етнічну групу, в якій переважав фракійський (гето-дакійський) компонент.** На фінальній стадії черняхівської культури пам'ятки типу Черепин поширюються з Дністра на правий берег Пруту, в область культури карпат-

Рис. 16. Культура карпатських курганів:

1, 5, 8, 12—14 — гончарний посуд; 2—4, 6, 7, 9—11 — ліпний посуд

ських курганів. Мабуть, карпатське населення було одним із останніх уламків “вільних даків”, котрі зберегли самобутність серед германських племен, але не встояли перед слов'янською асиміляцією.

Вельбарська культура

Пам'ятки вельбарської культури поширені у Західній Волині (до Горині) та у верхів'ях Південного Бугу, а її основний ареал охоплює Північно-Східну Польщу.

Культура дістала свою назву, запропоновану польським дослідником Р. Волонгевичем наприкінці 1970-х років, за могильником у Вельбарку, поблизу гирла Вісли. Раніше її називали гого-гепідською або східнопоморсько-мазовецькою, а в Україні та Білорусі — “тип Брест-Тришин-Дитиничі”. На території України старожитності цього кола почали вивчати з 1950-х років. Перший вельбарський могильник у Східній Європі, поблизу с. Дитиничі, був досліджений І. К. Свешниковим та М. Ю. Смішком. Згодом дослідження низки поселень було здійснено М. Ю. Смішком, М. О. Тихановою, Л. І. Крушельницькою, В. В. Кропоткіним, Д. Н. Козаком.

Вельбарська культура у своєму основному ареалі існувала з рубежу н. е., але до Східної Європи її носії потрапили значно пізніше. Лише в останній чверті II ст. на Волині з'являються поселення Лепесівка, Боратин, Линів, могильники Любомль, Могиляни-Хмельник та ін. У другій половині III ст. сюди просувається нова хвиля переселенців; виникають вельбарські пам'ятки Дитиничі, Дерев'яне, Ромош, Загаї II (рис. 11). Тут вони існують до кінця римського часу.

Для вельбарської культури на території України характерні *поселення*, площа яких не перевищує 2—3 га. Вони займають переважно берегові тераси річок. *Житла* представлені прямокутними наземними будівлями та заглибленими спорудами, як правило, невеликих розмірів. Наземна будівля з Лепесівки мала більші розміри (12,5 × 6 м) і була поділена на дві частини — житлову і хлів. Довга споруда з Великої Слободи (14,8 × 4,8 м), можливо, використовувалася для громадських зборів. Конструкція цих будівель — каркасно-плотова, стіни обмашувалися глиною.

Основним типом *поховального ритуалу* було спалення на стороні з подальшим розміщенням решток кремації у ямці або в урні (горщики, інколи — миски та вази). Більшість поховань супроводжувалася кількома глиняними посудинами, прикрасами та деталями убрання, особистими речами (бронзовими фібулами та пряжками, скляними і бурштиновими намистинами, роговими гребнями, пряслицями). На Волині відомо також кілька вельбарських тілопокладень. У могилах, як правило, відсутня зброя й узагалі вироби із заліза. Поховання із Рудки належало особі “князівського” рангу. Тілопокладення містилося у глибокій (2,1 м) ямі й супроводжувалося багатим інвентарем: бронзовими мискою й казаном, скляним келихом, глиняними посудинами, срібними фібулою, шпорами й ножем, скляними жетонами для гри тощо.

Кераміка представлена ліпними горщиками, зокрема з увігнутим усередину краєм, різноманітними лискованими мисками, вазами, глечиками, келиха-

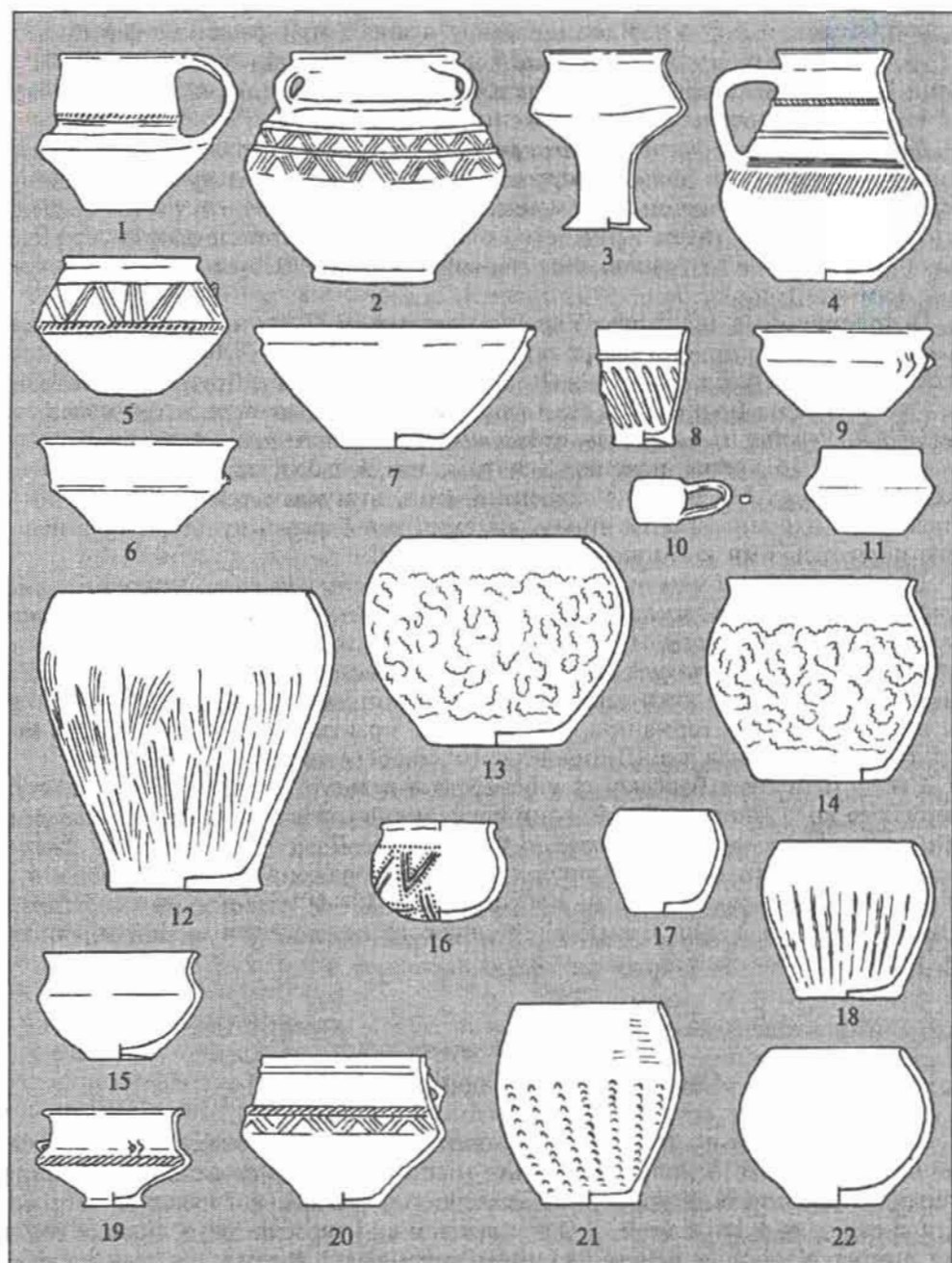

Рис. 17. Кераміка вельбарської культури (1—14); ліпний посуд вельбарсько-пшевурського типу на черняхівських пам'ятках (15—22)

ми. Для кухонних горщиків характерні хропвата поверхня і заглажені вінця та низ. Столовий посуд нерідко має малі “вушка”, прикрашений заглибленими геометричними візерунками у вигляді трикутників або зигзагів (рис. 17). З кінця III ст. на вельбарських пам'ятках з'являється невелика кількість гончарної кераміки черняхівського походження.

Деталі одягу, прикраси, побутові речі належать до центральноевропейських типів. Специфічними для вельбару є деякі типи підв'язних арбалетоподібних фібул, пряжок, наконечників ременя, одношарові багаточасні рокові гребені, ритони для напоїв та ін. Крім того, у вельбарських комплексах із території України досить часто трапляються черняхівські речі (фібули, тришарові гребені, намиста тощо).

Потрапивши на територію України наприкінці II ст. н. е., носії вельбарської культури займають місця проживання населення зубрецьких племен, витісняючи їх на захід, у верхів'я Дністра і Західного Бугу. Друга хвиля мігрантів з'являється на Волині у III ст. *Характерною рисою вельбарських пам'яток на території України є наявність елементів іншої північно-західної культури — пшеворської.* Це явище пояснюється тим, що вельбарські групи населення, рухаючись через Мазовію на південний схід, втягували у міграційний потік пшеворські племена. Таким чином, на сході вельбарська культура була насичена пшеворськими компонентами.

Носії вельбарської культури брали активну участь у процесах етнокультурної інтеграції, що супроводжували формування черняхівської культури. Більша частина вельбарсько-пшеворських племен, просуваючись протягом III—IV ст. на південь та схід, втрачають свої етнографічні риси і набувають черняхівських. Такі черняхівські пам'ятки з вельбарською традицією, мешканцями яких можна вважати східних германців, трапляються практично в усьому ареалі цієї культури від Подунав'я до Дніпровського Лівобережжя.

Схожість рис вельбарської та пшеворської культур зі старожитностями германського кола Центральної Європи переконливо засвідчує, що *їхніми носіями були готи, досить чітко локалізовані у Нижньому Повісленні писемними джерелами.* Присутність готів у Причорномор'ї відображена давніми авторами у зв'язку зі Скіфськими війнами проти Риму у 30—60-ті роки III ст. Разом з ними згадуються й інші племена германського походження — гепіди, тайфали, герули.

Господарство та соціальний устрій

Особливо високого рівня соціально-економічного розвитку досягло населення черняхівської культури. Сільське господарство зазнало сильного впливу агрокультури римських провінцій. Землероби черняхівської культури застосовували серпи та ручні млини, залізні наральники і чересла, коси, мотики тощо. На відміну від інших осілих “варварів” черняхівці були дуже вимогливими щодо природних умов, обираючи для своїх полів рівнинні чорноземи. *Орне високоефективне землеробство, хоча й було екстенсивним, створило передумови для появи професійних ремісників.*

Попри відсутність у черняхівській культурі металургійних центрів, *рівень використання заліза і сталі тут дуже високий*. Як і у кельтських майстрів попереднього часу, асортимент виробів налічує близько 80 найменувань. При цьому помітно збільшується питома вага знарядь праці, особливо землеробських, а також зброї.

Високого рівня розвитку досягає також виробництво посуду. Оскільки на території Південно-Східної Європи гончарний посуд з'являється у готовому, досконалому вигляді, можна припустити, що *техніка гончарного виробництва була привнесена на нашу територію гончарами — вихідцями із римських придунайських провінцій*. Поступово місцеві майстри освоїли нову для них технологію гончарної справи разом із основними формами провінційно-римської кераміки і за короткий строк повністю наситили ринок своєю продукцією.

На території України відомо близько 50 місцезнаходжень гончарних горнів. Вони розміщені по всьому ареалу культури, не утворюючи значних скупчень, на відміну від пшеворської культури, де поблизу сучасного Кракова функціонував потужний центр виробництва гончарного посуду. Горни склалися із двох ярусів: топки та камери, де відбувався випал. Діаметр споруди сягав 1,5 м. Верхній ярус мав куполоподібне перекриття. Яруси відокремлювалися один від одного горизонтальним перекриттям із отворами-продухами.

Черняхівська культура значною мірою була продуктом ремесла та торгівлі. У її носіїв як самостійні виробництва виокремилися металообробка, гончарство, гребенярство й, почасти, каменярське ремесло та чинбарство. У носіїв інших археологічних культур рівню ремесла відповідала лише металургія та металообробка. Відомості про початки товарного виробництва, тобто виробництва товарів не на замовлення, а на ринок, є тільки стосовно черняхівського гончарного ремесла.

Активізувалися у другій чверті I тис. н. е. й економічні зв'язки із Римом. Уламки амфор, у яких завозили вино та оливкову олію, відомі практично на всіх досліджених черняхівських і карпатських пам'ятках. Важливими предметами імпорту були керамічні посудини, скляні келихи, намиста зі скла, напівдорогоцінних каменів, мушлі, а також срібні монети. Римські денарії, очевидно, потрапляли до "варварів" і як контрибуція, викуп за полонених, подарунки вождям. Монетний метал був головним джерелом надходження срібла, тому основна його маса перетворювалася на скарби або йшла на ювелірні вироби.

Протягом другої чверті I тис. н. е. ще більше посилюється нерівномірність розвитку племен Східної Європи. Тенденція до виділення невеликих поселень стає домінантною у пізньюзарубинецькому та київському середовищі. Причиною цього було зростання продуктивності землеробства, що підвищило рівень господарської самостійності окремих сімей, а також вплив більш розвиненої черняхівської культури.

Рівень розвитку черняхівської та вельбарської культур, а також культури карпатських курганів був значно вищим. Соціальна структура черняхівського суспільства характеризується поширенням великих поселень із різноманітними житлами, господарськими спорудами і загонами для худоби. Поселення порівняно рідко утворюють групи ("гнізда"), які зазвичай пов'язують із племінною структурою. Багаті поховання, грошові та речові скарби, розвине-

не товарне виробництво доповнюють картину. Все це вказує на панування у черняхівському суспільстві *сусідської, або територіальної общини*. Прискорений розвиток черняхівського (меншою мірою — карпатського та вельбарського) населення, очевидно, пояснюється його включенням у систему соціально-економічних відносин римських провінцій і політичною консолідацією, що сприяла об'єднанню різноетнічних племен і призвела до руйнування моноетнічної племінної організації.

Разом з тим, на півночі черняхівського ареалу набули поширення поселення із житлами-напівземлянками, в яких переважав ліпний посуд київського чи вельбарського типів. Найімовірніше, соціально-економічні відносини в цих областях були доволі архаїчними порівняно з південно-західним регіоном черняхівської культури, розташованим ближче до римського лімесу. Попри свою *надетнічність, черняхівська спільнота завдяки прогресивним процесам культурної та економічної інтеграції мала ознаки ранньої держави*.

Тема 24

Культури слов'ян (склавінів і антів) V—VII ст.

Період переселення народів характеризується значною зміною етнополітичної ситуації в Європі. На території України практично безслідно зникає ряд культур римського часу, носії яких були втягнуті в рух гунів, готів та аланів на захід. Землі Лісостепу, що звільнилися на початку V ст., дедалі активніше освоюють слов'янські племена — нащадки носіїв київської культури, а також населення північної частини черняхівського ареалу. На їх основі формуються нові культури ранньосередньовічного періоду (V—VII ст.) — часу появи слов'янства у писемних джерелах під власним ім'ям.

Візантійські автори VI ст. — *Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Феофілакт Симокатта, Маврикій Стратег* — відводять слов'янам у своїх працях значне місце як численному народові, що бере активну участь у подіях на Дунаї та Балканах. Особливо важливим є твердження Йордана щодо венетів, які, “ставшися з одного кореня, породили три народи, тобто венетів, антів і склавінів”. Із праці Йордана випливає, що венети, анти і склавіни VI ст. є прямими нащадками венетів IV ст., з якими воював Германаріх.

У творі Йордана також є цілком конкретні географічні прив'язки, що дають можливість локалізувати слов'янські угруповання в період експансії на Балкани. Автор, зокрема, повідомляє, що анти жили “від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин”, склавіни — на схід від Карпат, від Нижнього Дунаю до Дністра, а на півночі — до верхів'їв Вісли. Ареал венетів (у “вузькому” значенні цього терміна) Йордан не вказує. Зауважимо, що

окрім Йордана, який написав свою працю на основі твору Кассіодора, інші античні автори, у тому числі Прокопій Кесарійський, котрий уперше дав слов'янам розгорнуту характеристику, про венетів не згадують. Для локалізації слов'янських угруповань важливе значення має також повідомлення Прокопія про мандрівку з Дунаю частини герулів, розбитих у війні з лангобардами, через “усі по черзі племена склавінів” і “велику пустельну землю”, аж до варнів і данів. Таким чином, склавіни заселяли землі на схід і північ від Карпат, включаючи, можливо, верхів'я Вісли (рис. 18). Ця конкретна подія, що відбулася у 512 р., вперше фіксує історичне народження слов'янства.

Рис. 18. Склавіни і анти V—VII ст. за історичними та археологічними джерелами:

1—3 — напрями руху племен (за М. Парчевським)

Прокопій знає “незліченні племена антив” і на лівому березі Дніпра, на північ від кутригурів. На відміну від склавінів (греко-римський варіант назви типу “слов’яни”), племінна назва яких поступово поширилася на все слов’янство, ім’я антив на початку VII ст. зникає зі сторінок історичних хронік.

Утім, переважна більшість історичних даних VI—VII ст. стосується подій не на території Східної Європи, а на Дунаї та Балканах. Візантійські автори отримували інформацію про звичаї та побут слов’ян від місцевих племен або ж від склавінів та антив, що служили найманцями у військах Імперії. Північні

та східні межі землі склавів і антів візантіяцям були маловідомі, тому вони не називали їхніх кордонів. Чіткіше визначити їх допомагають археологічні дані.

Празька культура

Найвідомішою зі слов'янських культур раннього середньовіччя є празька. Вона охоплює значний ареал: від басейну Прип'яті на півночі та Дніпра на сході, до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби і Заале на заході. Таким чином, празька культура поширена на території не лише України та Білорусі, а й Центральної Європи: у Польщі, Чехії, Німеччині (рис. 19).

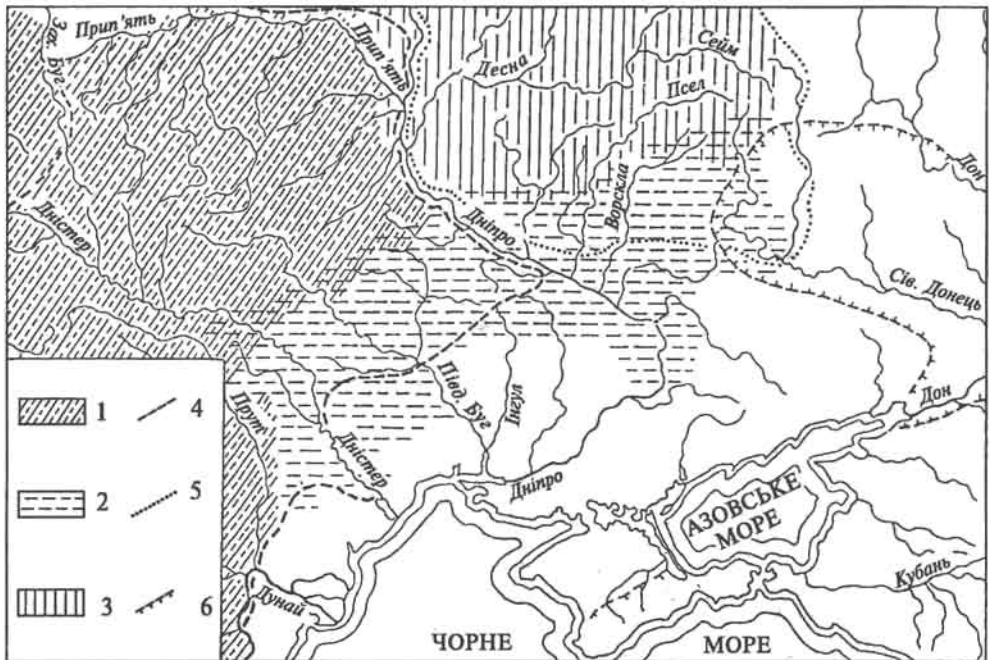

Рис. 19. Археологічні культури слов'ян та їхніх сусідів у другій половині I тис. н. е.:
1 — празька; 2 — пеньківська; 3 — колочинська; 4 — райковецька; 5 — волинська і роменська;
6 — салтівська

Пам'ятки цього кола вперше були досліджені С. С. Гамченком поблизу с. Корчак на Житомирщині близько ста років тому, пізніше такі старожитності були виділені І. Борковським серед знахідок Празького музею. Цю культурну групу інколи називають пам'ятками типу Прага-Корчак або празько-корчацькою культурою. Найвідомішими пам'ятками на території України є поселення Корчак на Східній Волині, Ріпнів і Зимне на Західному Бузі,

Рашків 3, Теремці, Лука Каветчинська і Бернашівка на Дністрі, Кодин на Пруті (розкопки В. В. Ауліха, І. П. Русанової, Б. О. Тимошука, В. Д. Барана, І. С. Винокура та ін.), а також низка пам'яток на території Центральної Європи.

Неукріплені *поселення* здебільшого мають невеликі розміри (0,5—1 га) і розміщуються по краях першої тераси, на підвищеннях у заплаві, інколи — на корінному березі. Зокрема, на території Києва відомі два празьких поселення: Луг 4 (Оболонь) на великій дюні у заплаві Дніпра, та на схилах Старокиївської Гори. У Подністров'ї зафіксована також низка великих поселень. Зокрема, у Рашкові 3 досліджено 92 житла і 53 господарські ями, по кілька десятків споруд — у Бернашівці, Луці Каветчинській та Теремцях. Селища нерідко розташовані групами на відстані 0,5—3 км одне від одного. Відомі також поодинокі *празькі городища*, передусім Зимне у басейні Західного Бугу, що загинуло у вогні. Воно розміщене на останці, схили якого були подекуди підсипані чи підрізані. Майданчик оточений частоколом, а з південно-західного боку — ще й земляним валом. Уздовж стін стояла довга дерев'яна споруда, поділена на окремі камери.

На території України між Дніпром і Західним Бугом досліджено приблизно 350 *жител*. Серед них переважають *невеликі напівземлянки* зрубної або стовпової конструкції з піччю-кам'янкою в одному із кутків. Лише на кількох поселеннях у Західному Побужжі та Поліссі печі споруджувалися із глини (Ріпнів, Підріжжя, Городок та ін.). Глиняними були й печі жител на Старокиївській Горі у Києві. Їхня основа вирізалася у материковому останці, а склепіння зводилося із глиняних яйцеподібних блоків (вальків). Між Віслою і Одером житлобудівництво празької культури дещо відрізнялося від східних регіонів. Тут зруби не вставлялись у квадратний котлован, а зводилися на поверхні ґрунту навколо овального заглиблення. Окрім печей, на заході набули поширення вогнища з кам'яними чи глиняними черенями.

Окрім жител і господарських ям, на празьких поселеннях виявлено кілька виробничих споруд. Зокрема, в одному із жител поселення Ріпнів досліджено три металургійні чи ковальські горни, вирізані у материковій стінці.

Могильники празької культури на території України вивчені недостатньо — відомі лише 12 невеликих могильників і окремих поховань. Зате в Чехії та Румунії досліджені великі поля поховань, що налічують сотні й тисячі поховань (Пржитлуки, Серага Монтеору). Поховальний обряд — тілоспалення на стороні з уміщенням решток кремації у горщик-урну або неглибоку яму. Поховання здійснювалися на ґрунтових або курганних могильниках під насипом заввишки до 1 м діаметром 4—10 м. В останньому випадку урни стоять на ритуальних кострищах на рівні давнього горизонту. Відомі також безурнові поховання у насипу, на горизонті чи в ямках. Кремації іноді супроводжувалися уламками кераміки або окремими посудинами.

Провідним типом празької *кераміки* є ліпний горщик більш-менш витягнутих пропорцій з опуклим плечем у верхній частині посудини й короткими прямими вінцями. Горщики лише в поодиноких випадках орнаментовано горизонтальним валиком під вінцями, насічками чи зигзагами. Керамічний комплекс доповнюється сковорідками з невисоким бортиком і одиничними мисками (рис. 20). На ранніх пам'ятках празької культури на Дністрі та Пруті трапляються уламки гончарної кераміки черняхівського типу. На заході зони

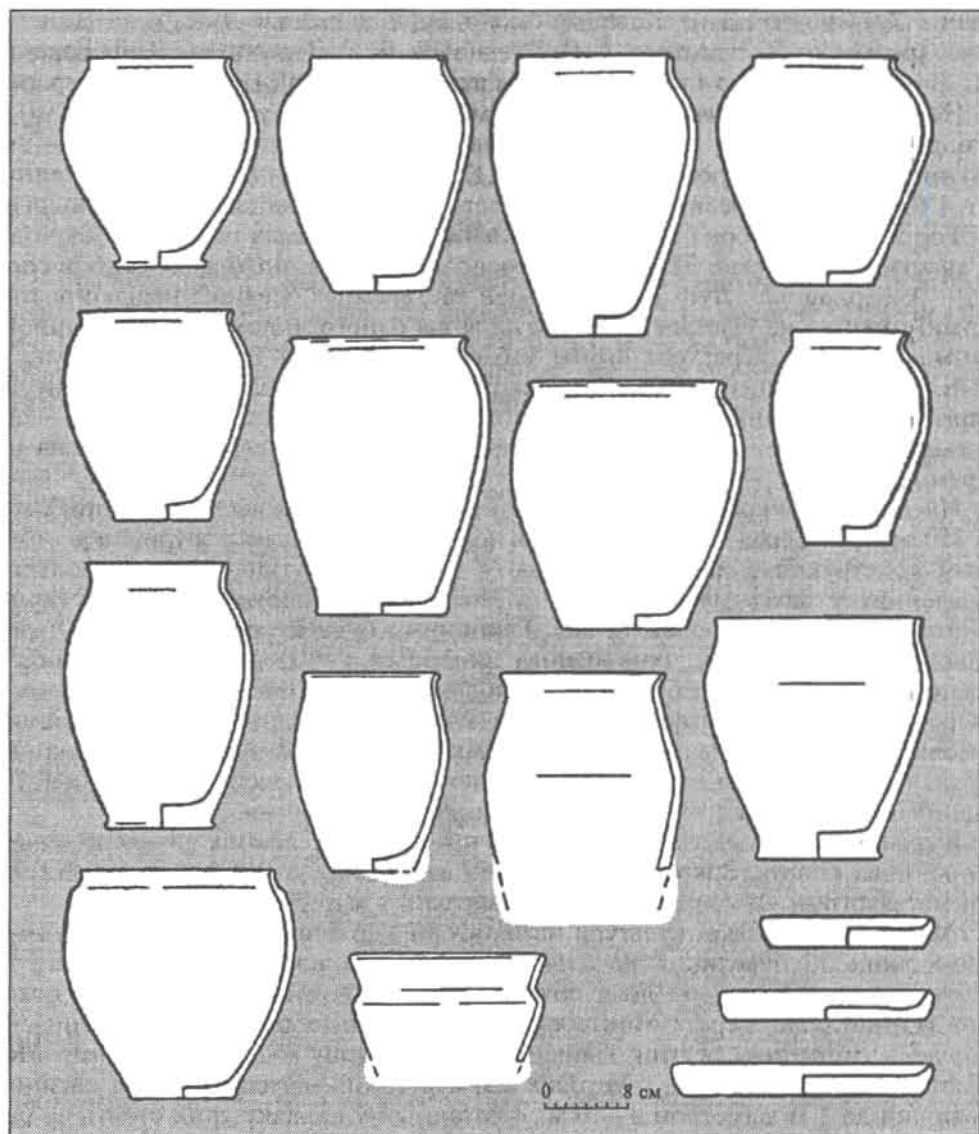

Рис. 20. Кераміка пражської культури

свого поширення, між Віслою і Одером, пражський посуд часто має нижчі пропорції, наближаючись до високих мисок.

Знахідки *знарядь праці та зброї* пов'язані виключно з поселеннями, причому найширший асортимент демонструє городище Зимне. Серед них — залізні наральники, серпи, коси, ножі, шила, долота, кам'яні жорна, ливарні форми, глиняні пряслиця, лячки, кістяні проколки тощо. Менш поширеними були сокири, ковальські молотки, зубила, ковадла, токарні різці. Предмети озбро-

ення — залізні наконечники списів, дротиків і стріл. Останні представлені кількома типами: двокрильчасті, ромбо- та листоподібні.

Основні *прикраси і предмети убрання* також походять із Зимна. Це — браслети з потовщеними кінцями, різноманітні пряжки, кільця, пластинчасті підвіски і накладки, невеликі пальчасті фібули, різнокольорові скляні намистини. Принаймні частина цих прикрас виготовлялася місцевими майстрами, про що свідчить знахідка 64 різноманітних ливарних форм в одному із жител поселення Бернашівка, а також напівфабрикати браслетів із Зимна.

Найбільш архаїчні празькі пам'ятки датуються серединою V ст. за двома знахідками залізних двочленних фібул типу Прага (Кодин), ранньої пальчастої фібули з Теремців та підв'язної застіжки із Луки Каветчинської. На поселенні Острів у Поліссі та Пархомівка на Південному Бузі виявлено дві пізньочерняхівські фібули, проте спроба І. О. Гавритухіна продатувати найраніші празькі комплекси IV ст. не дістала підтримки. *Більшість датувальних знахідок, за центральноєвропейськими аналогіями, належить до VI чи, переважно, VII ст.* Значну кількість знахідок цього періоду виявлено на городищі Зимне (пальчасті фібули, пряжки візантійських типів, браслети та ін.).

Походження празької культури найбільш загадкове порівняно з іншими ранньосередньовічними культурами півдня Східної Європи. На думку В. Д. Барана, вона виникла на основі слов'янських пам'яток північно-західної частини черняхівської культури. Припускають також, що центр її формування лежить не на черняхівській периферії, а в глибині лісової зони, у середовищі північних пам'яток київської культури або подібних їм (К. Годловський). *Подальша доля празької культури у східній частині її ареалу зрозуміліша — наприкінці VII ст. вона переростає в райковецьку культуру. Територія поширення празької культури досить чітко збігається із визначеним Йорданом і Прокопієм ареалом склавівів, тому вважається, що носіями празької культури були саме вони.*

Пеньківська культура

Пеньківська культура охоплювала приграничні райони Лісостепу і Степу. Її ареал простягається відносно вузькою смугою від Сіверського Дінця до Пруту і далі до Нижнього Подунав'я, тобто від Білгородської області Росії до Молдови і Румунії (рис. 19). О. М. Приходнюк виділяє чотири локальні варіанти пеньківської культури: *лівобережний, надпорізький, дніпро-дністровський і дністро-прутський*. У пониззі Дунаю пеньківські пам'ятки співіснують із празькими та гето-дакійськими старожитностями, утворюючи своєрідну культуру *Іпотешть-Киндешть-Чурел*.

Пеньківські пам'ятки уперше стали відомі наприкінці 1950-х років після розкопок на берегах майбутнього Кременчуцького водоймища. Експедиція під керівництвом Д. Т. Березовця дослідила кілька поселень поблизу с. Пеньківка на Тясміні. Тоді ж на Південному Бузі П. І. Хавлюком були розкопані селища Скибинці, Семенки, Самчинці та ін. На сьогодні всебічно досліджені

також поселення Кочубіївка і Вільховчик на Дніпрі, Хитці, Рябівка, Занки на Дніпровському Лівобережжі та ін. (розкопки О. М. Приходнюка, Є. О. Горюнова, А. М. Обломського та ін.). Відомі також металургійний центр поблизу с. Гайворон у Південному Побужжі, могильники неподалік Великої Андрусівки у Середньому Подніпров'ї (розкопки В. І. Бідзілі та Д. Т. Березовця). У Будиші в Середньому Подніпров'ї та Селіште в Молдові зафіксовано городища.

Нині на території України відомо близько 300 пеньківських пам'яток, серед яких основну масу становлять *поселення* відкритого типу. Майже всі вони займають низькі ділянки перших терас або підвищення у заплаві, поблизу води та заплавлених лук, на легких для обробки ґрунтах. Площа більшості селищ не перевищує 1,5—2 га, а кількість жителів на них — 30, причому одночасно існувало, найімовірніше, не більше 10—15 споруд.

Основні риси *житлобудівництва* пеньківської культури можна простежити за матеріалами приблизно 160 жителів. Воно порівняно різноманітне і представлене будівлями кількох типів. Провідне місце серед них займає квадратна напівземлянка зі стінами зрубною чи каркасно-стовповою конструкцією, причому на ранньому етапі поширені житла із вогнищем, нерідко — із центральним стовпом, що нагадують споруди київської культури. Дещо пізніше на Правобережжі у житлах з'являються печі-кам'янки, що, очевидно, пов'язано із впливом сусідньої празької культури. У Надпоріжжі та на Орелі під впливом кочовиків виникають юртоподібні напівземлянки овальних обрисів, а також житла на кам'яних цоколях.

Поблизу розташовувалися господарські споруди, численні ями-льохи та вогнища просто неба з глиняними чи кам'яними черенями. Неподалік с. Гайворон, на острові Південного Бугу, розкопано металургійний центр, де виявлено більш як 20 залізобирних горнів.

Поховальний обряд вивчений недостатньо. Він представлений тілоспаленнями на стороні з уміщенням решток кремації в горщик-урну або неглибоку яму. Поховання здійснено на ґрунтових могильниках, проте на кожному з них досліджено лише по кілька кремацій. Ямні поховання здебільшого безінвентарні, тоді як урнові часто супроводжуються посудинами-приставками і бронзовими прикрасами. *Зрідка трапляються інгумації (Мохнач, Олексіївка, Селіште, Данчени), які підтверджують тісні взаємозв'язки слов'ян із тюрками-степовиками.* Зокрема, у Мохначі на Харківщині у глибокій могилі з підбоєм було поховано жінку в повному вбранні типу "старожитностей античності". Поховання супроводжувалося типовим пеньківським ліпним горщиком.

Про близькі стосунки носіїв пеньківської культури з кочовим населенням свідчать також *гончарні центри на кордоні слов'янського і степового світів*, де виготовляли кераміку в північнокавказькому стилі, у балці Канцирка і Мачухах.

Весь посуд пеньківського типу ліпний. *Керамічний комплекс* включає насамперед горщики біконічних та опуклобоких форм із максимальним розширенням корпусу на середині висоти, зрідка трапляються слабoproфільовані посудини. Великі біконічні корчаги нерідко орнаментовано горизонтальним валиком під вінцями, на горщиках у поодиноких випадках трапляються наліпи у вигляді "підковок" чи "вух". Інші категорії посуду представлено дисками, сковорідками з низьким бортиком і одиничними мисками (рис. 21). На ранніх

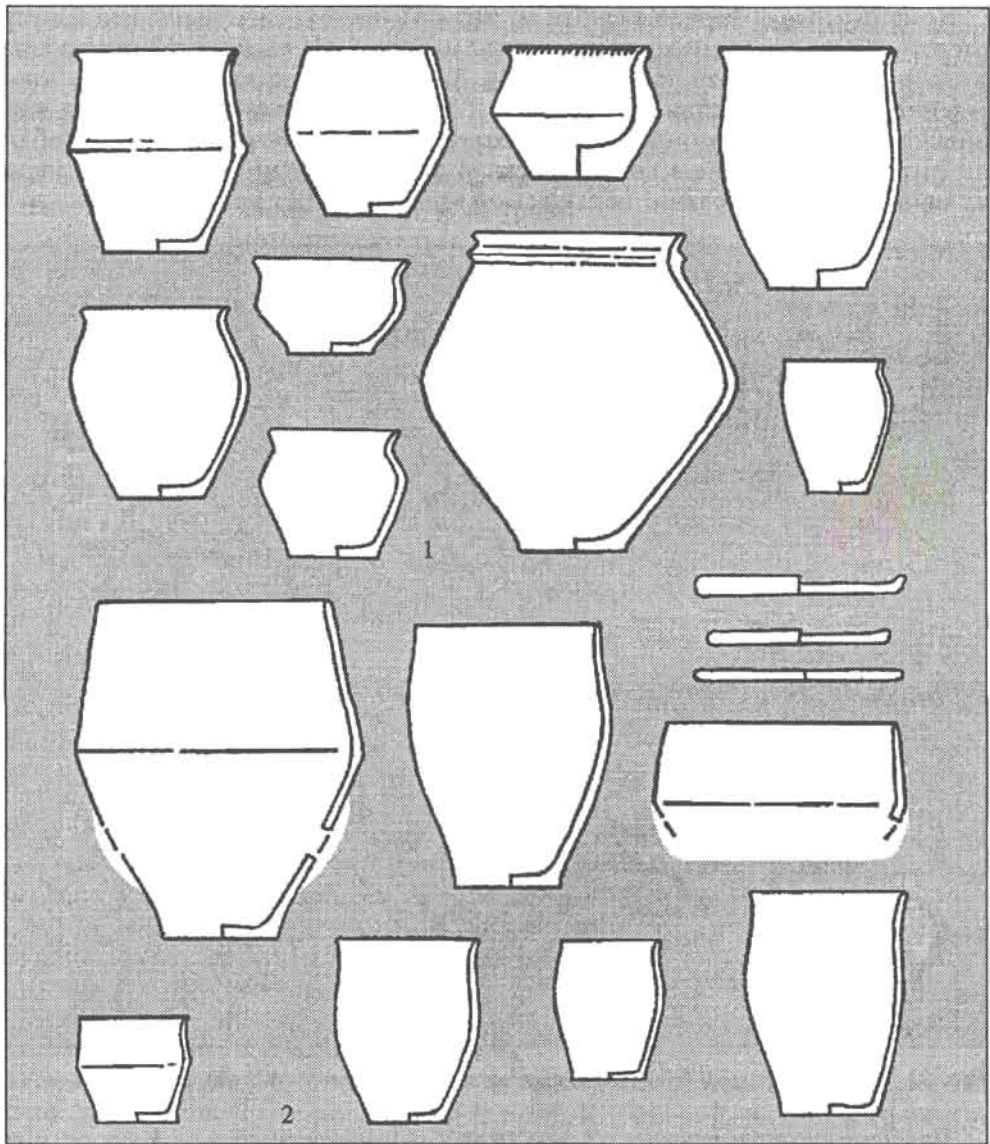

Рис. 21. Кераміка пеньківської (1) і колочинської (2) культур

пам'ятках зафіксовано уламки гончарної черняхівської кераміки, а на пізніх — фрагменти посудин канцирського типу.

Знахідки знарядь праці та зброї пов'язані лише з поселеннями. Серед них — залізні наральники, серпи, мотижки, ножі, шила, долота, кам'яні жорна, ливарні форми, глиняні пряслиця, лячки, кістяні проколки, голки та ін. Предмети озброєння представлені залізними наконечниками списів і стріл, а також кістяними обкладками від лука тюркського типу з Хитців.

Набір прикрас із бронзи і срібла містив пальчасті та литі дунайські фібули, браслети з потовщеними кінцями, поясні набори “геральдичного” стилю, зоо- і антропоморфні фібули тощо (рис. 22). З пеньківською культурою пов'язана південна зона поширення *скарбів типу “старожитностей антив”*, серед яких найвідомішими є Мартинівський, Вільховчицький, Козієвський та ін. Особливий інтерес у дослідників викликав скарб срібних поясних прикрас у горщику, виявлений на поселенні пеньківської культури у Вільховчику.

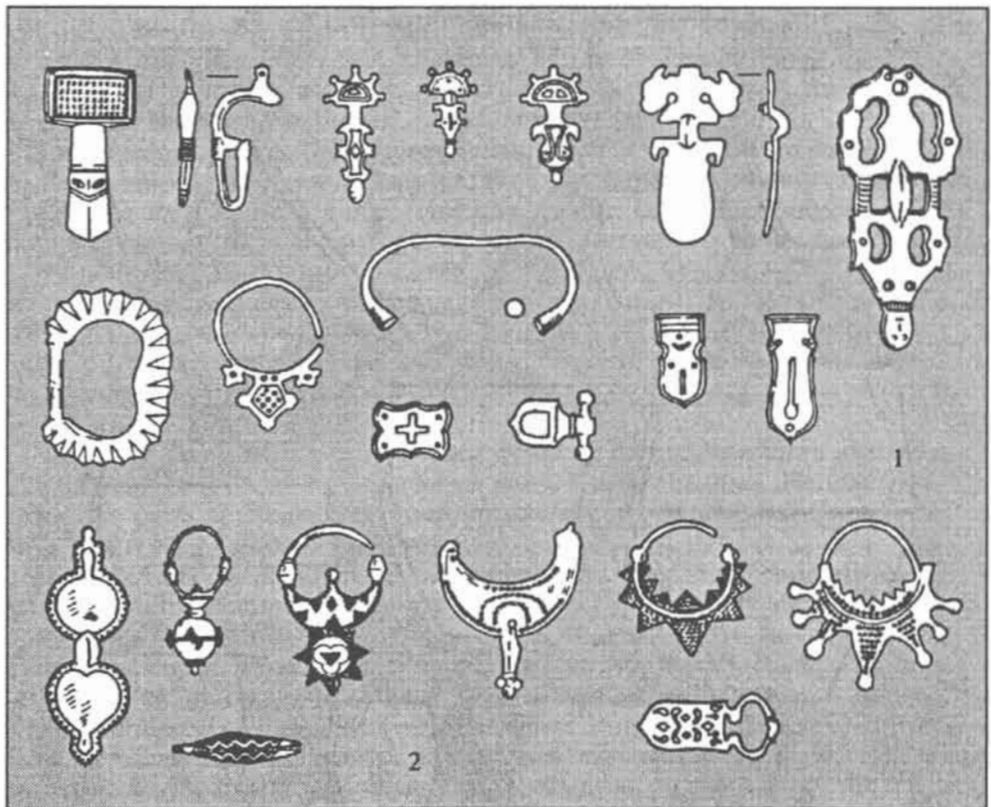

Рис. 22. Срібні та бронзові прикраси зі слов'янських пам'яток V—VII (1) та VIII—IX ст. (2)

Найбільш архаїчні пеньківські пам'ятки датуються серединою V ст. за кількома знахідками залізних двочленних фібул (Куня, Звонецьке, Осокорівка) та пряжки з могильника Велика Андрусівка 3. Спроба О. М. Приходнюка продатувати найраніші пеньківські комплекси IV ст., залучивши до них пізньокіївське поселення Роїше на Чернігівщині, не дістала підтримки більшості фахівців. Основна маса речей кола “старожитностей антив” може бути продатована VI, а головним чином VII ст. на підставі численних дунайських та кримських аналогій.

За сучасними уявленнями, пеньківська культура склалася у Лісостепу внаслідок просування на південь носіїв київської культури та їхніх наступників.

На це вказує певна близькість пеньківської та сусідньої колочинської культур, особливо помітна на їх ранньому етапі. У формуванні пеньківки також, мабуть, брали участь слов'янські племена, які мешкали у Лісостепу ще за часів черняхівської культури і залишилися там у гунський період. На Правобережжі пеньківська культура зазнала значного впливу празької, ставши надалі *субстратом нової, райковецької, культури*. На Лівобережжі вона є одним із компонентів наступної волинцевської культури.

Територія поширення пеньківської культури доволі чітко збігається з визначеним Йорданом і Прокопієм ареалом антів, тому вважається, що носіями пеньківської культури були саме ці племена. Низка кочових елементів у пеньківській культурі, очевидно, свідчить про перебування серед її носіїв не лише слов'ян, а й якоїсь частини степовиків.

Колочинська культура

На північ від пеньківського ареалу, переважно на Дніпровському Лівобережжі, поширювалася колочинська культура. Вона охоплювала Північно-Східну Україну і сусідні області Росії та Білорусі, тобто південь лісової зони й північ Лісостепу (рис. 19).

Перші колочинські пам'ятки виявлено ще на початку XX ст. Зокрема, М. О. Макаренко 1909 р. дослідив поховання з кремацією у ребристій посудині-урні в с. Артюхівка поблизу Ромен, однак тривалий час ця знахідка вважалася унікальною. Ці старожитності були виділені в окрему культурну групу Е. О. Симоновичем після розкопок у 1955—1960 рр. городища Колочин на Дніпрі поблизу Гомеля. В наступні роки найцікавіші матеріали отримано під час розкопок могильників Новий Бихов, Тайманово і Тощиця поблизу Могилева, Лебязого, Князого, Картамишевого на Курщині, а також на поселеннях Великі Будки на Сумщині, Дегтярівка, Роїще та Олександрівка на Чернігівщині (розкопки Л. Д. Поболя, Ю. А. Липкінга, Є. О. Горюнова, Р. В. Терпиловського та ін.). Нині відомо більш як 100 поселень. На 20 із них проведено розкопки, в ході яких виявлено понад 50 споруд, а також 12 могильників, на яких досліджено близько 400 поховань.

Поселення здебільшого мають невеликі розміри й розташовуються на краю першої тераси, інколи — на дюнах у заплаві. В північній частині колочинського ареалу відомо кілька городищ (Колочин, Мощонка та ін.), які слугували сховищами для мешканців розташованих поблизу відкритих селищ.

Основний тип житла — квадратна напівземлянка з вогнищем і центральним стовпом, дуже схожа на будівлі київської культури. Стіни — зрубної чи каркасно-стовпової конструкції. Відомо також кілька наземних жител (Деснянка) та напівземлянок з піччю-кам'яною у кутку. Останні, очевидно, з'являються у колочинських племен під впливом правобережного населення празької культури. Господарські споруди представлені головним чином ямами-льохами.

Поховальний обряд колочинської культури порівняно з іншими ранньосередньовічними старожитностями Східної Європи вивчено доволі ґрунтовно.

Найхарактернішими є *грунтові могильники*, що інколи налічують більш як 100 трупоспалень (Тайманово, Лебязе). Кремації у невеликих округлих ямах зазвичай кількісно переважають. Винятком є могильник Княжий, де урнові поховання становлять майже 70 %. Кальциновані кістки потрапляли до ямних поховань здебільшого перемішаними з попелом і вуглем, а до урн клали очищені кістки. Урни інколи накривали перевернутою великою корчагою, в одному випадку урна була накрита глиняним диском. У похованнях зрідка, окрім посуду, трапляються металеві прикраси кола “старожитностей антів” і наконачники списів.

Відомо також *кілька невеликих курганних могильників* у різних частинах колочинського ареалу. Зокрема, два кургани досліджено на могильнику Бездрик поблизу Сум. Безурнові поховання тут супроводжувалися уламками ліпного посуду і бронзових прикрас, глиняними пряслицями, кістками домашніх тварин.

Кераміка — ліпна, неорнаментована. Як виняток трапляється рельєфний орнамент у вигляді горизонтальних наліпних валиків під вінцями чи “вух”. Асортимент кераміки поступається попередній київській культурі — майже відсутні миски і підлощений столовий посуд. Керамічний комплекс представлений переважно горщиками та корчагами слабопрофільованих (тюльпано- і банкоподібних), опуклобюких і циліндро-конічних форм, а також дисками і сковорідками (рис. 21). Для ранніх фаз культури доволі типовими є ребристі посудини, тоді як на пізніх домінують опуклобок і слабопрофільовані горщики.

Знаряддя праці виготовлено головним чином із заліза і сталі: це ножі, серпи, риболовецькі гачки та ін. Використовувалися також кістяні кочедики і проколки, глиняні пряслиця, кам'яні зернотерки і бруски. Зброя походить зі спаленого городища Колочин I або ж є інвентарем окремих поховань (Лебязе, Княжий). Відомо кілька наконечників списів та стріл, великий (можливо, бойовий) ніж.

Предмети убрання і прикраси переважно знайдені у похованнях. Серед бронзових і срібних прикрас поширені так звані “старожитності антів” (великі пальчасті фібули, пряжки та деталі поясного набору, шийні гривни тощо). Великі скарби таких речей виявлено останнім часом на колочинських поселеннях у Трубчевську на Десні та в Гапоновому на Сеймі. На поселенні Великі Будки знайдено скарб речей, що належав ювелірові. До його складу входило кілька залізних знарядь, поламаних срібні прикраси, а також дві невеликі пальчасті фібули і численні нашивки на одяг різних типів, виготовлені зі свинцево-олов'яного сплаву.

Найбільш архаїчні колочинські пам'ятки датуються серединою V ст. за кількома знахідками залізних фібул типу Прага (Ходосівка, Колодязний Бугор, Яловщина). Більшість датувальних знахідок належить до VI, переважно VII ст. Зокрема, серединою — другою половиною VII ст. датуються речі зі скарбів, знайдених на колочинських поселеннях у Гапоновому і Великих Будках.

Колочинська культура є прямим наступником київської. На півночі, у верхів'ях Дніпра, вона межує з *пам'ятками типу верхніх шарів Банцеровщини й Тушемлі*, що склалися на місцевому балтському субстраті під впливом київської культури. На Лівобережжі колочин, нарівні з пеньківкою, є одним із

компонентів наступної волинцевської культури. *Колочинська культура, найімовірніше, належала північно-східним угрупованням ранньоісторичних слов'ян — північній частині антів чи венетам, локалізації яких Йордан не дає. Можливо, на півночі ареалу до її складу входили окремі балтські племена.*

Господарство та соціальний устрій

Рівень соціально-економічного розвитку склавівів і антів періоду експансії на Балкани та в Центральну Європу був близьким до племен київської культури, але суттєво нижчим, аніж у черняхівців. Під поля, як і раніше, використовувалися переважно ділянки, розміщені поблизу річок, що засвідчує топографія поселень. *Виснаження полів, мабуть, було однією із основних причин слов'янської колонізації.* Заселивши Лісостеп, землероби починають ширше застосовувати залізні насадки на рала, використовувати серпи досконаліших типів і ротаційні жорна.

Рівень *металургії та ковальства* залишався невисоким. Утім, на думку більшості дослідників, у цей час відбувається відокремлення металургії від ковальської справи. Виникають невеликі виробничі центри типу залізобудівної майстерні у Гайвороні, що складалася з чотирьох агломераційних печей та 21 сиродутного горна. Центром металообробки було, зокрема, городище Зимне, де знайдено залізні та бронзові напівфабрикати, ковальський інструмент. Ливарні формочки з Бернашівки, а також скарби прикрас, до яких входили й поламани речі, свідчать про появу спеціалістів-ювелірів.

Такі види ремесел, як *гончарство, прядіння, ткацтво, обробка шкіри* тощо, за умов слов'янського натурального способу життя залишалися в межах родинного промислу. Рівень торгівлі під час стрімкого розселення склавівів і антів також був невисоким. Поодинокі пряжки візантійського походження могли бути й воєнною здобиччю.

Слід згадати повідомлення *Прокопія Кесарійського* про те, що склавівів й анти VI ст. “живуть у народоправстві, й тому у них доля і недоля у житті вважаються справою спільною”. Невеликі слов'янські поселення, найімовірніше, належали *патріархальним родинам*. У більших селищах, таких як Рашків 3, могло проживати по кілька таких родин. Визначальна роль великих сімей у житті общини підтверджується матеріалами колочинських могильників Лебязе і Картамишево 2. Групи трупоспалень, на яких постійно повторюються однакові деталі поховального обряду, являють собою “мікронекрополі” патріархальних сімей.

Групи поселень у басейні тієї чи іншої річки можна співвіднести з повідомленням *Йордана* про те, що венети поділяються на окремі племена, назви яких відповідають родам та місцям проживання. Візантійські автори наводять чимало назв таких початкових племен для слов'ян Подунав'я. Племена *доби первісної сусідської общини* вже втратили основні економічні функції, але набули значення як військово-політичні об'єднання одноплемінників. Столицями таких племен могли бути деякі городища, як, скажімо, Зимне, Київ, Колочин.

Скупі рядки повідомлень авторів VI—VII ст. переконують, що під час походів на Візантію склавини й анти мали могутні військові союзи. Слов'янське суспільство вступило у так звану добу “воєнної демократії”. У цей час поширюється патріархальне рабство для полонених. Незважаючи на посилення ролі військових вождів, більшість важливих справ вирішувалися на народних зборах вільних общинників, де кожний дорослий чоловік був воїном.

Тема 25

Східні слов'яни (літописні племена) у VIII—X ст.

Відомості про східнослов'янські племена містяться на перших сторінках “Повісті минулих літ”, складеної *Нестором-літописцем* у XII ст.: “...Ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли по Двіні і називалися полочанами — од річки, яка впадає у Двіну і має назву Полота; од сеї річки вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, що сіли довкола озера Їльменя, прозвалися своїм іменем — словенами: і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ, а від його імені й дістали свою назву слов'янські племена”.

Далі автор літопису згадує також *кривичів* з містом Смоленськом у верхів'ях Волги, Двіні і Дніпра, *бужан (волинян, дулібів)* на Бузі, *радичів* на Сожі, *вятичів* на Оці, *хорватів, уличів і тіверців* по Дністру.

Традиційно, з літописними племенами пов'язують культури східних слов'ян останньої чверті I тис. н. е., що сформувалися на основі слов'янських старожитностей попереднього часу (V—VII ст.). Ці племена або племінні князівства можна вважати *етнополітичними і територіальними утвореннями періоду “вождівства”*, з яких бере свої витоки *Київська Русь*. На території України вони представлені пам'ятками *райковецької, волицької та роменської культур*, причому роль кожної з них в етнокультурних та державотворчих процесах кінця I тис. н. е. була різною.

Райковецька культура

Ареал культури охоплює значну територію, що більш-менш збігається з ареалом попередньої, празької культури: Правобережну Україну і Закарпаття, а також суміжні області Білорусі на півночі, Молдови, Болгарії та Румунії на південному заході (рис. 19).

Окремі пам'ятки почали досліджуватися ще наприкінці XIX — на початку XX ст. (розкопки на Житомирщині, а також на Старокиївській Горі у Києві тощо), проте широкі масштаби ці дослідження набули вже у повоєнний період, з кінця 1940-х років. Загалом, райковецька культура до останнього часу визначалася як “пам'ятки типу Луки Райковецької” за поселенням в урочищі Лука поблизу с. Райки на Житомирщині, розкопки на якому були проведені В. К. Гончаровим у 1946—1947 рр. Деяко пізніше були досліджені поселення Канів, Сахнівка і городища Монастирок на Канівщині, поселення Макарів Острів і могильник Велика Андрусівка на Тясміні, Тетерівка і Шумськ на Житомирщині, Семенки 2 і Коржівка на Південному Бузі (розкопки Г. Г. Мезенцевої, В. Й. Довженка, Д. Т. Березовця, І. П. Русанової, П. І. Хавлюка, О. М. Приходнюка, В. О. Петрашенко). На заході України масштабні розкопки були здійснені В. В. Ауліхом, В. Д. Бараном, Б. О. Тимошуком, Л. П. Михайлиною, М. А. Филипчуком та іншими дослідниками. Найбільш повно досліджені поселення і городища Ріпнів, Рашків I, Кодин, Чорнівка, Пліснеськ, Бабка, Ревне, Добринівці та ін. У Прикарпатті відомі також Ревнівський та Чорнівський могильники, низка святилищ і культових місць, металургійний центр поблизу Григорівки.

Нині на території України зафіксовано близько 500 райковецьких пам'яток, переважну більшість з яких становлять *неукріплені поселення*. Їхня площа, як правило, не перевищує 3 га. Топографія таких селищ досить різноманітна: від низьких терас річок і підвищень у заплаві до ділянок на плато та гірських схилах. Поселення відрізняються і за розмірами: зокрема, у Рашкові I на Дністрі досліджено 90 жител і понад 100 господарських ям, у Чорнівці зафіксовано 160 ям-западин на місці споруд. Однак частіше трапляються поселення з 10—20 будівлями.

Селища нерідко розташовані поблизу *городищ*, що займають берегові миси і підвищення. Вони поділяються на городища-сховища, що не мали постійної забудови, і ремісничо-адміністративні центри племінних князівств. Складна система укріплень включала дерев'яні стіни, розділені на окремі приміщення, частоколи, земляні вали і рови. Слід зазначити, що металургійний центр у Григорівці на Дністрі, де збереглося 25 залізобудовних горнів, та частину святилищ Прикарпаття було збудовано на місці городищ раннього залізного віку.

Основним типом *житла* є традиційна для слов'ян прямокутна напівземлянка, хоча інколи трапляються й глибші будівлі. Стіни у більшості випадків мали стовпову конструкцію. Опорні стовпи встановлювалися по кутках, а також посередині кожної стіни. Досить широко використовувалися зруби, трапляються також стіни з плоту, обмашеного глиною. Покрівля, очевидно, була двосхилою, причому дерев'яна основа часто засипалася зверху шаром глини. Переважають встановлені у кутку печі, складені з каменю, менш поширеними були печі, виліплені з глини на дерев'яному каркасі або комбіновані, кам'яно-глиняні. На печах часто встановлювали великі глиняні жаровні, що застосовувалися, можливо, для просушки збіжжя. Як опалювальні споруди інколи використовувалися вогнища з глиняними черенями. На городищі Ревне I, крім напівземлянок, зафіксовано наземні невеликі житла з прямокутними підвалами, а також довгі житлові споруди уздовж лінії укріплень. У материкових стінках останніх були вирізані численні печі-каміни.

Окрім жител, на поселеннях трапляються господарські будівлі, ремісничі майстерні, двоярусні гончарні горни, ями-льохи та ін. Такі споруди мають більш легку порівняно з житлами конструкцію. Ями для зберігання зерна, зі стінками, обмашеними глиною і обпаленими, мають діаметр і глибину близько 2 м, а іноді й більше.

Поховальні пам'ятки представлені поодинокими тілоспаленнями, лише на кількох ґрунтових могильниках досліджено по кілька десятків поховань (Велика Андрусівка — 29 урнових і 14 ямних кремацій, Ревне — 37 ямних). В останньому випадку, окрім поховань, досліджено святилище, яму-крематорій та наземну культову споруду.

Тілоспалення під курганными насипами відкрито на Волині (Пересопниця, Миляновичі), Буковині (Чорнівка) та Закарпатті (Червене, Звянцево). Чорнівський могильник, розташований неподалік від ґрунтового у Ревному, на іншому березі Пруту, складався більш як із 80 курганів. Підкурганні поховання поділяються на три типи: у ямах, на горизонті у вигляді ритуальних кострищ та в урнах. Під курганами інколи фіксуються сліди дерев'яних огорож навколо поховань. Крім урн, у похованнях трапляються посудини-приставки, дрібні металеві прикраси, ножі, наконечники стріл, скляні намистини зі слідами вогню. Протягом IX—X ст. у середовищі носіїв райковецької культури певного поширення набувало *тілопокладення*, що інколи пов'язують із впливом християнства Великої Моравії.

На відміну від інших слов'янських старожитностей раннього середньовіччя серед пам'яток райковецької культури відомі *культові споруди* у вигляді різноманітних укріплених і неукріплених святилищ. Зокрема, у Прикарпатті невеликі округлі майданчики були оточені одним-двома кільцевими валами, на яких збереглися кам'яні вимости зі слідами кострищ (Ржавинці, Крутилів). Знахідка чотиригранного кам'яного стовпа на одному з таких святилищ у Ржавинцях дає підстави припустити, що в центрі майданчика могли стояти язичницькі ідоли. На думку І. П. Русанової та Б. О. Тимошука, саме з подібним культовим місцем на горі Богіт пов'язана знахідка відомого *Збруцького ідола*, опис якого дається у наступному розділі.

Неукріплене святилище досліджено неподалік с. Шумська на р. Гнилоп'ять. Споруда мала неправильну хрестоподібну форму з великою стовповою ямою у центрі. У святилищі зафіксовано рештки кострищ, камені-жертвовники, кістки тварин, уламки посудин тощо. До святилища примикав могильник, а неподалік стояла садиба старійшини, що, можливо, виконував також функції жерця.

Серед *кераміки* переважає ліпний посуд. На ранньому етапі культури він абсолютно домінує. Керамічний комплекс цього часу складається з горщиків опуклобокої форми, часто орнаментованих вдавленнями по вінцях, конічних чи опуклобоких мисок і кувалів, сковорідок із високим бортиком. Згодом поширюється гончарний посуд місцевого виготовлення, за формами близький до ліпних горщиків. Він прикрашений лінійно-хвилястим орнаментом по усій поверхні. Миски і сковорідки залишаються ліпними, лише іноді трохи підправленими на гончарному крузі (рис. 23).

На поселеннях, розташованих на Дніпрі та Дністрі, трапляється невелика кількість *імпортної кераміки*: сіроглиняної салтівського типу та амфорної із Криму.

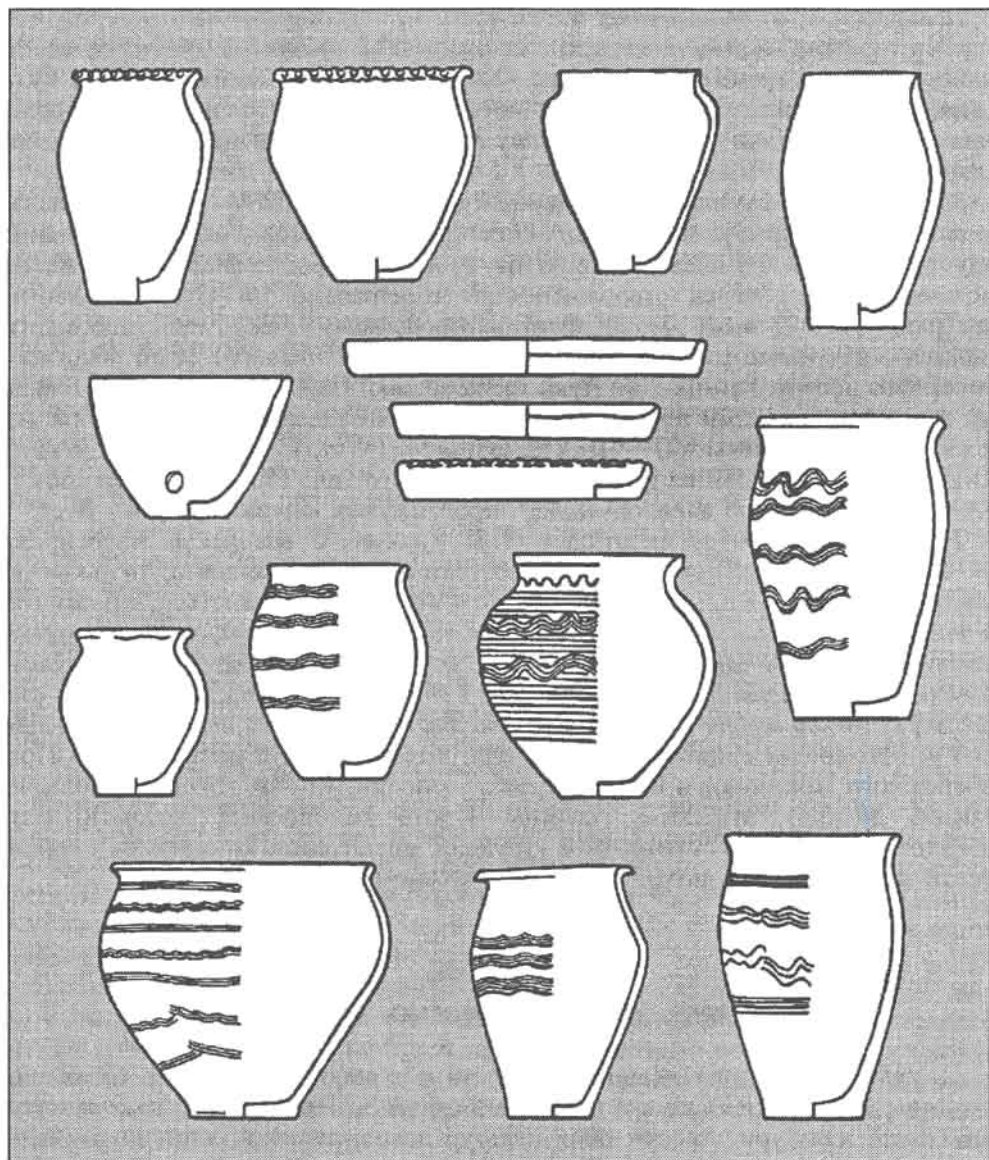

Рис. 23. Гончарний і ліпний посуд райковецької культури

Сільськогосподарські та ремісничі *знаряддя праці, зброя і побутові речі* виготовлені із заліза та сталі. Це наральники, серпи, коси-горбуші, мотижки, сокири, тесла, різці-ложкарі, ножі, шила, риболовецькі гачки, різні типи наконечників стріл та списів, шпори, кресала, деталі дерев'яних відер тощо. З каменю виготовлено жорна, точильні бруски, з глини — пряслиця, ливарні форми, з кістки — гребені, проколки, лошिला та ін.

Прикраси і деякі деталі одягу виготовлені з кольорових металів. Серед них, зокрема, дротяні скроневі кільця, підковоподібна фібула, сережки-лунниці, підвіски-бубонці, різні пряжки (рис. 22). Імпортованими, найімовірніше, були скляні намистини та пронізки. На поселеннях Подніпров'я і Подністрів'я трапляються знахідки *арабських срібних дирхемів*, що були на той час універсальною валютою.

Загальний час існування райковецької культури (кінець VII—IX/X ст.) визначається на підставі стратиграфічних спостережень, археомагнітного датування ряду об'єктів, аналізу знахідок дирхемів, прикрас, зброї та знарядь, що мають численні аналогії серед старожитностей Центральної та Східної Європи. *Пам'ятки правобережжя Дніпра дослідники поділяють на два етапи*, що відрізняються відсутністю на ранньому та наявністю на пізньому етапі місцевого гончарного посуду. Ранній етап Луки Райковецької (за І. П. Русановою), близький за своїми ознаками до *пам'яток типу Сахнівка* (за О. М. Приходнюком), можна датувати кінцем VII—VIII ст., пізній — IX ст. Найпізніші пам'ятки, в яких зафіксована кераміка так званого курганного типу (Канів, Монастирок та ін.), є перехідними до давньоруських і продовжують існувати навіть у X ст.

Райковецька культура, як доведено І. П. Русановою, *виникає на основі празької*. У південній частині ареалу її субстратом стала, очевидно, пеньківська культура, що зазнала празьких впливів ще в VI—VII ст. Вважається, що *пам'ятки типу Луки Райковецької є головним компонентом формування давньоруської культури*. Таким чином, *витоки Київської Русі безпосередньо пов'язані з ланцюжком старожитностей типу Прага-Корчак і Лука Райковецька, тоді як інші слов'янські культури півдня Східної Європи до цих процесів мали побічне відношення*.

У межах ареалу райковецької культури літопис уміщує низку племен Правобережного Подніпров'я і Подністрів'я — полян, уличів, деревлян, волинян (бужан, дулібів), хорватів, тиверців. Проте типологічна одноманітність пам'яток типу Луки Райковецької утруднює визначення конкретних особливостей матеріальної культури, властивих кожному з цих племен.

Волинцевська і роменська культури

Ці культурні групи генетично пов'язані між собою, тому О. В. Сухобоков пропонує розглядати їх як два послідовні етапи розвитку однієї, *волинцевсько-роменської*, культури. Ареали обох культур доволі схожі — вони поширені у Лісостепу і південних районах Полісся Дніпровського Лівобережжя. Однак територія волинцевських пам'яток на заході сягає Київського Правобережжя, тоді як роменські старожитності за Дніпро не переходять. Пам'ятки обох культур займають також суміжні з Україною південні райони Росії та Білорусі (рис. 19).

Слід зазначити, що протягом 1950—1970-х років набув поширення термін *“роменсько-боршівська культура”*. Він об'єднував дві групи синхронних слов'янських пам'яток Лівобережжя, з одного боку, і Подоння — з іншого. Проте зрештою фахівці дійшли висновку про суттєві відмінності у матеріальній

культури та поховальному обряді цих груп, що не дає достатніх підстав для їх об'єднання. Тому *роменська і боршівська культури нині розглядаються окремо.*

Археологічне вивчення слов'янських пам'яток Лівобережжя розпочалося ще в середині XIX ст., коли були проведені розкопки Донецького городища поблизу Харкова. Наприкінці XIX — на початку XX ст. їх досліджували Д. Я. Самоквасов, В. О. Городцов, О. О. Спіцин, В. В. Хвойка та ін. Пам'ятки роменського типу дістали свою назву після розкопок М. О. Макаренком городища поблизу м. Ромни у 1901, 1906, 1924 рр. Він відкрив також залишки могильника з урновими тілоспаленнями у верхів'ях Сули, які на той час ще не були виділені в окремий волинцевський тип.

У повоєнний період роменські пам'ятки активно досліджували П. М. Третьяков, І. І. Ляпушкін, Ф. Б. Копилов. Д. Т. Березовець після розкопок своєрідних поселень і могильників поблизу с. Волинцеве Сумської області та м. Сосниця Чернігівської області у 1948—1950 рр. запропонував виділити ці старожитності в окремий культурний тип під назвою волинцевського.

Особливе значення мають дослідження І. І. Ляпушкіна, в ході яких було повністю розкопане городище Новотроїцьке на р. Псел. У наступні роки масштабні розкопки волинцевських пам'яток проводилися на Битицькому городищі та поселенні Волинцеве на Сумщині, поселеннях Роїще й Олександрівка поблизу Чернігова, а також в Обухові та Ходосівці під Києвом (О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Р. В. Терпиловський, О. В. Шекун, Н. М. Кравченко, В. О. Петрашенко). Водночас продовжувалося вивчення роменських та роменсько-давньоруських поселень, городищ і могильників Ніцаха, Кам'яне, Латишівка, Опішня, Лтава (І. І. Ляпушкін, О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, О. Б. Супруненко). Волинцевські та роменські старожитності вивчалися також на Сеймі та Пслі в Курській області Росії.

Поселення волинцевського типу розташовані у відносно низьких місцях поблизу води (на краю першої тераси чи на підвищеннях у заплаві). Поселення Обухів та Ходосівка поблизу Києва займають ділянки високого корінного берега. На широко розкопаному Волинцевському поселенні досліджено близько 50 житлових споруд. Розміри інших селищ, очевидно, були меншими, в них налічувалося не більш як 10—20 будівель.

Єдиним волинцевським городищем (площа 7 га, досліджено більш як 60 жител) є Битиця, хоча її укріплення належать переважно до скіфо-сарматського часу. На думку дослідників, це був великий торговельно-ремісничий та адміністративний центр. У Битиці простежується співіснування слов'янського і тюркського населення, що дає підстави вважати її форпостом *Хозарського каганату* на слов'янській території.

Топографія роменських поселень значною мірою відрізняється від волинцевських. Серед місцевих пам'яток переважають городища, які часто супроводжуються відкритими селищами. *Городища* займають підвищення, що панують над місцевістю, іноді дюни у заплавах річок та серед боліт. Нерідко для своїх поселень роменські племена використовували невеликі городища раннього залізного віку, оточені системою валів і ровів. Власне роменські городища були не стільки штучними, скільки природними укріпленнями. З напольного боку мису чи останця, інколи по всьому периметру, будували вали і рови, ескарпували схили. “Болотяні” городища оточували кільцевими валами. На

валах інколи встановлювали дерев'яні укріплення типу палісаду чи частоколу. На кількох городищах зафіксовано застосування каменю при будівництві фортифікаційних споруд.

Основним типом волинцевського *житла* була прямокутна напівземлянка з довжиною стіни 4—5 м, долівка якої заглиблена на 0,2—0,4 м у материк. Стіни здебільшого мали стовпову конструкцію. Опорні стовпи встановлювалися у кутках, а також посередині кожної стіни. Масово використовувалися зруби, менш поширеними були стіни з плоту, обмащеного глиною. Покрівля, мабуть, була двосхилою, гребінь даху іноді спирався не на стіни, а на два стовпи, вкопані за межами котловану. Дерев'яну основу покрівлі часто засипали зверху шаром землі чи глини.

На відміну від лівобережних жител попереднього часу, де використовувалися лише вогнища, у волинцевських житлах як опалювальні споруди використовувалися *глиняні печі, зведені в одному із закутків*. Основа печі вирізувалася в лесовому останці, залишеному в кутку, або виліплювалася зі спеціально принесеної глини, якщо котлован був виритий у піщаному ґрунті. Склепіння печі викладалося із глиняних яйцеподібних блоків — вальків. Менш поширеними були вогнища з глиняними черенями.

Житла роменської культури в цілому подібні до волинцевських і відрізняються від них лише деталями. Вони дещо глибші, стіни напівземлянок часто облицьовані колодами, укріплені вертикальними стояками. Печі, вирізані в материкових останцях, мали здебільшого кубоподібну форму (рис. 24).

Окрім жител, на поселеннях зафіксовано *господарські споруди і ремісничі майстерні*. Зокрема, у Волинцевому у великій та глибокій будівлі відкрито три печі, з яких лише одна була побутовою, а дві інші — металургійними або ковальськими горнами. Зазвичай господарські споруди вирізняються невеликими розмірами й легкою каркасною конструкцією. Стінки колоколоподібних ям'ляхів, завглибшки 1,5 м, для кращого зберігання зерна обмащувалися глиною.

Певні відмінності простежуються і між поховальними обрядами волинцевської і роменської культур. У першому випадку це тілоспалення на стороні з подальшим похованням залишків кремації в урнах разом із особистими речами (Волинцеве, Сосниця, Лебязе 3). *Інвентар* представлено металевими браслетами, скляними намистинами, фрагментами кільчуги, піхов меча тощо. Урни супроводжувалися посудинами-стравницями і встановлювалися під шаром дерну на безкурганних могильниках. Кожне з урнових поховань, досліджених поблизу сіл Малі Будки та Константинів, було огороджене товстими кілками.

Роменські поховання вивчені краще, вони здійснені під курганними насипами заввишки 1,5—3 м й діаметром 5—12 м. Зафіксовано три основні типи ритуалу: урнові кремації, тілоспалення на місці й трупопокладення. На думку Д. Т. Березовця, у найраніших роменських курганах урни установлювали нагорі, а в більш пізніх — усередині насипу. Потім з'являється спалення небіжчика на місці, а згодом — і тілопокладення.

Основу волинцевського *керамічного комплексу* становлять ліпні горщики з яйцеподібним корпусом і чітко профільованою верхньою частиною, орнаментовані вдавленнями по вінцях. Вони схожі на кераміку правобережних пам'яток типу Сахнівка. Трапляються також слабопрофільовані посудини, миски, кухлі, сковорідки з високим бортиком. Специфічними є гончарні гор-

щики з високими вертикальними вінцями, орнаментовані пролощеними або врізними лініями (рис. 25). Загалом їх небагато, лише на Битицькому городищі вони становлять 60 %. Мабуть, гончарний посуд виробляли саме тут.

Роменські ліпні горщики мають широку горловину, по вінцях та плечиках вони орнаментовані відбитками гребінчастого штампу, палички, обмотаної мотузкою, зашипам, врізними та хвилястими лініями у різних сполученнях (рис. 25). Фриз у верхній частині горщика з Полтави утворено відбитками скроневих кілець. Гончарний посуд представлено імпортом салтівської культури та візантійськими амфорами, на заключному етапі культури — давньоруською керамікою.

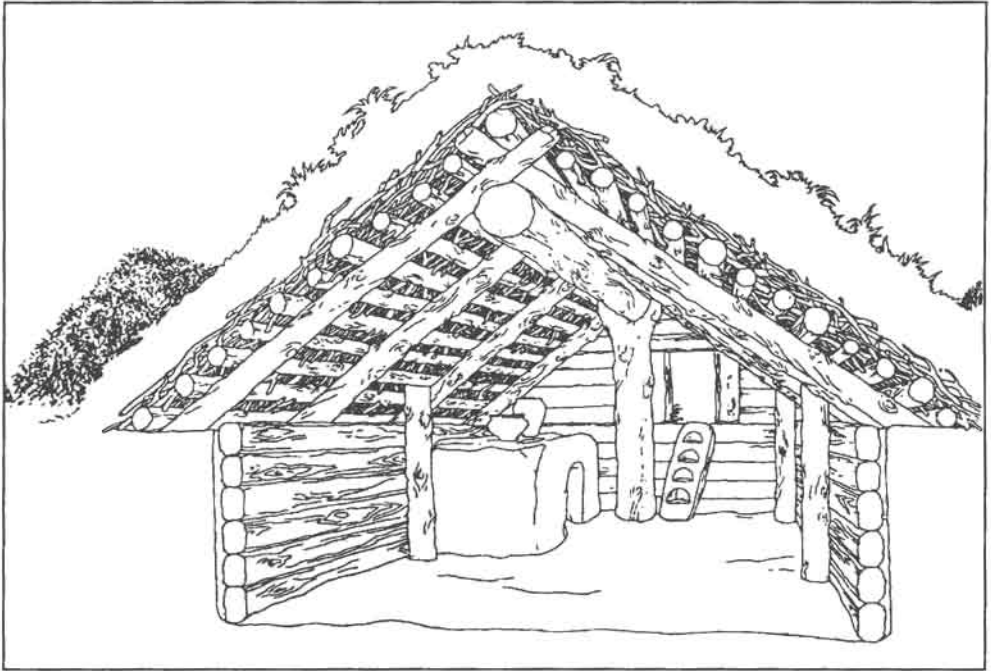

Рис. 24. Реконструкція житла-напівземлянки з городища Новотроїцьке

Доволі широким асортиментом представлено залізнi сільськогосподарські та ремісничі знаряддя, побутові речі. Це — наральники різних типів, чересла, серпи, коси-горбуші, мотижки, сокири, тесла, ковальські кліщі, різці-ложкарі, ножі, шила, риболовецькі гачки та ості, кресала, деталі дерев'яних відер та ін. Зброя — наконечники стріл, дротиків та списів, бойові ножі та сокири, шабля, уламок меча, фрагмент кольчуги. З каменю виготовлено жорна, точильні бруски, із глини — пряслиця, ливарні форми, із кістки — різні проколки, коchedики тощо (рис. 26).

Із кольорових металів виготовлені волинцевські *прикраси*, найповніші комплекти яких походять із Харівського, Фативізького, Бітицького та Андріяшівського скарбів. До їх складу входили срібні та бронзові браслети, сережки,

шийні гривни, антропоморфні фібули, пряжки, ланцюжки, скляні намистини (рис. 22). Основні типи прикрас, судячи з речей, що входили до складу Суджанського, Івахниківського, Полтавських, Новотроїцьких скарбів, зберігають-

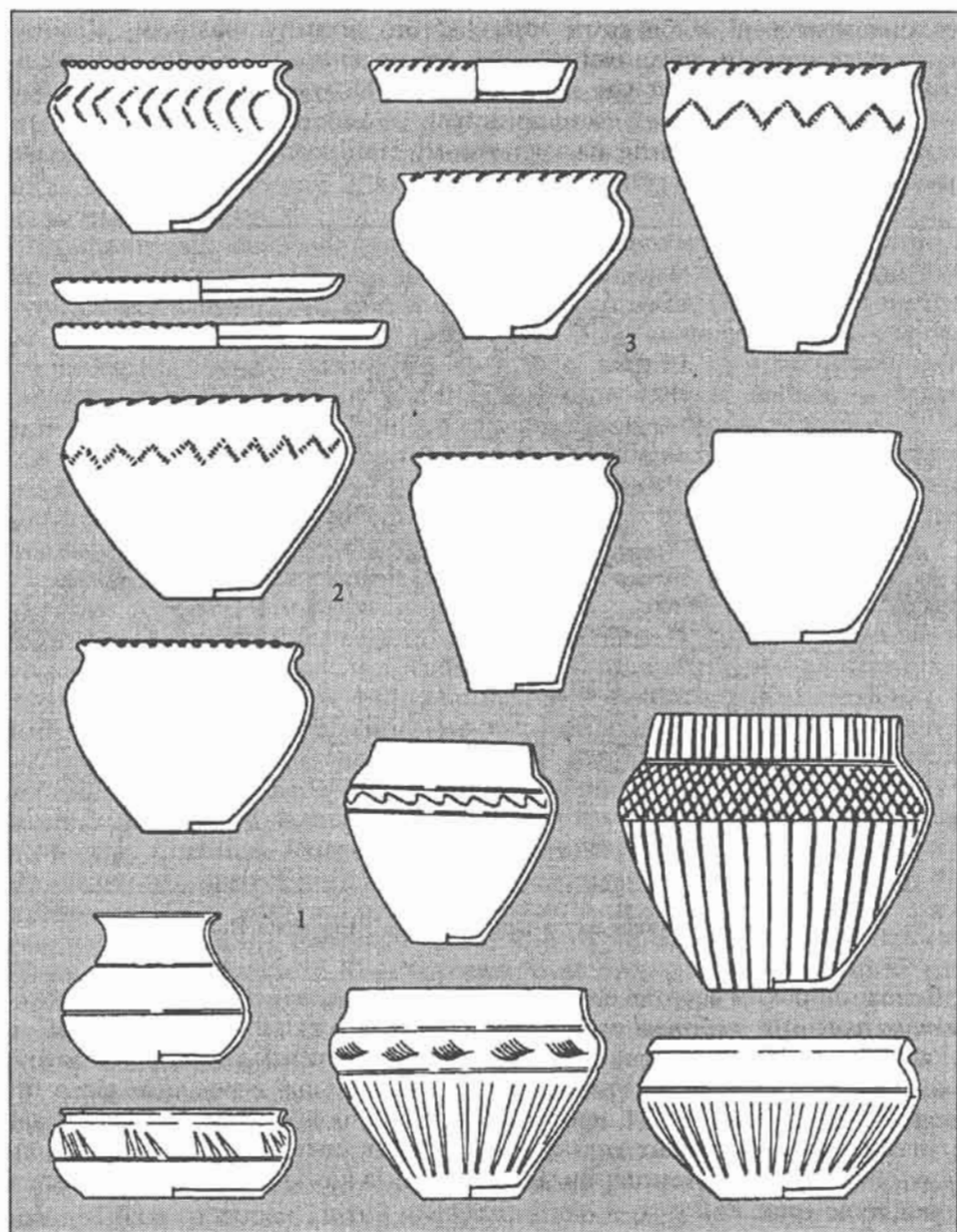

Рис. 25. Гончарний посуд волинцевської культури (1); ліпна кераміка волинцевської (2) і роменської культур (3)

ся й у роменський час. Крім того, тут зафіксовано спіральні скроневі кільця, що вважаються етнографічною ознакою сіверян, персні, гудзики-бубонці, сережки і підвіски салтівського типу та ін. На роменських поселеннях трапляються знахідки не лише поодиноких *арабських дирхемів*, а й скарбів таких монет.

Хронологічні рамки існування волинцевської культури визначаються у межах VIII ст. за численними датувальними речами з комплексів, а також за її позицією між попередніми пеньківськими та колочинськими старожитностями і наступною роменською культурою. Спробу О. В. Сухобокова і С. П. Юренко віднести її початок до VII ст. на підставі деяких речей, що походять, зокрема, з могильника Лебязе 1, не можна вважати вдалою, оскільки ці речі походять не з волинцевських, а з колочинських поховань. Загальна хронологія пам'яток роменського типу визначається певним архаїзмом культури, наявністю монетних знахідок, салтівськими імпортованими виробами у межах другої половини — кінця VIII — X ст.

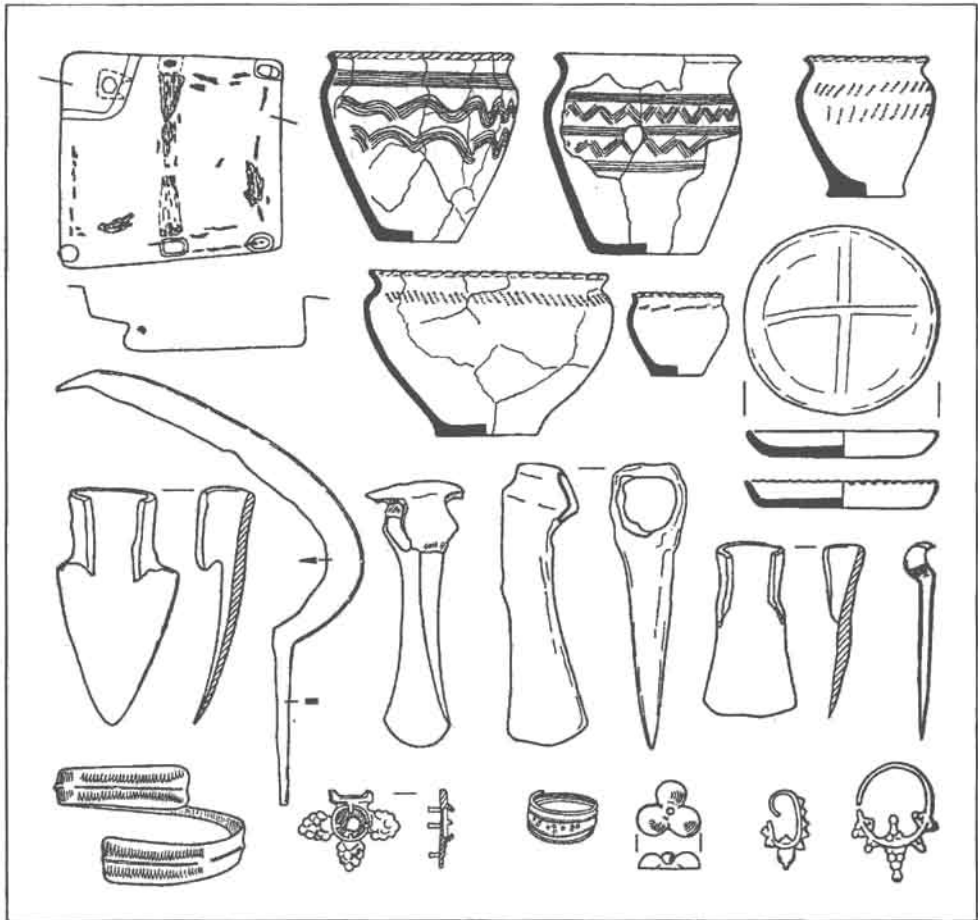

Рис. 26. Роменська культура. Матеріали з городища Новотроїцьке

За сучасними уявленнями, волинцевська культура сформувалася внаслідок просування із заходу на Лівобережжя племен празької культури або їхніх прямих нащадків (носіїв *пам'яток типу Сахнівка*), що засвідчують форми та орнаментация ліпної кераміки і житла з печами. Протягом першої половини VIII ст. прибульці асимілювали пенківські та колочинські племена й увійшли в контакт із салтівським населенням, що спричинило появу специфічних рис матеріальної культури. *Згодом на основі волинцевської виникає роменська культура, що, своєю чергою, стає одним із компонентів формування давньоруської культури.* Вважається, що їхніми носіями були північно-східні східнослов'янські угруповання — сіверяни, котрі, за літописом, мешкали на Десні, Сеймі та Сулі, тобто по сусідству з хозарами, а потім увійшли до складу Київської Русі.

Господарство та соціальний устрій

Протягом VIII—X ст. відбуваються помітні зрушення в економіці та суспільних відносинах східнослов'янських племен. Значною мірою цьому сприяли активні контакти з Подунав'ям, кочовими та напівкочовими угрупованнями Північного Причорномор'я та Подоння.

Місцева людність починає дедалі частіше використовувати під поля не тільки легкі ґрунти надрічних ділянок, а й важкі родючі чорноземи на плато. Здійснюється перехід до двопільної системи. Підвищенню продуктивності праці хлібороба сприяло застосування плужного рала з широким наральником і череслом, що збільшувало глибину оранки і поліпшувало її якість, та серпів з асиметричним лезом і відігнутих руків'ям, близьких до сучасних (рис. 27). Відбуваються зміни в асортименті хлібних злаків — поширюються голозерні пшениці, придатніші для помолу.

Активно розвиваються також ремесла, зокрема, металообробка, чому сприяв вплив населення салтівської культури. На Пастирському і Битицькому городищах, розташованих на межі слов'янського і тюркського світів, виявлені численні вироби із заліза і сталі, кузні з набором інструментів. Тут діяли також *гончарні майстерні*, що забезпечували високоякісним посудом навколишні племена. Згодом кружальний посуд починають виготовляти майстри райковецької культури. Протягом IX—X ст. у південній частині східнослов'янського ареалу він поступово витісняє з ужитку груболіпну кераміку.

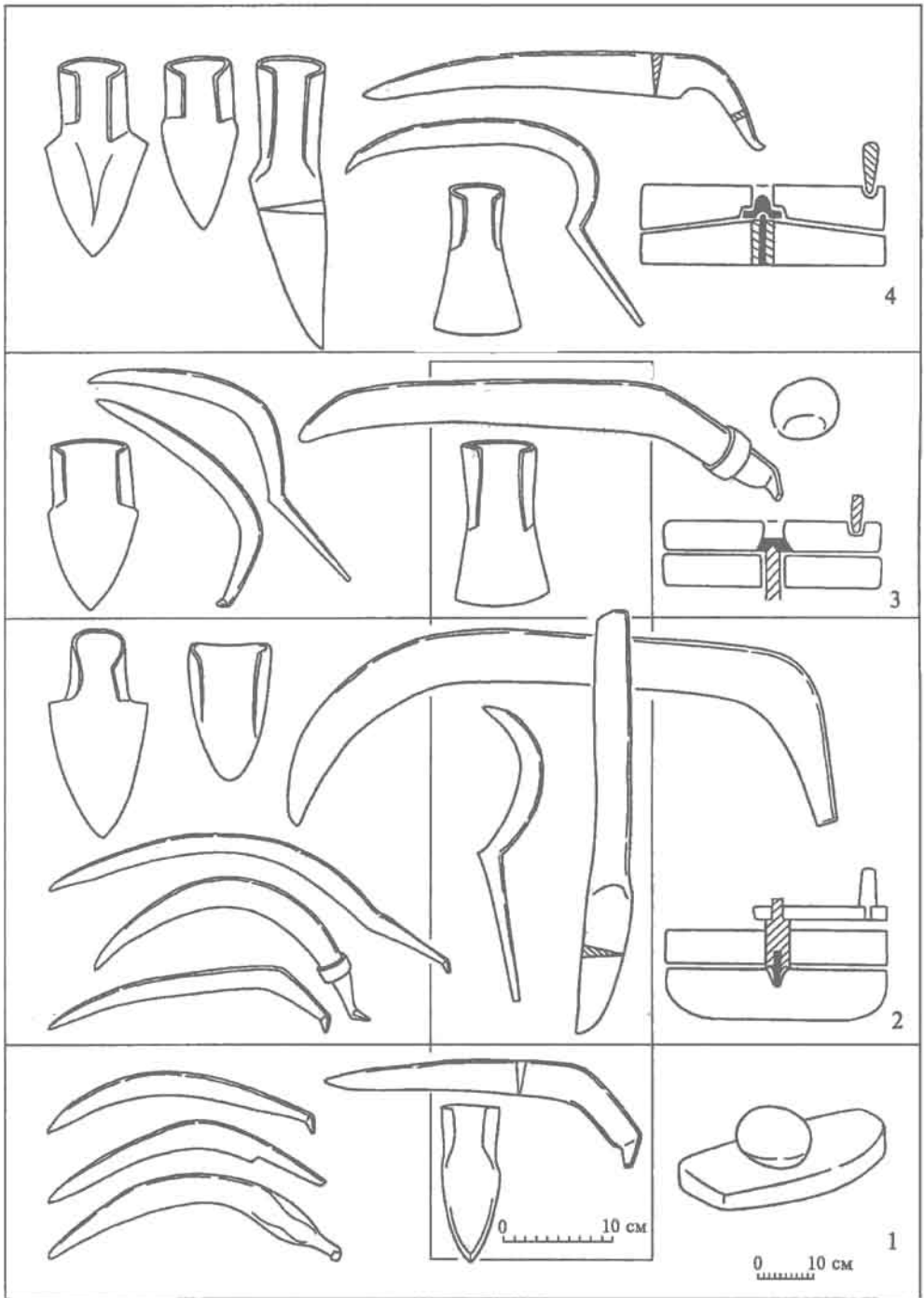
Спостерігається також пожевлення *міжнародної торгівлі.* Система економічних зв'язків поєднувала східних слов'ян із Великою Моравією, Болгарією та іншими західно- та південнослов'янськими об'єднаннями, а також Хозарією та країнами Сходу. Про це, зокрема, свідчать численні знахідки арабських дирхемів — універсальної валюти того часу.

У цей період відбувається *розквіт слов'янського язичництва.* Саме IX—X ст. датуються різноманітні святилища та жертovníки, відкриті археологами у

Рис. 27. Комплекс сільськогосподарських знарядь II ст. до н. е. — II ст. н. е. (1); III—V ст. (2); V—VII ст. (3); VIII—X ст. (4)

Тема 25

Східні слов'яни (літописні племена) у VIII—X ст.

західних областях України, відомий Збруцький ідол та його дерев'яні аналоги, вражаючі поховальні споруди, зокрема курган Чорна Могила у Чернігові. Вважається, що городища-святилища (Ржавинці, Горбовськ, Богіт, Крутилів та ін.) виникали всередині гнізд поселень як сакральні центри племені або союзу племен. Усі зазначені риси відбивають ускладнення міфологічної структури язичництва в період його найвищого розквіту напередодні прийняття Руссю християнства.

У VIII—X ст. розміри поселень збільшуються. Зафіксовані на деяких поселеннях житлово-господарські комплекси свідчать, що *провідним виробничим осередком стає мала сім'я*. Прогрес орного землеробства, розвиток ремесла і торгівлі сприяли формуванню *територіально-сусідської общини, перетворенню її на селянську*. Проте не всі слов'янські суспільства розвивалися так інтенсивно. У Молдові, на Буковині, Південному Побужжі, Дніпровському Лівобережжі в соціальних відносинах зберігаються архаїчні форми аж до X—XI ст. — моменту входження цих земель до складу Давньоруської держави.

В ареалі *східнослов'янських племінних союзів-вождівств* виникають нові адміністративні, ремісничі й торговельні центри. Деякі з них (Київ, Чернігів, Полоцьк, Ладога, Ізборськ та ін.) згодом стають першими давньоруськими містами. Інші (Хотомель, Зимне, Пастирське, Битиця) залишаються міжплемінними центрами та прикордонними фортецями.

Посиленню впливу князів та жерців у житті суспільства сприяло зростання ролі військової знаті за умов постійного тиску з боку хозар та інших кочовиків. За літописом, у середині IX ст. навколо Києва виникає перше ранньодержавне утворення східних слов'ян — Київська Русь.

Тема 26

Ранньосередньовічні пам'ятки півдня України

Наслідком великого переселення народів стала зміна етнокультурної та воєнно-політичної ситуації у Східній Європі, насамперед у Лісостепу. На історичну арену тут замість готів виходять слов'яни. Водночас не менш суттєві зміни відбуваються й на півдні. Потужні міграції гунської доби втягнули у свій потік кістяк "імперії Германаріха" — аланів і готів, які стрімко рушили на захід. *На півдні України замість германських та іраномовних племен з'являються нові групи кочового і напівкочового населення тюркського й угорського походження.*

Грандіозні події, що змінили долі народів та Імперії, справили неабиякий вплив на римських істориків, письменників, поетів. *Амміан Марцеллін* докладно описав поразку остроготів Подніпров'я, очолюваних королем Герма-

наріхом, від гунів близько 376 р. За *Йорданом*, у 412 р. до гунського вождя Донати, ставка якого розміщувалася у степах Північного Причорномор'я, було направлено посольство Східної Римської імперії. Після завоювання Паннонії на чолі гунського об'єднання став Аттіла (445 р.). Широко відомий опис ставки Аттіли (448 р.), зроблений римським послом *Приском Панійським*. Крім власне гунів, Приск і Йордан називають чимало інших племен, що входили до гунського союзу. Більшість із них, судячи з назв, були тюркського походження. Відомості про смерть Аттіли, поразки гунських племен та їхніх союзників на Каталаунських полях і на річці Недао, що спричинили розпад гунського союзу в 450-х роках, наводить Йордан.

Автори доби Юстиніана I (527—565 рр.) *Прокопій Кесарійський* та *Агафій Мірнейський* вважали нащадками гунів кочовиків Приазов'я та передкавказького степу. Серед них Агафій і *Захарій Ритор* згадують болгар, авар, хозар, сабірів та ін.

У середині V ст. під тиском тюрків через Північне Причорномор'я на Подунав'я пройшли *авари*. В Степу утвердилася гегемонія *Тюркського каганату*. Згодом виникає нове об'єднання — Велика Болгарія першої половини VII ст., яку за *Феофаном* і *Никифором* зазвичай локалізують у Західному Передкавказзі. Після 630 р. правитель *Великої Болгарії* Куврат підняв повстання проти аварів і переміг, установивши в причорноморському степу свою владу. Протягом 620—670-х років відбувався процес становлення нової держави — *Хозарського каганату*, що завершився після смерті Куврата і переселення болгар Аспаруха за Дунай наприкінці VII ст.

Деякі відомості про хозар, угорців та печенігів середини X ст. містяться у праці *Константина Багрянородного*, а також у початкових розділах “Повісті минулих літ”, про що йтиметься у наступному розділі.

Історичні події, пов'язані з Кримським півостровом, описані докладніше, аніж ті, що відбувалися в інших регіонах України чи й усїєї Східної Європи, оскільки Крим завжди перебував у сфері інтересів римської, а потім візантійської політики. Зокрема, цим подіям присвячено ряд розділів у працях Йордана і Прокопія Кесарійського. Пересування готських дружин протягом *Скіфських воєн*, експансія гунів та розгром ними готського союзу наприкінці IV ст. детально аналізуються Йорданом. Будівництво фортець і міст за часів Юстиніана I на південному узбережжі Таврики, якій належало значне місце у системі оборони Візантійської імперії, описане Прокопієм. Він же оповідає про кримських готів і аланів, що були федератами Імперії.

Римські автори приділяли увагу також хозаро-болгарським війнам і хозаро-візантійським стосункам у Криму VII—IX ст., процесам християнізації кримського населення, подіям, пов'язаним із появою на півострові нових кочових і осілих прибульців.

Салтівська культура

Салтівська культура була поширена у степах та лісостеповій смугі Прикаспію, Нижнього Поволжя, Подоння та Східного Криму. На території

України її пам'ятки охоплюють переважно басейн Сіверського Дінця у межах Харківської, Донецької та Луганської областей (рис. 19).

Салтівська, або салтівсько-маяцька, культура стала об'єктом дослідження на початку ХХ ст., коли у басейнах Дона і Сіверського Дінця почали досліджувати Маяцьке городище, Салтівський катакомбний та Зливкинський ямний могильники (розкопки В. О. Бабенка, В. О. Городцова, М. О. Макаренка). Великий внесок у дослідження цих пам'яток зробили також Д. І. Багалій, О. С. Федоровський та ін. У передвоєнний та повоєнний періоди були проведені розкопки на городищах: Правобережному і Лівобережному Цимлянських, Саркельському, Маяцькому, Верхньосалтівському (М. І. Артамонов, І. І. Ляпушкін, С. О. Плетньова, Д. Т. Березовець); могильниках: Волоконівському, Нетайлівському, Дмитрієвському, Сухогомольшанському та інших пам'ятках у Подонні та Криму (С. О. Плетньова, В. К. Міхеєв, І. А. Баранов, К. І. Красильников та ін.). На сьогодні відомо близько 1000 пам'яток. Серед них *кочові та сезонні стійбища, постійні поселення, городища*, оточені земляними валами і ровами, замки з кам'яними стінами, міста, а також підкурганні поховання, ямні та катакомбні могильники з інгумаціями та кремаціями.

Прикладом потужної фортеці є *Верхньосалтівське городище*, розташоване поруч із могильником площею 120 га і великим неукріпленим посадом. Воно поділялось на дві частини й було обнесене земляним валом та ровом. Цитадель у південній частині городища мала прямокутну форму. Її розміри — 140 × 100 м. Очевидно, стіни цитаделі з кам'яними баштами сягали 10–12 м у висоту і 4 м у ширину. З обох сторін вони були облицьовані прямокутними плитами вапняку.

Своєрідним салтівським форпостом на слов'янській території було *Битицьке городище*, про що йшлося вище. Значна кількість зброя, прикрас і зброї представлена речами волинцевських і салтівських типів. Городище було також центром гончарного виробництва: саме тут виготовлялися горшки «волинцевського типу» з високими вертикальними вінцями, прикрашені пролощеними і врзними лініями.

Салтівські *житла* поділяються на три групи: *юрти, напівземлянки та наземні*. Юрти, характерні для степових районів Приазов'я та Подоння, мають круглу основу діаметром 3–4 м, заглиблену в землю на 0,2–0,5 м. Уздовж стін простежуються ямки від каркаса, у центрі — сліди вогнища. Напівземлянки, поширені у Лісостепу та на Нижньому Дону, мають прямокутну форму, їх площа не перевищувала 20 м², стіни зводилися з плоту чи дощок на стовпах. Обігрівалися вони печами або вогнищами. Стіни наземних прямокутних будівель обмашувалися товстим шаром глини, всередині влаштовані одне-два вогнища. У Криму, Приазов'ї та Дагестані відомі також споруди з сирцевої цегли на кам'яних цоколях.

Безкурганні могильники нерідко сягають значних розмірів. Серед них найкраще вивчені Салтівський і Дмитрієвський. Зокрема, у Верхньому Салтові досліджено близько 300 катакомб (всього у могильнику налічується не менш як 30 000 поховань). Салтівські поховання поділяються на два основні типи. Катакомбні мають довгий дромос і купольну поховальну камеру. У кожній катакомбі ховали від одного до шести небіжчиків. Супроводжувальний інвентар — прикраси, деталі одягу, інколи зброя або знаряддя праці. Від ритуальної їжі

залишилися кістки тварин, глиняний посуд. Трапляються й поховання коня, нерідко зі зброєю.

На ґрунтових могильниках, на відміну від катакомбних, поховано більше вершників із кінської зброєю, прикрашеною срібними бляшками. Прикметною рисою Нетайлівського могильника є так звані вторинні поховання, в яких спостерігається відсутність скелетів в анатомічному порядку. Можливо, ритуальна руйнація скелетів зумовлювалася страхом перед покійником. Відомі також підкурганні поховання та тілоспалення. Останні досить широко представлені на могильнику у Сухій Гомольші.

Більшість салтівської *кераміки* виготовлена на гончарному крузі, проте використовувалася і ліпний посуд. Опуклобокі кухонні горщики прикрашені лінійним та хвильовим орнаментом, рифлінням, відбитками штампу. Столову кераміку представляють різноманітні глечики, кухлі, миски, кубушки з червоною або сіролощеною поверхнею, прикрашеною пролощеними лініями (рис. 28), тарну — великі піфоси і глеки, а також імпорتنі амфори кримського або малоазійського виробництва.

Добре відомі *осередки гончарства* з двоюрусними випалювальними печами і металургії із залізоборними колбоподібними горнами так званого ютанівського типу, а також майстерні з ковальськими горнами, інструментами та напівфабрикатами. *Вироби із заліза* представлені широким асортиментом *знарядь* землеробства і обробки дерева (лемехами, череслами, серпами, косами, мотижками, теслами, різцями, кліщами тощо), *побутових предметів, зброї, кінського спорядження*. Серед останніх категорій слід згадати шаблі, бойові сокири, наконечники списів та дротиків, вудила і стремена, пряжки. Використовувалися також кам'яні жорна і бруски, пряслиця із глини, черепків, кістки та каменю. З кістки та рогу виготовлялися яйцеподібні обушки, пряжки, проколки, руків'я ножів, футляри для голок, горла для бурдюків.

Із бронзи та срібла виготовлені салтівські *прикраси*, що походять переважно з поховань: каблучки, персні, сережки, браслети, підвіски, пряжки, бубонці, бляшки для поясів та кінської зброї, намиста. Поширеними були *амулетів* з кісток та зубів лисиці, зайця, вовка, а також підвіски, пов'язані з солярним культом. Можливо, функції останніх виконували також круглі металеві люстерка з різноманітною рельєфною орнаментациєю, що досить часто супроводжували небіжчиків.

В усьому ареалі культури трапляються *написи, виконані рунічним письмом і сотні тамгоподібних знаків, малюнків-графіті* на цеглі, обробленому камені, кераміці, кістці.

У похованнях Нетайлівського, Дмитрієвського та Верхньосалтівського могильника знайдено *арабські дирхеми*, причому з останнього походить близько 100 монет. Ці знахідки, а також речові аналогії дають можливість визначити *період існування салтівської культури у межах середини VIII — початку X ст.* (рис. 29). Інколи окремо виділяють період формування культури — від середини VII до середини VIII ст. Питання походження салтівської культури ще не вирішене остаточно, хоча більшість фахівців вважає, що *районом формування культури був Північний Кавказ*.

Чимало дослідників звертали увагу на неоднорідність салтівських пам'яток різних регіонів, виділяючи різні локальні варіанти. *Для України, зокрема,*

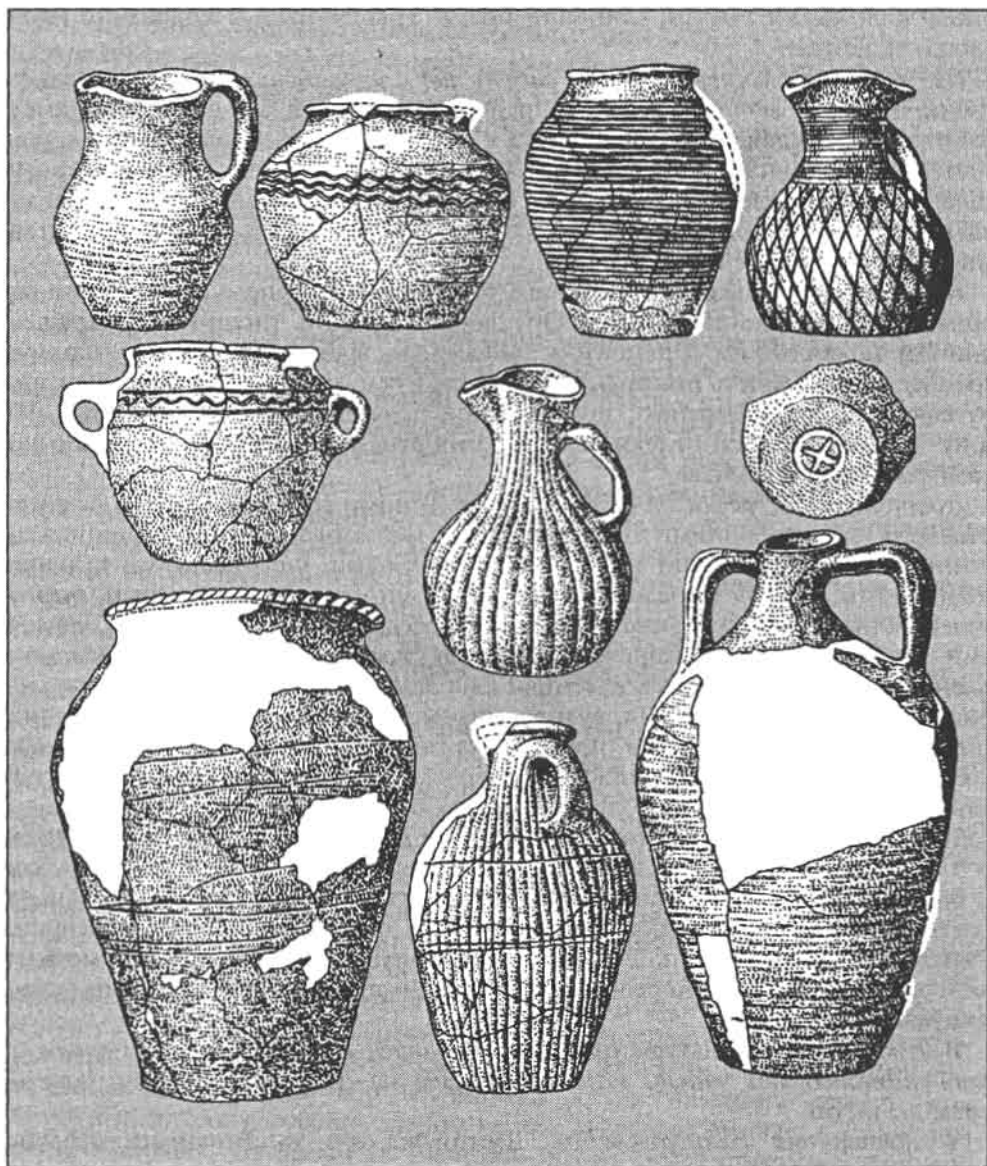

Рис. 28. Кераміка салтівської культури

характерні верхньодонський, приазовський і кримський варіанти. Найбільш вивченим є верхньодонський, в межах якого широко досліджено такі відомі пам'ятки, як Салтів, Маяки, Мохнач, Дмитріївка, Волчанськ, Нетайлівка, Суха Гомольша та ін. Для лісостепових пам'яток Подоння характерні городища із земляними і кам'яними стінами, чотирикутні напівземлянки з печами, катакомби та ямні інгумації, поховання з тілоспаленнями. Кочів'я набули поши-

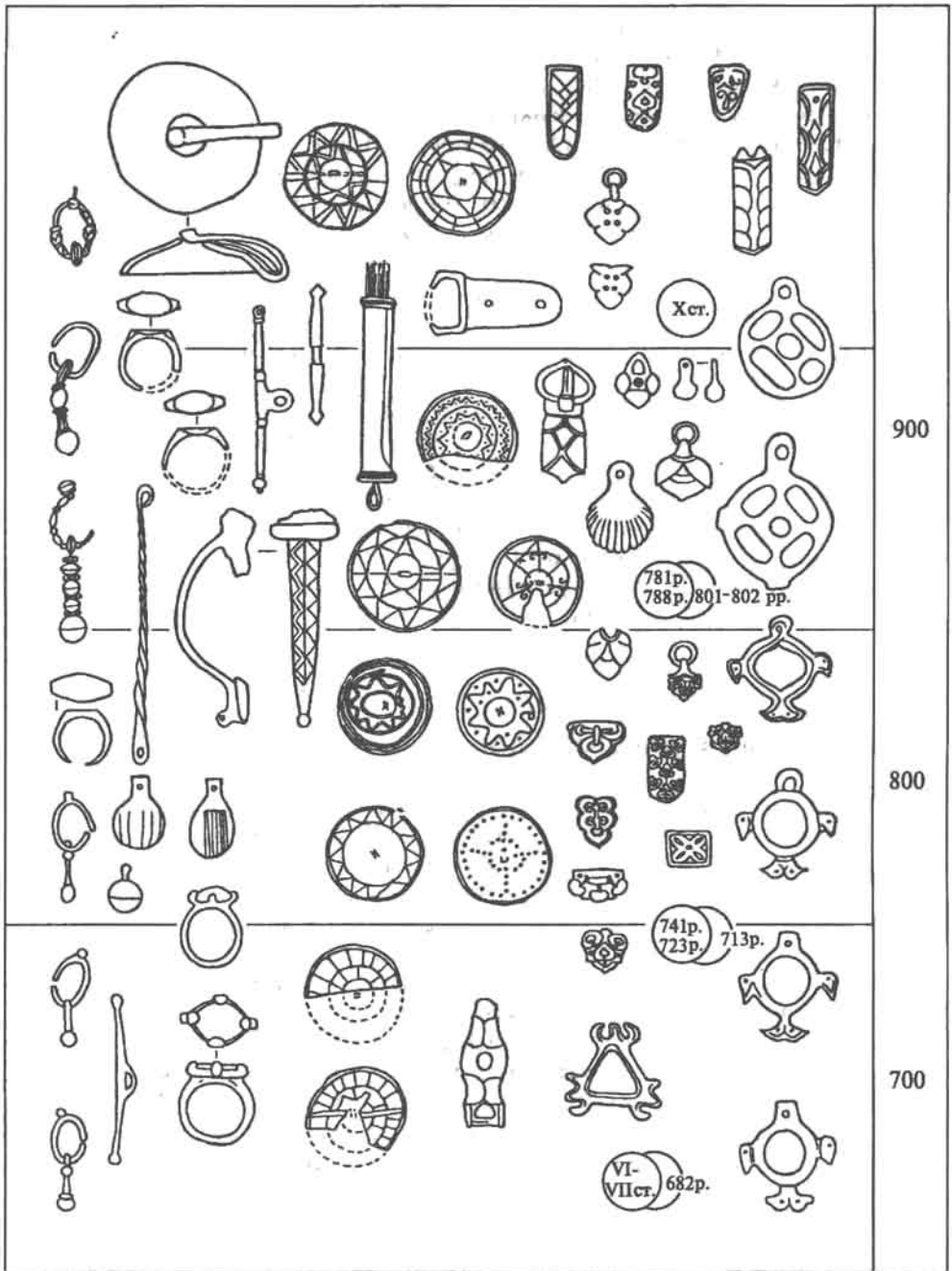

Рис. 29. Прикраси салтівської культури. Хронологічні позиції

рення у Приазов'ї, крім того, салтівські шари фіксуються у приморських містах (Таматарха, Фанагорія). Для цього варіанта типовими є житла на кам'яних фундаментах із кам'яними стінами, підбійні підкурганні поховання, оточені ровиками. Окремий варіант салтівської культури був поширений у степах Подоння. Для нього характерні великі відкриті поселення зі слідами виноградарства, зокрема численними уламками тарного посуду. Саме тут поселення захищали кілька потужних фортець-містечок, у тому числі відомий Саркел-Біла Вежа.

Можна припустити, що відмінності між локальними варіантами пов'язані з *поліетнічним характером салтівської культури*. Це підтверджується також антропологічними даними. Вважається, що основним населенням верхньодонського варіанта були переважно *алани північнокавказького походження*, котрі користувалися катакомбними могильниками. Ймовірно, до них у другій половині IX ст. приєдналися деякі *угорські групи*. Ямні поховання на півдні та в Лісостепу належали *тюркам-болгарам*.

Окрім *кочового тваринництва*, типового для болгар, значна частина салтівського населення (передусім аланського) займалася *орним землеробством*, що засвідчено численними знахідками землеробських знарядь. Активні торговельні зв'язки підтримувалися між групами населення салтівської культури, що спеціалізувалися на різних галузях господарства, а також із сусідніми слов'янськими племенами, Візантією і Сходом.

Вважається, що *салтівська культура існувала у рамках однієї політичної організації* — *Хозарського каганату*.

Поховання ранньосередньовічних кочовиків і скарби

Пам'ятки кочовиків IV—VIII ст. (гунів, аварів, болгар та ін.) поширені на величезній території від Центральної Азії до Західної Європи. На теренах України старожитності степовиків гунської доби (кінця IV—V ст.) представлені порівняно невеликою кількістю знахідок, оскільки центр “держави Аттіли” містився у Паннонії. Протягом останніх десятиліть їх вивчали І. П. Засецька і А. К. Амброз. На думку І. П. Засецької, *гунські поховання* за обрядом поділяються на три групи: поховальні пам'ятки зі спаленням або з культом вогню, трупопокладення під курганним насипом з конем або без нього, трупопокладення без насипу з конем або без нього. Найчисленнішими є поховання першої групи. У вогнищах знаходять кістки жертвних тварин, посуд. Найвідомішим є спалення поблизу с. Новогригор'ївка на території сучасного Запоріжжя, досліджене Д. Я. Самоквасовим у 1884 р. Під кам'яними викладками були виявлені зброя, палені кістки людей і тварин, прикраси, посуд для тризни тощо.

Обряд трупопокладення у прямокутних ямах із досить багатим інвентарем походить від кам'яних склепів римського часу в Криму. Новацією у поховальному обряді є тюркський звичай уміщення у могилу шкури коня з кінцівками та черепом (рис. 30).

Різноманітна *зброя гунів* представлена довгими двосічними мечами, часто прикрашеними поліхромною інкрустацією. Панівною формою лука стає склад-

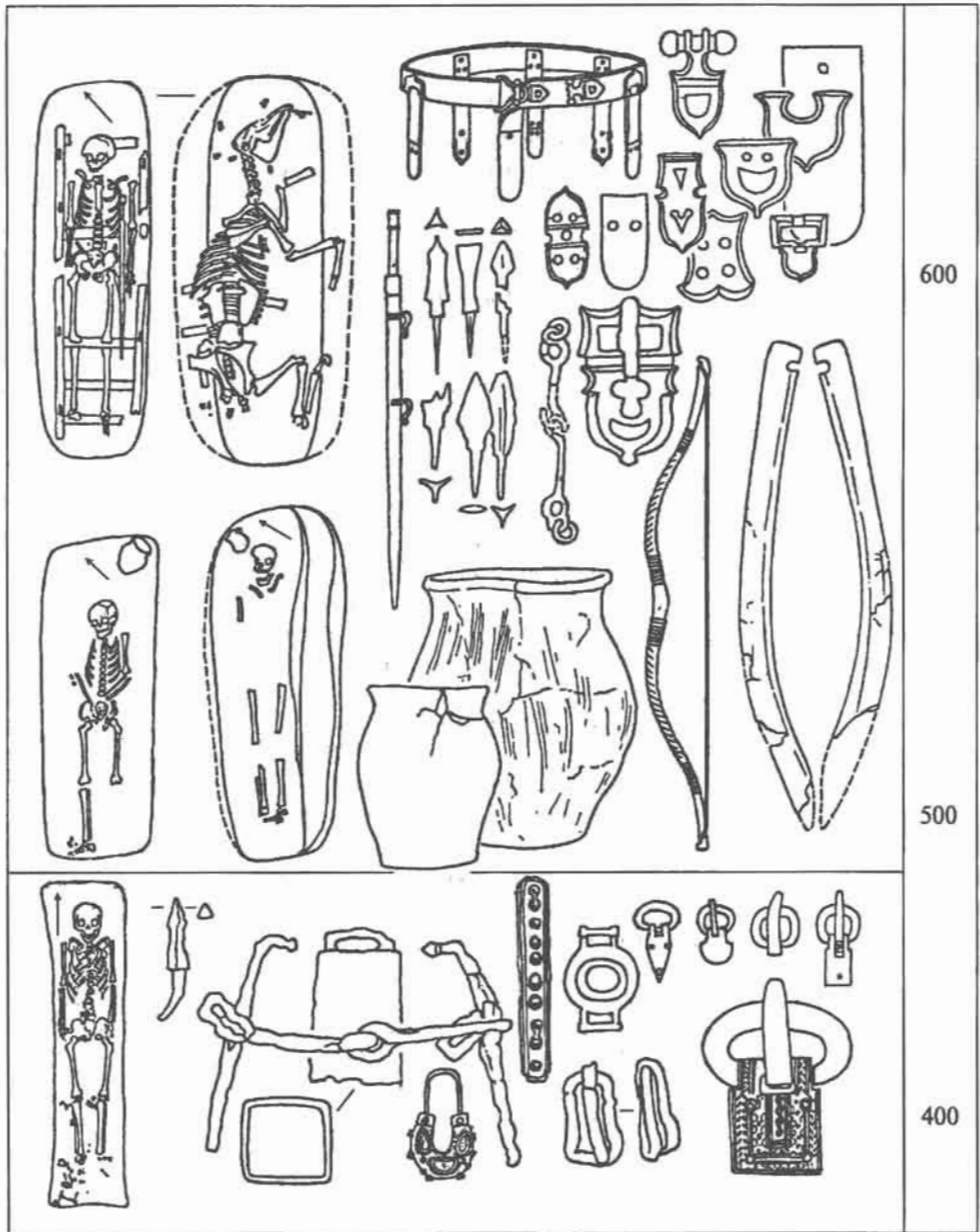

Рис. 30. Культура кочовиків IV—VII ст. Головні етапи розвитку

носкладена, про що свідчать кістяні обкладки середніх та кінцевих частин лука. Такий потужній зброї відповідали важкі трилопатеві наконечники стріл. Типовими для кінського спорядження є вуздечкові набори з накладок, бляшок,

ромбоподібних блях, наконечники. До гунської доби належить і поширення сідла жорсткої конструкції, про що свідчать різноманітні пластинчасті обкладки.

Основною рисою мистецтва цього періоду є *ювелірні вироби поліхромного стилю*, виготовлені з бронзи, обтягнутої тонкою золотою бляхою з кольоровими вставками зі скла та напівдорогоцінних каменів. Серед них прикраси головного убору — діадими-вінці, колти, кулони, сережки, персні, наконечники гривен і поясів. Прикметними рисами убрання гунської доби є також пряжки з довгим язичком, масивні браслети та люстерка з центральною петлею. На території гунського союзу племен також набули поширення своєрідні казани — клепані, з тонкої бляхи, чи масивні литі, з рельєфним орнаментом і грибоподібними закінченнями ручок.

Після розпаду об'єднання Аттіли в середині V ст. основна частина гунської орди повернулася в Північне Причорномор'я, де писемні джерела згадують *утигурів, кутригурів, болгар* та ін. Вважається, що ці племена були частково або повністю тюркизованими уграми.

Пам'ятки кочівників VI—VII ст. представлені похованнями так званого *сивашівського типу*, яких налічується близько 30. Більшість пам'яток виявлено у Миколаївській, Херсонській та Запорізькій областях. Матеріали систематизував та частково увів до наукового обігу Р. С. Орлов.

Використовувалися переважно дві конструкції поховальних споруджень: ґрунтові ями овальної чи прямокутної форми з перекриттям на заплечиках та підбій, дно якого розміщувалося нижче, аніж дно вхідної ями овальної форми (рис. 30). Перекриття виготовлялося з кам'яних плит (Нова Одеса) або з дерева (Сивашівка). Вхід до могили закривався деревом чи кам'яним закладом. Орієнтація похованих — найчастіше головою на північний схід. Під небіжчиком на дні ями зрідка трапляються каркасні носилки або ложе. Майже завжди до могил за тюркським звичаєм клали *чучело (шкура) коня, від якого залишали череп та кінцівки*. Його розміщували на дерев'яному перекритті могили або у вхідній ямі перед підбоєм. Зрідка трапляються поховання цілого коня. У деяких похованнях зафіксовано тільки горщик (кухоль, глечик) поблизу голови, одну-дві пряжки, поясний наконечник, ніж, зрідка намисто, зброю (лук та стріли).

Такі пам'ятки зафіксовано не лише на півдні, а й на лісостеповому Лівобережжі. Вони представлені кількома поодинокими похованнями і невеликим кочівницьким могильником Рябівка 3 на Ворсклиці, що складався із п'яти поховань і перекривав більш раннє поселення пеньківської культури. Поховання Рябівки належали простим кочовикам (за антропологічними даними, тюркського походження). Вони майже безінвентарні, лише на двох скелетах виявлено бронзові браслети. Над чоловічими похованнями покладено кістки коня або частину кінської туші.

Інша група кочівницьких поховань вирізняється багатством інвентаря (Сиваське, Портове, Виноградне, Костогризове). Тут присутні зброя (палаші з Р-подібними петлями на піхвах так званого перещепинського типу, трилопатеві наконечники стріл, кістяні обкладки луків, берестяні колчани) та кінська зброя. Значно ширше представлено деталі костюма: "геральдичний" поясний набір із срібла, прикраси, взуття. Найвність у похованнях високохудожніх речей,

прикрашених зерню та скляними вставками, фахівці пов'язують із участю болгарського в основі населення в аварських війнах із Візантією.

Особливу групу пам'яток Подніпров'я становлять *так звані скарби* з Малої Перещепини, Вознесенки, Глодос тощо. У *Вознесенці* на території сучасного Запоріжжя В. А. Гринченко у 1930 р. повністю розкопав чотирикутну ділянку розміром 82 × 51 м, обнесену валом із землі та каміння. Усередині огорожі у двох ямах знайдено “скарб”, що складався із 58 залізних стремен, 40 вудил, 139 пряжок, семи стріл, ножів та ін. Ближче до дна лежали золоті та срібні речі (оздоба поясів, піхов та руків'їв шабелі і кинджалів, бубонці, фігурки орла та лева — наверх візантійських штандартів). Усі ці речі було простровлено трьома шаблями.

Глодоський “скарб” у басейні Південного Бугу містився в ямі між двома паралельними лініями ровів. Тут виявлено золоті прикраси: ланцюг із медальйонами візантійського походження, браслети, персні, сережки, прикраси пояса, оздоблені сріблом деталі шаблі й кинджала, кінської зброї, дорогий срібний посуд тощо. Деякі з речей випалені у вогні. Поруч із дорогоцінностями виявлено кальциновані людські кістки.

У 1912 р. на околиці с. *Мала Перещепина* поблизу Полтави був знайдений скарб, що містив 25 кг золотих та 50 кг срібних виробів (усього їх налічувалося кілька сотень). Серед них — коштовний сасанідський і тюрко-согдійський посуд, зброя, предмети убрання, кінське спорядження, у тому числі й аварських типів, а також 69 золотих візантійських монет. Монограми на перснях “Куврат” і “Куврата патрикия”, тобто кагана Куврата, дають підстави припустити, що частина скарбу належала Куврату або його нащадкові. Перещепинський комплекс вважають похованням, кенотафом або пожертвою.

На думку А. К. Амброза, усі *зазначені вище комплекси є залишками каганських поминальних храмів*, аналогії яким відомі у Монголії. В цілому вони датуються другою половиною VII ст. Взагалі, наявність трьох комплексів у компактному районі Полтавщини (Макухівка, Мала Перещепина, Нові Санжари) дає підстави припустити, що тут розміщувалася одна зі ставок каганів Великої Болгарії.

У зв'язку з “болгарською проблемою” варто згадати відоме *Пастирське городище*, що неодноразово досліджувалося археологами, зокрема В. В. Хвойкою. Пам'ятка датується кінцем VII — першою половиною VIII ст. Крім 50 напівземлянок і господарських споруд, в одній з яких було знайдено велику кількість обвугленого зерна, тут виявлено майстерні ковалів, ювелірів, гончарів. Феномен Пастирського, певним аналогом якому є Битицьке городище на Сумщині, пояснюється дослідниками по-різному. На думку О. М. Приходнюка, мешканці Пастирського городища були нащадками тих слов'ян, які в VI—VII ст. колонізували Нижнє Подунав'я та північно-східну частину Балканського півострова. З приходом туди болгар у 680 р. частина слов'ян змушена була повернутися на свої прадавні території, заснувавши Пастирське городище. І. О. Гавритухін і А. М. Обломський вважають, що Пастирське було ремісничим центром у складі Великої Болгарії, де мешкало слов'янське і кочове населення.

Крім Пастирського, у Степу відомо також два *гончарні центри*, де виготовлялася кераміка північнокавказьких типів. Неподалік від Запоріжжя, в *балці*

Канцирка було досліджено 18 двоярусних горнів, де виготовлялися триручні глеки, одноручні кулясті глеки, глеки з роздутим тулубом і великі піфосоподібні посудини. Подібні горни відкриті також на Полтавщині поблизу с. *Мачухи*. Дані центри найімовірніше діяли протягом VII ст., обслуговуючи кочові племена Великої Болгарії. Утім, не виключено, що вони продовжували функціонувати й пізніше, упродовж першої половини VIII ст., за часів Хозарського каганату.

Комплексів часів хозарської експансії кінця VII — першої половини VIII ст. у Причорномор'ї виявлено небагато. У селищах Ясиновому на Миколаївщині та Портовому в Криму досліджено два поховання вершників із кінями. Як відомо, Хозарський каганат був утягнутий у тривалу війну з арабами, яка тільки у 737 р. завершилася мирною угодою. За цей час частина болгарських племен разом із аланами відійшла у лісостепові райони Лівобережжя і в степи Приазов'я. Розпочався перехід до нового способу господарювання і формування нової культури — салтівської, про що йшлося вище.

Пам'ятки ранньосередньовічного Криму

На території Кримського півострова відомо понад 300 пам'яток доби раннього Середньовіччя. Це *міста й фортеці, селища, храми й монастирі, виробничі центри та різноманітні могильники*. Значна частина цих пам'яток активно вивчається археологами ще від XIX ст. Протягом останніх десятиліть значний внесок у їх дослідження зробили Є. В. Веймарн, А. І. Айбабін, А. К. Амброз, І. А. Баранов, В. Л. Миц та ін. Специфікою Криму є значна кількість римських і ранньовізантійських писемних свідчень про події, що відбувалися на півострові. Це дає можливість доволі чітко пов'язати згадані у джерелах ті чи інші народи та племена з археологічними реаліями.

Більша частина ранньосередньовічних пам'яток Криму належить своєрідній спільноті, що склалася внаслідок *синтезу римсько-візантійської культури міст Південної Таврики та Боспору з культурами різноетнічних варварських народів*. Серед останніх були не лише місцеві гірські племена, а й прийшли кочові та напівкочові народи, що потрапляли до Таврики протягом усієї доби Великого переселення народів.

Початок цьому процесові було покладено вторгненням племен готського союзу під час так званих *Скіфських воєн* 60—70-х років III ст. Сліди руйнації цього часу помітні на більшості міст і поселень, а також на римському військовому посту в Хараксі. *Могильники* прибульців другої половини III—IV ст. складаються з ґрунтових або вирубаних у скелі склепів, ґрунтових простих чи підбійних могил. Такий поховальний обряд, всебічно досліджений на могильниках Інкерман, Озерне, Заморське, властивий переважно сармато-аланам. *Поховання германців представлені виключно кремаціями* на могильниках поблизу с. Курортне та на Чатирдазі, причому в першому випадку тілоспалення були перекриті невисокими кам'яними курганами. Тілоспалення поширені й на біригуальних могильниках у долині р. Чорна та на Гераклеїському півострові,

а також у долині річок Бельбек, Харакс та ін. Поряд із кремаціями у ямах, кам'яних урнах, амфорах, ліпних і гончарних посудинах тут зафіксовані й *тілопокладення*. У деяких могилах небіжчики лежали в дерев'яних колодах або були загорнуті в кошму. Дно могильної ями було посипане вугіллям чи крейдою. У складі інвентаря переважала імпортна червонолакова кераміка (глички і миски), хоча трапляється також місцевий гончарний і ліпний посуд, а також світлоглинні амфори інкерманського типу. Жіночі поховання супроводжувалися фібулами, браслетами, перснями, різноманітними підвісками, чоловічі — деталями поясного набору та кінського спорядження, зброєю. Знахідки довгих мечей, бойових сокир та частин щитів пшеворського типу підтверджують інфільтрацію до Таврики готів.

Поява у Причорномор'ї гунів у 70-х роках IV ст. фіксується *впускними похованнями кочовиків у кургани* на рівнинній частині півострова, а також похованнями в античному склепі (Донузлавське городище). Небіжчики супроводжувалися характерними гунськими речами: важкими стрілами, казанами, поліхромними прикрасами. Поблизу с. Миролюбівка виявлено багате поховання гунського вождя. Небіжчика супроводжував кінь, зброя якого також була прикрашена у поліхромному стилі.

Міграція гунів призвела до зміни ситуації у регіоні. *Після розгрому союзу германських племен значна частина міського населення переселилася на Дунай та в Італію. В подальшому спостерігався відтік готів і аланів із Криму у складі гунського об'єднання.* Водночас відбуваються зміни у господарстві: орне землеробство на схилах гір витісняє відгінне та присадибне скотарство, а також садівництво і виноградарство.

У другій половині V ст. частина готів залишила Таврику і переселилася на Таманський півострів. Саме в цей час переривається функціонування могильників Ай-Годор і Чатирдаг. Припускають, що зникнення кремацій спричинило поширення серед готів Південної Таврики християнської релігії та відповідних поховальних звичаїв.

Близько середини VI ст. ситуація у Криму стабілізується, що пояснюється входженням його до складу Візантійської імперії та припиненням гунських набігів. Пам'ятки V—VII ст. утворюють компактну групу в Байдарській долині, у горах між ріками Альма і Чорна, а також на південному узбережжі Таврики. Поселення Південно-Західного Криму супроводжуються катакомбними могильниками Скалисте, Ески-Кермен, Інкерман, Чуфут-Кале, Лучисте, Суук-Су та ін. Ці могильники складаються із поховальних споруд трьох типів: ґрунтових склепів-катакомб, підбійних та простих могил. Зазвичай кількісно переважали склепи. Зокрема, на могильнику Скалисте, дослідженому Є. В. Веймарном у 1959—1961 рр., із 848 поховальних споруд зафіксовано лише 37 підбійних і вісім ґрунтових могил. Розміри прямокутних поховальних камер склепів — від 2,5 × 2 до 3 × 2,6 м, довжина дромоса 2—4,5 м. Переважна більшість поховань справлена у колодах. Склепи були родинними кладовищами, тому небіжчики, як правило, лежали у кілька ярусів.

Протягом першої половини VI ст. ліпний посуд у поховальному інвентарі повністю витісняється гончарним (переважно глеками). Чоловічі поховання супроводжувалися поясними наборами, інколи зброєю (мечі та кинджали, щити, луки тюркського типу й сагайдаки зі стрілами), кінським спорядженням

(вудила із псаліями). Для жіночих поховань типові широкі пояси з масивними срібними пряжками, антропо- та зооморфні прикраси. Використовувалися також браслети, скроневі кільця, парні пальчасті фібули та намиста з металу, напівдорогоцінних каменів і скла. Очевидно, протягом VI—VII ст. населення Таврики зберігало культурні зв'язки з германцями у Центральній Європі, звідки сюди потрапляли гепідські та остроготські пряжки.

Від другої половини VII ст. візантійська торевтика домінує у некрополях Південного Криму: стають типовими пояси геральдичні набори, пряжки з хрестами, зображеннями левів та людських облич тощо. Певні зміни відбуваються й у поховальному обряді, що пов'язано із християнізацією Кримської Готії: з'являються могили із західною орієнтацією, а на небіжчиках — натільні хрести й амулети.

Вважається, що катакомбні могильники належали гото-аланському населенню або аланському з незначною домішкою германського етносу. Відомо, що за часів Юстиніана I кримські готи й алани виступають як федерати Імперії.

Тиск варварських племен на кордони Візантії змусив уряд ужити заходів щодо зміцнення старих оборонних споруд Херсонеса і Боспора, а також будівництва нових укріплень. Візантійською адміністрацією Таврики у VI ст. створюється складна система захисту кордонів, орієнтована у найбільш небезпечному напрямі — з боку степу. Вона складалася з “довгих стін”, які закривали проходи до гірських долин, заселених гото-аланами, і низки опорних пунктів поблизу цих проходів. Такими гірськими фортецями є Каламіта, Ескі-Кермен, Мангуп, Сюйрен, Чуфут-Кале, Бакла. Опорними пунктами Імперії на узбережжі були Алустон і Горзувіта. Крім того, на березі будується ще один порт — Сугдея. У Херсонесі та інших містах візантійськими зодчими споруджуються храми.

У першій половині VIII ст. у зв'язку з масовою міграцією на територію Криму малоазійських греків виникає низка пам'яток провінційно-візантійської культури. Нині відомо більш як 40 сільських поселень, укріплених і печерних монастирів, а також храмів і могильників з плитчастими похованнями. Водночас у гірських районах набуває розвитку виробництво будівельної і тарної кераміки: відкрито близько 25 гончарних комплексів із двоярусними горнами. На поселеннях досліджено невеликі одно- та двокамерні житла, споруджені з бутового каміння і перекриті черепицею. У центрі поселення містився храм. Типова сільська церква являла собою видовжену у плані однефну базиліку. Одночасно з сільськими каплицями з'являються триапсидні храми значно більших розмірів, інколи багато прикрашені мозаїкою (Тепсень, Партеніт, Судак та ін.).

Близько середини VII ст. частина Східного Криму, в тому числі й Боспор, підпадає під владу Хозарського каганату. До Таврики переселяються із Приазов'я та Північного Кавказу болгари й алани. На основі культури прибульців у цей час формується салтівська культура. Сьогодні відомо більш як 100 поселень і 10 ґрунтових могильників давньоболгарського типу. Серед найбільш ранніх — поселення Тау-Кипчак, на якому виявлено 24 напівземлянки та 10 наземних будинків. Пізніше кількісно переважають саме наземні житла з кам'яними стінами і печами, близькі за формою до провінційно-візантійських споруд (Тепсень, Тиритака, Кордон-Оба, Героївка). Керамічний комплекс представ-

лений візантійськими амфорами, піфосами та столовим посудом, тоді як кухонна кераміка залишалася сіроглиняною салтівською.

Пам'ятки з характерним матеріалом *салтівської культури* відкрито під час розкопок у Більбекській долині, Ласпі, Партеніті, Алушті, Фуні, Мангупі, Судаку, Баклі та інших поселеннях. Частина болгар приймає християнство, про що свідчать поява склепів візантійського типу, в яких салтівці ховали своїх небіжчиків, та будівництво християнських храмів на ряді поселень.

З посиленням влади Хозарського каганату переривається функціонування візантійської системи оборони. Хозари встановлюють контроль над Гірським Кримом, поступово відбудовуючи напівзруйновані візантійські оборонні споруди. Залишки будівельної діяльності часів хозарського панування виявлені на Мангупі, Алустоні, Киз-Кермені, Судаку та ін.

Ранньоболгарська культура зникає близько середини X ст. унаслідок хозаро-візантійських війн. Посилення у гірських та приморських районах візантійської адміністрації після падіння Хозарської держави сприяло *активізації контактів* ранніх болгар з аланським і грецьким населенням. На цій основі в подальшому сформувалася єдина етнокультурна спільнота.

Таким чином, на зламі нашої ери на півдні Східної Європи склалося кілька латенізованих культур, які увібрали в себе елементи місцевих старожитностей раннього залізного віку, поєднавши їх із кельтськими рисами. Протягом середини — третьої чверті I ст. н. е. нащадки зарубинецьких племен широко розселяються в лісостепу й на півдні лісової зони, інтегруючись із германськими, балтськими та фракійськими племенами. На рубежі II—III ст. досить різномірні пам'ятки змінюються генетично пов'язаними з ними київською та зубрицькою культурами, носіями яких, очевидно, були венети Тацита. Значний вплив на них справила поліетнічна черняхівська культура з певними провінційно-римськими рисами, що вважається археологічним втіленням «держави Германаріха».

У першій половині V ст. спостерігається згасання черняхівської культури, викликане еколого-демографічною кризою й експансією гунів. Водночас відбуваються зміни й у середовищі її північних сусідів, які в основному зберегли свою соціально-економічну структуру. З виникненням на цій основі празької, пеньківської і колочинської культур є підстави стверджувати про завершення процесу спільнослов'янського етногенезу. Очевидно, розвиток слов'янської спільноти відбувався доволі динамічно — починаючи з 512 р. візантійські автори фіксують появу склавів і антів на лівому березі Дунаю. Основна експансія племен празької і пеньківської культур була спрямована в Центральну Європу та Подунав'я, тоді як колочинські групи рухалися переважно на північ. До початку VII ст. назви венети і анти, дані цим племінним групам їхніми сусідами, поступово поглинаються самоназвою «слов'яни».

Празька культура (склавіни) відіграла основну роль у формуванні культур літописних князівств останньої чверті I тис. н. е.: райковецької — на правому і волинцевсько-роменської — на лівому берегах Дніпра. Своєю чергою, на основі райковецьких пам'яток виникає культура ранньої Києворуської держави.

Більшість етнокультурних та соціально-економічних процесів, що сприяли виникненню слов'янської спільноти, а згодом і Київської Русі, відбувались у

тісній взаємодії з іншими як осліими (балти, германці, кельти, фракійці), так і кочовими народами і племенами (сармати, гуни, болгари, хозари). Значний вплив на розвиток населення, що мешкало на території сучасної України, справили Римська, а згодом Візантійська імперії. На зламі VII—VIII ст. розвиток східнослов'янського суспільства значно прискорили також активні контакти з великою Моравією та Хозарським каганатом.

Рекомендована література

Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.

Археология Украинской ССР: В 3 т. Киев, 1986.

Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ, 1998.

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ, 1991.

Гавриутхин И. О., Обломский А. М.

Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996.

Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград, 1981.

Давня історія України: У 3 т. Київ, 2000. Т. 3.

Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). Київ, 1992.

Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья (IV—XIII вв.). — Археология. Москва, 2003.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. Люблин, 2001.

Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. Киев, 1982.

Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гунское время. Москва, 2002.

Обломский А. М., Терпиловский Р. В.

Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. Москва, 1991.

Плетнёва С. А. От кочевий к городам. — МИА. 1967. № 142.

Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Київ; Чернівці, 2001.

Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. Москва, 1976.

Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — Археология СССР. Москва, 1982.

Славяне и их соседи в конце I тыс. до н.э. — первой половине I тыс. н. э. — Археология СССР. Москва, 1993.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990.

Степи Евразии в эпоху средневековья. — Археология СССР. Москва, 1981.

Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. Люблин, 2004.

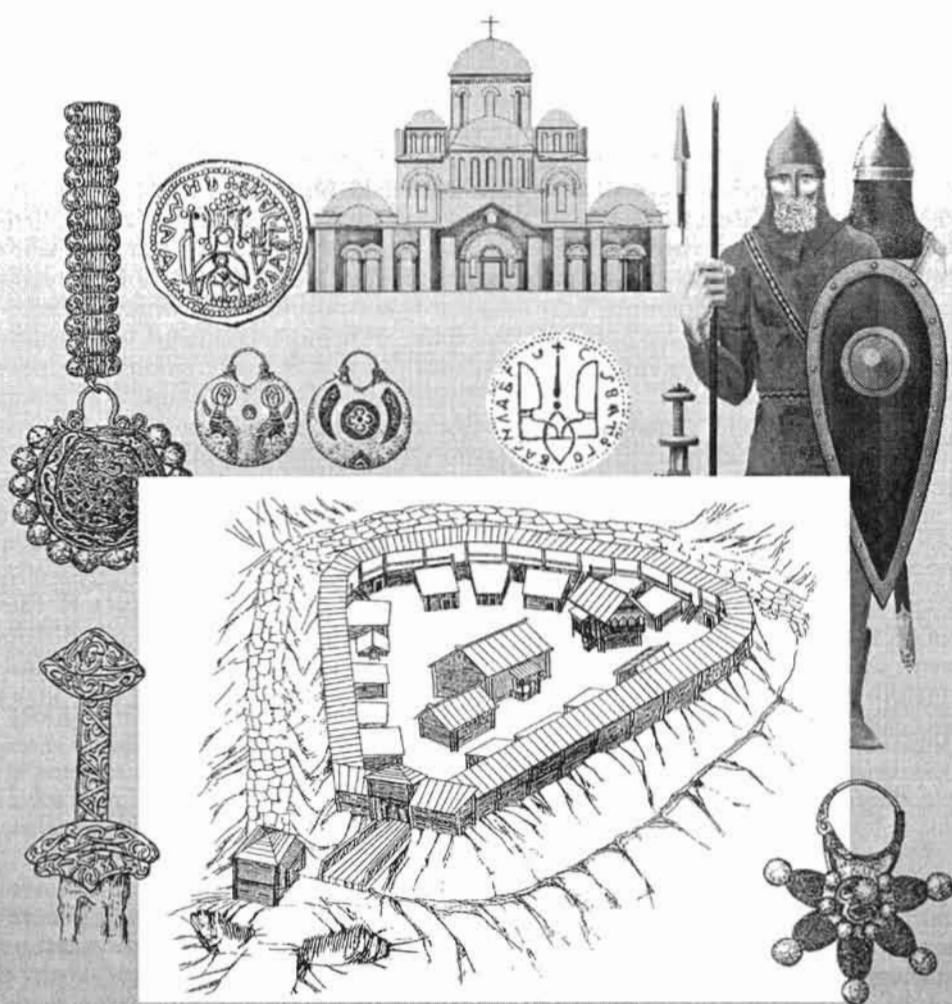
Третьяков П. Н. По следам древних славянских племён. Ленинград, 1982.

Шукин М. Б. На рубеже эр. Санкт-Петербург, 1994.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. Киев, 1985.

Розділ VI

ЕПОХА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Тема 27

Становлення Київської Русі

Перша держава східних слов'ян, що сформувалася наприкінці I тис. н. е. й була знищена ордами монголо-татар на чолі з ханом Батием у першій половині XIII ст., упродовж усього періоду свого існування являла собою динамічну структуру, яка у своєму розвитку пройшла кілька етапів. Проблема виникнення Київської держави залишається однією з найактуальніших у вітчизняній історіографії.

Реконструювання її історії значною мірою пов'язане з використанням матеріалів археологічних пам'яток, котрі вивчаються уже протягом більш як двох століть. Серед представників "першої хвилі" дослідників (XIX — початок XX ст.) такі відомі постаті, як В. Б. Антонович, М. Ф. Біляшівський, М. О. Макаренко, Д. Я. Самоквасов, В. В. Хвойка, які багато зробили для накопичення інформації та її початкової систематизації. У плані польових доробок основна увага була прикута до розкопок курганних могильників та укріплених пунктів. Особливо успішним слід вважати вивчення Чорної Могили в Чернігові та городища Княжа Гора під Каневом. У першій половині — середині XX ст. акценти досліджень дещо змінилися: на перше місце вийшли розкопки давньоруських міст — Києва, Чернігова, Любеча, Галича та інших (М. К. Каргер, Б. О. Рибаків, Я. Пастернак). Не припинялося також вивчення могильників, зокрема Шестовицького (Д. І. Бліфельд), сільськогосподарських пам'яток та військової справи (В. Й. Довженко, А. М. Кірпічников). У другій половині XX — на початку XXI ст. вони набули більш комплексного характеру. Вивчалися не лише укріплені центри, як-от Київ (П. П. Толочко), Путивль (О. В. Сухобоков), Василів (Б. О. Тимошук), Вал (М. М. Кучінко), Шестовиця (В. П. Коваленко) чи могильники: Липове, Зелений Гай (О. П. Моча), а й сільські пам'ятки: Григорівка (В. О. Петрашенко), Ліскове (О. В. Шекун), Змійові вали (М. П. Кучера) та інші численні об'єкти. Все це дало можливість зробити вагоміші, обгрунтованіші висновки та підготувати цілу низку фундаментальних праць.

Загальна характеристика періоду

Слід зазначити, що Русь розвивалась у рамках загальних закономірностей історико-культурного процесу середньовічної Європи, в якому брали участь усі тогочасні народи. Сам механізм формування соціально стратифікованих суспільств можна охарактеризувати таким чином. Інтенсифікація матеріально-

го виробництва (удосконалення обробки землі, розвиток різноманітних ремесел тощо) зумовила появу регулярного додаткового продукту, що уможливило експлуатацію людини людиною. Узурпація влади посадовими особами призвела до соціальної диференціації суспільства, майнового розшарування, відчуження самого додаткового продукту на користь “сильних світу цього” й експлуатації ними залежного населення, а також рядових общинників.

У соціальному відношенні в цей час “класичні” структури первісного суспільства трансформуються у переддержавні “вождівства”, засновані на відособленні більшості населення від управління самим суспільством. У них уже простежувалися майнове розшарування та соціальна нерівність, але ще був відсутнім легалізований апарат примусу. Східні слов'яни VIII—IX ст., про яких ішлося в одній із попередніх тем, — поляни (територія Середнього Подніпров'я), древліани (Східна Волинь), сіверяни (Дніпровське Лівобережжя), волиняни (Західна Волинь), хорвати (прикарпатський та буковинський регіони), тиверці (Подністров'я), уличі (Нижнє Подніпров'я) та інші, згадані на перших сторінках “Повісті минулих літ”, можуть бути охарактеризовані як спільноти періоду “вождівства”.

У цей час починають поступово формуватися й більші метаєтнопотестарні спільноти — осередки державотворення. На території сучасної України вони зафіксовані на землях Середнього Подніпров'я і в районі Західного Бугу. Поступово перше із надплеменних угруповань з центром у Києві стало на чолі всього східнослов'янського світу. На думку П. П. Толочка, цьому сприяло насамперед вигідне географічне розташування міста, а також інші чинники. В першу чергу полянам — русам удалося досягти певної влади над тими союзами племен, головні ріки яких упадали в Дніпро вище Києва.

З даною територією пов'язують також появу самої “Руської землі” у вузькому значенні цього терміна (землі між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россою і Тясмином на півдні, Горинню на заході). Дискусії із цього приводу пов'язані з інтерпретацією самого слова “Русь” і встановлення місця його появи (більшість дослідників схиляються до його північного походження). Проте на сьогодні доводиться констатувати: Новгородський перший літопис жодного разу не називає населення ані Приладоща, ані всієї Новгородщини “Руссю”. Для цієї території є стабільний термін “вся Новгородская область”. Така сама стабільність простежується щодо “Русі” в її подніпровському варіанті з центрами у Києві, Чернігові та Переяславі.

Тож незалежно від первісного походження слова “Руська земля”, вона у вузькому розумінні має бути розміщена на півдні; далі ця назва поширилася на всі східнослов'янські землі. “Русів” чи “русинів” на Заході і Сході пізнали передусім як дипломатів, воїнів, купців — тобто як представників вищих шарів тогочасного суспільства, носіїв державницьких ідей та безпосередніх виконавців цих задумів.

За літописною традицією, першим князем полянського союзу був Кий, а останніми — Аскольд і Дір, які у 860-ті роки ходили на столицю Візантійської імперії Константинополь. Надалі вже настають часи нової династії Рюриковичів. У літописах з південним регіоном як перших представників нового князівського роду пов'язують Олега — регента при малолітньому Ігореві та самого Ігоря. Вони утвердилися в Києві у 882 р.

Слід наголосити: основною особливістю політичної системи держави, яка зароджується, є те, що її функції виконуються головним чином військовою організацією — дружиною. Вона утворює органи управління центральної влади, здійснює збір податків та їх перерозподіл, а також виконує суто військові обов'язки.

Сама дружинна знать на Русі становила соціальний прошарок, до якого входили не лише дорослі чоловіки, котрі, певна річ, складали основу і давали йому соціальну характеристику, а й представники обох статей та усіх вікових груп. Вона також поділялася на певні групи, в основному — на старшу й молодшу дружину. Старша складалася з представників військово-феодалної знаті, яку часто називали “боярами”, “лучшими мужами”; молодша — з рядових професійних воїнів (“отроків”, “децьких”, “пасинків”).

Однак на процеси державотворення в середовищі східних слов'ян впливали й зовнішні чинники. Основними “каталізаторами”, окрім Візантії, наприкінці I тис. н. е. були скандинавські вікінги і хозари з південно-східних територій. Вони згадуються вже на перших сторінках літописів.

Зайнявши Київ, Олег починає сплачувати північним воїнам 300 гривень на рік за їхню активну підтримку в ліквідації Аскольда і Діра (за однією з версій — бояр скандинавського походження). У 944 р. серед воїнів Ігоря під час його походу на Цареград на першому місці також згадуються вікінги. Цей перелік можна продовжити. Є свідчення про те, що коли скандинав потрапляв на південь Київської Русі, він здебільшого залишався тут назавжди або йшов до візантійського війська і рідко повертався додому.

Ще один імпульс надходив від представників Хозарського каганату — могутнього державного утворення VII—X ст., котре охоплювало також території сходу та півдня сучасної України. До його складу, окрім власне хозар, входили булгари, алани та інші угруповання. Певний час союзниками були й угри — “старі мадьяри”, які у своєму переміщенні на захід начебто проходили мимо столиці Русі. Та цей маршрут був малоімовірним. Мабуть, мав рацію візантійський імператор Костянтин Багрянородний, який вказував, що мадьяри рухалися зі своїми вежами по степовій причорноморській зоні й уже 895 р. перейшли до Карпатського регіону, де й розселилися.

А могутність хозар певний час була настільки значною, що це знайшло відображення й у літописних повідомленнях про сплату їм данини частиною східних слов'ян. У 965 р. князь Святослав Ігоревич під час свого східного походу розгромив війська кагана і захопив його столицю Ітіль на Нижній Волзі. Доля цієї держави була вирішена — вона пізніше зникла з історичної арени. Але це, звичайно, не був одномоментний акт.

Східнослов'янські археологічні пам'ятки періоду формування держави

Пам'ятки, матеріали з яких дають найбільше інформації про формування нових соціально-економічних відносин у східнослов'янському середовищі,

можна поділити на три групи: укріплені поселення — городища з прилеглими посадами, некрополі та об'єкти поклоніння слов'ян-язичників.

До першої із вищеназваних категорій слід віднести Шестовицький археологічний комплекс, розміщений за 15 км униз по Десні від Чернігова (рис. 1). Пам'ятка є еталонною для вирішення багатьох питань ранньої історії Київської Русі. Саме городище розміщувалося на вузькому і довгому мисі, котрий більш як на 1 км виступає в заплаву. До спорудження укріплень тут містилося невелике відкрите ранньослов'янське поселення, знищене наприкінці IX ст. (сліди пожежі зафіксовані під насипом майбутнього валу).

У кінцевій частині мису було споруджено городище неправильної округлої форми площею дещо більше 1 га. Висота валу 1—2 м, ширина в основі 20—25 м, глибина рову близько 1 м, а його ширина 11—12 м. Розкопки показали, що городище мало складну систему укріплень, у зв'язку з чим розміри внутрішньої, придатної для заселення площадки стали меншими — близько 3 тис. м². В'їзд, улаштований з напольного боку, був захищений дерев'яними надворітними баштами. До нього ж виходив і в'їзд із пойми, прокладений по схилу.

Під час досліджень напільного валу зафіксовані сліди дерев'яних конструкцій типу розміщених на відстані близько 3 м одна від одної каркасно-плетених стін подвійного контуру кожна (відстань між останніми 0,3—0,5 м). Характер розміщення ямок від стовпів дає підстави припустити, що з внутрішнього боку площадки до плетених стін, котрі утримували сипучий пісок (з нього було споруджено сам насип валу), примикали якісь дерев'яні конструкції. Можливо, це був поміст, на якому розміщувалися захисники фортеці.

З півночі до городища примикав доволі обширний посад, що займав усю площу мису. Тут виявлено більш як 100 об'єктів господарського та промислового призначення X — початку XI ст. Серед досліджених будівель не зафіксовано жодного житла. Домінують споруди, пов'язані з виплавою та обробкою заліза — тобто це був своєрідний промислово-господарський “двір”. Лише на самому краю поширення культурного шару, в 600 м від городища, виявлені житлові споруди з глинобитними печами, підсобні приміщення та сліди від огорож садиб. Знахідки, насамперед побутові речі, дають підстави стверджувати, що всі ці будівлі згоріли не пізніше першої чверті XI ст. Серед усіх вищезгаданих споруд даної частини археологічного комплексу виділяється “садиба коваля”, де було знайдено металевий рубчастий браслет, прикрашений голівками дракона, мабуть, виготовлений у балтійському регіоні.

Ще одна частина відкритого посаду — поділ — виявлена в поймі. Тут досліджена садиба XI ст. зі слідами наземних зрубних жител та промисловими будівлями. Серед знахідок — висла свинцева печатка Володимира Мономаха раннього типу, фрагмент бронзової черепахоподібної фібули, кістяна дудка з руноподібними написами з обох сторін. За посадом розміщувався відомий за своїми матеріалами курганний могильник, з якого свого часу й розпочалося вивчення усього комплексу.

Багаторічні дослідження в околицях сучасного села Шестовиця дають підстави віднести спорудження городища до кінця IX ст. Ймовірно його появу слід пов'язувати з літописним повідомленням 884 р. про підкорення західної частини сіверян князем Олегом. Саме тут розміщувався найбільший на Дніпровському Лівобережжі табір київських дружинників, що перебував на

Розділ VI
ЕПОХА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

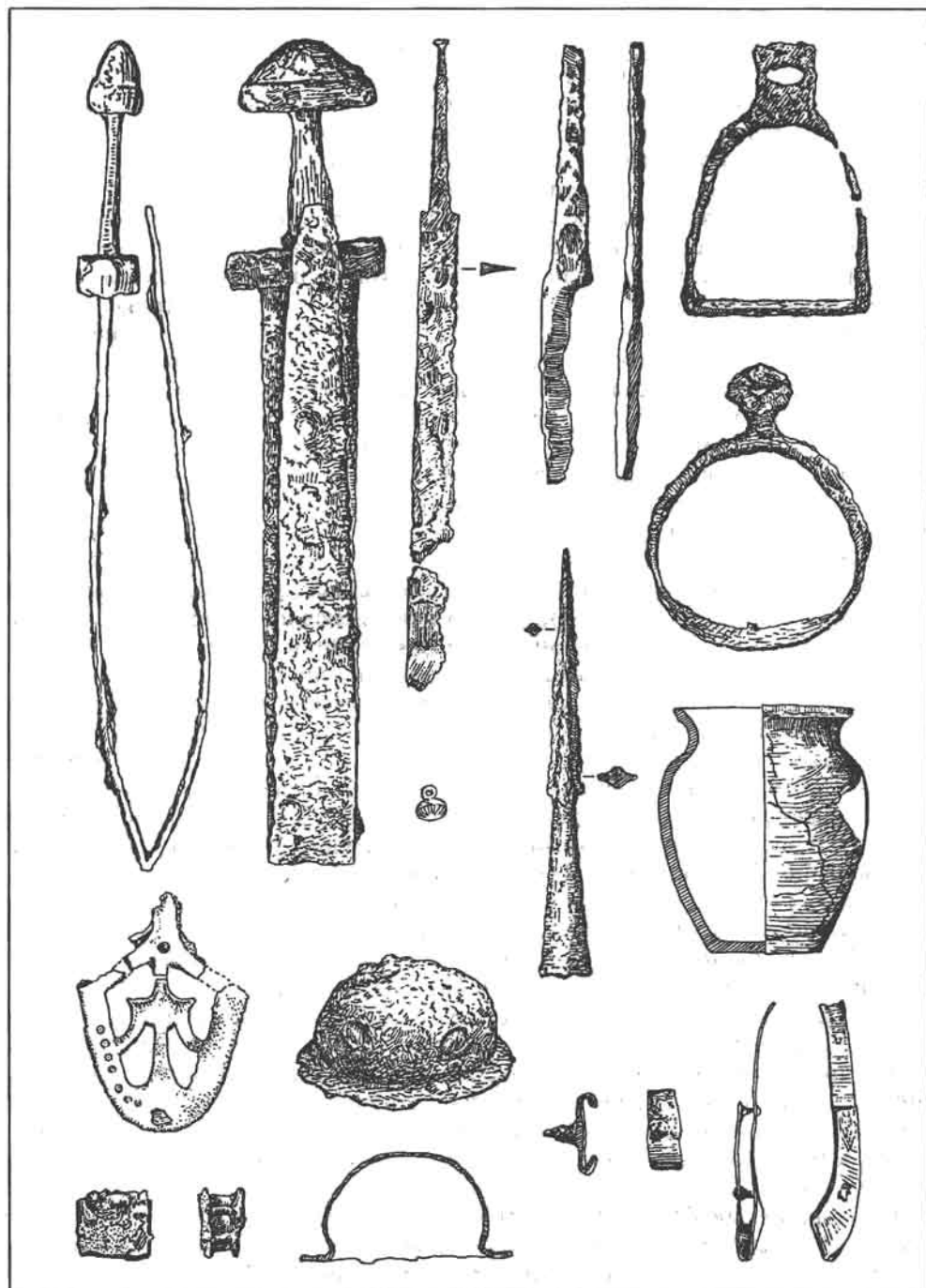

Рис. 1. Зброя та елементи військового спорядження із Шестовиці

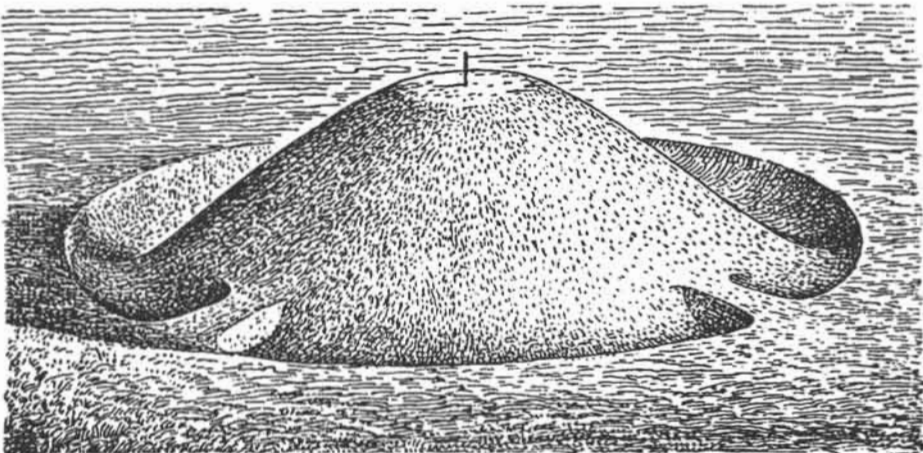
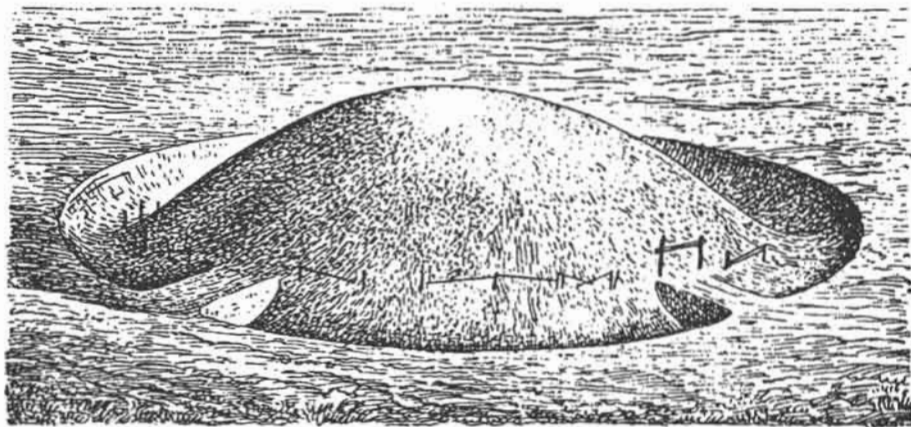
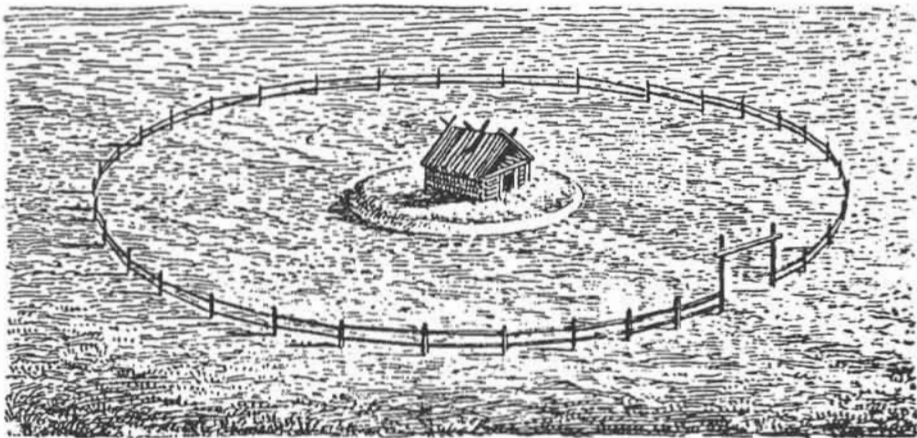
відстані одно-, півторагодинної кінної їзди від старого племінного центру Чернігова. Деякі науковці розглядають функції цього “гарнізону” ширше — торгівля та пов’язані з нею ремесла, а також військова справа. При цьому як важливий аргумент насамперед виступають різноманітні й багаті за інвентарем підкурганні поховання.

Городище розміщувалося в точці максимального зближення водного і сухопутного шляхів на Київ, забезпечуючи надійний контроль, а за необхідності — й блокування обох. Невелика притока Десни, що протікала поблизу укріплень, давала можливість улаштувати тут зручну гавань, про що свідчать і знахідки залізних заклепок. А присутність військового контингенту засвідчують численні знахідки зброї та обладунку. Ще одним напрямом діяльності місцевих жителів була організація князівського полюддя — регулярного збору данини, а також участь у підготовці далекої міжнародної торгівлі (Хозарія, Візантія і т. ін.), про що, зокрема, свідчать висла свинцева печатка та іконка візантійського виробництва. Після нової пожежі на початку XI ст. життя на городищі на певний час припиняється, а надалі цей населений пункт перетворюється на ординарне укріплене поселення.

Інформація, отримана під час дослідження житлово-промислової частини Шестовицького комплексу, доповнюється матеріалами курганного могильника — одного з найвідоміших серед старожитностей рубежу I—II тис. н. е.

Загалом наслідки досліджень на некрополях часів формування Київської Русі є важливим джерелом. На основній частині давньоруської території за тих часів панував підкурганний обряд поховання. Лише у прикарпатському регіоні небіжчиків ховали у ґрунтових ямах. Самі насипи розміщувалися безсистемно; здебільшого вони сягали 1 м у висоту, а їх діаметр не перевищував 10 м. Протягом доволі тривалого часу слов’яни поетапно використовували різні типи обрядовості: кремація на стороні від місця майбутнього поховання (на загальному для всієї громади кострищі) — кремація на місці захоронення — інгумація на рівні давньої поверхні або в курганному насипу — інгумація у підкурганній ямі. Небіжчика клали випростано на спині головою на захід. Характерною для цих часів була наявність супроводжувального інвентаря — побутових речей (кераміка, ножі й т. ін.), деяких ремісничих виробів, прикрас — усього того, що, на думку родичів і близьких, мало супроводжувати померлого в “потойбічному світі”. У Прикарпатті в багатьох випадках над небіжчиком викладали кам’яні плити (так звані підплитові могили). Кургани тут насипалися лише над похованнями переселенців із розташованих далі на північ волинських територій.

Серед усієї маси поховань виділялися й значно багатші поховальні комплекси, що свідчить про наявність соціального та майнового розшарування у цей час. Насамперед ідеться про так звані дружинні поховання, тобто такі, де серед інвентаря знайдені зброя чи спорядження бойового коня. Особливу увагу привертають “зрубні гробниці” — підкурганні поховання, виконані за обрядом інгумації, де стінки могильних ям обкладені деревом. Слід зазначити, що іноді залишки “будинків мертвих” виявлені також у похованнях за обрядом кремації. За інвентарем та іншими деталями обрядовості Д. І. Бліфельд виділив чотири типи поховань: одиночне — воїна, воїна з конем, воїна з жінкою, воїна з жінкою і конем. Більшість із них розміщені на некрополях поблизу великих міст та інших укріплених поселень.

Найвідомішим є чернігівський курган Чорна Могила заввишки 10 м й окружністю 170 м, у якому, за переказами, було поховано засновника міста. Тут розчищено залишки великого кострища, знайдено кістки трьох небіжчиків, зброю, знаряддя праці, побутові предмети, золоту монету часів імператора Костянтина Багрянородного, а також кістки жертвних тварин. У верхній частині насипу виявлено залишки тризни: шоломи, кольчуги, залізний казан та жертвні ножі, два ритони із турячих рогів у срібних оправах, дві золоті монети часів імператора Василія I Македонянина (рис. 2).

Ще один курган, пов'язаний із легендарним засновником міста, розкопано в літописному Галичі (сучасне с. Крилос на Івано-Франківщині). Галичина Могила нині сягає висоти 2 м, а діаметр насипу близько 50 м. Навколо виявлені сліди стінки — крепіді із дерев'яних колод, а в центральній частині — поховання в дерев'яному човні. В його носовій частині виявлено спорядження знатного воїна.

Важливу роль у житті східних слов'ян відігравали культові споруди — капища й святилища, де стояли виготовлені з різних матеріалів зображення язичницьких богів. За межами найдавнішого київського городища досліджені залишки такого культового об'єкта. Тут виявлені фундаментні рови споруди, засипані кам'яними фрагментами будівлі середини X ст. та валунами. Підмурки святилища завтовшки близько 1 м були скріплені глиняним розчином. Його конфігурація нагадує прямокутник із шістьма заокругленими симетричними виступами. На відстані 1 м містилася велика чашоподібна яма — жертвник із прошарками вугілля, попелу та перепаленої глини. Тут же знайдено велику кількість кісток жертвних тварин, фрагменти ранньогончарної кераміки, бойову залізну сокиру — символ язичницького бога Перуна. Крім того, неподалік містилися ями й залишки вогнищ, що також мали відношення до цього комплексу. Ймовірно, розглянуте святилище є одним із матеріальних підтверджень першої релігійної реформи князя Володимира Святославича, проведеної ним у 980 р.

Серед кам'яних статуй вирізняється знаменитий Збруцький ідол, знайдений у річці поблизу Гусятина на Тернопільщині (рис. 3). Ця скульптурна композиція являє собою чотирикутний стовп заввишки 2,67 м із розміщеними на

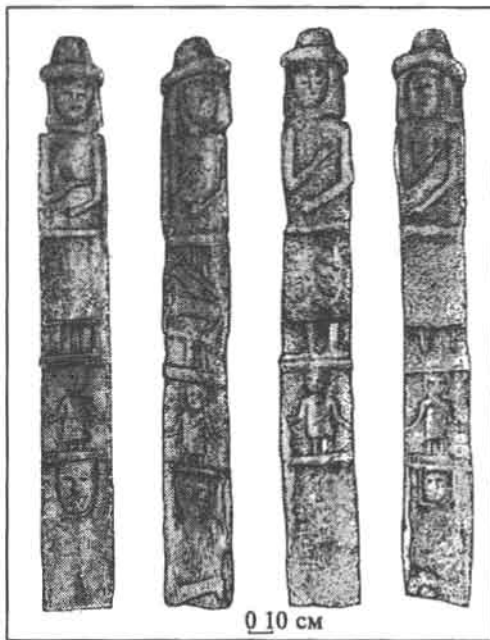

Рис. 3. Збруцький ідол

Рис. 2. Насипання давньоруського кургану (реконструкція Б. О. Рибаківа)

кожній із чотирьох сторін площинними зображеннями, поділеними на три яруси. На нижньому висічено фігуру вусатого чоловіка у трьох зображеннях, який підтримує середній ярус, заповнений фігурами чоловіків і жінок, котрі взялися за руки. На горішньому, третьому ярусі розміщено фігури чотирьох божеств, увінчаних спільною шапкою, що, можливо, відбиває розвиток у слов'янській міфології ідеї єдиного верховного бога. Описані божества інтерпретуються в такий спосіб: у центрі на головному лицевому боці — Мокош із рогом достатку в руці; правобіч від неї, на сусідній грані, міститься богиня шлюбу та сімейного життя Лада з кільцем на руці; ліворуч стоїть воїн із мечем і конем (мабуть, сам Перун); на тильній грані розміщено зображення без атрибутів. Уся статуя, яка в цілому символізує собою ще одного бога, після тривалих дискусій: "Род? Святovit?" — була атрибутована як зображення першого із них.

Загально визнано, що три горизонтальні яруси цього ідола символізують три зони Всесвіту: горішній ярус — небо, середній — землю, нижній ярус посідає підземний бог, який тримає на своїх плечах земний світ. Єдине божество Род об'єднало по вертикалі не лише всі "світи", а й найважливіші для людини функції незримих сил — світло, добробут, родючість, безпеку й заступництво предків.

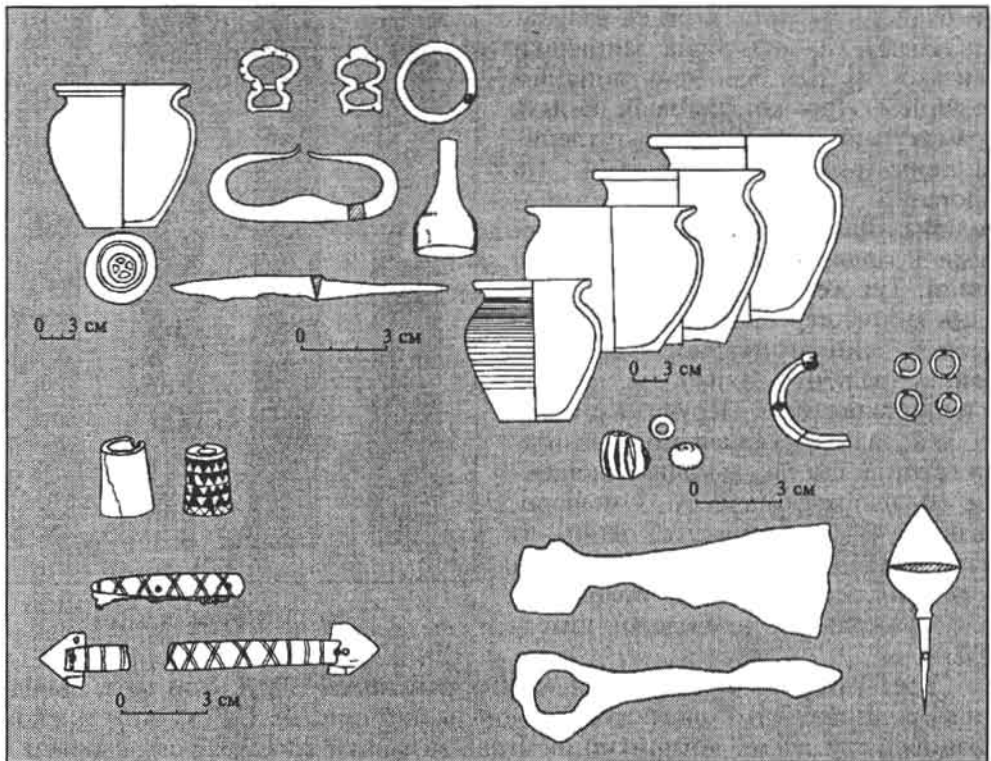

Рис. 4. Елементи матеріальної культури русів кінця I тис. н. е.

У цей історичний відрізок часу переживає піднесення давньоруська матеріальна культура: поширюється плужне землеробство, відбувається відокремлення ремесла в самостійну галузь виробництва. Зокрема, успіхи в гончарстві сприяли тому, що на більшій частині південноруської зони розселення східних слов'ян, за винятком хіба що віддалених лівобережних дніпровських районів, посуд почали виготовляти вже на гончарному крузі (так звана манжетоподібна кераміка). А поява в цей час серій однотипних предметів озброєння (насамперед стріл) свідчить про виникнення постійних військових князівських формувань і поступову соціальну диференціацію суспільства. Підтвердженням таких змін є також знахідки коштовних речей, поява серій модних прикрас, зокрема скроневих кілець жіночого головного убору, певні типи яких стають "етнічним індикатором" для окремих територій. Водночас увесь розвиток матеріальної культури в IX—X ст. свідчить про необоротність глобальних процесів у самому східнослов'янському суспільстві, яке розвивалося в напрямі державотворення (рис. 4).

Неслов'янські археологічні пам'ятки

Серед археологічних пам'яток, залишених наприкінці I тис. н. е. представниками неслов'янських етнічних угруповань, особливу увагу привертають старожитності скандинавів, угрів та хозар, про яких уже згадувалося на початку цієї теми.

На півдні Київської Русі до сьогодні не виявлено жодного спеціалізованого поселення варягів, хоча їхня наявність зафіксована окремими виробами й характерними звичаями (зокрема в Шестовиці). Нині відомо два десятки поховань, котрі можна кваліфікувати як могили представників північного європейського регіону. Більшість із них виявлено на некрополях Києва і Чернігова та в їхніх округах. Тут, як і на могильниках Скандинавії, зафіксовано використання різних способів поховання: кремація на стороні і на місці поховання, в човнах, у підкурганних ямах. Порівняно із деякими північними районами давньоруської держави, кількість поховань у середньодніпровському регіоні відносно незначна. Крім того, в окремих випадках на території ранньоміських центрів північної зони східнослов'янської ойкумени зафіксовані й житла норманів. А за підрахунками П. П. Толочка, в Києві поховання варягів та їхніх родичів становлять лише 3—3,5 відсотка загальної кількості могил раннього курганного некрополя (у Шестовиці їх було більше — майже 9 відсотків). На інших південноруських некрополях скандинавські поховання взагалі представлені лише поодинокими комплексами.

У Києві до скандинавських можна віднести парне поховання, де чоловік лежав на правому боці, а жінка сиділа біля нього. Така поза трапляється у багатьох північних похованнях, зокрема на шведському могильнику Бірка. Там зафіксовані й чоловічі поховання саме на боці, а не в типовому для слов'ян випростаному стані на спині. Широко відомий зі скандинавських поховальних комплексів звичай псувати зброю, що простежується також в окремих київ-

ських та шестовицьких похованнях. Ще у двох жіночих могилах із Києва (як і в деяких інших випадках — Вишгород, Шестовиця) були знайдені черепахоподібні бронзові фібули — елемент костюма скандинавської жінки. Серед характерних північних речей — круглі фібули з довгою голкою, якими скріплювали накидку — корзно (рис. 5).

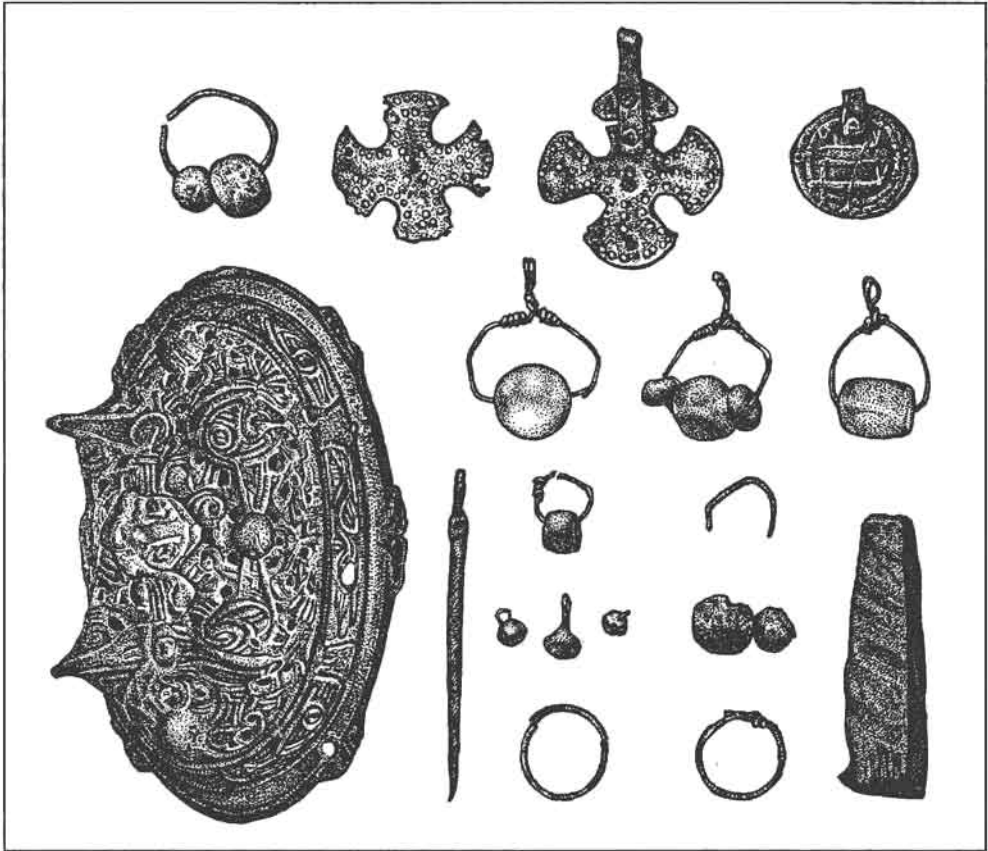

Рис. 5. Інвентар київського поховання 125 X ст.

У Китаєвому, в околицях Києва, розкопано кілька курганів із трупопокладеннями в дерев'яних човнах. Аналогічний обряд був характерним для археологічних пам'яток Швеції, Норвегії, Данії. Він неодноразово описаний у середньовічних сагах. Можливо, із русько-скандинавської дружини походив воїн, похований якраз у дерев'яному човні в уже згаданій крилоській Галичиній Могилі.

Ще два ймовірно скандинавські поховання досліджено на курганному могильнику в с. Табаївка на Чернігівщині — некрополі літописного града Оргоща. В одному випадку серед різноманітного інвентаря (зброя, кераміка, кістки коня і птахів), що зберігся після проведення обряду кремації, виявлено залізни

заклепки — необхідний елемент при будівництві скандинавського човна, в якому, мабуть, і спалили небіжчика. В іншому похованні зафіксовано залишки інгумації у зрубній гробниці. Серед предметів, що супроводжували в потойбічне життя небіжчика (сокира, ніж, уламки посуду), виявлено також срібний браслет — наруч. Такий звичай мав прибалтійське коріння. Що стосується останнього випадку, то слід зазначити, що поховання через деякий час після проведення обряду було пограбоване: в напрямку голови померлого виявлені сліди грабіжницького розкопу, а від самого черепа збереглася лише нижня щелепа. Не виключено, що дане поховання пограбував хтось із учасників похорону, який точно знав, де слід копати, щоб забрати коштовні шийні прикраси типу гривни чи добрий шолом.

Вище вже згадувалося про переселення угрів — “старих маляр” у Карпатську котловину наприкінці IX ст. У південних районах Північного Причорномор’я вони залишили по собі тільки окремі поховання (не кажучи вже про відсутність тут будь-яких слідів стаціонарного проживання), а коли досягли “нової батьківщини”, почали ховати своїх померлих на кладовищах. Один із таких ґрунтових некрополів досліджувався поблизу с. Чома на Закарпатті. Тут серед багатих поховань (а траплялися й бідні) можна виділити як жіночі, так і чоловічі. В одній із жіночих могил кістяк лежав випростано на спині. Біля скроневих кісток розміщувалися срібні сережки, а біля ключиці — кресало. В районі грудної клітки знайдено п’ять бронзових дзвіночків, а біля таза — п’ять залізних наконечників стріл. В іншому випадку чоловіка також поховали у прямокутній ямі. Біля лівої руки розміщувався череп коня, а нижче — кістки його ніг (суттєва деталь багатьох поховань кочівників). Біля черепа виявлено срібні сережки, а на кистях обох рук — бронзові браслети. Виявлені також стремено і вудила, три наконечники стріл та інші залізні предмети.

Найбільшим неслов’янським утворенням на східноєвропейських землях у цей час був Хозарський каганат, територія якого за часів найбільшої могутності простягалася від заволзьких степів на сході, уздовж Кавказького хребта на півдні, до Кримського півострова на заході (за деякими даними, влада каганів могла поширюватися до Дунаю). Усі пам’ятки хозарського кола археологами виділені в так звану салтово-маяцьку культуру за найвідомішими комплексами поблизу с. Верхній Салтів на Харківщині, а також при злитті річок Дон і Тиха Сосна (Маяцьке городище). На території України виділяються верхньодонський, приазовський та кримський варіанти культури (докладніше про це уже йшлося в попередньому розділі).

Їх дослідження розпочалося якраз після відкриття Верхньосалтівського катакомбного могильника на високому правому березі Сіверського Дінця. Дещо пізніше були виявлені також городище, його посад, неукріплене селище та ґрунтовий могильник. Встановлено, що тут наприкінці I тис. н. е. існувало велике місто (120 га), котре було основним опорним пунктом каганату на кордоні із зоною розселення східних слов’ян. Окрім військових, цей укріплений центр виконував ще й адміністративні функції; у ньому також інтенсивно розвивалися ремесла і торгівля.

Вибір місця для фортеці зумовлювався топографічними особливостями: з півночі та сходу круті схили (майже 20 м заввишки) слугували надійною природною перегородою; західна частина була пологою, а найбільш приступною

для нападу — південна сторона. З трьох боків городище обнесене земляним валом і ровом, а з четвертого боку його захищали води річки. Крім того, для підсилення обороноздатності міста його мешканці спорудили ескарпи. Ще один рів проходив через саме городище. Найбільш укріпленою була південно-східна частина, де розміщувалася цитадель з міцними кам'яними стінами. Фортеця мала прямокутну форму (100 × 140 м). Її стіни викладені з вапняку та двох рядів плит — внутрішнього і зовнішнього (середину забутовували дрібним камінням та глиною). Поверхня плит частково оброблена, вони були викладені насухо, без фундаменту. Можлива висота стін сягала 10—12 м. Від однієї з веж зберігся кам'яний фундамент, прямокутний у плані, розміром 5,9 × 3,2 м.

Культура в цілому представлена залишками численних відкритих поселень, городищ, катакомбних і ямних ґрунтових могильників; часто фіксуються й випадкові знахідки. На основі накопичених матеріалів С. О. Плетньова поділила всі населені пункти “салтівців” на кілька груп: кочів'я; неукріплені поселення; городища, укріплені земляними валами; городища, укріплені земляними валами та кам'яними стінами.

Частина населення (хозари та булгари) упродовж поколінь проходила шлях від кочового до осілого способу життя, тоді як алани мали давні традиції землеробства. Велику роль у господарстві відігравали мисливство й рибальство. Значним джерелом коштів було збирання данини з підкорених народів.

Археологічні дані до реконструкції окремих подій періоду становлення Київської Русі

Через недостатність інформації у писемних джерелах про події часів формування давньоруських державних структур археологічні матеріали мають суттєво доповнити наукову базу досліджень. Вище вже згадувалася Галичина Могила, знахідки з якої, можливо, вказують на присутність серед засновників літописного Галича представників русько-скандинавської дружини із Середнього Подніпров'я. Про перебування посланців київської влади у прикарпатському регіоні свідчить, зокрема, знахідка двозубого клейма на одному із горщиків з літописного Пліснеська (с. Підгірці Львівської обл.) — геральдичного знака князя Святослава Ігоровича.

Цей напрям досліджень слід продовжувати. Особливий інтерес у даному відношенні викликає чернігівська округа X ст. Тут, на цвинтарі, під стінами самого міста, ховали лише представників місцевої владної верхівки за обрядом кремації. Поховання вихідців із правобережних районів Дніпра чи з віддаленіших місцевостей за обрядом інгумації у підкурганних ямах на даному кладовищі не проводилося. А на розміщених на однаковій відстані від цього некрополя двох могильниках (Болдіни гори та “Старе кладовище в Берізках”), окрім поховань за обрядом кремації, виявлені й трупопокладення під курганами. Факт проживання в безпосередній близькості від резиденції князів місцевої династії представників великокнязівської влади, яких ховали у цій же місцевості, дає підстави припустити, що в X ст. автохтонна знать, яка хоча й

володіла зовнішніми атрибутами влади і, як і раніше, територіально була віддалена від переселенців, найімовірніше, мала номінальні можливості у вирішенні багатьох важливих питань. Всі її дії контролювалися представниками центральної державної влади, які постійно перебували поруч.

Розглядаючи ситуацію у лівобережному регіоні в ширшому плані, зазначимо, що картографування археологічних об'єктів кінця I тис. н. е. дає можливість виділити тут два початкові напрями феодалізації території літописних сіверян. Перший із них: Чернігів — Сновськ (сучасний Седнів) — Стародуб. По цій лінії, тобто по басейну р. Снов у басейн Середньої Десни, кінцевим пунктом у X ст. був район Кветуні, що знаходився нижче Брянська. Численні факти перебування у складі князівських військових формувань вихідців із різних земель підтверджують погляд, згідно з яким підкорення даних територій здійснювалося силами всієї “Руської землі” (у вузькому значенні цього терміна) на чолі з київським зверхником.

Другий генеральний напрям на Дніпровському Лівобережжі простежується із району літописного Переяславля Руського (нині Переяслав-Хмельницький) на Курськ. Значна концентрація населення в районі останнього із названих пунктів спричинила підвищений інтерес держави до цієї місцевості. А сам механізм підкорення конкретних мікрорегіонів простежено в районі с. Журавне Сумської області, на правому березі р. Ворскли. Тут в останній чверті I тис. н. е. відбувалася значна концентрація поселень носіїв роменської культури й, очевидно, сформувався центр малого племені сіверянського союзу. Великокнязівські дружинники знищили його у другій половині X ст. Про це свідчить шар попелу на сіверянському городищі, де життя більше не відроджується. Тут унаслідок польових робіт, окрім значної кількості фрагментів роменської ліпної кераміки, знайдено лише один уламок давньоруського гончарного горщика. Пізніше поблизу виникає новий політико-адміністративний, а також торговельний опорний пункт державної влади.

Два розглянуті вище напрями генерального наступу молоді держави дають підстави вважати, що феодалізація цих територій здійснювалася насамперед уздовж прикордонних областей “Руської землі”. І лише потім, коли були “узяті в лещата” внутрішні райони розселення сіверян, розпочалося планомірне й остаточне одержавлення регіону. З цим, другим, етапом слід пов'язувати також появу нових центрів, таких як Новгород-Сіверський, Путивль та інших.

На Дніпровському Правобережжі основним був напрям із Середнього Дніпра на Західний Буг (у район літописних Червенських градів на польсько-руському прикордонні). Однак методи придушення Києвом місцевого сепаратизму були такими самими, як і на Лівобережжі. Це, зокрема, засвідчують матеріали досліджень літописного Іскоростеня на Житомирщині (сучасний Коростень), де сліди спалення міста в середині X ст. підтверджують літописні повідомлення про розправу княгині Ольги з непокірними древліанами.

Ще одна проблема, до розв'язання якої слід залучати археологічні матеріали, — це наявність різних субкультур у культурі кожного етносу соціально стратифікованого суспільства. Тож уявляється доцільним вивчати дві культури в суспільствах класового рівня, а такою, безперечно, є Київська Русь. Із виділенням з єдиного егалітарного (тобто зрівняльного) суспільства, з одного

боку, “багатих”, “великих”, “сильних”, “кращих” людей чи мужів, а з іншого — бідних общинників, почалося становлення вищезгаданих субкультур. Далі ці процеси еволюціонували.

Такі субкультури дістали назви елітарної (офіційної, міської, дружинної — останній термін якраз стосується Київської Русі) і народної (фольклорної, сільської) культур. У багатьох елементах дружинної давньоруської культури простежуються генетичні зв'язки з матеріальною культурою місцевого населення раніших часів (житлобудівництво, знаряддя праці, озброєння, поховальний обряд). Однією з найхарактерніших її рис була вже згадувана гончарна манжетоподібна (або курганного типу) кераміка, характерна якраз для південних областей східного слов'янства.

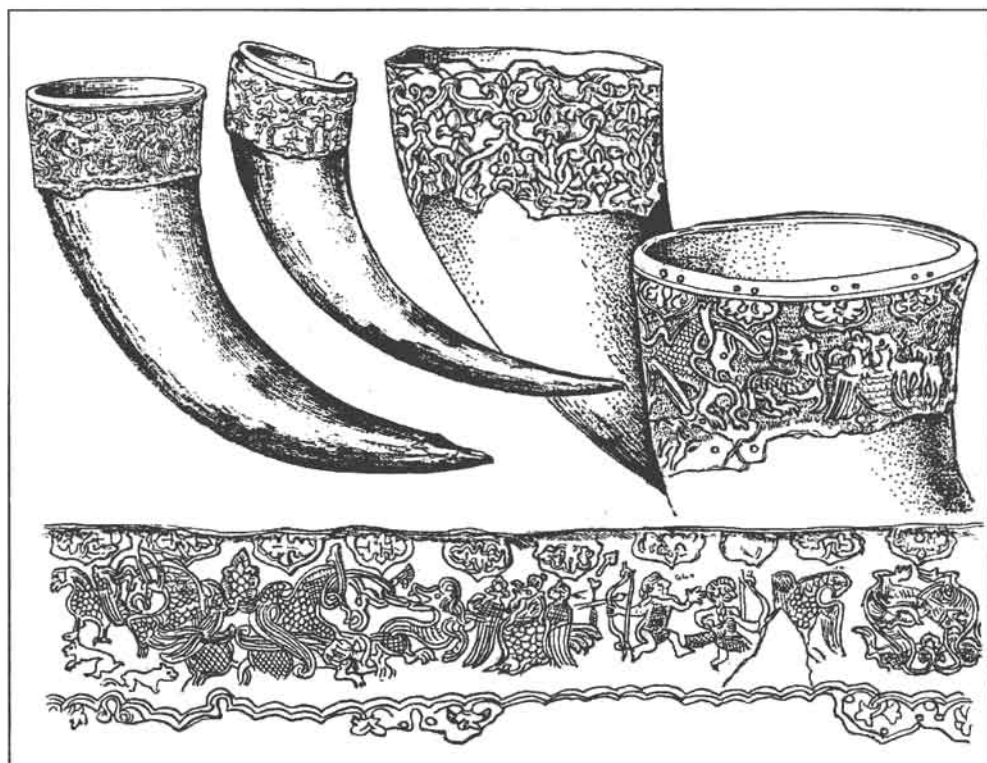

Рис. 6. Ритони з Чорної Могили

Ще одним елементом нової культури стали так звані речі-гібриди. У цих металевих прикрасах дружинного вбрання, кінської зброї органічно переплелися традиції і сюжети не лише місцевого походження, а й Скандинавії, Середньої Азії, Угорщини. Прикладом може слугувати знайдена на київському Подолі шиферна формочка з арабським написом, призначена для відливання популярних у давньоруському дружинному середовищі поясных металевих накладок.

Окрім ремісничих традицій, деякі речі-гібриди несуть на собі відбиток взаємовпливів ідеологічних уявлень різних етносів, що контактують між собою. Це добре простежується, наприклад, у сюжетах зображень на срібному окутті турячих рогів для пиття з Чорної Могили (рис. 6). Деякі дослідники шукають прототипи цих сюжетів у духовному світі місцевого слов'янського населення, інші — у народів Північної Європи або ж — у звичаях хозар.

Торкаючись проблеми світогляду східних слов'ян періоду державотворення, Б. О. Рибаків зауважував, що в них існували не лише наївні забобони села, а й державна язичницька релігія міста й соціальних верхів з добре виписаним космологічним епосом, з уявленнями про божественне походження великокнязівської влади, зі складним ритуалом і розгалуженим станом жерців. Найімовірніше, їх ховали у скорченому стані (зв'язували або вкладали в мішок), оскільки відчували страх перед таємничою і невідомою силою. “Скорченики” — волхви літописних зводів — були виявлені в різні часи на багатьох могильниках.

Аналогії з іншими міфологічними системами, тричленний поділ світу на верхній, середній та нижній — концепція так званого “світового дерева”, що знайшла своє відображення й у композиції Збручського ідола, сам стародавній звичай кремації померлих на кострищах вказують на те, що світогляд східних слов'ян містив поняття про поділ Космосу. Кожен об'єкт, перебуваючи в одному із трьох “світів”, через певний час переміщувався до іншого (або ж міг переміщуватися). При цьому початковий напрям міг бути лише вгору — разом із димом поховального кострища до “небесного світу”. Проте й пізніше, коли вже ховали за обрядом інгумації, душа так само “відлітала на небо”. “Кораблями”, в яких відбувалося це переміщення, були споруди будинкоподібних обрисів (“будинки мертвих”), що пізніше трансформувалися у християнські домовини.

Слов'янина за життя і після смерті оберігали різні амулети — круглі підвіски (символи Сонця), лунниці (символи Місяця), сокирки й шматки кременю (символи Перуна), шумливі підвіски (для відлякування злих духів), глиняні писанки (символи відродження), ключики (символи багатства), кігті диких звірів (обереги від хвороб) та ін. Оберегами за певних обставин могли слугувати й деякі побутові предмети, наприклад ножі або ножиці.

Отже, твердження щодо примітивізму чи недосконалості язичницьких вірувань у цілому є безпідставними.

Тема 28

Русь у період раннього феодалізму

Загальна характеристика періоду

X — початок XII ст. — це час функціонування Києворуської держави в рамках єдиної ранньофеодальної монархії на чолі з представниками династії Рюриковичів. Поняття “великокнязівський рід” уже в X ст. означало сім’ю великого князя та його найближчих родичів. Від цього часу правління країною успадковувалося по прямій низхідній лінії споріднення за відсутності виборності. Молода держава підтримувала широкі й різноманітні зв’язки із багатьма країнами тогочасного світу. Неабияке значення мали військові походи за межі східнослов’янських земель, унаслідок яких соціальна верхівка мала значні прибутки, а сама Русь зміцнювала свій престиж на міжнародній арені. Основний зовнішній вектор був спрямований на південь, де знаходилась багата й могутня Візантійська імперія. Прагнення до отримання прибутків унаслідок міжнародних воєнних конфліктів і торговельних операцій — характерна риса правителів кінця I тис. н. е., хоча значні багатства почали надходити до центральної скарбниці також із внутрішніх районів країни.

Але щоб забезпечити стабільність цього процесу, необхідно було придушити сепаратизм місцевої знаті. В писемних джерелах зафіксовано шість випадків протистояння полян-русів і древлян, по два випадки збройних конфліктів між Києвом і уличами та сіверянами, один — із хорватами. Приєднання волинян і тиверців відбулося спокійніше, хоча в першому випадку зафіксовано конфлікт із “ляхами” — правителями польських земель. Безсумнівно, це було пов’язано з боротьбою за західноволинські землі.

Конфлікти були постійною складовою цих процесів. Так сталося, наприклад, у 945 р., коли древляни вбили князя Ігоря, а його дружина Ольга жорстко їм помстилася. Яскравою фігурою був їхній син Святослав — природжений воїн, який розробляв й успішно здійснював не тільки тактичні воєнні операції, а й тривалі стратегічні кампанії. Саме за його князювання був знищений Хозарський каганат, а молода імперія сягнула найбільших розмірів. Він навіть планував перенести свою столицю на Дунай.

Логічне завершення політика перших руських державців дістала за часів князювання Володимира Святославича (980—1015). В ці роки Київська Русь зайняла провідні позиції серед найрозвинутіших країн середньовічної Європи. На зламі I—II тис. здійснюється реформа структури державного правління, внаслідок якої чільні посади в керівництві могли обіймати тільки члени великокнязівської родини, а система взаємовідносин між сюзеренами і васалами стала чітко регламентованою (рис. 7).

Загальна стабільність Київської Русі сприяла зміцненню її кордонів. Навколо Києва, Чернігова і Переяслава були споруджені могутні оборонні лінії.

У соціально-політичній сфері стосунки різних груп панівної верхівки розвивалися в діалектично пов'язаній опозиції двох основ — державної і родової. До верхніх шарів соціальної ієрархії прагнули потрапити не лише представники племінної верхівки, а й безрідні, але цілковито віддані великому князеві та його оточенню вихідці з різних земель і народів.

Рис. 7. Златник Володимира Святославича

Наприкінці X ст. відбулися докорінні зміни в ідеологічній системі. Після детального вивчення різних релігій, оцінки конкретної історичної ситуації та цілої низки дипломатичних заходів князь, а за ним й уся людність Русі, у 988 р. приймають із Візантії православне християнство, яке стало офіційною державною релігією. Завдяки цій величезній історичній ваги акції Київська держава увійшла до кола європейських християнських країн. А шлюб із візантійською принцесою Анною зробив самого Володимира фактично рівним імператорові.

Однак протистояння старої язичницької і нової християнської релігій на Русі призвело до появи такого синкретичного явища, як двовір'я. З наукового погляду, як вважає О. В. Чернецов, до нього можуть бути віднесені: одночасне звернення до християнських і нехристиянських надприродних персонажів та інші форми змішування різнорідних елементів; використання християнами елементів язичницької обрядовості та фразеології; присвоєння персонажам християнської міфології рис язичницьких божеств; звернення до язичницьких персонажів і мотивів у християнському середовищі.

Та попри всі суперечності Київська Русь розвивалася надалі як могутній державний організм, який впливав на всі сфери життя середньовічної Європи. По смерті Володимира його син Ярослав, прозваний Мудрим, після тривалого конфлікту з братами став правити на Русі самостійно (1019—1054 рр.). Були налагоджені дипломатичні стосунки з більшістю європейських держав, у тому числі й через династичні шлюби (самого великого князя київського навіть почали величати “тестем Європи”). Зростання економічного потенціалу країни дало можливість іще більше стабілізувати державні кордони. На міжнародній арені послідовно здійснювався курс на зміцнення авторитету Русі. Зокрема це відбулося у спробі позбавитися надмірної опіки Візантії (звідки зазвичай поставлялися митрополити) в організації церкви. Її очолив не грек, а русин Іларіон, причому без узгодження з константинопольським патріархом.

Рис. 8. Давньоруський воїн
(реконструкція П. П. Толочка)

Після смерті Ярослава сформувався правовий статус Києва і прилеглих до нього територій як загальнородової спадщини Рюриковичів. Великий князь володів нею тимчасово — доки сидів на київському столі. Першим тут утвердився Ізяслав — старший син Ярослава. Чернігівська земля відійшла до Святослава, а Переяславська — до Всеволода. Інші сини Я. Мудрого отримали більш віддалені від столиці наділи (рис. 8).

Тріумвірат старших Ярославичів (модифікований у дуумвірат після смерті першого із них у 1078 р.) певний час визначав політику Давньоруської держави і певною мірою стримував сепаратистські прагнення молодших братів. Проте незабаром старші правителі пересварилися, і великокнязівський стіл захопив другий із Ярославичів — Святослав, а після його смерті Києвом за правом найближчого спадкоємця заволодів Всеволод.

Суперечки між представниками різних гілок князівського роду поглиблювалися, що відбилося в регіональних конфліктах та рішеннях князівських з'їздів (перший такий з'їзд відбувся в 1097 р. у Любечі — резиденції чернігівських князів). Основою цих суперечок були соціально-економічні чинники, зокрема зміцнення феодальних тенденцій на місцях.

Суперечності зайшли так далеко, що до міжособної боротьби почали залучатись й сусіди, насамперед кочівники причорноморських степів. Вони в цей час замінили скандинавів як основний іноземний військовий контингент на Русі. Все це, звісно, послаблювало міць країни й погіршувало умови життя широких мас населення, які найбільше потерпали від князівських чвар. Для різних прошарків суспільства дедалі привабливішими ставали об'єднувальні тенденції, виразниками яких на початку XII ст. були великі князі київські Володимир Мономах та його син Мстислав Великий. Перший із них зажив популярності ще будучи чернігівським і переяславським князем. Саме він виступив ініціатором походів на половецькі кочові орди. Його заклики до об'єднання діставали підтримку й розуміння серед багатьох соціальних верств, у тому числі й мешканців сіл — смердів.

Далекоглядна діяльність Мономаха сприяла певній стабілізації внутрішньополітичного становища країни. За його владарювання практично всі удільні правителі визнали зверхність великого князя. За цих умов почали зміцнюватися економічні зв'язки між різними давньоруськими землями. По смерті Володимира у 1125 р. на київському столі утвердився його син Мстислав, який послідовно продовжував політику свого батька. Роки його правління (1125—

1132) вважаються періодом найвищого піднесення об'єднувальних тенденцій у Київській Русі. Однак високий рівень економічного розвитку і відповідних йому суспільних відносин уже невблаганно підводив одну із найбільших держав тогочасної Європи до епохи феодальної роздробленості.

Укріплення та озброєння

У Київській Русі, як і в інших середньовічних державах, значна частина поселень мала штучні укріплення. Це було викликано постійною військовою загрозою не лише з боку кочівників північнопричорноморських степів та інших іноземних нападників, а й вороже налаштованих сусідів із самого східнослов'янського середовища. Перший напрям — протистояння зі Степом — вважався найбільш загрозливим, а тому вже за часів Володимира та Ярослава наприкінці I — на початку II тис. н. е. була створена ешелонована оборонна лінія: на правому березі Дніпра — спочатку по Стугні, а потім по Росі; на лівому — по Сулі, Трубежу, Остру й Десні.

Окрім городищ, на середньодніпровських землях, як установив М. П. Кучера, за часів правління вищезгаданих князів споруджувалися так звані “Змієві вали” протяжністю більш як 950 км. Це були досить складні оборонні споруди з дерева та землі (вал, рів, дерев'яна надбудова), об'єднані в єдину складну систему: 23 поздовжні вали в дев'яти оборонних лініях. Їх створення для захисту від маневрової кінноти кочівників вимагало величезних матеріальних затрат й людських ресурсів, а також чіткої організації будівельних робіт. У хаотичній, на перший погляд, лінії валів усе ж удалося виявити єдину стратегічну ідею й намітити послідовність її вирішення. Основна частина цих укріплень датується кінцем X — початком XI ст., а найбільш пізній Пороський вал — не раніше початку XII ст. Насипи зводилися із піску та глини. Внутрішня їхня частина складалася із дерев'яних конструкцій зрубного та перекладного типів, що скріплювали земляний насип і надавали йому необхідної крутизни та висоти.

Повертаючись до поселенських структур, слід уточнити, що археологічний термін “городище” означає залишки будь-якого давнього укріпленого пункту. Він трапляється як у давньоруських літописах, так і в сучасній літературі. Городища споруджували на підвищеннях, і лише зрідка — на рівних місцях та в низинах. Як правило, неподалік від водоймищ. Для їхнього місцезоложення характерне максимальне використання захисних особливостей навколишнього рельєфу. Досить часто городища зводилися на високих мисах корінного берега річки, оточених з боків ярами або долинами річкової заплави. Деякі з них розміщувалися на окремих високих пагорбах — останцях, на незначних підвищеннях у заплавах річок і, нарешті, на відносно рівній місцевості.

Форма городища великою мірою залежала від форми мису, останця чи підвищення, на якому воно було розташоване. Найбільш поширені укріплені поселення округлої форми, площа яких не перевищує 1 га (найчастіше — 0,4—0,6 га). Більшість із них мають одну лінію укріплень. Розташовані доволі гус-

то: в найбільш заселених місцевостях, уздовж річок, відстань між ними становить у середньому 5—8 км.

Штучні укріплення невеликих за площею городищ мали такий самий характер, як і давньоруських міст, але були менш потужними. Основним матеріалом для їх спорудження на Русі були дерево й земля (через відсутність у цій географічній зоні каменю). До таких укріплень належать земляні рови та вали, які не скрізь збереглися однаково. Іноді прослідковуються лише незначні їхні сліди. Найбільші за розмірами вали та рови розміщувалися з відкритого, напільного боку городища. По краях, оточених природними перешкодами, споруджувалися вали невеликих розмірів, а в окремих випадках їх не було зовсім. Більшість городищ укріплена одним валом і ровом. Висота валів, що краще збереглися, сягає 4—5 м, ширина — близько 15 м (іноді 20) в основі. Рови в розрізі мають здебільшого трикутну або трапецієподібну форму з вузьким дном і стрімкими стінками. Їхня глибина не перевищує 3—4 м, а ширина — 8—12 м. Таким чином, внутрішня стінка рову і зовнішній схил валу разом становили перешкоду висотою близько 10 м. На більшості городищ збереглися виразні сліди в'їздів у вигляді розривів у валах завширшки 5—8 м (рис. 9).

Залишки дерев'яних конструкцій являють собою прямокутні зруби, що містяться усередині валу й утворюють його дерев'яну основу. Вони скріплювали насип валу і забезпечували достатню стрімкість схилів, особливо з боку ро-

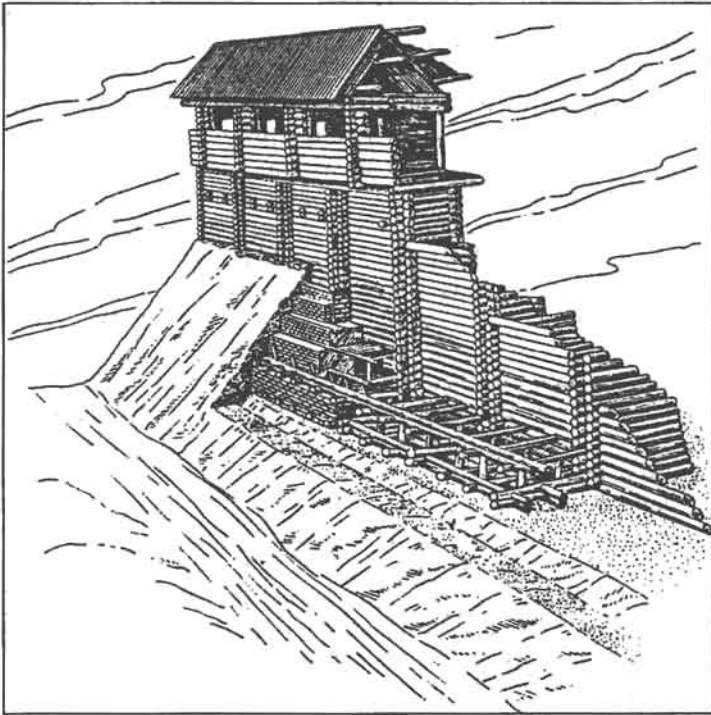

Рис. 9. Оборонна стіна Білгорода Київського
(за М. Г. Городцовим та Б. О. Рибаківим)

ву. Зруби споруджувалися, як правило, з дубових деревин діаметром 20—25 см. Залежно від потужності укріплень у валах трапляються 1—2—3 ряди зрубів, що прилягають один до одного й оточують усе городище з розривом лише на місці в'їзду.

Розкопками відкрито два основні типи зрубних конструкцій. Найпоширенішим типом дерев'яної частини оборонних споруд були зруби, поставлені один біля одного уздовж валу в один або більше рядів. Конструктивний тип дерев'яної частини укріплень, коли всі зруби пов'язані між собою й утворюють суцільний ряд уздовж валу, трапляються рідше. Іноді фіксуються конструкції змішаного типу.

У плані зруби були прямокутні та квадратні, їхні середні розміри 3—3,5 × 3—4 м. На окремих городищах вони збереглися на висоті до 2,5 м. Будувалися одночасно з ровом і заповнювалися землею. Присипалися нею також і зовні. Окрім городищ із засипаними зрубами відомі пункти з пустотілими конструкціями у валах. Вони використовувалися під господарські приміщення, рідше — під житла. Охарактеризовані зруби відповідають літописній назві “городні”, а пустотілі в археологічній літературі іменуються як “кліті”.

Найпоширенішим типом наземної частини укріплень була зрубна конструкція. Городні, залишки яких збереглися у валах, спочатку виходили на поверхню. Важливе місце в оборонній системі городищ належало фортечним брамам та вежам, які також будувалися із дерева.

Нерідко особливості місцевості доволі суттєво впливали на будівництво фортець. Так було в Карпатах, де в умовах гірського масиву в давньоруський час побудовано кілька укріплених пунктів. Серед них виділяється літописне городище Тустань. Принцип зведення наскельних споруд полягав у тому, щоб максимально використати скельні об'єми для створення захисного середовища у вигляді оборонних стін або побудови відповідного житла за допомогою мінімальних засобів. Розташовані паралельно скельні складки або об'єми утворювали примітивні природні “стіни”. Сполучені дерев'яними конструкціями або ж об'ємами, такі “стіни” були значно міцнішими, аніж штучні. У місцях з'єднання стін чи конструкцій зі скельним масивом в останньому прорубувалися вертикальні або горизонтальні пази і вруби. Це забезпечувало стійкий зв'язок дерева з каменем. Пази прорубувалися тільки на товщину колод, що використовувалися під час побудови.

А використання сирцевої цегли лише для спорудження окремих середньовічних укріплень слід пов'язувати із певним впливом хозарської фортифікації, котра на Русі не прижилася.

На площі городищ розміщувалися житлові та господарські приміщення. На більшості з них (деякі були забудовані лише частково) житлово-господарські комплекси розташовувалися досить густо, нерідко на відстані 1—2 м один від одного, в один або кілька рядів на краю площадки; центральна частина городища здебільшого не забудовувалася. На деяких городищах життя припинилося унаслідок ворожих нападів. Невід'ємною частиною майже всіх укріплених поселень були й неукріплені селища, що розташовувалися поруч.

Одним із найбільш відомих і добре вивчених городищ на півдні Київської Русі є Райковецьке на р. Гнилоп'ять (Житомирщина). Укріплена площа (1,25 га) була обнесена потужним земляним валом, основу якого становили рублені

дубові кліті — городні. Здіймаючись над гребенем валу, вони утворювали стіну завширшки 4,5 м. Укріплення доповнювалися подвійною лінією глибоких ровів. Житла, господарські споруди та ремісничі майстерні, розташовані по колу, примикали до валу й утворювали єдине кільце з городнями, з якими були конструктивно пов'язані.

Кліті розташовані уздовж валу у два ряди. Споруди першого ряду слугували житлами, а другого — мали господарське призначення (тут утримувалася худоба, зберігався різноманітний інвентар, улаштовувалися засіки для зерна та інших припасів). До двох житлових клітей прибудовували одну господарську. Всього відкрито 52 житлові кліті, а також 25 господарських споруд. Наявність церковного начиння в одній із них свідчить, що вона могла слугувати своєрідним храмом.

Центральна частина являла собою внутрішнє подвір'я для усіх жителів. Тут розташовувалися кошари для худоби, стояли копиці сіна та соломи. Від них залишилися великі круглі площадки, вкриті шаром рослинного попелу (городище було розгромлене і спалене). Окрім того, в центральній частині споруджувалися також землянки ремісників.

Добутий унаслідок розкопок матеріал засвідчує, що Райковецьке городище було не тільки оборонним пунктом, а й адміністративно-господарським центром феодалного землеволодіння.

Звичайно, проведення воєнних операцій різного рівня і значення було неможливим без “зрядь війни” — різноманітної зброї та обладунку. Як зауважував із цього приводу А. М. Кірічніков, зміни військової техніки протягом усього давньоруського періоду досить часто полягали не стільки у створенні нових зрядь боротьби, скільки в удосконаленні вже існуючих.

За функціональними ознаками тогочасна зброя поділяється на зброю ближнього і дальнього бою та на рублячу, кблючу й ударну. Всі ці види зброї є одночасно наступальними і захисними. Проте був також спеціальний захисний обладунок. Не слід забувати і про кінське спорядження, особливо для південних районів Київської Русі.

Меч уважався найбільш спеціалізованою й ефективною зброєю. У багатьох країнах він став військовою емблемою та державним символом (у такому значенні він неодноразово згадується у літописах). Це була доволі дорога зброя, а тому нею володіли переважно представники вищих кіл суспільства. Меч виготовлявся із високоякісної сталі, його лезо загострювалося із обох боків; між ним і руків'ям насаджувалося перехрестя; носили його у піхвах, що також прикрашалися. За певними ознаками мечі поділялися на багато типів, котрі загалом відповідали двом основним хронологічним періодам: каролінгські — IX—XI ст., капетінгські — XI—XIII ст.

Шабля — рубляча зброя, пристосована передусім для кінного бою. Вершник однією рукою правив конем, а другою — завдавав ударів. Вона легша від меча, лезо загострене з одного боку. Руків'я, навершя і перехрестя відрізнялися розмірами й формою. Шабля на Русі з'явилася уже в X ст. Гадають, що вона сюди потрапила від кочівників. Між собою шаблі різнилися хронологічно. Їхня еволюція відбувалася шляхом продовження й розширення леза та надання йому більшої кривизни.

Спис належав до найдавніших масових видів зброї, а серед археологічних знахідок посідає одне з перших місць. За формою давньоруські списи поділяються на два основні типи — ранні листоподібні (IX—XI ст.) і пізні ланцетоподібні (XII—XIII ст.). Зміни у їхній конструкції були викликані розвитком захисних засобів — броні. Окрім того, існували також спеціальні металеві списи, або дротики-сулиці.

Лук і стріли вважалися найпоширенішою зброєю для бою на відстані. В Київській Русі існував так званий складний лук, корпус якого виготовлявся з кількох пластинок різних порід гнучкого дерева та кістки — для досягнення більшої еластичності. Наконечники стріл — одна з найпоширеніших категорій археологічних знахідок. За формою вони поділяються на кілька типів, основними з яких є листоподібні, ланцетоподібні, ромбічні, чотиригранні, пірамідальні та круглі. Кожен із них мав певну бойову функцію.

Сокира на Русі була основним знаряддям у господарстві й водночас важливою зброєю (для цього в ній подовжували держак). Їй належить одне з перших місць серед знахідок. Відомі два типи — клиноподібні, лезо яких поступово сходить донизу, і з борідкою, лезо яких у верхній частині з боку держака має напівкруглий виріз. Відомі також суто бойові сокири (відрізняються меншими розмірами).

Ударною зброєю у Київській Русі вважалися булави та обушки. Булави (залізні, мідні, кістяні) насаджувалися на кінець дерев'яного держака; за формою вони — круглі, гранчасті та ребристі, з гострими шипами. Обушок був схожий на булаву, але до держака прикріплювався за допомогою ланцюга, ремня або вірвовки (замість дірки для насадження існували вушка).

До бойової зброї слід віднести також великі й масивні ножі-скрамасакси, кинджали, палиці, пращі для метання каміння.

Воїна захищали від ударів супротивника щит, шолом і броня. Перший із них уважався основним засобом захисту. В центрі щита містився умбон — металева сферична його деталь. Основою звичайного щита була дерев'яна дошка або каркас, що обтягувався товстою і твердою шкірою. Відомі щити круглої, овальної, трикутної чи трапецієподібної форми.

Шолом захищав від удару голову воїна. Він мав широку тулію і плавно відігнуті й витягнуті догори стінки, зверху увінчувався шпилем. З'явився на Русі у IX ст., а його прототипом вважалися східні шоломи. Це була доволі коштовна річ.

Броня — кольчуга і панцир — захищали тулуб воїна. Кольчуга (особливо поширена на Русі) являла собою металеву сорочку, виготовлену із кілець, пропущених одне крізь одне і потім заклепаних. Уперше з'явилася на Сході. Панцир відомий у Східній Європі з давніх часів, однак у Київській Русі він не набув масового поширення. Річ у тім, що кольчуга була легшою, елегантнішою, зручнішою у користуванні та надійнішою як засіб захисту.

Спорядження вершника та бойового коня — теж атрибут давньоруського воїна. Перший етап киеворуської історії (саме в цей час на Русі з'являються вудила) характеризується засвоєнням різноманітних, переважно східних за походженням, конструкцій з прямими та дугоподібними псаліями. Уже в X ст. з'являються загальноєвропейські вудила, в яких псалій і підвісне кільце злива-

ються (пізніше вони витісняють інші типи). У XII—XIII ст. спорядження кінних степняків уже не має на Русі свого попереднього впливу.

Стремена типологічно поділяються на дві основні групи. Для більш давніх характерним є вушко, оформлене у самостійному виступі, та підніжка, здебільшого округлої форми; у більш пізніх — отвір для пуглища прорізаний у самій дужці, а підніжка за формою буває як заокругленою, так і виконаною під кутом. Це пов'язано зі зміною посадки й сідлання, за яких опорна роль стремени значно збільшується.

Протягом IX—X ст. київські кіннотники майже не застосовували шпор, а під час управління конем (як і степняки) користувалися нагайкою та шенкелями. Від XI ст. у зв'язку зі зростанням ролі кінноти вершники починають широко використовувати “остроги”. Перші шпори мали дугу і шип, розміщені в горизонтальній площині. В XI ст. з'являються зразки шпор з вигнутою (якщо дивитися збоку) дужкою і шипом, спрямованим не вгору, а вниз.

Одним із засобів управління конем була нагайка, від якої збереглися в основному рукояті. Серед деталей кінської упряжі варто згадати пряжки та її металеві прикраси. Слід зазначити також, що в давньоруський час для бойового коня підкови не були характерними. Іноді використовувалися льодохідні шипи.

Сільське господарство та промисли

Сучасні дослідники однастайні в тому, що за середньовічних часів якраз село було формуючим осередком феодалізму, що зумовлювалося його роллю у становленні й розвитку тогочасних суспільних відносин. Це стосується як давньоруської феодальної держави у цілому, так і періоду ранньофеодальної монархії. Праця селянства — основної верстви середньовічного люду — забезпечувала отримання лівової пайки додаткового продукту. Як зазначав із цього приводу Ф. Бродель, навіть у XV—XVIII ст. світ являв собою усе ще велику селянську країну, де близько 80—90 відсотків людей жили плодами землі, й тільки ними. Основою сільськогосподарського виробництва були землеробство й тваринництво.

Панівною галуззю, на думку В. Й. Довженка та інших дослідників, на Русі було землеробство. В цей час відбуваються революційні зміни в розвитку техніки землеобробітку: перехід від розпушення ґрунту до його підрізання, переміщення та обертання шару, для чого були необхідні нові знаряддя праці. В останній чверті I тис. н. е. основним знаряддям обробітку землі залишалось рало з вузьколезим або широколезим наральниками. Для південних земель розселення східних слов'ян, за класифікацією Ю. О. Краснова, характерними були одноручні прямогрядильні рала зі стійкою між грядилем і наральником (перший тип — найбільш універсальний), а також прямогрядильні, але з наральником, вставленим у грядиль знизу, з прямим (тип 3) або вигнутим наральником (тип 2); прямогрядильні рала з наральником, що поєднувався з грядилем за допомогою двох стійок (тип 4). Усі вказані типи відрізнялися за

сферою застосування на різних ґрунтах. Рало як один із видів землеробської техніки залишалося у користуванні протягом усього середньовічного періоду (рис. 10).

Проте використання чорноземних ґрунтів лісостепової (а в пізніші часи — й степової) смуги, вихід на вододіли, уведення в культурний обіг значних земельних ділянок були неможливими за умов існування лише старої системи землеробства з розпушувальною технікою — вона виступала вже стримувальним чинником зростання продуктивності землеробства. Назріла необхідність впровадження плужної оранки, за якої шар ґрунту не розпушується й залишається на місці, як раніше, а відрізається у вертикальній площині череслом та підрізається горизонтально лемешем, піднімається ним, зсувається вбік, а тому частково або й повністю перевертається за допомогою відвалу. Позитивні можливості плуга давали змогу уводити в орний фонд нові землі — вкриті травою з переплутаним корінням важких чорноземів. За археологічними даними, лемеші та чересла — робочі частини плуга — відомі вже в XI ст.

Еволюція формальних ознак лемеша, що має безпосереднє відношення до змін техніки обробітки землі, простежується за знахідками самих знарядь: від симетричних лемешів, які разом із череслами забезпечують глибоку оранку з підрізанням та переміщенням шару, перехідних типів лемешів із певними ознаками асиметрії до асиметричних, здатних на цілковите перевертання ґрунту. Окрім розвитку ознак асиметрії, фіксується збільшення розмірів та ваги лемеша й чересла, що давало можливість обробляти важчі ґрунти (рис. 11).

Замість стандартної для рала парної упряжі, під час оранки плугом застосовувалися дві чи й більше пар волів або коней (залежно від стану ґрунтів).

Окрім упряжних знарядь, у рільництві застосовувалися й допоміжні, ручні — мотики і заступи. Вони на деяких ділянках виконували роль основних (зокрема в городництві та садівництві). Мотики були двох типів — втульчасті із загнутими бортиками і з горизонтальним вушком. Заступи також двох типів — залізні й, частіше, дерев'яні із залізним окуттям.

Збирання урожаю, як і за попередніх часів, здійснювалося серпами. Вони були двох типів, пристосовані до найбільш ефективного збирання пшениці, жита та інших культур.

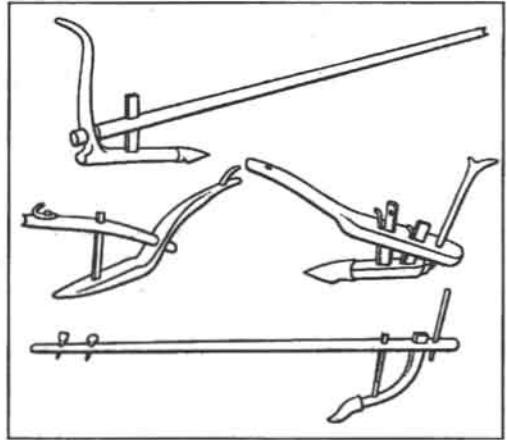

Рис. 10. Давньоруське рало

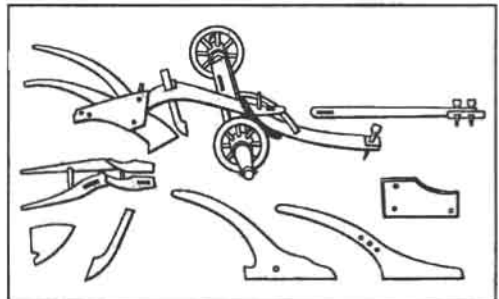

Рис. 11. Середньовічний плуг

Подальша обробка зерна здійснювалася відповідно до біологічних властивостей злаків. Підсушка у сушарках і жаровнях, а також у стодолах. Зерно зберігали у спеціальних ямах або сховищах, де частину приміщення відгороджували дошками для зсипання зерна. У багатьох садибах з цією метою використовувалися комори, улаштовані в житлових будинках, дерев'яна чи керамічна тара.

Для зони Українського Полісся характерною залишалася підсічна система землекористування, яка уможливлювала збільшення площі ріллі завдяки випадлу лісових ділянок і підживлення ґрунту органічним добривом — попелом.

Накопичення археологічних матеріалів відкрило нові можливості для вивчення тваринництва: виявлені залишки приміщень для утримання тварин, знаряддя праці, предмети побутового вжитку, що використовувалися у тваринництві, а також кістки, залишки продуктів у льохах, господарських ямах, житлах та культурному шарі.

За даними археологічних та палеонтологічних досліджень галузей тваринництва, переважало розведення великої рогатої худоби (35—37 відсотків загальної кількості стада). Вона належала до породи великих грубокістних тварин (корови, бугаї, воли). Друге місце належало свинарству. Третє-четверте місця поділяли конярство та розведення дрібної рогатої худоби. Вирощували також різні породи домашньої птиці.

Серед виявлених знарядь праці, що використовувалися у тваринництві, переважають коси, форма яких була пристосована до ботанічного складу трав. Так, під час укусу лісових ділянок використовували косу-горбушу з коротким вістряем. Для роботи на відкритих ділянках, на ниві, застосовували інший тип коси — з вузьким, довгим клинком, із довгим косовищем, що сприяло найширшому прокошу. Крім того, коси відрізнялися між собою й хронологічно: порівняно невеликі використовувалися у Х—ХІ ст., а більші за розмірами — пізніше.

Як допоміжні знаряддя відомі граблі та вила. Серед іншого інвентаря, що застосовувався у тваринництві, зафіксовані цвяхи для підковування коней, самі підкови, пута із замками, підкови для тяглових тварин — биків, дзвінка-калатала (підвішували на шию корові, аби знайти її, якщо заблукала в лісі або чагарнику), пружні ножиці для стрижки овець.

Діяльність сільського (як і міського) ремісника також була певною мірою пов'язана із розвитком тваринництва, як джерела різноманітної сировини для обробки кістки, ткацтва, виготовлення одягу та взуття зі шкіри тварин, вичинки хутра й іншими видами обробки продуктів скотарства.

Поряд із сільськогосподарським виробництвом існували також різні промисли, передусім — переробка зерна на крупи та борошно. Найбільш архаїчним способом було обдирання та часткове грубе розбивання злаків за допомогою ступ. Для розмелювання зерна на дрібну крупу та якісніше борошно використовувалися ротатійні жорна. Виготовлялися також рослинна олія, тваринне масло (про що свідчать знахідки деталей спеціального пресу, мутовок та маслоробок), сир. Спеціальній обробці для тривалого зберігання піддавалися м'ясо та риба. Як і в минулому, значну роль відігравало збиральництво.

Серед досліджуваних матеріалів зафіксовано залишки смолокуріння, вигонки дьогтю, виготовлення деревного вугілля.

Мисливство забезпечувало сільське, а часом і міське населення значною часткою м'яса, шкірою та хутром диких тварин. Порівняно невелика кількість мисливської зброї на досліджених пам'ятках зумовлювалася використанням інших, ефективніших способів полювання, без використання зброї чи таких, де вона відіграла другорядну роль.

Рибальство репрезентоване знахідками знарядь ловлі (гачки, блешні, гарпуни, ості, грузила для сіток) та остеологічними матеріалами. Бортництво представлене лише поодинокими знахідками спеціалізованих ножів-медорізок.

Сільськогосподарське виробництво та промисли розвивалися на площах відкритих поселень — селищ, розташованих здебільшого на берегах водоймищ, а іноді на вододілах. Вони займали надзаплавні тераси, миси, дюни та підвищення у заплавах річок. Площа таких ділянок була різною — від 0,2—0,6 до 8—10 га (іноді й більше), але в середньому 2—3 га. Типовою для них вважається рядова забудова, якщо цьому не перешкождали топографічні умови місцевості (рис. 12).

На початку II тис. н. е. з'являються археологічні свідчення про появу селянських дворів. Слід зазначити, що формування садиб на селі розпочалося дещо пізніше, ніж у місті. Навколо них зводилися дерев'яні огорожі, що свідчило про розвиток приватної власності. У цей же час фіксується також поява серій навісних замків. Індивідуальний двір-садиба найповніше відповідав потребам індивідуального господарства Київської Русі.

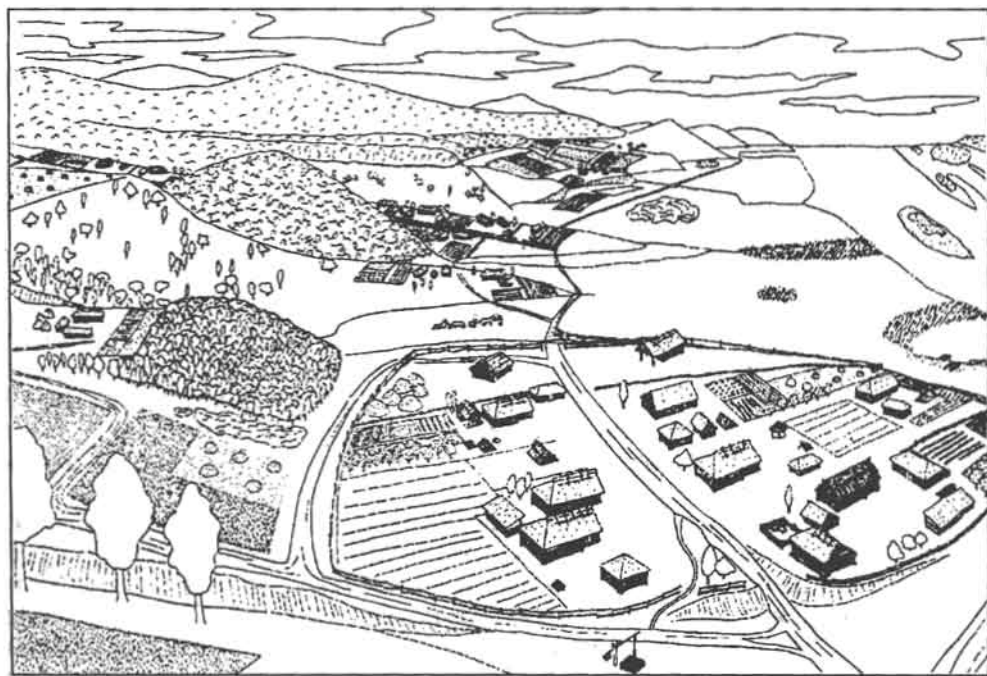

Рис. 12. Селище в урочищі Ревутове на Канівщині
(реконструкція В. О. Петрашенка та В. К. Козюби)

Досліджена одна із таких садиб на селищі Автуничі — на півночі Чернігівської області. Вона функціонувала (тобто перебудовувалася і розвивалася) протягом чотирьох етапів, від кінця X — початку XI ст. до зламу XII—XIII ст. До її складу входили житло-майстерня гончара, а також супутні допоміжні споруди. Виявлені гончарні горна та невеликі глиняні кар'єри, а неподалік житла — снопосушильні та смолокурні. Побутово-господарські об'єкти розміщувалися між житловими і виробничими.

Одне із найкраще досліджених селищ давньоруського часу — Комарівське — розташоване поблизу Переяслава-Хмельницького. У різні роки на розкопаній площі у 3,5 га тут зафіксовано близько 30 жител кінця X — початку XIII ст. Площа поселення — 8—10 га. Одночасно на ньому могло розміщуватися 15—20 житлових комплексів (площа однієї садиби становила 0,2 га). Житла здебільшого з трохи заглибленими котлованами або (пізніші) наземні, на підкліті. Розташовані рядами, на відстані 20—25 м одне від одного, вони становили єдиний житлово-господарський комплекс, до якого входили житлові споруди, господарські будівлі та ями. Речові знахідки представлені сільсько-господарським та ремісничим інвентарем, а також предметами універсального призначення (наральники, серпи, жорна, рибальські знаряддя, ножі, сокири, ножиці, долота, свердла і т. ін.), прикрасами і, найбільше, керамічними виробами чи їх фрагментами.

Наявні археологічні матеріали засвідчують досить високий рівень розвитку сільськогосподарського виробництва за часів Київської Русі, а також значний вплив сільського люду на створення потенційних можливостей усього давньоруського суспільства. Вивчення останнім часом пам'яток цієї археологічної категорії дало підстави дійти важливого висновку: в IX—XIII ст. між містом і селом у багатьох сферах життя існували паритетні відносини.

Християнство і пережитки язичництва

У 988 р. Київська Русь офіційно стала християнською країною, хоча цей процес, звичайно ж, був доволі тривалим. Уже на монетах Володимира Святославича — злотниках і срібляниках — князь зображувався в імперських регаліях: з короною на голові та хрестом у правиці. Зображення Христа і напис "Володимир на столі" надавали владі великого князя київського сакрального змісту. В середньовічній владній символіці хрест наділявся синтезуючою силою, котра поєднувала земне і небесне.

Найбільшою церковною спорудою Києва став християнський собор в ім'я Богородиці, котрий дістав назву Десятинної церкви. Він розміщувався на території князівського дитинця і його було видно здалеку. Будувався з 989 по 996 р. У його спорудженні брали участь візантійські майстри. У 1240 р. столиця Київської Русі, її основні споруди були зруйновані монголо-татарами, тому достовірних даних для точного відтворення архітектурно-археологічних деталей собору ми не маємо. Завдяки дослідженням фундаментів удалося встановити тип споруди та особливості будівельної техніки. Це був великий храм, в

основу плану якого було покладено хрестовобаневий варіант тринавного триапсидного храму. З трьох боків його оточували галереї, котрі, мабуть, були споруджені дещо пізніше, або лише перебудовані на початку XI ст. Західна частина ще не зовсім з'ясована. Завершувалася споруда багатьма банями. Серед руїн були виявлені численні мармурові деталі — сліди внутрішнього оздоблення — капітелі колон, уламки різьблених плит. Збереглися також фрагменти мозаїчних підлог, викладених із мармуру, пірофіліту та інших різнокольорових порід каменю (рис. 13).

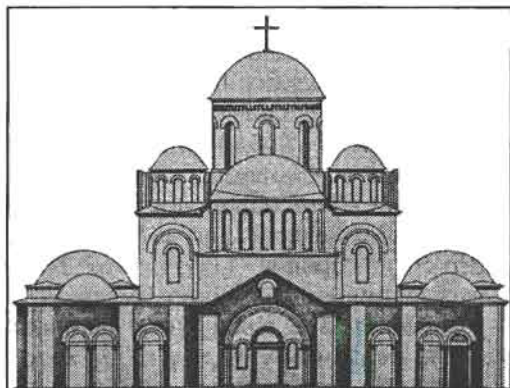

Рис. 13. Десятинна церква
(реконструкція М. В. Холостенка)

За часів князювання Ярослава

Мудрого головним (і найвеличнішим) храмом столиці Київської Русі вважався Софійський собор. За деякими даними, він споруджений на тому самому місці, де раніше розміщувався однойменний дерев'яний храм. Прикрашений різнокольоровими майоліковими плитками, з підлогою, інкрустованою мозаїками, розписаний яскравими фресками, оздоблений численними композиціями, собор вражав сучасників довершеністю своїх форм.

Це був п'ятинефний хрестовобаневий храм із хрещатим підбаневим простором та амфіладами бокових нефів, що його оточували. Як зазначає Ю. С. Асєєв, п'ятинефний тип нерідко трапляється у візантійській архітектурі, проте не в такому варіанті: у київському соборі застосовано не складну, а просто хрестовобаневу систему. Із трьох сторін його оточують два ряди відкритих галерей — двоповерхова внутрішня і одноповерхова зовнішня. Із заходу до собору між зовнішніми галереями прибудовані дві башти, в яких широкі сходи вели на другий поверх — «полаті». На другому поверсі містилися дві великі світлі зали, призначені для князя та його оточення. Собор завершувався тринадцятьма банями, з яких середня (найбільша) являлася центром споруди. Головний архітектурний ефект будівлі полягав у її складній і водночас гармонійній композиції.

Підсумовуючи питання церковного будівництва на півдні Київської Русі, зауважимо, що майже половина всіх церковних споруд розташована саме в Києві. Тут їх кількість у X—XI ст. дорівнює кількості аналогічних будівель XII—XIII ст. Така ж закономірність (щоправда, у скромнішому кількісному вираженні) простежується в Переяславі. В Чернігові XI ст. датуються два храми, а на територіях інших південноруських міст — по одному. Значно збільшується кількість церков, зведених на півдні Київської Русі у XII—XIII ст. Окрім залишків кам'яних споруд, у різних місцях виявлено речі культового вжитку: хороси, підсвічники, кадила, що засвідчує наявність тут на початку II тис. н. е. дерев'яних церков чи каплиць.

Співвідношення місцевих традицій і ортодоксального християнства простежується у певних рисах поховальної обрядовості перших століть II тис. н. е.

Зокрема, типовий для візантійського регіону звичай перепоховання померлих через певний час на Русі зафіксовано лише в окремих монастирях Києва та Чернігова, а також у Василеві та його околицях на Дністрі. Східні слов'яни, враховуючи психологічну специфіку їхнього ставлення до померлих, ховали їх раз і назавжди. Робили це на ґрунтових кладовищах, у прямокутних ямах, розміщених в основному вряд; супроводжувальний інвентар відсутній.

Певний вплив обрядовості з Візантії простежується у звичаї проживання чи поховання в печерах, що зафіксовано в кількох випадках на території Середнього Подніпров'я, Середнього Подністров'я та Волині. Найвідомішою у цьому відношенні є Києво-Печерська лавра.

Християнське віровчення знайшло відображення і в натільних хрестах із металу, перламутру чи сланцю, хрестах-складнях (енколпіонах) та образках круглої або прямокутної форми із зображеннями різних святих — Христа, Марії, Георгія, Миколая, Пантелеймона. На одному з уламків горщика XII ст., виготовленого місцевим ремісником Автуницького сільського поселення, вдалося прочитати частину напису "(Боже) поможи рабу твоєму М...". Про співіснування старих і нових вірувань у свідомості окремих людей свідчать знахідки язичницьких і християнських символів в одних і тих самих археологічних комплексах. Іноді протилежні з релігійного погляду речі могли поєднуватися в окремому виробі (наприклад, хрест у колі чи всередині підвіски-лунниці, або звернення до Бога на язичницькому амулеті типу кабанячого ікла).

Археологічним об'єктом, що переконливо підтверджує існування релігійного синкретизму в перші століття II тис. н. е., є сам курган XI—XII ст. У цьому похованні насип — символ язичництва в поховальній обрядовості — поєднується з обрядом інгумації, що проводилася уже в ямі, тобто виконувалася за канонами нової релігії.

Яскравими прикладами побутування двовір'я можуть слугувати вироби прикладного мистецтва. Серед них найпоказовішими є круглі амулети-змійовики візантійського походження, що здобули особливу популярність на Русі. На одному боці такого оберега було зображення Христа, Богородиці, архангела Михаїла чи ще якогось святого, а на другому — фігура чи сама лише голова з волоссям у вигляді змії (міфологічний мотив, генетично пов'язаний з античною Медузою Горгоною). На багатьох із виявлених екземплярів присутні грецькі написи-заклинання проти зображеного на них демона — вже не Горгони. Написи на змійовиках називають цього демона "істера" (давньоруський переклад — "дно", проте це слово можна тлумачити й інакше: "внутрішнє, утроба, її хвороби та демон, що їх спричиняє"). Певно, мається на увазі хворобливий демон жіночої статі (рис. 14).

Язичницькі мотиви простежуються також на деяких жіночих прикрасах. Це срібні двостулкові браслети-наручі та не менш відомі колти з емаллями. Перші з них стягували довгі й широкі рукава сорочок, що вдягалися жінками перед ігрищами, а під час танців знімалися. Другі являли собою фрагменти головного убору. На браслетах часто викарбовувалися зображення жінок у танці, скормохів, гусярів, тобто все те, що засуджувалося церковниками як язичницьке. А колти нерідко прикрашалися зображеннями птахів-сирен, "деревами життя" — символами будови Всесвіту. Проте варто зауважити, що у вищих суспільних колах ці речі носилися вже не для демонстрації перед духівництвом

і поступово замінювалися сюжетами суто християнськими.

Язичницькі мотиви у православній атрибутиці простежуються навіть через багато століть. Так, царські ворота іконостасу чернігівського Борисоглібського собору були виготовлені зі срібного язичницького ідола, якого, за переказами, заховали в землю жерці під час хрещення місцевих жителів за князювання Володимира Святославича. Для виготовлення самого ідола були використані арабські срібні монети — дирхеми, а після його виявлення у пізньосередньовічні часи срібло знайшло нове застосування — як матеріал для створення християнської святині.

Численні археологічні матеріали засвідчують, що процеси і явища, які зародилися за часів ранньофеодальної монархії, знайшли свій розвиток у наступному історичному періоді — за часів феодальної роздробленості.

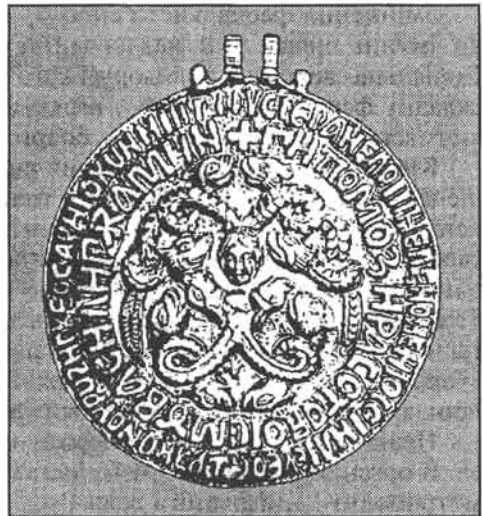

Рис. 14. Амулет-змійовик

Тема 29

Період феодальної роздробленості

Загальна характеристика періоду

Період феодальної роздробленості (30-ті роки XII — 40-ві роки XIII ст.) характеризується поглибленням процесу феодалізації давньоруських земель. Ставала дедалі відчутнішою необхідність підвищення рівня виробництва, зміцнення економічних та інших зв'язків між окремими територіями. Формування відносно незалежних князівств не призвело до цілковитого політичного розладу держави. Специфікою давньоруського феодалізму було те, що представники пануючого роду Рюриковичів нерідко претендували на новий князівський стіл, котрий міг перебувати на досить значній відстані від старого. Тому вони та їхнє найближче оточення переміщувалися із одного центру до іншого і відчували себе спадкоємцями великих східноєвропейських володінь.

Зміцнення феодального способу виробництва покликало до життя не тільки імунні права, а й надзвичайно розгалужену систему васальних зв'язків. Соціальна верхівка давньоруського суспільства XII—XIII ст. являла собою складну феодальну ієрархію, верхні шаблі якої посіли представники згаданого князівського роду, а нижчі — бояри, дружинна знать, дворяни.

Князі — засновники місцевих династій, швидко зміцнивши своє становище в окремих землях, увійшли в тісний контакт із земським боярством, великою земельною знаттю, конче заінтересованою в мирному господарюванні у своїх вотчинах. Із часом, однак, між князями і місцевим родовим боярством виникли серйозні суперечності, що нерідко переростали у збройні конфлікти. Тож у цій боротьбі володарі земель мали спиратися на постійну дружину, розташовану поблизу від столиці князівства й готову щомиті вирушити в похід на супротивника. Так у XII ст. в кожній із земель починає формуватися нижчий прошарок феодалів — дрібне дворянство.

Невід'ємним елементом державного розвитку Русі була православна церква. Її організація багато в чому нагадувала світську владу. На чолі церкви стояв митрополит “Київський і всієї Русі”. Єпархіями, у XII—XIII ст. територіально наближеними до князівств, управляли єпископи (переважно вихідці з київського духовенства). Їх поставляли митрополит разом із великим князем київським. Важливою складовою церковних організацій були монастирі, розташовані як у великих містах, так і поза ними. Нерідко вони ставали й заміськими резиденціями окремих представників давньоруського князівського роду.

Політична історія XII—XIII ст. з її складною й заплутаною системою міжкнязівських взаємовідносин, нескінченними усобицями та об'єднавчими з'їздами, постійною половецькою загрозою і походами руських дружин у Степ засвідчує федеративну форму управління на Русі, де провідну роль відігравав київський стіл. Традиційна роль Києва — головного міста країни, її культурного та релігійного центру, економічна могутність, честь і право старшинства великокнязівської влади, високий авторитет “матері міст руських” і в XII—XIII ст. робили його заповітною мрією багатьох честолюбних князів. А політичне суперництво окремих князівських династій близько середини XII ст. покликало до життя систему дуумвірату: одночасного правління у Києві князів із двох найсильніших князівських ліній.

Протягом XI—XII ст. на Русі з'явилося майже півтора десятка великих земель-князівств, із яких п'ять — Київське, Чернігівське, Переяславське, Володимир-Волинське та Галицьке — розмішувалися переважно в межах території сучасної України. Та удільні князівства також не були монолітними й самостійними державами: у другій половині XII — першій половині XIII ст. процес політико-адміністративного дроблення захопив і їх. Виникло безліч малих князівств-васалів, а кожна земля в мініатюрі повторювала політичну систему всієї Київської Русі.

Важливе місце в політичній структурі Русі періоду феодальної роздробленості посідали Київ і Київська земля. Втративши реальну політичну силу, Київ, однак, залишався церковним центром усіх давньоруських земель, організатором боротьби проти зовнішніх ворогів. Аж до кінця 60-х років XII ст. необхідною умовою досягнення князями політичного старшинства було володіння київським столом (рис. 15).

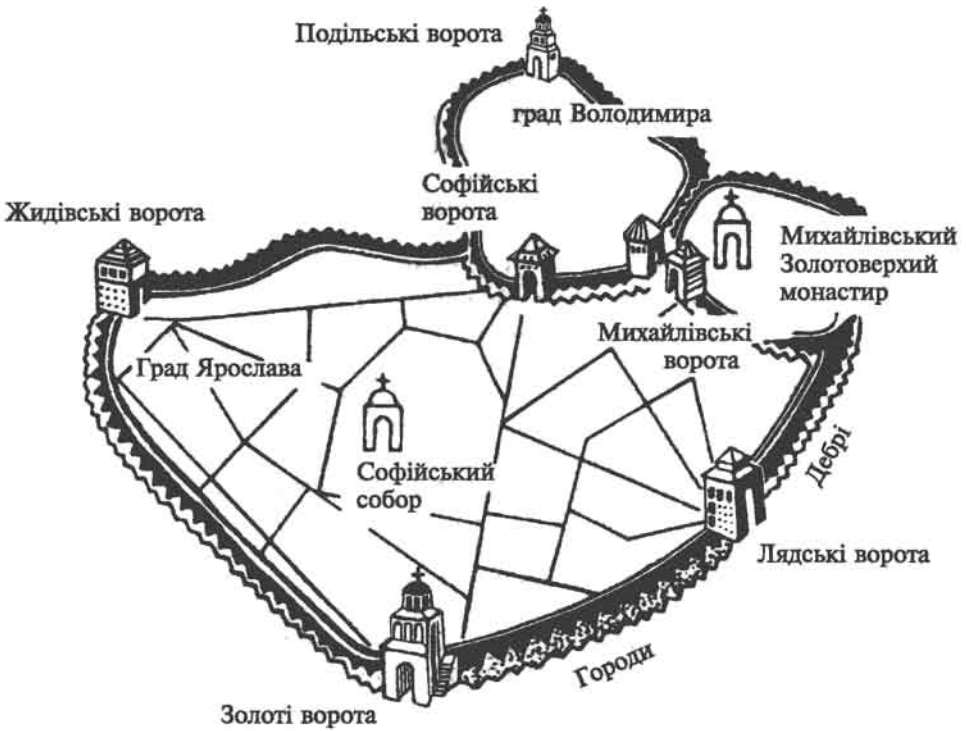

Рис. 15. Стародавній Київ (реконструкція П. П. Толочка)

А сама Київська земля — давнє політичне й територіальне ядро Русі, на думку П. П. Толочка, на відміну від більшості територій, не перетворилася на спадкову вотчину якоїсь із князівських гілок, а впродовж усього періоду феодальної роздробленості вважалася загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду.

Формування території цієї землі в основному завершилося у другій половині XI ст., коли стару “Руську землю” було поділено між Києвом, Черніговом і Переяславом. Географічно Київська земля обіймала частини двох ландшафтних зон — Полісся та Лісостепу, що позитивно позначилося на її економічному розвитку. Одночасно з формуванням основної території визначилися її межі. На Дніпровському Лівобережжі Київ володів лише вузькою смугою завширшки 10–15 км, а основним регіоном стало Правобережжя Дніпра.

У період феодальної роздробленості Київська земля була однією із найрозвинутіших й густозаселених областей. Тут, згідно з писемними та археологічними джерелами, налічувалося близько 80 міст. Найбільшими з них (окрім самого Києва) були Вишгород, Білгород (нині с. Білгородка), Василів (нині м. Васильків), Юр’їв (нині м. Біла Церква), Овруч.

Найбільшим за площею князівством Південної Русі було Чернігівське. Процес його формування завершився в XI ст., коли Ярослав Мудрий передав Чернігову колишні землі сіверян, радимичів, вятичів, а також Муромську во-

лось і Тмутаракань на Таманському півострові. Засновником місцевої династії став син великого князя київського Святослав. До цієї землі на початку XII ст. входили землі аж до Оки. Літописне Посем'я з центром у Курську займало проміжне положення між Чернігівщиною і Переяславщиною.

Географічне розташування Чернігівської землі сприяло тому, що тут рано почали осідати вихідці з іранського і тюркського світів, а пізніше половці. В економічному плані Чернігівське князівство було одним із найбільш розвинених. Серед його центрів виділялися Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Брянськ, Стародуб. Політичний розиток цих територій у XII—XIII ст. був тісно пов'язаний із діяльністю Ольговичів та Давидовичів. У період феодальної роздробленості тут виникло більш як півтора десятка невеликих уділів.

Переяславське князівство склалося як одна із трьох частин давньої “Руської землі” ще до її поділу між синами Ярослава. Проте в XII—XIII ст. воно, на відміну від інших князівств, фактично втратило політичну самостійність і цілковито залежало від Києва. На його території, що межувала зі Степом, осідали численні групи тюркомовних племен. Довкола самого Переяслава розміщувалися князівські феодальні двори, села і замки. Інших великих міст на цій території не існувало. Самі переяславські князі брали активну участь, а нерідко й очолювали походи на половців. Смерть місцевого князя Володимира Глібовича, що сталася під час походу на степняків у 1187 р., відгукнулася тугою по всій Переяславщині. “И плакашася по нем вси Переяславци... о нем же Оукраина много постана”, — зазначав літописець.

Волинське князівство являло собою відносно невелику територію на окраїнних землях Києворуської держави (межувало із землями західнослов'янських “ляхів”). Залежність Волині від Києва, а потім Галича зумовила певну невизначеність її політичних кордонів. Території між Західним Бугом і Віслою неодноразово ставали предметом незгоди між Руссю і Польщею. Земля дістала назву від свого давнього центру — міста Волинь на Бузі. Однак уже на початку XI ст. він поступився місцем новій столиці — Володимирі, заснованому князем Володимиром Святославичем. Серед інших міст у цій землі вирізнялися Луцьк, Холм (сучасний Хелм), Белз, Дорогобуж, Пересопниця.

До середини XII ст. Волинське князівство не мало власної династії: воно або безпосередньо управлялося з Києва, або ж на місцевому столі сиділи князі — ставленики. Лише за князювання Ізяслава Мстиславича Волинь здобула статус спадкової вотчини і надовго закріпилася за його родом.

Ще одне західноруське князівство — Галицьке — почало формуватися наприкінці XI ст. Остаточо цей процес завершився лише в 40-ві роки наступного століття. Як і Волинь, Галичина була відносно невеликим за розмірами князівством. Основні центри — Перемишль (сучасний Пшемисль), Звенигород, Тереволь і, звичайно, Галич (сучасне с. Крилос). Швидке піднесення останнього зумовлювалося зручним географічним розташуванням на Дністрі, а також тим, що в околицях міста добувалася “стратегічна” сировина середньовічної епохи — кам'яна сіль.

Наприкінці XII ст. Галичина і Волинь об'єдналися. Так виникло Галицько-Волинське князівство, правителем якого став Роман Мстиславич. Оволодівши потім Києвом, він, по суті, сконсолідував усю Південну Русь в одній дер-

жавній структурі. Гідним спадкоємцем цього князя на галицькому столі став Данило Романович Галицький, який досяг помітних успіхів у політичній стабілізації західноруських земель.

З перипетіями буття в даний історичний період пов'язана ще одна наукова проблема: наявність чи відсутність єдиної східнослов'янської етнічної спільноти — так званої давньоруської народності. Деякі дослідники обстоюють її існування, інші — заперечують. І ті, й інші вдаються до архітектурно-археологічної аргументації. Але й це не допомагає вирішити проблему. З одного боку — спільні риси у церковному будівництві в різних районах Русі, а з іншого — відмінності в особливостях керамічних виробів навіть Галицько-Волинської Русі (тобто на території одного об'єднання). Можливо, істину треба шукати десь посередині. На рівні роду Рюриковичів та їхнього оточення (носіїв елітарної культури), мабуть, існувало відчуття певної єдності, адже вони нерідко переходили із одного князівського столу на інший. А серед маси сільського люду перемішень і контактів практично не було — їхні "світи" були набагато меншими. Навряд, щоб селянин десь під Галичем відчував свою єдність із "колегою" під Псковом.

Та всі політичні, економічні, етнічні, культурні процеси значною мірою припинилися у першій половині XIII ст. Катастрофа була викликана монголо-татарською навалою. Уперше загопи нових завойовників з'явилися в північно-причорноморських степах у 20-х роках XIII ст. На київському з'їзді князів (1223 р.) було вирішено не чекати, доки грізний ворог з'явиться на кордонах країни, а зустріти його на чужій території. Того ж року сталася трагічна для руських дружин битва на р. Калка. Однак після цієї перемоги монголо-татари дійшли тільки до Новгород-Святополча на Середньому Дніпрі, після чого повернули назад. У 1237 р. вони знову вирушили в похід на Русь (спочатку на її північні землі). У 1239 р. загарбники здобули Переяслав та Чернігів, у 1240 р. — Київ, у 1241 р. — Володимир-Волинський та Галич. Дещо пізніше хан Батий припинив свій похід на території, розміщені на захід від Русі. А ще пізніше була створена держава Золота Орда, котра вплинула й на подальшу долю східних слов'ян.

Міста і замки

Особливий інтерес археологів до середньовічного міста пояснюється не лише багатством знахідок, що містяться у його культурному шарі, а й надзвичайно широким спектром проблем, які вони дають можливість поставити й вирішувати. Зокрема, аналіз наявних джерел свідчить, що раннє давньоруське місто являло собою найважливішу структуру державності, на перших порах, по суті, рівну їй.

Є всі підстави стверджувати, що основною містотворчою силою на початковому етапі давньоруської історії була політична влада. Молода східнослов'янська знать розпочала будівництво замків-фортець, котрі порівняно швидко ставали дитинцями ранньофеодальних міст. Під їхніми стінами відбу-

валася концентрація ремесла і торгівлі, а в межах самих фортець складалася військова дружина. Варяги називали Русь “Гардаріки” — країною міст або замків. На початковому етапі давньоруської історії відомо 16 міст, у другій половині XI ст. з’являються повідомлення про 50 нових центрів, у XII ст. — більш як 130, а в перші десятиліття XIII ст. — ще близько 50. Як показали дослідження останніх десятиліть (П. П. Толочко, А. В. Куза та ін.), тісний адміністративно-політичний та господарський зв’язок давньоруських міст із сільськогосподарською округою зумовив певну специфічність їхнього соціально-економічного життя порівняно із західноєвропейськими. Ремесло і торгівля, попри їх загалом високий рівень, не становили основу розвитку міст. Вони росли за рахунок додаткового продукту, що створювався у сільськогосподарському секторі економіки країни внаслідок значної концентрації в містах великих землевласників. Не випадково в літературі іноді трапляється визначення давньоруського міста як колективного феодального замку. Тому ці поселенські структури характеризують як місця, де концентрувався, перероблявся й перерозподілявся додатковий продукт.

За розмірами, а отже й за кількістю населення, міста XII—XIII ст. можна поділити на чотири групи. До першої групи входять найбільші центри, площа яких сягала 100 га. Серед них — столиці уже згаданих земель-князівств, а також деякі інші центри. До другої — міста, площа яких не перевищувала 10—50 га. До третьої — 2, 5—10 га. До четвертої — 1—5 га. Нині є всі підстави стверджувати, що на Русі за часів феодальної роздробленості в містах проживало 510—520 тис. чоловік населення (у великих центрах — 10—50 тис. осіб, у середніх 3—5 тис., у малих 1—2 тис.).

Основним елементом зростання і розвитку кожного міста була фортеця. Феодальна природа такого урбаністичного центру зумовила його соціально-топографічну структуру: відносно невеликий князівсько-боярський дитинець, де зосереджувалися органи влади й управління, та велике за розмірами передмістя-посад, заселене переважно простолюдом. У деяких випадках зафіксовані й околицьні міста, що займали проміжне місце між двома вищезазваними. Така соціально-топографічна модель залишалася універсальною протягом століть. З кінця XII — початку XIII ст. передмістя-посади почали ділитися на дрібніші адміністративно-структурні одиниці, так звані кінці. В цілому давньоруські міста являли собою соціально-економічні, політичні й культурні центри, де зосереджувалися вищі матеріальні й духовні надбання народу. Напередодні монголо-татарської навали найбільші центри сягнули європейського рівня розвитку, але цей поступальний процес був насильно припинений ордами хана Батия.

Одним із найбільших міст на Русі, безперечно, був Київ (площа міста сягала 400 га), археологічні дослідження якого тривають уже більш як півтора століття. Аналіз наявної інформації свідчить, що він постав на правому березі Дніпра ще наприкінці V ст. н. е. У IX—X ст. територія міста значно збільшується: поселення й городища цього періоду розміщуються на горах — Старокиївській, Замковій, Лисій, Щекавиці, Дитинці, Кудрявці й на Подолі. Одночасно з розширенням самого міста збільшується і його центральна частина: уже в середині X ст. за межами дитинця VI—VIII ст. зводяться деякі князівські будівлі. Є всі підстави стверджувати, що в цей час окремі поселен-

ня та городища являли собою не ізольовані населені пункти, а окремі складові єдиного міста. На Старокиївській горі розміщувався дитинець із князівськими спорудами, а Поділ, Лиса гора, Щекавиця, Кудрявець та інші райони утворювали посадську частину.

Поблизу поселень містився й курганний могильник, на якому було досліджено в різні роки цілу низку багатих поховань, у тому числі й воїнів зі зброєю. Він складався із двох основних груп: на території Верхнього Києва і на Кирилівських висотах. Окрім того, поховання виявлено також у міському парку над Дніпром та на Батієвій горі.

Кінець X — середина XIII ст. — період найвищого піднесення міста. Збільшується його територія, розквітають економіка та культура. Найдавніше київське городище уже за часів Ігоря та Ольги стало затісним для дитинця. Тому за князювання Володимира Святославича навколо нього зводять нові земляні укріплення. Площа “міста Володимира” наприкінці X — на початку XI ст. становила 10 га, а спрямування та конфігурація валів повністю відповідали топографії місцевості. З боку плато розміщувалися центральні Софійські ворота.

В XI ст. Київ продовжував швидко зростати, а тому стара лінія укріплень також перестала відповідати вимогам його оборони. У першій половині XI ст. Ярослав Мудрий заклав нову фортецю, площа якої була набагато більшою від попередньої, хоча й починалася від валів X ст. “Місто Ярослава” мало трое в’їзних воріт — Лядські, Жидівські і Золоті. Центральні, Золоті ворота, являли собою двоярусну споруду (нагорі розміщувалися сторожова площадка і Благовіщенська церква).

У другій половині XI ст. забудовується так звана Михайлівська гора (верхнє плато сучасної Володимирської гірки). Цей район також мав власну систему укріплень.

Київ XI—XIII ст. мав великий ремісничо-торговельний посад, більша частина якого (180—200 га) містилася на Подолі. За укріпленнями посаду розміщувалися садиби “передгороддя”, що тягнулися уздовж дороги на Дорогожичі (до Кирилівської церкви). Як уже згадувалося, у XII—XIII ст. в окремих містах з’являються кінці. Зокрема, один із них, Копирів, розміщувався за Жидівськими воротами (район сучасної Львівської площі) і займав територію в 40 га.

В XI—XIII ст. навколо столиці Русі з’явилися приміські слободи, села, князівські двори й монастирські садиби, що були безпосередньо пов’язані з Києвом і складали його периферійні райони. Це, зокрема, Кирилівський, Печерський, Видубицький, Кловський монастирі, Предславино, Берестове, Красний двір та інші. Загалом у місті та його околицях мешкало близько 50 тис. чоловік. Тобто воно стало одним із найбільших населених пунктів середньовічної Європи.

Місто мало досить чітку планувальну структуру. Її найважливішими вузлами були ворота в системі валів, міські площі, архітектурні ансамблі, куди радіально сходилися вуличні магістралі. Напрямо вулиць залежав також від топографічних чинників: гір, річок, ручаїв. Ширина вулиць, забудованих в основному дерев’яними житлами, господарськими спорудами, об’єднаними в окремі садиби, не перевищувала 6 м, а ширина провулків — 3—3, 4 м. Характерною особливістю кам’яного будівництва було те, що всі монументальні споруди розміщувалися певними ансамблями, які утворювали композиційні цент-

ри окремих районів міста. Різноманітні археологічні знахідки доповнюють інформацію про життя столиці Русі.

До міст другої із вищеназваних груп можна віднести Новгород-Сіверський, що займав територію більш як 30 га. Заснований наприкінці X ст. на місці кількох поселень роменської культури, ймовірно, як укріплений форпост на кордоні “Руської землі” (у вузькому значенні цього терміна), він наприкінці XI ст. стає столицею великого князівства, що відділилося як окрема структура від Чернігівської землі в середині XII ст.

Місто стоїть на високому правому березі Десни. На Замку (дитинець давнього міста) були досліджені житла, господарські будівлі, оборонні споруди. Синхронні матеріали з Городка (посадська частина) та з інших територій свідчать про відносно велику кількість населення в даному пункті вже з часів його заснування. Виділення в удільне князівство дало новий потужний імпульс його розвитку.

У XII—XIII ст. Новгород-Сіверський мав складну структуру. Ядром міста був дитинець площею близько 2 га, споруджений на високому останці ріки з крутими схилами. Наприкінці XI — на початку XII ст. старі дерево-земляні оборонні конструкції перебудовуються, внаслідок чого їхня міць збільшується удвоє. На Замок вів лише один в'їзд. Серед інших об'єктів тут виявлено погріб-медушу XII ст., в якому зберігалось близько 100 амфор з вином та медом, а також різні продукти.

Дитинець із трьох сторін був оточений посадом, площа якого сягала близько 30 га. До цієї частини міста вело троє воріт: Чернігівські, Курські та Водяні. На посаді зосереджувалося основне ремісничє виробництво, про що свідчать різноманітні вироби та будівлі. За стінами града містилися неукріплені селища. У 2 км від міста, вниз за течією ріки, був споруджений Спасо-Преображенський монастир. Досліджені центральний собор, а також будівля, аналогічна йому за конструктивними особливостями, подібної якій на Русі досі не виявлено (можливо, замські князівські хороми). Для побудови обох вказаних споруд використана однакова цегла-плінфа. Під час пожежі, що сталася, ймовірно, за часів монголо-татарського нашестя, всередині собору загинули люди — жінки та діти.

Гради третьої та четвертої груп, менші за розмірами, звичайно, були й менш топографічно структурованими. Проте всі вони склалися із двох частин — дитинця і посаду.

Одну укріплену площадку (як і прикордонні фортеці) мали давньоруські замки, які на сьогодні ще недостатньо досліджені. Мало вивчені й особливості їхнього функціонування. У соціологічному відношенні замок — це феодальне поселення його власника (іншими словами — резиденція) — центр вотчинного володіння. У поселеннях цього типу мешкали сам феодал, його челядь, особи, що належали до вотчинної адміністрації, дружинники, людність, яка обробляла землі місцевого володаря і постійно перебувала на феодальному дворі. В замку розмішувалися житла феодала та його оточення, різні виробничі та господарські приміщення. Його площа здебільшого не перевищувала 1 га.

Прикладом укріпленої феодальної садиби XII—XIII ст. площею 0,2 га може слугувати Чорнівське городище в басейні р. Прут, на Буковині. З напільного боку садиби виявлені додаткові укріплення. До основної захисної лінії

входили оборонні кліті-зруби, здебільшого прямокутної форми, а сама вона мала два яруси бою. Нижній складався з приміщень порожнистих зрубів, а на верхньому розміщувався бойовий майданчик на дерев'яному накатнику. Всі ці конструкції були споруджені за єдиним планом. Використовувалися вони як бойові камери, з яких можна було вести стрільбу, й водночас як складські приміщення. До оборонних клітей примикали житлово-господарські зруби. Мабуть, вони належали рядовим дружинникам. Біля в'їзду на городище стояла сторожова вежа.

У найвищій частині двору було двоповерхове житло самого феодала, а поблизу нього ще кілька споруд. Увесь двір городища поділявся на дві частини — житлову і господарську (до складу останньої входили хліви, легкі навіси, викладений камінням робочий майданчик). У клітях, де здебільшого не було традиційних печей, а лише відкриті вогнища, могло проживати півтора десятка воїнів зі своїми сім'ями. Хоча відсутність стаціонарних опалювальних споруд дає підстави припустити, що жили вони тут не постійно. На городищі виявлено різноманітний інвентар. Це свідчить, що місцеві жителі вели сільське господарство, ремесла, торгівлю (рис. 16).

Поблизу городища розташоване одне велике, а на певній відстані — ще сім невеликих селищ. Вони, як і в інших аналогічних випадках, очевидно архео-

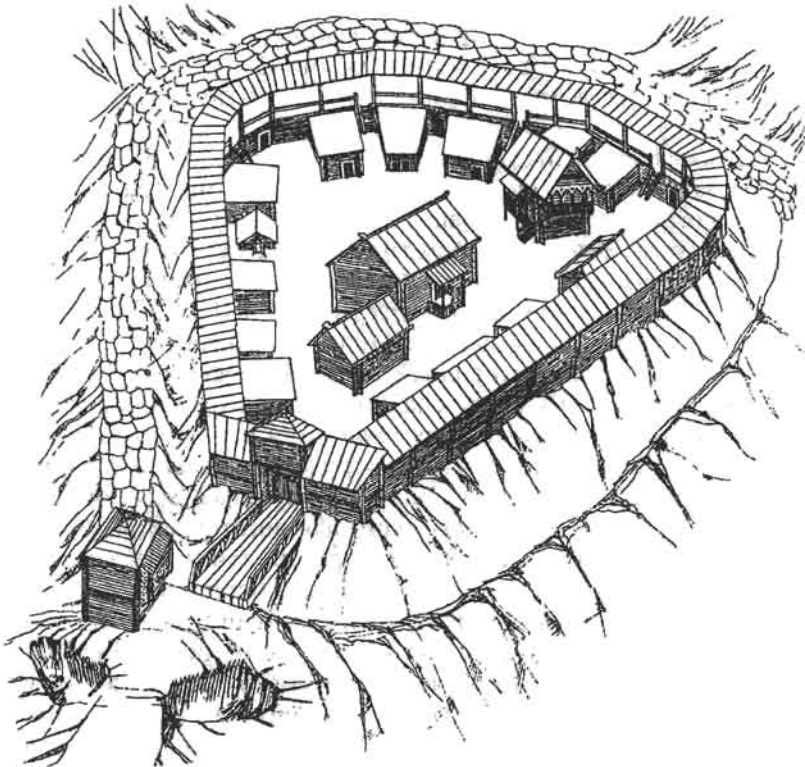

Рис. 16. Чорнівське городище (реконструкція О. А. Бойко та І. П. Возного)

логічно відображають наявність “гнізда” поселень — тобто структуру феодальної вотчини (її укріплений центр та відкриту сільську округу, де створювався основний додатковий продукт).

Відсутність у багатьох випадках стаціонарних жител самих феодалів (в основному в найбільших замках) підтверджує наведену вище характеристику давньоруського міста як колективного замку найбільших землевласників округи. Тобто боярин контролював ситуацію, перебуваючи здебільшого в міській резиденції, а його сільською вотчиною керували представники підлеглої адміністрації, які мешкали там постійно.

Ремесла і торгівля

Важливе місце в господарському житті давньоруського суспільства, і не лише за часів феодальної роздробленості, належало ремісничому виробництву, яке розвивалося в основному в містах.

Провідною галуззю була чорна металургія, яка разом із землеробством становила основу економічного розвитку країни. Залізо добувалося із болотних руд (у деяких польських районах частка заліза в них сягала 40 %). Виплавлялося воно у спеціальних горнах. Як правило, залишки цього виробництва фіксуються за межами міст. Хоча відомі й спеціалізовані центри, одним із яких був літописний Городськ на Житомирщині (тут одночасно могли функціонувати десятки горнів).

На Русі застосовувались як залізні, так і сталені вироби. Горни, в яких виплавляли залізо, називалися сиродутними, оскільки під час плавки в них нагніталася непрогріта повітря, на відміну від пізніших домен, де використовується підігріте дуття. Відомі як примітивні, заглиблені в землю конструкції, так і більш “модернізовані” залізоплавильні печі наземного типу. Повітря нагніталася до горна за допомогою ручних міхів. У XII—XIII ст. з цією метою почали використовувати привід водяного млина. Завантаження здійснювалося через верхній продох, куди засипалися руда та деревне вугілля. Унаслідок плавки отримували губчастий шматок заліза — так звану крицю, вагою 2—6 кг. Потім її неодноразово проковували для видалення шлаку й надавали округлої форми. Сталь двох сортів, виготовляти яку було значно важче, становила лише 10—12 відсотків чорного металу. Використовувалася в основному для наварки лез чи робочих частин знарядь праці, для виготовлення зброї тощо.

Обробка заліза, виготовлення з нього речей для господарства, побуту, військової справи здійснювалися в ковальських майстернях-кузнях, що зводилися, як правило, на окраїнах населених пунктів. Асортимент виробів із заліза включав близько 150 найменувань: знаряддя праці, ремісничі інструменти, зброя, предмети домашнього начиння, кінська зброя, спорядження вершника, деякі види прикрас. Досконалим був ковальський інструмент, який мало в чому змінився і за пізніших часів (наковальні, молотки, кліщі, зубила, пробійники). Давньоруські майстри володіли різноманітними прийомами обробки заліза (кування, зварювання, цементация, обточування, інкрустация кольорови-

ми металами, полірування). У ряді категорій виробів висока якість металу доповнювалася функціональною досконалістю форм, а також художнім оздобленням. Прикладом може слугувати меч із написом “Коваль Людота”, знайдений у с. Хвощевате на Полтавщині.

Давньоруське слово “кузнец” означало також і ремісника, який працював з кольоровими металами. Ці майстри володіли усіма видами обробки кольорових металів (золота, срібла, міді), відомими за середньовічних часів: литвом, волочінням дроту, сканню або філігранню (оздоблення припаяним золотим чи срібним скрученим дротом), зерню, емаллю, технікою свинцевих та олов'яних відливків. Одним із джерел для вивчення технології ювелірного виробництва є інструментарій, виявлений в одному з поховань Пересопницького курганного могильника на Рівненщині: ваги, наковальня, молоток (все невеликих розмі-

Рис. 17. Вироби давньоруських ювелірів

рів), а також бронзові матриці для виготовлення прикрас із зерню. Відомі також залишки ювелірних майстерень на території кількох населених пунктів. Проте основним джерелом інформації є матеріали численних скарбів, знайдених у різні часи, до складу яких входять різноманітні й оригінальні вироби (рис. 17).

Мистецтво відливок у так званих імітаційних формах винайшли київські майстри у XII ст. В цій техніці виготовлялися прикраси, що імітували коштовні речі й призначалися для широкого попиту. Монополією ливарників столиці Київської Русі було виготовлення хрестів-енколпіїв, котрі мали попит і за межами країни.

Високою технологічною досконалістю вирізняються давньоруські перегордчасті емалі. Ця складна техніка, запозичена з Візантії в X—XI ст., набула особливого поширення у XII—XIII ст. В ній виготовлялися князівські діадеми й барми, медальйони і колти, хрести, оклади книг. Прикладом високої майстерності може слугувати сахнівська діадема з Поросся (Черкащина), на якій зображено вознесіння на небо Александра Македонського.

Мистецтвом чорні давньоруські майстри оволоділи ще в X ст., однак найвищої майстерності досягли у XII—XIII ст. Відомі численні знахідки, виготовлені в цій техніці — колти, медальйони, персні, хрести-енколпіїв, браслети-наручі. Вражає декоративність зображень на цих виробах, їхня технічна й функціональна довершеність.

Галуззю, тісно пов'язаною з виробництвом емалей, було склоробство. В майстернях виготовляли мозаїчну масу — смальту, віконне скло округлої форми, деякий посуд, скляні браслети і намисто (дуже популярні в широких масах), персні та інші речі. Оволодіння секретами скловаріння на Русі відносять до кінця X — першої половини XI ст., а його розквіт припадає на XII—XIII ст.

Та наймасовішу продукцію поставляло на ринок гончарне виробництво. Для епохи Київської Русі це, насамперед, кружальний посуд — найчисленніша категорія знахідок, обов'язковий атрибут культурного шару усіх поселень. Цей продукт ремісничого виробництва має важливе значення не лише як етнографічне джерело. Він містить найбільш доступну інформацію про хронологію археологічних пам'яток чи окремих об'єктів (рис. 18).

За своїм функціональним призначенням давньоруський посуд поділяється на кілька типів: горщики, корчаги, глечики, миски, миски-сирниці, скворідки, кубки. Горщики трапляються найчастіше. Вони мали відігнуті назовні вінця й невисоку шийку. Найширша частина приходилася на плічка. Як правило, ширина горщика набагато менша, ніж його висота. Весь посуд виготовлявся на гончарному крузі, поширення якого відносять до останніх століть I тис. н. е. Однак посуд IX—X ст. технологічно відрізняється від пізніших зразків. Це пов'язано з тим, що на ранніх етапах розвитку ремесла застосовувався ручний гончарний круг, а пізніше — ножний, який обертався швидше. На денцях частини керамічних виробів фіксуються так звані клейма, що вирізалися на поверхні гончарного круга й відбивалися на денцях. Стінки посудин нерідко були орнаментовані хвилястими чи паралельними лініями.

До гончарних виробів належать світильники, полив'яні фігурки людей, тварин, вершники на конях, глиняні яйця-писанки. Особливе враження справляють різнокольорові полив'яні плитки, що використовувалися для мостіння

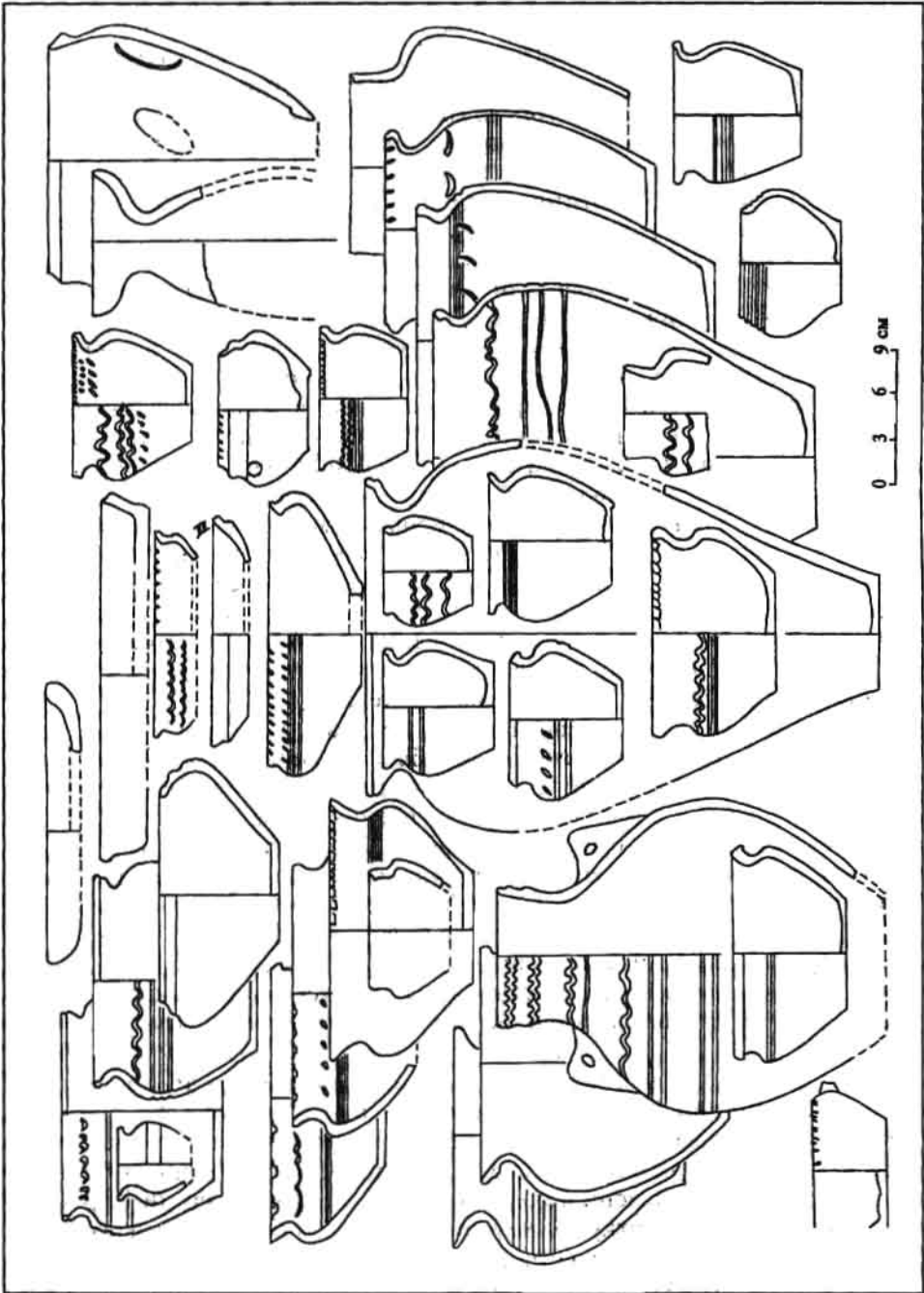

Рис. 18. Типи давньоруської кераміки

підлоги чи облицювання стін храмів, князівських та боярських приміщень. Вони мали невеликі розміри, квадратну, прямокутну або трикутну форму.

Випалювалися гончарні вироби в печах або у спеціальних горнах. Останні були двох типів — двоярусні і горизонтальні. У перших внизу містилася топка, відділена від верхньої частини горизонтальним подом з отворами для надходження гарячого повітря. У горизонтальних горнах топка розміщувалася в передній частині, звідки гаряче повітря спеціальними каналами потрапляло у випалювальну камеру.

Для виготовлення різноманітних виробів широко застосовувалася також кістка. З неї виготовляли руків'я ножів, ручки дзеркал, обклашки луків і сідел, наконечники мисливських стріл, гребінці, писала, грузики, іконки, шахматні фігурки. Частину виробів прикрашали циркульним та іншими орнаментами. Для обробки сировини використовувалися пилки, свердла, токарні станки.

Високого рівня розвитку досягли в Київській Русі галузі ремесла, пов'язані з будівельною справою: дерево- і каменеобробні, виготовлення цегли (плінфи) й вапна. Найдавнішим із них була деревообробка. Із деревини будувалися житлові та господарські споруди, численні християнські храми (особливо в сільській місцевості), оборонні стіни навколо міст і замків. Із дерева виготовляли також різноманітні господарські та побутові речі: вози, сани, човни, меблі, посуд. Утилітарність більшості дерев'яних виробів зумовлювала їхню художню досконалість. Тесля чи столяр був водночас й умілим різьбярем.

Кам'яне будівництво, що особливо активно розгорнулося на Русі на зламі I—II тис. н. е., потребувало різних спеціалістів — архітекторів-будівельників, цегельників, мулярів, майстрів випалення вапна та ін. Окрім того, з каменю виготовляли жорна, дрібну пластику (хрестики, іконки, форми для лиття), архітектурно-декоративні деталі (карнизи, капітелі, деталі порталів та ін.), точильні бруски. В галицькому, чернігівському, а також у володимиро-суздальському зодчестві використовувалася техніка білокам'яної кладки з елементами різного оздоблення. Спеціалізованим виробництвом, притаманним лише Південній Русі, було добування й обробка пірофілітового сланцю-шиферу, поклади якого містилися на Овруцькому кряжі (Житомирщина). Там функціонували також спеціалізовані майстерні, в яких виготовляли пряслиця, натільні хрестики, підвіски. Використовували шифер і для оздоблення давньоруських храмів. Доволі поширеними були також майстерні з обробки бурштину.

Активно розвивалися й такі різновиди ремесел, як кравецьке, обробка шкіри й пошиття взуття. На Русі була відома золотна вишивка, що використовувалася для прикрашання речей церковного ужитку та одягу феодальної знаті.

Поряд із ремісничим виробництвом активно розвивалися товарний обіг і торгівля, які наприкінці I — на початку II тис. н. е. стали важливим чинником життєдіяльності феодального суспільства. Протягом усього періоду існування давньоруської державності характер і напрями економічного обміну й торговельної діяльності південноруського регіону не були сталими і пройшли кілька етапів у своєму розвитку. Цьому сприяло передусім вигідне географічне положення Русі. Через територію сучасної України пролягало кілька торговельних магістралей трансєвропейського значення, основним із яких був знаменитий шлях "із варяг у греки". Але окрім водних маршрутів існували й сухопутні.

На першому етапі розвитку торговельних операцій основним був східний напрям. Виразним свідченням цього є знахідки скарбів та окремих арабських монет-дирхемів. Масову групу імпорту кінця I тис. н. е. становлять також скляні намистини. У південному напрямі протягом століть переважали русько-візантійські відносини, про що свідчить, зокрема, амфорна тара IX—X ст., знайдена в багатьох містах — у ній доставляли на східнослов'янські землі вино, олію, можливо, нафту. Разом із амфорами на Русь потрапляв і столовий візантійський посуд. Були започатковані й русько-західноєвропейські зв'язки, про що свідчать знахідки скляних намистин та гем, а також мечів із рейнських майстерень. Скандинавські імпорти IX—X ст. (особливо з південношведського регіону) представлені знахідками зброї, прикрас, фібул, пряслиць та інших виробів із чорного стеатиту.

Водночас розвивалася і внутрішня торгівля, яка на зламі I—II тис. н. е. уже відділилася від зовнішньої. Особливо помітним було зростання її рівня між великими міськими центрами.

У перші століття II тис. н. е. торгівля між регіонами стає більш інтенсивною. Активно розвиваються й зовнішні зв'язки. З цього часу основним партнером Південної Русі стає Візантія, куди, окрім традиційних хутра, шкіри, воску, меду, з кінця XI ст. починають надходити й деякі ремісничі вироби (в основному київських майстрів). Серед продуктів імпорту — вина та різна олія (в амфорах), а також скляні вироби, ткацька продукція тощо. Дещо пізніше збільшується обсяг імпортного художнього керамічного та металевих начиння, християнської атрибутики, зокрема книг.

Не припинялася і східна торгівля, але замість колишнього основного партнера — Хозарського каганату, якого не стало, з'явився новий — Волзька Булгарія. Наявність контактів між обома країнами засвідчують знахідки на Русі бронзових замочків у вигляді фігурок коня, барана, лева; намисто із гірського кришталю; сфероконуси для зберігання ртуті. Проте основою цих зв'язків була, насамперед, глобальна посередницька торгівля по одній із ниток Великого Шовкового шляху, що з'єднував цивілізації Сходу і Заходу.

Польові археологічні дослідження дали можливість реконструювати окремі ділянки маршруту і навіть виявити своєрідні караван-сараї на ньому. Встановлено, що з волзького регіону до Середнього Дніпра йшли каравани в'ючних тварин (коні, верблюди), а далі на захід товари (різноманітні хутра, шовкові тканини, ремісничі вироби, сіль) везли вже на возах. Кінцевим пунктом цього відтинку трансєвропейської магістралі був район міста Регенсбурга на Верхньому Дунаї, де добре знали купців із Русі. Звідти вони везли кольорові та дорогоцінні метали (цинк, олово, мідь, срібло), романське металеве начиння (дзвони, свічки, водолії, чаші, різьблену кістку), зброю та військовий обладунок.

Попри феодальну роздробленість продовжувала розвиватися і внутрішня торгівля. Вироби київських майстрів-ювелірів, галицька сіль, овруцькі пряслиця та інші товари поширювались далеко за межі тих регіонів, де їх виготовляли чи добували.

Під час торговельних операцій часто діяла схема “товар на товар”, хоча й гроші уже стають важливим чинником економічного піднесення. На першому етапі існування давньоруської системи торгівлі основною грошовою одиницею був срібний арабський дирхем, який до початку XI ст. правив за світову “валю-

ту". В цей час у невеликих обсягах на Русь потрапляли дрібна мідна арабська монета фельс, а також дирхеми хозарської чеканки.

Поряд з арабськими дирхемами в системі грошового обігу Русі певне місце посідав карб Візантійської імперії. Більшість монет IX—XIII ст. становили бронзові фоліси та золоті номісми. Іноді трапляються й монети Херсонеса (літописного Корсуня).

Певну роль у грошовому обігу на Русі відіграли й західноєвропейські динарії, хоча їхня функція як платіжного засобу повною мірою виявилася лише на північноруських землях.

Після прийняття християнства (988 р.) київська великокнязівська адміністрація увела в обіг власну карбовану монету за золотим ("злотник") та срібним ("срібляник") номіналами. Наприкінці свого правління князь Володимир Святославич здійснив ще одну емісію срібних грошей. Срібляники випускали також його сини Святополк та Ярослав.

Заміна карбованої монети стандартизованими за вагою та формою зливка-

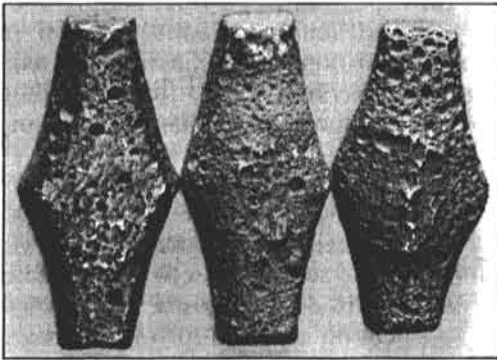

Рис. 19. Київські гривні

різновиду грошей — так званих гривень "київського типу" шестикутної форми — зумовлювався розвитком товарного виробництва, поширенням практики оптових закупівель, великих платіжно-кредитних операцій на внутрішніх та міжнародних торгах. Емісії "київських гривень" здійснювалися у двох номіналах (163, 73 г і 204, 66 г). Останнім часом удалося виділити ще один південноруський тип гривень — "чернігівський". Такі зливки вагою менш як 200 г мали ромбоподібну форму й розклепані довгі кінці (рис. 19).

Подальший розвиток економіки неухильно стимулював збільшення товарної маси й розширення дрібної міської торгівлі (на селі, як і раніше, панував натуральний обмін). Водночас відчутно проявився й монетний "голод", що спричинило дефіцит монет чи злиwkів. За цих умов на Русі у XII—XIII ст. набуває поширення обіг шкіряних грошей. Це явище мало давні традиції — адже сприйняття хутра білок і куниць як загального еквівалента відоме ще у східних слов'ян додержавного періоду. Однак у Київській Русі нові "гроші" застосовувалися дещо інакше: в обіг вводилися лише шкури без хутра (тобто їхня товарна споживча вартість явно була меншою за номінальну мінову). Обіг цього грошового матеріалу підлягав фіскальній регламентації з боку держави (пломбувалася тільки певна кількість шкур, а до обігу потрапляли лише ті з них, які мали голови і лапи). Окрім того, встановлювався примусовий курс обміну шкіряних грошей на монетне срібло. Опломбовані шкури білки та куниць, що мали голови та лапи з пазурами й були позбавлені хутра, на Русі правили за своєрідні кредитні гроші.

Культура Київської Русі

Культуру слід розглядати як єдиний процес розвитку духовних і матеріальних її складових. При цьому типологічні особливості давньоруської культури можуть бути зрозумілими лише за встановлення ролі тенденцій і новаторства в культурно-історичному процесі східнослов'янського суспільства. З одного боку, на нього органічно впливав сам розвиток цього суспільства починаючи від часів формування державності, а з іншого — зовнішній чинник, що стимулював внутрішні творчі імпульси (Скандинавія, Візантія, Схід, Західна Європа).

Однією із складових, що характеризували рівень культури Київської Русі, стала писемність. Вона була відома слов'янам ще до зародження держави, коли вони використовували так звані “черти і різи”. Це підтверджується й археологічними знахідками: на деяких із них — пряслицях, уламках посуду чи кістках тварин, фіксуються написи у вигляді рисок, знаків тощо. Іноді на одному пряслиці напис міг поєднувати такі знаки й кириличні літери.

Проникнення християнства сприяло виникненню письма, якого потребували і держава, і церква. За основу було взято грецький алфавіт, хоча це мало й певні незручності. Робилися спроби доповнити його спеціальними знаками з метою досконалішого передавання особливостей слов'янської фонетики. Спочатку в слов'янській чи руській азбуці додаткових літер було не 19, як у пам'ятках книжної писемності XI ст., а значно менше. Азбука, виявлена С. О. Висоцьким на стіні київського Софійського собору, складалася із 27 літер, із них 23 були грецькими, а решта призначалася для вираження слов'янських звуків (Б, Ж, Ш, Щ).

Після впровадження християнства набуло поширення удосконалене слов'янське письмо — кирилиця, яке витіснило стару писемність. Новими письменами створені видатні книжкові пам'ятки, але відомі й давніші написи на багатьох археологічних знахідках — пряслицях, горщиках, корчагах, голосниках, ливарних формочках та інших предметах домашнього ужитку. Трапляються вони й на металевих виробах, цеглі, стінах багатьох церков. Так, на одному з уламків із Київського Федорівського монастиря продряпано: “ОХО НАМО ПОПОМО” (ох, нам попам). Важливими пам'ятками писемності, знайденими в основному в північнослов'янських містах, є берестяні грамоти (на березовій корі давні автори робили різноманітні написи). На території сучасної України, у зв'язку з несприятливими кліматичними умовами, вони зафіксовані лише у Звенигороді на Львівщині. Про грамотність населення Київської Русі свідчать численні знахідки писал-стилів із заліза чи бронзи, якими виводилися знаки на дощечках, покритих воском, на бересті або штукатурці. Й хоча сліди писемності зафіксовані в основному в міських шарах, знахідка уламка горщика XII ст. на поселенні Автуничі з проханням допомогти рабу М... (Миколі, Миколі?) свідчить, що грамотними були й дехто із сільського люду.

Оповідючи про музику й театральні дійства слід звернути увагу насамперед на фреску “Скоморохи” у київському Софійському соборі, на якій зображено старовинний оркестр та акробатів із жердиною. Музиканти розташовані групами, відповідно до наявних інструментів. У прикладному мистецтві Київської Русі добре відомі зображення гусярів і танцюристів на пластинчастих

браслетах із Києва, Чернігова та інших міст, на срібній чаші XII ст. із Чернігова, а також на мініатюрах Радзивілівського літопису.

Характеризуючи мистецькі твори того часу, зауважимо, що археологічні дослідження свідчать про істотний розвиток станкового живопису вже у XII ст. Зокрема, на території київського Михайлівського монастиря була досліджена спалена у 1240 р. майстерня художника, де виявлено набір маленьких горщечків для фарб, розтиральник, шматки бурштину — обов'язкового компоненту домішок до оліфи.

Ювелірне мистецтво посідало особливе місце у культурі Київської Русі X—XIII ст. Твори художньої металообробки за своєю інформативністю значно перевищували усі інші види мистецтва, в тому числі й архітектуру, живопис, скульптуру. Прийоми обробки кольорових металів уже розглядалися нами в сюжетах, присвячених ремісничому виробництву, як і різьблення по каменю, кістці та інших матеріалах. А перелік самих лише художніх виробів, чи бодай окремих зразків, зайняв би не один том (рис. 20).

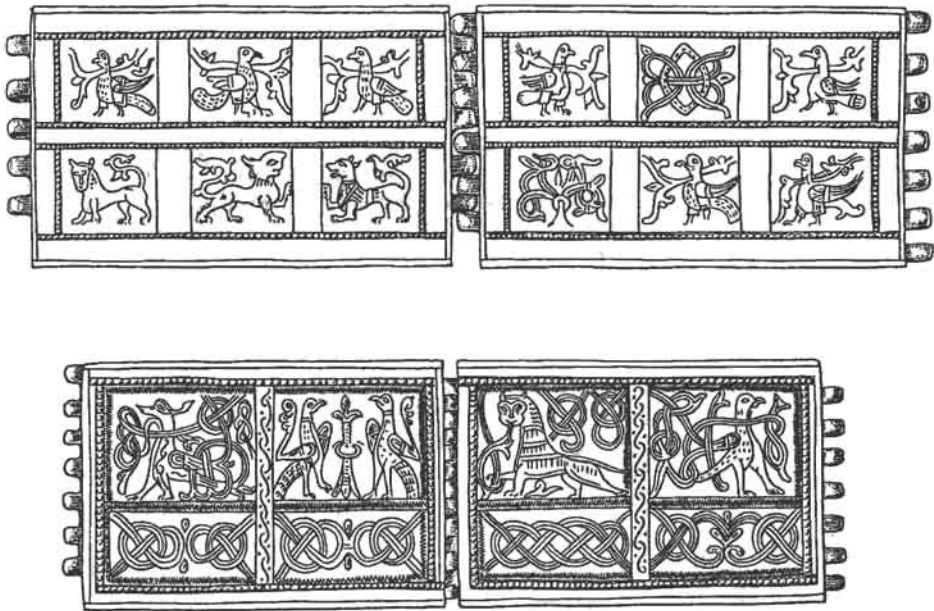

Рис. 20. Браслети-наручі

Чимало знахідок входило до складу скарбів, захованих за часів воєнної загрози. У багатьох із них виявлено цілі гарнітури святкових та буденних уборів княгинь чи бояринь. Такий убір складався із вінця, з боків якого на ланцюжках (ряснах) спускалися колти-підвіски із намистин, медальйонів, нерідко виготовлених із золота. Пізніше, у XII—XIII ст., складається стилістично єдине убранство із тих же типів прикрас, що й золоті з емалями, але вже зі срібла з черню. Особливу увагу привертають колти (зірчасті, круглі, з ажурною каймою або з намистин, кульок, без кайми), сережки із трьома намистинами

(ажурними, суцільними, із зерню або сканню), дужки (“аграфи”), скроневі кільця, шийні гривні, намиста, ланцюжки (плетені, із порожнистих бляшок або кілець), браслети з мотивами рослинного та геометричного орнаменту, із зображеннями птахів, людей, звірів, виті браслети (з чорненими наконечниками), персні, чаші й т. ін.

Утім, це лише один із “варіантів” у складі скарбів, хоча й досить насичений різноманітними виробами. У деяких із них були представлені елементи чоловічого вбрання, парадний посуд, коштовні християнські символи. Варто зауважити, що давньоруські ювеліри та їхні шедеври були відомі не лише на Русі, адже вони нічим не поступалися виробам зарубіжних майстрів, а нерідко й перевершували їх.

Як уже зазначалося вище, основним будівельним матеріалом на Русі було дерево, з якого зводилися не лише сільські житла, а й численні різноманітні міські споруди, оборонні конструкції на державних кордонах, у замках та містах.

Протягом тривалих археологічних досліджень в Україні відкрито велику кількість жител давньоруського часу. За конструктивним способом зведення стін вони поділяються на каркасно-стовпові та зрубні (вінцеві). А за рівнем заглиблення у ґрунт — на землянки, напівземлянки та наземні. Каркасно-стовпові будівлі визначаються під час розкопок досить чітко за наявністю округлих ямок по периметру споруди (діаметр стовпів близько 45 см). Зрубні конструкції фіксуються за слідами нижніх вінець дерев’яних колод, із яких будувались житла (рис. 21).

За планувальною структурою вони підрозділяються на одно-, дво- і три-камерні. Найпоширенішим був перший тип. Однокамерний зруб (чи кліть) був основним житловим приміщенням; двокамерний складався із житлової части-

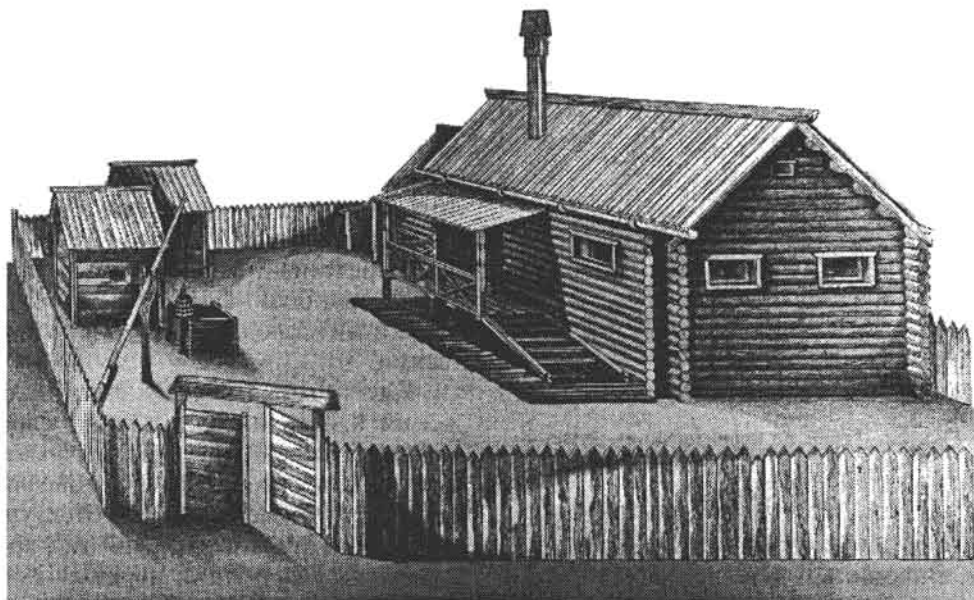

Рис. 21. Садиба киявського Подолу (реконструкція П. П. Толочка та В. О. Харламова)

ни й сіней; трикамерний — із хати, сіней і кліті. Саме цей тип житла пізніше в Україні дістав назву “дві хати через сіни”. Вхід до них, зазвичай, улаштовувався з теплішої, сонячної сторони. Обов'язковим елементом кожної із таких будівель була стаціонарна піч, для спорудження якої, за відсутності на більшій частині території Русі каменю, використовувалася глина, що часто покривала дерев'яний каркас. Після випалювання він зникав, але залишалися його сліди.

Зрозуміло, що житло призначалося для перебування у ньому всієї сім'ї в нічний час, у непогоду та холодні пори року. Відносно невеликі його розміри (25—30 м²) свідчать про те, що значний час члени сім'ї перебували надворі, де виконувалася більша частина домашніх робіт. Будувалися також різноманітні господарські споруди, об'єднані в єдиний житлово-господарський комплекс — садибу. Навколо неї зводилася дерев'яна огорожа. В місті площа невеликих садиб не перевищувала 250—300 м², середніх — 600—700 м². Садиби багатих людей були набагато більшими.

Садиби в сільській місцевості з'явилися дещо пізніше від міських і значно перевищували їх розмірами. Дослідження останніх десятиліть дали підстави переглянути думку щодо примітивності й одноманітності забудови давньоруського села: тут, поряд із ординарними спорудами, виявлені й такі, що нічим не відрізнялися від міських. Вони належали, очевидно, представникам адміністрації феодала або верхівці сільської територіальної громади. Переважна більшість жител, у тому числі й у містах, — одноповерхові, але трапляються і двоповерхові, а деякі навіть мали три поверхи.

Серед основних господарських споруд — хліви, де перебувала худоба, приміщення для зберігання припасів, реманенту, сировини, майстерні, колодязі, виробничі площадки тощо.

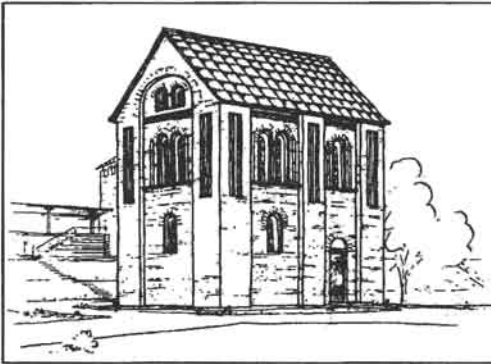

Рис. 22. Терем на чернігівському дитинці
(реконструкція М. В. Холостенка)

Міська давньоруська вулиця з двох сторін була захищена парканами з ворітьми. На торгових місцях розміщувалися ряди крамниць та майстерень, що виходили на під'їзні шляхи і торгові площі. Основні вулиці сходилися біля в'їзних воріт, а також у районі торгової площі або церковного майдану. Вулиці та площі нерідко замошувалися дерев'яними колодами або плетеними гатями.

Уже на початковому етапі входження Київської Русі до світу європейської середньовічної цивілізації тут починає розвиватися будівельна справа і монументальна архітектура.

При зведенні церков канонічним став візантійський хрестовобаневий тип храму. Вперше він був застосований при спорудженні Десятинної церкви. Після творчої переробки зодчими Київської Русі він являв собою чітко визначену архітектурно-конструктивну систему споруди.

Важливу роль в оформленні внутрішнього простору церкви виконували мозаїка і фресковий розпис, що багатокольоровою гамою вкривали склепіння, стіни, стовпи. Одним із найяскравіших об'єктів у цьому відношенні — за майстерністю виконання, масштабами та силою художньої виразності — були фрески й мозаїки Софійського собору в Києві, що стали визначним явищем у світовому мистецтві.

Пізніше в архітектурі великих центрів дедалі більше починають проявлятися місцеві риси, що згодом розвинулися у школах зодчества окремих областей. Прикладом у цьому відношенні може слугувати Успенський собор XII ст. у центрі літописного Галича, який своїми розмірами поступався лише київському Софійському. Він був побудований із білого каменю у стилі галицької архітектурної школи. Це п'ятинефний, триапсидний храм, прикрашений фігурною та орнаментальною різьбою — масками, барельєфами, колонками і т. ін. Підлога викладена кам'яною плиткою. Неподалік від храму відкрито велике скупчення керамічних полив'яних плиток, котрі, мабуть, походять від первісної підлоги собору, знятої під час ремонтних робіт. Під час розкопок фундаменту відкрито кам'яний саркофаг, імовірно, поховання будівничого собору — князя Ярослава Осмомисла.

Усього в давньоруському періоді виділяють п'ять стильових етапів церковного будівництва. Окрім соборів, до монастирських ансамблів входили й інші споруди — трапезні, підсобні приміщення та ін. У деяких випадках до основних елементів забудови додавалися й печерні комплекси (Києво-Печерський, Ільїнський у Чернігові, Бакотський на Дністрі та інші монастирі).

Майже всі храми будувалися у хрестовобаневих традиціях. Проте були й винятки: зокрема, до кінця XII — початку XIII ст. відносять будівництво круглої ротонди навпроти Десятинної церкви. Її стіни членували пілястри, а в центрі розміщувався круглий стовп.

На дитинці стародавнього Києва, окрім численних церковних споруд, археологічними дослідженнями виявлено залишки й кількох світських, на думку деяких дослідників, це були князівські палати. Одна із них, як свідчить техніка будівництва (відсутність у зв'язувальному розчині цем'янки та цегли-плінфи у підмурках), була споруджена навіть раніше за Десятинну церкву. План її цілком виявити не вдалося, хоча вважається, що за типом це була кругла ротонда, і визначають її як складову теремного палацу княгині Ольги.

Інший палац стояв поблизу західного фасаду згаданої церкви, по осі її входу. Він мав п'ятичастинну структуру, лише центральна частина його була квадратна, а бокові дещо витягнуті. Перед центральною частиною, оберненою до головного фасаду Десятинної церкви, розміщувалася галерея. Стіни членувалися плоскими пілястрами, всередині палац прикрашався фресковим розписом. Під час розкопок виявлено рештки різьблених мармурових та шиферних капітелей і деталей. На думку деяких фахівців, палац був резиденцією Володимира Святославича, тобто головною офіційною спорудою тогочасного міста.

У палацовому кам'яному будівництві, як показують матеріали досліджень, побутовало два типи споруд: великі, прямокутні у плані (X—XI ст.), й невеликі, квадратні, високі тереми, які, можливо, входили до ансамблю дерев'яних палацових комплексів (в основному XII ст.). Такі будівлі мали витоки в давньоруській дерев'яній архітектурі. Великі, прямокутні у плані, поділені на

кілька відділень будівлі походять від ранньосередньовічних палацових споруд Візантії та Західної Європи. Мають певні аналогії і з архітектурними пам'ятками Ближнього Сходу. Тричастинні палаци, на основі аналогій у середньовічному палацовому будівництві та мініатюр Радзивіллівського літопису, мали вигляд видовжених, очевидно, двоповерхових будівель з баштами в центрі або з боків, можливо, з аркадами в першому ярусі та лоджіями у другому.

Залишки палацових споруд виявлені не лише у столиці Русі, а й у інших містах, зокрема на дитинці Чернігова. Але тут відомі й менші за розмірами кам'яні будівлі. Так, поблизу Спаського собору досліджено фундамент невеликого за розмірами, квадратного у плані терема. Знахідки, товщина стін та відносно невеликі розміри дають можливість реконструювати його як триповерховий терем, покритий свинцевими листами, багато прикрашений і розписаний фресками (рис. 22).

Тема 30

Кочівники Північного Причорномор'я і Середньовічний Крим

Загальна характеристика процесів у північнопричорноморському регіоні та південноруському прикордонні в X—XIII ст.

Степове населення на землях Північного Причорномор'я — невід'ємний елемент багатьох історичних епох і періодів на території сучасної України. Одна за одною набігали кочівницькі хвилі з Азії та більш східних європейських територій на береги Чорного й Азовського морів, а також численних річок, що прорізали з півночі на південь обширні трав'яні випаси. Тому, потрапляючи в царство багатотравного достатку після зауральсько-заволзьких доволі засушливих просторів та азійських напівпустель, номади будь-що прагнули закріпитися на цих землях, де кочове скотарство могло розвиватися повною мірою. Середньовічні часи у цьому відношенні не були винятком.

Є свідчення про кілька таких кочівницьких хвиль із азіатських глибин, коли наступна змітала або розбивала попередню. Датуються вони кінцем I — початком II тис. н. е.

Перший союз степняків у Північному Причорномор'ї створили печеніги, відомі на Заході та у Візантії як пацінаки або пачінакіти, а на Арабському Сході — баджнак. Уперше населення давньоруських земель познайомилося з ними в 915 р. і тоді ж вступило із зайдами в різноманітні контакти. Так, у 944 р. київський князь Ігор уклав зі степняками військовий договір проти

Візантії. Проте такі дії не завжди були узгодженими: його син Святослав загинув на дніпровських порогах після невдалого балканського походу саме від рук печенігів.

Дещо пізніше колишні союзники Русі почали періодично нападати на слов'янські гради. Печенізькі орди підступали до якогось із них, брали в кільце (якщо не вдавалося вдертися зненацька), що призводило до голодування, захоплювали знесилених захисників і з полоненими та здобиччю відступали назад у степ. Ніяких особливих пристосувань для штурму укріплень у них не було.

Така активність печенігів зумовлювалася посиленням їхньої військової могутності в середині X ст., коли численні орди кочували на просторах від Волги до Дунаю. Перебуваючи весь час на конях чи колесах, вони залишалися практично невловимими й завдавали багато лиха не тільки Русі, а й сусіднім країнам. У своєму суспільному розвитку печеніги перебували на етапі класо-

Рис. 23. Інвентар із поховання кочівника поблизу с. Берестяги у Пороссі

утворення, коли агресивність особливо проявляється у зв'язку з бажанням нової знаті діставати прибутки й стверджуватися насамперед за рахунок воєнних операцій та пограбунку. Нищівної поразки кочівникам завдав князь Ярослав Мудрий під стінами Києва у 1036 р.

Після цієї битви печеніги втратили свою колишню могутність, а їхнє місце у Степу зайняли торки, відомі у візантійських хроніках як узи, а на Сході як гузи. Вони прогнали печенігів із їхніх становищ і кочів'їв, а також змусили основний контингент переміститися далі на захід. Після 1060 р. протистояння Русі з торками скінчилося. Вони разом із частиною печенігів почали пізніше перекочовувати до кордонів давньоруської держави.

Вигідні простори зайняли половці, які уперше підступили до південноруських кордонів у 1055 р. У Західній Європі їх знали як команів. В арабських і перських рукописах вони відомі як кипчаки, а в Китаї — цинь-ча. Уже в 1060 р. половці спробували пограбувати південноруські землі, а пізніше — й території інших країн. Лише на Русь вони здійснили близько 50 значних набігів. Траплялося, що давньоруські князі укладали з ними союз для бойових дій проти конкурентів за той чи інший стіл.

Перейшовши у причорноморський регіон, половці насамперед захопили найвигідніші для пасовиськ райони — донецькі, нижньодонські та приазовські степи. Пізніше розселення відбувалося і в західному напрямі. До кінця XI ст. ці території в основному були розподілені між окремими ордами. В межах сучасної України найвідомішими були угруповання придніпровських, лукоморських, кримських половців та деякі інші. Їхня доля склалася трагічно: після битви на р. Калка, коли вони першими покинули поле бою, та навали орд Батия в 40-х роках XIII ст., половці зійшли з історичної арени, розчинившись у тих етносах, які збереглися (рис. 23).

Основою господарства усіх вищезгаданих угруповань було кочівництво, що пройшло у своєму розвитку три стадії — від безсистемного пересування до напівосілого. Друга стадія вирізнялася саме тим, що в цей час уже відбувся поділ пасовиськ на визначені ділянки для окремих орд, куренів, аїлів. Це зумовило деяку стабілізацію життя кочівників, окремі групи яких обмежувалися (але й водночас гарантувалися) у своєму русі певними кордонами. У процесі розвитку середньовічні кочівники сягнули етапу розпаду первіснообщинних відносин і зародження ранньокласових структур. Особливо у цьому плані вирізнялися половці, в яких досить успішно розвивалися феодальні відносини й структури (рис. 24).

Кочівництво тривалий час велося цілорічно (табірне кочування). Стадо складалося з великої рогатої худоби, овець, коней та верблюдів. Зазвичай найбільше цінувалися коні — основна військова та робоча сила за середньовічних часів. За даними С. О. Плетнєвої, окрема орда налічувала 20—40 тис. чоловік, причому переважали 40-тисячні. У XII ст. на просторах східноєвропейських степів кочувало не менш як 12—15 орд, тобто загальна чисельність населення сягала 500—600 тис. Якщо врахувати, що в середньому сім'я з п'яти чоловік мала стадо, що відповідало за поголів'ям 25 коням (один кінь — п'ять голів великої рогатої худоби плюс шість овець), то можна уявити собі розміри кочових вез у Степу.

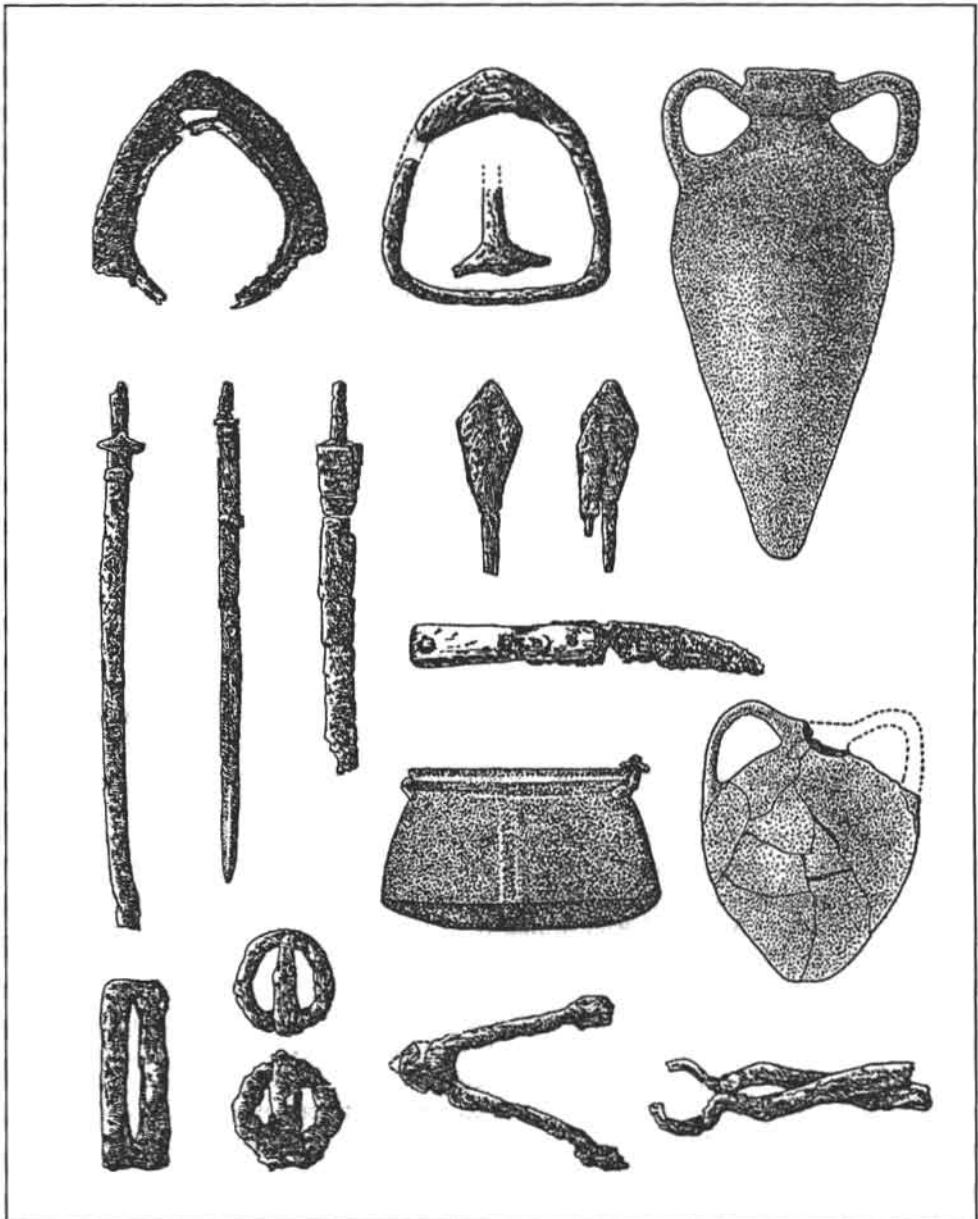

Рис. 24. Речі з кочівницьких поховань

Окрім скотарства, велику роль у господарстві відігравало облавне полювання, під час проведення якого молоде покоління ще й навчалось добре триматися у сідлі та володіти луком. Розвивалися також залізоробне, косторізне, ювелірне ремесла, обробка шкіри та виготовлення кінської зброї. Про це

свідчать характерні для Степу досить викривлені шаблі, стремена арочної форми, деякі типи вудил та круглих бронзових дзеркал, біконічні й “рогаті” срібні сережки та інші речі. Мешкали кочівники в юртах двох типів: одні ставилися на вози, а інші були стаціонарними й зводилися прямо на землі. При переході з місця на місце будинки на колесах ставилися в коло й у такий спосіб створювалася лінія оборони від можливого ворога.

Кочівники загалом досить миролюбно ставилися до торгових караванів, що проходили через їхні землі. За це вони брали з купців мито — тобто контроль над територіями давав чималий прибуток. Утім, випадки грабінницьких нападів на купецькі каравани з метою наживи також не були рідкісним явищем. Проте більшість товарів кочівники отримували від сусідів унаслідок обміну, торгівлі чи воєнного пограбунку. На сході це були контакти з арабами і Кавказом, на заході — із Угорщиною, Болгарією та іншими європейськими державами. Особливо активні стосунки підтримувалися із південними та північними сусідами. Переконливим свідченням добре налагоджених взаємовідносин із кримськими містами є відомий Половецький словник, створений в одному із цих міст.

Особливо активні зв'язки кочівники підтримували з Руссю. І не лише військові чи торговельні, а й династичні — князі часто одружувалися з дочками половецьких вельмож, хоча своїх доньок у Степ не віддавали.

У Пороссі постійно перебував значний кочівницький контингент тюркомовного населення, який у XII ст. сформувався у союз Чорних Клобуків (є деякі свідчення про те, що на Дніпровському Лівобережжі мешкали переяславські торки та чернігівські ковуї). Створили його вихідці зі степової смуги Надчорномор'я, котрі з різних причин втратили у військових сутичках контрольовані ними землі й, не бажаючи підкоритися сильнішому супротивнику, переходили під протекторат давньоруських князів. Серед них згадуються торки, печеніги, берендеї, коуї, турпеї, києпичі. Перші троє із них відігравали провідну роль у цьому союзі. Спочатку кочівники, які прийшли на постійне поселення, домагалися федеративності із давньоруськими князівствами, але були визнані лише васальні взаємовідносини. Степнякам довелося скоритися.

За отримані для проживання території кочівники, які поступово осідали на землю, мали служити київським зверхникам. У цій лісостеповій смузі розпочався перехід від кочівництва до осілого пастушества. Почав складатися побут, пізніше характерний для побуту козаків. Чоловіки завжди були готові до воєнних походів, а на жінках фактично трималася вся сімейна економіка. Зв'язки зі слов'янським населенням здійснювалися насамперед через обмін продуктів землеробства на продукти тваринництва. Цінувалася також реміснича продукція слов'ян-землеробів.

Утім, племенні особливості у середовищі новоселів зберігалися, про що свідчать місця розселення окремих груп: печеніги жили на р. Росаві, а торки й берендеї володіли кочів'ями, розташованими у західному та південно-західному напрямках від їхніх становищ.

Окрім градів, що виконували суто захисні функції, на цій території формувалися справжні міські центри, передусім столиця — літописний Торчеськ — локалізована в районі сучасного с. Шарки на р. Горохуватці. Пам'ятка складається із двох укріплених частин, розташованих на деякій відстані одна від

одної. Недостатньо досліджена на сьогодні, столиця кочівників у Пороссі усе ж, за наявними матеріалами, характеризується як значний центр, площа якою за давньоруських часів сягала 90 га.

У степовій смузі сучасної України мешкали не лише тюркомовні кочівники. Виникли тут поселення слов'ян-землеробів та ремісників, які вигідно обмінювалися зі степняками продуктами своєї праці. Існували також групи слов'янського населення, які не мали постійних стаціонарних жител. Ідеться про бродників і берладників — предтеч майбутніх козаків. Можливо, таким знатним бродником був за життя воїн, похований під курганним насипом поблизу с. Таганча на Черкащині. Чоловік орієнтований головою на захід, біля нього поклали екіпірованого коня. В могилі виявлені також різноманітна зброя і спорядження (шабля, спис, щит, кольчуга, шолом, нетипова для кочівників булава), срібні прикраси і чаша. Особливий інтерес викликає медальйон із зображенням Христа.

Археологічні пам'ятки середньовічних кочівників

Через постійне перекочування і відсутність стаціонарних поселень, основних категорій кочівницьких старожитностей середньовічних часів усього дві. Це поховання і так звані кам'яні баби.

Кочівники, як і інші стародавні народи, були язичниками і вірили, що в потойбічному світі буття триватиме значною мірою так само, як і на землі. Тому разом із померлим в могилу клали речі, що, на думку родичів і близьких, будуть потрібні йому в місцях потойбічного існування. Характерною рисою обрядовості була наявність вірного супутника кочовика — коня або хоча б його опудала чи символа (під час розкопок фіксуються кістки черепа та ніг).

На території сучасної України в похованнях середньовічних часів відсутній якийсь певний панівний обряд. Нерідко на одній і тій же території і навіть на одному й тому ж курганному могильнику трапляються синхронні поховання кочівників із різним поховальним обрядом. Набір супроводжувального інвентаря у могилах однаковий: в чоловічих — зброя (стріли, наконечники списів, шаблі, іноді сокири), кінська зброя і спорядження (стремена, вудила, сідла), захисні доспіхи, побутові речі, залишки одягу, іноді прикраси; в жіночих — побутові речі, прикраси, залишки одягу, а іноді зброя (наконечники стріл та списів, елементи кінської збруї).

Хронологічні відмінності в інвентарі простежуються лише для IX—X та XI—XIII ст. Щодо зброї, то її еволюція відбувалася в межах обширної території Євразії, а тому одне й те ж озброєння використовували різні народи в певні історичні періоди.

Типовою кочівницькою зброєю була шабля з широким, слабовигнутим клинком, що наближався до однолезового меча. Характерні для кочівників стремени мають вузьку підніжку і рельєфну лінію на зовнішньому боці. Із побутових речей у похованнях IX—X ст. найчастіше трапляються скроневі кільця із незізмкнутими кінцями, намисто. Одяг представлений фрагментами тканини, пряжками, гудзиками; взуття — шматками шкіри.

Серед інвентаря кочівницьких поховань XI—XIII ст. помітні певні зміни, котрі пов'язують із появою у надчорноморських степах половців. Найчіткіше вони простежуються у комплексі озброєння. В XI ст. з'являються кольчуги, шоломи, щити, відсутні в попередній період. Великий інтерес викликає захисний кінський наголовник, знайдений у кочівницькій могилі поблизу с. Ромашки на Київщині. Він складався із трьох рухомих залізних пластин, з'єднаних між собою металевими кільцями. Пластини зігнуті відповідно до форми кінської голови і мають прорізи для очей.

Шаблі XI—XIII ст. істотно відрізняються від аналогій попередніх часів. Вони більш вигнуті, мають довгий, вузький і гострий кінець, а також вигнутий залізний ефес. Як пережиток трапляються шаблі зі слабовигнутим клинком. Зміна шаблі, що стала легшою і краще пристосованою для ковзного удару, вимагала більшої опори на стремена. Тому в стременах XI—XIII ст. підніжка значно ширша, ніж за попередніх часів. У могилах воїнів-вершників цих часів трапляються стріли, наконечники списів, кістяні обкладки луків, залишки берестяних, іноді з кістяною обкладкою, сагайдаків. Із побутових предметів у могилах XI—XIII ст. трапляються кресала, металеві дзеркальця, казани, чаші, глиняні горщики, риболовні гачки. Жіночі поховання супроводжують усілякі прикраси — намистини, шийні гривни, сережки, іноді браслети, нашивки на одяг.

Основні поховальні обряди кочівників у XI ст. були такі: 1) впускні могили в кургани раніших часів, у прямокутних або овальних ямах. Померлих клали витягнуто, майже завжди головою на захід, найчастіше у труні, зрідка у видовбаній колоді або дощатому гробовищі; нерідко поховання супроводжується кістками коня, покладеного в анатомічному порядку, з інвентарем; 2) обряд поховання аналогічний попередньому, але померлого клали у скорченому стані в супроводу інвентаря й кісток коня; 3) поховання здійснені під курганом у прямокутній ямі зі сходинкою, на якій, як правило, покладені кістки коня (здебільшого череп та кінцівки), або ж померлого клали у витягнутому стані на спині у труні чи на підстилці; орієнтація найчастіше по лінії захід — схід. Поховання супроводжується інвентарем; 4) аналогічні попереднім, але над похованнями в ямі влаштовано дерев'яне перекриття; 5) поховання проведені під курганом у могилі з підбоем; померлий лежить у підбої на спині у витягнутому стані, орієнтований, як правило, на захід. Поховання супроводжуються кістками коня й інвентарем; 6) безкурганні могильники. Кістяки лежать у ямах на спині у витягнутому стані, орієнтація західна або північно-західна. Поховання супроводжуються інвентарем; 7) насипи курганів земляні або перемішані з камінням. Трапляються поховання із кам'яними кромлехами. В могильну яму померлого клали у витягнутому стані на спині і в труні. Орієнтація на захід чи схід. Як правило, поховання супроводжується цілим конем або його частиною, покладеними в окрему яму. Відомі й поховання без кісток коня, що свідчить про певні зміни в поховальному обряді. Набір інвентаря у цій групі поховань багатий.

Одним із найприкметніших поховань є так звана могила Чингульського хана поблизу с. Заможне Запорізької області (рис. 25). Тут основою для половецької споруди став курган епохи бронзи, на поверхні якого зібрані численні фрагменти середньовічних амфор — тобто земляним роботам передувала триз-

на померлому. Потім навколо вершини давнього насипу спорудили вал із брикетів дерну. Він складався із розділених переходами чотирьох дуг. Саму могильну яму почали копати вже після спорудження цього валу. Після завершення усіх дій, пов'язаних із похованням небіжчика, яму перекрили дерев'яним настилом, а навколо нього поклали п'ять забитих, загнudzаних та осідланих коней. У процесі остаточного зведення нового насипу за середньовічних часів на ньому було побудовано ще дві кам'яні споруди. Підніжжя оточене широким і глибоким кільцевим ровом, що мав цілу низку перемичок і проходів. У ньому також виявлено численні фрагменти амфор (сліди поминальної тризни).

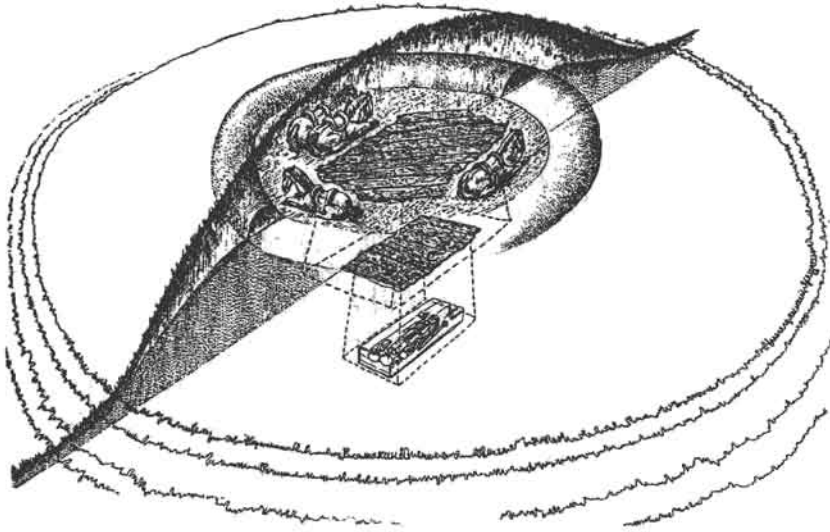

Рис. 25. Поховання “Чингульського хана” XIII ст.

Біля одного із проходів зафіксовано скелет чоловіка у скорченому стані — ймовірно також поминальна жертва. Сама могильна яма мала земляні заплічки (східці) і була двічі перекрита дерев'яним настилом. Уздовж однієї зі стін на дошках розкладені частини баранячих туш, а на дно поставлені дві амфори. Між ними лежали кістки великої тварини і стояв полив'яний глечик. Ще одна посудина лежала на боці поруч. Труна з відкидною кришкою, що замикалася чотирма залізними замками, займала майже всю площу ями. Біля неї лежала зв'язка із чотирьох ключів, а зверху на віко покладено спис.

Померлого покладено витягнутим на спині, ступні ніг зв'язані золотим ланцюжком. Небіжчик убраний у шовковий каптан. Його супроводжував багатий поховальний інвентар — три пояси, золоті персні, ланцюг із електрового дроту, в долоні правої руки затиснутий кінчик витого золотого стрижня — символ влади. Зліва була розкладена зброя та військово спорядження: шабля, великий сагайдак зі стрілами, налуччя, щит, шолом і кольчуга. Крім того, біля тіла поставлено срібний посуд. Виявлено також й інші численні знахідки. Судячи з усього, родичі та близькі цього знатного половця добре підготували його для майбутнього потойбічного життя.

Іншою значною групою кочівницьких старожитностей є так звані кам'яні баби — статуї, котрі тривалий час вважалися надгробними обелісками. Нині доведено, що прямого зв'язку між людьми, похованими в конкретних курганах, і поставленими на них (часто набагато пізніше) кам'яними спорудами немає. Останні пов'язані з поминальним ритуалом і культом предків. Це не узагальнювальне зображення людини, а образ напівбога, міфічного героя і володаря, родоначальника. Загалом фігури людей доволі ретельно пророблені, й не лише у верхній частині тіла (щоправда, нижня завжди трохи укорочена). Вирізняється багато деталей в одязі, зачісці. Нерідко трапляються зображення чаші в руках, кисті яких знаходяться біля пояса (рис. 26).

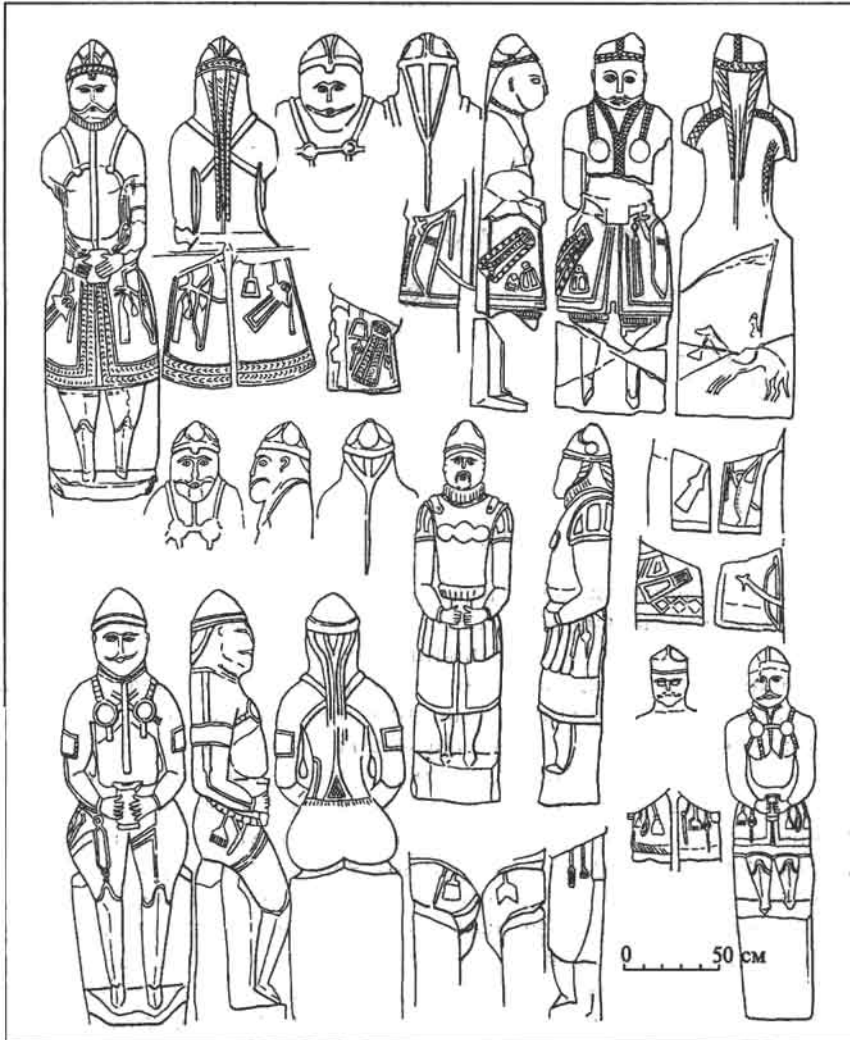

Рис. 26. Кам'яні скульптури воїнів-кочівників (за С. О. Плетньовою)

При визначенні типології статуй бралися до уваги такі ознаки: стать (чоловік чи жінка), поза (сидячи або стоячи), а також різноманітні образотворчі й технічні прийоми, що використовувалися у процесі їх виготовлення.

Половецькі статуї цікаві й тим, що на них зображено велику кількість предметів від костюма, прикрас, зброї та різного побутового інвентаря. Багато які з деталей убрання та прикрас просто не були б відомі без цих витворів кам'яного мистецтва. Це, зокрема, складні жіночі зачіски-шляпки, чоловічі коси-зачіски, деталі жіночої зачіски — так звані “роги” (повстяті валики, із нашитими на них напівкруглими випуклими срібними пластинами). Крім каптанів, комірв сорочок, фасон кобіт, ремені, що підтримували халяви, нагрудні ремені й бляхи, панцирі із довгих, мабуть, металевих платівко, вишивки на одязі — ця інформація нам відома лише завдяки вивченню згаданих скульптур.

Картографування окремих деталей зачіски й одягу показало, що в різних половецьких угрупованнях вони розподілені нерівномірно. Це спостереження важливе для встановлення етнографічної своєрідності різних половецьких об'єднань. Щоправда, формування такої своєрідності ще тільки розпочалося і було перерване в першій половині XIII ст. нашествям монголо-татар.

Окрім двох основних груп археологічних пам'яток, залишених у Північному Причорномор'ї середньовічними кочівниками, відомі й поодинокі знахідки їхніх святилищ. Два із них зафіксовані на Херсонщині поблизу сіл Первомаївка та Львове. Вони були влаштовані в курганах раніших часів.

Перше з них являло собою майже квадратну неглибоку яму, стінки та дно якої викладені невеликими вапняковими брилами. У центрі виявлена основа кам'яної баби, а поруч, мабуть, стояла ще одна. На самій вимостці знайдені уламки амфори, бронзовий казан, численні кістки жертвних тварин. На долівці помітні сліди від вогнищ. У другому випадку в центральній частині насипу розміщувався вівтар або жертвник квадратної форми, в центрі якого також була встановлена кам'яна статуя. Навколо виявлено уламки амфор, кістки тварин та вуглини. Обидва святилища, хоча й розташовані на відстані 150 км одне від одного на обох берегах Дніпра, мають між собою багато спільного: вони розміщені в однакових топографічних умовах на вододілах; для їх спорудження використані насипи скіфського часу, з кам'яних кромлехів, із яких бралось каміння для спорудження ритуальних конструкцій середньовічних часів; статуї орієнтовані обличчям на схід. У плані архітектури це складні конструкції, що містять жертвники зі статуями у центрі, кам'яний панцир і жертвні ями.

Загальна характеристика процесів у середньовічному Криму

Історію середньовічного Криму В. Л. Миц та інші дослідники умовно поділяють на кілька періодів: друга половина VII — перша половина X ст., коли влада Візантії послаблюється, й дедалі більше зростає вплив Хозарського каганату; друга половина X — перша половина XIII ст., коли візантійська імперія повертає свій контроль над прибережною частиною півострова, а після

1204 р. — над Трапезундською імперією. Понад століття (кінець X—XI ст.) східна частина Таврики перебувала під протекторатом Київської Русі. У другій половині XIII — першій половині XIV ст. Крим підпав під воєнно-політичний контроль Золотої Орди. Водночас у постійному протиборстві відбувалося формування колоній двох торговельних республік — Генуї і Венеції, перша з яких завоювала сильніші позиції.

У той же час увесь період середньовічної історії Криму характеризується цілковитим пануванням у степовій частині кочових народів — хозаро-болгар, печенігів, половців, татаро-монголів. Родючі гірські долини та прибережні території займало осіле населення, доволі різне за етнічним складом, яке перебувало під сильним впливом більш розвинутих сусідів.

Уже близько середини VII ст. під владу хозар потрапляє частина Східного Криму, в тому числі й Боспор. Візантії довелося докласти чимало дипломатичних зусиль, щоб стримати нову експансію. У другій половині VII ст. сюди переселяються із Приазов'я та Північного Кавказу носії салтово-маяцької культури, насамперед, болгари. Вони поступово заселяють обширні території. У першій половині VIII ст. у зв'язку з масовою міграцією малоазійських греків із Візантії у період іконоборчих гонінь, на узбережжі Чорного моря з'являються десятки нових поселень, на територіях яких зводяться храми й монастирі. Цей процес триває і в IX ст., коли на півострові відбувається значне зростання населення, а на Південнобережжі та в Гірському Криму з'являються печерні монастирі. Приблизно на зламі IX—X ст. у Східному Криму створюється нова єпархія, центром якої стає місто Фулли.

Наприкінці IX ст. одна із гілок печенігів вклинилася між Таврикою і основною територією Хозарії, перервавши зв'язок останньої із візантійськими містами Криму. Внаслідок цього економіка каганату зазнала великих втрат. У IX—X ст. Візантійська імперія доклала всіх зусиль, аби завадити Київській Русі закріпитися у цьому регіоні. Князі молододі східнослов'янської держави прагнули оволодіти тут ключовими позиціями економічного та стратегічного характеру. А тому візантійці всіляко шукали дружби із печенігами і намагалися посварити Русь із сусідніми країнами (утім, руси дотримувалися тієї ж політики). Після походу Святослава у 965 р. Крим позбувся хозарської залежності.

Особливо відчутними для Візантії стали удари, завдані Руссю наприкінці X ст. Унаслідок успішного походу війська Володимира Святославича у 988 р. захопили Корсунь (сучасний заповідник Херсон). Після тривалих переговорів імператори погодилися видати за київського князя принцесу Анну, було досягнуто домовленості й щодо хрещення Русі. Утім, протистояння двох держав тривало й далі. Візантія зберегла своє панування у Південному Криму. Місцеве населення, яке проживало в основному в лісистих горах, підтримувало з візантійськими центрами (насамперед із Херсоном) економічні зв'язки, сплачувало їм податки. Досягнення господарської незалежності сприяло створенню у Гірському Криму в XIV ст. феодального князівства.

У XII ст. Корсунь-Херсон починає втрачати провідну роль у посередницькій торгівлі (його місце займає Судак-Сугдея) і доволі швидко перетворюється на аграрне місто. Пізніше й нового торговельного лідера — Судак — спіткала така сама доля: після серії татарських погромів у XIV ст. й захоплення

міста генуезцями воно перетворилося на центр сільськогосподарської округи. У XIV ст. економіка прибережних міст та відкритих сільських поселень Таврики потрапляє у сферу впливу колоній Генуї, котра створила на узбережжі мережу торговельних станцій та факторій. Цей процес знайшов відображення не лише в матеріальній культурі, а й у грошовому обігу. Якщо в шарах VI—XIII ст. трапляються майже виключно херсоно-візантійські монети, а також монети держав Малої Азії, то в пізніші часи це здебільшого грошові знаки золотоординських міст та Кафи.

Загалом у політичному відношенні півострів у XII—XV ст. поділявся на три райони. Херсон — античний Херсонес — з найближчою округою виділився в окрему зону. Поступово відособилася Готія, що займала весь Південно-Західний Крим і частину південного узбережжя. Північний район охоплював Лісостеповий Крим, старокримські й судацькі гори, степ, у тому числі Присивашся, а також Керченський півострів. Ці райони відрізнялися у соціально-економічному відношенні. Різний ступінь розвинутої суспільного укладу населення проявлявся й у містобудуванні, фортифікації, архітектурі, а також у різних кількісних співвідношеннях знайдених там імпортованих і місцевих виробів, коштовних святкових і дешевих повсякденних речей.

Ще одним напрямом політичних і економічних зв'язків, що активізувалися саме у XII ст., були контакти Криму і Південного Понту. Після утворення в 1204 р. Трапезундської імперії, до її складу ввійшли Херсон і Готія. Таке становище зберігалося до завоювання півострова монголо-татарами. Залежність від Трапезунду проявлялася, очевидно, у щорічній сплаті податків та виставленні необхідних допоміжних загонів для військових операцій. І в подальшому відносини між Трапезундською імперією і князівством Феодоро, що сформувалося на основі колишніх візантійських володінь у XIV ст., були союзницькими.

В першій половині XIII ст. у східноєвропейському регіоні з'являються монголо-татари. На Крим вони здійснюють набіги з моменту своєї появи у степах Північного Причорномор'я. Спочатку їхні удари спрямовувалися у райони Східної Таврики, передусім на Судак. Після походу в Західну Європу вони розселяються у причорноморських та прикаспійських степах. До володінь нових завойовників у цей час входила і степова зона Криму. А тому місцеве населення з укріпленими центрами, монастирями та сільськими поселеннями зберігало автономію, сплачуючи монголо-татарам певну данину.

Археологічні пам'ятки середньовічного Криму

До кримських археологічних джерел середньовічних часів, як зазначав О. І. Домбровський, належать різночасні, не однакові у фортифікаційному відношенні, а отже функціонально різні укріплення. Ще недостатньо досліджені залишки численних поселень та могильників, сліди минулого сільськогосподарського терасування давно порослих лісами гірських схилів, сховані у горах крепіди терас та давні шляхи, закинуті гончарні водогони, арики, що нині не використовуються, фонтани, колодязі, середньовічні каменоломні, рудоплавильні й гончарні печі тощо.

Різномітне населення півострова, звичайно, не могло упродовж тривалих відрізків часу мирно співіснувати. Про міжобщинні конфлікти, зокрема, свідчать численні — різні, хоча й синхронні — оборонні системи: укріплені, але не заселені в мирний час схованки поруч із відкритими поселеннями; селища, оточені стінами; місця тимчасового перебування у гірських печерах. Трапляються й прості, невеликі за розмірами житла, що стояли одне біля одного на узвишсях гір; сотоподібно сплановані селища з будинками у вигляді невеликих веж, котрі перетворювали садибу землероба на своєрідну фортецю. Напластування культурних нашарувань і стратиграфія будівельних залишків свідчать про довготривале й постійне використання населенням усіх пунктів вищевказаних категорій.

Вибір місць для проживання й відмінності у способі життя зумовлювалися насамперед віковою звичкою тих чи інших прийдешніх груп населення до певних форм господарювання, котрі могли розвиватися за конкретних умов природного перебування. Це й відгінне скотарство в горах, і мисливство у поєднанні з бортництвом, і збирання дарів природи, й “чаїрне” землеробство на очищених від лісу невеликих за розмірами ділянках землі, хліборобство в долинах і городництво на невисоких вододілах, виноградарство на південних схилах гір і рибальство, дрібні сільські ремесла тощо.

Дослідження археологічних пам'яток, залишених носіями різних археологічних культур, слід починати із візантійських — VIII—X ст. Їхній появі сприяла масова міграція в період іконоборства. В цей час з'являються плитові могильники, на площі яких поховання проводилися за християнськими звичаями — витягнуто на спині, головою на захід; у деяких могилах виявлено натільні хрестики. Водночас на всій території Південного Криму з'являються сільські поселення та укріплені монастирі з матеріалами провінційно-візантійської культури (круглодонні червоноглиняні амфори, візантійський білоглиняний посуд — розписні ойнохої та фляги, невеликі плоскодонні піфоси, різноманітні горщики). Пізніше форми амфор змінюються.

Площа поселень і кількість будівель у них доволі значні. З напільного боку поселення обнесені огорожами завширшки близько 3 м, але на самій території споруди розміщувалися безсистемно. Найвідомішою пам'яткою того часу є Аю-Даг — селище, розміщене на верхівці залісної гори. Тут споруджувалися будинки двох типів — однокамерні й п'ятистінки, розміри яких удвоє перевищували попередні. В центрі поселення розміщувався храм.

Одночасно із сільськими, невеликими за розмірами, однефними базиліками в епоху іконоборства з'являються тринефні й триабсидні базиліки значно більших розмірів. Діяльність чернецької імміграції поширювалася й у гірських районах, де виникає значна група печерних монастирів, за характером забудови близьких до так званих “печерних міст” (рис. 27).

Такими містами називають своєрідну групу пам'яток (городища, монастирі, селища), розташовану в передгір'ях півострова. Їхньою характерною особливістю є висічені у скелі різноманітні приміщення господарського, військового, житлового та культурного призначення. Залишки наземних будівель тепер укриті землею та рослинністю. Городища нерідко сягали значних, як для тих часів, розмірів (близько 10 га). Частина їхньої площі не була забудованою

Рис. 27. “Печерне місто” Чуфут-Кале поблизу Бахчисарая

і, ймовірно, призначалася для захисту навколишнього сільського населення під час ворожих нападів або проведення торгів.

Два із них — Ескі-Кермен та Чуфут-Кале — розташовані поблизу Бахчисарая. Перше виникло у V—VI ст. й існувало до кінця XIII ст. Викладені з каменю оборонні стіни мали товщину близько 2 м. До них прилягали башти, вирубані у скелястих виступах. У місті було багато будівель із каменю і близько 400 печер, а також церковні споруди. Під час розкопок виявлені вулиці й зернові ями, вирубані у скелі, глибокий колодязь, водопровід та рештки ремісничих майстерень. Населення займалося землеробством, скотарством, виноградарством, ремеслом і торгівлею.

Одним із найбільших “печерних міст” було Чуфут-Кале. Його оточують кам’яні стіни значних розмірів з арковими воротами. Виникло, як інші, в V—VI ст. На його території виявлено багато печерних комплексів, глибокий колодязь та інші споруди. Пізніше правило татарам за монетний двір та в’язницю для полонених і заложників, стало центром ремесла і торгівлі. Неподалік від міста виявлено великий за розмірами могильник.

Поселення ранніх болгар VII—X ст., відкриті в різних частинах півострова, можна поділити на дві хронологічні групи, “вододілом” між якими стала середина VIII ст. До ранніх і найбільш типових відносять поселення Тау-Кипчак, на якому будівлі з кам’яними стінами розміщувалися п’ятьма “кущами”. До кожного із них входили однотипні споруди, згруповані по дві-три разом. Відстань між окремими групами сягала 10—25 м. Усередині лише одне приміщення мало вогнище (тобто було житловим), решта виконувала господарські функції.

Хозаро-болгари, прийшовши в Таврику, принесли з собою характерний тип житла — напівземлянку з куполоподібним дахом. Але, познайомившись із розвинутим кам'яним будівництвом, вони почали зводити й наземні споруди. Характерною для цього кола пам'яток була також кладка стін насухо “в ялинку”. Керамічний комплекс складався з амфор місцевого та імпортного виробництва, горщиків і кухлів різних типів. Ліпна кераміка у своїй масі змінюється виготовленою на гончарному крузі. Виявлено велику кількість сільсько-господарських знарядь. Протягом другого зі згаданих періодів матеріальна культура за основними показниками не зазнала змін. Ранньоболгарська культура зникла в середині X ст. унаслідок хозаро-візантійських воєн. Пізніше тут почала формуватися нова етнокультурна спільнота.

У перші століття II тис. н. е. більшість поселень Таврики характеризувалася такими ознаками: будівлі, як правило, розміщуються на скелястих або ж дуже крутих місцинах, не придатних для обробітку. Пойма річки або рівнинна частина зрошувальної долини використовуються лише для садівництва чи посівів. Така риса характерна і для Байдарської долини, де зафіксовані поселення, розміщені навколо неї на гірських відрогах. Відомі й інші різновиди гірських поселень, житлові та господарські споруди котрих зводилися безпосередньо на земляних терасах з підпірними стінами чи полях, поділених на ділянки кам'яними огорожами.

Серед поселень XII—XIV ст. вирізняються три основні типи планування, добре зафіксовані в урочищі Ласпі неподалік від Ялти. Насамперед, це селище Хаспіо з пористою структурою, що складалося більш як із 30 терас, котрі спускалися до моря. Вони були укріплені кам'яними крепідами, на яких стояли стіни, що розділяли тераси. Житлова башта, приміщення господарського призначення, хлів для дрібної домашньої худоби примикали до стін кожного такого осередка. Все поселення користувалося водою, що надходила із одного водогону, спорудженого із гончарних труб (рис. 28).

Пізніше з'явилося ще одне поселення — Шабура. Відносно правильні ряди будівель тут розміщувалися на довгих терасах. Ці споруди зводилися на значній відстані одна від одної. Поблизу жител, віддалених від джерел, вкопували великі піфоси для зберігання води. Третє велике поселення — Приморське — розташоване на протилежному боці згаданого ручая. Будівлі тут зводилися безсистемно (це зумовлювалося рельєфом місцевості) і відрізнялися від попередніх за багатьма параметрами. Двори були огорожені, а між ними пролягали звивисті вулиці.

Найбагатшими й насиченими пам'ятками були міста середньовічного Криму. Одне із них — Судак (візантійська Сугдея, італійська Солдая, давньоруський Сурож), оборонні стіни якого з 26 вежами (спорудженими за різних часів) та барбаканом охоплюють двома ярусами гори й захищають підходи до порту. Загальна площа фортеці — близько 60 га. На ранньому етапі (VI — перша половина VIII ст.) місто являло собою звичайну приморську фортецю, у найвищій точці якої розміщувався візантійський гарнізон. Поблизу був споруджений маяк, який функціонував до XVII ст. Поруч із укріпленнями стояла й візантійська митниця (знайдено більш як 500 печаток із свинцю) (рис. 29).

Хозарський період (друга половина VIII—X ст.) характеризується занепадом цього приморського центру, особливо його портової частини. Але в сере-

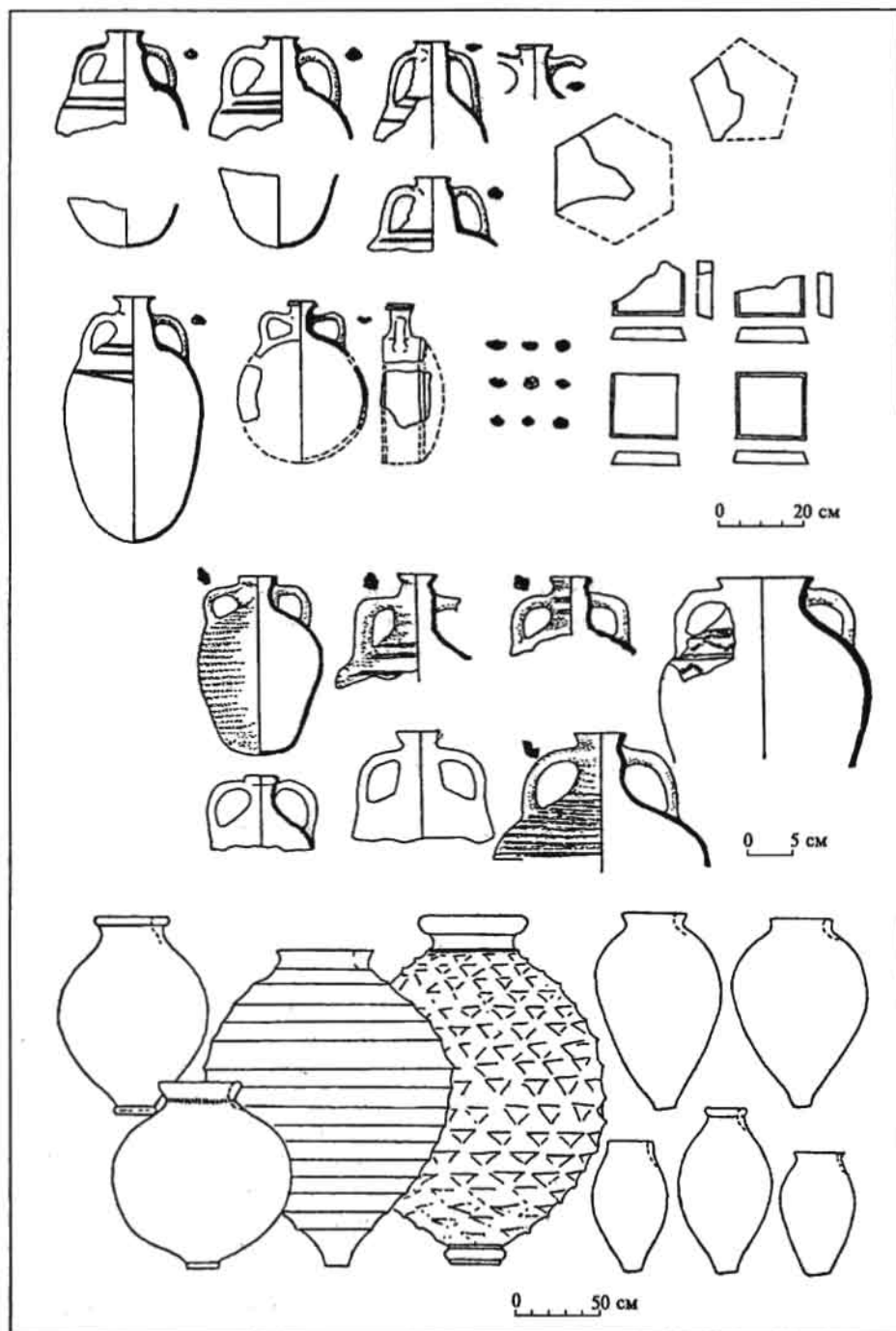

Рис. 28. Кримська середньовічна кераміка

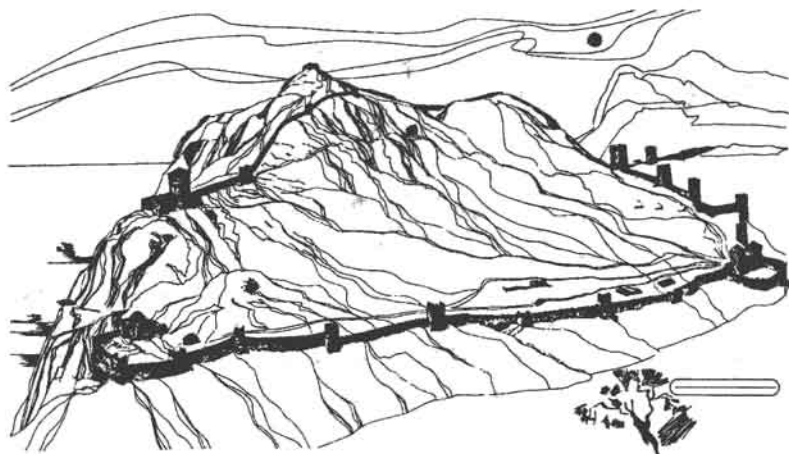

Рис. 29. Реконструкція периметра Судацької фортеці (за І. А. Барановим)

дині IX ст. споруджується оборонна стіна, складена із блоків у типово хозарській оборонній техніці. Та ознак міської забудови цих часів не виявлено, а самі укріплення слугували виключно для захисту воїнів.

Формування міських кварталів і створення єдиної системи оборонних споруд розпочалося після розгрому каганату, коли частина Таврики знову увійшла до складу Візантійської імперії. До Сугдеї із Херсона-Корсуня було переведено флот та корабельні верфі. В цей період місто забудовується двоповерховими спорудами, а оборонні стіни поділяють його на п'ять зон. Міською домінантою залишається замок, до якого примикала аристократична частина. У цей період місто сягає найбільших розмірів.

Ситуація значно погіршується у другій половині XIII — першій половині XIV ст., після входження Сугдеї до складу Кримського улусу Золотої Орди: оборонні споруди Нижнього міста були повністю розібрані, а на їхньому місці з'являються майстерні. Певне піднесення місто (уже Солдая) переживає після переходу під юрисдикцію Генуї у 1380 р. Однак у 1475 р. воно було знищене турками.

Середньовічний Херсонес (Херсон, Корсунь) був успадкований Візантією від Римської імперії. Це місто, як великий ремісничий та культурний центр Кримського півострова, виконувало роль посередника імперії у морській та сухопутній торгівлі з Північним Причорномор'ям і Київською Руссю. Влада Візантії у Тавриці не була цілковитою і, по суті, лише Херсонес залишався тут її опорним пунктом в економічній та політичній боротьбі за північнопричорноморський регіон. Своєю чергою імперія захищала місто від кочівників та інших нападників. Населення тяжіло до Херсонеса, чим пояснюється скупчення землеробських поселень, а потім і значних феодалських угідь поблизу міста або на підступах до нього (рис. 30).

Уявлення про Херсонес як середньовічне місто дають розкопки східного району й північного берега, де відкриті житлові квартали. Оборонні споруди (стіни та башти) у припортовій та інших частинах міста свідчать про постійну

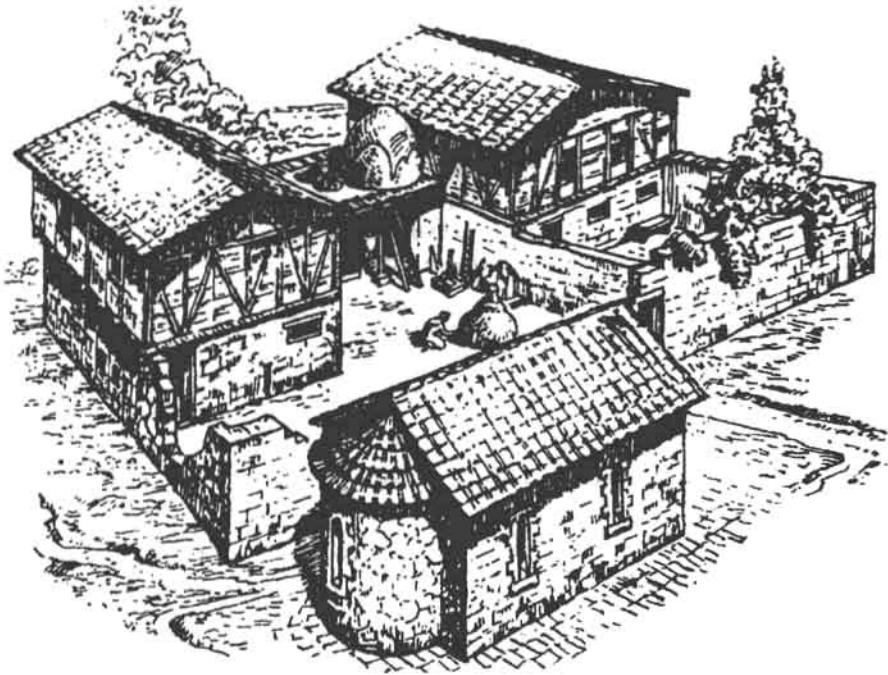

Рис. 30. Садиба середньовічного Херсонеса з капличкою-усипальнею на передньому плані (реконструкція О. Л. Якобсона)

воєнну загрозу для його мешканців. У безпосередній близькості до міських стін відкриті залишки різних громадських будівель, великі цистерни одного із міських водогонів і терм X ст. Усе це свідчить про високий рівень культури містобудування й цивілізованості населення.

Середньовічне місто зводилося на руїнах античного, повторюючи його регулярне планування. Змінювалася лише розбивка домоволодінь усередині кварталів, перебудовувалися садиби, проте планування вулиць залишалося попереднім. У X—XII ст. стало можливим помітно упорядкувати міське планування, завдяки чому центр набуває характеру цілісного архітектурного ансамблю. Головна вулиця пролягала зі сходу на захід; по обидві сторони її розміщувалися двоповерхові будинки, що тулилися один до одного. На нижніх поверхах більшості з них розміщувалися крамниці. Фасади, за винятком жител найбагатших власників, оформлялися досить просто.

Головну міську магістраль, ділячи її на майже рівні частини, перпендикулярно перетинали поперечні вулиці, а паралельно до неї проходили поздовжні. Головна вулиця виходила на площу, де височів храм. Тісно забудовані житлові квартали розміщувалися з обох боків від неї і терасами спускалися до моря та гавані.

Монументальна архітектура представлена в Херсонесі культовими спорудами. Базиліки, хрестовокупольні храми, невеликі каплиці зводилися майже у кожному кварталі і багато в чому визначали архітектурне обличчя міста. Зок-

рема у східній частині Херсонеса міститься так звана Уваровська базиліка. Судячи з її місцеположення, розмірів та облаштування, саме вона могла бути тим кафедральним собором, де вінчався (а також хрестився) князь Володимир Святославич із принцесою Анною. Разом з іншими сакральними будівлями цей храмовий комплекс займав цілий квартал.

Міцні фортифікаційні споруди не вирізняються якимисьь оригінальними архітектурними рішеннями, хоча й були виконані на високому для свого часу рівні. Під час будівництва використовувалися також залишки античних споруд. Особливу увагу привертає так звана вежа Зенона, зведена над портом у південному кінці оборонної лінії.

Наприкінці XIII ст. й без того захирілий Херсонес зазнав нападу ординців Ногая і після цього поступово занепав.

Рекомендована література

- Артамонов М. И.* История хазар. Ленинград, 1962.
- Археология Украинской ССР: В 3 т. Киев, 1986. Т. 3.
- Блифельд Д. I.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ, 1977.
- Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. Київ, 1968.
- Давня історія України: У 3 т. Київ, 2000. Т. 3.
- Древняя Русь. Город, замок, село. Москва, 1985.
- Древняя Русь. Быт и культура. Москва, 1997.
- Історія української культури: У 5 т. Київ, 2001. Т. 1.
- Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX—XIII вв. Москва; Ленинград, 1954.
- Кучера М. П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. Киев, 1987.
- Кучера М. П.* Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999.
- Моця А. П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. Киев, 1990.
- Моця О. П.* Населення південноруських земель IX—XIII ст. (За матеріалами некрополів). Київ, 1993.
- Плетнева С. А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. 1958. № 62.
- Плетнева С. А.* Половецкие каменные изваяния // Свод археологических источников. 1974. Вып. Е4—2.
- Степи Евразии в эпоху Средневековья. Москва, 1981.
- Толочко П. П.* Древний Киев. Киев, 1983.
- Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. Киев, 1989.
- Федоров-Давыдов Г. А.* Искусство кочевников и Золотой Орды. Москва, 1976.
- Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.) // Материалы и исследования по археологии СССР. 1950. № 17.
- Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. Москва; Ленинград, 1964.

Список літератури

- Айбаши А. И.* Этническая история ранне-византийского Крыма. Симферополь, 1999.
- Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Киев, 1990.
- Алексеев В. П., Першиц А. И.* История первобытного общества. Москва, 1990.
- Андрух С. И.* Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э. Запорожье, 1995.
- Анохин В. А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1989.
- Античные государства Северного Причерноморья. Археология СССР. Москва, 1984.
- Археология Украинской ССР: В 3 т. Киев, 1985, 1986. Т. 1—3.
- Археологія Української РСР: У 3 т. Київ, 1971. Т. 1—3.
- Археологія. 1993. № 3 (до 100-річчя відкриття трипільської культури).
- Баран В. Д.* Давні слов'яни. Київ, 1998.
- Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. Київ, 1991.
- Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. Киев, 1982.
- Березанская С. С., Отроїченко В. В., Череди-ченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986.
- Березанская С. С., Цвек Е. В., Ключко В. И., Ляшко С. Н.* Ремесло эпохи энеолита — бронзы на Украине. Киев, 1994.
- Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов. Киев, 1983.
- Бессонова С. С., Скорый С. А.* Мотронинское городище скифской эпохи. Киев, 2001.
- Блїфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ, 1977.
- Болгов Н. Н.* Закат античного Боспора. Белгород, 1966.
- Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А.* От Скифии до Индии. Москва, 1983.
- Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. Київ, 1968.
- Братченко С. Н.* Донецька катакомбна культура раннього етапу. Луганськ, 2001.
- Булятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В.* На світанку історії. Київ, 1998.
- Ванчугов В. П.* Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Киев, 1990.
- Великая Скифия: учебное пособие. Киев; Запорожье, 2002.
- Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Москва, 1989.
- Винокур І. С., Телегін Д. Я.* Археологія України. Київ, 1994.
- Высотская Т. Н.* Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Киев, 1972.
- Геродот.* Історії. Переклад А. О. Білецького. Київ, 1993.
- Гладили В. Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев, 1976.
- Гладких М. І.* Історична інтерпретація пізнього палеоліту. Київ, 1991.
- Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград, 1981.
- Граков Б. Н.* Скифы. Москва, 1971.
- Давня історія України: У 3 т. Київ, 1997—2000. Т. 1—3.
- Давня історія України: навчальний посібник: У 2 кн. Київ, 1994. Кн. 1, 2.
- Даниленко В. Н.* Неолит Украины. Киев, 1969.
- Древняя Русь. Быт и культура. Москва, 1997.
- Древняя Русь. Город, замок, село. Москва, 1985.
- Дюмезиль Ж.* Скифы и нарты. Москва, 1990.
- Етнічна історія давньої України. Київ, 2000.
- Зайцев Ю. П.* Неаполь Скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.). Симферополь, 2003.

- Зализняк Л. Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. Киев, 1989.
- Зализняк Л. Л.* Найдавніше минуле України. Київ, 1997.
- Зализняк Л. Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. Київ, 1998.
- Зализняк Л. Л.* Первісна історія України. Київ, 1999.
- Збенович В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. Киев, 1989.
- Зубар В. М., Ліньова Є. А., Сон Н. О.* Античний світ Північного Причорномор'я. Київ, 1999.
- Зубарь В. М.* Северный Понт и Римская империя. Киев, 1998.
- Зубарь В. М.* Таврика и Римская империя. Киев, 2004.
- Зубарь В. М., Русяева А. С.* На берегах Боспора Киммерийского. Киев, 2004.
- Зубарь В. М., Сон Н. А.* Греки и римляне в Нижнем Поднестровье. Киев, 1996.
- Зубарь В. М., Сорочан С. Б.* У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера. Киев, 2005.
- Иванчик А. И.* Киммерийцы. Москва, 1996.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. Киев, 1983.
- История первобытного общества: В 2 т. Москва, 1983. Т. 1.
- Історія української культури: В 5 т. Київ, 2001. Т. 1.
- Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Древний город Тира. Киев, 1985.
- Кларк Г.* Доисторическая Европа. Москва, 1953.
- Ковпаненко Г. Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев, 1981.
- Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровско-Лесостепного Правобережья. Киев, 1982.
- Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). Київ, 1992.
- Колесников А. Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии). Киев, 1993.
- Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П.* Ранний палеолит Крыма. Киев, 1993.
- Кондукторова Т. С.* Антропология древнего населения Украины. Москва, 1972.
- Крапивина В. В.* Ольвия. Материальная культура I—IV вв. до н. э. Киев, 1993.
- Крис Х. И.* Кизил-кобинская культура и тавры. Москва, 1981.
- Круц В. А.* Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья. Киев, 1977.
- Крушельницька Л. І.* Чорноліська культура Середнього Придністров'я. Львів, 1998.
- Крыжицкий С. Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. Киев, 1993.
- Крыжицкий С. Д., Лейтунская Н. А.* Ольвия (раскопки, история, культура). Николаев, 1997.
- Куклина И. В.* Этнография Скифии по античным источникам. Ленинград, 1985.
- Кучера М. П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. Киев, 1987.
- Кучера М. П.* Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999.
- Лалин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. Киев, 1966.
- Магомедов Б. В.* Черняховская культура. Проблема этноса. Люблин, 2001.
- Макаренко М. О.* Маріупольський могильник. Київ, 1933.
- Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. Киев, 1982.
- Манцевич А. П.* Курган Солоха. Ленинград, 1987.
- Масленников А. А.* Древние земляные погранично-оборонительные сооружения Восточного Крыма. Москва, 2003.
- Міхеев В. К., Шрамко Б. А.* Археологія залізного віку Східної Європи: навчальний посібник. Харків, 2000.
- Мозолевський В. М.* Скіфський степ. Київ, 1983.
- Мозолевський В. М.* Товста Могила. Київ, 1979.
- Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы: В 2 т. Москва, 1974. Т. 1, 2.
- Моця А. П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. Киев, 1990.
- Моця О. П.* Населення південноруських земель IX—XIII ст. (За матеріалами некрополів). Київ, 1993.
- Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. Киев, 1990.
- Нужний Д. Ю.* Розвиток мікролігічної техніки в кам'яному віці. Київ, 1992.
- Обломский А. М.* Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время. Москва, 2002.
- Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. Москва, 1991.
- Отрощенко В. В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня

- Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). Київ, 2001.
- Охотников С. Б.* Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. Киев, 1990.
- Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994.
- Пидопличко И. Г.* Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. Киев, 1969.
- Плетнева С. А.* От кочевий к городам // МИА. 1967. № 142.
- Плутарх.* Порівняльні життєписи. Київ, 1991.
- Полин С. В.* От Скифии к Сарматии. Киев, 1992.
- Приходнюк О. М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Київ; Чернівці, 2001.
- Раевский Д. С.* Модель мира скифской культуры. Москва, 1985.
- Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор. Ленинград, 1925.
- Русанова И. П.* Славянские древности V—VII вв. Москва, 1976.
- Русева А. С.* Религия и культы античной Ольвии. Киев, 1992.
- Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. Москва, 1979.
- Рындина Н. В., Дегтярева А. Д.* Энеолит и бронзовый век: Учебное пособие. Москва, 2002.
- Самойлова Т. Л.* Тира в VI—I вв. до н. э. Киев, 1988.
- Сапрыкин С. Ю.* Боспорское царство на рубеже двух эпох. Москва, 2002.
- Свешников И. К.* Культура шаровидных амфор. Свод археологических источников. Москва, 1983. Вып. В. 1—3.
- Сегада С. П.* Основи антропології. Київ, 1995.
- Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — Археология СССР. Москва, 1982.
- Симоненко А. В.* Сарматы Таврии. Киев, 1993.
- Симоненко А. В., Лобай Б. И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. Киев, 1991.
- Скифы: Хрестоматия / Сост. Т. М. Кузнецова. Москва, 1992.
- Скржинская М. В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. Киев, 1991.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990.
- Сон Н. А.* Тира римского времени. Киев, 1993.
- Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В.* Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2001.
- Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В.* Херсонес — Херсон — Корсунь. Киев, 2003.
- Станко В. Н.* Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. Киев, 1982.
- Станко В. Н., Гладких М. I., Сегада С. П.* Історія первісного суспільства. Київ, 1999.
- Стрижак О. С.* Етніонімія Геродотової Скії. Київ, 1988.
- Телегин Д. Я.* Неолитические могильники мариупольского типа. Киев, 1991.
- Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В.* Среднеостоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. Луганск, 2001.
- Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Мелитопольский курган. Киев, 1988.
- Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. Киев, 1992.
- Тойнбі А. Д.* Дослідження історії: У 2 т. Київ, 1992. Т. 1, 2.
- Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. Киев, 1989.
- Толочко П. П.* Древний Киев. Киев, 1983.
- Третьяков П. Н.* По следам древних славянских племен. Ленинград, 1982.
- Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины. Москва, 1968.
- Федоров-Давыдов Г. А.* Искусство кочевников и Золотой Орды. Москва, 1976.
- Хазанов А. М.* Социальная история скифов. Москва, 1975.
- Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Харьков, 2004.
- Хрисанфова Е. Н., Перевозчиков И. В.* Антропология. Москва, 1991.
- Черненко Е. В.* Скифо-персидская война. Киев, 1984.
- Черненко Е. В.* Скифские лучники. Киев, 1981.
- Шовкопляс І. Г.* Основи археології. Київ, 1971.
- Шрамко Б. А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев, 1987.
- Щепинский А. А.* Кеми-обинская культура. Запорожье, 2002.
- Шукин М. Б.* На рубеже эр. Санкт-Петербург, 1994.
- Энеолит СССР. Археология СССР. Москва, 1982.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. Киев, 1985.
- Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. Москва; Ленинград, 1964.

Зміст

Передмова	5
<i>Тема 1.</i> Вступ до археології	7

РОЗДІЛ I

КАМ'ЯНА ДОБА

<i>Тема 2.</i> Походження людини	24
<i>Тема 3.</i> Ранній та середній палеоліт	39
<i>Тема 4.</i> Верхній палеоліт	53
<i>Тема 5.</i> Мезоліт	73
<i>Тема 6.</i> Неоліт України	90

РОЗДІЛ II

ЕПОХА ЕНЕОЛІТУ—БРОНЗИ

<i>Тема 7.</i> Культурно-історична спільнота Кукутені-Трипілля	106
<i>Тема 8.</i> Оточення Кукутені-Трипілля та енеоліт Степу	126
<i>Тема 9.</i> Доба ранньої бронзи	141
<i>Тема 10.</i> Період середньої та перехід до пізньої бронзи	155
<i>Тема 11.</i> Доба пізньої та фінальної бронзи	179

РОЗДІЛ III

ДОБА РАНЬОГО ЗАЛІЗА

<i>Тема 12.</i> Ранній залізний вік	204
<i>Тема 13.</i> Кіммерійці та їхні сусіди	209
<i>Тема 14.</i> Скіфи	224
<i>Тема 15.</i> Скіфія і хлібороби лісостепової та лісової смуг	238
<i>Тема 16.</i> Сармати. Пізні скіфи. Таври	255

РОЗДІЛ IV

АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

<i>Тема 17.</i> Грецька колонізація і виникнення античних поселень	274
<i>Тема 18.</i> Особливості розвитку античних центрів Північного Причорномор'я у класичний період	288

Тема 19. Північне Причорномор'я за доби еллінізму (остання третина IV — середина I ст. до н. е.)	300
Тема 20. Античні держави Північного Причорномор'я в римський період (друга половина I ст. до н. е. — третя чверть III ст. н. е.)	314
Тема 21. Північне Причорномор'я в пізньоантичний період (кінець III — перша половина VI ст.)	333

РОЗДІЛ V

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

Тема 22. Пізньолатенський і ранньоримський час (II ст. до н. е. — II ст. н. е.)	344
Тема 23. Пізньоримський період і початок доби переселення народів (III—V ст. н. е.)	370
Тема 24. Культури слов'ян (склавінів і антів) V—VII ст.	388
Тема 25. Східні слов'яни (літговисні племена) у VIII—X ст.	400
Тема 26. Ранньосередньовічні пам'ятки півдня України	412

РОЗДІЛ VI

ЕПОХА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Тема 27. Становлення Київської Русі	428
Тема 28. Русь у період раннього феодалізму	444
Тема 29. Період феодальної роздробленості	459
Тема 30. Кочівники Північного Причорномор'я і Середньовічний Крим	480

<i>Список літератури</i>	499
--------------------------	-----

Навчальне видання

Залізник Леонід Львович,
Моця Олександр Петрович,
Зубар Віталій Михайлович та ін.

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Курс лекцій

Художнє оформлення *О. Г. Григора*
Технічний редактор *Т. О. Шур*
Коректори *А. Г. Бараз, А. В. Дрожжина, Л. Ф. Іванова*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Громової*

Підп. до друку 02.11.05. Формат 70 × 100/16. Папір офсет. № 1. Гарн. Таймс.
Друк офсет. Умов. друк. арк. 40,64. Обл.-вид. арк. 40,0.
Вид. № 4184. Зам. № 5-500.

Видавництво "Либідь"
01004 Київ, вул. Пушкінська, 32

Свідоцтво про державну реєстрацію № 404 від 06.04.01.

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика”,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

**Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізник,
А87 О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. — К.: Либідь,
2005. — 504 с.**

ISBN 966-06-0394-0.

У навчальному посібнику на тлі історичних процесів, що мали місце у первісній Європі, викладено основи сучасної археологічної науки, означено поняття головних археологічних явищ й окреслено найважливіші наукові проблеми української археології. Показано розвиток матеріальної культури України від часу появи першої людини до доби формування перших державних утворень.

Для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

ББК 63.4 (4УКР)я73

